

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД „ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАЛЬЧЕНКО ЛАРИСА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК [37.013.42:303.725.2]:[316.346.32-053.2-058.862:352]

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА
В УМОВАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ МІСТА**

13.00.05 – соціальна педагогіка

23 Соціальна робота

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

_____ Л. В. Кальченко

Науковий консультант: **Харченко Сергій Якович**, доктор педагогічних наук,
професор

Старобільськ – 2021

АНОТАЦІЯ

Кальченко Л. В. Теорія і практика превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, Старобільськ, 2021.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається зростання чисельності дітей категорії „соціальні сироти”. У 2019 р. загальна кількість соціальних сиріт, які перебували в різних формах альтернативного догляду, в Україні становила понад 160 тис., з них 99 917 дітей це вихованці інтернатних закладів і тільки 8 025 (8%) дітей мають статус сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за рішенням суду. Усі інші вихованці – 91892 дитини – це діти, у яких є живі батьки, не позбавлені батьківських прав. 64709 дітей проживають у сімейних формах виховання й мають установлений компетентними органами статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Серед основних причин такого явища Мінсоцполітики України зазначає відсутність на місцевому рівні сімейно орієнтованих соціальних послуг, професійної підтримки батьків і дітей, вчасної допомоги сім'ям з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах, що актуалізує завдання залучення місцевих громад, мобілізації їхніх ресурсів та прийняття ними відповідальності не лише за розвиток території, а й за забезпечення інтересів дітей, сімей, молоді, організацію результативної роботи із запобігання соціальному сирітству. Це й спричинило вибір теми дисертаційного дослідження „Теорія і практика превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста”.

У дисертації обґрунтовано теоретичні і практичні засади превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. Представлено історико-ретроспективний аналіз проблеми превенції соціального сирітства, визначено основні етапи її становлення та розвитку у вітчизняній і зарубіжній суспільній практиці. На підставі міждисциплінарного аналізу досліджуваної проблеми визначено основні її аспекти: соціально-філософський, соціологічний, юридичний, психологічний, соціально-педагогічний. Розкрито сутність, зміст та особливості превенції соціального сирітства як напряму соціально-педагогічної діяльності, визначено її види, структуру, основні складові, функції, спрямованість та специфіку реалізації в умовах територіальної громади міста. Визначено й уточнено основні поняття дослідження:

„превенція”, „профілактика”, „соціальна превенція”, „превенція соціального сирітства”, „територіальна громада міста”, „превенція соціального сирітства у територіальній громаді міста”, „соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста”.

Встановлено, що превенція становить цілеспрямований соціальний вплив на процеси та події суспільного життя, які не характеризуються відхиленням від соціальної норми; соціальна превенція – це своєчасне усунення причин можливої соціальної аномії, попередження виникнення соціальних проблем; діяльність, спрямована на покращення соціального благополуччя індивідів на основі досвіду організації та устрою суспільного життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил; профілактика за змістом і функціями є складником превенції й становить діяльність, спрямовану на попередження розвитку вже наявної соціальної аномії, загострення соціальних проблем, що вже виявилися, на запобігання проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності та конфліктності; соціальне сирітство є проявом аномії, відхилень всередині батьківсько-дитячих систем, наслідком деградації інституту материнства й ширше – батьківства, у результаті чого ігноруються традиційні сімейні функції.

Запропоновано авторське тлумачення основних понять теми: „превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста” як місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб’єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їхніх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію й самореалізацію; „соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ” як вид соціально-педагогічної діяльності, що спрямований на розв’язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім’ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку й виховання дітей, запобігання причинам виникнення ситуацій відмови від дитини, із використанням відповідних форм та методів, спрямованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, інших умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і

міжсекторного партнерства суб'єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім'ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства. „Територіальну громаду міста” визначено як складна самокерована соціальна система самоорганізуючих локальних спільнот (районів, кварталів (мікрорайонів) великого міста), членами яких є фізичні особи, державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Охарактеризовано параметри територіальної громади міста як суб'єкту превенції соціального сирітства. З позицій соціальної педагогіки територіальну громаду розглянуто у двох аспектах: як груповий соціальний суб'єкт, що складається з індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних суб'єктів (соціальні інституції, громадські організації, сусідські об'єднання тощо), які взаємодіють між собою та з іншими суб'єктами, що діють на території громади (державні структури, влада, бізнес) та утворюють цілісну спільноту, здатну до самоорганізації і задоволення власних потреб; як соціально підтримувальне середовище, що становить систему соціальних взаємозв'язків його представників – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних) і вертикальних (суб'єкт-об'єктних) та взаємин – рівноправних (партнерських) чи стосунків залежності й підпорядкування, що утворюються в межах певної території та є своєрідним соціальним капіталом громади, ресурсом об'єднаної місцевої спільноти.

Установлено, що важливою характеристикою дієздатності територіальної громади є активність її суб'єктів, їхня взаємодія з об'єктами для спільного досягнення тієї чи тієї мети й поступового їх перетворення на суб'єкти. Оскільки досить складно створити дієздатну громаду на території великого міста, тому доцільно зосередитися на розвитку сусідських громад (мікрорайонів), які переважно створюються за місцем проживання людей і є складником системи місцевого самоврядування, частиною міста, фрагментом міської культури.

Розкрито сутність та специфіку міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів громади як організаційно-функційних умов превенції соціального сирітства у ТГМ. Представлено діагностику існуючого стану готовності суб'єктів територіальної громади міста до розв'язання проблеми соціального сирітства, визначено рівень їх ресурсного потенціалу щодо здійснення превенції соціального сирітства.

Обґрунтовано та змістовно розроблено систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, яка побудована за соціально-педагогічною моделлю і розглядається як відкрита, складна, матеріальна, жива, органічна детермінована і цілеспрямована соціальна система, що являє собою певну цілісність, яка складається зі сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних компонентів: ціле-результативного, що включає комплексну мету, завдання та проєкцію майбутнього результату соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ. Комплексна мета превенції соціального сирітства представлена як система ієрархізованих цілей (стратегічна соціальна мета, мета в широкому й вузькому значеннях, мета як результат) у вигляді цільового конструкту „міська громада соціально-педагогічної спрямованості, дружня до дітей, сімей, молоді – міцна здорова сім'я – безпечне сімейне середовище – усвідомлене / відповідальне батьківство – благополуччя дитини”; об'єкт-суб'єктного (об'єкт превенції соціального сирітства має складну будову і включає: по-перше, систему соціальних протиріч, причин, що породжують явище соціального сирітства; по-друге – всі сім'ї з дітьми, підлітків, молодь – як потенційних батьків, а не лише тільки ті, що знаходяться у СЖО, які послідовно виступають об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства; суб'єкт – не лише державні органи і заклади, та недержавні організації представлені у ТГМ, а всі соціальні інститути українського суспільства, дії яких прямо чи опосередковано спрямовані на досягнення мети превенції соціального сирітства); змістово-технологічного, що відображає комплекс координованих заходів і напрямів діяльності з сім'ями з дітьми, молоддю, громадою, професійною спільнотою суб'єктів ТГМ та спеціалізованих технологій, форм, методів, етапів реалізації змісту і досягнення мети превенції соціального сирітства; підготовку (перепідготовку, підвищення кваліфікації) суб'єктів до запровадження й реалізації превентивно-профілактичної діяльності із запобігання, локалізації соціального сирітства; середовищного (соціально-підтримувальне середовище територіальної громади міста як соціальний простір можливостей для сімей з дітьми, молоді, що утворюється у процесі взаємодії суб'єктів ТГМ задля спільної реалізації мети і завдань превенції соціального сирітства); ресурсного (комплекс зовнішніх і внутрішніх ресурсів суб'єктів ТГМ та об'єктів превенції соціального сирітства, що утворюють ресурсний потенціал територіальної громади міста, спрямований на досягнення цілей соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства).

Системно-комплексну організацію процесу превенції соціального сирітства в умовах ТГМ представлено як комплекс координованих дій та заходів, спрямованих на: 1) своєчасне виявлення сімейних проблем та запобігання ризикам виникнення складної життєвої ситуації сім'ї, особистості групи ризику по соціальному сирітству; 2) локалізацію причин виникнення явища соціального сирітства і реабілітацію кровної біологічної сім'ї дитини; 3) забезпечення права дитини на виховання в умовах сім'ї, альтернативних формах сімейного виховання та реінтеграцію дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей; 4) підготовку молоді до усвідомленого батьківства і формування у майбутніх молодих батьків навичок відповідального батьківства; 5) активізацію суб'єктів територіальної громади міста, їх залучення до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю, перетворення ТГМ у соціально-підтримуюче середовище, сприятливе до сімей з дітьми, молоді.

Розроблено й апробовано на практиці науково-методичне і технологічне забезпечення системно-комплексної організації соціально-педагогічної роботи суб'єктів територіальної громади міста щодо превенції соціального сирітства: соціально-педагогічний (докризовий) патронат, соціальний (кризовий) патронат, опікунський (сімейний) патронат, постпіклувальний (постінтернатний) патронат, які виступають формами супроводу сімей з дітьми і технологіями превенції соціального сирітства у ТГМ. Змодельовано соціально-підтримуюче середовище сімей з дітьми, молоді у територіальній громаді міста як провідного чинника превенції соціального сирітства.

Розкрито етапи (підготовчий, основний, заключний) та механізми упровадження системи за чотирма напрямками: 1) соціально-педагогічна робота з сім'ями з дітьми; 2) соціально-педагогічна робота з молоддю; 3) соціальна робота із залучення й активізації членів громади міста до розв'язання проблеми превенції соціального сирітства та створення на базі ТГМ соціально-підтримуючого середовища, сприятливого для дітей, сімей та молоді; 4) підготовка фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю у межах територіальної громади міста.

Організація соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ за першими напрямками (робота з сім'єю, молоддю, громадою) здійснювалася відповідно до розробленої регіональної Комплексної програми превенції соціального сирітства та укріплення сімей, яка впроваджувалася в межах Регіональної цільової програми вдосконалення та розвитку системи надання соціальних послуг у

Луганській області на 2016–2019 роки „Турбота”, що реалізовувалася Департаментом соціального захисту населення на території Луганської області. Апробація розробленої програми в частині покращення якості послуг дітям і сім’ям у громаді відбувалася в пілотних громадах міст Старобільська та Северодонецька Луганської області. Програма включала комплекс системних організаційних і превентивно-профілактичних заходів, форм та методів, спрямованих на роботу з сім’єю, дітьми, молоддю, громадою, з урахуванням, відповідно: типу, потреб, ступеня соціальної деградації сімей, рівня сформованості їхнього виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу; юридичного й фактичного статусу дітей, які перебували в альтернативних формах догляду; рівня обізнаності студентської молоді з проблемою соціального сирітства, розуміння ними причинно-наслідкових зв’язків між відповідальним, усвідомленим батьківством і соціальним сирітством; наявних у територіальній громаді міста умов, суб’єктів та ресурсів щодо здійснення превентивно-профілактичного впливу на сім’ї, дітей, молодь, спільноту громади міста задля розвитку їхніх сильних сторін, надання соціально-педагогічної підтримки й допомоги, активізації й залучення громади до превенції соціального сирітства та створення в умовах ТГМ громади соціально-педагогічної спрямованості, сприятливої до дітей, сімей, молоді.

Четвертий напрям реалізовувався в межах двох складників. Перший – професійна підготовка бакалаврів і магістрів спеціальностей „Соціальна педагогіка” і „Соціальна робота”, що зумовило включення до навчальних планів відповідних спеціальностей у ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” розроблених навчальних дисциплін: „Соціально-педагогічна профілактика дитячої бездоглядності та безпритульності”, „Соціально-педагогічна допомога бездоглядним та безпритульним дітям”, „Соціально-педагогічна робота з сім’єю”, „Соціальна робота з усвідомленого батьківства”, „Соціальна, педагогічна і психологічна робота у громаді”, „Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія суб’єктів соціогуманітарної сфери”. Зазначені освітні компоненти були спрямовані на розвиток фахових компетентностей студентів щодо здійснення превентивної діяльності з попередження соціальних ризиків виникнення ситуацій відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності, недопущення та розв’язання СЖО вразливих категорій дітей та сімей групи ризику; оволодіння формами, методами й технологіями превенції соціального сирітства, організації міжвідомчої взаємодії суб’єктів ТГ. У процес фахової підготовки студентів спеціальностей 6.010106 „Соціальна педагогіка”,

231 „Соціальна робота” ОКР „бакалавр” у Львівському національному університеті імені Івана Франка впроваджено навчальні дисципліни „Технології соціально-педагогічної роботи”, „Соціально-педагогічна діяльність з різними категоріями дітей, молоді та сімей” та ін., змістові модулі „Превенція соціального сирітства: сутність, передумови та технологія реалізації”, „Усвідомлене батьківство як інструмент превенції соціального сирітства” та ін.

Другий напрям – підготовка в межах підвищення професійної кваліфікації – реалізовано через організацію і проведення циклу семінарів-тренінгів для фахівців соціальної сфери, які працюють з дітьми, сім’ями, молоддю, громадою, а також спільного з БО „ЛОВ МБО „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко” проекту „Навчальні програми професійного зростання” для представників пілотних ТГМ Старобільська і Сєвєродонецька.

Визначено й схарактеризовано критерії та рівні (високий, достатній, низький) ефективності соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в межах її складників: 1) соціально-педагогічної роботи з сім’ями з дітьми – комплексний критерій оцінки виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу сім’ї, що включає: соціально-правовий, психолого-педагогічний, соціокультурний, медичний критерії та критерій психоемоційного фону; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю – когнітивний та ціннісно-поведінковий критерії; 3) соціальної роботи щодо залучення й активізації громади міста до превенції соціального сирітства та створення соціально-підтримуючого середовища у громаді – комплексний сервісно-технологічний критерій та комплексний критерій суб’єктної соціально-комунікативної взаємодії соціальних інститутів громади міста (критерії факту та критерії якості процесу міжвідомчої, міжсекторної взаємодії зі здійснення превенції соціального сирітства); 4) підготовки фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім’єю, дітьми, молоддю у межах територіальної громади міста – критеріями є: теоретична, практична і психологічна готовність суб’єктів до здійснення превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

Перевірено ефективність системи превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста відповідно до розроблених критеріїв, рівнів і показників в межах її складників. Отримані результати дослідно-експериментальної роботи засвідчили позитивну динаміку змін за всіма рівнями і показниками. Визначено подальші перспективи дослідно-експериментальної роботи.

Ключові слова: соціальне сирітство, превенція соціального сирітства,

територіальна громада, територіальна громада міста, соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, соціальна превенція, соціально-педагогічна превенція, матеріальна превенція, формальна превенція, конструктивна превенція, патронат, соціально-педагогічний (докризовий) патронат, соціальний (кризовий) патронат, опікунський (сімейний) патронат, постпідклубальний (постінтернатний) патронат, соціально-педагогічна реабілітація сім'ї, соціально-підтримуюче середовище, усвідомлене батьківство, відповідальне батьківство, система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.

ABSTRACT

Kalchenko L. V. Theory and Practice of Prevention of Social Orphanhood in The Territorial Community of City. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for degree of the doctor of pedagogical sciences in specialty 13.00.05 – social pedagogy. – Public Institution „Taras Shevchenko National University of Luhansk”, Starobilsk, 2021.

Actual development of Ukrainian society shows the increase of „social orphans” among children. In 2019 the total number of social orphans in various forms of alternative care in Ukraine amounted to more than 160 thousand. 99 917 children among them were pupils of boarding establishments and only 8,025 (8%) of children had the status of orphans and children, deprived of parent care by court decision. The rest of pupils – 91892 children were those who had alive parents and were not deprived of parental rights. 64709 children had family education and a status of a child orphan and a child, deprived of parental care, established by the competent authorities. The Ministry of Social Policy of Ukraine notes that among the main reasons for such a phenomenon there are lack of family-oriented social services, professional support for parents and children, timely assistance to families with children in difficult conditions which actualizes the task of attracting of local communities, mobilizing their resources and acceptance the responsibility not only for development of the territory, but also for ensuring the interests of children, families, youth, organization of effective work on prevention of social orphanhood. This explains the choice of dissertation thesis topic „Theory and Practice of Prevention of Social Orphanhood in the Territorial Community of City”.

The dissertation substantiates theoretical and practical principles of prevention of social

orphanhood in the territorial community of city. The historical and retrospective analysis of the problem of prevention of social orphanhood is presented, the main stages of its formation and development in domestic and foreign public practice are determined. The main aspects based on interdisciplinary analysis of given problem are determined, such as: socio-philosophical, sociological, legal, psychological, socio-pedagogical. The essence, content and features of prevention of social orphanhood as a direction of socio-pedagogical activity are revealed; its types, structure, main components, functions, orientation and specificity of realization in the territorial community of city are defined.

The basic concepts of the study, such as: „prevention”, „prophylaxis”, „social prevention”, „prevention of social orphanhood”, „territorial community of city”, „prevention of social orphanhood in the territorial community of city”, „social-pedagogical work on prevention of social orphanhood in the territorial community of city” are defined.

The research reveals that prevention is a purposeful social impact on processes and events of public life which are not characterized as a deviation from the social norm; social prevention is a timely elimination of causes of possible social anomies, preventing the emergence of social problems; activity, aimed to improving the social well-being of individuals, based on experience of organization and system of social life, traditions of social stability support, observance of social norms and regulations; prophylaxis in its meaning and functions is a component of prevention, it is an activity, aimed to prevention of development of already existing social anomies, exacerbation of social problems that have already appeared to prevent relapses of social tensions, instability and conflict; social orphanhood is a manifestation of anomies, deviations within parental and childish systems, a consequence of degradation of institute of maternity and wider – parenthood, resulting in a decrease of traditional family functions.

The author's interpretation of the main concepts of this topics is proposed: „prevention of social orphanhood in the territorial community of city” is a local preventive activity of subjects of the TC of city which includes a complex of socio-economic, legal, socio-cultural, medical, psychological and pedagogical measures, aimed to creating of socially supporting environment for families with children, youth in conditions of the TC of city as guarantees of ensuring their rights to fully development, successful socialization and self-realization; „social-pedagogical work on prevention of social orphanhood in terms of the TC of city” is a kind of socio-pedagogical activity, aimed to solving the complex of tasks for preserving the integrity of family and strengthening its functional capacity to develop and educate children by social, pedagogical and psychological means, preventing the causes of refusal of a child,

using the relevant forms and methods, aimed to: formation the responsible position for parents, skills of conscious parenting for youth; creation of environment of socio-pedagogical support for families with children, young people within the TC of city through organization of educational, information and educational, socio-educational, socio-psychological, recreational, social and legal, other conditions; the intensification of interagency interaction and inter-sectoral partnerships of subjects of TC of city and attraction of resources of state and public institutions, community resources, domestic resources of family itself to prevent the risks of social orphanhood. „The territorial community of city” is defined as a complex self-controlled social system of self-organized local communities (districts, quarters (microdistricts) in a large city) with individuals, state and non-governmental social institutions, non-profit public organizations, neighbouring groups and other microstructures, united by common interests, goals and activities to meet their own needs and solve typical problems of territory, reach the localization of social risks.

The parameters of the territorial community of city as a subject of prevention of social orphanhood are characterized. From the standpoint of social pedagogy the territorial community is considered in two aspects: as a group social subject, consisting of individual (separate members of the local community) and collective subjects (social institutions, public organizations, neighbouring associations, etc.) that interact between each other and with the rest subjects, operating on the territory of community (state structures, power, business) and form a holistic community capable to self-organization and satisfaction of their own needs; as a socially supporting environment which constitutes a system of social interrelations to its representatives - horizontal (subject-subject) and vertical (subject-object) and relationships - equal (partner) or relationships of dependence and subordination that are formed within a certain territory and can be peculiar social capital of community, a resource of united local community.

The research determines that the important characteristic of capacity of the territorial community is activity of its subjects, their interaction with objects for joint achievement of any goal and gradual transformation into subjects. Since it is difficult to create a capable community in the territory of a large city, it is advisable to focus on development of neighbouring communities (neighbourhoods) which are mainly created at the place of residence of people and are components of a local self-government system, part of a city, a fragment of urban culture.

The essence and specificity of interagency partnership and inter-sectoral cooperation of community entities as organizational and functional conditions of prevention of social

orphanhood in TC of city are revealed. The diagnostics of existing state of the territorial community subjects' readiness to solve the problem of social orphanages are presented, the level of their resource potential to implement the prevention of social orphanhood is determined.

The system of socio-pedagogical work within the territorial community of city, based on a socio-pedagogical model is substantiated and meaningfully developed; moreover, it is considered to be an open, complex, material, living, organic deterministic and purposeful social system which represents a certain integrity, consisting of a set of various by its nature and purpose complex of components: target-effective, comprising a comprehensive purpose, task and projection of the future result of social and pedagogical work on prevention of social orphanhood in the TC of city. The complex goal of social orphanhood prevention is presented as a system of hierarchized purposes (strategic social purpose, goal in wide and narrow meaning, goal as a result) in the form of target construct „city community of socio-pedagogical orientation, friendly to children, families, young people – strong healthy family – a safe family environment – a conscious/responsible paternity – the well-being of a child”; object-subject (the object of prevention of social orphanhood has a complex structure and includes: firstly, the system of social contradictions, reasons that give rise to the phenomenon of social orphanhood; and secondly – all families with children, adolescents, youth – as potential parents and not just persons that are in difficult circumstances which are consistently protruding the object and subject of socio-pedagogical work on prevention of social orphanhood; subject – not only state bodies and institutions and non-state organizations are presented in the TC of city, but all social institutions of Ukrainian society, whose actions directly or indirectly aimed to achievement the goal of prevention of social orphanhood); content-technological, reflecting the complex of coordinated measures and directions of activities with families with children, young people, community, professional community of subjects of the TC of city and specialized technologies, forms, methods, stages of implementation of content and achievement of the goal of prevention of social orphanhood; training (retraining, advanced training) of subjects to introduction and implementation of preventive and prophylactic activities for prevention, localization of social orphanhood; content-technological, reflecting the complex of coordinated measures and directions of activities with families with children, young people, community, professional community of subjects of the TC of city and specialized technologies, forms, methods, stages of implementation of content and achievement of the goal of prevention of social orphanhood; training (retraining, advanced training) of subjects to introduction and

implementation of preventive prevention activities for the prevention, localization of social orphanhood; environment (socio-maintenance environment of territorial community of the city as a social space of opportunities for families with children, youth, formed in the process of interaction of subjects of the TC of city in order to jointly implement the goals and objectives of prevention of social orphanhood); resource (complex of external and internal resources of subjects of the TC of city and objects of social orphanhood, forming the resource potential of territorial community of the city, aimed to achievement the goals of socio-pedagogical work on prevention of social orphanhood).

System and comprehensive organization of prevention of social orphanhood in TC of city terms are presented as a set of coordinated actions and measures aimed at: 1) timely detection of family problems and prevention risks of emergence of difficult circumstances in a family, timely detection of persons from social orphanhood risk groups; 2) localization of reasons of phenomenon of social orphanhood and rehabilitation of the biological family of a child; 3) ensuring the right of a child to educate in a family or using alternative forms of family education and reintegration of children with alternative forms of care for biological families; 4) preparation of young people to conscious paternity and formation of future skills for responsible parenthood; 5) activation of subjects of the territorial community of city, their involvement in preventive work with family, children, youth, transformation of TC of city into a socio-supporting environment, favourable to families with children, youth.

Scientific, methodological and technological support of system-complex organization of socio-pedagogical work of the territorial community of city regarding prevention of social orphanhood are developed and tested in practice: socio-pedagogical (pre-crisis) patronage, social (crisis) patronage, trustees (family) patronage, post-custodial (post-boarding) patronage which are the forms of accompanying families with children and technologies of prevention of social orphanhood in TC of city. The socio-supporting environment of families with children, youth in the territorial community of city as a leading factor in prevention of social orphanhood is modelled.

The stages (preparatory, basic, final) and mechanisms of introduction of the system in four directions are given: 1) social and pedagogical work within families with children; 2) socio-pedagogical work with young people; 3) social work on involvement and intensification of members of city community to solve the problem of prevention of social orphanhood and creation of socio-supporting and favourable environment to children, families and youth on the basis of the TC of city; 4) preparation of professional community for preventive work with family, children, youth within the territorial community of city.

Organization of socio-pedagogical work on prevention of social orphanhood in the TC of city in the first directions (working with the family, youth, community) was carried out in accordance with the developed regional comprehensive program of prevention of social orphanhood and strengthening families which were implemented within the regional target program for improving and developing the system. Provision of social services in Luhansk region for 2016-2019 „Care” („Turbota”) which was implemented by the Department of Social Protection of the Population in Luhansk Region. The approbation of developed program in terms of improving the quality of services for children and families within the community took place in pilot communities of Starobilsk and Severodonetsk in Luhansk region.

The program included a complex system of organizational, preventive and prophylactic measures, forms and methods, aimed to work with a family, children, youth, community, taking into account: type, needs, degree of social degradation of families, the level of formation of their educational and socio-rehabilitation potential; legal and actual status of children who were in alternative forms of care; a level of awareness of student youth with a problem of social orphanhood, understanding of causal relationships between responsible, conscious parenting and social orphans by them; available in the territorial community of city conditions, subjects and resources on implementation of preventive and prophylactic influence on family, children, youth, community of the city for development of their strengths, providing socio-pedagogical support and assistance, activation and engagement of community to prevent social orphanhood and creation the socio-pedagogical orientation, favourable to children, families, youth in conditions of the TC of city. The fourth direction was implemented within two components. First – professional preparation of bachelors and masters of specialties „social pedagogy” and „social work” which led to inclusion of relevant specialties and educational disciplines into curriculums of the „Public Institution „Taras Shevchenko National University of Luhansk”: „Socio-pedagogical prevention of children's neglect and homelessness”, „Socio-pedagogical assistance with neglected and homeless children”, „Socio-pedagogical work with the family”, „Social work on conscious fatherhood”, „Social, pedagogical and psychological work in community”, „Interdepartmental and interdisciplinary interaction of subjects of socio-humanitarian sphere”. These educational components were aimed to development of professional competencies of students to make prophylactic activities to prevent social risks of emergence of refusal situations, a child`s neglect or homelessness, preventing and solving of difficult circumstances of vulnerable categories of children and families of risk groups; mastering

forms, methods and technologies of prevention of social orphanhood, organization of interaction of subjects of the TC of city. Such educational disciplines as „Technologies of socio-pedagogical work”, „Socio-pedagogical activities with different categories of children, youth and families” etc., content modules „Prevention of social orphanhood: essence, preconditions and technology of implementation”, „Conscious fatherhood as an instrument of prevention of social orphanhood”, etc. were introduced in the process of professional training of students of specialties 6.010106 „Social Pedagogy”, 231 „Social Work” of bachelor education and qualification level at Lviv National University of Ivan Franko.

Second direction – preparation within improving professional qualifications – is implemented through the organization and conduct of the cycle of training seminars for social sphere specialists, working with children, families, youth, community, as well as the International Charitable Organization „Charitable Foundation „SOS Children’s Villages”, the project „Educational Professional Growth Programs” for representatives of the pilot TC of cities in Starobilsk and Severodonetsk.

The criteria and levels (high, sufficient, low) of effectiveness of social and pedagogical work on prevention of social orphanhood within its components are determined: 1) socio-pedagogical work aimed to families with children – a comprehensive criterion for assessing educational and socio-rehabilitation potential for family which includes: social and legal, psychological and pedagogical, socio-cultural, medical criteria and criterion of psycho-emotional background; 2) socio-pedagogical work with young people – cognitive and value-behavioural criteria; 3) social work on involvement and intensification of city community for prevention social orphanhood and creation of the socio-supporting environment in community – a comprehensive service and technological criterion and a comprehensive criterion of subjective socio-communicative interaction of social institutions in city (criterion of a fact and criterion of quality of interagency process, inter-sectoral partnership on realization of prevention of social orphanhood); 4) preparation of professional community for preventive work with family, children, youth within the territorial community of city – the criteria are: theoretical, practical and psychological readiness of subjects for implementation of prevention of social orphanhood in terms of TC of city.

The effectiveness of the system of prevention of social orphanhood in the territorial community of city is tested in accordance with the developed criteria, levels and indicators within its components. The results of experimental work show positive dynamics of changes in all levels and indicators. Further prospects of research and experimental work are determined.

Key words: social orphanhood, prevention of social orphanhood, territorial community, territorial community of city, socio-pedagogical work on prevention of social orphanhood in the territorial community of city, social prevention, socio-pedagogical prevention, material prevention, formal prevention, constructive prevention, patronage, social-pedagogical (pre-crisis) patronage, social (crisis) patronage, trustees (family) patronage, post-custodial (post-boarding) patronage, socio-pedagogical rehabilitation of a family, socio-supporting environment, conscious parenting, responsible parenting, system of social and pedagogical work with prevention of social orphanhood in territorial community of city.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ**ДИСЕРТАЦІЇ:***Монографії:*

1. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста : соціально-педагогічний аспект : монографія / Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. Старобільськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2018. 460 с.

2. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста : соціально-педагогічні засади : монографія. Видання друге, перероб. і доповнене. Київ : Талком, 2020. 533 с.

Науково-методичні посібники:

3. **Кальченко Л. В.** Соціально-педагогічний захист бездоглядних дітей у притулках для дітей : наук.-метод. посіб. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. 354 с.

Колективні монографії, науково-методичні і методичні посібники:

4. **Кальченко Л. В.** Активізація громади в процесі реінтеграції дітей до біологічних сімей. *Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей* : метод. посіб. / авт.-упорядн. К. О. Дуванська, та ін. ; за заг. ред. Караман О. Л., Харченка С. Я. Київ : Талком, 2020. С. 196–219.

5. **Кальченко Л. В.** Алгоритм соціальної реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей. *Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей* : метод. посібн. / авт.-упорядн. К. О. Дуванська, Л. В. Кальченко, Н. А. Литвинова, та ін. ; за заг. ред. Караман О. Л., Харченка С. Я. Київ : Талком, 2020. С. 43–66.

6. **Кальченко Л. В.** Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: сутність, види, специфіка, рівні та принципи. *Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей* : метод. посібн. / автор.-упорядн. К. О. Дуванська, Л. В. Кальченко, Н. А. Литвинова, та ін. ; за заг. ред. Караман О. Л., Харченка С. Я. Київ : Талком, 2020. С. 15–24.

7. **Кальченко Л. В.** Сутність та особливості соціального захисту дітей групи ризику. *Соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику* : колективна монографія / Горенко С. В., Золотова Г. Д., Кальченко Л. В., Харченка С. Я. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. С. 33–55.

8. **Кальченко Л. В.** Педагогічні умови соціального захисту дітей групи ризику

Соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику : колективна монографія / Горенко С. В., Золотова Г. Д., Кальченко Л. В., Харченко С. Я. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. С. 56–91.

9. **Кальченко Л. В.** Сутність, зміст та особливості соціальної реінтеграції дітей інтернатних закладів до біологічних сімей. *Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю* : наук.-метод. посіб. / Н. П. Краснова, Л. В. Кальченко, С. Я. Харченко, Я. І. Юрків. Київ : „МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”, 2015. С. 6–20.

10. **Кальченко Л. В.** Соціально-психологічний портрет вихованців інтернатних закладів. *Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю* : наук.-метод. посіб. / Н. Краснова, Л. Кальченко, С. Харченко, Я. І. Юрків. Київ : „МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”, 2015. С. 46–59.

11. **Кальченко Л. В.** Особливості сімей, діти яких перебувають в інтернатних закладах. *Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю* : наук.-метод. посіб. / Н. Краснова, Л. Кальченко, С. Харченко, Я. Юрків. Київ : „МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”, 2015. С. 60–84.

12. **Кальченко Л. В.** Соціально-педагогічний механізм входження дитини-вихованця інтернатного закладу в біологічну сім'ю. *Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю* : наук.-метод. посіб. / Н. П. Краснова, Л. В. Кальченко, С. Я. Харченко, Я. І. Юрків. Київ : „МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”, 2015. С. 156–196.

Статті у наукових фахових виданнях України:

13. **Кальченко Л. В.** Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери до превентивного виховання дітей групи соціального ризику. *Вісн. Луган. Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки.* 2009. №17 (180). С. 251–262.

14. **Кальченко Л. В.** Системно-комплексна організація превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Вісн. Луган. Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки.* 2011. №20 (231). Ч. 4. С. 159–170.

15. **Кальченко Л. В.** Сутність процесу превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Вісн. Черкаськ. ун-ту. Серія : Пед. науки.* Черкаси. 2011. № 209. С. 62–67.

16. **Кальченко Л. В.** Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. *Вісн. Луган. Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки.* 2012. №19 (254) жовтень. Ч. II. С. 160–170.

17. **Кальченко Л. В.** Організація системи роботи з сім'єю у контексті профілактики соціального сирітства: сімейно-центрований підхід. *Наук. записки Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя. Сер. : Псих.-пед. науки.* 2012. № 4. С. 23–26.

18. **Кальченко Л. В.** Суспільна практика подолання соціального сирітства на теренах України у V-XVII ст. *Вісн. Луган. Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки..* 2012. №22 (257) листопад. Ч. VIII. С. 142–153.

19. **Кальченко Л. В.** Історико-педагогічний аналіз суспільної практики подолання й попередження проблеми соціального сирітства на українських землях у складі Російської держави (початок XVII – середина XIX ст.). *Соціальна педагогіка : теорія та практика.* №3. 2013. С. 86–96.

20. **Кальченко Л. В.,** Островська Н. О. Технологія формування усвідомленого батьківства молоді в діяльності територіальної громади як умова попередження проблеми соціального сирітства. *Вісн. Луган. Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки.* 2013. №13 (272), Ч. IV. С. 81–90.

21. **Кальченко Л. В.** Історична ретроспектива становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики щодо превенції і подолання соціального сирітства у 20-х–30-х роках XX століття. *Вісн. Луган. Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки.* 2013. №23 (282) вересень, Ч. II. С. 15–27.

22. **Кальченко Л. В.** Розвиток соціально-педагогічної діяльності щодо превенції соціального сирітства у зарубіжних країнах. *Вісн. Луган. Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Пед. науки.* 2015. № 2 (291) квітень. Ч. 1. С. 92–103.

23. **Кальченко Л. В.** Реінтеграція вихованців інтернатних закладів до біологічних сімей як системна складова превенції соціального сирітства : нормативно-правове підґрунтя. *Збірн. наук. праць Хмельн. ін-ту соц. техн. Ун-ту „Україна”.* Хмельницький : ХІСТ, 2017. №14. С. 81–86.

24. **Кальченко Л. В.** Технологія реінтеграції вихованців інтернатних закладів до біологічної сім'ї як практичний інструмент системи превенції соціального сирітства. *Journal „ScienceRise : Pedagogical Education”.* Харків, 2017. №12 (20). С. 38–43. (*Index Copernicus International*).

25. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства у територіальній громаді міста: соціально-філософське осмислення сутності поняття. *Збірн. наук. праць Херсонськ. держ. ун-ту. Пед. науки.* 2018. Вип. 82 (1). С. 215–221.

26. **Кальченко Л. В.** Досвід провідних країн Західної Європи щодо превенції соціального сирітства. *Збірн. наук. праць Хмельн. ін-ту соц. техн. Ун-ту „Україна”.*

Хмельницький : ХІСТ, 2018. №16. С. 118–126.

27. **Кальченко Л. В.** Міжвідомчі бар'єри в рішенні проблеми соціального сирітства та шляхи їх подолання у територіальній громаді міста. *Наук. вісник Ужгородськ. ун-ту. Серія : Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород : Вид-во ДВНЗ „Ужгородський національний університет”. № 2 (43). 2018. С. 99–106.

28. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста : концептуальні засади. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія II. Соціальна робота. Соціальна педагогіка.* Вип. 24 (II том). Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 218–224.

29. **Кальченко Л. В.** Соціальне сирітство та його превенція в територіальній громаді міста: міжвідомча взаємодія суб'єктів громади. *Education and Pedagogical Sciences „Освіта та педагогічна наука”.* Старобільськ : Вид-во ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. №1 (168). 2018. С. 53–66. (*Ulrichsweb Global Serials Directory*).

30. **Кальченко Л. В.** Територіальна громада міста як суб'єкт превенції соціального сирітства. *Збірн. наук. праць „Педагогічні науки”.* Херсон : Вид-во Херсонський державний університет. №83. Т. 1. 2018. С. 203–214. (*Index Copernicus International*).

31. **Кальченко Л. В.** Наукове обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста. *Інноваційна педагогіка.* Вип. 14. Т. 2. 2019. С. 137–146. URL : http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/14/part_2/30.pdf (*Index Copernicus International*).

32. **Кальченко Л. В.** Організаційне моделювання системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста. *Інноваційна педагогіка.* Випуск 16. Том 2. 2019. С. 83–100. URL : http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/16/part_2/16-2_2019.pdf (*Index Copernicus International*).

Статті у періодичних виданнях зарубіжних країн та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

33. **Kalchenko L.** Preventive potential of a territorial community of a city concerning social orphanhood prevention. *EUREKA : Social and Humanities. Vol. 6 (18), 2018. Tallinn (Estonia).* P. 25–33. (*Index Copernicus International*).

34. **Кальченко Л. В.,** Островская Н. А., Кузьменко Г. В. Диагностика уровня

сформированности осознанного родительства студенческой молодёжи как условие превенции социального сиротства *Society, integration, education – SIE 2020*. : Proceedings of the 14th International Scientific Conference. Rezekne, Latvia : Rezekne Academy of Technologies, 22-23 May 2020. P. 287–316. URL : <http://journals.rta.lv/index.php/SIE/article/view/5044/4613> (*Thomson Reuters (ISI Web of Science), CrossRef, Google Scholar, OpenAire, WorldCat*).

35. **Kalchenko L.** Social work with families on prevention of child abandonment within an urban local community: Ukrainian experience. *Dylematy polityki społecznej i pracy socjalnej – implikacje dla teorii i praktyki*. W : A. Chabior, M. Porąbaniec (red.). Kielce : Wydawnictwo Uniwersytet Jana Kochanowskiego, 2017. S. 93–103.

36. **Кальченко Л. В.** Превенция социального сиротства как направление деятельности территориального сообщества города. *Подготовка социальных педагогов к работе с детьми и молодежью группы риска* : международный сборник научных статей / науч. ред. И.В. Ткаченко ; отв. ред. А. М. Дохоян, В. И. Спирина, М. Л. Спирина. Армавир : РИО АГПА, 2013. С. 124–130.

37. **Кальченко Л. В.** Педагогические условия социальной защиты детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в условиях приютов для детей. *Социальная адаптация детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в системе подготовки социальных педагогов* : сборник научных статей. Армавир : Редакционно-издательский центр АГПУ, 2009. С. 138–149.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

38. **Кальченко Л. В.** Розвиток міжвідомчої взаємодії як умова ефективного вирішення проблеми соціального сирітства. *Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії* : матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. / редкол. : Л. Хоружа, та ін. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. С. 70–73.

39. **Кальченко Л. В.** Особенности превентивной деятельности по предупреждению социального сиротства. *Потенциал социального педагога в модернизации российского общества: состояние и перспективы* : материалы III нац. конгресса социальных педагогов России. Анапа, 2012. С. 137–144.

40. **Кальченко Л. В.** Організація системи роботи з сім'єю у контексті профілактики соціального сирітства: сімейно-центрований підхід. *Професійна підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери в умовах інтеграції України до європейського освітнього простору* : зб. мат. конф. 11-12 жовтня 2012 р. Ніжин, 2012. С. 121–129.

41. **Кальченко Л. В.** Превенция социального сиротства в условиях территориального сообщества города. *Социальная педагогика : актуальные проблемы и перспективы* : сб. научн. мат-лов по итогам III Международного симпозиума 27–28 марта 2014 г. Вильнюс–Арзамас, 2014. С. 112–120.

42. **Кальченко Л. В.** Формування інклюзивної компетентності викладачів як чинник розвитку соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації* : тези доп. IX Всеукраїнської наук.-практ. конф. Хмельницький : ХІСТ Університету „Україна”, 27-28 квітня 2016 р. С. 89–97.

43. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти*. Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2017. Вип. 2 (лютий 2017 р.). С. 133–137.

44. **Кальченко Л. В.** Превенція соціального сирітства як напрям соціальної роботи в територіальній громаді міста. *500-річчя Реформації : соціальна робота в процесі оновлення України та світу* : матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. за міжнародною участю, 20 квітня 2018 р. Дніпро : ДНУ імені Олеся Гончара, 2018. С. 98–105.

45. **Кальченко Л. В.** Усвідомлене батьківство молоді як чинник попередження соціального сирітства. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція корекційної і соціальної педагогіки та інклюзії*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. Вип. 3 (лютий 2018 р.). С. 140–144.

46. **Кальченко Л. В.** Організація дослідження превентивного потенціалу територіальної громади міста щодо превенції соціального сирітства. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція спец. освіти і соц. роб.* Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2019. Вип. 4 (лют. 2019 р.). С. 86–91.

47. **Кальченко Л. В.** Формування усвідомлення батьківства студентської молоді за допомогою соціально-просвітницького тренінгу. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція спец. освіти і соц. роб.* Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. Вип. 5 (лютий 2020 р.). С. 112–120.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	25
ВСТУП.....	26
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА.....	26
1.1. Історична ретроспектива становлення та розвитку превенції соціального сирітства у вітчизняній суспільній практиці.....	41
1.2. Розвиток соціально-педагогічної діяльності щодо превенції соціального сирітства у зарубіжних країнах.....	98
1.3. Превенція соціального сирітства як предмет міждисциплінарного дослідження.....	131
<i>Висновки до розділу 1.....</i>	<i>166</i>
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА У ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ МІСТА.....	172
2.1. Сутність, зміст та особливості соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.....	172
2.2. Територіальна громада міста як суб'єкт превенції соціального сирітства.....	186
2.3. Міжвідомча взаємодія та міжсекторне партнерство як організаційно-функціональні умови превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.....	218
2.4. Аналіз існуючого стану готовності і потенціалу суб'єктів територіальної громади міста щодо попередження соціального сирітства.....	243
<i>Висновки до розділу 2.....</i>	<i>261</i>
РОЗДІЛ 3. НАУКОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА РОЗРОБКА СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В УМОВАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ МІСТА.....	269
3.1. Наукове обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.....	269

3.2. Організаційне моделювання системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста та характеристика її компонентів.....	289
3.2.1. Змістова характеристика ціле-результативного і об'єкт-суб'єктного компонентів системи превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.....	293
3.2.2. Змістово-технологічний компонент.....	314
3.2.3. Середовищний компонент.....	342
3.2.4. Ресурсний компонент.....	346
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>358</i>
РОЗДІЛ 4. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З УПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В УМОВАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ МІСТА.....	365
4.1. Організація дослідно-експериментальної роботи щодо впровадження й апробації системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста	365
4.1.1. Організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми.....	371
4.1.2. Організація соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо формування усвідомленого батьківства як чинника превенції соціального сирітства.....	376
4.1.3. Організація превентивного, соціально-підтримувального середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах територіальної громади міста.....	386
4.1.4. Підготовка основних суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної діяльності щодо соціального сирітства у територіальній громаді міста	397
4.2. Аналіз ефективності та узагальнення досвіду практичної організації системи превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста	400
<i>Висновки до розділу 4.....</i>	<i>424</i>
ВИСНОВКИ.....	430
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	443
ДОДАТКИ.....	517

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АТО – антитерористична операція
- ВСРП – виховний та соціально-реабілітаційний потенціал сімей
- ВПО – внутрішньо переміщені особи
- ГО – громадські організації, об'єднання
- ДБСТ – дитячий будинок сімейного типу
- ЛОВ МБО „БФ „СОС Дитяче містечко” – Луганське обласне відділення Міжнародної благодійної організації „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко”
- МСК ППД – міждисциплінарний соціальний кластер превентивно-профілактичної діяльності
- НМКЦПССУС – Науково-методичний консультаційний центр превенції соціального сирітства та укріплення сімей
- ОВЦА – обласна військово-цивільна адміністрація
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- ООС – операція об'єднаних сил
- ОТГ – об'єднана територіальна громада
- ПС – прийомна сім'я
- СЖО – складні життєві обставини
- СПК – соціально-педагогічний комплекс
- СССД – соціальні служби у справах дітей
- ТГ – територіальна громада
- ТГМ – територіальна громада міста
- УБ – усвідомлене батьківство
- ФСР – фахівець з соціальної роботи
- ЦСССДМ – центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
- ЦСС – центри соціальних служб
- АІ – агрегований індекс
- χ^2 – критерій Пірсона
- t-критерій Стьюдента
- ϕ^* – критерій кутового перетворення Фішера

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Для гармонійного розвитку дитини потрібна сім'я, у якій формуються позитивні емоційні стосунки, забезпечуються догляд та виховання відповідно до індивідуальних потреб і можливостей дитини, вибудовуються її світогляд та моральні орієнтири, формуються вміння та навички для успішної соціалізації (Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, 2017 – 2026).

На сучасному етапі розвитку українського суспільства трансформація форм сімейної організації і криза інституту шлюбу та сім'ї, соціально-економічні проблеми та війна на сході держави стали каталізатором зростання чисельності дітей категорії „соціальні сироти”. У 2019 р. загальна кількість соціальних сиріт, які перебували в різних формах альтернативного догляду, в Україні становила понад 160 тисяч. 99 917 дітей – це вихованці інтернатних закладів і тільки 8 025 (8%) з них мають статус сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за рішенням суду. Усі інші вихованці – 91892 дитини – це діти, у яких є живі батьки, не позбавлені батьківських прав. 64709 дітей проживають у сімейних формах виховання й мають установлений компетентними органами статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Серед основних причин такого явища Мінсоцполітики України зазначає відсутність на місцевому рівні сімейно орієнтованих соціальних послуг, професійної підтримки батьків і дітей, вчасної допомоги сім'ям з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО). Саме тому залучення місцевих громад, мобілізація їхніх ресурсів та прийняття ними відповідальності не лише за розвиток території, а й за забезпечення інтересів дітей, сімей, молоді, організація результативної роботи із запобігання соціальному сирітству, реабілітація бездоглядних та безпритульних дітей, розвиток сімейних форм виховання для дітей, позбавлених батьківського піклування, реінтеграція вихованців альтернативних форм догляду в біологічну сім'ю та суспільство стають важливими завданнями для територіальної громади міста (ТГМ), фахівців соціальної сфери, науковців, які досліджують цей процес та пропонують інноваційні підходи до його оптимізації.

Превентивно-профілактичні аспекти розв'язання соціальних проблем сімей, дітей, молоді, зокрема проблеми соціального сирітства, були предметом вивчення: античних філософів – Демокрита [360], Сократа [202], Платона [493], Аристотеля [20] та ін.; видатних вітчизняних (А. Макаренко [387], В. Сухомлинський [674]) та

зарубіжних (Й. Гербарт [680], А. Дістервег [172], Е. Дюркгейм [191], Д. Дьюї [189], П. Наторп [431] та ін.) педагогів.

Міждисциплінарні аспекти феномену превенції соціального сирітства в умовах ТГМ представлено в наукових працях із соціальної педагогіки та соціальної роботи, педагогіки, психології, соціології, державного управління, права. Питання сутності, історії, причин виникнення явища соціального сирітства, шляхів, механізмів його подолання стали предметом наукових пошуків Л. Артюшкіної [21], С. Бадори [32], Е. Бекової [50], А. Васильєва [88], І. Галатир [127], Н. Грачової [150], П. Дашкевич [164], І. Дементьєвої [166], Т. Завгородньої [445], І. Зверєвої [646], А. Капської [288], Л. Мардахасва [394], А. Полянничко [21], А. Прихожан [511], А. Реана [554] та ін., дослідників у галузі соціальної філософії – І. Намєстникова [733], Є. Студьонової [734], О. Тугарова [711], М. Фірсова [733], Е. Шевцової [785] та ін.; соціальної педагогіки і соціальної роботи – Т. Алексеєнко [11], О. Безпалько [46], Р. Вайноли [288], Т. Журавель [205], Н. Заверико [208], І. Зверєвої [642], А. Капської [643], Г. Лактіонової [646], В. Оржеховської [703], Т. Семигіної [586], С. Сургової [667], С. Толстоухової [390], Т. Федорченко [724], та ін.; соціології соціальної роботи – М. Блума [68], О. Бородкіної [74], Н. Гурвича [509], Н. Максимової [390], М. Мацковського [400], Л. Осьмук [464], Т. Протасової [546], М. Річмонд [877], Є. Холостової [606] та ін.

Дослідженням проблем сім'ї як соціального інституту, її типів, функцій, причин кризи сім'ї та шлюбу, організації роботи з сім'єю та дітьми у СЖО займалися науковці різних часів та галузей знань, серед яких: соціологи – А. Антонов [19], В. Борисов [18], Ю. Корчак-Чепурківський [330], М. Мацковський [354], Л. Слюсар [614], П. Сорокін [622]; філософи – В. Галецький [131], Ю. Савельєва [573], В. Ткачова [697], Ф. Фомін [738], Т. Цюркало [766]; психологи – Г. Бевз [43], О. Бондарчук [71], В. Дружинін [185], В. Кравець [334], Дж. Райкус [548], Р. Скіннер [600], Р. Х'юз [548], Л. Шнейдер [793], та ін.; педагоги – А. Андрущенко [123], Л. Ковальчук [695], Б. Ковбас [310], М. Коляда [315], В. Костів [310], Л. Маценко [399], В. Омеляненко [351], В. Постовий [506], та ін.; та соціальні педагоги – Т. Алексеєнко [626], О. Безпалько [646], М. Галагузова [125], І. Зверєва [645], А. Капська [290], І. Пєша [488], І. Трубавіна [707] та ін. Соціально-правові аспекти захисту дітей вразливих категорій розкрито в працях Н. Агаркової [10], О. Караман [292], Ж. Петрочко [486] та ін. Інноваційні технології соціальної роботи з вразливими сім'ями й дітьми стали предметом наукових розвідок учених та практиків –

Л. Волинець [496], З. Кияниці [303], В. Кузьмінського [351], О. Лісовця [366], І. Лопатченко [374], Ж. Петрочко [485], Л. Ящук [362] та ін.

Організації соціальної, соціально-педагогічної роботи з дітьми, молоддю в умовах територіальної громади присвячено дослідження Т. Алексеєнко [626], О. Батанова [40], О. Безпалько [46], Л. Бейкона [820], Дж. Бопп [741], М. Бопп [829], Р. Патнема [474], М. Пейна [480], Т. Семигіної [589], В. Сидорова [594], В. Скуратівського [601], О. Софій [624], П. Спикера [654], А. Ткачука [699], Ф. Тьонніса [682], А. Хорнбі [868], та ін. Різні аспекти організації міжвідомчої взаємодії у соціальній сфері в контексті аналізованої проблеми розкрито в педагогічних працях І. Андрощук [18], В. Баженова [33], К. Ібрагімової [233], Т. Терещенко [683] та ін.; наукових доробках фахівців з соціальної педагогіки / соціальної роботи – Т. Вовк [108], А. Дружиніної [185], О. Лісовець [366], С. Омельченко [592], М. Протасова [546], Є. Холостової [606], К. Шендеровського [787]; соціологічних розвідках – Г. Блумера [828], Р. Інглгарта [571], Л. Осьмук [464], Г. Семья [590]; психологічних студіях – В. Агеєва [3], Д. Роджерса [560], В. Шмідт [792], Т. Шульги [574] та ін.

Проте, незважаючи на широку палітру міждисциплінарних наукових розвідок, проблема превенції соціального сирітства залишається все ще малодослідженою в теорії та практиці соціальної педагогіки й соціальної роботи. У вітчизняній соціально-педагогічній науці відсутні цілісні дослідження, у яких розкривалися б теоретичні і практичні засади системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах ТГМ. Розпочаті в Україні перетворення державної політики у сфері охорони дитинства та реалізації Державної соціальної програми „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 р., Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 рр., реформи децентралізації системи соціальних послуг на рівні громад актуалізували завдання організації роботи з розбудови ефективної системи превенції соціального сирітства й захисту права дитини на виховання в сім’ї, створення сімейно орієнтованих соціальних послуг на рівні територіальних громад, спрямованих на укріплення, збереження цілісності, захист і підтримку сімей з дітьми.

Постановка цих завдань актуалізувала низку *суперечностей* між: об’єктивною потребою суспільства в ефективно діючій системі превенції явища соціального сирітства на мікро-, мезо-, макрорівнях та відсутністю цілісної теорії і практики її організації, недостатністю відповідного змістовно-технологічного та нормативно-

правового забезпечення; декларуванням державою провідної ролі місцевого самоврядування в розв'язанні соціальних проблем сімей, дітей та молоді й безініціативністю місцевої влади щодо активізації та залучення членів громади до участі в процесах визначення й вирішення проблем сімей, дітей та молоді на рівні ТГМ; наявністю значних ресурсів і можливостей державних та недержавних інституцій як колективних суб'єктів громад у здійсненні превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства й недостатнім їх використанням у реальній практиці превенції через відсутність обґрунтованих механізмів міжсекторного партнерства й міжвідомчої взаємодії суб'єктів, нерозробленість напрямів, змісту й форм такої співпраці в межах ТГМ; соціальним замовленням і потребою в професійних кадрах, озброєних знаннями й технологіями соціальної, педагогічної, психологічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та відсутністю теоретико-методологічного обґрунтування й методичного забезпечення системної підготовки фахівців соціальної сфери до превентивної діяльності в ТГМ.

Актуальність, виявлені суперечності, недостатня наукова розробка обраної проблеми, необхідність її глибокого й системного вирішення на рівні соціально-педагогічної теорії і практики зумовили вибір теми дисертаційної роботи **„Теорія і практика превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” як складова частина комплексної наукової теми „Зміст і технологія соціально-педагогічної діяльності з дітьми групи ризику” (державний реєстраційний номер 0107U000971). Тему затверджено на засіданні Вченої ради ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (протокол № 1 від 26.08.2011 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук Національної Академії педагогічних наук України (протокол № 7 від 27.09.2011 р.).

Об'єкт дослідження – процес превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Предмет дослідження – теоретичні і практичні засади системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні, розробці та експериментальній

перевірці теоретичних і практичних засад системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Концепція дослідження. Основні концептуальні положення виконують роль базового прогностичного конструкту побудови наукової розвідки проблеми превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

1. Основою для осмислення базового поняття дослідження – превенція соціального сирітства в умовах ТГМ – є *методологія міждисциплінарного підходу*, що дозволяє розкрити всі аспекти феномену з позицій різних гуманітарних наук та сформувані цілісне уявлення про нього.

2. Провідна ідея дослідження полягає в тому, що *превенція* становить цілеспрямований соціальний вплив на процеси та події суспільного життя, які не характеризуються відхиленням від соціальної норми; *соціальна превенція* – це своєчасне усунення причин можливої соціальної аномії, попередження виникнення соціальних проблем; діяльність, спрямована на покращення соціального благополуччя індивідів на основі досвіду організації та устрою суспільного життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил. Так само *профілактика* за змістом і функціями є складником превенції й становить діяльність, спрямовану на попередження розвитку вже наявної соціальної аномії, загострення соціальних проблем, що вже виявилися, на запобігання проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності та конфліктності (О. Тугаров, Е. Шевцова [710]). *Соціальне сирітство* є проявом аномії, відхилень всередині батьківсько-дитячих систем, наслідком деградації інституту материнства й ширше – батьківства, у результаті чого ігноруються традиційні сімейні функції.

Концепт соціальної превенції та специфіка її прояву передбачає проведення превентивних заходів задовго до появи небезпечної ситуації виникнення будь-яких проблем. Система соціальної превенції є системою потенційного соціального розвитку особистості, групи, соціуму.

3. *Превенцію соціального сирітства в умовах територіальної громади міста* розглядаємо як місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб'єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їхніх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію й самореалізацію. *Соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в*

умовах ТГМ – це системно-комплексне утворення, вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв'язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім'ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку й виховання дітей, запобігання причинам виникнення ситуацій відмови від дитини, із використанням відповідних форм та методів, спрямованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, інших умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім'ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства.

Територіальну громаду міста розглядаємо як складну самокеровану соціальну систему самоорганізуючих локальних спільнот, членами яких є фізичні особи, державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Сім'я послідовно постає об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства. Важливою характеристикою дієздатності ТГМ є активність її суб'єктів, їхня взаємодія з об'єктами для спільного досягнення мети й поступового їх перетворення в суб'єкти.

4. Ефективність превенції соціального сирітства в умовах ТГМ може бути досягнута лише за умови комплексної організації її як системи соціально-педагогічної роботи, яка побудована за соціально-педагогічною моделлю і розглядається як відкрита, складна, матеріальна, жива, органічна, детермінована й цілеспрямована соціальна система, що становить певну цілісність, яка складається із сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних компонентів та функційних зв'язків між ними, підпорядкованих конкретній меті. Компонентами системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ можуть бути: ціле-результативний, об'єкт-суб'єктний, змістово-технологічний, середовищний, ресурсний.

5. Теоретико-методологічними засадами системи соціально-педагогічної роботи з

превенції соціального сирітства в умовах ТГМ є сукупність філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових підходів та принципів щодо досліджуваного феномену; концепції девіантного батьківства, дитячого сирітства, превентивної педагогіки та інтегрованої громади, дружньої до дітей, сімей і молоді як ресурсного середовища превенції, соціально-педагогічної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю, громадою; фундаментальні принципи розвитку особистості у взаємодії із соціокультурним середовищем; наукове обґрунтування, моделювання, характеристика структурних компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та виявлення їхніх функційних взаємозв'язків.

6. Практичними засадами ефективного функціонування системи превенції є розробка й упровадження сукупності технологій, форм і методів, їхнє інструментальне та інформаційне забезпечення в межах основних змістових складників: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'ями з дітьми; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) соціальної роботи щодо залучення й активізації ТГМ до превенції соціального сирітства, її перетворення на громаду, сприятливу для дітей, сімей та молоді; 4) підготовки фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю в межах ТГМ.

Основні положення представленої концепції знайшли своє вираження в **гіпотезі дослідження**, яка ґрунтується на припущенні про те, що процес превенції соціального сирітства в ТГМ набуде ефективності за умови його науково-теоретичного обґрунтування та комплексної організації як системи соціально-педагогічної роботи, що охоплює чотири рівні синергії: рівень сімей з дітьми; рівень роботи з молоддю; рівень ТГМ – інституцій, органів державної влади й місцевого самоврядування, недержавних громадських об'єднань; професійний рівень – підготовка й робота з фахівцями, які працюють із сім'ями, дітьми, молоддю і громадою, та включає такі компоненти:

– *ціле-результативний*, що містить мету, завдання та проєкцію майбутнього результату соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ – зміцнення сім'ї, її спроможності щодо виховання й розвитку дитини в безпечному сімейному середовищі та формування в ТГМ соціально підтримувального середовища, орієнтованого на потреби дітей, сімей, молоді;

– *об'єкт-суб'єктний* (об'єкт превенції соціального сирітства має складну будову й містить: по-перше, систему соціальних протиріч, причин, що породжують соціальне

сирітство; по-друге, усі сім'ї з дітьми, підлітків, молодь як потенційних батьків, а не лише тільки тих, що опинились у СЖО, які послідовно є об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства; *суб'єкт* – не лише державні органи й заклади та недержавні організації, представлені у ТГМ, а всі соціальні інститути суспільства, дії яких спрямовані на досягнення мети превенції соціального сирітства, з яких утворюється міжсекторна / міжвідомча / міждисциплінарна команда фахівців, що здійснює превентивно-профілактичну роботу з сім'ями, дітьми, молоддю в умовах ТГМ за принципом роботи з випадком (casework);

– *змістово-технологічний*, що відображає комплекс координованих заходів і напрямів діяльності з сім'ями з дітьми, молоддю, громадою, професійною спільнотою суб'єктів ТГМ та спеціалізованих технологій, форм, методів, етапів реалізації змісту й досягнення мети превенції соціального сирітства; підготовку суб'єктів до запровадження й реалізації превентивно-профілактичної діяльності із запобігання, локалізації соціального сирітства;

– *середовищний* (соціально підтримувальне середовище територіальної громади міста як соціальний простір можливостей для сімей з дітьми, молоді, що утворюється в процесі взаємодії суб'єктів ТГМ задля спільної реалізації мети й завдань превенції соціального сирітства);

– *ресурсний* (комплекс зовнішніх і внутрішніх ресурсів суб'єктів ТГМ та об'єктів превенції соціального сирітства, що утворюють ресурсний потенціал ТГМ, спрямований на досягнення цілей соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства).

Відповідно до поставленої мети та висунутої гіпотези дослідження сформульовано основні взаємопов'язані **завдання**:

1. Здійснити історико-ретроспективний аналіз проблеми превенції соціального сирітства, визначити основні етапи її становлення та розвитку у вітчизняній і зарубіжній суспільній практиці, ефективні форми попередження й локалізації соціального сирітства.

2. Провести міждисциплінарний аналіз стану розробленості проблеми превенції соціального сирітства та розкрити основні аспекти її дослідження з позицій різних людинознавчих наук.

3. Розкрити сутність, зміст та особливості соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

4. Схарактеризувати параметри територіальної громади міста як суб'єкта превенції соціального сирітства та розкрити сутність і специфіку міжвідомчої взаємодії та міжсекторного партнерства суб'єктів громади як організаційно-функційних умов превенції соціального сирітства у ТГМ.

5. Дослідити стан готовності й потенціал суб'єктів ТГМ у здійсненні відповідної превентивно-профілактичної діяльності.

6. Науково обґрунтувати, розробити й упровадити систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

7. Експериментально перевірити ефективність системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

Методологічну основу дослідження становлять: філософські положення про природу превенції, ідеї соціальної і біологічної зумовленості розвитку людини, концепція життєвих сил, суб'єктності людини в її саморозвитку, у взаєминах із різними спільнотами в системі соціальних зв'язків сім'ї і суспільства; наукові положення про загальний зв'язок явищ навколишнього світу; системний, комплексний підходи до вивчення явищ; співвідношення проблеми із сучасною соціальною ситуацією, тенденціями історичного й культурного розвитку суспільства, а також філософські, соціологічні, психологічні, педагогічні теорії сім'ї та дитинства; соціосистемний, синергетичний, структурно-діяльнісний, інтеграційний, суб'єктно-середовищний, ресурсний, сімейноцентрований, дитиноцентрований і технологічний методологічні підходи; базові принципи теорії пізнання – об'єктивність, науковість, історизм; міждисциплінарний підхід, який зумовлює необхідність використання теоретичних положень інших гуманітарних наук – соціології, психології, права, соціальної роботи тощо.

Теоретичну основу дослідження становлять концептуальні положення загальної теорії систем (О. Агошкова [4], Р. Акофф [8], В. Афанасьєв [26], Л. Берталанфі [56], Дж. Міллер [678], І. Пригожин [435], Е. Юдін [803]) та основні принципи побудови відкритих соціальних (В. Лазарєв [357], Н. Луман [381], Т. Парсонс [471], О. Тихомирова [694]) і педагогічних / соціально-педагогічних систем (О. Безпалько [49], В. Докучаєва [179], В. Загвязинський [210], О. Караман [292], С. Омельченко [592], І. Трубавіна [707], С. Харченко [595]); основи соціального проектування й моделювання (П. Бергер [55], В. Докучаєва [179], І. Харченко [758], А. Шатирко [758]); положення наукових теорій і концепцій про: сутність і природу превенції (З. Давлетбаєва [162], С. Сафронов [581], О. Тугаров [79], Е. Шевцова [710]); життєвих

сил (С. Григор'єв, О. Дітяєв, Л. Дьоміна, Ю. Растов); індивідуальну і соціальну суб'єктність людини в її особистісному саморозвитку (В. Гошовська, Л. Ільчук, В. Можаровський); активну взаємодію людини та середовища в процесі соціалізації особистості (Л. Буєва [80], А. Дорошенко [183], Л. Мардахаєв [395], М. Ромм [563], С. Савченко [575]); концепції та технології соціально-педагогічної діяльності / роботи (О. Безпалько [691], В. Бех [60], В. Бочарова [75], Р. Вайнола [9], М. Галагузова [125], І. Зверєва [642], А. Капська [289], Н. Краснова [627], Г. Лактіонова [646], М. Лукашевич [60], А. Мудрик [424], П. Наторп [431], З. Шевців [784]); філософські основи (М. Блум [68], Й. Гербарт [680]) й теоретичні концепції соціальної превенції та технології профілактики (С. Белічева [53], Р. Вайнола [9], З. Давлетбаєва [161], Т. Журавель [205], В. Оржеховська [323], О. Пилипенко [450], Д. Роджерс [560], Т. Федорченко [610], Є. Холостова [752]); наукові положення та принципи теорії і практики соціально-педагогічної роботи з подолання соціального сирітства (В. Баженов [33], Е. Бекова [50], О. Бородкіна [74], Г. Зайцев [590], О. Терновець [687]) та роботи з соціально вразливими категоріями сімей (З. Кияниця [303], Л. Осьмук [464], Ж. Петрочко [485], І. Трубавіна [707]); теоретичні засади, технології та методи роботи соціальних працівників у громаді (Т. Алексеєнко [11], О. Безпалько [47], І. Козубовська [501], М. Коляда [314], Т. Семигіна [589]); моделі взаємодії і партнерства різних соціальних інституцій у формуванні соціального середовища (А. Адам [5], О. Лебединська [362], О. Лісовець [366], К. Шендеровський [788]); зміст професійної підготовки соціальних працівників, педагогів, зокрема і до превентивної роботи в громаді (О. Безпалько [49], І. Зверєва [205], А. Капська [288], В. Поліщук [499], Г. Слезанська [612], І. Трубавіна [707], С. Харченко [281]).

У процесі науково-дослідної роботи використано такі **методи**: *теоретичні* – аналіз, синтез філософської, соціологічної, історико-педагогічної, медичної, психологічної, соціально-педагогічної, педагогічної літератури, нормативно-правових документів з метою визначення теоретичних засад дослідження, виявлення стану розробленості проблеми превенції соціального сирітства в умовах ТГМ на міждисциплінарному рівні; порівняння, систематизація, узагальнення, абстрагування – для визначення сутності і змісту, особливостей процесу превенції соціального сирітства; моделювання – для розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в ТГМ; прогнозування – з метою визначення перспектив розвитку впровадженої системи; *емпіричні* – діагностичні методи (анкетування, опитування, тестування, бесіда, структуроване інтерв'ю, експертна

оцінка, фокус-група, стандартизоване спостереження, самооцінка, моніторинг) – для визначення превентивного потенціалу суб'єктів ТГМ, ступеня самодостатності і вразливості сімей з дітьми, рівня їхнього виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу; соціально-педагогічний експеримент – для визначення ефективності розробленої системи; *методи математичної статистики* – для узагальнення, обробки, оцінки та інтерпретації, підтвердження достовірності результатів соціально-педагогічного експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальну роботу виконано в умовах територіальних громад міст Луганської області – м. Старобільська та м. Северодонецька. Дослідження проводилось за участі: 932 сімей, (1 512 батьків / осіб, які їх замінюють), у яких виховується 1 637 дітей соціально вразливих категорій, які проживають у пілотних громадах; 338 здобувачів I та II рівнів ЗВО як потенційних батьків; 137 представників фахової спільноти: спеціалісти державних органів влади й місцевого самоврядування, служб у справах дітей, представники неурядових організацій, фахівці соціальної роботи центрів соціальних служб, соціальні працівники, соціальні педагоги, психологи, педагоги, адміністрація ЗЗСО, ЗДО, викладачі ЗВО тощо; 1126 жителів локальних спільнот двох мікрорайонів міст Северодонецька і Старобільська.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше:*

обґрунтовано теоретичні і практичні засади системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, представлено характеристику її компонентів – ціле-результативного, об'єкт-суб'єктного, змістово-технологічного, середовищного, ресурсного; *визначено* поняття „превенція соціального сирітства в умовах ТГМ”, „соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ”, „територіальна громада міста”;

уведено до наукового обігу поняття „соціальна превенція”, „соціально-педагогічна превенція”, „матеріальна превенція”, „формальна превенція”, „конструктивна превенція”, що є основними видами й напрямками превенції соціального сирітства в ТГМ;

розкрито теоретико-методологічні засади превенції соціального сирітства в умовах ТГМ: сутність, зміст та особливості соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ; параметри ТГМ як суб'єкта превенції соціального сирітства; сутність та специфіку міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів громади як організаційно-функційних умов превенції

соціального сирітства у ТГМ;

розроблено науково-методичний супровід проєкту „Превенція соціального сирітства в умовах ТГМ” й *апробовано* науково-технологічне забезпечення системно-комплексної організації соціально-педагогічної роботи суб’єктів ТГМ з превенції соціального сирітства: соціально-педагогічний, соціальний, опікунський, постпіклувальний патронати, які слугують формами супроводу сімей з дітьми й технологіями превенції соціального сирітства у ТГМ;

змодельовано соціально підтримувальне середовище сімей з дітьми, молоді в умовах ТГМ як провідного чинника превенції соціального сирітства;

визначено й схарактеризовано критерії та рівні (високий, достатній, низький) ефективності соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в межах її складників: 1) соціально-педагогічної роботи з сім’ями з дітьми – комплексний критерій оцінки виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу сім’ї, що включає: соціально-правовий, психолого-педагогічний, соціокультурний, медичний критерії та критерій психоемоційного фону; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю – когнітивний та ціннісно-поведінковий критерії; 3) соціальної роботи в громаді щодо організації превентивного (соціально підтримувального) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах ТГМ – сервісно-технологічний критерій та критерій суб’єктної соціально-комунікативної взаємодії соціальних інститутів громади міста; 4) підготовки фахівців до превентивно-профілактичної роботи з сім’єю, дітьми, молоддю в межах ТГМ – критерії: теоретична, практична і психологічна готовність суб’єктів до здійснення превенції соціального сирітства в умовах ТГМ;

удосконалено зміст, форми й методи превенції соціального сирітства в умовах ТГМ з урахуванням особливостей її об’єктів та суб’єктів; зміст, форми й методи підготовки суб’єктів до здійснення превентивно-профілактичної роботи з сім’ями, дітьми, молоддю в умовах ТГМ; діагностичний інструментарій для визначення: рівня виховного й соціально-реабілітаційного потенціалу сім’ї, ступеня її самодостатності, вразливості; ступеня соціально-педагогічної спрямованості громади на роботу з сім’єю, дітьми, молоддю, наявності соціальних послуг у ТГМ щодо забезпечення їхніх прав; якості процесу міжвідомчої, міжсекторної взаємодії суб’єктів превенції, ступеня їхньої мобільності та активності щодо досягнення мети превенції соціального сирітства; рівня готовності суб’єктів до здійснення відповідної діяльності;

подальшого розвитку набули наукові уявлення про людину, її становлення та

розвиток у соціальному середовищі; про природу превенції та ідеї превентивної педагогіки; про принципи, функції та складники соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

Практичне значення дослідження полягає в доведенні ефективності розробленої й упровадженої системи превенції соціального сирітства в умовах ТГМ за чотирма напрямками: 1) організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми; 2) організація соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) організація превентивного середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах ТГМ; 4) підготовка основних суб'єктів до здійснення відповідної діяльності; у підготовці та апробації науково-методичного, інформаційного та науково-технологічного забезпечення превентивно-профілактичної роботи: регіональної Комплексної програми превенції соціального сирітства та укріплення сімей в умовах ТГМ; розробці навчально-методичних комплексів навчальних дисциплін „Соціально-педагогічна профілактика дитячої бездоглядності та безпритульності”, „Соціально-педагогічна допомога бездоглядним та безпритульним дітям”, „Соціально-педагогічна робота з сім'єю”, „Соціальна робота з усвідомленого батьківства”, „Соціальна, педагогічна і психологічна робота у громаді”, „Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія суб'єктів соціогуманітарної сфери”, які ввійшли до навчальних планів підготовки бакалаврів та магістрів з соціальної педагогіки і соціальної роботи; змістових модулів „Превенція соціального сирітства: сутність, передумови та технологія реалізації”, „Усвідомлене батьківство як інструмент превенції соціального сирітства”, „Соціальне сирітство: причини виникнення, завдання та можливості громади щодо його попередження”; тренінгових модулів – „Соціальні технології активізації громади: превенція кризи сім'ї” та „Технології міжвідомчої взаємодії у процесі превентивної роботи громади щодо попередження соціального сирітства” та ін.

Результати дослідження можуть бути **використані** у професійній діяльності фахівців соціальної сфери – суб'єктів соціальної та соціально-педагогічної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю: різнопрофільних фахівців державних і місцевих органів влади, соціальних служб і центрів, які розробляють і реалізують соціальну політику держави у сфері захисту дитинства, сімейну і молодіжну політику, політику розбудови й розвитку територіальних громад; представників недержавних установ та організацій сфери соціального захисту й підтримки дітей, сімей, молоді, громади; спеціалістів альтернативних форм догляду; представників територіальних громад, які

працюють з дітьми та сім'ями у СЖО; соціальних працівників, соціальних педагогів, психологів, педагогічних працівників ЗЗСО в процесі превенції соціального сирітства і роботі з сім'ями та дітьми, молоддю; науково-педагогічних працівників ЗВО в процесі підготовки майбутніх фахівців зі спеціальності „Соціальна робота” за освітніми програмами „Соціальна робота” і „Соціальна педагогіка”, підвищення кваліфікації та неформальної освіти фахівців у галузях Соціальна робота, Освіта / Педагогіка, Соціальні та поведінкові науки.

Результати дослідження **впроваджено** в діяльність Департаменту соціального захисту населення Луганської обласної військово-цивільної адміністрації (довідка № 265 від 11.12.2019 р.), Благодійної організації „Луганське обласне відділення Міжнародної благодійної організації „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко” (довідка № 152/1 від 09.12.2020 р.); в освітній процес Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (довідка № 86-904-167 від 07.11.2018 р.), Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 495-28 від 07.02.2018 р.), Хмельницького інституту соціальних технологій ЗВО „Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна” (довідка № 10 від 31.01.2018 р.), Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (довідка № 1/1088/1 від 05.11.2020 р.).

Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві, полягає у визначенні сутності, особливостей та педагогічних умов соціального захисту дітей групи ризику [257; 258]; розкритті шляхів активізації громади в процесі реінтеграції дітей до біологічних сімей; визначенні сутності, видів, рівнів, принципів і розкритті алгоритму соціальної реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей [240; 246; 270; 272; 273; 282]; створенні соціально-психологічного портрету вихованців інтернатних закладів; характеристиці особливостей сімей, діти яких перебувають в інтернатних закладах, та соціально-педагогічного механізму їхньої соціальної реінтеграції до біологічних сімей [268; 269; 276; 277; 281; 283]; розробці інструментарію та діагностуванні рівня сформованості усвідомленого батьківства студентів як умови превенції соціального сирітства [255; 256; 284; 286].

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні і практичні результати дослідження висвітлено в доповідях і повідомленнях на наукових конференціях різного рівня: *Міжнародних* – „Polityka Społeczna i Praca Socjalna wobec wyzwań społeczno-kulturowych XXI wieku” (Кельце, Польща, 2016), „Социальная педагогика: актуальные проблемы и перспективы” (Литва, Вільнюс; Росія, Арзамас, 2014), „Society,

integration, education – 2020” (Латвія, Резекне, 2020), *Всеукраїнських – „Сучасна сім’я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії”* (Київ, 2012), „Професійна підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери в умовах інтеграції України до європейського освітнього простору” (Ніжин, 2012), „Соціальний педагог у територіальній громаді” (Запоріжжя, 2016); „500-річчя Реформації: соціальна робота в процесі оновлення України та світу” (Дніпро, 2018). Результати дисертаційної роботи обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри соціальної педагогіки Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, звітних наукових конференціях факультету педагогічної освіти Львівського національного університету ім. Івана Франка (2017 – 2020 рр.), щорічних університетських науково-практичних конференціях „Дні науки” (2016 – 2020 рр.), методичних нарадах, семінарах для фахівців ЦСС, що є базою експерименту (2015 – 2019 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 47 публікаціях (із них 36 – одноосібні): 2 одноосібні монографії, 2 статті в колективних монографіях; 1 одноосібний науково-методичний посібник, 7 статей у колективних науково-методичних посібниках, 25 статей у наукових фахових виданнях України, періодичних виданнях інших держав та виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах даних, 10 матеріалів науково-практичних конференцій.

Кандидатська дисертація на тему „Педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх” за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка захищена в ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (м. Луганськ) у 2009 році. У тексті докторської дисертації матеріали кандидатської дисертації не використовуються.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (900 джерел, з них 87 іноземною мовою), 17 додатків на 82 сторінках. Дисертація містить 27 таблиць, 18 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 606 сторінок.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА

1.1. Історична ретроспектива становлення та розвитку превенції соціального сирітства у вітчизняній суспільній практиці

Проблема сирітства має таку ж давню історію як і саме суспільство. Але, на жаль, необхідно констатувати, що з плинністю часу вона не лише не вирішена, але й поглибилася. Саме тому, розпочинаючи дослідження проблеми превенції соціального сирітства, вважаємо за необхідне звернутися до історичної ретроспективи становлення та розвитку суспільної практики попередження і подолання явища соціального сирітства. Адже, не дивлячись на давність і широку розповсюдженість цього суспільного явища, дане питання залишається все ще мало дослідженим, а це, у свою чергу, впливає на розробку концептуальних підходів та практичне вирішення проблеми сирітства.

На сьогоднішній день соціальне сирітство є складним суспільним явищем, яке поступово стає предметом вивчення різноманітних наук, таких як *історія* (А. Петрова [483], І. Тернова [685], Л. Чумак [776]), *філософія* (Л. Філіпова [727; 728], Р. Желіготова [204]), *соціологія* (М. Астоянц [25], О. Васильєв [88], С. Кабанов [238], О. Коваленко [309], І. Осипова [454–457], Л. Осьмук [464], І. Рассохіна [552], К. Тимошенко [693], І. Шатілов [781], І. Яковлєв [810]), *правознавство* (Н. Беспарточна [59], В. Брутман [78], Н. Шергенг [669]), *психологія* (А. Аладьїн [745], А. Голік [144], І. Дубровіна [149], В. Лопатіна [374], Ю. Корчагіна [329], О. Редькіна [556], І. Фурманов [745], Н. Фурманова [745], Л. Шипіцина [789]), *педагогіка* (В. Виноградова-Бондаренко [101], Е. Бекова [50], Т. Козирєва [313], В. Краснова [335], Л. Смагіна [616], В. Шишова [791]), *соціальна педагогіка* (І. Галатир [127–130], І. Дементьєва [166], І. Манохіна [392]), а також *соціальної роботи* як практики (Л. Волинець [112; 113], Н. Грачова [150], Г. Єфремова [199], І. Корчагіна [328], І. Пеша [488; 489], С. Реутов [558], Г. Сємья [590; 591], С. Толстоухова [702], С. Чіганова [772]). І це не випадково, адже дане явище впливає на процеси становлення та розвитку особистості на всіх етапах життєдіяльності, що, в свою чергу, накладає відбиток на її дієздатність як члена суспільства, реалізацію як активного громадянина, здатного конструктивно вирішувати власні й суспільні проблеми.

Оскільки слово „соціальний” у визначенні сирітства, у нашому випадку, означає лише шлях отримання даного статусу, то усвідомлення історії суспільної практики подолання і попередження даного явища є цілком логічним на даному етапі дослідження. Маємо також зазначити, що історія становлення й розвитку превенції дитячого сирітства у вітчизняній суспільній практиці поки що не отримала свого висвітлення у науковій соціально-педагогічній літературі, що й вплинуло на визначення основного теоретичного завдання нашого наукового пошуку у даному підрозділі.

На наш погляд, суспільна практика, а саме ставлення суспільства і держави до сиріт – достатньо чутливий індикатор, що дозволяє фіксувати трансформації суспільного настрою, педагогічної та виховної ідеології у певні історичні періоди, аналіз яких дозволяє з’ясувати динаміку уявлень про функції та цінності сім’ї, а також про її роль і стан дітей у межах тієї чи іншої історичної моделі суспільства, причини виникнення та моделі подолання і попередження явища соціального сирітства.

Розпочинаючи аналіз, необхідно вказати, що проблема превенції (профілактики, попередження) соціального сирітства в історичній спадщині не розглядається як цілісний та самостійний процес. У суспільній історії його можна простежити лише епізодично та безпосередньо в контексті розвитку суспільної благодійницької і державної діяльності щодо соціальної допомоги нужденним, піклування сиріт. Саме тому, в ході історико-ретроспективного аналізу наукової літератури, ми звернулися до джерел, які висвітлюють історію становлення та розвитку соціальної допомоги, благодійництва, системи державного піклування і захисту сиріт, що, вважаємо, допоможе нам з’ясувати коли саме зароджується та як розвивається безпосередньо превентивний напрям суспільної практики щодо вирішення проблеми соціального сирітства.

Ми вважаємо, що аналіз основних підходів до вирішення проблеми сирітства, в історичному контексті, дозволить нам побачити фокус державного і громадського інтересу до досліджуваної проблематики та зрозуміти витоки існуючого стану речей. Одночасно це наблизить нас до вирішення основного практичного завдання дослідження – визначення шляхів та найбільш ефективних механізмів попередження і подолання соціального сирітства як на рівні держави, так і на рівні громади, родини та окремої особистості.

Аналізуючи проблему попередження сирітства в історичному контексті, варто зазначити, що новизна соціального сирітства – це явище чисто термінологічне.

Прояви того, що зараз визначається даним терміном існували на різних етапах розвитку людського суспільства практично завжди (мова йде про категорію безрідних, покинутих, „ззорних”, незаконнонароджених, безпритульних і бездоглядних, вуличних дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування тощо). Лише у період докласового суспільства, як стверджують деякі дослідники, сирітства не було: дитина вважалася сином чи дочкою усього роду. А соціальне сирітство з'являється лише тоді, коли дітей почали виховувати батьки [147; 304; 440; 483; 685].

Дослідження наукової літератури, архівних документів, практики соціально-педагогічної роботи дозволяє характеризувати сирітство як суспільне явище, що має багатовікову історію, протягом якої система заходів щодо підтримки дітей та попередження і подолання феномену соціального сирітства була завжди зумовлена певною соціально-економічною ситуацією, залежала від релігійних звичаїв та суспільного порядку відповідного історичного проміжку часу. Кожний період розвитку суспільства мав свої особливості та вносив власні корективи у вирішення досліджуваної проблеми. Саме тому, В ході історико-ретроспективного аналізу проблеми превенції соціального сирітства, ми прийшли до висновку про необхідність визначення певних етапів розвитку суспільної практики, що дозволить більш послідовно та чітко простежити лінію підтримки сиріт, притаманну певному часовому проміжку, а також виявити пріоритетні напрями громадського вирішення проблеми соціального сирітства, провести порівняльний аналіз участі в ній держави, церкви, сім'ї, впливу суспільства (громади), благодійних організацій та приватних осіб. Основним критерієм періодизації нами було обрано якісні зміни соціальної практики щодо вирішення питання сирітства та еволюційний розвиток основних суб'єктів превенції (державних і соціальних, громадських інституцій) на різних історичних етапах.

На основі аналізу наукових джерел, відповідно до проблеми нашого дослідження та існуючої періодизації історичного процесу розвитку відносин соціальної допомоги [350; 404; 731; 732; 764; 780], нами було виділено шість основних етапів становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики попередження і подолання явища соціального сирітства: 1) *етап общинної допомоги*, що характеризується проявами родоплемінної допомоги і взаємодопомоги громади щодо вирішення питань дитячого сирітства (від найдавніших часів до IX (X) ст.); 2) *етап зародження превентивних поглядів у суспільній практиці подолання явища дитячого сирітства* в процесі

розвитку княжої і церковно-приходської допомоги, поступового формування суспільної думки і практики щодо укріплення сім'ї і захисту дітей (X – XIII ст.); 3) *етап епізодичних проявів превентивних дій щодо вирішення проблеми сирітства у практиці церковно-державної допомоги і благодійності (XIV – XVII ст.); 4) етап становлення превентивної діяльності в межах розвитку системи державно-світського піклування і благодійності щодо дітей-сиріт (XVIII – до поч. XX ст.); 5) етап поширення практики превенції на західноукраїнських землях (поч. XX ст. – кінець 30-х рр. XX ст.) та відходу від превентивних ідей у практиці вирішення проблеми соціального сирітства на українських територіях підвладних Російській імперії, становлення інституціональної системи державного забезпечення дитинства, спрямованої на подолання соціального сирітства та його наслідків (з 1917 р. по кінець 80-х рр. XX ст.); 6) етап відновлення і розвитку превентивно-профілактичної практики локалізації явища соціального сирітства у процесі інституціалізації соціальної допомоги і захисту сім'ї і дітей (поч. 90-х рр. XX ст. – по теперішній час).* Кожен із визначених періодів потребує змістовного обґрунтування й аналізу, до яких ми й переходимо.

Розкриваючи перший етап – *общинної допомоги*, хронологічні рамки якого ми визначили від найдавніших часів до IX (X) ст., варто зазначити, що, як показує історія, влада батьків над дітьми була визнана ще з часів язичництва і у багатьох народів зафіксовані випадки, коли батьки покидали власних дітей, і навіть вбивали їх (випадки інфантициду – дітовбивства) [304; 658]. З часом, для того, щоб вирішити цю проблему, спільнота поступово почала формувати інститути підтримки сиріт у межах власного роду, обчинного простору [304, с. 86]. Так стала формуватися родоплемінна підтримка, допомога і взаємодопомога громади щодо осиротілих дітей, яка не була організованою і регулярною, вона виступала в якості традиційної „народної турботи” і лежала на „всьому мирі”.

Звертаючись до вітчизняної історії, можна зазначити, що за часів дохристиянської Русі, з VII до IX ст., у період розпаду родоплемінного устрою у східних слов'ян, перехідною формою від родової громади до сусідської була складна (велика) сім'я. У цей час покинутих дітей, у східних слов'ян, не було. Всі діти знаходилися спочатку під наглядом жінок, а по досягненню певного віку хлопчики поступали під опіку „большака” (голови великої сім'ї), а дівчатка – у відання „большухи” (супутниці большака, головної жінки у домі) [139; 440].

Як свідчать історико-етнографічні дослідження [94; 164; 346; 661; 764; 770; 797;

806], етап зародження соціальної допомоги, призрення у стародавніх слов'янських громадах (IV (V) ст. – (IX) X ст. [139]), характеризується також так званим „*приймацтвом*” – усиновленням. Приймати до родини сироту мали право люди літнього віку, яким важко ставало справлятися із господарством або у них не було нащадків. Іншою формою підтримки сиріт була *общинна, мирська допомога*, коли дитина переходила із одного дому до іншого на кормління. Сироті могли призначати „супільних” батьків, які брали її на свій прокорм, але якщо дитина-сирота мала своє господарство, громада протидіяла всиновленню. Таких сиріт називали „вихованцями”, „годованцями”. Обов'язковими „помочи” були в родині, де дорослі її члени були хворими. Їх називали „*наряди миром*”. Сусіди приходили, щоб натопити піч, нагодувати худобу, доглядати за дітьми [94; 164; 346; 661; 764; 770; 797].

Деякі джерела свідчать, що у VIII – IX ст. у слов'ян відбувається перехід до малої родини, яка складається з подружжя і дітей. Тепер виявляє турботу про малих дітей не громада, а родина; після смерті батьків вирішується проблема опіки, успадкування майна [21; 304]. Перший випадок опіки над дитиною був описаний ще у літопису 879 року, де вказується, що після смерті батьків опікунами ставали найближчі родичі, які займали місце померлих [685, с. 16].

Таким чином, у стародавній період слов'янської історії зароджуються форми родоплемінної допомоги-взаємодопомоги і підтримки громади, які в подальшому стануть основою для християнської моделі допомоги і підтримки дітям, які їх потребували. Що ж до „ідеї превенції (попередження)” у вітчизняній суспільній практиці вирішення проблеми дитячого сирітства, то на першому етапі (до X ст.) вона не була ключовою, можна навіть сказати, що її не існувало взагалі, адже масштаби дитячого сирітства не носили масового характеру, а соціальний устрій слов'янських племен, традиції їх життєустрою і світогляду демонструють приклади вирішення проблеми сирітства дитини лише постфактум, тобто вже після того як дитина випадково (чи ні) втратила батьків, дитина сприймалася як син чи дочка всього роду, племені й отримувала підтримку „всім миром”.

Характеризуючи другий етап становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики попередження і подолання явища соціального сирітства, який умовно ми визначили як *етап зародження превентивних поглядів у суспільній практиці подолання явища дитячого сирітства* в процесі розвитку княжої і церковно-приходської допомоги (X – XIII ст.), слід зазначити, що на ранніх етапах існування *Київської держави* руйнуються родоплемінні відносини та створюється нова

культурно-історична ситуація, що вимагала інших форм підтримки і захисту дітей, які потребували допомоги. У цей період відбувається становлення влади князя й активно розвивається княжий захист, що у своєму розвитку проходить свого роду два етапи: *перший* – пов'язаний із розповсюдженням християнства на території Київської Русі, який умовно можна визначити з часу хрещення Володимира I й до другої половини XII ст. – період утворення удільних князівств та розповсюдження християнства на околицях східнослов'янських земель; *другий* – з другої половини XII ст. до XIII ст. включно, коли благодійницькі функції князя поступово з'єднуються із монастирсько-церковними формами піклування [797]. „Призрение” – „дать кому-нибудь приют и пропитание; пристроить, взять под покров свой, озаботиться нуждами ближнего своего; попечение, забота или призиранье неимущих, дряхлых, сирых, больных ” [442, с. 496; 658].

Історія свідчить, що з приходом християнської моралі відбулися зміни у суспільних традиціях життя Київської держави. Так, було заборонено ховати з померлим чоловіком його дружину [21, с. 18], бо це зумовлювало збільшення кількості дітей-сиріт. Кожна християнська громада виконувала функції органів піклування убогими, хворими, немічними [121, с. 40]. Поступово турботу про малолітніх сиріт за рекомендацією церкви стала брати на себе не лише громада, а й сім'я. У слов'янських державах на таких дітей дивилися як на „божих людей”. Основою для такого ставлення стала одна з головних заповідей християнства – любов до ближнього як шлях до спасіння душі. У цей же період відбувається становлення державної (княжої) політики турботи про сиріт, що спиралася на традиційні для слов'янського менталітету співчуття, добро, участь у долі іншого.

Для характеристики змін, що відбулися в системі допомоги дітям-сиротам на даному етапі, звернемося до нормативно-правових документів Стародавньої Русі, які захищали сиріт. Так, за часів правління великого князя Володимира I Святославина (Святого), якого в народі прозвали „Красне сонечко”, який поклав початок християнства на Русі та особисто піклувався про сиріт, роздаючи „велику милостиню”, у 996 р. було прийнято „Устав”, за яким у обов'язки духовенства входила діяльність щодо суспільного піклування нужденних дітей, убогих та хворих, а також було визначено десятину на утримання монастирів, богаділень й лікарень. Від тоді, протягом тривалого часу, саме монастирі стали осередками соціальної допомоги на Русі й утримували богадільні, лікарні й дитячі притулки [685, с. 16]. Цей найдавніший правовий документ Київської Русі відображав також становище дітей

після смерті батьків, турботу про сім'ю, прописуючи у тому числі й *покарання за зруйнування сімейних устоїв*, що можна розглядати як *одні з перших спроб закріплення ідей превентивного характеру щодо вирішення проблеми соціального сирітства в існуючому законодавстві*.

За часів правління князя Ярослава Володимировича (Мудрого) та його синів (князів Ізяслава та Всеволода Ярославичів), було створено першу українську збірку законів давньоруської держави „Руська Правда” (1037–1072 рр.), на сторінках якої можна знайти і права сім'ї та умови розподілу майна дітей після смерті їх батьків, і принципи морального виховання дитини в родині, тут вперше з'являється і поняття „опіка”. Так, у ст. 99 йдеться про те, що після смерті батька опікуном малих дітей стає хтось із найближчих родичів або вітчим, якщо мати виходить заміж вдруге. Опікуну передається у тимчасове користування рухоме й нерухоме майно неповнолітніх... Опікун має право продовжувати торгівлю й брати собі прибуток від неї, але після закінчення терміну опіки зобов'язаний повернути кошти сироті... Згадується і церковна влада, яка претендувала на усі справи, пов'язані з опікою („Руська Правда”, ст. 99; ст. 165) [224; 567]. *Вперше в європейській правничій практиці „Руська Правда” виявила турботу і про жінку, і про матір*. Враховуючи це, можна зазначити, що „ставлячи перед собою завдання охорони материнства, право, таким чином, безпосередньо сприяло *запобіганню сирітства*” [32, с. 50–51], що в свою чергу позитивно впливало й на формування та розвиток превентивних ідей у суспільній практиці.

У 1117 р. онук Ярослава Мудрого – Володимир Мономах, який вважав однією із найважливіших своїх турбот піклування щодо нужденних, сиріт та жебраків, у своєму заповіті „Поучення...” заповів своїм дітям: „Всього ж паче убогих не забувайте, но елико могуте по силе своей кормите, снабдите сироту” [94; 567]. Ці заповіді спрямовувалися не лише на надання допомоги нужденним і сиротам, але також *наполегливо рекомендували зміцнення сім'ї*, що можна розглядати як *закладання ідей попередження соціального сирітства*.

Варто зазначити, що після хрещення Русі (988 р.) на зміну язичницьким народним звичаям прийшли церковні [661, с. 45]. Тому, з одного боку, відносини, пов'язані із шлюбом, дітьми, регулювалися правилами, що походили своїм корінням у старовинні звичаї далекого минулого, а з іншого – нормами церковного права. Якщо перші об'єднувала в собі „Руська правда”, то другі – „Кормча книга” [91; 564, с. 32]. Милосердя та турбота про осиротілих дітей стали поширюватися зі зміцненням

християнського світогляду. Ідеї ж превенції сирітства вперше з'явилися і знайшли своє практичне відображення в діях князів, церкви, громади, нормативно-правовій практиці того часу.

Аналізуючи даний період, можна зазначити, що за часів княжої доби турбота про дітей-сиріт покладалася насамперед на приватних осіб (найчастіше – князів) та церкви. Серед священників викликають глибоку повагу: Феодосій Печерський (XI ст.); єпископ Переяславський Єфрем (XI ст.), який побудував для бідних і сиріт лікарні, призначив їм медиків, встановив, щоб повсюдно хворих дітей доглядали і лікували безкоштовно [21, с. 19]; Сергій Радонежський (XIV ст.); пізніше – Преподобний Серафим Саровський (XVIII ст.), Старець Амвросій (XIX ст.), який слугував вірою й правдою в Оптиній пущі, та інші. Вони навчали словом і ділом дотримуватися моральних заповідей, піклуватися про дітей, поважно ставитися до людей. Як свідчать літописи, знаходячись під свіжим впливом прийнятого християнського віроучення, князі, духовенство та найкращі люди землі руської активно навчалися великим релігійним заповідям, найголовніші з яких повелівали любити Бога і любити ближнього як самого себе, що практично означало – нагодувати голодного, напоїти нужденного, „призріти хоча б єдиного з малих сиріт” [94; 797].

Традиції призрення на землі київській не обмежувалися діяльністю окремих князів та церкви. Прості люди надавали допомогу й підтримку один одному і, в першу чергу – дітям. Утворена ще у додержавний період традиція піклуватися про дитину родовою громадою перетворилася у *турботу щодо покинутих дітей при скудельницях*. Скудельниця – це загальна могила, в якій ховали людей, що померли під час епідемій, замерзлих взимку тощо [617]. При скудельницях будувалися сторожки, куди привозили покинутих дітей. Займалися їх призренням і вихованням скудельники – старці й старухи, які спеціально підбиралися й виконували роль сторожа і вихователя. Скудельники слідкували за фізичним розвитком дітей, за допомогою казок передавали їм духовно-моральні правила людського життя. Утримувалися сироти за рахунок подаянь населення навколишніх сіл та селищ. Люди приносили одяг, взуття, продукти харчування, іграшки. При всій своїй простоті й примітивності *дома для убогих дітей* були вираженням народної турботи про сиріт, проявом людського обов'язку перед дітьми [94; 617; 660].

Аналіз розвитку історичної практики вирішення проблеми соціального сирітства у цей період показує, що татаро-монгольські спустошення завдали непоправної шкоди

українським землям, але навіть за цих умов закладені ще з часів Київської Русі традиції благодійницької діяльності щодо дітей-сиріт не були забуті. На складному шляху відродження і державотворення поступово розвивалися різні форми суспільної опіки, у якій виразно окреслюються два провідні напрями, що взаємно доповнювали один одного. *Перший* – продовження традицій Володимира та інших князів, які показали приклад особистого благодіяння і захисту дітей-сиріт, убогих та старців. *Другий* – посилення організуючого початку, вдосконалення форм і масштабів державної підтримки соціально вразливих верств населення при збереженні і заохоченні благодійницької діяльності церкви [147, с. 18–19]. Тобто, як свідчить історія, для другого етапу суспільної практики попередження і подолання явища соціального сирітства характерним є розвиток княжої і церковно-приходської допомоги та зародження превентивних ідей, що відобразилися в діяльності і заходах князівства й церкви щодо формування суспільної думки із зміцнення засад сім'ї, захисту прав дитини-сироти та знайшли підтвердження у соціальній і церковній практиці, нормативно-правових актах Київської держави.

Розвиваючи подальшу логіку дослідження та змістовно характеризуючи третій етап суспільної практики попередження і подолання явища соціального сирітства – *етап епізодичних проявів превентивних дій щодо вирішення проблеми сирітства* у практиці церковно-державної допомоги і благодійності, хронологічні рамки якого ми визначили з XIV ст. до XVII ст. включно, хотілося б зазначити, що Україна має досить суттєву особливість. А саме – у різні часи українські землі входили до складу багатьох держав. Із середини XIV ст. українські землі були розподілені між різними країнами: Польщею (Галичина), Австро-Угорщиною (Закарпаття), Молдавським князівством (Буковина), Кримським ханством (південний схід і південь, Крим). Більша частина сучасної території України знаходилася у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Люблінська унія Литви і Польщі 1569 р. створила єдину державу – Річ Посполиту. Українські землі перебували під впливом Польщі до 1654 р., коли відповідно до Переяславської угоди Лівобережна Україна увійшла до складу Росії, а Правобережна та частина Західної залишилась за Польщею. Все це, безумовно, досить суттєво впливало як на суспільний розвиток українських земель в цілому, так і на вирішення питання сирітства, соціальної допомоги й підтримки дітей-сиріт, адже кожна з держав мала свою культуру, систему законодавства, особливості яких відбивалися на українській законодавчій системі й соціальній політиці.

Враховуючи цю особливість, наш подальший науковий пошук буде спрямовано

на аналіз історичної практики подолання і превенції явища соціального сирітства у двох напрямках: *по-перше*, соціальної практики щодо вирішення даного питання на українських землях у складі Литви й Польщі, а *по-друге* – у складі Росії, і це є цілком виправданим, адже відповідає поставленим завданням нашого дослідження щодо створення цілісної картини історико-ретроспективного аналізу проблеми превенції і подолання соціального сирітства на території України.

Аналіз історико-аналітичних джерел показує, що з початком *Литовського періоду на українських землях* були розповсюджені чотири основні форми (системи) допомоги та підтримки нужденних: 1) церковно-монастирська система; 2) світська (приватна) благодійність („благодійність” – суспільна практика, через яку приватні блага добровільно розділяються між нужденними [379; 617; 685, с. 78]); 3) общинне опікування нужденними на селі; 4) державно-муніципальна система допомоги та взаємодопомоги. Основні напрямки діяльності держави і суспільства у сфері допомоги були ті ж самі, що і в Західній Європі – *профілактика бідності та боротьба з проявами соціальної патології* [566, с. 117–118], серед яких і явище соціального сирітства.

Для більш повного розуміння ситуації щодо вирішення проблеми соціального сирітства на українських землях у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої звернемося до історико-правових джерел того періоду, аналіз яких показує, що законодавство ВКЛ у справі соціальної допомоги нужденним, серед яких були й діти, покинуті батьками, знаходилось на рівні загальноєвропейського. Основні напрямки цієї допомоги були зафіксовані юридично у трьох Литовських статутах 1529 р., 1566 р., 1588 р. Саме в останньому ідеї гуманізму, що є підґрунтям соціальної допомоги та мали розповсюдження в Європі в епоху Середньовіччя, проявилися особливо яскраво. Так, заборонялось притягати до кримінальної відповідальності дітей та підлітків; було введено заборону смертної кари для вагітних жінок; більш сувора, ніж в Європі, відповідальність за злочин проти жінок; встановлення юридичної відповідальності шляхтичів за дітовбивство тощо [147, с. 17]. Все це говорить про поступову зміну ставлення влади і суспільства до дитини й жінки, що проявляється у більш виваженій та відповідальній позиції щодо цих категорій громадян. Дану позицію можна розглядати як *рух епізодичних проявів превентивних дій щодо вирішення проблеми сирітства* у напрямку поступового усвідомлення необхідності захисту прав дітей і жінок у масштабах держави та відображення цієї позиції у законодавчих актах і суспільній практиці.

Варто підкреслити, що Литовські статути передбачали захист прав сиріт та малолітніх. Так, уперше рік неосудності дитини (7 років) вказано у Судебнику 1468 р. У статуті 1529 р. зазначено, що „ест лета doroslye: младенцу осмнадцать лет, а девице – пятнадцать лет” [756, с. 122]. Також цей статут закріплював права неповнолітніх. Слід зазначити, що в Росії така градація з’явилась тільки у 1669 р. [147, с. 118]. Тобто малолітні сироти у цей період визнавалися державою як суб’єкт права і всі процеси й проблеми пов’язані із ними (у тому числі й проблема соціального сирітства) потребували втручання і підконтрольності держави.

Як свідчать наукові джерела, основні напрямки розвитку приватної благодійності щодо вирішення соціальних проблем в литовсько-польську добу були обумовлені соціально-економічними, ідеологічними, військовими та соціокультурними вимогами суспільства. Приклад подавали перші особи держави. А з середини XVI ст. на землях Речі Посполитої все більшого значення набуває дворянська благодійність, дружини багатих вельмож займаються утриманням та освітою сиріт та дітей з бідних родин. Стало звичкою брати на виховання дівчаток з родин збіднілої шляхти. Вони навчались разом із рідними дітьми танцям, етикету; їх забезпечували одягом та харчами, а згодом видавали заміж з немалим приданим [645, с. 19].

Говорячи про державно-муніципальну систему опікування, варто згадати про магістрати, які відігравали значну роль у будівництві та утриманні шпиталів і богаділень для нужденних людей, серед яких були й діти-сироти, які значною мірою утримувались за рахунок приватних пожертвувань.

Крім муніципальної допомоги, на українських землях у XIV – першій половині XVII ст. соціальну допомогу сиротам надавали сільські громади. Їх допомога була дуже важливою, якщо врахувати, що у зазначений період більша частина українців мешкала в сільській місцевості. Сільські громади на українських землях відігравали значну роль як органи місцевого самоврядування з профілактики бідності, допомоги нужденним та в боротьбі з проявами соціальної патології – сирітства. Сільська громада, зберігаючи певну спадкоємність із давньоруською громадою, відігравала роль станової організації селянства та регулювала всі аспекти його життєдіяльності. Ще з часів Київської Русі збереглося поважне ставлення до старців і дітей, серед основних форм опікування якими були: почергове годування сиріт у сім’ях, віддача прийомним батькам, общинне опікування „вихованцем”, котрий мав господарство від померлих батьків. У більшості сіл створювалися сирітські ради чи призначався сирітський суддя, які мали дбати про сиріт та вдів. У окремих громадах навіть

створювався фонд убогих та сиріт, з якого виділялися кошти на допомогу нужденним. Не останнє слово громада мала й при призначенні опікунів для сиріт. Основним критерієм для визначення опікунства вважалися не лише родинні зв'язки, а й уміння вести господарство, щоб зберігати і примножувати спадок сиріт. Якщо, на думку громади, опікун не справлявся зі своїми обов'язками, сирітська рада порушувала питання про його заміну [147, с. 23]. Здебільшого всі дії сільської громади спрямовувалися на дітей-сиріт, батьки яких померли. Що ж до соціальних сиріт, то їх справами опікувалися державно-муніципальні органи і структури.

Активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства, серед яких і проблема дитячого сирітства, брали церковні братства. Вони є специфічним різновидом громад в Україні, одним із головних завдань діяльності яких була благодійність, допомога нужденним, до чого постійно закликали братства своїх членів. Особливу опіку вони звертали на бідних, удів, сиріт, старих, немічних, хворих, ув'язнених, подорожніх, усім допомагаючи в міру своєї можливості. Багато братств мали власні „шпитали” — притулки для всіх тих, хто не мав сили самостійно жити з праці своїх рук, серед яких були: сироти, старі, немічні, вдови та ін. [17, с. 47; 718].

Варто також зазначити, що в сільській місцевості, де мешкала більша частина українського населення Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, питання соціальної допомоги нужденним, однією із категорій яких були й діти-сироти, регулювались інструкціями місцевих сеймиків та постановами сейму Речі Посполитої. Все це свідчить, що правову основу системи державно-муніципального опікування щодо нужденних, у т. ч. й дітей-сиріт (соціальних сиріт), на українських землях було закладено Литовськими статутами 1529 р., 1566 р., 1588 р., іншими нормативно-правовими актами ВКЛ та Речі Посполитої, що становили міцне підґрунтя державної і суспільної практики вирішення соціальних проблем, серед яких поступово виокремлювалася проблема попередження дитячого сирітства.

Розкриваючи сутність існуючої у ті часи на українських землях суспільної допомоги дітям-сиротам (соціальним сиротам) та звертаючись до історико-аналітичних документів [147; 151; 350; 645; 647; 500], ми знаходимо, що у діяльності Запорізької Січі виразно простежувалися два провідні напрями суспільної опіки щодо сиріт: особиста благодійність і громадська (державна) при збереженні та заохоченні філантропічної функції церкви.

Таким чином, система державно-муніципального опікування *на українських*

землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої була наближена до загальноєвропейського взірця та орієнтувалася на превентивні погляди щодо боротьби із соціальними патологіями. Вона розвивалась у різних напрямках, передбачала підтримку бідних та немічних, серед яких особливу категорію займали діти-сироти. Статути ВКЛ, інші нормативно-правові акти, постанови муніципальних органів містили ряд умов і норм по запобіганню бідності, захисту прав маргінальних прошарків населення, а також визначали покарання за професійне жебрацтво та асоціальну поведінку, що відіграло значну роль у профілактиці соціальних патологій, серед яких і патологія соціального сирітства. Світська благодійність активно підтримувалась державою. Сільські громади, як показує історична практика, боролися із проявами соціальної патології на селі, захищали права дітей-сиріт. Окремий внесок у розвиток допомоги дітям-сиротам, благодійності та меценатства в цілому зробили українські православні братства та козаки, які підтримували церкву у її „божій справі”, допомагали нужденним, бідним та сиротам, сприяли національному та культурному відродженню українського суспільства.

Говорячи про *українські землі у складі Російської держави*, необхідно зазначити, що за результатами Переяславської угоди 1654 року майже всі українські землі на засадах автономії увійшли до складу Росії. Але після російсько-польської війни 1660-1667 рр. відбувся територіальний поділ України. Під польську сферу впливу відійшли західноукраїнські землі (Східна Галичина і Волинь) та Правобережжя. За Росією закріплювались Лівобережжя з Києвом, території Запорізької Січі, Слобідська Україна. Після третього поділу Польщі (1795 р.) до Росії приєдналося Правобережжя. Отже, на початок ХІХ ст. переважна частина українських земель (Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна) входили до складу Російської імперії. Цілком очевидно, що, увійшовши до складу Росії, Україна зазнала впливу законопроектів та реформ у справі опіки нужденних (серед яких були і діти-сироти), прийнятих російськими царями та урядовцями.

Аналізуючи історико-педагогічну літературу з означеної проблеми [151; 182; 235; 236; 304; 389; 565; 616; 661; 770], ми звернули увагу на те, що у Росії (до складу якої увійшли з середини ХVІІ століття українські території) вже на початок ХVІ століття разом із участю церкви та особистою участю будь-якої людини у благодійницькій діяльності, у справі надання допомоги сиротам і нужденним, з'явилася нова тенденція пов'язана із *участю держави* у цій сфері. Так, за часів царювання Івана ІV (Грозного) до кола завдань державного правління, що

здійснювалося через прикази – адміністративні заклади того часу, входило також „призреніє” дітей-сиріт, бідних і нужденних людей. Перше офіційне згадування про необхідність професійної турботи про сиріт на Русі зустрічається у 1551 р., коли І-й Земський Стоглавий собор прийняв постанову про необхідність щодо їх піклування. Підкинуті діти й бездомні зазначалися у ньому як люди середнього віку [661, с. 18].

Необхідно зазначити, що певним рубежем в україно-російській історії формування соціальної політики щодо рішення проблеми сирітства і захисту дітей-сиріт є XVII століття. З цього часу й до епохи Великих реформ (60-ті роки XIX ст.) відбувається зародження й становлення державних форм призренія, більшість із яких пов'язана із улаштуванням і вирішенням долі покинутих, незаконнонароджених дітей – соціальних сиріт.

На початку XVII ст. державні правителі Росії особисто опікувалися долями сиріт та бідних людей, серед них: Борис Годунов, який „не жалкував ніяких коштів і... роздавав величезні гроші та їжу нужденним, зокрема дітям-сиротам та вдовам” [389, с. 43; 657, с. 15; 685, с. 17] цар Михайло Федорович, який перший з династії Романових, передав сирітські будинки у підпорядкування Патріаршого приказу й поступово до кола завдань державних органів управління увійшло призреніє дітей-сиріт.

З середини XVII ст. цар Олексій Михайлович почав втілювати у життя ідею поступового розвитку соціального забезпечення бідних людей, у тому числі й осиротілих дітей, і створив *спеціальні прикази*, що займалися безпосередньо призренієм цих категорій населення. За Указу царя у 1650 р. була передрукована „Кормча книга”, що включала усі існуючі до цього часу правила православної церкви щодо сиріт та об'єднала у собі постулати, що стосувалися суспільного призренія; вперше було піднято питання про *створення спеціальних домів*, перебуваючи в яких діти могли навчатися не лише грамоті, а й ремеслу; йшла мова про те, що священнослужителі мають опікуватися дітьми-сиротами та вдовами, надавати їм житло, їжу, захист від усіх, хто може заподіяти їм зло, про заснування шкіл та закладів, у яких „хлопчаки й дівчатка, які жебракують” могли отримати трудову підготовку „з різних наук і ремесел” [182, с. 28; 164, с. 47].

З ім'ям царя Федора Олексійовича пов'язана поява першого нормативного акту, присвяченого соціальному захисту інституту дитинства та безпосередньо соціальних сиріт. Так, у 1682 р. було підготовлено проект Указу (за іншими відомостями – Доповіді), за яким із загальної чисельності нужденних окремо виділялися осиротілі,

бездомні діти, яких навчали грамоті, ремеслу „какому хто похочеть” [685, с. 53]. Отже, саме з цих пір почала формуватися система державної політики благодійництва й піклування щодо осиротілих, безрідних дітей та вирішення їх проблем. Підтвердженням цього є переведення церковно-державних благодійних закладів „на казенний рахунок”. У цей же період реальною умовою, що забезпечувала існування осиротілої дитини, було влаштування дитини в сім’ї заможних людей, купців, монастирі, які просили про закріплення за ними „нищенских детей” для виховання й використання їх праці. Саме у цей час, щодо вирішення питання сирітства й влаштування осиротілих дітей у сім’ю, було запроваджено дві його основні форми – *всиновлення й опіку*, але заборонялося всиновлювати власних незаконнонароджених дітей. Отримує правове регулювання опіка: більш детально окреслюється коло можливих опікунів, серед яких – вітчим, найближчі родичі дитини; з’являється опіка за призначенням спеціальних органів, що мають владні повноваження [685, с. 17–18].

Резюмуючи маємо зазначити, що аналіз історико-педагогічних та архівних документів показує, що в Росії до початку XVII ст. практично не існувало будь-якої законної форми суспільного призрення дітей, більш того ця діяльність не була предметом державної турботи. Лише за часів царювання Федора Олексійовича вперше в історії російського суспільства було введено принцип державного благодійництва, завдяки якому в значній мірі змінилося ставлення суспільства до інституту сирітства й жебрацтва. Необхідно підкреслити, що підхід до сиріт як до „безрідних” дітей (тобто тих, які не мали батьків) був характерним для цього історичного періоду. І лише пізніше, по мірі зростання чисельності покинутих дітей, поняття „сирота”, „сирітство” отримують інший, більш розмитий, розширений зміст, поступово ним охоплюються як діти-сироти, які втратили батьків, так і соціальні сироти, котрі через історичні традиції були вилучені з сім’ї й передані на виховання в інші родини (що й обумовлювало штучне сирітство). Що ж до превентивних заходів із соціального сирітства, тобто тих, які не допустили б появи даної категорії дітей у суспільстві, то, можна стверджувати, що вони були лише епізодичними, основна ж діяльність державних структур, церкви й громади спрямовувалась на подолання й локалізацію даного суспільного явища, вирішення й можливе покращення долі осиротілої дитини, а не на його попередження.

Переходячи до характеристики четвертого етапу розвитку вітчизняної суспільної практики щодо попередження і подолання явища соціального сирітства – *етапу становлення превентивної діяльності* в межах розвитку системи державно-світського

підкування і благодійності щодо дітей-сиріт (XVIII – до поч. XX ст.), варто відзначити, що подальше формування і розвиток соціальної політики щодо сиріт у суспільній історії пов'язано з ім'ям Петра I Великого, за часів правління якого було створено державну світську систему допомоги і призрення нужденних дітей на основі європейських моделей благодійництва, а також його послідовниками – імператрицями Катериною II і Марією Федорівною, імператорами Олександром I, Миколою I і Миколою II, які сприяли становленню світської системи державного, суспільного підкування, превентивної практики та приватної благодійності щодо соціальних сиріт.

Аналізуючи реформаторську діяльність Петра I, пов'язану із влаштуванням долі дітей, які опинилися у скрутному становищі, без сім'ї, без коштів для існування, можна стверджувати, що перший російський імператор серйозно турбувався про них у контексті збільшення народонаселення, адже військова реформа й зовнішня політика потребували великої чисельності солдат, лави яких могли поповнити сироти. Ця діяльність здійснювалася за двома основними напрямками: 1) заходи, спрямовані на влаштування дітей, які є „непотрібними”, у державні заклади; 2) боротьба із нужденністю й бідністю неповнолітніх [385, с. 19]. Тобто, якщо оцінювати дані напрями з точки зору еволюції превентивних поглядів у суспільній практиці того часу, то запроваджені заходи держави вказують про спрямованість цих дій саме на локалізацію розповсюдження явища соціального сирітства, а не на попередження причин його виникнення.

Як свідчать історичні джерела у 1706-1707 рр., з метою полегшення долі сиріт, за особистої ініціативи новгородського митрополита Іова, були створені перші спеціалізовані заклади для „незаконнонароджених та всяких підкидних, „засорних” дітей” – так звані „сиротитательниці” (незважаючи на те, що ці установи існували лише в одній, Новгородській, губернії, цей досвід набув великого розголосу в країні й подібні сиротинці існували також у Києві, а пізніше й в Одесі). Петро I, ознайомившись із діяльністю Іова, давши їй „добро”, відвідуючи притулки й лікарні, вважав за необхідне зберігати життя „підкидькам”, визначаючи подібну діяльність як важливе державне завдання, що не повинно залежати від випадкової благодійності чи приватних подаянь [182, с. 31]. У зв'язку із цим 4 листопада 1715 р. Петром I було прийнято Указ про організацію *штиталів* для „засорних малюків”, куди було наказано брати незаконнонароджених із додержанням анонімності походження та введено санкції за вбивство дитини у вигляді смертної кари. Малюки забезпечувалися державою і у казні були передбачені кошти на утримання дітей й осіб, які їх

обслуговують. Цитуємо: „Великий государь указал по именному своему Царского Величества указу в ...городах, при церквях, у которых пристойно, подле ограды построить гошпитали. Приказал избрать искусных женщин для сохранения зазорных младенцев, которых матери стыда ради отмётывают в непристойные места, отчего эти младенцы безвременно умирают. А поэтому объявить, чтоб младенцев не отмётывали, приносили бы к тем госпиталиям и клали в окно тайно. Госпитали построить и содержать из губернских доходов: приставленным женщинам на год давать по три рубля, да хлеба полосьмины на месяц, а младенцам на день по три деньги” [115, с. 34]. При цьому зазначалося, що коли діти підростали, то „мальчиков отдавали бы в учение к какому-нибудь мастеру или в матросы, а девочек помещали к кому-нибудь в услужение и, конечно, если представлялся случай, выдавали замуж. Если впоследствии они подвергались болезням или увечью, или впадали в помешательство, то могли возвращаться в приюты, как в родительские дома” [389, с. 22]. Діти, що зростали в госпіталях, отримували не лише дах над головою та їжу, їх також навчали певному ремеслу [806, с. 22]. Отже, діяльність щодо створення *шпиталів для „зазорних малюків”* можна вважати першою офіційною реакцією державної влади на проблему соціального сирітства та визнання необхідності проведення превентивних державних заходів щодо локалізації її подальшого виникнення і розповсюдження.

Суттєві зміни щодо ставлення до дітей-сиріт, у петровську епоху, пов'язані із реформуванням опіки як форми устрою дитини в сім'ю. Так, відносно опіки у 1724 р., в „Інструкціях про магістрати” було зазначено, що магістрати (а не церква) зобов'язані дивитися, „чтобы сироты не оставались без опекунов, назначение которых и наблюдение за которыми поручается магистратам же” [553, с. 118; 685, с. 18–19]. Це можливо вважати першим встановленням опіки як особливого державного інституту із владою, що контролює діяльність опікунів.

Поступово, у цей період, було визначено категорії тих, хто потребує допомоги з боку держави, введено превентивні заходи боротьби з соціальними пороками, що були причинами зростання чисельності осиротілих дітей, врегульовано приватну благодійність та законодавчо закріплено усі нововведення Петра I. Тобто відбувається „поєднання державних заходів із принципом слідування загальній користі у проявах особистого милосердя й руйнування призрення за рахунок „боголюбців” [182, с. 32]. Віднині діяльність, праця й можливість приносити користь суспільству стають основними критеріями ефективності соціальної допомоги, у тому числі й у вирішенні

проблеми соціального сирітства, відбувається відмова від теологічних сенсів допомоги.

Справу, розпочату за петровських часів, цілеспрямовано було продовжено імператрицею Катериною II, яка, вирішуючи проблеми покинутих дітей, з одного боку, відродила систему виховних будинків та шпиталів, що занепала після смерті Петра I, а з іншого – всіляко підтримувала передачу дітей-сиріт на виховання у сім'ї.

За часів правління імператриці заснування закладів нового типу для дітей-сиріт будувалося на основі теорії виховання людей „нового покоління”. Катерина II мріяла про створення „третього стану” із числа „безрідних” і безпритульних дітей, які б стали основою нового роду людей – буржуазії, а для цього їм необхідно надати привілеї та можливість повноцінно розвивати власні здібності. Незаконнонароджені підкидьки стали потрапляти до досягнення повноліття у відомство приказів суспільних закладів (що створювали притулки-сиротинці, виховні будинки, народні школи), після чого ставали вільними людьми [182, с. 33; 657, с. 17; 685, с. 20; 350, с. 4].

За проектом відомого на той час державного діяча, президента Академії наук та дійсного тайного радника І. Бецького 1 вересня 1763 р. імператриця видає „Манифестъ о построении *„общимъ подаяниемъ”* воспитательнаго дома для приносимыхъ дѣтей, съ указаниемъ бытъ этому Дому учреждениемъ государственнымъ и *„на вѣки подѣ особымъ Монаршимъ покровительствомъ и призрѣниемъ”* [806, с. 22]. Цей заклад повинні були збудувати „загальним подаянням”, але він мав статус державного закладу. Для того, щоб не обтяжувати державну казну, Катерина II вирішила створити й утримувати у подальшому Виховні будинки „на едином самоизвольном подаянии от публики” [553, с. 119]. Таким чином, державна влада всіляко заохочувала і долучала громадськість до участі у соціально-превентивних заходах щодо рішення проблеми соціального сирітства й дитячого сирітства взагалі.

Основним завданням Виховного будинку було створення зовсім „нової породи людей” – фізично й морально здорових державних людей, громадян, які здатні слугувати Вітчизні справами рук своїх у різних мистецтвах й ремеслах”, „тобто ...щоб корисні були для прокормлення свого, оселяючись та засновуючи життя своє способом твердим й прибутковим для себе й для потомства” [132, с. 155]. Отже, діяльність щодо відродження виховних будинків і „навчання в них покинутих сиріт ремеслам для подальшого життя”, з нашої точки зору, варто розглядати як своєрідну профілактику дитячої бездоглядності і злочинності.

Говорячи про практику роботи першого виховного будинку, відкритого у Москві в 1764 р., маємо зазначити, що до нього з приватних притулків різних міст імперії було направлено дітей різного віку: від народження до 16 років. Внаслідок чого більшість провінційних сиротинців, у тому числі й Київський, закрились. Загальна кількість дітей у Московському будинку становила понад 3 тисячі. Освіта вихованців таких будинків обмежувалась арифметикою, письмом, читанням, фізичними вправами та Законом Божим. Для виховання сиріт було визначено три напрями виховання: розумове (інтелектуальне), моральне й фізичне. З 16 років діти мали починати працювати у майстернях, які були розташовані у приміщенні будинку. При виховному будинку існувала структура, що готувала вихованців до життя поза закладом. Це були школа земельної справи, фельдшерська та інші, що дозволяли вихованцям отримувати певні спеціальності й необхідні знання щодо організації їх подальшого самостійного життя [132, с. 32; 182, с. 147–150].

Проте, результати перебування дітей у цьому закладі виявилися невтішними. Тільки за перші чотири роки існування будинку померло майже 82,6% дітей [806, с. 29]. Аби певним чином виправити цю ситуацію й зменшити дитячу смертність Катерина II видала Указ, у якому йшлося про передачу дітей у сім'ї добропорядних селян на тимчасове перебування. По досягненні 9-місячного віку (згодом по досягненні 7 років) дітей повертали до виховних будинків. Треба зазначити, що передача дітей на тимчасове перебування у сім'ї значно скоротила смертність у самих закладах (з 82,6% до 24%), проте біля 75% дітей, які виховувались в родинях, помирало, приблизно 13% – поверталось до закладів. Що ж сталося з рештою дітей – невідомо [806, с. 31].

Отже, ідея І. Бецького щодо створення „третього стану” потерпіла фіаско, причиною якого були: 1) великий вплив дітей до виховних будинків, що призвело до паралізації їх діяльності (іноді батьки віддавали власних законнароджених дітей у виховний будинок, із бажання кращої долі дитині, адже вихованці у майбутньому отримували освіту, підтримку, професію і можливість „вийти в люди”, однак це штучно провокувало зростання чисельності дітей саме категорії „соціальні сироти”); 2) дуже висока смертність серед дітей-вихованців цих будинків (через відсутність достатньої кількості годувальниць, адже серед вихованців закладу було багато немовлят і дітей годували штучним способом). У зв'язку із цим Катерина II стала рекомендувати влаштовувати дітей у сім'ї, чим власне й сприяла розвитку інституту сімейного виховання й опіки.

У цей же період поруч із *столичними виховними будинками* існували й *сирітські будинки у губерніях*, у яких діти перебували до 3-х років, після досягнення яких направлялися до виховних будинків столиці. Для управління ними імператриця у 1775 р., під час губернської реформи, видає Указ „Учреждения для управления губерний”, що передбачав створення у кожній губернії *особливих приказів суспільного призрения*, обов’язком яких була турбота про всіх нужденних та створення училищ, сирітських притулків, богаділень, лікарень. До губернських сирітських будинків, що відкривалися наказами, приймалися „для призрения и воспитания” сироти „мужеска и женска пола”. Пізніше законодавство більш чітко визначило ці категорії: це діти бідних батьків („сироты обоого пола оставшиися после родителей без пропитания”); доньки полонених („женского пола дети невольников, находящихся в крепостных работах”); „осиротевшие младенцы умерших в клинике матерей” [661, с. 65]. Тобто мова йде про дітей, більшість з яких можна віднести до категорії „соціальні сироти”, піклування над якими брали на себе саме губернські накази й створені ними виховні заклади.

Виданий Катериною II царський Указ „Учреждения для управления губерний” (1775 р.) передбачав також створення при кожному Верхньому земському суді особливих органів – *Дворянської опіки* й *Городового (Міського) сирітського суду*. Дворянська опіка була становим органом, що здійснював піклування про малолітніх сиріт, які залишилися після смерті батьків дворянського звання. Цей орган призначав дитині-сироті опікунів із рідних або сторонніх чесних й добропорядних громадян, обов’язком яких було фізичне здоров’я й моральне виховання дитини. В Указі йшлося: „Буде же малолетний остался без всякого имени, тогда дворянская опека старается поместить его в общественных училищах или записать в какую ни есть службу” [166, с. 48; 685, с. 23].

Турбота про надання допомоги нужденним іншого стану була прерогативою Сирітського суду, що створювався при кожному міському магістраті під проводом міського голови. До обов’язків Сирітського суду входила турбота про удів і дітей купецьких й міщанських, які залишилися після смерті чоловіків і батьків без піклування. Якщо малолітні лишалися круглими сиротами, то Міський сирітський суд зобов’язаний був улаштувати їх „в общественные для сирых училища или у добротных людей, дабы они научились науке или промыслу, или ремеслу, и предоставлен был им способ учиниться добрыми гражданами” [395, с. 51].

Звертаючи увагу на процес щодо опікування долею осиротілих дітей на

українських землях, можна зазначити, що найбільше притулків для сиріт, убогих і калік, за часів Катерини II (у II половині XVIII ст.), існувало на Лівобережжі та Слобідській Україні. Відкривалися вони при храмах, монастирях. За неповними даними, лише на Слобожанщині у містах, містечках, селах і слободах їх тоді налічувалось близько 40, причому в окремих поселеннях їх існувало по декілька (в Охтирці – 4, в Ізюмі та Лебедині – 3) [673].

Окрім зазначеної форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у тогочасній Російській імперії, до складу якої входили й українські землі, існувало ще дві законодавчо затверджені форми – „патронат” для „падших, но которые не утеряли силу воли” та „патронаж” [434, с 118]. Насамперед, патронат передбачав допомогу, що надавалась безпритульним дітям, хворим, а також дітям, що скоїли злочин. При цьому відповідальність за надання такої допомоги покладалась на сільські родини та міські громади. Однією з головних цілей патронату було надання дітям, позбавленим батьківської турботи, можливості для набуття професійних навичок. Він включав турботу про здоров'я дитини, початкову освіту й розвиток її здібностей до праці, як джерела самозабезпечення у майбутньому житті. Така форма опіки над дітьми нагадувала нинішні притулки [553, с. 120] і безпосередньо стосувалася вирішення долі дітей категорії „соціальні сироти”. Отже, у цей період поступово простежується певна системність превентивних дій з боку держави щодо локалізації розповсюдження явища соціального сирітства, хоча спрямовані ці дії були, перш за все, проти зростання дитячої злочинності і безпритульності.

Передача ж дитини з притулку в сім'ю „на виховання та вирощування” мала назву „патронажу”. Як правило, у сім'ї передавались діти молодшого віку. Сім'я, що взяла дитину на виховання, мала певні обов'язки перед притулком та громадою. Зокрема, вона повинна була забезпечити можливість повноцінного розвитку вихованцю, дати початкову освіту та прищепити трудові навички. Нажаль, у ті часи, ці умови не завжди виконувались, адже брали на виховання дітей переважно бідні сім'ї з метою отримання фінансової винагороди та безкоштовного працівника. Справа у тому, що родині, яка виховувала дитину з притулку, виплачувалась відповідно до закону певна сума грошей, розмір якої залежав від віку дитини. Максимальну суму отримували ті сім'ї, що брали маленьких дітей, які ще не здатні допомагати в домашній роботі. Поступово, коли діти дорослішали (12-14 років), виплати скорочувались або припинялись зовсім. У ролі контролера (як ми зараз би

висловились – супервізора) виступали лікарі або інший медичний персонал, до функцій якого входив медичний нагляд за виконанням вихователями своїх обов'язків. За дотриманням інших норм, у тому числі правових, ніхто не слідкував, тому часто прийомні діти використовувались як безкоштовна робоча сила. Після досягнення 17-річного віку хлопчики іноді йшли до „казенних селян”, отримували пай землі. Дівчатам, у разі якщо вони до цього віку були незаміжніми, видавались спеціальні „вільні” свідоцтва [434, с. 112–114; 553, с. 120].

У цей же період, після появи Указу „Учреждения для управления губерний” (1775 р.), у 1785 р. було офіційно встановлено різницю між такими поняттями як „опіка” й „піклування”, тобто роз'яснювалося, що опіка діє до 14 років, а з 14 до 21 року – піклування.

Таким чином, резюмуючи результати діяльності Катерини II щодо запровадження превентивної практики й облаштування долі дітей-сиріт, можна зазначити, що за часів її правління починає формуватися системний підхід щодо рішення соціальних проблем суспільства, у тому числі й соціального сирітства. Про це говорять створений нею приказ суспільного призре́ння, який здійснював всю соціальну політику держави й вирішував проблеми нужденних, осиротілих дітей. Завдяки діяльності даного відомства допомогу дітям-сиротам надавали притулки, виховні й сирітські дома, народні школи, що фінансувалися як за рахунок державної казни, так і на суспільні пожертвування. Досвід діяльності створених за її ініціативи виховних будинків є свідченням зростання внеску держави у справу соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт та профілактики дитячої злочинності і бездоглядності. Крім того, досвід накопичений цими будинками щодо організації життя дітей-сиріт у сім'ях є свідцтвом зародження ідеї створення сімейних дитячих будинків (або дитячих будинків сімейного типу). У цей період також вперше можна простежити системність дій держави щодо рішення проблеми соціального сирітства, про що свідчить запровадження та розвиток інституту патронату „для падших дітей”.

Послідовно аналізуючи суспільну практику вирішення проблеми дитячого сирітства, варто зазначити, що благодійна діяльність Російського Імперського двору, перш за все його жіночої половини, набуває у II половині XVIII – XIX ст. форму стійкої традиції. Так, у 1797 р. долями дітей-сиріт почала опікуватись дружина імператора Павла I – Марія Федорівна, яку називали першим „міністром благодійності” за організаторський талант у справі устрою сиріт, турботу про удів та інвалідів. Імператриця, зберігаючи у своєму підпорядкуванні Виховне товариство і

міщанське училище, прийняла по волі Государя керівництво над виховними будинками (з 1797 до 1828 рр.), „сохранными Казнами” й Комерційним училищем, що й поклало початок існуванню Відомства, яке потім (у 1854 р.) було названо її ім'ям. Розпочавши управління, Імператриця призначила зі своїх коштів щорічно по 9 тисяч рублів на утримання малюків із годувальницями. Особливу увагу Марія Федорівна звернула на виховні будинки. Вона знаходила час аби відвідати їх, особисто поспілкуватись із дітьми.

Кількість дітей, яких передавали на виховання до закладів, з кожним роком збільшувалась. У 1815 р. ця цифра тільки в Москві становила приблизно 3 100 дітей на рік (що порівняно з 1795 р. майже удвічі більше). Аналогічна ситуація була й в інших містах імперії, у тому числі і в Києві та Харкові. При цьому ситуація щодо колосальної смертності дітей-сиріт у виховних будинках зберігалася. Таким чином виникла потреба *запровадження профілактичних заходів проти відмови від дитини* та зниження смертності сиріт. І таких заходів було вжито. У 1805-1815 рр. Марія Федорівна провела деякі часткові реформи, що полягали в обмеженні прийому малюків у виховні будинки, відміні анонімності при передачі дитини у заклад та інші. У 1807 р. було прийнято рішення про створення інституту „міського виховання” [806, с. 35]. Бідним матерям почали виплачувати певну суму коштів на утримання дитини й виховання дітей вдома до досягнення дитиною 7-річного віку. Це були перші спроби державної влади запровадити заходи соціально-захисного і превентивного характеру щодо втримання зростання явища соціального сирітства, впливаючи безпосередньо на його причини, однією з яких була бідність і через це неспроможність матерів одначок виховувати власних дітей.

Аналізуючи діяльність Імператриці, необхідно вказати, що вона, турбуючись про діяльність вже існуючих виховних закладів, відкрила й нові навчальні та благодійні заклади. У 1802 р., у Москві й Петербурзі, були відкриті жіночі навчально-виховні заклади імені Святої Катерини. У 1807 р. засновано Павловський військово-сирітський інститут, а у 1817 р. – Харківський інститут шляхетних дівиць. Доречи його керівництву було рекомендовано турбуватися не лише про працевлаштування випускниць гувернантками, а й розбирати проблеми, що виникають у них із сімействами (де вони будуть жити), піклуватися про видання їх заміж, а також сприяти по справах вихованок й після їх випуску із закладу [151; 389; 770]. У зв'язку із цим, можна говорити про *перші спроби соціального супроводу вихованців* після їх виходу із закладу, які можна розглядати як зародження інституту соціального

супроводу сиріт у процесі їх соціалізації та державної допомоги дітям.

Поступово серед основних принципів діяльності Марії Федорівни щодо піклування дітей-сиріт головним стає принцип сімейного устрою. Немовлят із виховних закладів продовжували віддавати у „государеві” села селянам „доброї поведінки”, а за вихованням дітей у сім'ях встановили нагляд. Інспекторів, які мали їздити по селах, Марія Федорівна відбирала дуже ретельно. Часто вона особисто зверталася із проханням до селян-вихователів „берегти її діточок”, заохочувала їх подарунками та грошовими винагородами. За свідомством дослідника Н. Яблокова: „Обязанность приискивать надежных воспитателей была возложена (въ 1797 г.) на экспедицию Государственного Хозяйства. Надзоръ за воспитаниемъ питомцевъ въ деревняхъ былъ поручень особымъ членамъ Опекунскаго Совѣта...” [806, с. 36–37]. Так було *покладено початок системі виховання сиріт в сім'ї*. А для того, щоб вихователі були „искусны и умелы” Марія Федорівна на власні кошти відкривала педагогічні класи при виховних будинках та пепін'єрські класи у жіночих гімназіях та інститутах, що готували вчительок і гувернанток (пепін'єрка – дівчина, яка закінчила середній закритий навчальний заклад та залишена при ньому для педагогічної практики [163]). Нею ж у 1798 р. було розпочато піклування про глухонімих дітей.

Увага імператриці була спрямована й на забезпечення самостійного життя дітей після виховного будинку. У зв'язку із цим при таких будинках відкривалися класи різного профілю, серед яких латинські, німецькі, французькі, де навчалися найбільш талановиті „в науках и художествах” вихованці, що мали можливість отримати професію медичного, педагогічного або мистецького профілю. Для вихованців „коих понятия тупы” передбачалась у майбутньому доля простих робітників. З часом виховні будинки стають лише тимчасовим притулком для сиріт і майже всіх дітей з них передають на виховання у сім'ї селян для підготовки „сільського стану”, де вони виховуються до повноліття.

На початку ХІХ ст. предметом державної турботи залишається влаштування осиротілих, бездомних дітей у різного роду заклади. У цей же період починають активно створюватися громадські організації, що самостійно обирали об'єкт допомоги та які працювали у тих соціальних сферах, що не достатньо були охоплені увагою держави. У 1802 р., за часів правління Олександра І (1801-1825 рр.), було створено „Императорское человеколюбивое общество”, що керувало справою призрення дітей малозабезпечених прошарків населення. У 1812 р. було засновано Петербурзьке благодійне товариство патріотичних дам, під безпосереднім керівництвом дружини

Олександра І Єлизавети Олексіївни, метою якого було призрення дівчаток з 5-річного віку. У цей час до обов'язків приказів суспільного призрення було внесено створення дитячих притулків для бездомних дітей, що отримали назву сирітських будинків [54, с. 294; 685, с. 23–24; 660].

Аналізуючи діяльність держави щодо вирішення проблеми дитячого сирітства, наступний етап становлення системи піклування щодо дітей-сиріт пов'язаний із періодом царювання Миколи I (1828-1881 рр.), за часів правління якого виховні будинки, що стали основою системи піклування й виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, набули пріоритетно становий характер і були переорієнтовані на виховання сиріт офіцерів військової й громадянської служби. Для дітей „нешляхетного” походження організованої системи призрення довгий час практично не існувало. Вершиною діяльності Миколи I стало заснування сирітських інститутів, у яких діти отримували ґрунтовну освіту й після закінчення яких мали право вступу у медико-хірургічну академію або працювати вихователями у приватних домах. Це нововведення спровокувало зростання випадків відмови бідних родин від власних дітей, яких вони таємно приносили у виховні будинки та спровокувало штучне збільшення чисельності дітей категорії „соціальні сироти”.

У зв'язку із цим у 1829 р. було прийнято „Проект положения о нищих” по Міністерству внутрішніх справ, який можна розглядати як перший документ спрямований на попередження причин виникнення соціального сирітства та відповідно до якого були засновані губернські піклувальні комітети, обов'язком яких стало розміщення сиріт чоловічого роду до 8 років і жіночого до 14 років у сім'ях і виховних будинках [115]. Все це поклало початок розповсюдженню виховних будинків і дитячих притулків не лише у столичних містах, а й у провінції. Однак знайдені у роботі дитячих притулків та виховних будинків губернського піклування недоліки змусили уряд призупинити їх діяльність. Саме тому виховні будинки знову були сконцентровані у столичних містах.

Суспільні прикази проводили заходи щодо організації призрення малолітніх дітей від народження через їх патронаж у родини за щомісячну матеріальну винагороду. Після досягнення малюками 8-річного віку вихователі повинні були передати їх у Приказ для навчання грамоті й ремеслу [115].

Резюмуючи соціальні заходи Миколи I щодо вирішення питання сирітства й піклування долями дітей-сиріт, можна зазначити, що поява Закону 1828 р. про заборону подальшого відкриття державних виховних будинків у губерніях, а також

Указу 1837 р., за яким всіх без виключення дітей-сиріт необхідно було виховувати в селах, поклали кінець існуванню системи влаштування дітей-сиріт, запровадженої у XVIII ст., та призвели до згорання діяльності виховних будинків, чому сприяли також: висока смертність дітей; незаконні махінації з дітьми у виховних будинках; не виправдано великі фінансові розходи; відсутність реальних позитивних результатів; більш виправданий та ефективний досвід виховання сиріт у сім'ях. Важливо зазначити й те, що прийняття цих рішень владою були зумовлені розумінням того, що жодна форма державного піклування не зможе замінити дитині сім'ю.

Говорячи про суспільну практику подолання явища сирітства за часів Миколи I, необхідно зазначити, що у 30-х рр. XIX ст. велика роль у створенні дитячих притулків належала громадському діячу князю В. Одоєвському, який був організатором й керівником перших дитячих притулків, що створювалися за його ініціативи в системі державних закладів із залученням коштів і сил суспільної благодійності по всій Росії, у тому числі й на українських територіях. Він розробив „Положення про дитячі притулки” і прописав „Наказ лицам, непосредственно заведывающим детскими приютами”, за якими з 1839 р. працювали ці заклади. Відповідно до цих документів притулки повинні були надавати „убежище бедным детям, остающимся без надзора во время дневных работ их родителей, убежище, которое до некоторой степени заменило бы им семью; внушать детям „чувство доброй нравственности” и к этой цели направлять детские занятия и игры; приучать детей к порядку и опрятности, развивать их умственные способности путем наглядного изучения простых предметов, их окружающих; дать детям элементарные знания об окружающем, навыки ремесла и рукоделия”. Діти повинні були перебувати у притулках з 7 ранку до 8-9 годин вечора. Підпорядковувалися ж притулки Комітету головного піклування про дитячі притулки, яким опікувалася імператриця Олександра Федорівна. На думку В. Одоєвського життя у дитячому притулку повинно бути організовано „на семейных началах”, адже „приют это не только убежище для детей, обязательным должно быть их воспитание” [542]. Отже, розпочату В. Одоєвським діяльність можна розглядати як превентивні заходи щодо боротьби із соціальним сирітством, дитячою бездоглядністю і безпритульністю.

У цей же період державна влада всіляко робила спроби регламентувати будь-яку благодійницьку діяльність. Навіть Відомство імператриці Марії (створене у 1854 р.), що займалося організацією виховних будинків, дитячих притулків любові до праці й інших закладів, отримало новий статус – IV відділення власної його величності

канцелярії.

Говорячи про суспільну благодійницьку діяльність з питань піклування сиротами і профілактики дитячої бездоглядності й безпритульності, маємо зазначити, що у 1842 р., за ініціативи й під проводом княгині Н. Трубецької, було створено Раду дитячих притулків, діяльність якої зосереджувалася на організації вільного часу бідних дітей, що у денний час перебувають без нагляду батьків. Пізніше при Раді почали відкриватися відділення для сиріт, а у 1895 р. – лікарня для дітей московських бідняків [106]. Тобто громадська благодійність того часу активно спрямовується на попередження розповсюдження явища дитячої бездоглядності й соціального сирітства, соціально-педагогічну допомогу нужденним дітям.

Аналіз історичних джерел показує, що з середини XIX ст. пробуджується й науковий інтерес до проблем соціального сирітства, дитячої бездоглядності, злочинності та дезадаптованості дітей. Причинами усвідомлення науковцями цих проблем стає поява великої кількості не лише окремих індивідів, а й цілих груп людей, що не змогли пристосуватися до нових соціальних стандартів та опинилися в популяції відторгнутих, дезадаптованих особистостей в умовах докорінного реформування народного життя та переходу до нової нормативно-ціннісної системи. У суспільній свідомості того часу вони сприймалися як соціально небезпечні прошарки, до яких потрапила поступово зростаюча маса бездомних, позашлюбних, безпритульних дітей, які у свою чергу поповнювали лави малолітніх злочинців. Існуюча на той час державна система піклування та виправлення таких дітей не мала можливості допомогти і підтримати всіх нужденних й сама потребувала радикальної перебудови. Проголошений державою курс на зміну превентивних доктрин з відмовою від покарання та його заміною на попередження дитячих девіацій (серед яких і безпритульність) через аккультурацію – прийняття культури як свого надбання (достояння), виховання високих морально-духовних якостей, поваги до Закону окреслив лише загальну спрямованість превентивної діяльності без вказівки конкретних шляхів її досягнення [802, с. 30].

Результатом наукових пошуків щодо даної проблеми стає створення різних типологій дезадаптованих неповнолітніх, що стали інструментом для визначення конкретної виховально-превентивної практики та створення на цій базі диференційованої мережі спеціалізованих реабілітаційних закладів, розрахованих на дітей з різними видами соціальних відхилень, у тому числі й безпритульності як соціальної девіації та категорії бездоглядних, бездомних дітей – соціальних сиріт. У

цей же період були розроблені комплексні превентивні програми, запропоновані конструктивні примусові заходи, що ґрунтувалися на ідеях: посилення законодавчої охорони прав та інтересів дитини; акцентування зусиль на ранній профілактиці девіацій, на передачі основних повноважень у цій справі від правоохоронних органів до органів місцевого самоврядування; ознайомленні вчителів, батьків, громади з науковими поглядами і підходами щодо проблеми соціального сирітства, дитячої бездоглядності, злочинності та дезадаптованості; організації та підготовці фахівців для виховної й профілактичної діяльності та інші [802, с. 30–31].

Таким чином, у цей історичний період у Росії, й на підвладних їй українських територіях, поступово формується відповідна соціальна політика, законодавство, превентивна практика та світська система призначення дітей, які потребують допомоги. Церква поступово відходить від справ опікування сиротами, а держава створює спеціальні інститути, що втілюють державну політику щодо надання соціальної підтримки й захисту дитинства, локалізації розповсюдження соціального сирітства. Вперше у Російській імперії дитина стає об'єктом права: їй надаються життєві гарантії й тим самим визначається її місце у системі соціальних зв'язків. Її суб'єктність співвідноситься не з божим початком, а з державними нормами й принципами життя. Допомога дітям ґрунтується на тезі про державну необхідність, а не так як раніше – задля виконання християнських заповідей і вимог. Превентивні ідеї і погляди поступово втілюються у практику державно-світського піклування дітей-сиріт і все більше набувають системного характеру.

Продовжуючи аналіз четвертого етапу становлення превентивної діяльності в межах розвитку системи державно-світського піклування і благодійності щодо дітей-сиріт у II половині XIX – початку XX ст., варто зазначити, що державна соціальна політика цього періоду була зумовлена соціально-економічними й політико-культурними процесами, які відбувалися в країні, серед яких: розвиток промисловості, зростання нових міст, прийняття нових законів, поява людей нового типу. Поряд із позитивними суспільними змінами відбувалися й негативні – загострення соціальних проблем, у зв'язку із розшаруванням суспільства, поява великої кількості нужденних у допомозі, серед яких велику чисельність становили діти. У свою чергу, все це сприяло зростанню уваги держави й громадськості до розвитку підростаючого покоління, а також стало поштовхом до активізації філантропічної діяльності суспільства та вирішення проблеми дитячого сирітства, визначило мету системи суспільного призначення інституту дитинства тих часів як – виховання здорових,

законослухняних громадян, що здатні у майбутньому прогнати себе власною працею.

Аналіз джерельної бази свідчить, що у даний період можна виділити три напрями в системі соціальної допомоги нужденним дітям: здоров'я, виховання, навчання, в межах яких розвивалася і діяльність філантропічних товариств та закладів, що опікувалися дітьми-сиротами. Змістовно в системі суспільного піклування і соціальної підтримки сиріт цього періоду, з боку держави й суспільства, існувало три види допомоги: матеріальна, консультативна допомога і допомога філантропічних закладів у вигляді комплексу громадських, благодійних заходів з призрення неповнолітніх та допомоги дітям [553, с. 121]. Увага уряду ж спрямовувалася здебільшого на державне регулювання філантропічної діяльності шляхом законодавчої ініціативи, затвердження статутів благодійних закладів, надання чинів та звань за благодійництво. Окрім цього, варто відзначити роль земських і міських закладів, а також напівдержавних і напівгромадських „особливих відомств” із надання допомоги нужденним дітям.

Історичні документи вказують, що з 1864 р. державне піклування щодо дітей-сиріт здійснювалося на двох рівнях: на рівні Відомства установ імператриці Марії та земськими відомствами (на місцевому рівні) [755, с. 16].

Характеризуючи діяльність Відомства установ імператриці Марії, можна зазначити, що система влаштування життя сиріт у виховних закладах Відомства, з 1890 року була змінена: їх функції обмежувалися „призренням й тимчасовим кормлінням”. Виховні будинки приймали підкинутих дітей лише у віці до одного року; надаючи допомогу нужденним матерям, вони не робили із цього таємниці, як це було раніше; дитина розміщувалася у закладі для тимчасової підтримки, після чого відправлялася у сільські родини з платнею на утримання відповідно віку дитини [151; 732].

До завдань земських відомств входило: розширення мережі закладів для „безрідних, безпритульних дітей” на місцях; контроль за здоров'ям дітей у закладах, з метою зменшення їх смертності; привертання уваги суспільства до проблем сирітства [151; 732]. Земські установи самі влаштовували різні благодійні заклади і доглядали в них нужденних, надавали матеріальну підтримку благодійним організаціям, видавали грошову допомогу окремим особам і сім'ям. Більша частина витрат на добродійну допомогу населенню відшкодовувалась з поточних коштів земських установ.

Губернські земства витрачали на організацію суспільної опіки значно більшу

частину свого бюджету, ніж повітові. В українських губерніях у 1901 р. ними було асигновано: у Таврійській – 10,0%, Херсонській – 4,93%, Катеринославській – 3,2%, Чернігівській – 3,82%, Харківській – 1,38%, Полтавській – 0,44% [95, с. 438–439]. За активністю у суспільній опіці серед повітових земств виділялася Полтавська губернія. На суспільну опіку Волинська губерньська земська управа у 1914 р. асигнувала 75 349 руб. 01 коп. [95, с. 346]. Проте фінансування суспільної опіки губерньськими земствами усе таки було незначним. У 1901 р. на програми суспільної опіки виділялось приблизно у 20 разів менше коштів, ніж це було необхідно [664, с. 144]. Місцева влада намагалася позитивно вирішувати означені проблеми, вчасно реагувати на ситуацію, але бажаючих дістати державну допомогу було дуже багато, тому вона діставалася далеко не кожному.

Дослідження діяльності земських закладів показало, що її зміст та форми здебільшого визначалися місцевими умовами і відповідно розробленими правилами, положеннями та статутами. У деяких відомствах дитиною опікувалися притулки, в інших – дитина відправлялася на виховання в сім'ю, тобто під патронаж, у третіх – дітьми опікувалися відділення при лікарнях, що допомагали під час пологів, спеціально призначені для таких дітей [115, с. 56]. Архівні документи свідчать про активну діяльність у справі призрення сиріт Полтавського, Таврійського, Сумського, Волинського земств, на кошти яких утримувалися дитячі ясла, ремісничі притулки для дітей, на потреби котрих асигнувалися вагомі кошти щорічно [37; 95; 203; 370].

Говорячи про державну політику щодо дітей у цей період, законодавство у галузі захисту інституту дитинства було спрямоване на рішення завдань у двох напрямках: регламентація трудових відносин неповнолітніх на виробництві й покращення умов їх праці та децентралізація призрення дітей. Результатом територіальної децентралізації стало значне збільшення закладів для дітей у губерніях, підвищення ефективності соціальної допомоги й залучення широких прошарків суспільства до благодійництва [553, с. 122].

Активізацію державною благодійницької діяльності суспільства підтверджує той факт, що у другій половині XIX ст. держава робить спробу перекласти виховання сиріт на організації, які займалися вирішенням проблем певної категорії населення: окремим приватним особам і відомствам. З 1872 р. в країні з'являється низка товариств, що опікувалися долею нужденних дітей, серед яких: „Товариство охорони дітей, що просять милостиню”; „Товариство „нищих” дітей”; „Товариство захисту дітей від жорстокого поводження”; „Дитячі ясла”; „Товариство спасіння „падших”

дівчат”; „Крапля молока” та багато ін. Більшість із них займалися охороною прав дітей, які потребували громадського піклування [685, с. 26], тобто соціальних сиріт.

У 1891 р. було видано Закон „о детях усыновленных и узаконенных”, у якому вирішувалися питання пов’язані із захистом незаконнонароджених дітей. За цим законом: дозволялося не лише узаконювати, а й всиновлювати дітей не залежно від їх походження чи віросповідання; було розширено список можливих усиновителів, якими могли стати усі окрім тих, хто за своїм саном був приречений на безшлюбність; інститут усиновлювання визнавався „способом встановлення батьківської влади” й визнання „юридичного статусу законних дітей” [685, с. 26–27; 800, с. 36]. Окрім таких форм турботи про дітей-сиріт як опіка, піклування, усиновлення у суспільну практику допомоги нужденним дітям активно запроваджувалися патронат і патронаж, законодавчі підвалини яких були закладені ще за часів Катерини II, коли передбачався обов’язок сільських і міських громад та приходів допомагати нужденним.

Говорячи про превентивну діяльність щодо соціального сирітства, маємо зазначити, що з середини XIX ст. в Росії, й на підвладних їй українських територіях, створюються притулки для бездоглядних дітей у віці від 6 до 17 років, де вони отримують початкову освіту й навчаються ремеслам (у притулках відкривалися ремісничі класи, училища, майстерні, кулінарні школи, рукодільні відділення), оволодівають азами сільськогосподарської роботи, тобто готуються до самостійного життя. Так, у 1864 р. були відкриті Миколаївський дитячий притулок для навчання кравецького і шевського ремесла, Сімферопольський сирітський ремісничий будинок для навчання столярного і шевського ремесла. Ремісничі школи для навчання дітей кравецької, шевської, столярної справи були організовані у Києві, Херсоні, Єлисаветграді, Житомирі, Одесі, Керчі [134, с. 72]. Все це підтверджує той факт, що у даний історичний період існувала доволі розгалужена мережа державних закладів для „безрідних дітей”, основним завданням діяльності яких було забезпечення їх професією, що надавала б їм можливість самостійного життєзабезпечення.

Історичні документи свідчать, що до 1891 р. було відкрито дві особливих Ради із завідування справами притулків, при яких діяли постійні розпорядні комісії та два комітети щодо зібрання пожертвувань, 56 губернських, 28 повітових і окружних, 3 міських і кріпацьких піклувальних ради та 2 благодійних товариства для створення притулків і ясел. Загальна кількість Рад, комітетів, піклувальних рад і товариств складала 95, загальна чисельність усіх закладів, що належали до Відомства піклування дитячими притулками складала більше ніж 300 установ [129, с. 1]. З 1894 р. до

діяльності щодо суспільного піклування, виховання й освіти дітей-сиріт почали підключатися створені „участковые попечительства”. Також при міських благодійних радах існували комісії щодо піклування „испорченных детей”, що займалися організацією призрення й перевиховання дітей, які скоїли злочин [685, с. 27]. За інформацією деяких українських дослідників на 1 січня 1911 р. у 438 притулках налічувалося 14439 дітей дошкільного й молодшого шкільного віку. Деякі притулки належали духовному й військовому відомствам, а також Міністерству внутрішніх справ. Випускники таких закладів виходили підготовленими до подальшого життя, маючи не лише сільськогосподарські навички, але й володіли ремеслами [21, с. 25–26]. Отже, поступово складається державно-світська система дитячих закладів та установ (як державних, так і благодійних), результат діяльності яких, поряд із захистом, навчанням професіям і підготовкою дітей до подальшого самозабезпечення, передбачав і локалізацію розповсюдження соціального сирітства у суспільстві.

Говорячи про розвиток філантропічної діяльності у дореволюційній Росії, аналіз якої для нас є важливим в контексті теми дослідження й визначення участі суспільства, громади у справі попередження соціального сирітства, маємо зазначити, що однією із характерних рис благодійництва того часу є велика кількість його форм, серед яких: благодійність, що консолідувала підтримку держави й приватних осіб; благодійність окремих осіб або певних груп (купецтва, фабрикантів та ін.); благодійність спеціальних закладів і благодійність товариств. Благодійна допомога закладів відрізнялася від допомоги благодійних товариств тим, що надавалася у „власних стінах”. Структура, що була запозичена із досвіду розвинених країн світу (Англиї, Німеччини), передбачала наступні типи благодійних закладів: 1) *виховні дома, дитячі притулки й колонії, професійні школи й майстерні, гуртожитки, заклади для психічно й фізично нездорових дітей*; 2) *заклади постійного опікування дітьми: ясла, денні притулки, дома для ночівлі дітей, заклади безкоштовного й дешевого навчання, дома (притулки) любові до праці*; 3) *заклади допомоги дітям грошима й речами поза закладом* [182, с. 42].

У цей же період доволі розповсюдженою і простою формою допомоги нужденним дітям були різного роду *асоціації й товариства „вспомоществования”*, що охоплювали учнів від церкви до університету, від столиці до провінційної глибинки. Ці організації вносили платню за навчання, допомагали одягом і взуттям, при цьому формальна сторона допомоги обмежувалася листом-проханням про необхідну допомогу [182, с. 43].

Діяла широка *мережа ясел* – закладів для підтримки осиротілих дітей, серед основних видів яких були: міські, сільські, денні, сезонні, ясла-притулки для сиріт та напівсиріт. Також існували *сирітські будинки для підкинутих дітей*, які після нетривалого перебування у закладі направлялися на виховання у сім'ї селян і ремісників. Безпритульних і бездоглядних осиротілих дітей підтримували шляхом організації безкоштовних обідів у їдальнях, розміщення у безкоштовні амбулаторії і лікарні [182, с. 43].

Статистика свідчить – наприкінці XIX ст. в Росії налічувалося 14854 благодійних товариства і заклади, переважно в Європейській частині, у т.ч. й на Україні, серед яких 37,5% із них були приватними [10, с. 167]. У 1900 р. в Україні існувало 63 притулки, де виховувалось 2117 дітей [235]. Однак майже всі ці заклади знаходилися у містах та інших великих поселеннях. Більшості зuboжілого люду, особливо на околицях імперії, вони були недоступні. Основний тягар соціальної допомоги на селах здійснювався громадськістю. Цьому сприяли особливості общинної організації сільського життя, адже в Україні довго зберігало своє значення поняття народного віча та підтримки сиріт „усім миром”, як це було ще за часів київських князів.

Варто також зазначити, що створена у ті часи система державного, суспільного піклування та приватної благодійності була орієнтована на проведення *соціальних програм у формі закритого призрення*. Реалізація проектів здійснювалася на ґрунті спущених „зверху” нормативних документів (Указів, законів, інструкцій) та при обов'язковому особистому піклуванні з боку царських осіб і державних чинів. Основними механізмами, що дозволяли державі контролювати діяльність благодійницьких закладів були затвердження їх статутів та система звітів, відомче підпорядкування, а також надання чинів, звань та нагород за благодійницьку діяльність [685, с. 26; 553, с. 122].

При вивченні історії проблеми превенції соціального сирітства та його подолання, ми звернули увагу на ще одну форму роботи із дітьми-сиротами – це *заклади закритого типу*, що створювалися наприкінці XIX – початку XX ст., діяльність яких мала багато спільного із сучасними дитячими домами й інтернатами, чисельність яких до 1913 р. налічувала 921 установу по всій Російській імперії. Особливу увагу має якісний склад контингенту цих закладів, адже серед їх вихованців 79% становили сироти й напівсироти, а 21% – безпритульні діти, які походили із родин, що не мали коштів щодо їх утримання й виховання [182, с. 44]. Даний факт

говорить про активне створення державою і суспільством, на той час, мережі закладів щодо захисту дітей категорії „соціальні сироти” – безпритульних і бездоглядних дітей, та запровадження соціально-превентивних заходів необхідних для локалізації явища дитячої злочинності і безпритульності.

У цей період безпритульність неповнолітніх на підвладних Росії українських територіях, як і по всій Росії та країнах Заходу, досягає такого масштабу, що виникає ідея побудови *системи компенсаторного соціального захисту*. В її основу було покладено положення про те, що кожен член суспільства, не зважаючи на певну різницю у початкових можливостях, прибутку, віці, сімейному стані, освіті та інше, має „природне право” існувати на рівні не нижче встановлених державою „середніх стандартів” і тому необхідне запровадження державного „вспомоществования” малозабезпеченим, а методами такого захисту є нормування споживання та прямий перерозподіл благ і багатим, і бідним. Така система допомоги нужденним у західних країнах встановлюється вже з середини ХІХ століття, в Росії ж налагоджується лише до 1911 р. У цей же період з’являється одна із перших *державних програм щодо викорінення безпритульності* [685, с. 28], що можна розглядати як ще одну з ознак системності дій держави і суспільства щодо рішення питання локалізації соціального сирітства, його превенції, поряд із процесом створення спеціальних установ для даної категорії дітей.

Одним із важливих напрямів діяльності громадськості, а саме науковців і практиків, даного періоду було надання допомоги та побудова *системи закритих виховально-виправних закладів*, у які потрапляли бідні та бездоглядні діти. Документально відомо, що на утримання закладів закритого типу та вирішення проблеми безпритульності благодійниками було виділено у 23 рази більше коштів аніж виділяла держава і у 5 разів більше – аніж надавали земства [182, с. 44], що свідчить про високу активність громадськості у розв’язанні соціально важливих проблем того часу.

Характерною рисою цього періоду стає також зародження *професійної соціальної (соціально-педагогічної) допомоги* та поява професійних спеціалістів. Так, на початку ХХ ст. починають організовуватися різноманітні курси, що поклали початок професійного навчання кадрів для соціальних служб. „Соціальна школа” була створена на юридичному факультеті Психоневрологічного інституту (у Санкт-Петербурзі), де однією із кафедр була кафедра суспільного призрення (жовтень 1911 р.). У цьому ж році було зроблено перший набір студентів за спеціальністю

„суспільне призрєнє”. У 1910 та 1914 рр. відбулися перший і другий з’їзди діячів соціальної сфери [54]. Все це говорить про стійкий інтерес громадськості до проблем нужденних і осиротілих дітей. Саме у цей час громадськими діячами та вченими дореволюційної Росії були сформульовані найважливіші завдання соціального відродження нужденних дітей та визначені шляхи їх ресоціалізації – через самообслуговування і самоорганізацію побуту, подолання „иждивенчества” та інфантилізму.

Резюмуючи, можна зазначити, що система суспільного піклування дітьми на українських територіях у складі Російської імперії, як і в цілому в Росії, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., являла собою розвинену мережу благодійних товариств і закладів, діяльність яких значно випереджала становлення професійної соціальної допомоги від держави. У цей період благодійність приймає світський характер, а особиста участь у ній сприймалася суспільством як моральний вчинок, шляхетність душі та вважалася невід’ємною справою кожного. Більша частина грошових коштів на соціальне забезпечення дітей поступала від приватних осіб. При цьому благодійна підтримка знаходилася під жорстким контролем влади. В системі дитячого соціального забезпечення були заклади формально суспільні, а фактично вони знаходилися під покровительством імператорської родини. В цілому ж даний етап характеризується децентралізацією процесу піклування дітьми та державним регулюванням суспільної філантропічної діяльності шляхом законодавчої ініціативи.

Характерним для суспільної практики цього періоду є й те, що всі зусилля як держави, так і суспільства, спрямовувалися на подолання наслідків соціального сирітства – зростаючої дитячої злочинності і безпритульності. Превентивний же напрям діяльності був присутнім у соціальній політиці, але, на відміну від західноєвропейських країн, нажаль, не був пріоритетним і, фактично, не розглядався як ефективний напрям вирішення проблеми соціального сирітства, дитячої безпритульності та злочинності ані державною владою, ані громадянським суспільством.

Варто також зазначити, що усі розглянуті нами вище елементи системи суспільного призрєнєя дітей цього періоду функціонували відокремлено один від одного. Необхідність же упорядкування філантропічної діяльності та подолання розрізненості благодійних закладів усвідомлювалася як державними службовцями, так і громадськими діячами [37; 102; 140; 192; 203; 467; 806], але у цей період не були розмежовані права й обов’язки держави, суспільства та приватних осіб у галузі

благодійництва, не було створено законодавчої бази щодо регламентації взаємодії всіх учасників процесу соціальної допомоги, що, у свою чергу, стало своєрідним поштовхом до революційних подій початку ХХ ст.

Починаючи аналіз п'ятого етапу становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики щодо попередження і подолання явища соціального сирітства, названий нами *етапом поширення практики превенції на західноукраїнських землях* (поч. ХХ ст. – кінець 30-х рр. ХХ ст.) та *відходу від превентивних ідей у практиці вирішення проблеми соціального сирітства на українських територіях підвладних Російській імперії (до 1917 р.) та Російській республіці й СРСР, становлення інституціональної системи державного забезпечення дитинства*, спрямованої на подолання соціального сирітства та його наслідків (з 1917 р. по кінець 80-х рр. ХХ ст.) – необхідно відмітити, що даний етап є переломним моментом у розвитку системи призрення та благодійності на більшій частині українських територій, підвладних СРСР до кінця 30-х рр. ХХ ст. та всієї Радянської України. Він характеризується встановленням *державної монополії у сфері соціального забезпечення дитинства та перевагою колективних форм суспільного виховання дітей-сиріт*.

Розпочинаючи характеристику даного етапу, варто зазначити, що процес становлення системи соціального захисту дитинства на більшій частині українських земель, що входили у склад Російської держави у ХХ ст., є унікальним, адже був перерваний двома революціями і війнами, які призвели до корінної перебудови держави і суспільства, зміни ідеології, моральних та ціннісних орієнтацій, етичних і культурних норм на фоні глибокої економічної кризи, розрухи та тривалої громадянської війни. Всі ці події не могли не відобразитися на становищі дітей, величезна кількість яких залишилася без батьків та була виштовхнута на вулицю, що спровокувало неймовірне зростання дитячої бездоглядності та безпритульності, соціального сирітства, злочинності.

Після першої світової війни чисельність дітей, які лишилися батьків і тих, хто подався на пошуки кращої долі з обіднілих сімей збільшилася в рази. Так, якщо за даними перепису земських лікарів на 1913 р. повні сироти становили не більше 25 %, то вже у 1918 р. повні сироти серед безпритульних дітей складають вже 40-45 % [175, с. 56; 685, с. 29].

Протягом 1917-1920 рр. на тлі глибоких соціальних зрушень у Радянській Україні відбуваються докорінні зміни у системі опіки та соціального виховання дітей-сиріт. Так, у 1917 р. урядом було прийнято нову ідеологічну доктрину, яка визначила

новий зміст, форми призрення і виховання дітей-сиріт. Доктрина проголосила ідеї „обобществления” дітей, монополізації державою їх матеріального забезпечення і виховання, з тим щоб, позбавивши впливу сім’ї, створити новий тип людей, головним завданням яких буде будівництво комуністичного суспільства (Н. Крупська, А. Коллонтай, А. Луначарський) [382; 438]. Тобто, по суті, у перші післяреволюційні роки отримала друге народження теорія виховання людей „нового покоління”.

Реалізуючи нову доктрину, 12 грудня 1917 р. народним комісаром відомства державного призрення (забезпечення) було прийнято постанову „Об упразднении совета детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии”, після якої були закриті Ради й Комітети, що раніше займалися справами сирітства та створено структури, які вже з 1918 р. підпорядковувалися Наркомату просвіти [370; 602]. Тепер усі діти визнавалися „дітьми молодшої радянської держави” і знаходилися під її захистом. Країна Рад „брала під свою опіку всіх дітей республіки, ставши для них як би Верховним опікуном” [746, с. 47].

З цього часу в країні розгорнулася активна робота щодо реорганізації сирітських будинків, дитячих дореволюційних притулків у *державні дитячі будинки*, які у 20-ті рр. стали найбільш поширеною формою закладів для безпритульних і бездоглядних дітей. Замість дореволюційних виховних будинків і притулків для підкинутих батьками дітей були створені *державні будинки малюка* [657, с. 26], нові типи сирітських закладів: *дитячі будинки, інтернати, дитячі комуни, селища, містечка, трудові колонії*, в результаті чого діти опинилися замкненими в особливий окремий соціум і знаходилися у значній ізоляції від однолітків, які виховувалися у сім’ях.

Із самого початку було визначено статус *дитячих будинків* – виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків внаслідок хвороби, смерті, позбавлення батьківських прав й інших причин. Основним завданням дитячих будинків було збереження життя і здоров’я дітей, їх виховання, навчання, підготовка до самостійного життя і трудової діяльності [241, с. 48; 685, с. 30].

В *інтернатних закладах* бачився новий тип суспільного державного виховання дітей – їм належало втілити у життя основну ідею комуністичного виховання всіх дітей за рахунок держави. Адже вважалося, що ані сім’я, ані окремі особи або група осіб не в змозі успішно виконати колосальне завдання виховання і перевиховання молодого покоління так успішно й так раціонально, як усе суспільство, уся держава [602; 657, с. 27].

Відтепер політика щодо дітей-сиріт стає складовою частиною державної

політики, але встановлення державної монополії у сфері соціальної політики не могло до кінця знищити вікові традиції меценатства і благодійності. До кінця 20-х років ХХ ст. все ще існували незалежні благодійні організації, створені видатними діячами більшовицької партії та інтелігенцією. Про це говорить той факт, що при безпосередній підтримці Н. Крупської було створено товариство призрення безпритульників та сиріт, яке пізніше ліквідували як „ідеологічно ворожу форму соціальної допомоги” [685, с. 29].

Новий уряд робить спробу перевести альтруїзм населення щодо сиріт у галузь нормативних актів. Так, К. Вентцель у 1918 р. розробив проект декларації прав дитини, яка була призначена для всіх народів. Проект охоплював усі сторони життєдіяльності дитини як активного учасника сімейних та інших суспільних відносин. У якійсь мірі він послугував праобразом існуючої сьогодні Конвенції ООН „Про права дитини” (1989 р.), але на його зміст здебільшого вплинуло бажання держави докорінно змінити існуючу систему освіти, скинути тягар батьківської влади й зробити дитину вільною особистістю [685, с. 30].

Декларовані новою владою принципи руйнування традиційної сім’ї призводили до заяв більшовиків на кшталт: „Так або інакше ми змусимо матерів погодитися на націоналізацію дітей” [370]. Але дещо інакше думав перший Народний Комісар Наркомпроса А. Луначарський, який, говорячи про ідеали соціального виховання, стверджував, що „приходиться думати не о том, как отнять детей у тех, которые стремятся воспитать их в семье, а как устроить тех, кто оказался за бортом семьи. Тем более что этого будет, чем дальше, тем больше... и мы рискуем получить из этих детей антиобщественных, антисоциальных, в корне испорченных врагов здоровой жизни, беспринципных людей, которые с легким сердцем уйдут в лагерь наших врагов, которые пополнят армию преступников” [382, с. 15]. Таким чином, рішення проблеми вбачалося у створенні *системи спецрозподільників, виховних закладів нового типу*, що використовують методи, засновані на представлених у той період теоріях виховання „важких” дітей.

Для реалізації завдань боротьби із явищем соціального сирітства, дитячої безпритульності, було визначено три періоди: 1917–1923 рр.; 1923–1930 рр.; 1930–1936 рр. На першому етапі провідна роль належала організаторській роботі, спрямованій на спасіння життя дітей. У 1918 р. були створені комісії у справах неповнолітніх, а у 1919 р. – Державна рада захисту дітей, яка координувала зусилля різних відомств й мала законодавче право щодо прийняття рішень відповідно охорони

здоров'я і прав дітей та отримала повноваження вирішувати питання, пов'язані із дитячою експлуатацією, жорстоким поведженням та безпритульністю. У її склад увійшли представники наркоматів просвіти, праці, продовольства, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Для підтримки Ради пізніше (у 1921 р.) була створена Комісія із поліпшення життя дітей, першим керівником якої було призначено Ф. Дзержинського. Комісія мала законодавчі права і займалася наданням продовольчої та іншої допомоги дітям, мала можливість вносити пропозиції щодо сфери власної діяльності в органи центральної влади.

У 1920 р. була прийнята „Декларація про соціальне виховання”. В ній підкреслювалось, що саме держава повинна дбати про охорону дитинства, надавати притулок, виховання і навчання безпритульним дітям та дітям-сиротам. Сімейне виховання визнавалося державою явищем тимчасовим, на зміну якому повинне прийти ні з чим не зрівняне виховання суспільне або соціальне. Саме тому влаштування дитини у будь-який соціальний заклад було більш пріоритетним, ніж пошук для неї сім'ї, яка готова взяти на себе обов'язки щодо її виховання [602]. Таким чином, з приходом радянської влади роль патронату і патронажу було зведено до мінімуму. Пріоритетними стали колективні форми виховання дітей і розгалужена мережа інтернатних закладів, які фінансувались державою. Кількість дітей в одному такому закладі іноді сягала 400 дітей. Дитячі колективи формувались за віковою ознакою.

Необхідно підкреслити, що створені у 20-ті рр. дитячі будинки не були однотиповими, а орієнтувались на різні категорії дітей. Серед них вирізняли: *заклади для нормальних дітей; для дітей, які вирости у антисоціальному оточенні; для дітей фізично і розумово дефективних; для слабких і хворих дітей*. Таке різноманіття дитячих будинків передбачало наявність мережі закладів, які передували дитячому будинку та дозволяли розподіляти дітей за вказаними ознаками [685, с. 30–31].

Необмірковане експериментування, швидка зміна методів діяльності, пов'язаних із охороною прав дітей, ще більше поглибили проблему соціального сирітства, дитячої безпритульності і бездоглядності. Так, на початку 20-х рр., коли діти, які пішли з голодуючих районів, почали повертатися на батьківщину, розпочалася державна реевакуація неповнолітніх, яка обернулася трагедією для тих дітей, які потрапили у нову сім'ю, звикли до неї [602], адже їх примусово вилучали із сім'ї і влаштовували у державні дитячі заклади.

Отже, поряд із природними причинами зростання кількості осиротілих, збіднілих

дітей (адже після революції на вулиці опинилася значна частина дітей із пристойних сімей – від дворян до дрібного чиновництва, які поповнили ряди традиційних „голодранців”, що існували в усі часи), нова влада фактично сама штучно провокувала появу явища соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності.

Аналіз історико-архівних та історико-аналітичних джерел показує, що загрозливих масштабів безпритульність набуває у 20-ті рр. ХХ ст. За даними офіційної статистики, вже до січня 1919 р. кількість дітей, які знаходилися на піклуванні держави, збільшилася більше ніж удвічі порівнюючи із дореволюційною чисельністю вихованців притулків, і у подальшому це зростання продовжувалося, а саме: до 1917 р. існувало 583 притулки і в них виховувалися 29 тисяч 650 дітей; у січні 1919 р. – 1279 дитячих будинків та 75 тис. 300 вихованців у них; у липні 1919 р. – 1734 дитячих будинки і 124 тис. 627 вихованців [602]. У 1921 р. нараховували близько 4,5 млн. безпритульних дітей [370, с. 15]. У 1922 р. загальна кількість безпритульних та дітей, позбавлених будь-яких засобів до існування, становила сім мільйонів. Реальна ж їх кількість була ще більшою [613, с. 128].

Розуміючи важливість даної проблеми, однією із форм народної турботи про безпритульних дітей стало проведення днів, тижнів, місячників зі збору коштів на захист дитинства. У сільській місцевості, де із продовольством було краще, дітей приймали у сім'ї. В цілому ж схема боротьби із безпритульністю у цей період була простою: дитина з вулиці потрапляла у дитячий приймальний пункт (де дитину обстежували лікарі, психологи протягом 1-4 місяців і направляли до тієї установи, яка була рекомендована спеціалістами), а звідти у дитячий будинок. Такий порядок дуже швидко привів до переповнення дитячих будинків, які держава вже була не в змозі утримувати. Безпритульність тоді розглядалася як найважливіша державна і суспільно-педагогічна проблема.

В. Виноградова-Бондаренко [101], досліджуючи питання подолання явища соціального сирітства і виховання безпритульних дітей, зазначає, що на початку 20-х років практична діяльність виховних закладів була спрямована виключно на задоволення матеріальних потреб дітей. Основними закладами для безпритульних дітей були *приймальники і нічліжки*, що надавали дітям першу соціальну допомогу. Метою нічліжок було залучення дітей до дитячих закладів. У 1920 р. за ініціативою уряду були організовані *колонії для неповнолітніх правопорушників*. Одним із організаторів був відомий педагог А. Макаренко [388], внесок якого у розвиток

ресоціалізаційної педагогіки є досить вагомим для вітчизняної і світової соціально-педагогічної практики.

Починаючи з 1923 р. боротьба із дитячою безпритульністю набуває систематичного і планового характеру. Нові концептуальні підходи були спрямовані на реорганізацію середовища і створення умов для розвитку особистості „важкої” дитини-безпритульника (Л. Виготський [104], М. Крупеніна [339], А. Макаренко [387; 388], С. Шацький [783], В. Шульгін [795] та ін.). У цей період з’являються не лише нові форми виховання, але й відбувається усвідомлення необхідності відродження дореволюційного досвіду. Так, наприклад, роботу з безпритульними дітьми допомагали проводити фабричні й заводські комітети, що відкривали *клуби* для цих дітей, утворюючи тимчасові колективи, об’єднуючи дітей для виконання різнопланової діяльності.

Саме у цей період Комісія із покращення життя дітей при ВЦВК розпочала прикріплювати дитячі заклади до закладів радянських: до профспілкових організацій, військових частин, промислових, торгівельних підприємств тощо. З переведенням дитячих закладів на місцевий бюджет у 1923 р. кількість дитячих будинків і дітей в них стали різко зменшуватися. В цілому по країні у 1923 р., у порівнянні із 1922 р., мережа дитячих будинків скоротилася з 6063 до 3971, дітей же в них – із 540 тис. до 253237 осіб [685, с. 30; 602].

У 1925-1926 рр. дещо послаблюється наплив безпритульників, що були наслідком громадянської війни. Натомість у дитячі будинки почали поступати діти із міських робітничих сімей. Це були діти при живих батьках – соціальні сироти, що залишали власні родини через непорозуміння із батьками, складне матеріальне становище, у зв’язку із відсутністю роботи у батьків. У даній ситуації уряд і громадськість заговорили про відновлення *інституту сімейного патронажу*, розподіл дітей у родини селян, ремісників із наданням їм відповідних пілґ [182, с. 54] і хоча сімейні форми виховання дитини за радянської доби були менш поширеними, проте казати, що їх не існувало зовсім, було б неправильно.

У 1925 р. Народний комісаріат з охорони здоров’я видав інструкцію „Об отдаче покинутых детей на воспитание из учреждений Охраны материнства и младенчества”. Відповідно до даного документу на виховання у сім’ї передавалися здорові діти віком від 3-х місяців та старші. Перевага віддавалась сім’ям бездітним або не багатодітним родинам. „Особенно желательно помещать детей в семьи, где имеются делегатки Женотдела, члены Советов и вообще связанные с общественными организациями

жінщини”, – знаходимо у документі [438, с. 1]. Сім’ї, яка брала на виховання дитину, виплачувались кошти. Також даною інструкцією встановлювався нагляд за дітьми, що виховуються у сім’ях. Здійснювати цей нагляд належало патронажним сестрам та делегаткам відділів охорони материнства і дитинства [790]. Пріоритетною ж формою утримання дітей, як вже зазначалося, було виховання в умовах „закритого” інтернатного закладу. Така форма й донині поки що залишається найбільш поширеною в Україні.

У 1927 р. Нарком просвіти запропонував уряду трьохрічний план по боротьбі із дитячою безпритульністю, який передбачав такі завдання, як: повна ліквідація безпритульності шляхом створення закладів нового типу, профілактика безпритульності (безкоштовні їдальні), прискорений випуск вихованців дитячих будинків із поглибленою професійною підготовкою, що забезпечить дітям умови повноцінного самостійного життя. Не дивлячись на те, що цей план було затверджено урядом, його виконання не відбулося у зв’язку із відсутністю необхідних коштів.

Отже, протягом 1920-х рр. український уряд та суспільство здійснювали численні заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю, адже сирітство, безпритульність, та їх наслідки – правопорушення підлітків, проституція неповнолітніх – стали найгострішими проблемами того часу, що потребували ефективного вирішення. У зв’язку із цим відкривались і поширювались нові форми установ для безпритульних дітей та дітей-сиріт. Однак відсутність кваліфікованих вихователів та методичних посібників гальмувала процес виховної роботи у дитячих закладах державної опіки, провокувала формалізацію виховного процесу, що у свою чергу знижувало соціалізуючий потенціал існуючих на той час виховних закладів, які замінювали сім’ю дітям-сиротам.

Велике значення для рішення проблеми соціального сирітства й розвитку роботи щодо спасіння дітей, підвищення її ефективності мало створення *дитячої соціальної інспекції при відділі правового захисту дітей Наркомпроса*. Комісія проводила роботу із боротьби зі злиднями, дитячою безпритульністю, проституцією, спекуляцією, правопорушеннями, експлуатацією дітей, жорстоким поводженням у сім’ї. Цікавим є досвід роботи самих інспекторів – братів та сестер соціальної допомоги. Це були люди не молодше 21 року, вони відвідували майстерні, сім’ї, заклади, затримували малолітніх правопорушників та доправляли їх у дитячі приймальні-розподільники, здійснювали заходи щодо влаштування безпритульних, сиріт і дітей, які перебували у дитячих установах, в інші родини [54].

У 30-х рр. основними типами закладів державної опіки були *дитячі будинки різних категорій, дитячі комуни та трудові колонії для важковиховуваних дітей*, переважно сиріт або таких, що втратили зв'язок із сім'єю. Однак у середині 30-х рр., коли у державі остаточно утвердився тоталітарний режим, вся ця різноманітність державних закладів була замінена уніфікованою системою державної опіки. Значно зросла кількість дитячих будинків, які стали провідною формою державної опіки дітей-сиріт.

Головним завданням дитячих будинків було забезпечення вихованців загальною політехнічною освітою і практичними трудовими навичками з метою підготовки їх до суспільного життя. Для цього при дитбудинках були організовані сотні майстерень, їм були виділені земельні ділянки, на яких працювало близько 30 тис. дітей [130, с. 3]. Основний принцип діяльності педагогів того періоду був виражений у висловлюванні: „людину треба не ліпити, а кувати” [754, с. 6].

Одночасно в країні відбувається значне послаблення сімейного укладу, громадянський шлюб був прирівняний до офіційного. Все це призвело до слабшання патріархальних устоїв та зростання безпритульності і бездоглядності, провокувало поширення соціального сирітства. Саме тому вирішення проблеми безпритульності вимагало спеціальних форм і заходів від тодішньої влади. У результаті було прийнято Закон „Про організацію відділу боротьби з дитячою безпритульністю”. Серед основних заходів, спрямованих на вирішення цієї проблеми, були: влаштування безпритульних у дитбудинки; призначення їм опіки; передача дітей на договірних засадах у селянські сім'ї, ремісникам і кустарям; направлення підлітків на виробництво у державний сектор економіки; надання адресної матеріальної допомоги дітям, що перебували на межі бідності і безпритульності; захист прав та інтересів дітей і підлітків; позашкільна робота за місцем проживання за активного сприяння піонерських організацій і комсомолу. Безпритульних активно залучали до шкільних занять, гуртків самодіяльності, піонерських загонів. Для одиноких матерів надавався гуртожиток та одноразова матеріальна допомога. Народний комітет освіти узаконив на виробництві резервні місця роботи для підлітків з дитбудинків [309, с. 28].

У цей же історичний період у Західній Україні, яка на той час не входила до складу Радянської України, форми опіки були більш різноманітними за формою та змістом. Зауважимо, що суспільна опіка дітей та їхній соціальний захист в умовах поверсальської Польщі, до складу якої у 1923 р. офіційно були включені українські землі Східної Галичини, регламентувалися відповідними нормативно-правовими

актами, що виступали суттєвою основою для організації інституцій суспільної опіки (жодна з громадських організацій краю за тієї доби не могла розгорнути свою діяльність самовільно, без дозволу на це відповідних адміністративних органів). Серед початкових законодавчих актів, які забезпечували розвиток суспільної опіки та соціального захисту дітей, можна назвати декрет про утворення Міністерства громадського здоров'я, суспільної опіки та охорони праці [839, с. 21]. Утім створене Міністерство охопити всі сфери в цій царині не змогло, тому вже 30 листопада 1918 р. інший урядовий циркуляр повідомляв про створення на його базі двох міністерств – громадського здоров'я та суспільної опіки і праці [839, с. 84]. У 1919 р. обов'язки Міністерства праці та суспільної опіки знову були розмежовані, а спеціальне розпорядження від 9 грудня того ж року остаточно закріпило за ним назву Міністерство громадського здоров'я, при якому було створено *департамент опіки над дітьми та молоддю* [368, с. 1], який займався виданням інструкцій і розпоряджень, що регламентували діяльність опікунських закладів. Департамент, окрім іншого, розробив “Проект статуту про фахову опіку”, що окреслював діяльність товариств опіки над дітьми та молоддю, відповідних закладів тощо [543, с. 3–7].

Варто зазначити, що важливим кроком Міністерства праці та суспільної опіки у сфері соціального захисту дітей став ухвалений від 23 серпня 1923 р. Закон „Про опіку над дітьми і молоддю”, який регламентував „опіку над немовлятами, дітьми й молоддю, приділяючи особливу увагу сиротам та напівсиротам, занедбаним дітям, а також тим, хто потрапив під згубний вплив середовища” [840, с. 226]. Задля максимального забезпечення опікою всіх категорій дітей, передбачених Законом, планували залучити до цієї справи органи місцевого самоврядування.

Вагомий внесок у практику соціальної опіки та захисту дітей Східної Галичини зробило українське жіноцтво, що гуртувалося в „Союзі українок”, „Українській захоронці”, „Рідній школі” та інших товариствах. Створені заходами „Рідної школи”, „Української захоронки”, „Союзу українок” дошкільні установи для українських дітей забезпечували їм належний соціальний захист, педагогічну опіку, високий рівень національно-патріотичного виховання [723; 576].

Серед розповсюджених форм опіки та піклування над дітьми у Галичині у 20-30 рр. діяли: *Українська бурса ремісничка і промислова*, у якій утримувались переважно сироти; *Українська Захоронка* у Львові, яка здійснювала опіку над дітьми дошкільного віку; *Львівська філія Українського Крайового товариства охорони дітей та опіки над молоддю* (опікувалося дітьми чиї батьки (матері) загинули на війні або

відсутні з причин війни, крім цього філія утримувала *порадню для матерів*, яким безкоштовно надавалися санітарно-медичні поради для вагітних жінок і дівчорі, білизна, одяг); Український Захист Сиріт у Львові, який здійснював повне виховання сиріт. Найбільш активно діяло „Товариство охорони дітей та опіки над молоддю”, яке в основному засновувало та організовувало діяльність захистів і захоронок [129, с. 5].

Таким чином, у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст., не зважаючи на бажання й прагнення уряду Польщі впливати на опіку дітей і молоді підвладних українських земель, суспільна практика подолання сирітства (як засвідчують архівні та інші джерела), спрямовувалася на допомогу радше польським дітям, аніж українським сиротам, підтримка яких обмежувалася в основному допомогою українських добровільних громадських організацій, релігійних товариств та інституцій, що створювалися завдяки високій національній свідомості української інтелігенції та духовенства. У порівнянні ж із Радянською Україною, де справи піклування й догляду осиротілих дітей були виключно державною компетенцією, на західноукраїнських землях питання опіки й соціального захисту дітей, попередження соціального сирітства були прерогативою національних громадських і релігійних інституцій благодійного характеру.

Аналізуючи практику превенції і подолання соціального сирітства, дитячої безпритульності і бездоглядності, необхідно зазначити, що, наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., проблема влаштування дітей-сиріт актуалізувала радянський уряд на пошуки різноманітних форм і варіантів її рішення. Їй були присвячені постанови: „О порядке и условиях передачи воспитанников детских домов и других несовершеннолетних трудящимся в городах и рабочих посёлках” (від 28 травня 1928 р.), „Положение об органах опеки и попечительства” (від 18 червня 1928 р.), „О порядке передачи детей на воспитание (патронат) в семьи трудящихся” (від 1 квітня 1936 р.). В цих документах, з одного боку, здійснювалися спроби пошуку різних форм вирішення долі дитини, знову з’являється термін „*патронат*”, начебто забутий у зв’язку із відміною інституту опіки і патронату у перші роки радянської влади, а з іншого – вони у більшій мірі обмежувалися положеннями „класового порядку”.

Як свідчить історія, нові соціальні потрясіння, пов’язані із Великою Вітчизняною війною (1941-1945 рр.), знову із ще більшою силою загострили проблему сирітства і становище дітей, адже війна позбавила сотні тисяч дітей житла, сім’ї і батьків, спровокувала зростання сирітства. Якщо у 1940 р. в Україні було 392 дитячих будинки з контингентом дітей 60,1 тис., то у 1947 р. кількість вихованців збільшилась

до 79,5 тис. [218]. Але в цей період змінюється ставлення громадськості до соціально знедолених дітей, до них почали ставитися як до жертв війни.

Відповідно до нормативних актів того періоду державна влада навіть у військовий час приймала заходи щодо локалізації явища дитячої безпритульності й сирітства. Так, у 1942 р. ЦК ВЛКСМ приймає постанову „О мерах комсомольських організацій по боротьбе с детской беспризорностью, по предупреждению детской беспризорности”, що активізувало роботу низових комсомольських організацій щодо виявлення безпритульних дітей та влаштування їх у дитячі будинки. У вересні 1942 р. було прийнято постанову РНК СРСР „Об устройстве детей, оставшихся без родителей”, за якою державні відомства, партійні, профспілкові й комсомольські організації зобов’язували проявляти турботу про дітей [685, с. 33]. Взагалі громадські організації, профспілкові, комсомольські, органи внутрішніх справ, система трудових резервів зіграли велику роль у долі дітей, адже їх представники знімали дітей з потягів і через приймальники-розподілювачі влаштовували їх у дитячі будинки, на роботу учнями до майстрів заводів та фабрик.

21 серпня 1943 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову „О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобождённых от немецкой оккупации”, який передбачав створення суворовських військових училищ, із закритим пансіоном, ремісничих училищ, дитячих будинків і будинків дитини. До кінця 1945 р. для дітей-сиріт було створено 458 суворовських училищ на 500 чоловік кожне, 23 ремісничих училища на 400 місць, 120 дитячих будинків для дітей загиблих фронтників (у них виховувалося 17 тисяч дітей), 29 приймальників-розподілювачів [657, с. 27]. Всі ці дії влади говорять про її активний пошук ефективних форм подолання явища соціального сирітства, захисту дітей-сиріт.

Цікавим є і той факт, що у роки Великої Вітчизняної війни знову було відроджено інститут опіки й патронату. У цей же період (8 вересня 1943 року) з’являється Указ Президіуму Верховної Ради СРСР „Про усиновлення”, у зв’язку із гострою необхідністю створення надійних форм влаштування осиротілих дітей в сім’ї. У 1942 році під патронатом знаходилося 37 490 дітей. За офіційними даними в СРСР наприкінці війни нараховувалося 678 тисяч дітей, які залишилися без батьків, з них 278 тисяч (41%) знаходилися в сім’ях, які замінили їм батьківську сім’ю [685, с. 34; 657, с. 27]. У 1943 р. було прийнято спеціальний Наказ Наркомпросу про передачу сиріт робітникам і колгоспникам під патронат за угодою, із виплатою заробітної платні і грошової допомоги дітям. Досить поширеним явищем на той час було

заснування освітньо-виховних закладів інтернатного типу при колгоспах, промислових підприємствах на кошти профспілок, комсомольських і партійних організацій, міліції тощо, а також передача дітей-сиріт на виховання у родини.

Отже, друга хвиля безпритульності та соціального сирітства, яка була результатом невтішних наслідків Великої Вітчизняної війни, змусила активізувати роботу комісій з облаштування дітей, які залишились без батьків. У перші післявоєнні роки було навіть відкрито декілька дитячих будинків для талановитих дітей-сиріт, які вступали до музичних, художніх училищ і балетних шкіл. Загальна ж кількість дитячих будинків у післявоєнне десятиріччя поступово зменшувалась.

У 1950-ті рр., зі зміною політичних орієнтирів, у країні відбуваються зміни і в діях влади щодо піклування дітей та сімейної політики. Уряд вживав заходів щодо зміцнення інституту сім'ї, однак попереднє руйнування принесло невтішні результати: у країні вперше за її багатовікову історію з'явилися, так звані, „відмовні” діти, матері яких, не бажаючи брати на себе відповідальність за виховання, передавали дітей під розписку державі, назавжди відмовляючись від прав на дитину. Такі діти поповнювали будинки дитини, а пізніше – дитячі будинки та школи-інтернати [297, с. 94], що провокувало поглиблення проблеми соціального сирітства.

В зв'язку із цим, науковці [175], розуміючи необхідність вирішення даного питання, у цей період відновлюють теоретичні дослідження, в яких роблять спроби вивчення досвіду патронатних сімей як соціального феномену, визначення мотивів патронування, критеріїв вибору дитини, характеристик патронатних сімей та доводять ефективність патронатної моделі влаштування сиріт. Однак у 1956 р. перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов проголосив „інтернат – найкращою формою дитячих будинків”, після чого за рішенням партії та уряду школи-інтернати оголошують навчально-виховними закладами нового типу, відкриття яких відіграло у той час важливу роль у подальшому розвитку народної освіти, ліквідації безпритульності дітей та їх соціального захисту [497].

Протягом 1959-1965 рр. усі дитячі будинки були реформовані й реорганізовані у школи-інтернати (дитячі будинки розраховані були на 100-150 місць, школи-інтернати – на 350-500 місць) [615], в яких навчалось приблизно 1 млн. неповнолітніх [685, с. 35].

Соціальні заходи, запроваджені державою у школах-інтернатах протягом 50-х–60-х рр. ХХ ст., сприяли підготовці вихованців інтернатних закладів до самостійного життя й попередження вторинного соціального сирітства, серед них:

введення виробничого навчання у дитячих будинках, започаткування низки пілґ для цієї категорії дітей, організація соціального супроводу випускників дитячих будинків. Водночас дослідники (І. Плугатор [495], В. Покась [497], В. Слюсаренко [615], Л. Чумак [776, с. 162]) звертають увагу на недоліки у системі опіки та соціального виховання інтернатних закладів й відзначають, що школи-інтернати того часу поступово перебирають на себе функції дитячих будинків для дітей шкільного віку та переорієнтовуються лише на вирішення проблем соціально-педагогічного захисту дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування.

У 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст. в суспільній практиці призрення дітей, у педагогічній науці і практиці спостерігається певний поворот, відновлюються теоретичні дослідження в галузі вивчення цієї проблеми, пов'язані із розробкою системного підходу щодо піклування, виховання й навчання осиротілих дітей, але практично всі вони спрямовані на ліквідацію наслідків соціального сирітства, а не його попередження. Так, вивчаючи специфіку розвитку та сучасний стан „заступницької опіки” в Україні, С. Бадора [31] зауважує, що у Радянській Україні на той момент була сформована опікунська модель соціального захисту, що фінансувалася переважно з бюджету країни (95%) попри різні види фондів соціального забезпечення. Водночас централізація соціального захисту й опіки, недоступність широкої інформації про діяльність різних закладів суспільної виховної опіки обумовили істотні недоліки в роботі з різними категоріями дітей, зокрема в аспекті піклування, що також не сприяло приверненню уваги і залученню суспільства до вирішення проблеми соціального сирітства, хоча ситуація щодо становища дітей-вихованців інтернатних закладів поступово наближалася до критичної межі.

Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. в системі дитячих будинків і шкіл-інтернатів склалася нелегка ситуація, що проявлялася у їх недостатньому матеріально-технічному забезпеченні, а також у зростанні чисельності дітей, які залишилися без піклування батьків, причинами цього були несприятливі соціальні тенденції розвитку суспільства, наростаюча криза економіки і влади. Серед дітей, що знаходилися у дитячих будинках і школах-інтернатах лише 4-7% становили діти-сироти. Понад 70% вихованців мали батьків, позбавлених батьківських прав, тобто мали статус „соціальних сиріт”. Простежувалася також тенденція щодо збільшення чисельності дітей, які були залишені матерями після народження [685, с. 35; 455].

Аналізуючи існуючу практику того часу, можна зазначити, що існував значний бар'єр між дітьми, що виховувалися у закладах закритого типу й оточуючим

соціумом, інтернатна система сприяла формуванню у вихованців настрою „споживацтва”, створенню людини пасивного типу, „гвинтика державної машини”, який у всьому погоджується й чекає гарантованої допомоги. В разі такої виховної практики у дітей-сиріт були втрачені почуття ініціативи, відповідальності, людської гідності і навіть здатність самовиживання. Діяльність інтернатних закладів будувалася таким чином, що вихованці повинні були знаходитися в них постійно, або мали право потрапляти додому, у кровні сім’ї, лише на вихідні. Все це ще більше поглиблювало проблему соціального сирітства, сприяло зниженню морального рівня суспільства, загострювало соціальні протиріччя, провокувало повторне (реплікативне) сирітство.

Поступово зміни у державі, трансформація політичної, соціальної та економічної системи радянського суспільства у середині 80-х рр. сприяли спробам модернізації системи утримання та соціального виховання дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування, що ґрунтувалися на засадах гуманізму та соціальної справедливості. У 1985 р. ЦК КПРС й Рада Міністрів СРСР прийняли постанову №85 „О мерах по улучшению воспитания, обучения и материального обеспечения детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в домах ребенка, детских домах и школах-интернатах”. У зв’язку із цим та з метою розв’язання проблем соціально-трудової адаптації вихованців шкіл-інтернатів в Україні був започаткований заклад нового типу – професійно-технічне училище для дітей-сиріт та організовані спеціальні групи професійного навчання при школах-інтернатах, а також освітньо-виховні комплекси для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування. Але ці заклади були створені лише як експериментальні.

В цілому ж протягом 1980-1989 рр. дитячих будинків ставало менше, а число інтернатних закладів усіх типів для дітей-сиріт збільшилося з 3606 до 3812. Значно зросла й кількість дітей-сиріт, взятих під опіку – до 290 тисяч чоловік, й на усиновлення до 525 тис. дітей [685, с. 37]. Питання ефективного вирішення проблем осиротілих дітей поступово набували все більшої актуальності не лише для педагогів-науковців і практиків, а й для державних чиновників і суспільних діячів.

Як свідчить історія, 14 жовтня 1987 р. відбулася установча конференція Радянського дитячого фонду імені В. Леніна, на якій вперше було заявлено про масштаби суспільного явища, що отримало назву „соціальне сирітство”. У доповіді його президента А. Ліханова пролунали такі цифри: „Майже 95% нинішніх вихованців дитячих будинків є сиротами при живих батьках” [182]. З цього моменту Фонд виступає з ініціативою розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт і

створення дитячих будинків сімейного типу. Практично у цей же час Рада Міністрів СРСР приймає Постанову за № 2012 „О создании детских домов семейного типа” (від 17 квітня 1988 року), яка позитивно вплинула на ситуацію щодо дитячого сирітства, сприяла відкриттю перших дитячих будинків сімейного типу. В основу даної форми сімейного виховання було покладено ідею австрійського педагога Г. Гмайнера [826], який ще у 1949 році збудував перший будинок майбутнього дитячого селища „СОС – Кіндердорф”, для дітей, які залишилися без піклування батьків, яку ми більш детально розкриємо далі у п. 1.3. нашого дослідження.

Резюмуючи все вище зазначене, можна зробити висновок, що даний етап характеризується встановленням в Україні, протягом радянського періоду, *державної монополії у сфері соціальної політики допомоги і захисту дитинства та перевагою колективних форм суспільного виховання дітей-сиріт*, а також відходом від *превентивних ідей у практиці вирішення проблеми соціального сирітства*. Адже до середини 30-х рр., у зв'язку із повним встановленням в країні тоталітарного режиму, все різноманіття різних видів дитячих установ практично зникло і було замінено уніфікованою системою дитячих будинків-інтернатів закритого типу різновідомчого підпорядкування, що проіснувала до 90-х рр. На державному рівні було затверджено модель соціальної адаптації дітей-сиріт і лише наприкінці 80-х років розпочалися пошуки більш ефективних форм виховання сиріт й розуміння необхідності розвитку сімейних форм устрою дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це зумовлювалося глибокою духовною, економічною, політичною, соціальною кризою та зростанням чисельності соціальних сиріт і сімей, які мали певний рівень соціальної, психологічної, структурної дезорганізації. Адже у створеній тоталітарній державі відбулася підміна загальнолюдських цінностей на класові, а проголошення утопічної мети побудови найбільш досконалого і справедливого суспільства, ліквідації всіх пережитків минулого, у тому числі й соціальних бід, зробило закритою тему соціальних проблем і систему соціальної допомоги нужденним дітям. Вся соціальна політика радянської держави, у своїй практиці, була сфокусована навколо проблеми *подолання суспільного явища соціального сирітства та боротьбі із його наслідками*, а не їх попередження.

Завершуючи ретроспективний аналіз існуючої суспільної практики превенції і подолання явища соціального сирітства, необхідно зазначити, що для шостого етапу, умовно визначеного нами як *етап відновлення і розвитку превентивно-профілактичної практики локалізації явища соціального сирітства у процесі*

інституціоналізації соціальної допомоги і захисту сім'ї і дітей, що включає період з 90-х рр. ХХ ст. й до сьогодні, характерним є *реформування системи державного соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і перехід від ідеології всезагального державного покровительства „зверху” до ліберальної ідеології сімейних форм виховання особистості „знизу”* (серед яких – прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, інститут усиновлення, опіки, піклування, наставництва). А також спроба *створення державної системи соціального захисту й допомоги, орієнтованої на проблеми і потреби сім'ї, поступове усвідомлення державною владою першочерговості превентивно-профілактичних заходів*, що є невідкладними у процесі вирішення проблеми соціального сирітства.

Як свідчить історія, у 1989 р. світовою спільнотою відбулося прийняття Конвенції ООН про права дитини, яка була ратифікована Україною у 1991 р. В ній проголошувалось, що „...дитині для повного емоційного комфортного розвитку найкраще зростати у сім'ї, в атмосфері щастя, любові й взаєморозуміння”. Крім того, підкреслювалося, що „...кожна дитина має право на сім'ю. Саме за таких умов дитина може бути повністю підготовлена до самостійного життя у суспільстві й вихована у дусі розуміння вищих гуманістичних ідеалів, вищих моральних цінностей” [317, с. 11–12]. Прийняття Україною даного міжнародного стандарту в галузі захисту прав дітей поклало початок відродженню сімейних форм виховання у нашій країні.

Характеризуючи даний етап вітчизняної суспільної практики, маємо констатувати, що у 90-х рр. ХХ ст. для державної соціальної політики України стають характерними не лише розробка й реалізація нової концепції соціального захисту дітей-сиріт, але і взяття курсу на процеси інтеграції цих дітей у суспільство, їх деінституціоналізацію й соціальну адаптацію, пошук нових форм сімейного виховання.

Підтвердженням вище означеного є той факт, що у 1998 й 1999 рр. Кабінет Міністрів України приймає Постанову „Про проведення експерименту щодо створення прийомних сімей в окремих регіонах України”, за яким обласними державними адміністраціями у Харківській, Запорізькій, Львівській, Одеській областях, Київській міській держадміністрації, а також урядом Автономної Республіки Крим були прийняті розпорядження про створення нового інституту сімейної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, що залишилися без батьківського піклування – прийомної сім'ї. Як альтернатива сімейному дитячому будинку з'явилася нова форма сімейного виховання – „прийомна сім'я” – в якій виховання дітей-сиріт було визнано професійною діяльністю, а прийомним батькам делегувалася

юридична відповідальність за дитину на час її виховання. Ініціатором проведення даного експерименту виступило Міністерство України у справах сім'ї та молоді, а у квітні 2002 року Постановою Кабінету Міністрів України за № 565 було затверджено „Положення про прийомну сім'ю” [521].

Безумовним підґрунтям нової соціальної політики держави щодо захисту дітей став прийнятий Закон України „Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001р., що є глобальним усвідомленням проблем дитинства на державному рівні, який визнав охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом та окреслив основні засади державної політики у цій сфері, з метою забезпечення реалізації прав дітей на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист і всебічний розвиток, став основою подальшого рішення проблеми дитячого сирітства [530, с. 21].

10 травня 2002 р. Кабінетом Міністрів України був підписаний Підсумковий документ Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної асамблеї ООН „Світ, сприятливий для дітей”, що визначає подальшу стратегію нашої держави у галузі захисту прав дітей і передбачає розробку законодавчих орієнтирів державної соціальної політики щодо захисту інституту дитинства, відповідного нормативно-правового підґрунтя. Серед ключових нормативно-правових актів, що відображають державну політику захисту дитинства, у тому числі й дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та вирішення проблеми соціального сирітства, є наступні прийняті нормативно-правові акти: *закони України*: „Про охорону дитинства” (від 26.04.2001 р. № 2402-III), „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” (від 21.06.2001 р. № 2558-III), „Про оздоровлення та відпочинок дітей” (від 04.09.2008 р. № 375-VI), „Про органи і служби у справах дітей та спеціально уповноважені установи” (від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР), „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” (від 13.01.2005 р. № 2342-IV) та „Про внесення змін до Закону України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, щодо наставництва” (від 8.09.2016 р. № 1504-VIII), „Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей” (від 1.01.2006 р. № 2623-IV), „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми” (від 26.01.2016 р. № 936-VIII); *постанови Кабінету Міністрів України*: про „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дітей” (від 24.09.08 р. № 866), „Про поліпшення виховання, навчання,

соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” (від 05.09.1994 р. № 226), „Деякі питання здійснення патронату над дитиною” (від 16.03.2017 р. № 148); *розпорядження Кабінету Міністрів України* про „Концепцію Державної програми подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006-2010 роки” (від 07.12.2005 р. № 503-р), про „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 рр. (від 22.04.2006 р. № 229-р); *укази Президента України*: „Про першочергові заходи щодо захисту дітей” (від 11.07.2005 р. № 1086), „Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей” (від 04.05.2007 р. № 376), „Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року” (від 22.10.2012 р. № 609) та ін.

В цілому ж прийняті нормативно-правові акти демонструють, що з середини 2000-х рр. в Україні взято курс на реформування існуючої системи державної соціальної допомоги дітям-сиротам та підвищення престижу сімейних форм устрою дітей-сиріт: усиновлення, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, сімейні виховні групи, патронат, наставництво тощо. Кожна з означених вище сімейних форм устрою дітей-сиріт має свої позитивні сторони й недоліки. Саме тому, не дивлячись на розпочатий процес деінституціалізації системи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та реформування інтернатної системи, велика кількість дітей все ще виховується у дитячих будинках та інтернатах. У цих закладах вони, до останнього часу, опинялися в ізоляції від суспільства, були порушення процесів їх соціальної адаптації, самовизначення, засвоєння соціальних ролей і функцій. У тому числі порушувався процес сімейно-рольової соціалізації, що згодом може мати вплив на процес створення власних сімей, продукувати явище вторинного (реплікативного) соціального сирітства та, разом з іншими причинами – зростання чисельності соціальних сиріт у суспільстві. Протягом останнього десятиріччя відбувається фокусування уваги влади на проблемі соціального сирітства й розуміння першочерговості превентивних заходів. Однак ця система знаходиться у стадії законодавчого, фінансового, правового та соціально-організаційного становлення й не отримала ще необхідного розповсюдження на макро, мезо, мікро рівнях.

Поряд із розвитком сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування держава робить спроби активізації суспільства й громади щодо вирішення актуальних соціальних проблем. Так, прийняття Законів України

„Про об'єднання громадян” (від 16.06.1992 р. № 2460-XII) та пізніше – „Про громадські об'єднання” (від 22.03.2012 р. № 4572-VI, зі змінами від 15.05.2018 р.), „Про благодійництво і благодійні організації” (від 16.09.1997 р. № 531/97-ВР) та „Про благодійну діяльність та благодійні організації”, прийнятий Верховною Радою від 05.07.2012 р. № 5073-VI, зі змінами від 06.11.2016 р. № 1664-VIII, Указу Президента України „Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації” (від 24.03.2012 р. № 212/2012) та пізніше – „Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні” (від 26.02.2016 р. № 68/2016), юридично закріплюють появу незалежного некомерційного сектору, що сприяє початку нового етапу відродження благодійництва і філантропічної діяльності в Україні, виникненню великої кількості громадських благодійних фондів та організацій, орієнтованих на допомогу соціальним сиротам і залучення громад до вирішення проблем сімей та дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Серед найбільш відомих із них є: Міжнародна благодійна організація „Благодійний фонд „СОС Дитяче Містечко”, Міжнародний благодійний фонд „Карітас Україна”, Український фонд „Благополуччя дітей”, Всеукраїнський фонд „Крок за кроком”, Всеукраїнська благодійна організація „Мама і немовля”, Міжнародна благодійна організація „Надія і житло для дітей”, Всеукраїнський Благодійний Фонд „Соціальне партнерство” (що проіснував до 1 січня 2017 р.) та ін.

Варто зазначити, що на сучасному етапі розвитку України та формування її національного досвіду вирішення актуальних соціальних проблем, серед яких і превенція соціального сирітства, недержавний сектор, у вигляді громадських благодійних фондів та організацій, є потужним ресурсом у площині міжсекторальної, міжвідомчої співпраці, який ще не до кінця усвідомлений системою державної влади як соціальний партнер, але, як показує міжнародний досвід, залучення якого надає позитивний результат у вирішенні актуальних соціальних проблем суспільства. Саме тому, на наш погляд, питання взаємодії органів виконавчої влади з громадськими організаціями, які є активними суб'єктами громад та здійснюють діяльність у сфері захисту прав дітей і пропонують нові ефективні технології, спрямовані на попередження соціального сирітства та розвиток превентивних послуг, є важливим напрямом сучасної суспільної практики, що буде розглянуто нами у другому розділі нашого дослідження (п. 2.3).

Підсумовуючи, зазначимо, що, в цілому, проведений нами ретроспективний

аналіз дозволив узагальнити та систематизувати існуючі у науково-педагогічній теорії дослідження щодо становлення та розвитку суспільної практики соціальної допомоги, захисту дитинства та зробити наступні висновки:

1. Питання превенції соціального сирітства, в історії вітчизняної суспільної практики, є невід'ємним від процесу становлення та розвитку загальної системи соціального призрення і допомоги дітям-сиротам, який став своєрідним нормативно-ціннісним підґрунтям тривалої кристалізації превентивних ідей у державному та громадському секторі.

2. Здійснюючи історико-ретроспективний аналіз проблеми превенції соціального сирітства, ми визначили і розкрили *шість* основних етапів становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики попередження і подолання явища соціального сирітства.

Перший, етап общинної допомоги, охоплює період від найдавніших часів до IX (X) ст. і характеризується активними проявами родоплемінної допомоги і взаємодопомоги громади у питаннях вирішення проблеми дитячого сирітства загалом. Адже соціального сирітства, як суспільного явища, на той час не було, діти належали всьому роду і лише із появою малих сімей і батьківства, як соціального явища, та неналежного виконання батьками своїх обов'язків, можна говорити про виникнення феномену соціального сирітства.

Другий, етап зародження превентивних поглядів у суспільній практиці подолання явища дитячого сирітства, охоплює X–XIII ст., коли в процесі розвитку княжої і церковно-приходської допомоги, поступово формується суспільна думка щодо укріплення засад сім'ї і захисту прав дітей, що знаходить відображення у законодавчих актах Київської держави, соціальній і церковній практиці.

Третій, етап епізодичних проявів превентивних дій щодо вирішення проблеми сирітства (з XIV по XVII ст.) – період, коли на західноукраїнських землях, у складі західноєвропейських держав Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, у державній соціальній політиці було закладено правову основу системи державно-муніципального опікування щодо нужденних та переважали превентивні погляди щодо боротьби із соціальними патологіями, серед яких і явище соціального сирітства, що знайшли відображення у розповсюдженні чотирьох основних форм допомоги та підтримки нужденних дітей: церковно-монастирська система (створення шпиталів-притулків церковних братств для нужденних дітей); світська (приватна) благодійність (утримання, виховання і навчання дітей-сиріт разом із дворянськими дітьми);

общинне опікування нужденними на селі (створення сирітських рад та сирітських судів у сільських громадах, система штрафів за порушення моральних норм поведінки односельчанами, що йшли у фонд убогих громади); державно-муніципальна система допомоги та взаємодопомоги (будівництво та утримання шпиталів і богаділень для нужденних дітей магістратами). *А на українських землях підконтрольних Російській державі*, у практиці церковно-державної допомоги і благодійності – лише на початку XVI ст. відбувається зародження й становлення державних форм призрення, більшість із яких пов'язана із улаштуванням і вирішенням долі покинутих, незаконнонароджених дітей – соціальних сиріт, створюються спеціальні прикази (адміністративні заклади того часу) для призрення бідних, осиротілих дітей, спеціальні ремісничі дома, школи та заклади, перебуваючи в яких діти могли навчатися не лише грамоті, а й ремеслу, отримати трудову підготовку. Також відбувалося влаштування дітей в сім'ї заможних людей, купців, монастирі, всиновлення й опіка.

Четвертий етап – становлення превентивної діяльності, охоплює XVIII – поч. XX ст., який характеризується розвитком системи державно-світського піклування і благодійності щодо осиротілих дітей *на українських землях підконтрольних Російській державі*, що ґрунтувалася на основі європейських моделей благодійництва і включала два основних напрями: *по-перше*, заходи, спрямовані на *влаштування осиротілих дітей у державні заклади* (шпиталі для „ззорних малюків”; спеціалізовані заклади-сиротинці для незаконнонароджених, підкидних дітей; виховні будинки і шпиталі, сирітські інститути, притулки для бездоглядних дітей і ясла (міські, сільські, денні, сезонні, ясла-притулки для сиріт та напівсиріт); дитячі будинки, народні школи, що фінансувалися як за рахунок державної казни, так і на суспільні пожертвування; виховально-виправні заклади закритого типу, у які потрапляли бідні та бездоглядні діти); *по-друге* – *боротьбу із нужденністю й бідністю неповнолітніх* (через створення приказів суспільного призрення, сприяння нужденним матерям, яким виплачували певну суму коштів на утримання дитини й виховання дітей вдома; розвиток форм устрою дитини в сім'ю, патронату і патронажу; встановлення опіки; створення органів Дворянської опіки й Сирітських судів; розвиток філантропічних товариств і закладів; земських установ). *На західноукраїнських же землях* питання опіки й соціального захисту дітей, попередження соціального сирітства були прерогативою добровільних національних громадських і релігійних інституцій благодійного характеру, що створювали: бурси – ремісничі і промислові; поради для матерів (вагітних жінок); захоронки (польською – материнки), захистки, притулки) денного перебування, що

були розраховані на дітей з бідних сімей, яким не могли забезпечити належного виховання вдома; цілодобові захоронки для дітей-сиріт, якими опікувалися жіночі благодійні товариства; ясла (польською – ловці), сирітські дитячі заклади (притулки), якими опікувалися черниці; дитячі клуби, колонії „лівоселі” – літні заклади виховання і відпочинку дітей дошкільного віку з числа міської бідноти тощо.

П'ятий, етап поширення практики превенції на західноукраїнських землях (поч. ХХ ст. – кінець 30-х рр. ХХ ст.) та відходу від превентивних ідей у практиці вирішення проблеми соціального сирітства на українських територіях підвладних Російській радянській республіці, що включає період з 1917 р. по кінець 80-х років ХХ ст. та відрізняється встановленням, на більшій частині українських територій, підвладних СРСР до кінця 30-х років ХХ ст. та всієї Радянської України, державної монополії у сфері соціального забезпечення дитинства та перевагою колективних форм суспільного виховання осиротілих дітей, серед яких: державні дитячі будинки для безпритульних і бездоглядних дітей, що не були однотиповими, а орієнтувалися на різні категорії дітей, а саме: заклади для нормальних дітей; для дітей, які виростили у антисоціальному оточенні; для дітей фізично і розумово дефективних; для слабких і хворих дітей; інтернати, дитячі комуни для важковиховуваних дітей, трудові колонії для неповнолітніх правопорушників, приймальники і нічліжки; клуби для бездоглядних дітей, засновниками яких були фабричні та заводські комітети, профспілкові, комсомольські, партійні, громадські організації, органи внутрішніх справ; суворовські військові училища, із закритим пансіоном; ремісничі училища; будинки дитини, освітньо-виховні заклади інтернатного типу для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування при колгоспах, промислових підприємствах; професійно-технічні училища для дітей-сиріт та організовані спеціальні групи професійного навчання при школах-інтернатах, освітньо-виховних комплексах для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування. Однією із форм народної турботи про безпритульних дітей стало також проведення днів, тижнів, місячників зі збору коштів на захист дитинства; відновлення інституту сімейного патронажу, передача дітей-сиріт на виховання у родини селян, ремісників із наданням їм відповідних пільг, передачу сиріт робітникам і колгоспникам під патронат за угодою, із виплатою заробітної платні і грошової допомоги дітям; розвиток сімейних форм устрою дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створення дитячих будинків сімейного типу, дитячих селищ або містечок.

Шостий етап – відновлення і розвитку превентивно-профілактичної практики

локалізації явища соціального сирітства – поч. 90-х років ХХ ст. по теперішній час, характеризується розробкою й реалізацією нової концепції соціального захисту осиротілих дітей та взяттям курсу на процеси інтеграції дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у суспільство, деінституціалізацію державної системи соціального захисту соціально вразливих категорій дітей, їх соціальну адаптацію, а також пріоритетністю сімейних форм виховання, серед яких: усиновлення, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, сімейні виховні групи, опіка, піклування, наставництво; активізацією суспільства й громади щодо вирішення актуальних соціальних проблем, відродженням благодійництва і філантропічної діяльності в сучасній Україні.

Основним критерієм періодизації нами було обрано якісні зміни соціальної практики щодо вирішення питання сирітства та еволюційний розвиток основних суб'єктів превенції (державних і суспільних, громадських інституцій та структур) на різних історичних етапах.

Проведений ретроспективний аналіз основних підходів до вирішення проблеми сирітства на теренах України, дозволив нам виокремити фокус державного і громадського інтересу до досліджуваної проблематики та зрозуміти витоки існуючого стану речей щодо виникнення проблеми соціального сирітства, її еволюції в українському суспільстві та став теоретичним підґрунтям нашого подальшого наукового пошуку, який передбачає розкриття досвіду економічно розвинених країн світу з попередження соціального сирітства, що і буде відображено нами у наступному підрозділі.

1.2. Розвиток соціально-педагогічної діяльності щодо превенції соціального сирітства у зарубіжних країнах

Розв'язання проблеми превенції соціального сирітства, на нашу думку, не можливе без вивчення й усвідомлення зарубіжного досвіду суспільної практики з подолання проблеми дитячого сирітства, попередження випадків бездоглядності і безпритульності дітей та їх соціального захисту.

Щоб розглянути еволюцію соціально-педагогічної роботи різних країн світу з попередження соціального сирітства ми звернулися до аналізу наукових досліджень, присвячених вивченню досвіду соціальної роботи, практики соціальної допомоги і захисту соціально вразливих категорій дітей у зарубіжних країнах. Серед науковців,

дослідження яких присвячені даному напрямку, варто відмітити наукові доробки С. Архипової [23], В. Барабаша [650], В. Безлюдної [45], І. Братусь [76], Л. Буніної [82], В. Вознюк [110], І. Долі [181], Д. Козлова [311], Р. Корнюшиної [327], С. Кубицького [344], К. Кузьміна [350], Н. Микитенко [411], Н. Мартовинської [23], О. Рудницької [569], М. Ромм та Т. Ромм [563], А. Сбруєвої [584], Є. Новак, Є. Лозовської, М. Кузнєцова [633], Є. Холостової [752], М. Целих [759; 760] Але, саме досвід зарубіжних країн з превентивного напрямку соціально-педагогічної роботи щодо розв'язання проблеми соціального сирітства є ще мало дослідженим і систематизованим у вітчизняній науковій теорії та практиці соціальної педагогіки. Саме тому основними завданнями даного підрозділу стане: аналіз досвіду зарубіжних країн з питань превенції та локалізації явища соціального сирітства.

Розпочинаючи аналіз європейського досвіду щодо превенції соціального сирітства, хотілося б наголосити, що у деяких країнах Європи існує низка постанов у сфері шкільного та соціального законодавства, які визначають родину як соціальний інститут, що виконує важливі біологічні, економічні та соціально-політичні функції. Саме тому, з нашої точки зору, важливо звернути увагу на формування сімейної соціальної політики зарубіжних країн як офіційного превентивного механізму у практиці запобігання негативному явищу соціального сирітства.

Розпочинаючи аналіз досвіду суспільної практики економічно розвинених країн Західної Європи та Америки щодо розв'язання проблеми дитячого сирітства, ми звернули увагу на історичне дослідження М. Опаніна [467], який, вивчаючи історію організації догляду за сиротами у західноєвропейських країнах на початку ХХ ст., виділяв два підходи державної влади щодо вирішення проблеми сирітства – *романський і протестантський*.

Автор зазначав, що у таких країнах як Італія, Франція, Іспанія, Австрія та Росія, що належали до *романської системи*, організація піклування про сиріт була справою уряду держави. Для такої системи притаманним було збільшення кількості великих виховних будинків, що займалися прийомом немовлят із бідних сімей, батьки в яких не в змозі були забезпечити можливість залишатися дітям в сім'ї. На думку їх перших засновників, дані будинки повинні були сприяти зменшенню дітовбивства в країні. Однак багаторічний досвід діяльності цих закладів показав, що такі виховні будинки відрізнялися високим показником смертності дітей з різних причин. У таких же країнах як Німеччина, Швейцарія, Швеція, Данія існувала так звана „*протестантська система піклування*”, характерними рисами якої були: невелика кількість виховних

будинків, повільне збільшення кількості дітей в них, низька смертність дітей, які виховувалися здебільшого під наглядом громади або місцевих організацій.

Уряд цих країн приходив на допомогу в особливо важких ситуаціях, коли не вистачало коштів для догляду за дітьми. Організація піклування залишалася у веденні громади [467, с. 26]. На думку М. Ошаніна саме протестантська система, в порівнянні із романською, була найбільш перспективною і, фактично, доводила необхідність залучення громади, а також ефективність дій суспільних інституцій у справі попередження соціального сирітства.

Варто відмітити, що, як показує аналіз наукових джерел, видатні діячі різних країн Європи приділяли увагу пошуку ефективних моделей подолання явища соціального сирітства, його превенції, розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, які потрапили у складні життєві обставини. Так, за свідченням Н. Басова [231], С. Кубіцького [344], П. Циткілова [764], у **Франції** XVII ст. існували сирітські будинки, що утримувалися як за рахунок уряду, так і за рахунок благодійних коштів громад і департаментів. Тобто до справи попередження сирітства і захисту вразливих категорій дітей окрім держави поступово долучалися і громадяни-благодійники. Розвиток приватної благодійності у Франції традиційно пов'язують із ім'ям Вінсента де Поля, який заснував орден лазаристів, що у середині XVII століття відкрив у Парижі притулок для сиріт. Перед революцією 1789 р. у Франції було відкрито 2185 суспільних закладів допомоги, в яких отримали прихисток 400 тис. дітей-знайд...[764, с. 162]. У XIX ст. по всій Франції відкривалися і спеціальні колонії для бідних, безпритульних дітей-бродяжок, що утримувалися на кошти держави. Широке розповсюдження, не лише у Франції, а й по всій Європі, отримали також денні притулки для дітей, що мали назву дитячих садків та утворювалися для дітей, чий батьки були зайняті на виробництві, з числа найбідніших прошарків населення. Це були перші заходи превентивних дій держави щодо запобігання явищу соціального сирітства. Старші діти навчалися в цих садках азам ремесла, шиття, в'язання тощо. В середині XIX ст. мережа денних притулків у Франції складалася із 400 закладів [231, с. 147].

Необхідно відмітити, що Франція була першою країною в Європі, яка ще в XIX ст. пережила різкий спад народжуваності та скорочення чисельності населення. Вона першою в 30-х рр. минулого століття почала проводити політику захисту сім'ї. Ясла та дитячі садки стали ключовим елементом сімейної політики. Навіть у часи кризи, коли люди опинялися без роботи або заробляли менше, держава продовжувала

підкуватися про дітей [563, с. 14], опікуватися справами захисту сімей з дітьми, що стало основою становлення й розвитку політики превенції соціального сирітства в країні.

У сучасній Франції, поруч із популярними здавна яслами та дитячими садками, існує система ясельних груп для малят трьох-п'яти місяців від народження. Ці заклади субсидіюються державою й дуже допомагають у соціалізації дітей. У таких закладах працюють компетентні й кваліфіковані вихователі (до кілька осіб одночасно на групу). Ясла відкриті з 7.30 до 18.30, що дає батькам змогу працювати. Цікавим і дієвим рішенням французького уряду з підтримки батьків є інститут „державної няні”, так званої денної няньки, акредитованої державою, яка може взяти доглядати до себе додому не більш чотирьох малят. Батьки їй платять, але натомість мають від держави податкові пільги й субсидії – від 150 до 300 євро на місяць. Завдяки такій системі ніхто у Франції не наймає няньок нелегально. Дехто (близько 2%) запрошує няньку до себе додому [344, с. 150]. Все це, з одного боку, дозволяє контролювати і регламентувати діяльність інституту гувернерства, а з іншого – є однією з форм підтримки сімей з дітьми, батьків у виконанні ними батьківських функцій, спрямованої на попередження дитячої бездоглядності і можливого розвитку ситуації ризику соціального сирітства.

Підтримка одиноких матерів є ще одним напрямом превентивної політики Франції щодо запобігання явищу соціального сирітства. Одинокі мами отримують спеціальну допомогу перші три роки після народження дитини окрім загальної державної допомоги, що сплачується всім родинам з дітьми до їх повноліття. Податкова політика країни створює ситуацію, за якої одиноким мамам не вигідно додатково працювати, навіть у режимі тимчасової неповної зайнятості, і вони всіляко можуть присвятити себе догляду й вихованню дитини [752, с. 292]. Всі ці заходи, у свою чергу, зменшують ризик виникнення ситуації відмови від дитини, запобігають соціальному сирітству.

Досліджуючи європейську історію становлення і розвитку превентивної практики запобігання дитячому сирітству, слід зазначити, що у **Німеччині**, наприкінці XVIII ст., існували сирітські будинки, якими керувала держава, але внаслідок їх сильної критики, багато з них було закрито. Хоча пізніше вони знову почали створюватися, тому що влаштування сиріт у приватні сімейства не завжди було можливим. Із початком XIX ст. стали активно утворюватися благодійні спілки й організації Німеччини, які зосереджували свою увагу на допомозі безпритульним

дітям, серед яких найбільш відомим був „Союз із захисту дітей від жорстокого поводження й експлуатації” у Берліні [50, с. 12–13; 231, с. 156]. Цей приклад підтверджує факт залучення жителів громади до участі у вирішенні проблеми покинутих дітей, адже навіть у ті часи мова йшла про створення недержавних організацій, які виступали активними суб’єктами місцевої спільноти у вирішенні проблем соціального сирітства, допомоги дітям-сиротам у їх становленні і захисту.

У сучасній Німеччині превентивна стратегія реалізується соціальними службами для дітей, підлітків і родин, що поєднуються поняттям „дитячо-підліткова допомога”. Робота з дітьми і підлітками підрозділяється на два аспекти: турбота про підлітків і допомога у вихованні [344].

Турбота про підлітків охоплює всі заходи щодо організації вільного часу або дозвілля дітей і підлітків: діяльність молодіжних центрів, робота в молодіжних організаціях, робота в галузі освіти молоді, сприяння і допомога спортивному руху, будівництво спортивних площадок, заходи щодо проведення канікул, допомога у проведенні відпочинку, міжнародні зустрічі, охорона прав і праці підлітків. Мова йде про широку превентивну роботу з дітьми і підлітками [344, с. 154].

Що стосується „допомоги у вихованні”, то мається на увазі надання соціальної допомоги підліткам і тим родинам, у яких є значні труднощі, наприклад, проблеми у вихованні, проблеми спілкування і насильства в родині, аномалія батьків, дітей і підлітків. З цією метою в країні створено *служби по захисту виховання*, що є однією з форм підтримки родин, які мають проблеми психолого-педагогічного характеру. Завдання цих служб – надання підтримки батькам у питаннях виховання дітей, а також у наданні допомоги дітям і підліткам у формі поради або діючої допомоги, щоб у такий спосіб попередити небезпеку, що насувається, або запобігти всіляким сімейним конфліктам і відхиленням у поведінці підлітків. У складі даних служб зайняті соціальні педагоги, які надають допомогу родині безупинно (більш ніж 3 роки) й інтенсивно (до 20 годин на тиждень) у формі бесід з батьками і дітьми у вільний час. Мета соціально-педагогічної допомоги родині полягає в тому, щоб не допустити скерування дітей у дитячий будинок або інтернат. Перебування дітей у родині обходиться дешевше, ніж перебування в інтернаті, тому в силу своєї ефективності в останні роки такої превентивній формі роботи надається перевага та відбувається постійний процес її удосконалення і розвитку [215, с. 155–158].

Для роботи в області дитячо-підліткової допомоги, профілактики дитячої і підліткової злочинності, роботи з батьками у Німеччині створено

мультидисциплінарні команди фахівців, що працюють при відповідних соціальних організаціях. У складі таких команд превенції – соціальні працівники, соціальні педагоги, психологи, педагоги, соціологи, вихователі, лікарі та юристи.

В історії становлення політики захисту дитинства та створення німецьких і швейцарських сирітських закладів ХІХ ст. заслуговує на увагу Гофвільська колонія (неподалік м. Берн, **Швейцарія**), створена швейцарським педагогом і агрономом Еммануелем фон Фелленбергом, у якій виховання сиріт було побудовано таким чином, що поряд із шкільними заняттями вихованці займалися земельною справою, таким чином покриваючи витрати на своє утримання й отримуючи самостійність [50, с. 12–13; 764, с. 35], а у подальшому таке виховання сприяло кращому облаштуванню цих дітей у житті, їх більш успішному становищу і самореалізації.

Необхідно відмітити, що у Швейцарії за надання соціальної державної допомоги несе відповідальність громада. Усі соціальні служби керуються принципом „мінімального втручання держави” (А.-М. Фішер-Гейзер). До системи соціального захисту належать *приватні соціальні служби, церковні*, а також *общинні*, що безпосередньо належать до кантону (країна розділена на 26 кантонів і кожний з них має власне законодавство). Функціонують також *багатопрфільні центри соціальних служб* з проблем виховання, опіки, розв’язання вікових проблем тощо, які виконують превентивну місію, діють на випередження ризику соціального сирітства.. *Церковні громади* працюють диференційовано з підлітками, самотніми матерями, безпритульними, вдовами та іншими категоріями громадян, які потребують соціальної допомоги. Надання соціальної допомоги ґрунтується на принципі: „спочатку слід використати всі можливості в родині”. Якщо їх виявляється недостатньо, тоді залучаються приватні чи церковні служби [231, с. 165–166].

Поруч із багатопрфільними центрами соціальних служб по роботі з сім’ями та дітьми, у Швейцарії створено мережу *служби допомоги молоді*, до якої належать *виховні дитячі і юнацькі інтернати, пункти молодіжних зустрічей, молодіжні центри юнаків та дівчат*, де проводяться спільні заходи, бесіди, індивідуальні консультації. У Швейцарії існує також *загальнодержавний Центр допомоги дітям*, що надає фінансову підтримку дитячим інтернатам. У різних частинах Швейцарії поширені й активно діють, ще з 50-х рр. ХХ ст., *центри соціально-культурної анімації*, які покликані організувати вільний час дітей і підлітків [181, с. 216–218]. Така превентивна практика свідчить про активне залучення громадського сектору до процесу попередження соціального сирітства та ефективну співпрацю держави і

суспільства у цій справі.

Аналізуючи досвід **Австрії**, варто зазначити, що практика розв'язання проблеми соціального сирітства, його превенції та організації роботи з дітьми-сиротами пов'язана з ім'ям Г.Гмайнера [826] і діяльністю організації „SOS – Кіндердорф” („Дитяче містечко” – модель дитячого будинку із сімейним вихованням (дитячий будинок сімейного типу)), що сьогодні являє собою благодійну організацію „SOS Children's Villages International”, філіали якої представлено у ста тридцяти трьох країнах світу, в тому числі і в Україні.

У середині ХХ ст. ідея австрійського педагога Г.Гмайнера щодо створення дитячих селищ [858], який у 1949 р. збудував перший будинок майбутнього дитячого містечка „СОС – Кіндердорф”, для дітей, які залишилися без піклування батьків, стала найбільш вдалою і результативною практикою запровадження сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, категорії „соціальних сиріт”. За задумом засновника, дитячі селища або містечка повинні були об'єднувати декілька котеджів, призначених для окремої сім'ї, яка складалася із матері-виховательки і декількох дітей (віком від 6 до 8 років). Хлопчики й дівчатка вважалися у ній братами й сестрами. Жінка погоджувалася зробити материнство своєю професією й способом життя і, взявши на виховання 6-7 дітей, різних за віком, ставала господаркою у домі. Вона ж визначала стиль і уклад життя, вирішувала конфлікти. Господарством дитячого селища займався невеличкий штат працівників, який складався із адміністратора і декілька його помічників. Мати-вихователька „гмайнеровського містечка” – це особлива фігура, з одного боку вона є службовцем, що отримує заробітну платню, має право на вихідні, відпустку, лікарняний бюлетень, пенсію, а з іншого – її служба це не просто професія, це повне служіння чужим дітям, адже вона відмовлялася від власної родини [350; 858].

Паралельно із розвитком мережі дитячих містечок, у Австрії, наприкінці 80-х рр. ХХ ст., було розроблено нову модель соціальної служби, однією з функцій якої було створення спеціальних притулків, де працівники соціальної служби, зустрічаючись із дітьми-втікачами, найчастіше позитивно розв'язували конфліктні ситуації. А з метою оптимального загального розвитку дитини були введені обов'язкові *заходи співпраці з батьками*, а саме: батьківські дні, фахові консультації різних спеціалістів, батьківські ради [731, с. 312], які були *спрямовані на раннє виявлення проблем сім'ї*, що могли привести їх у зону ризику по соціальному сирітству та попереджували розвиток такого сценарію.

Розкриваючи превентивний напрям суспільної практики, на особливу увагу заслуговують: *проект „Допомога у критичних ситуаціях матерям, які мають немовлят та маленьких дітей”*, що передбачає надання, за невелику платню, квартири чи місця у гуртожитку, у випадку кризової ситуації (розлучення, родинні конфлікти тощо), а також *діяльність „Сімейного центру Юліуса Танддера”*, що об’єднує різноманітні служби та консультації, серед яких: відділ сімейної опіки, відділ дитячих будинків; дитяча психологічна станція, соціально-педагогічна експертиза та спеціальна педагогічна амбулаторія; служба психологічної допомоги; інститут соціальної терапії; віденський дитячий телефон; спеціалізований дитячий будинок тощо [731, с. 315]. Діяльність цих структур спрямована на попередження і локалізацію причин виникнення соціального сирітства, що можуть спровокувати неналежний догляд за дітьми, відмову батьків від власних дітей.

Як показує аналіз досвіду попереджувально-профілактичної роботи **Швеції**, ще з 1982 року в країні розпочала дію національна добровільна програма *„Контактна модель роботи з сім’єю”*. Суть цієї програми у тому, що місцеві комітети соціального забезпечення підбирають сім’ї або окремих осіб для надання підтримки іншим сім’ям, що опинилися у складних життєвих ситуаціях. Підібрані особи є звичайними громадянами без професійного досвіду, але які вміють контактувати, підтримати, допомогти іншим. Крім основної мети – надання підтримки – контактна модель роботи з сім’єю дозволяє: 1) розширити мережу обслуговування клієнта; 2) попередити відчуження батьків і дітей; 3) дати дітям можливість встановлювати стосунки з іншими дорослими та мати в якості зразка людину чоловічої або жіночої статі (в разі виховання дитини у неповній сім’ї); 4) дати можливість батькам провести вихідні дні за власним бажанням і планом; 5) підтримувати батьків у їх батьківській ролі. Контактна модель використовується в роботі з різними типами сімей: неповними, розлученими, залежними від алкоголю й наркотиків, які виховують дітей з інвалідністю, молодими сім’ями [215, с. 285–286].

Секретарі контактного обслуговування проходять спеціальну підготовку. Вона включає індивідуальне консультування, а також групову роботу у формі тренінгу. Це дозволяє соціальним працівникам глибше зрозуміти ролі членів сім’ї, залучених в різні конфлікти. Проводяться також курси, на яких секретарі різних районів зустрічаються, обмінюються поглядами, досвідом [344, с. 211-212]. Підбір сімей або осіб для контакту здійснюється різними способами:

1. Підбір, орієнтований на клієнта. В цьому випадку здійснюється пошук особи

або сім'ї для контакту з певним клієнтом. Іноді клієнт сам пропонує сім'ю або окрему людину, якій він довіряє.

2. Індивідуально орієнтований підбір. Він полягає в спробах переконати певних осіб, підібраних для контакту узяти на себе відповідальність і попрацювати з сім'єю.

3. Загальний підбір. Він полягає у використанні засобів масової інформації для залучення широкого кола громадян, з числа яких можуть бути підібрані особи для контакту [327, с. 67].

Окрім такої форми роботи з сім'ями або особами для контакту використовується навчання у формі вечірніх семінарів з конкретної проблематики або у вигляді гуртків. Гуртки зазвичай складаються з групи людей і підготованого лідера, які зустрічаються один раз на тиждень і обговорюють теми, що цікавлять групу на підставі заздалегідь складеного плану. До тематики таких зустрічей входять теми: соціальні ризики для дитини; допомога жінкам, які потерпають від домашнього насилля; сімейні стосунки; робота в якості осіб для контакту, тощо. Як показує досвід шведських фахівців, дуже важливо заохочувати людей до планування освітніх програм [215, с. 287].

Загалом у Швеції, де рівень неповних сімей становить 32% і є найвищим у Європі, стратегія державної політики допомоги неповним сім'ям орієнтована на успішне поєднання самотніми батьками своїх батьківських функцій, їх ефективне виконання, і професійної діяльності. Самотні матері отримують спеціальні виплати від держави лише на дітей, а не на утримання матері, яка не працює. При цьому держава забезпечує їй не лише робоче місце, а й тимчасові виплати на період перенавчання або отримання спеціальності, що необхідна для отримання більш оплачуваної роботи. Батьки, які працюють мають широкий вибір різноманітних форм позасімейного догляду за дітьми [215, с. 290]. Тобто важливо відмітити, що шведська модель превенції соціального сирітства максимально орієнтована на роботу з біологічними сім'ями задля збереження дитини у сім'ї і надання родині своєчасної допомоги.

У **Норвегії** найбільш розповсюдженою формою турботи про сиріт є їх влаштування у благополучні сім'ї на виховання. В залежності від того, на скільки дитина позбавлена батьківського піклування, визначається й роль других батьків у її житті. Деяких дітей, чиї батьки зловживають алкоголем, але роблять спроби позбавитися цієї залежності й лікуються, відправляють до піклувальників на вихідні. Прийомна сім'я також має право просити соціальні служби дозволити їй взяти цю дитину на канікули, свята, проводити з нею заняття спортом, музикою, естетично

розвивати її. Дітей, ізольованих від батьків у дитинстві, за їх проханням влаштовують у інших містах або районах, надаючи їм державну підтримку для отримання освіти, роботи, житла на новому місці. Прийомні батьки також турбуються про своїх підопічних за мірою своїх можливостей. І де б не знаходилися діти (у притулках місцевих органів самоврядування, прийомних сім'ях) вони залишаються державними дітьми, тобто тими, кому гарантовані підтримка держави, захист за законом, глибока повага до їх людських прав [50, с. 22–23; 731, с. 156].

Ефективною превентивною тактикою щодо розв'язання проблеми соціального сирітства, яку використовує уряд Норвегії, є спеціальна матеріальна допомога самотнім матерям, з метою догляду і виховання дитини вдома до досягнення нею 10 років [215]. Окрім цього неповні сім'ї мають також систему соціальних пільг та виплат, що дозволяють їм жити вище рівня офіційної бідності у країні.

Давні традиції щодо політики рішення проблеми дитячого сирітства має і Сполучене Королівство **Великобританії** і Північної Ірландії. Так, ще у ХІХ ст., в Англії, існувала система соціальних установ для сиріт – „робітничих будинків”, при яких відкривалися сирітські притулки, де знаходили призре́ні діти-сироти, які не могли бути влаштовані у приватні сімейства. При притулках для ночівлі відкривалися робітничі школи для вуличних дітей [50, с. 13; 231, с. 174], що, разом із вихованням, навчали дітей навичкам робітничих професій. Дана система закладів була зорієнтована на захист соціально вразливих категорій дітей і локалізацію проблеми дитячої безпритульності.

Сучасна соціальна політика Великобританії щодо захисту дитинства і розв'язання проблеми соціального сирітства носить превентивний характер і ґрунтується на *розгалуженій мережі соціальних служб*, що об'єднує три типи організацій, які надають соціальні послуги: *державні* (або урядові); *підприємницькі* (або створені за приватною ініціативою); *неприбуткові*, в тому числі волонтерський рух. Соціально-педагогічні функції даних служб, спрямовані на захист інтересів та допомогу різним категоріям громадян: дітям, підліткам, родинам, інвалідам та ін., які потребують психолого-педагогічної чи матеріальної допомоги. Їх дії координуються, як правило, проведенням конференцій, в яких беруть участь численні установи. Усі соціальні працівники мають відповідну спеціалізацію й відрізняються напрямком і характером професійної підготовки, тому кожний співробітник вирішує проблеми конкретного „об'єкта” – навчального, сирітського, лікувального характеру, тощо [215; 344; 731].

Сьогодні у Великобританії існує комплексна система соціального захисту і допомоги, що представлена *багатопрофільними центрами*, які надають допомогу дітям, підліткам та їхнім батькам. Подібні *центри виступають „лінійними” структурами соціальних служб*, серед яких є [215; 327; 344; 731; 759]: 1) центри, що спеціалізуються на допомозі підліткам, котрі мають ускладнення у спілкуванні з дорослими; 2) центри, орієнтовані лише на допомогу родині; 3) центри, які надають допомогу підліткам, схильним до алкоголю та наркотиків.

„Лінійні” структури надають психотерапевтичну допомогу, забезпечують соціальний захист відвідувачів центра, підтримують зв'язок із юридичними службами, організаціями охорони здоров'я, службами соціального забезпечення тощо. Між структурами налагоджено тісний зв'язок, тому різні фахівці „ведуть” дитину від народження до повної самостійності, забезпечуючи соціальний захист, дотримання юридичних норм, організацію психологічної і педагогічної допомоги, а також координують свої дії із службами освітнього департаменту, які відповідають за організацію дозвілля молоді. Соціальний захист дитини складається із впливу на умови та оточення, де вона росте, а також із надання підтримки її вихователям. Так, наприклад, у передмісті Лондона існує мережа *центрів для дітей раннього віку*, які нагадують дитячі центри раннього розвитку дитини в Україні. Принципова відмінність – це обов'язкова робота з батьками. Тут вони можуть отримати консультації щодо виховання дітей, а ті батьки, чії діти перебувають на вихованні у прийомній сім'ї, можуть поспілкуватися (під наглядом соціального працівника) із своїми дітьми. Головний принцип надання соціальної допомоги дітям у Великобританії – це сприйняття дитини як частини сім'ї [215; 327; 344; 731; 759]:, тобто максимальна орієнтація на збереження кровної сім'ї дитини.

Центри підтримки сім'ї виконують дві головні функції: допомогу в критичних станах і превентивну діяльність. Відрив дитини від сім'ї застосовують лише у крайніх випадках, оскільки вважають, що позбавлена батьківського піклування й переведена в систему державної опіки, вона матиме набагато більше проблем у дорослому житті, ніж дитина, вихована у рідній сім'ї, навіть не зовсім благополучній. Тільки у випадку, коли робота соціальних служб не має позитивного результату, дитину вилучають із сім'ї й переводять до прийомної або до невеликого дитячого будинку. Існує *два типи центрів підтримки сім'ї*: 1) *клієнтоцентровані*, працюють із тими клієнтами, яких направила до них соціальна служба відповідного адміністративно-територіального підрозділу (нерідко після сигналу з боку поліції); 2) *центри за місцем проживання*, які

самі запрошують до себе мешканців відповідного району. У першому випадку йдеться про розв'язання гострої проблеми, яка вже виникла й потребує активного втручання. У центрах другого типу займаються переважно превентивною роботою, тобто упередженням кризових ситуацій. Найпоширенішими формами такої роботи є розповсюдження інформації про діяльність закладу, запрошення дітей (іноді разом із батьками) до центру, де вони можуть гратися, чогось навчатися тощо. Якщо клієнтами першої категорії закладів є сім'ї з підлітками 12-14 років, то превентивна робота, на думку британських колег, є значно ефективнішою стосовно дітей до 10 років, тобто коли в їхніх стосунках із батьками ще немає катастрофічного розколу [215; 231; 344; 731; 759].

На особливу увагу заслуговує функціонування прийомних (фостерних) сімей у Великобританії та діяльність соціальних служб і громадських об'єднань щодо їх підтримки, що спрямовані на локалізацію явища соціального сирітства та організацію відповідних профілактично-корекційних заходів. Практика показує, що у випадку виявлення неблагополучної сім'ї, в якій не створені належні умови для нормального розвитку дитини, де її ображають, карають, чи взагалі не звертають на неї уваги, що негативно починає позначатися на поведінці дитини, її (дитину) тимчасово вилучають з такого середовища. І найбільш поширеними заходами в подібних випадках є „fostering” і „mainstay”. Точний переклад цих термінів зробити досить важко, але суть їх в тому, що вони означають догляд за чужою дитиною, особливий вид опікунства [311; 344; 650; 759].

„Fostering” передбачає перебування у прийомній сім'ї (якій частково делегуються батьківські права) протягом тривалого періоду часу, як правило, до повноліття. Проте контакти дитини зі справжніми батьками зберігаються, і як тільки умови в сім'ї стають більш сприятливими для виховання дитини, наприклад, економічні, вона знову повертається до своїх батьків. Фостерна сім'я є особливим соціально-педагогічним феноменом британського суспільства. ...При створенні фостерної сім'ї суттєвими моментами є: поетапне введення дитини у фостерну сім'ю; врахування важливих проблем у дітей-сиріт: посилена турбота про гетеросексуальні стосунки, конфлікти з ровесниками чи батьками; розв'язання стресових ситуацій, з якими доводиться стикатися прийомним дітям вдома, у школі, у групі ровесників тощо” [311, с. 95–96; 344, с. 107–108; 759, с. 87].

„Mainstay” передбачає догляд за дітьми віком від 11 до 17 років на короткий період, найчастіше це – всього кілька місяців, у зв'язку з тимчасовими труднощами в

сім'ї дитини. Якщо ці труднощі зникають, дитина повертається в сім'ю, якщо ж сім'я продовжує переживати важкий період, то оформляється „fostering” [311, с. 96; 344, с. 108; 759, с. 88].

Крім того, у Великобританії існує ще один вид догляду за дітьми із неблагополучних сімей – „emergency care” – *догляд у надзвичайних (критичних) ситуаціях*. Він має місце тоді, коли виникає необхідність негайно ізолювати дитину від негативного впливу в сім'ї, наприклад, коли трапилась яка-небудь надзвичайна подія, яка може викликати психічну травму у дитини (вбивство, арешт, аварія тощо). У таких випадках дитина передається для догляду в іншу сім'ю на кілька днів чи тижнів до остаточного вирішення питання про її подальшу долю. Люди, які в будь-який час дня і ночі готові прийняти в свою сім'ю чужу дитину, називаються „carers” (ті, що турбуються, доглядають). Ними можуть бути сімейні і самотні люди, яким виповнилось 25 років і які виявили бажання виховувати чужих дітей [311, с. 96; 344, с. 108-109; 760, с. 89]. В Україні сьогодні є спроби запровадити подібний інститут підтримки дітей у кризових ситуаціях, який отримав назву інститут патронатної сім'ї або сімей патронатних вихователів [504].

Ефективною превентивною тактикою попередження реплікативного (повторного) сирітства став і сімейний проект „Мостова сім'я”, що був розроблений у Великобританії ще у 1979 р. (м. Колчестер). Причиною створення нового проекту стали невдалі випадки розміщення дітей після дитячого будинку в прийомні сім'ї. Проект був розроблений для вирішення наступних завдань:

1. Дати відчутти дитині, яка знаходиться в дитячому будинку, смак сімейного життя і допомогти фахівцям оцінити його здатність жити в звичайній сім'ї.
2. Допомогти виявити поведінкові проблеми у дитини, до того як вона увійде до „нової” сім'ї.
3. Стати мостовою сім'єю дітям, які пережили невдале розміщення, підбадьорити і допомогти подолати поведінкові проблеми, перед наступною спробою розміщення.
4. Надати короткий передих приймальним сім'ям, чії діти мають серйозні фізичні або розумові недоліки.
5. Надати короткостроковий досвід „звичайного сімейного життя” дітям від 16 років і доросліше (надто дорослі для усиновлення). Таким дітям терміново необхідний досвід життя в домашній обстановці, перш ніж вони почнуть жити самотійно [344, с. 100; 327, с. 63].

Всі розміщення в мостовій сім'ї здійснюються на контрактній основі. Контракт

узгоджується і підписується мостовою сім'єю, що займається дитиною, працівником місцевого органу влади і співробітником сімейного проекту. У контракті відображені обов'язки сім'ї відносно дитини, містяться інструкції по медичних аспектах, контактам з рідними родичами і розписані обов'язки соціальних працівників. Всі діти розміщуються на обмежений термін (зазвичай 6 місяців) з можливістю його продовження за угодою сторін. Мостовій сім'ї надається можливість вибору дитини, до уваги приймаються також вік, запиту інших дітей, що виховується в цій сім'ї. Обов'язки мостової сім'ї відносно дитини: 1) хороший догляд; 2) навчання основним нормам соціальної поведінки; 3) коректування шкідливих звичок; 4) ведення щоденника і написання звітів; 5) тісний контакт зі школою; 6) зустрічі з соціальним працівником; 7) регулярні медичні огляди; 8) допомога дитині в осмисленні її минулого і майбутнього; 9) демонстрація без окрас сімейного життя; 10) підготовка до переміщення в постійну сім'ю; 11) турбота і супровід після розміщення [327, с. 64].

Мостові сім'ї відбираються і навчаються так само, як усиновителі і прийомні сім'ї, що беруть участь в проекті. Крім того, вже приступивши до роботи, мостові сім'ї можуть брати участь в тренінгах для співробітників проекту, а якщо це необхідно, то для них організуються спеціальні тренінги. Діяльність мостової сім'ї оплачується, якщо тільки дитина проживає в ній. Кожній сім'ї виплачується винагорода у розмірі 60 фунтів стерлінгів в тиждень і допомога на утримання дитини. При цьому сім'я сама платить всі податки і страхові внески. Гроші сім'ям виплачує соціальна служба, і виплачені суми в узгоджений час повертаються їй відповідними місцевими органами влади. Не передбачено ніяких виплат за спеціальні послуги і ніяких інших виплат, окрім проїзних витрат [327].

Кожна сім'я пов'язана з координатором проекту „Мостова сім'я”, який несе відповідальність за особисті потреби сім'ї, стежить за дотриманням умов контракту, своєчасністю виплат, наданням необхідної допомоги. Крім того, поки дитина проживає в мостовій сім'ї працівник місцевих органів влади, який займається дитиною, або працівник проекту зобов'язані її відвідувати. Отже, вже близько сорока років у Великобританії діє Мостова сім'я як форма турботи про дітей, позбавлених батьківського піклування. Вже накопичений значний досвід, який показав, що мостова сім'я – це корисна і гнучка служба, що допомагає знайти усиновителів і прийомних батьків дітям, які виховуються в дитячому будинку. Крім того, як вважають англійські фахівці, в мостовій сім'ї можна розміщувати дітей, які ще не потрапили в систему опіки. Довгостроковою метою такого розміщення було б

усиновлення дитини або возз'єднання його з рідною сім'єю [344, с. 100–102]. Отже, така система сімейної підтримки дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, є своєрідною превентивною технологією щодо попередження у майбутньому повторного (реплікативного) соціального сирітства, коли діти, учасники цієї програми, самі стануть дорослими і батьками, а також технологією локалізації явища соціального сирітства.

Превентивні тактики реалізуються і у роботі з неповними сім'ями, самотніми батьками. Аналіз соціальної сімейної політики більшості європейських країн свідчить, що надання допомоги сім'ям, в яких дітей виховують батьки-одиначки (матері або батьки) є предметом суттєвої підтримки з боку держави. Так, у Великобританії існує модель допомоги малозабезпеченим самотнім батькам, що діє у вигляді урядової програми – „Підтримка доходів”, відповідно до якої більше половини всіх самотніх батьків отримують матеріальну допомогу від держави, згідно якої вони можуть залишатися вдома до досягнення дитиною 16-річного віку, а це забезпечує більшу увагу батьків до виховання власних дітей. При цьому самотні батьки також отримують виплати на дітей, безкоштовно користуються послугами державної системи охорони здоров'я, мають переважне право на отримання державного житла [215]. Все це яскраво ілюструє конкретні превентивні заходи держави щодо запобігання негативного суспільного явища соціального сирітства, адже дозволяє більше часу батькам приділити виконанню своїх батьківських обов'язків.

Унікальним і важливим для розробки нашої теми дослідження є досвід багатьох країн Західної Європи (у тому числі й Великобританії) щодо залучення громадськості до попередження і розв'язання проблеми соціального сирітства. Мова йде про благодійну роботу фондів соціальних інвестицій, які працюють у багатьох країнах світу. Діяльність їх спрямована переважно на відновлення об'єктів соціальної інфраструктури і подолання бідності. Проте фонд кожної країни має свої відмінності. Особливістю благодійної роботи міжнародних фондів соціальних інвестицій є впровадження інноваційних економічно обґрунтованих соціальних технологій надання соціальних послуг, які базуються на принципах інтеграції вразливих груп у суспільство, децентралізації і деінституціалізації надання соціальних послуг. У рамках інноваційних соціальних технологій відпрацьовуються механізми соціального замовлення та соціального контракту, нові стандарти соціальних послуг [311; 327; 563; 633; 752; 759], що є актуальним і для розв'язання проблеми соціального сирітства та залучення місцевих громад до її попередження.

Як зазначає С. Кубіцький, інноваційні соціальні технології надання соціальних послуг – це технології створення або вдосконалення соціальних послуг, які суттєво підвищують якість життя вразливих груп населення і спрямовані на їхню соціальну інтеграцію [344, с. 105].

Проекти фондів з інноваційних соціальних технологій надання соціальних послуг у Великій Британії (як і у багатьох економічно розвинених країнах Західної Європи) спрямовані на розробку і запровадження таких моделей соціальних послуг, які [344, с. 105]: а) максимально наближені до одержувачів – надаються там, де людина мешкає, у громаді; б) враховують індивідуальні потреби та особливості людини; в) завдяки принципам адресності та справедливості надаються саме тим, хто їх потребує; г) спрямовані на деінституціалізацію, інтеграцію, передбачають партнерство.

В рамках *інноваційних моделей соціальних послуг* створюються: 1) центри раннього втручання, денних послуг, тимчасового догляду, підтримки сімей та опікунів, кризові центри; 2) притулки відкритого типу; 3) моделі самостійного проживання у громаді – будинки групового проживання, міні-гуртожитки, соціальний супровід проживання у власній квартирі тощо; 4) профілактичні програми попередження насильства в сім'ї, дитячої бездоглядності, соціального сирітства тощо; 5) фостерні програми перебування, догляду, виховання в прийомних сім'ях; б) програми розвитку волонтерського руху у наданні соціальних послуг; інноваційні послуги на базі інтернатних установ [344, с. 105–106].

Як свідчить аналіз міжнародної практики превенції соціального сирітства, базовою складовою *інтегрованої моделі соціальних послуг благодійних організацій є служба підтримки вразливих сімей* – спеціалізоване формування, мета діяльності якого: здійснення соціальної підтримки сімей із дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм адресних комплексних соціальних послуг [215; 311; 344; 563].

Реалізуючи таку інтегровану модель соціальних послуг, у Великобританії запроваджено *технологію благодійної роботи із сім'єю, що опинилася у життєвій скруті*, яка представлена у таких етапах:

Етап 1. Виявлення сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Етап 2. Здійснення діагностування ситуації у сім'ї, її потреб та проблем (у т. ч. обстеження умов проживання сім'ї).

Етап 3. Ухвалення рішення про необхідність надання комплексних соціальних

послуг, планування спільних дій (соціальний супровід).

Етап 4. Надання соціальних послуг сім'ї, що опинилася в складних життєвих обставинах.

Етап 5. Оцінка проведеної роботи, припинення соціального супроводу [311; 344; 563; 759]. Подібна технологічна модель соціально-педагогічної роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах, але з боку системи державних соціальних служб, активно реалізується сьогодні в Україні. Що ж до залучення місцевих територіальних громад, громадськості, до справи превенції соціального сирітства та реалізації такої технології роботи з сім'ями у СЖО, то поки що це питання залишається системно не вирішеним, хоча є спроби надання такої допомоги. Причинами цього є і законодавча неврегульованість питання створення і функціонування приватних соціальних центрів різних видів допомоги населенню у місцевій громаді, низька активність громадськості, недостатність кваліфікованих кадрів, тощо.

Аналізуючи досвід зарубіжних країн світу щодо проблеми превенції соціального сирітства, варто відмітити, що, починаючи з 90-х років ХХ ст., ще одним із способів привернення уваги суспільства до вирішення проблем дітей, попередження соціального сирітства, стала глобальна ініціатива створення територій дружніх до дітей, що поширюється в країнах Європи, Центральної Азії, інших регіонах світу. У 1992 р., в Дакарі (Сенегал), була висунута ініціатива „Мери – захисники дітей”, яка стала одним із способів залучення муніципальної влади урядів до розв'язання проблеми забезпечення прав дітей. У 1996 р. під час проведення у Стамбулі (Туреччина) Конференції ООН щодо населених пунктів особливо наголошувалося, що міста, зручні для життя дітей, є містами, зручними для життя всіх громадян [303, с. 119].

З метою підтримки світової ініціативи у 2000 р. ЮНІСЕФ сформував Міжнародний Секретаріат міст, зручних для життя дітей, якому було доручено надавати підтримку меріям, муніципалітетам міст, зручних для життя дітей та збирати інформацію, проводити дослідження, вивчати і поширювати кращий досвід у світі, робити відповідні висновки й узагальнення. Сьогодні, в межах цієї міжнародної ініціативи, в таких європейських країнах, як Німеччина, Велика Британія, Хорватія, Італія й інші, спостерігається створення території, дружньої до дитини. Серед результативних і цілісних проектів цих країн заслуговують на увагу [303, с. 119–120]:

– проєкт „Стабільні міста для хлопчиків і дівчаток” (Італія), де у 1996 р. за участі Міністерства навколишнього середовища, італійського Комітету ЮНІСЕФ і мережі

муніципалітетів було розроблено ряд механізмів для підтримки міст, дружніх до дітей: заклади сервісного агентства для міст, зручних для життя дітей; контрольні параметри для визначення ступеня благополуччя міст; щорічний міжнародний Форум міст, дружніх до дітей. Для отримання статусу міста, дружнього до дитини, муніципальні керівники повинні довести, що вони вжили всіх необхідних політичних, адміністративних і бюджетних заходів в інтересах дітей: провели заплановані заходи для дітей; оцінили інфраструктуру для дітей; розширили наявні, побудували нові приміщення для освітніх цілей; створили безпечні та яскраві спортивні майданчики; спланували дорожній рух, зробили пішохідні переходи, зручні для дітей; сформували дитячі й молодіжні ради тощо;

– програма „Мюнхен – місто для дітей” (Німеччина), де основним завданням міської влади країни визначено формування серйозного ставлення до молодих людей, увага до того, що вони хочуть сказати. Діти і молодь Мюнхена запропонували свою допомогу у плануванні, проектуванні і будівництві міста для покращення умов життя в ньому. В рамках реалізації цієї програми, з метою привернення уваги громадськості до проблем дітей, була створена Дитяча канцелярія;

– програма „Місто, зручне для життя дітей” об’єднує зусилля Асоціації французьких мерів та інших партнерів з метою розв’язання завдань політики, що стосуються дітей Франції;

– проєкт „Благополуччя дітей – основа стабільного майбутнього”, що реалізується у Лондоні (Англія) і передбачає впровадження у місті політики дружньої до дитини, затвердження перспективного плану розвитку міста, запропонованого мером, із урахуванням інтересів і потреб дітей, гарантії їх благополуччя. Основними завданнями цієї політики є: боротьба з дитячою бідністю і нерівністю, пов’язаною з бідністю; забезпечення залучення дітей до життя міста; посилення уваги до висловлювань дітей і розширення можливостей для їх систематичної участі у прийнятті рішень. Все це сприяє ефективному залученню дітей до справ міста і покращення добробуту своїх сімей, громад, міста загалом.

Вище названі проєктні ініціативи спрямовані на привернення уваги громадськості до важливості створення безпечного середовища навколо дітей, а також до проблем виховання, комунікації і розвитку дітей у сім’ї, сімейних формах виховання, суспільстві, до необхідності допомоги у розв’язанні складних життєвих обставин і попередження стану соціальної ізоляції дітей через стан їх бездоглядності і безпритульності, ризику опинитися у статусі соціальної сироти при живих батьках.

Продовжуючи аналіз суспільної практики західноєвропейських країн щодо активізації ресурсів громади та залучення її суб'єктів до процесу превенції соціального сирітства, варто також звернути увагу на багатий досвід Великої Британії і розпочатий там процес залучення шкіл до надання соціальних послуг.

Ідея розширення традиційного спектру послуг школи виникла наприкінці 90-х рр. у США і поширилася на Велику Британію та Австралію. З сер. 2000-х рр. Міністерство освіти та навчок Об'єднаного Королівства активно розвиває концепцію розширених шкіл, яка знайшла відображення у нормативному документі „Кожна дитина має значення”, де зазначається, що для повнішого використання потенціалу шкіл пропонується створити на їх базі так звані „розширені школи” та „інформаційні пункти для батьків” [303, с. 120; 110, с. 15].

Розширеною називається школа, що забезпечує низку заходів та послуг, які виходять за рамки шкільного розпорядку дня, з метою задоволення потреб учнів, їх сімей та широкої громадськості. Позитивними рисами зазначеного типу навчального закладу є те, що вони діють як координаційні центри різних послуг для сімей, дітей та громади, зокрема, таких, як догляд за дітьми, здоров'язбережувальні та соціальні послуги, освіта дорослих та сімейне навчання, навчальна підтримка, доступ до ІКТ, спортивні чи культурно-дозвіллієві види діяльності [110; 303; 838].

„Розширена школа” або *общинна школа з повним спектром послуг* (full-service school) інтегрує в собі освітні, медичні, соціальні та людські послуги, що відповідають потребам дітей, молоді та їх сімей на території школи або в інших легкодоступних для цільової категорії місцях. Зазначений тип навчального закладу надає послуги профілактики, лікування та підтримки дітей і сімей. Крім того, послуги шкіл надаються за принципами високої якості, комплексності та побудовані на основі міжвідомчого партнерства державних, місцевих, публічних та приватних підприємств [838, с. 15; 893].

Послугами розширених шкіл можуть бути [110, с. 16]:

- швидкий і простий доступ до широкого кола фахівців різних служб підтримки, наприклад, соціальні послуги та послуги медичних сестер, які можуть надаватися як на території школи, так і поблизу неї;
- підтримка сімей, у тому числі можливості для набуття навичок виховання дітей, підвищення педагогічної культури батьків, отримання знань щодо проведення змістовного дозвілля, використання ІКТ, ведення здорового способу життя;
- різноманітність видів діяльності, а саме: сніданкові клуби, клуби домашніх

робіт, навчальна підтримка, наставництво дорослих та однолітків, молодіжні клуби, заняття спортом, навчання музики, танцю та драми, мистецтва і ремесла, клуби за інтересами, літні розваги;

- широкий доступ громади до ІКТ, можливостей занять спортом та мистецтвом, у тому числі й навчання дорослих;

- високоякісний догляд за дітьми з 8 години ранку до 6 вечора протягом року як безпосередньо на території школи, так і в партнерстві з іншими постачальниками поза її межами. А також [303, с. 120]:

- додаткові навчальні та розважальні послуги для школярів, що не входять до навчальних планів школи;

- інформаційні центри для громади;

- додаткові заняття для дітей та заняття для батьків з метою підвищення їх батьківської компетентності.

Метою *інформаційного пункту для батьків* є інформування батьків про ключові стадії розвитку дитини та про наявні соціальні послуги у громаді. Заходи такого пункту – інформаційні одноразові зустрічі з батьками. Кожен такий захід може мати чотири основні блоки: інформування про особливості розвитку дитини; відео про соціальні послуги для підтримки батьків; спеціально розроблені ігри, які покликані познайомити батьків із представниками місцевих служб підтримки сім'ї; обмін інформацією про місцеві організації, які надають підтримку сім'ям [303, с. 120].

Також, згідно з програмою „Кожна дитина має значення”, у Великій Британії почали розвиватися *дитячі центри* – комплексні заклади, спрямовані на надання послуг відповідно до потреб дітей та сімей у громаді. Вони є місцем концентрування інтегрованих послуг та інформації для дітей віком до 5 років та їх сімей. Перевага цієї форми роботи виявляється в її гнучкості та готовності відповідати потребам громади і конкретної дитини та її сім'ї. Загалом налічується понад 3 500 таких центрів. Кожен із цих закладів не схожий на інший. Деякі з них надають послуги денного перебування дитини, на зразок дитячого садка, інші спеціалізуються на консультуванні батьків. До переліку послуг таких центрів можуть входити педагогічні, психологічні та юридичні консультації, елементарні медичні послуги, ігротеки для дітей та семінари для їх батьків. Мета дитячих центрів – допомогти батькам максимально реалізувати свій батьківський потенціал і не допустити ситуації можливого недогляду чи розлучення дитини із сім'єю. Однією з не менш важливих переваг дитячих центрів є *зосередження основних необхідних послуг під одним дахом*. Тобто, мамі з дитиною не

безкоштовно та добровільно. Батьків можуть зобов'язати відвідувати Центр, якщо це зазначено в індивідуальному плані опіки над дитиною, але відсоток таких сімей серед клієнтів Центру дуже незначний. Створюють дитячі центри в місцях, зручних та доступних для дітей і сімей, часто поряд зі школою чи дитячим закладом або в їх приміщеннях [303, с. 125]. Представлений досвід громади Лондона щодо існуючої практики залучення міської громади до розв'язання проблем дітей і сімей, надання їм превентивних послуг, попередження соціального сирітства, є вкрай інформативним і важливим для нашого дослідження, адже відображає цілісний, системний підхід щодо організації процесу превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, що є предметом нашого дослідження і подальшого наукового пошуку.

Підсумовуючи аналіз досвіду західноєвропейських країн щодо практики превенції соціального сирітства, можемо зазначити, що історично її еволюція пов'язана спочатку із діями спрямованими *на локалізацію явища дитячого сирітства, бездоглядності, безпритульності і злочинності дітей* та створенням *системи спеціальних дитячих соціальних закладів, серед яких*: сирітські притулки для знайд, робітничі будинки і школи, притулки для ночівлі, навчально-виховні землеробські колонії, виправні реформаторії для малолітніх злочинців, денні притулки для дітей, так звані дитячі садки, які здебільшого діяли під наглядом муніципальної влади, та вся діяльність яких була спрямована на попередження дитячої бездоглядності і безпритульності, дитячої злочинності, захист дітей і формування у них особистого ресурсу щодо подальшого облаштування в житті, через залучення їх до праці, формування професійних навичок. А вже пізніше, з початком 70-х рр. XX ст., із формуванням урядами економічно розвинених країн Західної Європи *системної соціальної політики, орієнтованої на превентивну роботу з сім'єю* і надання допомоги батькам у вихованні дітей, виконанні їх батьківських функцій і обов'язків, подоланні життєвих труднощів, а також *активного залучення громадськості до надання допомоги сім'ям із дітьми*, що сприяло створенню *системи спеціалізованих соціальних служб роботи з сім'єю* та інститутів соціальної підтримки сімей і дітей у СЖО, різних форм власності, що надають комплекс необхідних соціальних послуг та сприяють скороченню чисельності неблагополучних сімей і, як наслідок – зменшенню кількості покинутих, бездоглядних дітей, так званої категорії „соціальних сиріт”.

Звертаючись до **американського досвіду** розвитку суспільної практики щодо попередження і розв'язання проблеми соціального сирітства і допомоги дітям-сиротам, можемо зазначити, що він дещо відрізняється від досвіду Європи. Як

свідчить історія, державна влада **Америци** завжди утримувалася від збільшення кількості державних соціальних закладів допомоги населенню і надавала перевагу *приватним благодійним організаціям*, які були введені в систему соціальної допомоги штатів, для реалізації урядових програм соціальної допомоги та отримували від держави грошові субсидії щодо їх заохочення у здійсненні такої діяльності.

Теорія і практика благодійності в Америці у XIX ст. мала найвищий у світі розвиток. Інститут благодійництва виступав найбільш ефективним соціальним механізмом рішення існуючих соціальних проблем суспільства. Національна конференція благодійних дій розробляє у той час концепцію „наукової філантропії” і планомірно запроваджує її у діяльність організацій. Серед основних вимог до благодійництва – його індивідуалізація, прив’язка до конкретної складної життєвої ситуації, раціональність, постановка чітких цілей та досягнення конкретних результатів [231], які й донині є одними із основних вимог соціально-педагогічної діяльності, що трансформувалися у принцип адресності допомоги, оцінки потреб дитини та сім’ї, їх задоволення.

Благодійні організації Сполучених Штатів Америки стали своєрідним інструментом рішення проблем окремих груп населення, у тому числі й вирішення проблем сімей і попередження явища соціального сирітства. Так, ще у 1853 р., Ч. Лорінгом була заснована перша благодійна організація, що займалася безпосередньо справою дітей, метою діяльності якої було скорочення дитячої вуличної злочинності та безпритульності, сприяння професійному навчанню дітей, організації їх дозвілля та відпочинку [76; 231; 311; 344; 752; 760].

Впливову роль у системі благодійності та боротьбі із соціальними патологіями, однією з яких було і соціальне сирітство, зіграли американські *комітети із надання допомоги бідним*, до складу яких входили обрані на місцях філантропи, які організовували сімейне піклування, відкривали сирітські притулки, богадільні, дома для бідних, тощо. У 70-ті рр. XIX ст. було створено Американське товариство організованої благодійності, що відіграло значущу роль у розвитку превентивного напрямку суспільної практики вирішення соціальних проблем, адже його активісти відвідували будинки бідних родин і безробітних та з’ясовували, які проблеми вони мають, допомагали у їх вирішенні [215; 231; 344; 563; 311; 760]. Все це сприяло попередженню втечі дитини з дому, локалізації явища безпритульності і соціального сирітства.

Слід відмітити, що яскравим прикладом реалізації превентивної стратегії дій

щодо попередження соціальних ризиків у США можна вважати запровадження у 60-ті рр. XX ст., на рівні окремих штатів, *програм раннього втручання* щодо превенції соціального виключення громадян та сприяння їх самореалізації вже у дорослому віці, які були апробовані серед дітей дошкільного і шкільного віку. Головна ідея програм раннього втручання полягала у тому, що соціально-педагогічна робота з дитиною групи ризику розпочинається ще до виникнення будь-яких проблем.

Серед найбільш визнаних програм раннього втручання є програма „Великі можливості” (High Score), яка була розроблена у 1962 р. у м. Іпсиланті (штат Мічіган, США) та запроваджена серед дітей дошкільного віку із збіднілих районів міста у вигляді дошкільних освітніх програм активного навчання дітей із робітничих сімей [863, с. 304–305].

Метою програми „Великі можливості” була допомога дітям із бідних і неблагополучних родин щодо подолання переходу з життя в сім’ї до життя у спільноті (школі, соціумі). У першій групі, що навчалася за цією програмою було 58 дітей віком 3-4 років, які проживали в родинях, на території з низьким соціально-економічним рівнем розвитку та низьким рівнем академічних досягнень учнів. У 2/5 випадків батьки цих дітей були безробітними, 50% дітей з цієї групи виховувалися у неповних сім’ях, одним із батьків, і лише 1/5 всіх батьків цих дітей мали середню загальну освіту. Завданням педагогів було залучення дітей до високоефективного навчального процесу, спрямованого на розвиток когнітивних і соціальних навичок, що тривало протягом двох років до початку навчання у загальноосвітній школі. Кожного робочого дня вчителі займалися з дітьми індивідуально і у малих групах протягом половини стандартного навчального дня. Крім того, вчителі кожного тижня відвідували батьків, щоб стимулювати їх більш активну роль у навчанні дітей [509, с. 29; 863, с. 307].

Ефективність Програми було ретельно проаналізовано. 58 дітей, які прийняли участь у експериментальній апробації Програми, порівнювалися із 68 дітьми контрольної групи із подібних сімей, але які не брали участь в експерименті. Розвиток дітей з 3-х до 11-ти років оцінювався щорічно, а потім у віці 15, 19 та 27 років. На віковому відрізку між 3 та 11 роками життя, діти, які навчалися за програмою „Великі можливості”, не показували кращих результатів у оцінці розвитку, у порівнянні із дітьми контрольної групи. Але у віці 15 років діти, які брали участь у програмі „Великі можливості”, демонстрували більш низький рівень залучення до кримінальної діяльності, а у віці 19 та 27 років – суттєво більш низький рівень тих, хто був

затриманий поліцією за правопорушення (7% – з тих, хто був учасниками програми та 35% – серед представників контрольної групи). Причиною такої різниці був більш високий рівень прибутків та кращі умови життя тих, хто пройшов навчання за програмою „Великі можливості”. У свою чергу більш високий рівень соціальної успішності тих, хто пройшов Програму, був результатом їх більш високих академічних досягнень у дитинстві [509, с. 29; 863, с. 308–309].

Ще одним важливим показником вигідності використання превентивної стратегії та реалізації програм раннього втручання став економічний аналіз проекту, який показав, що один долар, витрачений на навчання кожної дитини за програмою „Великі можливості”, зберіг для держави 7 доларів на момент 27-річчя цієї дитини, що безумовно підтвердило високу економічну ефективність даного проекту [509, с. 29; 863, с. 309].

Окрім програм раннього втручання США мають давні традиції щодо програм соціальної допомоги дітям й запобігання дитячому сирітству. Існуюча система роботи з дітьми та сім'ями орієнтована на попередження негативних ситуацій їхнього життя. Для дітей, які потребують допомоги й мають відхилення у поведінці чи певні емоційні проблеми, існують заклади (дитячі будинки та притулки) кількох типів: лікувальні центри з цілодобовим перебуванням дитини, сімейні дитячі будинки, кризові та дитячі психіатричні центри, профілакторії тощо. Усиновлення чи передача дитини у спеціальний дитячий заклад відбувається лише тоді, коли було вичерпано усі можливості щодо збереження родини (Закон „Про сприяння в усиновленні та соціальному забезпеченні дітей” (1980 р.)). Відповідно до означеного Закону стосовно дітей, яких потрібно відгородити від впливу сім'ї, передбачені необхідні зусилля, щоб попередити передачу дитини у дитячий заклад, навіть здійснюється судовий нагляд до моменту передачі дитини, а батькам надається можливість виправити ситуацію [344; 350; 731; 760].

Важливим до проблеми нашого дослідження є те, що у США немає державних дитячих будинків. Утриманням притулків займається місцеве самоврядування – „ком'юніті”, яке на конкурсній основі знаходить ентузіастів для управління притулками. Тобто до справи превенції і допомоги дітям соціально вразливих категорій активно залучаються представники місцевих громад. Тим, хто бажає вкласти свої сили і кошти у роботу із сиротами надається невелика сума грошей для початку діяльності, після чого вони повинні самостійно знайти спонсорів, приміщення, персонал. Діти у таких притулках не лише навчаються, але й отримують

певну спеціальність (за інтересом дитини). Вихованці перш за все працюють, а потім навчаються. Таким чином у них не формується споживацький настрій, страх перед майбутнім самотійним життям [563; 760].

Сьогодні для США актуальними є проблеми сім'ї: її нестабільність, подружні конфлікти, алкоголізм, наркоманія, нездатність або небажання турбуватись про власну дитину, злочинність неповнолітніх та ін. Фактори, які поглиблюють ці проблеми, пов'язані з послабленням ролі сім'ї у процесах соціалізації та виховання дітей, зміни ставлення сім'ї до її старших членів, зростаюча орієнтація дітей на ровесників, активна участь жінок у трудовій діяльності тощо. Тому допомога сім'ї є об'єктом першочергової уваги соціальних працівників США і цілком підтверджує превентивний характер соціальної політики держави. Так, у США створено мережу соціальних служб допомоги різним соціально вразливим прошаркам населення, серед яких широку популярність мають територіальні служби.

З огляду на проблему нашого дослідження, звернемося до досвіду роботи *територіальних соціальних служб по роботі з сім'ями та дітьми*, до яких залучено жителів місцевої громади. Основними завданнями даних служб є [45, с. 9]: а) забезпечення з боку держави досягнення сім'єю певного ступеня економічної самотійності; б) профілактика насильства над дітьми та їх експлуатації; в) створення і підтримка різних інституційних форм опіки, а також підтримка не інституційних форм, зокрема, в рамках місцевої громади.

Організаційна структура такої соціальної служби виглядає так: на рівні певної територіально-адміністративної одиниці існує відповідна спеціальна соціальна установа, що має дочірні організації типу центрів соціальної допомоги, розташованих в районах, де проживають більшість клієнтів цих центрів. Ця установа співпрацює з „громадськими” центрами допомоги, що знаходяться на даній території і є добровольчими організаціями жителів цього району. Наприклад, спеціальна установа соціальної допомоги сім'ї і дітям в США пропонує їм наступні види підтримки [45, с. 9]:

1. Організація спеціальних груп професійного навчання для батьків, допомога по працевлаштуванню.
2. Забезпечення нагляду за дітьми, чий батьки працюють в денний або вечірній час.
3. Створення при міських центрах здоров'я служб для одиноких матерів.
4. Створення і підтримка служб захисту дітей від насильства в сім'ї.

5. Створення й інспекція дитячих будинків, а також робота з прийомними сім'ями, спостереження за адаптацією дитини.

6. Розвиток служб допомоги дітям в отриманні освіти, допомога батькам у веденні домашнього господарства, тощо. Подібна мережа соціальних служб здійснює діяльність „на випередження” виникнення можливих проблем сімей та дітей групи ризику по соціальному сирітству і активно залучає різноманітних суб'єктів місцевих громад до такої превентивної діяльності, тобто є прикладом можливих практик активізації ресурсів територіальної громади щодо створення превентивного середовища і недопущення появи такого негативного явища як соціальне сирітство.

Як показує аналіз джерел [45; 215; 344; 350; 563; 650; 731; 760], у США одним із пріоритетних принципів вирішення проблеми соціального сирітства на загальнодержавному рівні є саме принцип превентивності і диференціації дій, про що говорить *створення інформаційної мережі*, запровадження методики спостереження за кожним окремим випадком, юридичний контроль за передачею дитини у спеціальний заклад, розробка програм, орієнтованих на родину, заснування *профілактичних і загальнодержавних служб із соціального забезпечення дітей*, що орієнтовані на конкретні групи населення.

В цілому усі послуги зазначених служб США можна згрупувати за певними ознаками. Так, *Ліга соціального забезпечення дітей Америки* є сукупністю *дитячих соціальних служб*, найпоширеніший вид послуг яких – патронаж сім'ї, що ефективно сприяє недопущенню потрапляння дитини та її сім'ї у складну життєву кризу й ситуацію ризику по соціальному сирітству; *служби підтримки дітей та сімей* охоплюють патронажні послуги, сімейну терапію, просвітницьку діяльність у сфері сімейного життя. *Добровільні служби допомоги родинам та районні центри психічної корекції* надають допомогу сім'ям, які мають проблеми у стосунках між батьками та дітьми, консультують з психолого-педагогічних та медичних питань. Останнім часом *служби соціального забезпечення* основну увагу приділяють питанням нормального перебування дитини у родині, забезпечення їй належної турботи. Перевага надається усиновленню та *домашнім дитячим групам*, що дозволяє зменшити кількість дітей, які виховуються у дитячих будинках та притулках. Існує також *Американська служба сім'ї*, до якої належать місцеві *добровільні некомерційні служби*; у Сан-Франциско створено юридичний центр з питань догляду за дітьми, а також для вирішення виникаючих поточних проблем у цій сфері [45; 215; 344; 350; 563; 650; 731; 760].

Варто відмітити, що діяльність *спеціальних установ соціальної допомоги сім'ї й*

дітям визначається, в основному, загальнодержавною програмою соціального обслуговування, а також регіональними планами. Зокрема, в США існує програма допомоги сім'ям з дітьми на утриманні. Окрім грошових виплат сім'ям надаються перераховані вище послуги, причому, безкоштовно. Сім'ї, що не належать до числа користувачів вказаної програми, також можуть звертатися за вище переліченими послугами, але вже за деяку плату. Певні послуги, наприклад, захист дітей від домашнього насильства, надаються безкоштовно всім категоріям населення. Крім того, в екстремальних ситуаціях соціальна служба бере на себе турботу про дітей, незалежно від рівня доходів сім'ї. Структурно така соціальна служба включає: відділ інформації, який здійснює збір і обробку інформації про роботу служби і потреби клієнтів; відділ апеляцій, куди можна подати скаргу [650; 563; 760].

Слід звернути увагу на технології надання допомоги сім'ї у вихованні і догляді за дітьми. У даний час в країнах Заходу і США набуває великого значення догляд за дітьми в денний час. Послуги з догляду за дітьми в денний час можуть здійснюватися як вдома, так і в різних центрах, що знаходяться під державним або приватним контролем або в сім'ях, які беруть на себе турботу про декілька дітей. Останні отримали в США назву сімейні дитячі центри. Такі дитячі установи сімейного типу набувають дедалі більшого поширення. В ролі організаторів таких установ виступають переважно сусіди. Дитяча установа сімейного типу організовується непрацюючими жінками, що мають під опікою власних дітей (як правило, це багатодітні сім'ї) і беруться наглядати за дітьми сусідів у денний час. Найчастіше група складається з 3-4 дітей, що менше чисельності, офіційно встановленої для державних дитячих установ. У суспільстві існували побоювання, що люди, які залучаються доглядати чужих дітей не пов'язані з офіційними службами і не пройшли відповідної підготовки. Проте, ця форма виявилася дуже життєстійкою, і в даний час до такої сусідської взаємодопомоги вдається декілька мільйонів американських сімей [650; 563; 760].

Збільшення попиту на послуги з догляду за дітьми відбувається в значній мірі і в результаті зростання рівня зайнятості матерів та зміни складу сімей. Число розлучень спричиняє збільшення кількості працюючих жінок. Проте, як відзначають американці, найрізкіше зростання зайнятості спостерігається серед матерів з маленькими дітьми. У багатьох розвинутих країнах в даний час – це актуальна проблема. У США державна допомога сім'ям одиноких матерів є набагато нижчою ніж у Європі, однак вона може бути досить високою на рівні окремих штатів, приватних і релігійних

благодійних товариств, інших територіальних програм. Існує в Америці і багато просвітницьких програм при церквах, сімейних службах, місцевих соціальних агентствах, школах і медичних закладах, які працюють із бідними родинами і надають педагогічну і психологічну допомогу неповним сім'ям і самотнім батькам з дітьми [650; 344].

Необхідно зазначити, що у США спостерігається *зростання дитячих установ, створених комерційними компаніями*. Найбільша з таких мереж – „Кіндер кері” – має більше 950 центрів в США і Канаді. Друга по значенню „Пті академі” має 400 центрів у 24 штатах. Набувають значення послуги з догляду за хворою дитиною для працюючих батьків. Ці послуги можуть надаватися вдома, наприклад, доглядальниця приходить додому („Мати в оренду” у Портленді) [650].

Широко розвинені в зарубіжних країнах *Центри сімейного виховання і сімейної консультації*. Робота в цих центрах має переважно психолого-педагогічний характер і її основна мета – допомогти сім'ям або подружжю, у якого проблеми взаємин привели до порушень в поведінці і комунікабельності у дітей і самих батьків. Основна форма роботи – бесіда, причому, вона здійснюється тільки на добровільній основі. Практикуються і відносно нові форми соціально-педагогічної допомоги сім'ї: *безпосередня участь соціального працівника в житті сім'ї*, коли за добровільною угодою з клієнтом соціальні працівники спостерігають життя сім'ї в буденній обстановці. Свої спостереження фахівці обговорюють разом з членами сім'ї і разом шукають вихід зі ситуації, що створилася. Ця робота досить складна, вона вимагає тривалої співпраці з сім'єю і можлива лише за згодою всіх членів сім'ї. Вона використовується в тих випадках, коли інші форми консультації і соціального обслуговування виявилися не дуже результативними [344, с. 50].

Існують у США і спеціальні інформаційні служби, які фінансуються місцевою владою, організацією „Спільний шлях Америки” і корпораціями та надають *спеціальні послуги з інформування батьків з питань, пов'язаних з доглядом за дітьми*. Велика програма по інформуванню батьків про послуги з догляду за дітьми діє в Каліфорнії [633].

На наш погляд, важливо зазначити, що, в межах розвитку превентивних практик щодо соціального сирітства, у США, як і в **Канаді**, основною формою соціальної роботи із сім'єю є *консультування*. *Сімейне консультування* – це робота із сім'єю, зосереджена на проблемах внутрішньо сімейних відносин, яка передбачає як докризове, так і кризове консультування. Воно здійснюється соціальним працівником,

який має ступінь магістра, що отримав спеціалізацію в цій галузі. Головна мета спеціаліста з сімейного консультування полягає в тому, щоб допомогти встановити конструктивні взаємовідносини між членами сім'ї, що вимагає від спеціаліста нейтральної та об'єктивної позиції по відношенню до всіх членів сім'ї [411, с. 183].

В цілому робота із сім'ями та дітьми в Канаді здійснюється в двох основних напрямках: 1) робота в домашніх умовах; 2) робота за межами дому. *Робота в домашніх умовах* включає в себе такі види послуг [411, с. 184–187]: фінансова допомога; соціальний захист; сімейна терапія; денний догляд; ведення домашнього господарства.

Фінансова допомога забезпечується *федеральними програмами соціального захисту*. Наприклад, забезпечує матеріальними засобами сім'ї, в яких годувальник, що заплатив необхідні для соціального забезпечення податки, помер або ж став непрацездатним чи втратив роботу. Інша програма, яка забезпечує фінансову допомогу в домашніх умовах, – допомога сім'ям, в яких перебувають на утриманні діти [411, с. 184].

Послуги із соціального захисту призначені для захисту дітей, з якими погано поводяться, або про яких не піклуються. Погане ставлення до дитини означає нанесення тілесних пошкоджень, опіків, звалтування або непосильна праця. Відсутність піклування передбачає байдуже ставлення по догляду за дитиною, що включає безпосередньо догляд, харчування, медичну допомогу. Якщо дома дитині не забезпечують необхідний рівень догляду, соціальний працівник може рекомендувати передачу його на виховання поза домом. Щоб допомогти дітям залишитися у своїй сім'ї, працівник служб соціального захисту спочатку спостерігає за тим, що відбувається вдома. Вони консультують дітей та батьків, інформують батьків про правові вимоги, надають сім'ї інформацію про інші корисні для них служби і переконують членів сім'ї використати їх можливості [411, с. 184].

Сімейна терапія – це надання допомоги в домашніх умовах сім'ям, які відчувають різні види дистреса. Сімейний терапевт-професіонал намагається допомогти членам родини спілкуватися більш конструктивно та пом'якшити гостроту міжособистісних проблем [411, с. 185].

Денний догляд – це послуга, яка дозволяє працюючим батькам забезпечити необхідні умови для виховання дітей. Денний догляд може здійснюватися вдома, у невеликих приватних будинках, і в центрах, що мають ліцензії. Багато штатів прийняли програми, в яких денний догляд субсидується державою, таким чином, що

розмір виплат зі сторони батьків залежить від розміру їх прибутків [411, с. 185].

Послуги, пов'язані з веденням домашнього господарства, надаються сім'ям, в яких хтось із членів сім'ї дуже хворий, старий або ж емоційно нестабільний для ведення домашнього господарства; дітям, у яких один із батьків тимчасово відсутній по причині фізичної чи психічної хвороби. Інколи, така послуга надається в якості тимчасового корекційного заходу для сім'ї, в якій батьки не піклуються про дітей. Послуги по веденню домашнього господарства можуть включати: прибирання, прання, закупки, приготування їжі. Їх вартість невисока, тому вони доступні багатьом сім'ям [411, с. 185].

У домашніх умовах надається така *соціальна освітня послуга як навчання сімейному життю*. Найчастіше темами таких занять є: вікові етапи розвитку дитини, психологічні особливості дітей, формування самоповаги, комунікативні здібності дітей, конструктивні методи виховання дітей у сім'ї [411, с. 186].

Робота за межами дому включає такі види послуг: передача дитини на виховання; усиновлення; притулки домашнього типу; інституційна опіка; судова система [411, с. 186-188].

Перед тим, як *віддати дитину на виховання*, соціальні працівники проводять обстеження майбутньої сім'ї і висловлюють свої рекомендації. Після прийняття рішення про передачу дитини на виховання, соціальні працівники спостерігають за сім'єю: регулярно відвідують, спілкуються з дітьми і дорослими, щоб переконатися в тому, що формуються конструктивні взаємовідносини. Якщо з'являється певна проблема, соціальні працівники включаються у її вирішення. Основне завдання соціальних працівників полягає в тому, щоб зробити все необхідне для забезпечення повноцінного догляду за дитиною. Деякі сім'ї, що приймають на виховання дітей, мають ліцензії на догляд за дітьми зі специфічними проблемами, такими як фізичні чи психічні порушення, поведінкові чи емоційні розлади. Коли дитина передана на виховання, соціальний працівник, як правило, взаємодіє з батьками і з людьми, які прийняли дитину. Він надає батькам можливість підготуватися до повернення їх дитини у сім'ю. Крім цього, мета соціальної роботи з дітьми і сім'ями полягає в тому, щоб допомогти членам біологічної сім'ї залишатися разом в період росту і розвитку дитини [411, с. 186].

Усиновлення забезпечує постійний догляд за дітьми. Воно надає батькам дітей, які їх усиновили, такі ж самі законні права і обов'язки по відношенню один до одного, що і біологічним батькам та їх дітям. Діти можуть бути усиновлені тільки тоді, коли

обох батьків позбавлено батьківських прав. У ряді випадків, прав позбавляють у судовому порядку. Часто батьки самі приходять до висновку, що не можуть забезпечити дитині необхідного виховання та догляду. Соціальні працівники консультують людей, які вирішують важливі питання – чи віддати дитину на виховання, чи зберегти вагітність. У недалекому минулому мати-одиначка могла самостійно приймати рішення про припинення батьківських прав і передачу незаконнонародженої дитини для усиновлення, а у сьогоденні біологічний батько дитини, якщо він відомий, повинен дати письмову згоду. Інколи біологічний батько порушує справу про опіку і усиновляє дитину всупереч волі матері [411, с. 186].

Притулки домашнього типу можуть бути створені державними агентствами або приватними організаціями, які є неприбутковими. У Канаді є різні типи таких закладів, у тому числі й ті, що обслуговують людей із затримкою розвитку, з фізичними порушеннями, психічнохворих. Притулки домашнього типу, які мають ліцензію, розраховані на 8 чоловік. У таких притулках, постійний штат молодих соціальних працівників, часто зі ступенем бакалавра, а також робітників, які ведуть господарство, помічників і спеціалістів зі ступенем магістра, які консультують дітей та їх сім'ї. Метою притулків домашнього типу є створення обстановки, максимально наближеної до сімейної. Цей тип служби корисний з таких міркувань [411, с. 187]:

1) притулки є певним виходом із становища в тих випадках, коли немає можливості передавати дітей на виховання в сім'ї;

2) притулки домашнього типу в більшій мірі, ніж передача на виховання, можуть забезпечити потреби дітей, молодих людей у спілкуванні із ровесниками;

3) у випадках, коли ще не підтверджені права сім'ї, яка бере дитину на виховання, такий притулок може бути тимчасовим прихистком для дитини.

Інституційна опіка (типи притулків для сиріт – в останні роки більшість із них закрито, як такі, що не створюють нормальне середовище для виховання) – забезпечує спеціалізоване лікування або короткочасний прихисток дітей, які очікують передачі на виховання, відправки у невеликі притулки домашнього типу. Деякі діти залишаються на рік чи більше у подібних закладах, що мають назву місцевих лікувальних центрів. Ці діти зазвичай мають серйозні емоційні порушення і направляються до них судами для консультування і терапії. Центри надають широкий спектр послуг, які включають програми корекції протиправної поведінки, програми індивідуального консультування, сімейної терапії та ін. [411, с. 188].

Резюмуючи досвід США та Канади щодо розв'язання проблеми дитячого

сирітства, можна констатувати, що для суспільної практики превенції соціального сирітства, характерним для цих країн є: *по-перше*, залучення громадськості до рішення проблем соціально вразливих категорій сімей і дітей шляхом створення поруч із державними інституціями розвиненої мережі громадських (приватних) соціальних служб та закладів, дії яких спрямовані на соціальний захист дітей і сімей, які можуть потрапити або вже опинилися у складних життєвих обставинах, активізація діяльності яких відбувається за рахунок державного субсидювання; *по-друге*, активне упровадження превентивно-профілактичної стратегії соціальної роботи, що орієнтована на потреби сімей з дітьми, проблеми дитини і сім'ї, їх вирішення шляхом створення соціально-підтримуючого середовища на місцях, в межах територіальних громад; *по-третє*, диференціація соціальної допомоги та підтримки сім'ям і дітям, а також активний розвиток сімейних форм виховання.

Отже, аналіз зарубіжного досвіду соціально-педагогічної діяльності з превенції соціального сирітства економічно розвинених країн світу, дозволив виокремити *сучасні загальносвітові тенденції попередження і розв'язання проблеми соціального сирітства*, серед яких: запровадження і реалізація системної соціальної політики орієнтованої на соціально-правову і психолого-педагогічну підтримку і допомогу дітям і сім'ям, з метою попередження виникнення у них складних життєвих ситуацій та ризиків соціального сирітства; максимальне збереження для дитини її біологічної сім'ї, кровних батьків і активна робота з ними щодо створення сприятливих умов виховання і розвитку дитини, гарантії її безпеки і благополуччя; надання пріоритету сімейним формам виховання (усиновлення, прийомні (фостерні) сім'ї, сім'ї патронатних вихователів, кризова сімейна допомога) дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальних сиріт і тимчасовий характер влаштування дітей у державні заклади соціального захисту, створення розгалуженої мережі притулків домашнього типу різних форм власності; міжсекторна співпраця і активне залучення громадськості, приватних, благодійних інституцій разом з державними і місцевими органами влади, об'єднаннями та організаціями, до створення мережі соціально-підтримуючих установ, надання комплексу інтегрованих соціальних послуг та допомоги вразливим категоріям сімей, дітей, молоді; з сер. 90-х рр. ХХ ст. – започаткування світової ініціативи створення міст і громад, дружніх до дітей та молоді, орієнтованих на потреби і сильні сторони дітей, їх сімей, молоді, громади, їх розвиток і самореалізацію.

Аналіз досвіду громад зарубіжних країн підтверджує велику увагу влади до

розвитку та підтримки місцевих ініціатив, залучення неурядових організацій до розв'язання проблем дітей, сімей, молоді разом з державними закладами, визнання їх повноправними суб'єктами соціально-педагогічної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю в місцевих громадах.

Наступним кроком нашого наукового пошуку стане міждисциплінарний аналіз проблеми превенції соціального сирітства з позицій різних суміжних із соціальною педагогікою і соціальною роботою наук, а також визначення сутності превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

1.3. Превенція соціального сирітства як предмет міждисциплінарного дослідження

Фундаментальна проблема вивчення превенції соціального сирітства має міждисциплінарний зміст і тому, у контексті системно-комплексної організації, потребує розгляду її сутності з позицій різних суміжних наук. Саме тому завдання даної частини наукового пошуку буде полягати у вивченні філософського, соціологічного, юридичного, психологічного, педагогічного аспектів проблеми превенції соціального сирітства для подальшої розробки власної науково обґрунтованої моделі її вирішення.

У контексті мети нашого дослідження, у даному підрозділі, вихідним положенням вивчення проблеми превенції соціального сирітства є визначення дефініцій „превенція”, „попередження”, „запобігання”, „профілактика” та їх співвідношення, з окресленням основних складових елементів, з точки зору наукових здобутків різних галузей знань, що, з нашої точки зору, дозволить нам чітко усвідомити сутність процесу превенції та вибудувати розуміння поняття „превенції соціального сирітства” з позицій соціальної педагогіки та соціальної роботи.

Розпочинаючи аналітичну роботу щодо проблеми превенції соціального сирітства та звертаючи увагу на сучасні дослідження, нормативно-правові акти і документи, ми часто можемо зустріти вислів „превентивно-профілактичні заходи”, „превенція”, „попередження”, „запобігання”, „профілактика”, „превентивний”, „профілактичний”, коли мова йде про попереджувальні дії щодо різних асоціальних явищ чи процесів соціальної дійсності. Але наскільки ці поняття різняться між собою? Чи вони є тотожними? Спробуємо з'ясувати це і проведемо спочатку дефінітивний аналіз понять „превенція”, „попередження”, „запобігання”, „профілактика” та

розглянемо їх етимологічне і семантичне значення.

У зв'язку із цим звернемося до довідникової літератури [93; 136; 197; 358; 431; 700; 895] де знаходимо, що слово „превенція” є іншомовним і з етимологічної точки зору має латинське словотворення. „Prae” – попереду, уперед, перед, бути раніше [358, с. 528]. „Verto” – повертати, обертати, звертати, перевертати, спрямовувати, бути зверненим кудись [358, с. 702]. Praevenio – випереджати, передчасно приходити. „Praeverto (prae + verto) – ... випереджати, обганяти, перевершувати; попереджати, запобігати, заважати” [358, с. 542]. У словнику іншомовних слів Л. Крисіна, превенція (фр. *prévention* < лат. *praeventio*) трактується як „випередження, попередження, попереджувальні дії” [341]. Дещо інакше слово превенція тлумачиться в сучасному словнику іншомовних слів. Так, префікс „пре...” (лат. *prae* – попереду) – означає передування, а превенція (лат. *praeventio* < *praevenio* – попереджую) – спеціальне запобігання. Значення ж слова „превентивний” (лат. *praeventivus*) – це запобіжний; той, що випереджає дії протилежної сторони [675, с. 556]. У тлумачному словнику сучасної української мови слово „превентивний” трактується як попередження чогось, або запобігання чомусь [700, с. 552]. Отже, ми бачимо, що термін „превенція”, у більшості трактувань, пояснюється через поняття випереджати, попереджати, запобігати. Але будь-яке поняття має зміст та обсяг. Змістом поняття „превенція” є одна суттєва ознака – „перед”, тобто будь-яка дія чи подія повинна передувати іншій, вона повинна випереджувати очікувані наслідки інших дій або подій. Сполучення з „перед” виражають часові відношення та уживаються для позначення: 1) випередження в чому-небудь; 2) для позначення того, що відбувається напередодні настання чого-небудь; 3) що відбувається напередодні чієїх-небудь дій [93, с. 722]. Обсяг поняття „превенція” можливо розглядати як складову випереджальних дій, які спрямовані на недопущення настання небажаних наслідків [581].

Розкриваючи сутність слів „попереджати”, „попередження”, можемо зазначити, що „поперед”, як прислівник, означає, що щось було раніше від чогось, спершу. Сполучення з прийменником „поперед” виражають: 1) просторові відношення, які вказують на особу чи предмет, перед якими рухається, відбувається або знаходиться будь-хто, будь-що; 2) часові відношення, які вказують на особу, раніше від якої хто-небудь виконав чи виконує дію; 3) обставинно-означальні відношення, які вказують на першість будь-кого, будь-чого у чомусь порівняно з кимсь, чимсь [16]. Попередження тлумачиться як: 1) наперед зроблене повідомлення; 2) застереження проти чогось; 3) запобігання вияву чогось небажаного. Попереджати – означає:

- 1) „...своєчасними заходами запобігати здійсненню або виникненню чого-небудь, переважно небажаного; передувати чому-небудь; здійснювати що-небудь раніше від когось; випереджати; пришвидшувати здійснення чого-небудь” [93, с. 868];
- 2) „...прийняти попередні заходи, усунути, відхилити, позбавитися від будь-чого заздалегідь” [163, с. 390].

Звертаючись до змісту поняття „запобігати”, „запобігти”, знаходимо, що це означає „...не допускати, заздалегідь відвертати що-небудь неприємне, небажане” [93, с. 320]. Запобіжний – „...призначення для захисту чого-небудь від пошкодження або небезпеки” [93, с. 320]. Термін же „профілактика” є словом іншомовного походження, яке увійшло у нашу мову з грецької (prophylaktikos – „запобіжний”) і тлумачиться як „...сукупність запобіжних заходів, спрямованих на збереження та укріплення нормального стану, порядку” [443, с. 576]; сукупність заходів, спрямованих на запобігання виникненню й поширенню чого-небудь, на збереження певного порядку [675, с. 569]. Отже, терміни „превенція”, „попередження”, „запобігання”, „профілактика” об’єднані ознакою – „передування”. Одночасно вони диференціюються ознакою – „своєчасності передування” стосовно певного етапу події [581]. Тобто процесуально і послідовно, за змістом і спрямованістю дій, що здійснюються в межах процесів превенції, попередження, запобігання та профілактики, вони різняться і можуть виступати складовими частинами один одного та окремими етапами (превенція – попередження, випередження; профілактика – запобігання, локалізація), напрямками діяльності фахівців, скерованими на передування виникненню асоціального явища, події та його локалізацію. На підтвердження отриманих у процесі дефінітивного аналізу результатів, ми звернемося далі до аналізу наукових джерел суміжних із соціальною педагогікою галузей науки та сфер практичної діяльності, адже прагнення розмежувати поняття превенції та профілактики, і визначити критерії взаємозв’язку феноменів цих явищ, на нашу думку, є методологічно значимим для розуміння предмету даного підрозділу дослідження – суті превенції соціального сирітства.

Враховуючи учіння про методологію наукового дослідження та її спрямованість на внутрішні механізми, логіку руху і організації процесу отримання об’єктивного знання, розпочнемо процес аргументації вище висловленої нами думки, звернувшись до найвищого філософського рівня методології, що виступає змістовим підґрунтям наукового пошуку та фундаментального пізнання суті превенції соціального сирітства.

Усвідомлюючи зв'язок соціальної педагогіки, її щоденної практики із філософією життя, соціальною філософією, у контексті проблеми нашого дослідження, розпочнемо міждисциплінарний аналіз наукових джерел з розгляду *соціально-філософських* досліджень задля розкриття сутності та співвідношення понять „превенція” і „профілактика”, та розуміння їх змісту.

Даний напрям представлений, *по-перше*, науковими працями з філософії, соціальної філософії, які розглядають феномен соціальної превенції, класифікації її форм, що дозволяє осмислити проблему соціальної превенції парадигмально, на системно-філософсько-історичному рівні, та уточнити сутність процесів превенції і профілактики; *по-друге* – науковими дослідженнями в галузі філософії, соціології та практики соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності, які охоплюють доробки науковців присвячені розкриттю суті превентивного і профілактичного напрямів суспільної практики, що дасть нам можливість визначити сутність механізму соціальної превенції та соціальної профілактики і вибудувати розуміння змісту превенції соціального сирітства з позиції соціально-педагогічної науки і практики соціальної роботи.

Розпочинаючи аналіз наукових досліджень *першого напрямку* означеного блоку джерел, хотілося б зазначити, що проблема соціальної превенції у філософії бере свій початок в учіннях античних філософів (Демокрита, Сократа, Протагора, Платона, Аристотеля, Епікура, Цицерона тощо), які вперше поставили питання про превентивне за своєю спрямованістю і сутністю соціальне виховання особистості як виховання людини у громадянському суспільстві та в інтересах держави і суспільства [20, с. 76; 202; 359, с. 180, с. 196; 360, с. 179; 361, с. 25; 550, с. 89; 765, с. 327; 768, с. 82].

Вагомим етапом розвитку превентивних ідей в сфері соціальної філософії та, безумовно, соціально-педагогічної науки став також період XIX – I половини XX ст., коли відомі зарубіжні філософи, психологи, педагоги, суспільні діячі (Й. Герbart (1776-1841 рр.), А. Дістервег (1790-1866 рр.), Е. Дюркгейм (1858-1917 рр.), Д. Дьюї (1859-1952 рр.), П. Наторп (1854-1924 рр.)), з соціально-філософських та педагогічних позицій, обґрунтували теорії соціалізації особистості, напрями профілактичної діяльності з різними категоріями дітей, форми та види соціального виховання бездоглядних та безпритульних дітей – соціальних сиріт.

Серед ключових науково-теоретичних принципів, які сприяли дослідженню питання співвідношення превенції і профілактики, їх змісту, визначенню

філософсько-методологічних засад даних видів соціально-педагогічної діяльності, варто назвати: принцип „стримуючого виховання”, сутність якого полягає у необхідності превенції, тобто утримання вихованця від девіантних учинків, культивування слухняності у поведінці (Й. Герbart); принцип гуманізму, що передбачає створення атмосфери адекватної взаємодії та поваги загальнолюдських цінностей; принцип трудового, соціального та природовідповідного виховання (А. Дістервег) [172, с. 14-15]. Враховуючи це, а також досліджуючи філософські та історико-педагогічні джерела [149; 172; 189; 201; 431; 559], можна зазначити, що розвиток зарубіжної соціально-педагогічної думки того періоду (і перш за все у Німеччині) був детермінований філософським змістом ідей соціальної превенції, що відображалось в наукових концепціях формування особистості, соціальної зумовленості виховання, організації соціально-профілактичної діяльності з різними, соціально вразливими групами населення.

Водночас, вивчаючи сучасні зарубіжні дослідження, присвячені філософським питанням соціальної профілактики [124; 340; 453; 709; 710; 711; 712; 713; 733; 785; 786], можна зустріти визначення профілактики як науково обґрунтованих та своєчасно застосованих дій, спрямованих на попередження можливих фізичних, психологічних або соціокультурних колізій у окремих індивідів чи груп ризику; збереження, підтримку і захист нормального рівня життя та здоров'я людей; сприяння їм у досягненні визначених цілей та розкриття їх внутрішніх потенціалів (М. Блум) [68, с. 369]. Аналізуючи дане визначення, ми цілком погоджуємося із думкою філософів О. Тугарова, Е. Шевцової, які констатують, що такий теоретико-методологічний підхід веде до ототожнення превенції та профілактики як феноменів суспільного життя та створює формально-логічний бар'єр для розмежування їх змісту з позицій соціальної філософії. У своєму дослідженні науковці виходять із того, що розмежування у процесі науково-теоретичного пізнання профілактики і превенції за змістом, структурою, функціями та сферами реалізації є перспективним підходом до дослідження різноманітних аспектів змісту соціально-педагогічної діяльності та практики соціальної роботи. І наголошують, що „...розмежування змісту превенції та профілактики не говорить про відмову від існуючих підходів до розгляду конкретних аспектів профілактичної діяльності у соціальній сфері та освітньому просторі, адже *профілактика за змістом і функціями є складовою частиною превенції*” [713, с. 49].

Тобто така соціально-філософська традиція осмислення феноменів суспільного життя орієнтує нас на розуміння того, що „...превенція являє собою цілеспрямований

соціальний вплив на процеси та події суспільного життя, які не характеризуються відхиленням від соціальної норми” [711, с. 204], і веде до розгляду соціальної превенції „...як попередження, своєчасного усунення причин можливої соціальної аномії, тобто попередження виникнення соціальних проблем; як діяльності, спрямованої на поліпшення соціального благополуччя індивідів, на основі досвіду організації та устрою суспільного життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил. У свою чергу соціальна профілактика – це діяльність, спрямована на попередження розвитку вже існуючої соціальної аномії, загострення соціальних проблем, що вже проявилися, на запобігання проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності та конфліктності” [712, с. 123-124]. Ця теоретична сентенція для нас є надзвичайно важливою. Адже, у контексті нашого дослідження, її суть полягає в тому, що у випадку соціально-педагогічної превенції ми повинні розуміти діяльність (соціально-педагогічну роботу) спрямовану на попередження причин виникнення асоціального явища соціального сирітства та чинити випереджальний вплив на соціальне середовище. Тобто спрямовувати соціально-педагогічний вплив на сім’ю, проводити інформаційно-просвітницьку роботу із сім’ями щодо виявлення актуальних потреб та вирішення їх життєвих проблем, активізації ресурсів батьків, розвиток батьківської компетентності задля підвищення спроможності виконання ними у повному обсязі батьківських функцій, обов’язків щодо виховання дітей. А у випадку соціально-педагогічної профілактики – це будуть дії спрямовані на запобігання, локалізацію та викорінення явища соціального сирітства, як вже існуючого у суспільстві асоціального явища і, фактично, це є соціально-педагогічна робота з сім’ями групи ризику по соціальному сирітству: сім’ями, які потрапили у СЖО, неповними сім’ями (матерями-одиначками, „маленькими мамами” тощо), кровними асоціальними сім’ями, щодо запобігання відмови від дитини, локалізації існуючої вже бездоглядності чи безпритульності дітей; сім’ями, діти з яких є вихованцями інтернатних закладів, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, притулків для дітей, інше. А значить мета, завдання, зміст превентивно-профілактичних дій, методи і контингент (об’єкт), на який буде спрямовано попереджувальний вплив, будуть відрізнятися. Тому дане твердження є досить важливим для нас, для розуміння і побудови змістовно-процесуальних дій щодо організації превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Поступово вибудовуючи логіку аргументів щодо розуміння змісту процесів

превенції і профілактики, та розкриваючи зміст філософії соціальної превенції, потрібно зазначити, що змістовно вона є ширшою за філософське осмислення окремих проблем соціальної профілактики і ґрунтується на принципі надання соціальної, психосоціальної та іншої професійної допомоги населенню з урахуванням того, що допомога нужденним повинна надаватися, виходячи з їх соціального і фізичного статусу. Враховуючи цей принцип, повинна створюватися, функціонувати та здійснюватися *система соціальної превенції як система потенційного соціального розвитку особистості* [885, с. 30]. Дане твердження є принципово важливим для нас, адже дозволяє змістовно змоделювати систему превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, зробивши акцент на створення соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини (окремої особистості) групи ризику по соціальному сирітству в межах міської територіальної громади через організацію освітніх (просвітницьких), виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, соціально-побутових умов, що сприятимуть потенційному соціальному розвитку особистості, та активізації взаємодії суб'єктів громади, залученню до цього процесу, з одного боку, ресурсів громадських і державних інституцій, а з іншого – внутрішніх ресурсів самої сім'ї та особистості.

Соціально-філософська ідея осмислення змісту соціальної превенції включає у себе знання концептуальних засад дослідження превентивної діяльності у широкому контексті соціальної практики. Коротко розглянемо їх.

До конкретних видів соціальної практики, як потенційної основи соціальної превенції, у сучасному суспільстві, відносять:

1) *ті види практики, які доповнюють державні заходи*, серед них: громадянська активність членів локальної спільноти (громади), спрямована на соціокультурний розвиток та інтеграцію у співтовариство конкретного індивіда, перш за все дитини; усвідомлювана і послідовна організація, з боку співтовариства, особистого та соціального простору індивіда: залучення його до різних видів соціальної активності, формування адекватного соціального оточення, моніторинг розвитку конкретної соціальної ситуації, своєчасна консультація з фахівцями [896];

2) *види соціальної практики, які замінюють існуючі державні заходи*, серед яких: надання допомоги членами локального співтовариства матеріальної, соціальної та психологічної допомоги тим, хто опинився у складних життєвих обставинах; надання їм тимчасового притулку; ініціювання й організація ізоляції членів сім'ї, які провокують складність життєвої ситуації, чинять насильство. Позитивні

профілактичні наслідки цих заходів визначаються соціокультурними характеристиками тих членів співтовариства, які прагнуть захистити індивіда від властивостей, що травмують його особистість або його оточення [892, с. 30];

3) *альтернативні види соціальної практики*, а саме: самостійні спроби допомоги індивіду без звернення у відповідні соціальні служби; спроби самостійно вплинути на неблагополучне для індивіда соціальне оточення; звернення за допомогою у громадські організації, до приватних осіб. Альтернативні види соціальної практики поділяють на: репресивні, компенсаційно-охоронні та збалансовані. Всі вони ґрунтуються на встановленні певного ступеню контролю над взаємовідносинами індивіда з його соціальним оточенням. Репресивні альтернативні дії полягають у здійсненні постійного контролю над поведінкою найчастіше дитини із застосуванням жорстких заходів аж до прямого насильства. Такі дії є небезпечними через можливість травмування психічного і фізичного здоров'я індивіда, а за наявності соціокультурних чинників сімейного неблагополуччя дитини самі стають чинниками його складної життєвої ситуації [827, с. 8].

Компенсаційно-охоронні альтернативні дії щодо подолання дитячого неблагополуччя в середині сім'ї полягають у створенні атмосфери повного прийняття дитини членами родини; у прагненні оберігати її від будь-яких негативних емоцій, в тому числі й зумовлених відвідуванням школи, контактами з учителями. Така поведінка батьків може, у найкращому випадку, тимчасово призупинити розвиток девіантної поведінки дитини, але у перспективі лише здатна ускладнити ситуацію. Позитивний ефект можуть мати і збалансовані дії, коли, до прикладу, члени родини починають поступово займатися вихованням дитини, формуванням її системи життєвих цінностей і соціального оточення. Успішність таких дій багато в чому залежить від соціокультурних характеристик тих індивідів, які ці дії здійснюють [710, с. 129–130]. Беручи до уваги дану концепцію соціальної превенції поведінкових девіацій, ми цілком можемо говорити про її універсальний характер і адаптацію до досліджуваної проблеми превенції соціального сирітства, але у цьому випадку всі дії превентивної соціальної практики будуть спрямовані і стосуватися сім'ї, осіб, що є в групі ризику по соціальному сирітству.

Таким чином, розкриваючи прикладне значення соціальної превенції з позицій соціальної філософії, можна зазначити, що актуальним підґрунтям соціальної превенції є, перш за все, види соціальної практики, які доповнюють державні заходи, та які замінюють їх. Альтернативні ж види соціальної практики основою соціальної

превенції не є, але вони формують загальний контекст напрямів превентивної діяльності, що здійснюються у соціальній сфері сучасного суспільства. Названі елементи змісту соціальної превенції передбачають як їх конкретизацію, так і абстрагування в межах відповідного методологічного підходу. У свою чергу, вибір методологічних парадигм пов'язаний із вивченням можливостей кожної з них при дослідженні питань організації та реалізації, з одного боку, окремих напрямів соціально-профілактичної діяльності, а з іншого – соціальної превенції в цілому, що і буде здійснено нами у подальшому.

Філософсько-теоретичне знання про соціальну превенцію має системний характер в тому сенсі, що є перш за все знанням про методи, які спрямовані на подолання або послаблення впливу джерел соціальної і психологічної „напруги” як у самого індивіда (соціальної групи), так і соціокультурного середовища, що його оточує, й одночасно на створення відповідних умов для набуття індивідом (соціальною групою) необхідного соціального й життєвого досвіду рішення проблем, що перед ними виникають.

Соціальна превенція може бути осмислена як філософський феномен також з *позиції позитивізму*, адже позитивістська парадигма орієнтована на можливість у процесі філософсько-теоретичного вивчення достатньо зафіксувати будь-які соціальні дії, що стосуються превенції як соціального феномену, співставити їх з іншими соціальними фактами, вибудувати теоретичні моделі тих соціальних структур, які стоять за соціальним явищем, що досліджується [712, с. 130].

У свою чергу, *феноменологія* як методологічна парадигма дослідження соціальної превенції ґрунтується на доказі того, що у процесі соціальної діяльності об'єктів і суб'єктів соціальної превенції *зміни їх поглядів, думок, а також нові ідеї, що з'явилися у процесі взаємодії індивідів, впливають на зміну світу їх повсякденної соціальної реальності*. У цьому випадку наукове знання про соціальну практику і соціальну державу, сформоване на основі теоретичних поглядів позитивізму та результатів емпіричних досліджень науковців, є не єдиним відображенням тої „реальності” (П. Бергер, Т. Лукман), яка, у свою чергу, виступає детермінуючим чинником розкриття змісту феномена соціальної превенції [55, с. 5]. Феноменологічна парадигма дослідження становить основу визначення місця ідеї соціальної превенції в системі філософського знання через понятійний аналіз соціальної превенції і соціальної профілактики.

Виходячи з того, що у змісті понять можуть міститися або ознаки однієї категорії

речей, явищ дійсності, або ознаки предметів інших категорій, до прикладу категорій властивості, відносин тощо, та в залежності від наявності або відсутності таких ознак, а також в залежності від ступеня спільності, поняття поділяються на абсолютні й відносні [740, с. 34–35]. А оскільки кожне з відносних понять має у своєму змісті ознаку, що фіксує відношення одного предмету до іншого, а у змісті абсолютного (безвідносного) поняття така ознака є відсутньою, то існує формально-логічна підстава стверджувати, що „соціальна превенція” є абсолютним поняттям, а „соціальна профілактика” – відносним [712, с. 131].

Таке розмежування передбачає переважне застосування соціальної профілактики як основного (загального) поняття конкретної соціально-наукової теорії, до прикладу – теорії соціальної педагогіки, соціальної роботи або теорії девіантної поведінки, а соціальної превенції як категорії соціальної філософії. Гіпотетична можливість формування загальної теорії соціальної превенції у більшій мірі детермінується вибором філософської методології дослідження. Обґрунтована відмова від спроб еkleктично поєднати позитивістські та феноменологічні парадигми у дослідженні проблем соціальної превенції дозволяють побачити гносеологічні переваги феноменологічної методології, яка дає можливість у ході розгляду змісту соціальної превенції з точки зору філософії, з одного боку, виявити в повсякденному соціальному житті людей, неузгодженість значень сенсу їх слів і дій, що складно розрізнити в межах позитивістського підходу. З іншого ж боку, феноменологічна методологія дозволяє „конструювати” соціальне явище превенції, беручи до уваги ті обставини, що окрім соціальної реальності, вивчення якої у більшій мірі детерміновано знаннями, переконаннями, індивідуальним життєвим досвідом дослідника, існує власна реальність, яка „вимальовується” індивіду як об’єкту соціальної превенції, сформована на основі як історії його життя, так і змісту життєвого досвіду, і стає предметом соціально-філософського осмислення [712, с. 132–133].

Такий підхід дозволяє розповсюдити філософське розуміння превенції у суспільстві та її співвідношення із соціальною профілактикою... до теоретико-методологічного розуміння здорового глузду як основи наукового світогляду [124, с. 448–450]. А отже, резюмуючи все вище означене, можемо констатувати, що, з позицій *соціальної філософії, феноменологічної парадигми*, превенція – це *попередження, своєчасне усунення причин можливої соціальної аномії*, тобто попередження виникнення соціальних проблем; діяльність, спрямована на

поліпшення соціального благополуччя індивідів, соціальних груп, соціуму в цілому, на основі організації та устрою суспільного життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил у суспільстві. А соціальна профілактика – це діяльність, спрямована *на попередження розвитку вже існуючої соціальної аномії*, загострення соціальних проблем, що вже проявилися у суспільстві, на запобігання проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності та конфліктності тощо.

В межах здійснюваного нами міждисциплінарного аналізу наукових доробків у *галузі філософії, соціології та практики соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності*, спробуємо розкрити суть превентивного і профілактичного напрямів суспільної практики задля з'ясування спільного і відмінного у механізмах здійснення соціальної превенції та соціальної профілактики, їх співвідношення, з метою подальшого розкриття сутності превенції соціального сирітства.

Варто зазначити, що серед вітчизняних та зарубіжних науковців, які розглядали дане питання у контексті філософії, соціології та практики соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності, є дослідження українських учених і фахівців-практиків: Т. Алексеєнко [214], О. Безпалько [128], Р. Вайноли [288], В. Виноградової-Бондаренко [610], І. Доброскок [610], Т. Журавель [205], Н. Заверико [208], І. Зверєвої [645], А. Капської [288], Л. Калашнікової [371], Г. Лактіонової [645], А. Лобанової [371], В. Лютого [385], Н. Максимової [390], О. Мурашкевича [426], В. Оржеховської [448], М. Окаринського [444], О. Осетрової [453], О. Пилипенко [450], В. Приходько [510], Т. Семигіної [585], С. Сургової [667], С. Толстоухової [390], Т. Федорченко [491] та ін.; російських соціологів – О. Бородкіної [74], Н. Зайцевої [590], І. Зізіашвілі [223], Є. Карелкіна [294], І. Осипової [454], Н. Максимової [390]; зарубіжних теоретиків і практиків соціальної роботи – Н. Гурвича [509], Л. Кунельського [354], М. Мацковського [354], А. Мусраунової [676], Л. Осьмук [464], П. Павленок [469], Т. Протасової [546], М. Рудневої [469], К. Туганбекової [676], Є. Холостової [753], Клауса П. Яппи [856]; представників російської наукової школи соціальної педагогіки – Ю. Василькової та Т. Василькової [89], М. Галагузової [125], О. Іванова [714], Л. Мардахаєва [395], А. Мудрика [424], В. Нікітіна [632], М. Шакурової [777] та ін.

Аналізуючи наукові роботи сучасних дослідників з філософії, соціології та практики соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності, ми помітили характерну особливість, яка полягає у тому, що в науковій теорії даних галузей знань розрізняють *превентивний, профілактичний та превентивно-профілактичний*

напрями (моделі) соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності.

Превентивний напрям ґрунтується на теорії превенції, представленій у зарубіжній соціології та практиці соціальної роботи. Сутність даної теорії полягає у тому, що превенція розглядається як спроба запобігання небажаним подіям, явищам, процесам. Концепція превенції наголошує на тому, що елементи планування, соціального проектування, які завжди були присутні у соціальній роботі є вираженням превентивних заходів. Фактично у всіх західних країнах превентивна допомога є одним із засадничих моментів розвитку та становлення методів і технологій соціального захисту [679, с. 164]. Саме на цьому ми акцентували увагу у попередньому підрозділі 1.2, коли надавали аналіз зарубіжного досвіду соціальної (соціально-педагогічної) роботи з попередження соціального сирітства.

Перші ідеї про превенцію у соціальному контексті, з'явилися в США у 1915 р., коли одна із засновниць професійної соціальної роботи М. Річмонд та її прихильники активно відстоювали професійну позицію про те, що „...хороший соціальний працівник не лише допомагає витягнути людину з ями, але й намагається знайти спосіб, як запобігти цих ям взагалі” [876, с. 345]. На початок 1930 р. М. Річмонд визначає поняття превенції „...як один із кінцевих результатів декількох процесів, а саме: дослідження (вивчення ситуації – діагноз – прогноз), індивідуальної терапії (соціальне лікування), громадської освіти, законодавства та адміністративних змін [816; 876]. Крім того, її внеском було розповсюдження потенціалу превенції від приватного випадку до широкого співтовариства, розширення спектру превентивної інтервенції (втручання) від мікро- до макрорівня, тобто застосування прямих/директивних, спрямованих на клієнта заходів допомоги, щоб він сам розпочав кроки для покращення свого становища, й не прямих/не директивних, спрямованих на суспільство заходів, які дадуть можливість змінити саме середовище та вплинути опосередковано на становище клієнта [161; 205; 645; 714]. Але як методи і технології соціальної роботи превентивні форми стали використовуватися не так давно, у 70-х рр. ХХ ст. у закордонній практиці та сер. 90-х рр. ХХ ст. – у вітчизняній суспільній практиці.

Розкриваючи зміст превентивного напрямку, варто зазначити, що найбільш адаптованою до практики соціальної роботи є модель превенції німецького соціолога К.-П. Яппи, який під превенцією розуміє „небезпеку” та „ризик”, істотна різниця між якими полягає у тому, що *ризик передбачає деякий вибір і співвідноситься з результатами суб'єктивного рішення, тоді як небезпека виникає через зовнішні по*

відношенню до клієнта об'єктивні обставини. Превенція ж зі самого початку співвідноситься із небезпекою, але мета її полягає у трансформації небажаного стану ризику, що надає клієнтові певну свободу вибору, тобто можливість прийняття рішення із найбільшою вигодою для себе [857].

Спираючись на модель превенції К.-П. Яппи, представники російської школи соціології соціальної роботи під проводом академіка В. Жукова та професорки О. Бородкіної виділяють, в залежності від спрямованості превентивної дії, два види превенції: матеріальну і формальну. Матеріальна превенція *пов'язана з процесами, в результаті яких можуть виникати соціальні проблеми*. А формальна превенція являє собою *механізм компенсації наслідків соціальних проблем*. Дані два види превенції становлять основне ядро сформованої сучасної системи соціального захисту і безпеки [74; 679]. Усвідомлюючи це та слідуючи такій логіці в контексті проблеми соціального сирітства, можна зазначити, що наявність ефективно діючої системи соціальної політики держави щодо захисту сімей з дітьми, орієнтованої на створення гідних соціально-економічних, соціокультурних, інших умов їх життя, попередження ризиків виникнення і подолання складних життєвих обставин, підготовку молоді до сімейного життя й відповідального батьківства, є ознаками матеріальної превенції соціального сирітства, відсутність або невиконання яких провокує появу проблеми соціального сирітства. А тому – створення державних і недержавних соціальних інституцій щодо різних сімейних форм виховання дітей – соціальних сиріт (дітей, які залишилися без батьківського піклування, бездоглядних і безпритульних дітей, „дітей вулиці”), фінансові виплати опікунам, піклувальникам, батькам-вихователям прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу, наявність притулків для дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, кризових центрів, установ соціально-підтримуючого спрямування – це зразок формальної превенції, що спрямована на боротьбу із наслідками вже існуючого явища соціального сирітства, який, безумовно, відповідає принципам соціального захисту, але стосується категорій населення, які вже є групою ризику по соціальному сирітству, мають різноманітні соціальні проблеми і життєві складності соціально-економічного, психолого-педагогічного та іншого характеру. Отже, на наш погляд, систему формальної превенції цілком можливо розглядати як складову системи профілактики соціального сирітства вторинного рівня. А враховуючи те, що, з позицій філософії превенції, поняття „превенція” є абсолютним, а – „профілактика” – відносним по відношенню до нього, то за своїм змістом і функціями матеріальний вид превенції цілком відповідає

первинному рівню профілактики, а формальний вид превенції – вторинному і третинному рівням профілактики, які є складовими частинами превенції.

Серед вітчизняних науковців, які стоять на позиціях виокремлення превентивного напрямку як самостійного напрямку попередження виникнення будь-яких соціальних проблем, ми звернули увагу на визначення превенції у дослідженні доктора філософії О. Осетрової, яка, в контексті суїцидальної превенції, зазначає, що „...суїцидальна превенція – це сукупність соціальних заходів та психотерапевтичних методів профілактики суїцидальної поведінки, прояви якої позначаються широкою різноманітністю...” та включають „...два важливі складники зазначеного процесу: 1) соціальні заходи, що безпосередньо мають відбиватися на орієнтирах соціальної політики держави; 2) психотерапевтичні методи, що передбачають залучення відповідних спеціалістів, дотичних до галузі суїцидології, до надання допомоги і вирішення проблем суїцидентів...”. При цьому „...соціальні заходи попередження суїцидальної поведінки соціально орієнтовані на зміну економічних умов життя та соціального статусу потенційних суїцидентів” [453, с. 3], а отже виступають основою, підґрунтям превентивної роботи, її базовим рівнем організації.

Вибудовуючи розуміння сутності і змісту *профілактичного напрямку* сфери наукових знань з філософії, соціології та практики соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності, потрібно зазначити, що, термін „профілактика”, його перше відоме згадування у світі, було зафіксовано в американському словнику-довіднику Н. Уебстера „A Compendious Dictionary of the English Language” / Короткий словник англійської мови”, 1806 р. видання, де він зазначав, що „...перше згадування поняття „prevention”/„профілактика” відбулося у 1626 р.” [842], а „...перше відоме в історії суспільної практики Америки використання даного терміну – у 1639 році, у галузі: агротехнічних знань – як „...запобіжні заходи проти ерозії ґрунту”; медичної сфери – як „...запобігання захворюванням; виникнення профілактичної медичної допомоги”; права – як „...заходи, спрямовані на запобігання злочинності” [842; 873].

На теренах нинішньої України, одним з перших словників, у якому з’явився термін „профілактика”, був Словник іноземних термінів, підготований О. Чудиновим у 1910 р., де зазначалося, що „профілактика – це наука, що досліджує умови попередження та убезпечення людей від захворювань” [774], тобто відображався медичний аспект даного виду діяльності.

Сучасні українські науковці Т. Алексєєнко [214], О. Безпалько [205], Р. Вайнола [122], Т. Журавель [127], Н. Заверико [208], І. Зверєва [205], Н. Зимівець [127],

А. Капська [288], Г. Лактіонова [214], К. Левченко [644], В. Лютий [9], Т. Лях [9], О. Мурашкевич [426], Т. Семигіна [585], І. Трубавіна [644], С. Харченко [645] й ін., досліджуючи сутність і зміст соціальної профілактики, зазначають, що термін “профілактика” увійшов у обіг суспільної практики, у першу чергу, з огляду на його медичні, здоров’язберігаючі та охоронні аспекти ще за часів стародавнього світу. Розробка ж наукового підґрунтя профілактичних втручань, яка почалася у ХІХ ст. у сфері епідеміології, гігієни та фізіології, сприяла вивченню ролі зовнішнього середовища у виникненні хвороб, у тому числі й соціальних.

Варто зазначити, що у процесі соціально-економічних та соціально-політичних трансформацій суспільного життя та виникнення відповідних криз і життєвих колізій у розвитку індустріального та постіндустріального суспільств, ідея профілактичного впливу поступово увійшла в соціальну практику боротьби із кризовими суспільними явищами і соціальними проблемами різного характеру та набула відомий нам сьогодні соціально-захисний зміст лише з початку ХХ ст.

У соціології, профілактика переважно розглядається як сукупність (система) заходів, спрямованих на охорону здоров’я, покращення фізичного розвитку населення, забезпечення довголіття, а також як попередження виникнення асоціальних факторів, явищ та процесів [205, с. 86]. Тобто соціологічні дослідження роблять акцент на медичному і правовому аспектах профілактичної діяльності.

У філософії соціальної роботи соціальна профілактика тлумачиться як вид соціальної допомоги, що полягає у створенні умов сім’ям для самостійного забезпечення свого добробуту, сімейного підприємства (М. Фірсов, Є. Студенова) [733], що відображає соціальний практико-орієнтований аспект даного виду діяльності як частини соціальної політики держави і носить соціально-захисний характер.

Дослідники у сфері *соціальної педагогіки та соціальної роботи* визначають „профілактику” (з грецької *prophylaktikos* – профілактичний, запобіжний) як сукупність або ж систему заходів, розроблених з метою попередження виникнення та розвитку будь-яких відхилень у розвитку, навчанні, вихованні особистості [604, с. 231]; як сукупність державних, громадських, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію основних причин та умов, що викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру та інші соціально небезпечні і шкідливі відхилення у поведінці [645, с. 36], а також, загалом, як комплекс превентивних заходів, які проводяться

шляхом організації загальнодоступної медико-психологічної і соціально-педагогічної підтримки [626, с. 376].

За О. Безпалько соціальна профілактика – це напрям соціально-педагогічної діяльності, що передбачає комплекс соціальних, економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі [46, с. 35].

З точки зору технологічного підходу щодо розуміння сутності соціальної профілактики, на думку українських вчених школи соціальної роботи, „...соціальна профілактика – це технологія соціальної роботи, що становить комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на попередження соціальних проблем, соціальної дисгармонії, соціальних наслідків тиску на особистість складних умов життя, негативних умов соціалізації” (Л. Тюття, І. Іванова) [714, с. 277]; „...вид соціальної роботи, спрямованої на попередження аморальної, протиправної поведінки, іншої асоціальної поведінки, виявлення негативного впливу на життя і здоров'я людей і запобігання такому впливу” (М. Лукашевич, Т. Семигіна) [59, с. 85].

У законі України „Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю” зазначається, що „...соціальна профілактика – вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді” [533].

У широкому розумінні соціальна профілактика ставить за мету підвищення якості життя людей, збереження та зміцнення їх здоров'я, яке Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) розглядається як гармонійне поєднання фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад [216, с. 38].

Отже, соціальна профілактика має комплексний характер, ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних соціальних, інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних чинників, які зумовлюють відхилення в психологічному та соціальному розвитку людей, в їхній поведінці, стані здоров'я, в організації життєдіяльності і дозвілля та потребують застосування альтернативних мультидисциплінарних заходів, спрямованих на попередження соціальних проблем і девіацій, їх локалізацію й усунення.

Розкриваючи змістову складову профілактики, розрізняють загальну та

спеціальну соціальну профілактику. Загальна профілактика охоплює широкі верстви суспільства та полягає у здійсненні заходів, спрямованих на попередження певних проблем у майбутньому як окремої особистості, так і суспільства, шляхом усунення та нейтралізації факторів, що можуть сприяти їх виникненню [9; 46; 205; 216; 385; 604: 626; 714]. Важливо зазначити, що з позиції феноменологічної парадигми та згідно соціологічної теорії превенції, на нашу думку, саме цей вид профілактики можна розглядати як матеріальну превенцію, що пов'язана з процесами, в результаті яких можуть виникати соціальні проблеми і спрямована на їх попередження.

Спеціальна профілактика спрямована на ті групи, які знаходяться в особливих умовах, що збільшують ризик виникнення та загострення проблеми, чи вже відчувають на собі її наслідки. Спеціальна профілактика передбачає систему заходів, спрямованих на попередження та локалізацію конкретних негативних явищ у поведінці людей [9; 46; 205; 216; 385; 604: 626; 714]. Дотримуючись логіки феноменологічної парадигми, даний вид соціальної профілактики, з нашої точки зору, цілком відповідає формальній превенції, що являє собою механізм компенсації наслідків соціальних проблем.

Одним із підходів до проблеми профілактичної діяльності є трикомпонентний підхід, який є традиційним у науковій теорії та практиці соціальної педагогіки і соціальної роботи, сутність якого полягає у тому, що відповідно до класифікації, підтриманої ВООЗ у 1990 р. і, всі профілактичні втручання поділяються на первинні (соціальна, соціально-педагогічна профілактика), вторинні (соціальна, соціально-педагогічна допомога та корекція) та третинні (корекційно-реабілітаційні заходи). Вид профілактичного втручання обирається відповідно до стадії розвитку проблеми або ж негативного явища.

У контексті теорії соціальної роботи [59; 354; 377; 585; 679; 714; 753], первинна профілактика – це діяльність, спрямована на попередження виникнення проблеми; вторинна – діяльність, спрямована на попередження загострення проблеми та її наслідків серед осіб, які відчули на собі її вплив; третинна – робота, яка проводиться з особами, які постраждали від проблеми, і спрямована на попередження її рецидивів.

З точки зору теорії соціальної педагогіки, в контексті девіантології, первинна профілактика має інформаційно-роз'яснювальний характер, передбачає підвищення обізнаності представників цільової групи з певних питань, формування у них цінності здоров'я та відповідних особистісних якостей, а також навичок, що допоможуть відмовитися від певних стандартів поведінки та негативних звичок [46, с. 35].

Первинна профілактика найбільш масова та неспецифічна. Вона є найважливішим видом превентивних заходів, а її своєчасність, повнота і постійність застосування мають вагоме значення у галузі запобігання відхилень у соціумі та поведінці людини.

Вторинна профілактика передбачає обмеження поширення певних негативних явищ, що вже мають місце у суспільстві чи соціальній групі, попередження загострення таких явищ та їх наслідків, запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива девіантна поведінка [46, с. 35]. Важливо, що профілактичні дії мають бути спрямовані не лише на зміну девіантної поведінки на індивідуальному рівні, а й на обставини, що таку поведінку можуть спричиняти на соціокультурному рівні.

Третинна профілактика спрямована на попередження рецидивів негативних явищ у суспільстві та девіантної поведінки осіб, яким була властива така поведінка раніше, а також на відновлення особистісного і соціального статусу людини [46, с. 35]. Таким чином, з точки зору феноменологічної методології, обґрунтованої нами вище, щодо розуміння співвідношення процесів превенції і профілактики, первинну, вторинну і третинну профілактику можна розглядати як види формальної превенції.

Продовжуючи аналіз наукових джерел щодо розкриття змістової складової профілактичного напрямку досліджень, ми звернулися до доробків сучасних теоретиків російської наукової школи соціології, соціальної роботи та соціальної педагогіки [2; 74; 89; 125; 223; 294; 352; 395; 413; 424; 469; 590; 604; 631; 632; 676; 679; 753; 757; 777] і з'ясували, що коли мова йде про заходи профілактики, то вони визначають загальні, спеціальні та індивідуальні заходи.

Спираючись на ідеї системно-структурно-діяльнісного підходу у розумінні змісту соціальної профілактики, російські науковці соціальної педагогіки розрізняють загальносоціальний (загальна профілактика), спеціальний (соціально-педагогічна профілактика) та індивідуальний (індивідуальна профілактика) рівні соціальної профілактики.

Загальносоціальний рівень (загальна профілактика) передбачає діяльність держави, суспільства, їх інститутів, що спрямована на вирішення протиріч у галузі економіки, соціального життя, морально-духовній сфері та інших, і здійснюється різними органами державної влади й управління, громадськими формуваннями, для яких функція попередження не є головною або професійною. Загальними є заходи, що призначені виключно для профілактики якої-небудь соціальної проблеми, але об'єктивно сприяють її попередженню або локалізації (підвищення освітнього,

культурного рівня особистості, удосконалення виховної роботи) [777, с. 93].

Спеціальний рівень (соціально-педагогічна профілактика) полягає у цілеспрямованому впливі на негативні чинники, пов'язані із окремими видами відхилень або проблем. Усунення або нейтралізація причин цих відхилень здійснюється у процесі діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є професійною. Спеціальні заходи – це заходи, спрямовані на рішення певного завдання, наприклад профілактики безпритульності серед неповнолітніх [777, с. 93–94].

Індивідуальний рівень (індивідуальна профілактика) являє собою профілактичну діяльність по відношенню до конкретних осіб, поведінка яких має риси відхилення або проблемності [777, с. 94].

Підсумовуючи, можна зазначити, що, дотримуючись методології феноменологічної парадигми, загальносоціальний рівень профілактики, за своїм змістом та залученими суб'єктами, є рівнем соціальної превенції матеріального виду, тобто включає заходи спрямовані на соціокультурні та соціально-економічні процеси, в результаті деформації розвитку яких можуть виникати суспільні проблеми. Спеціальний соціально-педагогічний рівень профілактики та індивідуальний рівень – цілком відповідають формальній превенції, яка являє собою механізм компенсації наслідків соціальних проблем та конкретних випадків девіацій.

Розкриваючи *превентивно-профілактичний напрям* сфери наукових знань з філософії, соціології та практики соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності, серед науковців вітчизняної школи соціальної педагогіки, які стоять на позиціях превентивно-профілактичного напрямку, можна назвати представників превентивної педагогіки: В. Оржеховську, О. Пилипенко, В. Приходько, Т. Федорченко, інших, які зазначають, що *„превенція – це дії з метою профілактики, пом'якшення, полегшення, коригування тих умов, що сприяють фізичним або емоційним порушенням, виникненню соціологічних проблем. При цьому мета превентивної діяльності полягає у досягненні стійкої відповідальної поведінки, формування імунітету до негативних впливів соціального оточення”* [450, с. 231], а *превентивність* визначається як *„...спрямованість на запобігання негативних явищ”* [609, с. 139], як *„перетворення середовища ризиків на простір можливостей для самореалізації особистості дитини, що дає змогу значно підвищити ефективність виховної роботи, попередити поширення негативних явищ у дитячому і молодіжному середовищі”* [449, с. 25]. *Превентивність* розглядається ними як *обов'язкова складова*

у сфері соціальної політики, а відповідно навчання, виховання, розвитку дітей. Така позиція повністю відображає ідею того, що превентивне виховання є випереджальним, застережливим процесом, а профілактика – запобіжним, захисним, охоронним, але обидві позиції є присутніми в теорії превентивної педагогіки.

Представники превентивної педагогіки І. Доброскок, О. Лиховид, О. Усик, розрізняють первинну, вторинну і третинну профілактику. Первинна профілактика, з їх точки зору, це соціально-педагогічна профілактика, яка спрямована на боротьбу зі шкідливими чинниками в соціальному та природному середовищі. Вторинна профілактика – це превентивна допомога та корекція, що передбачає виявлення груп ризику, застосування до цих груп комплексу лікувальних та виховних заходів. Третинна профілактика розглядається ними як адаптація, реабілітація і ресоціалізація, сутність якої – в розробці заходів, що спрямовані на одужання хворого, попередження загострення хвороби. Ядром цієї профілактики є терапевтичні заходи і соціальна реабілітація [507, с. 11]. Беручи це до уваги, в контексті нашого дослідження, первинна профілактика є ключовою процедурою превенції соціального сирітства, на етапі постановки та реалізації завдань суб'єктами територіальних громад щодо попередження даного явища.

Хотілося б також зазначити, що, в межах превентивно-профілактичного напрямку, деякі дослідники не розмежовують зміст превенції та профілактики і, фактично, підміняють одне поняття іншим, а також у своїх дослідженнях розглядають і превентивні, і профілактичні дії, то як тотожні, то як такі, що доповнюють одна одну, а превентивну функцію називають запобіжно-профілактичною, соціально-превентивною, а часом її використовують як соціально-медичну.

Так, за визначенням представника російської школи соціальної педагогіки А. Бикова, *профілактика* – це „...комплекс превентивних заходів, що проводяться шляхом організації загальнодоступної соціально-педагогічної та медико-психологічної підтримки сім'ї” [62, с. 23–24]. Науковці у галузі соціальної роботи К. Туганбекова, А. Мусраунова, даючи визначення поняттю „соціальна профілактика”, трактують його як „...попередження, превенція, діяльність з попередження соціальної проблеми, соціального відхилення або стримання їх на соціально терпимому рівні за допомогою усунення або нейтралізації причин, що їх породжують [676].

У російській соціологічній науці, розглядаючи превенцію з позицій системного підходу та теорії девіацій, І. Зізіашвілі [223] зазначає, що „...превенція поведінки, яка

відхиляється від норми – це заздалегідь спланована, цілеспрямована *система попереджальних заходів*, спрямованих на створення умов, що перешкоджають виникненню тих чи інших форм соціальних відхилень, а також їх розповсюдженню” [223, с. 59]. При цьому, дослідниця зазначає, що „...*превенція або профілактика означає „застережливий, запобіжний”* і в широкому розумінні – *профілактика – це сукупність попереджувальних заходів, спрямованих на збереження й укріплення нормального стану, порядку*” або „... система державних і громадських соціальних, гігієнічних та медичних заходів, спрямованих на підвищення рівня здоров’я населення і попередження захворювань” [223, с. 60]. І, „...якщо говорити умовно, *профілактику можна поділити на первинну, вторинну і третинну*. До первинної профілактики відносять: вивчення механізмів формування материнської і батьківської поведінки, типу сім’ї і виховання; вивчення та корекцію порушень материнсько-дитячих відносин, які є причиною зниження емоційного благополуччя дитини і відхилень у її оптимальному психічному розвитку у дитячому, ранньому та дошкільному віці. До вторинної профілактики відносять: раннє втручання у корекцію клініко-біологічних порушень у дитини; дослідження генографії сім’ї; корекцію сімейних стосунків, фізичних та емоційних зв’язків, визначення дитячо-батьківських кордонів; наявність чітких сімейних ролей” [223, с. 60–61]. „Третинна профілактика проводиться відносно підлітків, які скоїли правопорушення, і її метою є корекція поведінки підлітка та його розвиток, а не сам злочин” [223, с. 61].

У понятійно-термінологічному словнику з соціальної політики та соціальної роботи за редакцією українського дослідника М. Головатого, знаходимо, що поняття „*превенція* – походить від лат. *praeventio* – попереджую” й *означає „дії з метою профілактики, пом’якшення, полегшення, коригування умов, що призводять до фізичних або емоційних порушень, виникнення соціоекономічних проблем”* [146, с. 325]. „*Соціальна профілактика має за мету зусилля, які спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп або попередження ускладнення вже наявних проблем”* [501, с. 127]. Тобто тут знову бачимо трактування профілактики через превенцію, що за своїм змістовим навантаженням означає процес попередження, запобігання.

Деякі педагогічні дослідження, що торкаються проблеми попередження (превенції, профілактики) девіацій серед дітей та молоді, також демонструють певну термінологічну неузгодженість. Так, у колективному дослідженні українських науковців: О. Єжової, В. Кириченко, Т. Тарасової, Т. Федорченко, В. Муромець,

В. Нечерди, щодо превентивного виховання, автори зазначають, що „...*превентивне виховне середовище* – це система відомств, служб, установ, суспільних ініціатив, які здійснюють профілактику негативних явищ у молодіжному середовищі, комплексну реабілітацію і супровід проблемної дитини. Створення превентивного виховного середовища в інтересах дитини має подолати некоригованість дій правоохоронних органів, служб у справах дітей, освітніх і медичних закладів, закладів культури, громадських організацій *при вирішенні проблем превентивного виховання і захисту дітей „груп ризику” як профілактичного, так і корекційного спрямування, і передбачає: предметну взаємодію всіх суб’єктів профілактичної роботи; інтегративність діяльності, спрямовану не лише на дитину, але й на навколишнє середовище; створення цілісної системи моніторингу виховного середовища; створення ресурсно-інформаційного, кадрового, програмно-цільового забезпечення превентивного виховання дітей і груп ризику...*” [742, с. 5].

На нашу думку, така термінологічна невизначеність, а іноді підміна і плутанина понять, лише ускладнює процес визначення завдань і змісту роботи соціальних педагогів, соціальних працівників, інших фахівців сфери соціального захисту, соціально-педагогічної підтримки і допомоги, та призводить до дублювання функцій, непорозумінь у сфері їх взаємодії та зоні відповідальності, що вочевидь, як показує сучасна практика, не сприяє ефективному рішенню соціальних проблем та ускладнює превентивну діяльність в цілому.

Отже, представлений нами блок аналізу наукових джерел з філософії, соціології, практики соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності щодо суті превентивного і профілактичного напрямів суспільної практики, дозволив скласти об’єктивне уявлення про дослідження наукової спільноти у справі попередження соціальних аномій, їх можливих наслідків та визначити сутність механізму соціальної превенції та соціальної профілактики, їх специфіку, об’єкти, суб’єкти, види та рівні, співвідношення, як видів професійної діяльності соціальних педагогів і соціальних працівників, інших фахівців соціальної сфери щодо превентивно-профілактичного впливу на існуючі та можливі соціальні проблеми і явища. Проведений аналіз дозволив нам систематизувати наші уявлення про сутність, зміст та місце превенції в суспільній практиці та дійти до висновку, що *соціальна превенція* – це комплекс попереджувальних заходів соціально-економічного, правового, соціокультурного, медичного і психолого-педагогічного характеру, спрямованих на активізацію і формування внутрішніх ресурсів сім’ї щодо попередження ризиків виникнення

соціального сирітства, створення в умовах ТГМ соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей, молоді як зовнішнього ресурсу превенції. *Соціальна профілактика* – це наступний, після превенції, етап спеціальних заходів держави і суспільства щодо вирішення існуючих вже соціальних проблем сімей, дітей, молоді, їх локалізації та недопущення повторного виникнення. Таке послідовно-процесуальне розмежування, з нашої точки зору, допоможе нам у подальшому обґрунтуванні й моделюванні системи превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, у наступних розділах даного дослідження.

Продовжуючи міждисциплінарний аналіз та *враховуючи зв'язок соціальної педагогіки із правом*, розглянемо другий блок наукових джерел, що необхідний для здійснення соціально-педагогічного дослідження з розробки і впровадження системи превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста та представляє погляди вчених-правознавців, юристів, криміналістів стосовно визначення сутності понять „превенція” і „профілактика”, їх співвідношення у правовій сфері.

Серед українських та зарубіжних науковців, які досліджували сутність превенції, зміст превентивної діяльності та її співвідношення із профілактикою, з *позиції кримінального права і попередження злочинності*, різноманітних видів та проявів превенції, можна виділити В. Бабакіна [23], Р. Віцке [165], К. Горшенича [148], А. Зелінського [222], І. Іванова [714], Е. Каримова [295], О. Книженко [307], Я. Кондратьєва [318], І. Крепакова [338], Г. Литвинову та О. Литвинова [369], О. Лекарь [365], А. Михайличенко [416], Т. Миронюка [415], С. Погребняка [498], І. Портнова [498], С. Сафронова [581], О. Сахарова [583], С. Солодовнікова [620], О. Сура [666], О. Третьякова [704], О. Черепненко [769], О. Юхно [805] та ін.

Попередній аналіз наукових доробків вище названих учених дозволив виокремити певну особливість наукової теорії в галузі кримінального права, а саме те, що до початку 2000-х рр. питання сутності та змісту превенції, як самостійного напрямку діяльності органів внутрішніх справ у процесі попередження злочинів, не виокремлювалося і не розглядалося. До цього часу основний науковий пошук дослідників було зосереджено навколо змісту та специфіки процесу профілактики, попередження, запобігання злочинів у різних сферах суспільного життя, в межах яких превентивні заходи, спрямовані на випередження злочинної діяльності, були складовою компонентою первинної профілактики, попереджувальних дій фахівців органів внутрішніх справ. Це підтверджує і наявність невеликої кількості дисертаційних досліджень та наукових монографій, публікацій, що присвячені саме

вивченню різноманітних видів превенції та досить широкого кола досліджень, предметом вивчення яких є саме процеси профілактики, запобігання, попередження, їх сутність, зміст, особливості, тощо.

Розпочинаючи аналіз *юридичного напрямку наукових джерел*, варто відмітити, що серед важливих для нашого дослідження (щодо розуміння суті превенції та її співвідношення із профілактикою) є наукова робота С. Сафронова „Поняття превенції злочинів та її співвідношення з однорідними поняттями” (2012 р.) [581], в якій дослідник розкриває сенс слова „превенція” на інтуїтивно-раціональному рівні, в контексті з тематикою боротьби зі злочинністю і вченням кримінального права про злочин, у співвідношенні з іншими ототожненими визначеннями: „профілактика”, „попередження”, „запобігання” злочинній діяльності та розкриває суть превенції злочинів. Науковець зазначає, що „...превенція є одним із напрямків у боротьбі зі злочинністю і, стоячи в одному рядку з категоріями понять „випередження злочину” (профілактика, попередження, запобігання, припинення), *превенція є самостійним і відокремленим способом соціальної боротьби, спрямованим на недопущення розвитку суб’єктивної сторони злочину на її початковому етапі. Її специфіка визначається генезисом злочину, в основі якого є намір, думки про можливість здійснити суспільно небезпечне діяння*” [581, с. 8]. Автор наголошує, що механізм злочинної діяльності є багатоелементним і включає в себе не тільки дієві аспекти поведінки, а й суто психологічні формації людини. Та приходиться до висновку, що превенція відповідає за „дисципліну” думок. При цьому, шкідливі думки та шкідливі діяння є елементами одного поняття – злочин. Але думка знаходиться напередодні шкідливого діяння, вона передує йому, вона перша. І саме тому *функціональне призначення превенції вбачається у тому, щоб не допустити реалізацію злочинної думки в реаліях людських дій*. Превенція повинна усунути чи трансформувати злочинні думки, наміри і бажання або послабити актуальність їх існування для особи; в крайньому випадку, залишити їх лише в ідеальній субстанції, створивши надійний стримуючий псі-фактор [581, с. 8]. Щодо послідовності застосування превентивних дій, то С. Сафронов зазначає, що „...превенція злочинів здійснюється не на стадіях скоєння злочину, які передбачені Кримінальним кодексом України, а на самому першому етапі механізму злочинної діяльності, тобто на етапі існування наміру та мотивацій на злочин. ...Поле превентивної діяльності є свідомість людини. Тому, превенцію злочинів можливо порівняти з психологічною війною, метою якої є зміна в бажаному напрямку психічних характеристик особи, від якої можливо очікувати

скоєння злочину. Погляди та думки, ціннісні орієнтири, настрої, мотиви, психологічні установки, стереотипи поведінки все це є предметом превентивної діяльності” [581, с. 8–9]. Отже, С. Сафронов тлумачить превенцію злочинів як „...засновану на морально-правових принципах і приписах законодавства діяльність суб’єктів оперативно-розшукової діяльності щодо виявлення умислу на вчинення злочину та здійснення психологічного впливу на його носія з метою недопущення реалізації злочинних намірів і бажань в будь-яких фактичних проявах діяння” [581, с. 9]. Тобто превенція є первинною дією, з точки зору послідовності її застосування, у процесі попередження злочинів, яка передує профілактиці, що за своїм змістом також носить попереджувальний характер, але вже спрямована на злочинні дії, їх запобігання та локалізацію, на відміну від превенції, мета якої недопущення навіть злочинних думок та випередження їх можливого практичного втілення.

Змістовно розкриваючи напрям досліджень щодо суті превенції у площині кримінального права, ми звернули увагу на дисертаційну роботу Р. Віцке „Державно-правовий механізм кримінальної превенції: теоретико-правовий аспект” (2008 р.), в якій під кримінальною превенцією авторка розуміє „...особливий напрям діяльності держави щодо впливу на причини злочинної поведінки та умови, що їй сприяють, які призводять до скорочення або бажаної зміни структури правопорушень, а також їх не скоєння” [103, с. 7]. До елементів кримінальної превенції Р. Віцке включає: „...заходи загальної, спеціальної та індивідуальної профілактики правопорушень, що здійснюються на стадії зародження й становлення антисоціальної особистості; заходи щодо запобігання правопорушенню, які здійснюються на стадії підготовки до нього; заходи щодо припинення правопорушення на стадії замаху на нього” [103, с. 7]. Тобто авторка зазначає, що превенція складається з профілактичних заходів, які включають повний цикл попереджувальних дій, від морально-психологічного впливу на особистість, формування її правосвідомості, правове виховання, з метою виключення антисоціальних думок і намірів – до запобігання асоціальним, злочинним діям, від їх задуму до випередження їх скоєння. При цьому науковець тлумачить суть превенції через профілактичні дії, які, фактично, є складовими компонентами превентивного процесу.

З точки зору теорії права, Р. Віцке робить акцент на ролі держави у превентивній діяльності і розробляє державно-правовий механізм кримінальної превенції, який являє собою „...сукупність засобів, що забезпечують стан впорядкованості суспільних відносин у сфері виявлення, усунення, мінімізації або нейтралізації причин, які

породжують правопорушення та умов, що сприяють їх здійсненню. Основними компонентами структури державно-правового механізму кримінальної превенції є: 1) керуюча система в особі держави, її органів та інших організацій і окремих громадян, у тому числі й уповноважених державою; 2) керована система, що являє собою сукупність соціальних протиріч, зумовлюючих правопорушення та злочинну поведінку соціальних груп і окремих громадян; 3) сукупність засобів, способів, прийомів та заходів, за допомогою яких здійснюється вплив керуючої системи на керовану систему, з метою формування правомірної поведінки соціальних груп і окремих громадян; 4) сукупність чинників, які впливають на суб'єкти та об'єкти керування, і які необхідно враховувати під час здійснення управлінського впливу (економічного, політичного, соціального, психологічного тощо)" [103, с. 7]. Представлений авторкою комплексний погляд на державно-правовий механізм кримінальної превенції, дозволяє в контексті нашого дослідження усвідомити місце і роль суб'єктів територіальної громади у процесі превенції соціального сирітства як керуючої системи по відношенню до явища соціального сирітства, що виступає у якості керованої системи, яка потребує відповідного керованого впливу та ефективних заходів економічного, соціального, правового, психологічного, педагогічного та іншого характеру щодо його попередження.

Продовжуючи аналіз наукових джерел юридичного блоку, ми звернули увагу на наукову роботу І. Іванова „Криміналістична превенція: комплексне дослідження генези, стану, перспектив" (2004 р.), в якій він розглядає криміналістичну превенцію через призму поняття „профілактика злочинів", з позиції комплексного підходу, і зазначає, що „...криміналістична превенція (профілактика злочинів) являє собою систему наукових положень і практичних рекомендацій про закономірності розробки та використання в кримінальному судочинстві технічних засобів, тактичних і методичних прийомів для запобігання задумів і підготовки злочинів, своєчасного виявлення, швидкого, повного розкриття і якісного розслідування скоєних злочинів, припинення конкретної злочинної діяльності та ліквідації її небезпечних наслідків, виявлення і усунення в процесі розслідування обставин, що сприяли вчиненню і приховуванню злочинів, подолання будь-яких форм протидії розслідуванню" [226, с. 287]. Тобто, дане тлумачення поєднує превентивні і профілактичні процесуальні дії, що сприяють випередженню і локалізації злочинної поведінки.

Розкриваючи сутність превенції з точки зору кримінального права, нашу увагу привернуло дослідження О. Третьякова „Кримінально-правова превенція тяжких

насильницьких злочинів” (2004 р.), в якій автор під кримінально-правовою превенцією тяжких насильницьких злочинів розуміє „...попереджувальний вплив кримінальної відповідальності і покарання, передбаченого в нормах про злочини, в яких в якості основного або додаткового об’єкта посягання виступають суспільні відносини з приводу недоторканності життя і здоров’я, а також попереджувальний вплив інших кримінально-правових норм на криміногенні чинники з метою стабілізації, кількісного скорочення і якісного пом’якшення насильницької злочинності” [704, с. 177]. Тобто автор зазначає важливість застосування превенції та створення превентивного поля на рівні нормативно-правової бази держави, яка, фактично, формує морально-правові норми взаємодії членів суспільства і може бути ефективним засобом спрямованим на випередження злочинної діяльності, делінквентної поведінки через правову просвіту й правове виховання громадян. У своїй дисертації О. Третьяков підкреслює, що „...невірною і неправомірною є позиція окремих авторів, що допускає будь-яке протиставлення профілактичних заходів соціально-кримінологічного характеру кримінально-правовим заходам. Останні „несуть” в собі великий профілактичний „заряд” і є невід’ємним органічним доповненням перших. Беручи кримінальний закон, окремі його норми, законодавець має на увазі посилити превентивну спрямованість щодо певного виду забороненої, в тому числі і насильницької, поведінки” [704, с. 137]. Вчений наголошує, що „...видається справедливим і соціально зумовленим такий стан, при якому кримінальне законодавство в цілому і його окремі норми, а також судова практика повинні бути спрямовані в першу чергу на виховання глибокої поваги до життя, здоров’я людини як до найвищих і абсолютних цінностей, що підлягають особливій охороні. Це повинно знайти відповідне відображення і в санкціях кримінально-правових норм” [704, с. 142].

Аналізуючи наукові доробки, присвячені різноманітним видам превенції, у площині юриспруденції, важливою для нашого наукового пошуку є дисертаційна робота Л. Миронової „Превенція делінквентної поведінки співробітників органів внутрішніх справ: теоретико-прикладні аспекти” (2007 р.), в якій представлено вихідні положення теорії попереджувального впливу і проведено дефінітивний аналіз понять „превенція”, „профілактика”, „попередження”, „запобігання” з позиції генези злочинних дій. Вчена наголошує, що „...процес попередження злочинів, у більшості випадків, ототожнюється з діяльністю щодо виявлення та усунення причин і умов, що породжують вчинення злочинів...”, а також зазначає, що „...завдання недопущення

злочинів повинні вирішуватися не тільки за допомогою впливу кримінологічної профілактики, як діяльності, орієнтованої на виявлення та блокування причин і умов злочинності, а й такими методами, як запобігання злочинів, які є у стадії задуму і підготовки, а також припинення розпочатих правопорушень. Внаслідок чого поняття запобіжного впливу на злочинність розглядається як більш широка наукова категорія, ніж профілактика... Превенція ж делінквентної поведінки співробітників органів внутрішніх справ органічно входить в систему заходів попередження злочинності в цілому та являє собою комплексну систему заходів внутрішнього і зовнішнього характеру щодо недопущення злочинів, здійснюваних спеціалізованими суб'єктами попереджувальної діяльності, шляхом виявлення та усунення причин і умов злочинів (профілактики), запобігання тих злочинів, які є у стадії задуму і підготовки, припинення замахів на них, а також злочинної діяльності, що продовжується [414, с. 20–21]. Отже, при такому розумінні суті попередження воно розглядається як антикримінальна діяльність, зорієнтована на всі стадії злочинної, „передзлочинної” активності співробітників ОВС, що має важливе значення для забезпечення попереджувального впливу на широкий спектр криміногенних чинників, який розпочинається саме с превенції, тобто дій на випередження злочину на психологічному рівні і недопущення злочинного задуму.

Наступна група науковців юридичного блоку джерел [30; 312; 365; 369; 403; 415; 416; 498; 620; 666] не виокремлювали превенцію як самостійний напрям оперативно-розшукової діяльності та кримінального права у боротьбі зі злочинністю, але вивчали у своїх дослідженнях сутність профілактики, її зміст, види, розглядаючи її як системне утворення, специфічну соціальну систему, акцентуючи увагу на тому, що система профілактики злочинів структурована за об'єктами та суб'єктами профілактики, за метою її здійснення, за масштабами проведення, характером впливу та способами профілактики тощо. І тому однозначно-типового розуміння профілактики бути не може. Профілактику злочинів здійснює і держава, і правоохоронні органи, і органи місцевого самоврядування, і певні суб'єкти господарської діяльності. Але у кожного з них своя мета, свої об'єкти та суб'єкти профілактичної діяльності, своя правова база та компетенція, відособлена матриця можливих профілактичних заходів [403, с. 62]. Саме тому, ще в радянській теорії профілактики злочинів, А. Лекарем, було введено у якості спільного, об'єднуючого, родового поняття термін „запобігання злочинів”, сутність якого полягала у недопущенні події злочину та його шкідливих наслідків. Автор зазначав, що „...процес запобігання злочинам включає три основних елементи:

профілактику злочинів (загальну та індивідуальну); попередження злочинів; припинення злочинів... Профілактика злочинів – це діяльність державних органів (у тому числі й органів внутрішніх справ) і громадських організацій з виявлення та усунення причин, які породжують злочин, та умов, що сприяють їх вчиненню. Попередження злочинів – це процес встановлення осіб, що виявляють намір вчинити злочин, і прийняття до них заходів (переважно виховних) з метою не допустити реалізації цих намірів в злочинних діях. Припинення злочинів – це виявлення осіб, які підготовлюють вчинення злочину та прийняття до них заходів з метою недопущення переростання підготовчих дій в замах, а замаху – в закінчений злочин” [365, с. 3].

У науковій роботі Г. Литвинової та О. Литвинова „Профілактика злочинів: управлінський аспект” (2001 р.), автори запропонували п’ять визначень „профілактики злочинів”, розкриваючи її сутність на різних рівнях розуміння цього терміну, а саме: 1) профілактика злочинів – це багаторівнева система заходів, що проводяться державними, недержавними органами, громадськими формуваннями, та окремими громадянами для мінімізації дії або нейтралізації причин, що породжують злочини, та умов, що сприяють їх вчиненню; 2) профілактика злочинів – це особливий вид соціального управління, що має за мету зниження інтенсивності процесів детермінації злочинності, нейтралізацію дії її причин та умов для обмеження злочинності до соціально прийняттого рівня; 3) профілактика злочинів – це різноманітна за формами діяльність, яка спрямована на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність; 4) профілактика злочинів – це вплив держави, суспільства та їх інститутів на негативні сторони соціального буття з метою усунення, послаблення та нейтралізації причин вчинення злочинних дій та умов, що їм сприяли; 5) профілактика злочинів – це інтегрована, багаторівнева взаємодія та взаємозалежність елементів системи, яка створена для здійснення функцій боротьби зі злочинністю” [369, с. 17–18]. Резюмуючи вище наведені визначення, можна констатувати, що профілактика є однією із форм боротьби зі злочинністю, один із різновидів впливу на злочинність, а це говорить про те, що існують й інші види попереджувального впливу, серед яких сьогодні науковці визначають превенцію, попередження, запобігання, припинення, що за своїм змістом відрізняються від профілактики, яка спрямована на два цільових об’єкта – причини злочину та умови, що сприяють скоєнню злочинів.

Таким чином, завершуючи аналіз наукових джерел юридичного напрямку стосовно визначення сутності понять „превенція” і „профілактика”, їх

співвідношення, можемо констатувати, що в сучасній науковій теорії кримінального права було введено родові поняття – „запобігання злочинності”, „попереджувальний вплив” і це дозволило виокремити їх змістові складові: превенцію, попередження, профілактику, запобігання, припинення, що процесуально, в залежності від цільових об’єктів та генези злочину, відрізняються між собою і можуть використовуватися на практиці і як самостійний напрям, і як послідовні, взаємодоповнюючі процеси. При цьому *превенція* є самостійним і відокремленим способом соціальної боротьби, системою комплексних заходів, функціональне призначення яких полягає у тому, щоб не допустити реалізацію злочинної думки в реаліях людських дій. Якщо превенція вдалася, в інших заходах немає сенсу. У цьому полягає смислове значення превенції, її призначення у практиці боротьби зі злочинністю. *Профілактика* ж являє собою багаторівневу систему заходів, що проводяться державними, недержавними органами, громадськими формуваннями, та окремими громадянами для мінімізації злочинних дій або нейтралізації причин, що породжують злочини, та умов, що сприяють їх вчиненню; практичних дій, скерованих на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність. Беручи до уваги даний підхід до тлумачення суті і змісту процесу превенції у юридичному контексті та відносно даного дослідження, можна говорити про те, що превенцію соціального сирітства в умовах територіальної громади міста ми розглядаємо як систему комплексних заходів суб’єктів ТГМ, спрямованих на попередження розвитку ситуації сімейного неблагополуччя та раннє виявлення і локалізацію причин, провокуючих СЖО сім’ї, ризик відмови від дитини, надання допомоги у подоланні перших сімейних криз шляхом активізації ресурсів самої сім’ї та громади, з метою недопущення випадків соціального сирітства, бездоглядності чи безпритульності дітей. Юридичний аспект досліджуваної проблеми пов’язано із забезпеченням дотримання прав дітей на сім’ю, виховання в сімейному середовищі, безпечне середовище життя, освіти, розвиток, охорону здоров’я, соціальну підтримку й захист дітей і сімей у СЖО, що є можливим за умови поєднання зусиль держави і суспільства щодо дотримання і реалізації відповідних законодавчих норм та контролю за їх виконанням, відповідальності за їх порушення. При цьому суб’єктами превенції соціального сирітства виступають не лише державні органи і заклади, та недержавні організації, а всі соціальні інститути українського суспільства. Вивчення та узагальнення такого досвіду є актуальним як у науковому плані, так і в практичному застосуванні, що і буде одним із наступних завдань дослідження.

Наступний блок міждисциплінарного аналізу наукових джерел, який є необхідним і важливим для подальшого вибудовування системи превенції соціального сирітства та розуміння психологічного механізму превентивної діяльності включає *доброби вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі психології* (С. Белічева [53], І. Батраченко [41], А. Грись [406], І. Гурвич [509], З. Давлетбаєва [162], В. Лопатіна [374], Н. Максимова [390], І. Манілов [406], Л. Регуш [555] та ін.), присвячені розкриттю змісту психологічної превенції та механізму організації превентивно-профілактичної роботи.

Розпочинаючи аналіз психологічних джерел варто відмітити, що у концептуальних положеннях психологічних парадигм, які розкривають зміст превенції, виділяють три напрями: превентивний, превентивно-профілактичний та профілактичний.

Психолого-педагогічні концепції попередження (І. Дубровіна, Р. Овчарова, А. Гонєєв, Н. Лифинцева, Н. Ялпаєва та ін.) дозволяють розглядати психологічну превенцію асоціальних явищ, особистісних асоціальних проявів, на рівні взаємодії суб'єкт-суб'єктних відносин, як таку, що враховує цілі, завдання, інтереси і потреби суб'єктів. А отже важливим моментом превенції є стан, категорія активності, що передбачає участь, включення у процес, суб'єктність його учасників.

Розкриваючи превентивний напрям, відмітимо, що перші роботи про превенцію з'явилися у США в 1915 р. в області психічного здоров'я і належать засновниці соціальної індивідуальної психотерапії М. Річмонд, яка дозволила відстояти думку про те, що „...хороший соціальний працівник не тільки допомагає витягнути людей з ями, а й намагається знайти спосіб, як уникнути ям взагалі” [878, с. 345], тобто діє на випередження. До 1930 р. М. Річмонд визначила *превенцію* як один з кінцевих результатів декількох процесів, в ряду яких вона розглядала *дослідження, індивідуальну терапію, суспільне утворення, законодавство та адміністративні зміни* [876, с. 232–233]. Крім того, її заслугою було поширення потенціалу превенції від окремого випадку до широкого загалу, спільноти, розширення спектра превентивної інтервенції від мікро- до макрорівня [876; 877; 878], що для нас є особливо цінним, адже згідно проблеми дослідження нас цікавить можливість утворення превентивного середовища на мезо- рівні – рівні територіальної громади міста.

Змістовий аналіз джерел [42; 162; 163; 208; 373; 374; 749] щодо розкриття сутності поняття „превенція”, „попередження”, у психологічній літературі, показує,

що воно логічно пов'язане з поняттями „передбачення”, „запобігання”. Однокореневими словами терміна „попередження” є дієслово „упередити”, що означає „передбачити” або спрогнозувати майбутні події.

Враховуючи це та вибудовуючи розуміння психологічного механізму превенції соціального сирітства, ми звернули увагу, що у психологічній науці найбільш загальним поняттям, що охоплює всі форми прояву випереджаючого відображення, є поняття „антиципація” [97; 507; 711; 725]. Психічні процеси прогнозу і підготовки до майбутніх подій, справ і вчинків властиві будь-якому виду активності і що б не робила людина, в її голові завжди є образ майбутнього, при цьому у всіх випадках відбуваються інтегральні психічні процеси, які мають назву антиципація, тобто „здатність ... діяти і приймати ті чи інші рішення з певним часово-просторовим попередженням щодо очікуваних, майбутніх подій” [507, с. 4; 372, с. 43]; „...просторово-часове упередження суб'єктом подій в контексті всіх психічних процесів, станів, психофізіологічних функцій, настанов, рухів, дій, діяльності та спілкуванні [711, с. 31–32]. Антиципація виступає своєрідним психосоціальним механізмом превенції, попереджувального впливу на особистість, групу, соціум, який дозволяє на основі чіткого плану, проєкту, цілепокладання запобігти виникненню навіть думок про небажані дії. Виокремлюють різні види антиципації: спортивна, педагогічна, ділова, політична, соціальна тощо.

Крім терміна „антиципація” для позначення цього явища в психології різними авторами вживаються й інші вирази. Так, найбільш часто з них зустрічаються „передбачення” і „прогнозування”.

Довідникова література трактує передбачення як дію і стан за значенням дієслова передбачити – здатність, уміння передбачати. Передбачати – це значить „припускати, бачити задалегідь, що має статися, віщувати, вивчаючи, аналізуючи факти, дані тощо, робити правильний висновок про подальший розвиток будь-чого” [360, с. 363]. Передбачення – це дія за значенням дієслова передбачити або передбачати; це спосіб: „зробити що-небудь або зрозуміти, пізнати що-небудь раніше інших; визначити; передбачити” (С. Ожегов) [443, с. 577].

Прогнозувати – значить складати прогноз чого-небудь. Прогноз у свою чергу позначає „передбачення, судження про подальший перебіг, розвиток чого-небудь (подій, явищ і т. п.) на підставі наявних різних даних” [605, с. 475]. „Прогнозування перебігу подій і регулювання на цій основі діяльності є однією з основних функцій психіки” [443, с. 43]. Прогнозування включено в будь-яку людську діяльність. Але

можна назвати такі види діяльності, де прогнозування є основним змістом. Особливу роль прогнозування грає в соціальній і педагогічній діяльності. У процесі вибудовування комунікації, входження людини у соціум, навчання і виховання виникає необхідність у прогнозах майбутнього стану особистості (учня) або групи. При розробці такого прогнозу істотним є не тільки стандартизований ретроспективний аналіз минулих тенденцій, але і психологія людини, щодо якої будується прогноз.

Ґрунтуючись на аналізі прогностичної теорії Л. Регуш [555], смислова структура якої представлена як в особистісному, так і в професійному плані її функціонування, ми можемо виділити основні *ознаки психологічної превенції*:

1) психологічна превенція виступає як процес попередження – завчасного усунення несприятливих для розвитку особистості чинників;

2) психологічна превенція – це, перш за все, прогнозування просторово-часових відносин явищ об'єктивного світу, опосередковане знаннями причинно-наслідкових відносин;

3) превенція – це реалізація заходів психологічного впливу на особистість на основі чітко вибудованого плану, проєкту;

4) прогнозування є проміжним етапом між отриманням знань про об'єкт управління і самим впливом;

5) підставами прогнозування є знання про розвиток процесу або явища в минулому. Це знання про цикли повторюваності об'єктів прогнозу, знання аналогічних процесів, що вже мали місце, знання закономірностей і теорій.

Таким чином, одним із змістових аспектів психологічної превенції є сукупність заходів з метою попередження несприятливих факторів в особистісному розвитку, заснована на прийнятті тих чи інших рішень з певним часово-просторовим попередженням щодо очікуваних, майбутніх подій, іншими словами – антиципація, планування, проєктування, цілепокладання.

Психологічний контекст превенції полягає у тому, що *превенція* – це організація зараз того, що в подальшому дасть позитивний ефект і попередить негативний [507; 725]. Виходячи з вищесказаного, в основу превентивного підходу опосередкованої прогнозуванням поведінки особистості повинен бути покладений *принцип* власне *випередження*. І тому зміст превентивного підходу ґрунтується на *врахуванні антиципації*. Даний підхід заснований на закономірностях [725, с. 53]:

– прогнозування, що сприяє діяти і приймати рішення з певним часово-

просторовим попередженням щодо майбутньої поведінки особистості;

- вибудовування корекційно-виховної діяльності на основі знань про особистісні та індивідуальні особливості людини;

- регулювання корекційно-виховного впливу відповідно до заданих параметрів просоціальної поведінки (оптимальна модель поведінки) особистості.

Інтерпретуючи зазначені закономірності щодо досліджуваної нами проблеми, можемо зазначити, що, з точки зору психології, процес превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, в контексті роботи з сім'єю, є комплексом заходів психосоціального впливу відповідних суб'єктів ТГМ на сім'ю, кожного з її членів, які включені у психокорекційну діяльність, що ґрунтується на антиципації, і дозволяє передбачати, попереджати і прогнозувати шляхи виведення таких сімей з ситуації ризику відмови від дитини, враховуючи причинно-наслідкові відносини потрапляння у таку ситуацію та „точково” впливаючи на ті обставини, що формують складну життєву проблему, діючи на її випередження, плануючи, проектуючи дії членів сім'ї, запобігаючи таким ризикам.

Значимість превентивного підходу для моделювання процесу превенції соціального сирітства полягає в тому, що дозволяє вирішувати наступні завдання:

- формування антиципаційних здібностей у суб'єктів з числа фахової спільноти у вирішенні конкретного прогностичного завдання;

- здійснення підбору засобів і методів відповідно до можливості отримання випереджаючої інформації про майбутній стан, перспективи та тенденції розвитку тих чи інших об'єктів і явищ на основі аналізу даних про їх минулий і нинішній стани;

- здійснення підбору психологічних методик, що сприяють не тільки констатації тих чи інших психологічних фактів, а й дозволяють розкрити наслідки;

- розвиток рефлексивної сфери суб'єктів соціально-педагогічної діяльності, що дозволяє найбільш ефективно взаємодіяти з вразливими категоріями сімей з дітьми, молоддю групи ризику по соціальному сирітству. Важливо також зазначити, що без відповідних психологічних знань не може бути і „випередження”.

Отже, означений механізм антиципації дозволяє визначити методичне наповнення змістового й технологічного компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ у частині технологій, методів превентивно-профілактичного впливу на сім'ю, громаду, серед яких: планування психосоціальної роботи, її прогнозування; модель оцінювання й оцінки потреб дитини та її сім'ї, громади; стратегія раннього втручання, технологія ведення випадку

(*casework* – робота з випадком, спільна робота; *caseplanning* – планування справи, спільної роботи; *casemanagement* – управління випадком, спільною роботою), методи й технології активізації й розвитку громади тощо.

Резюмуючи, можемо зазначити, що міждисциплінарний аналіз проблеми превенції соціального сирітства на основі вивчення філософської, соціологічної, юридичної, психологічної, соціально-педагогічної наукової літератури дозволив розкрити сутність і зміст превенції соціального сирітства як напряму соціально-педагогічної діяльності, визначити її види, структуру, основні складові та їх співвідношення, функції, спрямованість та специфіку реалізації в умовах територіальної громади міста, що стало необхідною і достатньою джерельною базою для обґрунтування теоретико-методологічних основ та системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Висновки до розділу 1

Здійснений у першому розділі дослідження науково-теоретичний аналіз проблеми превенції соціального сирітства дозволяє нам зробити теоретичні висновки узагальнюючого характеру.

1. Історико-ретроспективний аналіз проблеми превенції соціального сирітства у вітчизняній суспільній практиці засвідчив, що її становлення й розвиток поступово зароджувалися в надрах системи соціального піклування й допомоги дітям-сиротам, яка є своєрідним нормативно-ціннісним підґрунтям тривалої кристалізації превентивних ідей у громадському та державному секторі українського суспільства різних історичних часів і підвладного різним державам. Виокремлено шість етапів еволюції процесу превенції соціального сирітства та ключові соціально-педагогічні ідеї і практики кожного з них: *перший етап* – від найдавніших часів до IX (X) ст. – практика надання родоплемінної допомоги і взаємодопомоги сусідською територіальною общиною (громадою) у питаннях вирішення проблеми дитячого сирітства загалом, адже соціального сирітства як суспільного явища до IX ст. не було, діти належали всьому роду, і лише з появою малих сімей і батьківства та неналежного виконання батьками своїх обов'язків виникає феномен соціального сирітства; *другий* – (X – XIII ст.) – зародження превентивних поглядів у суспільній практиці подолання явища дитячого сирітства; розвиток княжої і церковно-приходської допомоги сиротам, поступове формування суспільної думки щодо важливості укріплення засад сім'ї, захисту прав дітей, яка знаходить утілення в законодавчих актах Київської держави, соціальній і церковній практиці; *третій* – (XIV – XVII ст.) – епізодичні прояви превентивних дій щодо вирішення проблеми сирітства. На українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, існувала система державно-муніципального опікування нужденними, переважали превентивні погляди та практики боротьби із соціальними патологіями. На українських землях, підконтрольних Російській державі, переважала практика церковно-державної допомоги та благодійності, і лише на початку XVI ст. відбувається зародження державних форм піклування покинутих і незаконнонароджених дітей – соціальних сиріт: спеціальні адміністративні заклади для опікування бідними, осиротілими дітьми; існувала практика усиновлення й опіки; *четвертий* – (XVIII – поч. XX ст.) – становлення превентивної діяльності, розвиток системи державно-світського піклування і благодійності щодо осиротілих дітей. На

українських землях, підконтрольних Російській державі, сформувалися два напрями: влаштування осиротілих дітей у державні заклади та боротьба із нужденністю й бідністю неповнолітніх. На західноукраїнських землях питання опіки й соціального захисту дітей, попередження соціального сирітства були прерогативою громадських і релігійних благодійних інституцій, що створювали: поради для матерів; „захоронки”, захистки, притулки денного перебування; цілодобові „захоронки” для дітей-сиріт тощо; розвивалися форми устрою дитини на виховання в сім’ю – патронат, патронаж, опіка; *п’ятий* – (поч. ХХ – кінець 30-х рр. ХХ ст.) – поширення практики превенції на західноукраїнських землях та відхід від превентивних ідей у практиці вирішення проблеми соціального сирітства на українських територіях, підвладних Російській імперії (до 1917 р.) та СРСР (період з 1917 р. до кінця 80-х рр. ХХ ст.); перевага колективних форм суспільного виховання водночас із розвитком турботи про соціальних сиріт через відновлення інституту сімейного патронажу, передачу дітей на виховання в родини селян, ремісників із наданням їм відповідних пільг, робітникам і колгоспникам – під патронат за угодою; з кінця 80-х рр. ХХ ст. – відновлення й розвиток сімейних форм устрою дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створення дитячих будинків сімейного типу, дитячих селищ та містечок; *шостий* – (поч. 90-х рр. ХХ ст. дотепер) – відновлення й розвиток превентивно-профілактичної практики локалізації явища соціального сирітства на державному рівні; розробка й реалізація концепції соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, через їхню інтеграцію в суспільство; деінституціалізація державної системи соціального захисту вразливих категорій дітей; пріоритетність розміщення дітей-сиріт у сім’ї; альтернативні сімейні форми виховання – усиновлення, опіка, піклування; підготовка молоді до усвідомленого батьківства; початок запровадження сімейно орієнтованих та дитиноцентрованих соціальних послуг у громадах.

Отже, традиції благодійності, соціальної опіки, сімейного виховання й догляду різних вразливих категорій дітей, сімей, молоді були важливим складником суспільного життя в громадах України різних історичних періодів.

2. Концептуальний аналіз соціального сирітства як суспільного явища показав, що сирітство – це особливе соціально-педагогічне явище, яке виникає у результаті розриву соціальних зв’язків дитини із сім’єю, наслідком якого є формування у дитини-сироти особистих властивостей та якостей, що перешкоджають її успішній соціалізації і самостійній життєдіяльності та проявляються у девіаціях різного

характеру. Соціальні сироти – це категорія дітей, фактично позбавлених батьківського піклування та необхідної для їх нормального особистісного розвитку емоційної підтримки і соціальної участі, які потребують захисту і допомоги з боку держави та суспільства. Соціальне сирітство є прямим результатом відчуження дитини від родини, суспільства, нормальних умов життя, що є найбільш значущими для її повноцінного розвитку та соціального становлення як особистості.

3. Аналіз зарубіжного досвіду соціально-педагогічної діяльності з превенції соціального сирітства економічно розвинених країн світу дозволив виокремити сучасні *тенденції попередження і розв'язання проблеми соціального сирітства*, серед яких: запровадження й реалізація системної соціальної політики, орієнтованої на соціально-правову і психолого-педагогічну підтримку й допомогу дітям і сім'ям; максимальне збереження для дитини її біологічної сім'ї, кровних батьків і активна робота з ними щодо створення сприятливих умов виховання й розвитку дитини; надання пріоритету сімейним формам виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і тимчасовий характер влаштування дітей у державні заклади соціального захисту, створення розгалуженої мережі притулків домашнього типу різних форм власності; міжсекторна співпраця й активне залучення громадськості, приватних, благодійних інституцій разом з державними й місцевими органами влади до створення мережі соціально підтримувальних установ, надання комплексу соціальних послуг та допомоги вразливим категоріям сімей, дітей, молоді; з сер. 90-х рр. XX ст. – започаткування світової ініціативи створення міст і громад, дружніх до дітей та молоді.

4. Аналіз превенції соціального сирітства в умовах ТГМ як міждисциплінарної проблеми дозволив виокремити такі теоретичні аспекти: соціально-філософський, соціологічний, юридичний, психологічний, соціально-педагогічний.

Соціально-філософський аспект проблеми зумовив розгляд природи превенції як соціальної практики, що дозволило класифікувати її форми та уточнити дефініції „превенція” і „профілактика”, їх співвідношення за змістом, структурою, функціями, сферами реалізації. З'ясовано, що з позицій феноменологічної парадигми превенція становить цілеспрямований соціальний вплив на процеси та події суспільного життя, які не характеризуються відхиленням від соціальної норми, а тому систему соціальної превенції слід розглядати як систему потенційного соціального розвитку особистості, групи, соціуму (О. Тугаров, Е. Шевцова). Профілактика є складником превенції та спрямована на попередження розвитку вже наявної соціальної аномії, запобігання

проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності, конфліктності тощо. Установлено, що важливим аспектом превенції соціального сирітства стає формування й розвиток „ресурсності” – внутрішніх і зовнішніх ресурсів сім’ї, особистості щодо спроможності долати ризики, причини соціального сирітства, а також трансформація ТГМ у ресурсне, соціально підтримувальне середовище сімей, дітей, молоді.

Аналіз *соціологічного аспекту* дозволив розглянути превенцію соціального сирітства як соціальний процес і систему надання допомоги та захисту, підтвердив важливість залучення суспільства як середовища ресурсів до змін для сімей, дітей, молоді групи ризику. Встановлено, що залежно від спрямованості превентивної дії виділяють два типи превенції: матеріальну й формальну. Матеріальна – пов’язана з процесами, в результаті яких можуть виникати соціальні проблеми. Формальна превенція є механізмом компенсації наслідків соціальних проблем. Складниками матеріальної превенції соціального сирітства є наявність системи соціальної політики держави із захисту сімей з дітьми, молоді, орієнтованої на створення гідних соціально-економічних, соціокультурних, інших умов їхнього життя, попередження ризиків виникнення й подолання СЖО, підготовка молоді до сімейного життя й усвідомленого батьківства. Система формальної превенції – це система соціальної профілактики, сукупність заходів, спрямованих на охорону здоров’я, покращення фізичного розвитку населення, забезпечення довголіття, а також попередження виникнення асоціальних факторів, явищ та процесів.

Було встановлено, що за завданнями, змістом, функціями профілактика соціального сирітства є складовою частиною превенції і спрямована на категорії населення груп ризику по соціальному сирітству, які мають проблеми, життєві складності соціально-економічного, медико-соціального характеру. Процес превенції соціального сирітства включає такі етапи: 1) діагностика, вивчення життєвої ситуації сімей, дітей, молоді, оцінка їхніх потреб, раннє виявлення проблем; 2) втручання в ситуацію з метою надання допомоги, підтримки задля активізації ресурсів сім’ї, дітей, молоді щодо своєчасного подолання життєвих складностей; 3) розширення спектра превентивної інтервенції від мікро- до макрорівня, тобто застосування директивних заходів допомоги, щоб клієнт сам розпочав кроки для покращення свого становища, і не директивних, які дадуть можливість змінити саме середовище існування сімей, дітей, молоді та вплинути опосередковано на їхнє становище.

Аналіз *юридичного аспекту* досліджуваної проблеми виявив, що смислове

значення превенції, її призначення в боротьбі із соціальними девіаціями полягає в тому, щоб не допустити втілення злочинної думки в реаліях людських дій. Юридичний аспект досліджуваної проблеми пов'язано із забезпеченням дотримання прав дітей на сім'ю, виховання в сімейному середовищі, безпечне середовище життя, освіти, розвиток, охорону здоров'я, соціальну підтримку й захист дітей і сімей у СЖО.

Аналіз наукових джерел, які висвітлюють *соціально-психологічний аспект*, дозволив визначити психосоціальний механізм превенції, попереджувального впливу на особистість, групу, соціум, який ґрунтується на прояві „випереджувального відображення” – антиципації як здатності діяти і приймати ті чи ті рішення з певним часово-просторовим попередженням щодо майбутніх подій, яка дозволяє на основі чіткого плану запобігти виникненню навіть думок про небажані дії. Означений механізм дозволив визначити методичне наповнення змістового й технологічного компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ у частині технологій, методів превентивно-профілактичного впливу на сім'ю, громаду, серед яких: планування психосоціальної роботи, її прогнозування; модель оцінювання й оцінки потреб дитини та її сім'ї, громади; стратегія раннього втручання, технологія ведення випадку (casework – робота з випадком, спільна робота; caseplanning – планування справи, спільної роботи; casemanagement – управління випадком, спільною роботою), методи й технології активізації й розвитку громади тощо.

За результатами аналізу наукових праць, які розкривають *соціально-педагогічний аспект* проблеми, встановлено, що в соціально-педагогічній теорії і практиці соціальної роботи застосовують такі підходи до її вирішення: системний, комплексний, міждисциплінарний, синергетичний, інтеграційний, суб'єктно-середовищний, технологічний тощо. З'ясовано, що соціальне сирітство – це особливий соціально-патологічний стан дитинства, який характеризується наявністю в суспільстві дітей, що залишилися без піклування біологічних батьків, які фактично не здійснюють своїх обов'язків щодо виховання, розвитку й соціалізації дітей через соціально-економічні, моральні, психолого-педагогічні, медичні причини, відсутність достатніх матеріальних, загальних соціальних умов, несформованість почуття відповідальності та любові.

Відповідно, основними напрямками, що окреслюють зміст превенції соціального сирітства, є: своєчасне виявлення сімейних проблем; підвищення рівня психолого-педагогічної освіченості батьків, активізація внутрішніх та зовнішніх ресурсів щодо

запобігання випадкам відмови від дитини; реабілітація кровної біологічної сім'ї дитини, забезпечення її права на виховання в умовах сім'ї, сімейних формах альтернативного догляду; реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей; інформаційно-просвітницька робота з дітьми та молоддю щодо статевого виховання, навичок усвідомленого, відповідального батьківства; створення сприятливого, дружнього середовища підтримки й можливостей для дітей, сімей, молоді в умовах ТГМ.

Виявлено, що, незважаючи на достатньо великий науковий доробок із питань попередження сімейного неблагополуччя, дитячої бездоглядності й безпритульності як форм соціального сирітства, відсутні фундаментальні соціально-педагогічні дослідження щодо системно-комплексної організації превентивно-профілактичної роботи із запобігання соціальному сирітству в умовах ТГМ, які інтегрують наявні підходи до превенції соціального сирітства, ураховують можливості ТГМ у процесі здійснення відповідної діяльності.

5. Урахування міждисциплінарного контексту вивчення проблеми превенції соціального сирітства, соціально-педагогічного характеру дослідження увиразнює висновок, що *превенція соціального сирітства* – це комплекс заходів соціально-економічного, правового, соціокультурного, медичного і психолого-педагогічного характеру, спрямованих на покращення соціального стану і благополуччя сімей з дітьми, молоді на основі досвіду організації та устрою їхнього життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил, а також попередження і своєчасного усунення причин, ризиків виникнення випадків відмови від дитини. Відповідно, *соціальна профілактика* – це етап спеціальних заходів держави й суспільства, спрямованих на вирішення наявних уже соціальних проблем сімей, дітей, молоді, їхню локалізацію та недопущення повторного виникнення.

Таким чином, представлені у цьому розділі теоретичні і практичні здобутки суміжних наук у галузі превентивного процесу – історії, філософії, соціології, права, психології, педагогіки і практики соціальної роботи – є необхідною і достатньою джерельною базою для обґрунтування теоретико-методологічних засад превентивної діяльності щодо соціального сирітства у територіальній громаді міста, що стане завданням наступного розділу дослідження.

Матеріали, які ввійшли до розділу, опубліковано авторкою у наукових статтях та матеріалах конференцій: [242; 244; 245; 257; 258; 271; 274; 275; 278]

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА У ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ МІСТА

2.1. Сутність, зміст та особливості соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства

Виокремлені в першому розділі дослідження науково-теоретичні засади проблеми превенції соціального сирітства, стали базисом для теоретико-методологічного обґрунтування соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, яке ми розпочинаємо зі сутнісно-змістового осмислення базових понять „превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста” та „соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста”, а також визначення особливостей їх практичної організації, що і стане завданнями даного підрозділу.

Розкриваючи означені завдання, варто наголосити, що конкретизація сутності та особливостей превентивної діяльності щодо соціального сирітства дозволяє „конструювати” соціальне явище превенції, беручи до уваги ті обставини, що, окрім соціальної реальності, вивчення якої у більшій мірі детерміновано знаннями, переконаннями, індивідуальним життєвим досвідом дослідника, існує власне реальність, яка „вимальовується” індивіду як об’єкту соціальної превенції, сформована на основі як історії його життя, так і змісту життєвого досвіду, і стає предметом як соціального, так і теоретичного осмислення [1, с. 133]. Розуміючи це, та ґрунтуючись на аналізі концепції превенції і положенні про те, що „система соціальної превенції є системою потенційного соціального розвитку особистості, а профілактика, за своїм змістом і функціями, є складовою частиною превенції” (В. Жуков, О. Тугаров, Е. Шевцова.), що було доведено нами у п. 1.3., під превенцією соціального сирітства у територіальній громаді міста ми розуміємо місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб’єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально-підтримуючого середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію і самореалізацію.

Говорячи про практичну організацію роботи у контексті превенції соціального сирітства, варто зазначити, що головний принцип реалізації превенції соціального сирітства у ТГМ полягає у консолідованій політиці взаємодії всіх організацій і структур, суб'єктів територіальної громади, що працюють із сім'єю на території міської громади.

Консолідована політика стосовно підтримки інституту сім'ї в межах територіальної громади міста передбачає об'єднання зусиль і ресурсів усіх структур і організацій держави і суспільства, що мають відношення до розвитку сім'ї, захисту дитинства.

Виокремлюючи сутність і науково-теоретичний зміст базового поняття дослідження *„соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста”*, проведемо аналіз і порівняння найближчих за значенням однорідних категорій з понятійно-логічного ланцюжка *„діяльність – соціально-педагогічна діяльність – соціальна робота – соціально-педагогічна робота”* та розкриємо сутнісний зміст поняття *„соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста”*.

Поняття *„діяльність”* є предметом дискурсу багатьох наук, серед яких філософія, психологія, соціологія, соціальна педагогіка, що розглядають діяльність як працю, поведінку, роботу.

Розмаїтість підходів до розгляду змісту та тлумачення самого терміна *„діяльність”* сприяють появі безлічі основ для класифікацій її різних форм і типів. Так, у залежності від характеру ставлення людини до навколишнього світу, діяльність має практичну і теоретичну форму, які доповнюють одна одну. Практика є процесом перевірки відповідності цілей та результатів діяльності об'єктивним закономірностям розвитку реального світу, потребам та інтересам людини. Іншими словами, це реальний процес життєдіяльності, в якому і завдяки якому людина, співвідносячись зі своїми потребами й інтересами, освоює і творить світ. Теоретична діяльність – це соціально-творчий процес, спрямований на модифікацію світу людської культури. В залежності від різноманіття потреб людини і суспільства складається і різноманіття конкретних видів діяльності людей, кожен з яких містить у собі елементи і зовнішньої, і внутрішньої, і практичної, і теоретичної діяльності [61, с. 63].

Філософія розглядає діяльність як специфічно-людський спосіб ставлення до світу, джерело формування соціальності та рушійну силу соціального [729; 730; 733; 736]. Являючи собою складну багатопланову систему, діяльність має такі риси як

свідомість (цілепокладання), продуктивність, соціальний характер.

Зазначимо, що в рамках традиційних форм філософування має місце диференціація діяльності за предметним критерієм та об'єктом: матеріальна діяльність, яка реалізується в процесі взаємодії людини та природи в контексті виробництва; соціальна діяльність, що має місце в процесі впливу людини на соціальні процеси та організацію суспільного життя; духовна діяльність, яка реалізується в інтелектуальному або художньому творчому зусиллі тощо.

З позиції соціально-педагогічної науки „діяльність” визначають як специфічну форму ставлення людини до навколишнього середовища, зміст якої полягає в цілеспрямованому його перетворенні. Крім того, діяльністю можна назвати сукупність дій людини, що спрямована на бажану зміну будь-якого предмета [312, с. 63–64].

Згідно специфіки предмету дослідження нас цікавить саме соціальна діяльність та її різновиди – соціально-педагогічна діяльність, соціальна робота, соціально-педагогічна робота.

Соціальна діяльність розглядається вченими (О. Безпалько [642], М. Галагузова [125], І. Зверева [645], Л. Мардахаєв [395] та ін.) як сукупність соціально-значимих дій, які здійснюються суб'єктом діяльності (групою, особистістю) у різних сферах і на різних рівнях організації суспільства з метою задоволення потреб щодо підтримки життєзабезпечення та діяльнісного існування особистості, із використанням економічних, політичних, соціальних та ідеологічних засобів. Зміст і структура соціальної діяльності визначається соціальним замовленням, соціальними проблемами, соціокультурними особливостями середовища та знаходить своє відображення в соціальній політиці держави [46, с. 27–30; 395, с. 77–82; 645, с. 7–24]. Метою соціальної діяльності є оптимізація суб'єктної ролі людини у всіх сферах життя суспільства, підтримка життєзабезпечення і діяльного існування особистості.

Одним з видів соціальної діяльності є соціально-педагогічна діяльність, яку у науковому просторі соціальної педагогіки розглядають як діяльність, що включає дві складові – соціальну і педагогічну. Соціальна складова визначає соціальну мету, соціальне замовлення на певну модель сучасної особистості, а педагогічна складова лежить в основі створення умов для успішного розвитку особистості відповідно до цієї моделі, підготовки її до самостійного життя в суспільстві, творчого перетворення суспільства з метою прогресивного розвитку матеріальної та духовної культури, відповідно до економічних, політичних, моральних та естетичних цілей. Майже всі

вчені одностайні в тому, що соціально-педагогічна діяльність є різновидом професійної діяльності – спеціально організованої та регламентованої діяльності фахівців, яка спрямована на досягнення суспільно важливого результату [47, с. 47; 395, с. 77].

Розкриваючи сутність соціально-педагогічної діяльності, за основу її визначення візьмемо трактування О. Безпалько, яка розглядає *соціально-педагогічну діяльність* як „...діяльність, спрямовану на створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб чи відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини..., результатом якої є формування в особистості певного рівня соціальних якостей, самосвідомості, самовизначення та самоствердження як складових суспільного буття, відповідно до її можливостей та особливостей соціального середовища” [46, с. 25–26]. Таке трактування сутності і результату соціально-педагогічної діяльності підкреслює важливу роль соціального середовища, у якому зростає і формується особистість, його впливу на її самостворення і подальшу самореалізацію у соціумі, що відіграє велике значення для проблеми нашого дослідження.

Як зазначає О. Караман соціально-педагогічна діяльність – це вид професійної діяльності, що полягає в забезпеченні освітньо-виховними засобами цілеспрямованої соціалізації, створенні сприятливих умов для всебічного розвитку, саморозвитку та самореалізації особистості; ...це діяльність, яка є соціальною за спрямуванням та педагогічною за змістом [292, с. 135], що дозволяє, створюючи відповідні соціальні умови, опосередковано через середовище і цілеспрямовано через співпрацю суб’єктів між собою та з об’єктами, впливати на них, формуючи активну особистість, створюючи умови для її суб’єктності, змінюючи її відповідно до спільно обраних цілей та формуючи відповідальність за власне життя.

Різновидом соціальної діяльності також виступає соціальна робота, конкретизацією сутності якої замалися М. Галагузова [125], І. Зверєва [645], А. Капська [643], С. Толстоухова [702], та ін., які зазначають, що на сьогодні соціальна робота є важливим інструментом соціальної політики, яка, в свою чергу, визначає зміст, спрямованість, нормативно-правову базу соціально-педагогічної роботи та водночас виступає методологічною, організаційно-практичною основою, що диктує методи, форми і технології соціальної роботи [642; 643; 645; 808; 702]. Соціальна робота, у свою чергу, є не лише засобом реалізації соціальної політики. Вона, виконуючи зворотній зв’язок, виступає своєрідним соціальним локатором, який

визначає реальні наслідки соціальної політики, її життєвості й ефективності [643, с. 14].

Підвидом соціальної роботи виступає соціально-педагогічна робота як діяльність по наданню допомоги людині, сім'ї, групі осіб, котрі потрапили у складну ситуацію, шляхом надання їм матеріально-фінансової, морально-правової, психолого-педагогічної підтримки, та яка показує реальні можливості суспільства і держави у сфері захисту, підтримки і допомоги людині. Основним завданням соціально-педагогічної роботи є *налагодження балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю і особистості перед суспільством*. Головною особливістю соціально-педагогічної роботи є вміння спеціаліста визначати проблеми і потреби на різних рівнях: індивідуальному, міжособистісному і суспільному [643, с. 15], а також, що є вкрай важливим соціальним запитом сьогодні – оптимізувати взаємини особистості й соціуму, надавати своєчасну підтримку, сприяти розвитку і реабілітації індивідуальної та соціальної суб'єктності, допомогати і підтримувати особистість в разі виникнення життєвих складностей.

Найбільш цінними для нашого дослідження є теоретичні висновки О. Безпалько, яка, базуючись на етимології слова „робота” та теоретичних міркуваннях наведених вище вчених, внутрішньокатегоріальні стосунки між поняттями „соціально-педагогічна діяльність” та „соціально-педагогічна робота” зводить до двох підходів: логічного (рід – вид) та системно-структурного (частина – ціле). Оскільки поняття „робота” у словниках трактується як „перебування в дії; процес перетворення одного виду енергії в інший; заняття, цілеспрямована праця” [395, с. 294], „коло занять, обов'язків; служба на підприємстві, в установі” [46, с. 44], то вона є більш конкретним поняттям по відношенню до діяльності. Діяльність – це фундаментальне філософське поняття, яке є родовим щодо конкретного виду діяльності – певної роботи. Отже, робота – це різновид діяльності, яка відрізняється доцільністю та спеціалізацією. У зв'язку з цим поняття „соціально-педагогічна робота” дослідниця визначає як різновид соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється в певній соціальній інституції та спрямована на точно визначений об'єкт впливу. Іншими словами, соціально-педагогічна робота характеризує соціально-педагогічну діяльність у площині безпосередньої соціальної практики в чітко окреслених умовах [46, с. 44; 292, с. 138–139].

Отже, ми поступово підійшли до розв'язання основного завдання підрозділу – визначення сутності соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства

в умовах територіальної громади міста та розкриття змісту відповідної діяльності.

Грунтуючись на результатах науково-теоретичного аналізу (Розділ 1) та отриманих у процесі дефінітивного аналізу визначеннях понятійно-логічного конструкту „діяльність – соціально-педагогічна діяльність – соціальна робота – соціально-педагогічна робота”, можемо у підсумку зробити висновок, що під **соціально-педагогічною роботою з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста** ми розуміємо системно-комплексне утворення, *вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв’язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім’ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку й виховання дітей, запобігання причинам виникнення ситуацій відмови від дитини, з використанням відповідних форм та методів, зорієнтованих на:* формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових тощо умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб’єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім’ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства.

Серед основних структурних компонентів соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, що визначають її сутність і зміст, є: об’єкт, суб’єкт, мета, завдання, принципи, функції, сфери, напрями, технології, форми, методи, етапи, результат, більш детальна характеристика яких і буде коротко представлена нами далі.

Розкриваючи перший компонент – *об’єкт і суб’єкт* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, зазначимо, що об’єктом виступають: сім’ї з дітьми, підлітки, молодь, яка не перебуває у шлюбі; одинокі матері та сім’ї груп ризику по соціальному сирітству з моменту вагітності й народження дитини; діти, які опинилися у складній життєвій ситуації та їх сім’ї; діти, які залишилися без піклування батьків та прийомні сім’ї, ДБСТ, малі групові будинки, сім’ї опікунів, піклувальників, в яких виховуються діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування; колишні вихованці інтернатних закладів та прийомних сімей віком до 23 років. Тобто об’єкт превенції соціального сирітства за своєю структурою є достатньо складним, що вимагає від нас у подальшому, при розробці системи

соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ, це обов'язково враховувати, адже це впливає на змістовну складову превенції соціального сирітства.

Суб'єктами соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства виступають:

– професійні спільноти, діяльність яких прямо пов'язана із забезпеченням прав та інтересів дитини, у тому числі й на виховання в сім'ї, сімейному середовищі, серед яких – соціальні педагоги, практичні психологи державних і комунальних, приватних закладів дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти; фахівці органів виконавчої влади і закладів соціального захисту та підтримки сімей, дітей, молоді (служб у справах дітей, комісій з питань захисту прав дитини), фахівці соціальної роботи, соціальні працівники соціальних центрів різних форм власності, а саме: центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центрів соціально-психологічної допомоги; соціальних центрів матері та дитини; центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, притулків для дітей; соціальних гуртожитків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; центрів „Укріплення сім'ї”; кризових центрів тощо;

– спільноти фахівців допоміжних і додаткових соціальних інститутів, діяльність яких опосередковано може бути пов'язана із реалізацією і забезпеченням превенції соціального сирітства, до яких можна віднести наступні структури: медичні установи і заклади – жіночі консультації та пологові будинки і школи відповідального батьківства при них; клініки дружні до молоді при міських поліклініках і сімейні лікарні; органи Національної поліції превенції, підрозділи ювенальної превенції (підрозділи Національної поліції України у справах дітей); заклади культури, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини та задоволення інтелектуальних, духовних, культурних потреб громадян; центри розвитку громад; ресурсні центри, центри зайнятості тощо;

– представники недержавних організацій, які пріоритетною метою своєї діяльності декларують соціальну підтримку та допомогу дітям, молоді та сім'ям: благодійні фонди, товариства, громадські об'єднання, відділення міжнародних організацій, групи спеціалізованої допомоги; релігійні конфесії; об'єднання громадян (сусідські об'єднання, клуби активних батьків, волонтери та ін.).

Формулюючи *мету* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, варто зазначити, що в основі її визначення є технологія цілепокладання, яка

передбачає формулювання цілі (мети) як ідеального образу майбутнього результату діяльності. Цілепокладання виконує ряд важливіших методологічних й методичних функцій та завдань, оскільки виступає в якості реального інтегратора різних дій у системі „мета – засоби досягнення – результат конкретного виду діяльності”. Цілепокладання зумовлює алгоритм, який визначає порядок й основні вимоги до результату діяльності. Мета – це поняття, яке виражає ідеальне уявлення про результат діяльності. Будь-яку діяльність можна трактувати як процес досягнення мети. Центральною проблемою процедури цілепокладання є не тільки формулювання мети, а й оптимальних засобів її досягнення. Мета без засобів її досягнення – це лише абстрактний проект, мрія, що не має реальної опори в самій дійсності. Якісне цілепокладання передбачає визначення системи цілей та їх структурування, тобто побудову „дерева цілей”, що уявляє собою взаємозв’язок багатьох цілей різного змісту (у нашому випадку соціальних, правових, психологічних, педагогічних, соціально-педагогічних), їх узгодження для досягнення основної цілі [690, с. 30–31]. Отже, чітко сформульована мета є основою для правильного визначення змісту та ефективного досягнення результату діяльності.

Враховуючи вище зазначене, сформулюємо ключові цілі соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Аналіз вітчизняних і міжнародних нормативно-правових актів, що регламентують сферу соціального захисту дитинства, дозволив виокремити узагальнену *соціальну мету* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, під якою ми розуміємо створення державою і суспільством сприятливих умов для розвитку дитини у сімейному середовищі через соціально-економічну, соціально-психологічну, соціокультурну, педагогічну та іншу підтримку сімей з дітьми.

Мета соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в широкому значенні полягає у створенні державою і суспільством міст та громад соціально-педагогічної спрямованості, тобто таких, що є дружніми до дітей, сімей та молоді, в яких існують сприятливі умови для захисту прав, підтримки, розвитку і реалізації потенціалу кожної дитини, сім’ї, молоді людини.

Мета соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у вузькому значенні полягає у створенні в умовах ТГМ сприятливих умов для розвитку дитини у здоровому сімейному середовищі через соціально-правову, соціально-психологічну, педагогічну, соціокультурну та іншу підтримку сімей суб’єктами

міської громади задля ефективного виконання батьками всього комплексу соціальних та соціалізуючих функцій по відношенню до дитини із забезпечення її гідного життя, виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації та недопущення ситуації відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності. Кінцевою метою соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста є зміцнення сім'ї, збереження „здорової сім'ї” і створення сприятливих умов у ТГМ щодо виховання та розвитку дитини у безпечному сімейному середовищі, активізація ресурсів як громади міста, так і самої сім'ї із забезпечення найкращих інтересів дитини через формування свідомого батьківства й відповідального ставлення батьків до виконання своїх ролей, обов'язків, функцій.

Більш розгорнута система цілей соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальній громаді міста буде представлена в розділі 3 дослідження під час теоретичного обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.

Передумовою ефективного здійснення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, що забезпечує досягнення її цілей виступає система *принципів*.

Принцип (від лат. *pricipatus* – основа, початок) – першоджерело, основна ідея, що керує нашою діяльністю [730, с. 382]. На основі принципів розробляються у теорії та реалізуються в практиці мета, завдання, зміст, форми і методи діяльності [424, с. 25].

На основі існуючих класифікацій принципів соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи [634; 643; 645; 752], нами було виокремлено дві групи принципів, які становлять основу організації і проведення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ, а саме: організаційно-політичні (соціального партнерства сім'ї та держави, міжсекторного партнерства та солідарності, комплексності та соціальної відповідальності, пріоритетності сім'ї, безпеки і благополуччя дитини) та функційно-діяльнісні (випереджальної дії; адресності та інтеграції; конструктивної активності суб'єктів превенції; інформативності та гласності; розвитку суб'єктності та відповідальності сім'ї, майбутніх батьків). Змістова характеристика означених принципів більш детально буде представлена нами далі, у третьому розділі дослідження, як основа практичної реалізації системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

До *сфер* організації і реалізації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства належать сфери закладів освіти, освітньо-виховних закладів, соціальних установ, кризових і реабілітаційних закладів для сімей, дітей, жінок,

молоді, центрів СССДМ, спортивно-виховних і дозвіллевих закладів за місцем проживання, в межах мікрорайонів міста тощо.

Основними *функціями* соціально-педагогічної роботи є комунікативна, організаторська, діагностична, прогностична, охоронно-захисна, превентивна (попереджувально-профілактична), соціально-терапевтична корекційно-реабілітаційна та ін.

Змістовими напрямками соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, враховуючи комплексність проблеми превенції соціального сирітства, є *превентивний і профілактичний*, соціально-педагогічна діяльність в межах яких охоплює наступні *рівні взаємодії*: 1) робота з сім'ями з дітьми; 2) робота з молоддю, як потенційними батьками; 3) робота з організації сприятливого для сімей з дітьми, молоді превентивного соціально підтримувального середовища в умовах ТГМ, змістово-технологічне наповнення яких буде представлено нами у третьому розділі дослідження.

Розкриваючи *технології, методи, форми* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, зазначимо, що у науковій теорії під технологією соціально-педагогічного дослідження розуміють сукупність процесів, правил, що виконують підпорядковуючу (нормотворчу) та упорядковуючу (алгоритмізуючу) функції стосовно дій дослідника (В. Докучаєва [179, с. 19]); систему (послідовність) взаємопов'язаних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, спрямованих на отримання достовірних висновків щодо соціально-педагогічного процесу або явища, яке досліджується (І. Липський) [367].

Технології, методи та форми соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства розглядаються нами в нерозривній єдності. Під *технологією* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста ми розуміємо цілеспрямовану комплексну, алгоритмізовану соціально-педагогічну діяльність, що включає послідовні етапи, реалізація яких відбувається відповідно до завдань соціально-педагогічної роботи, за допомогою конкретних форм і методів на кожному з етапів та обов'язково вимірювальним результатом; *метод* – це сукупність прийомів і способів, які використовуються для стимулювання і розвитку потенційних можливостей громади, сім'ї, окремої особистості, конструктивної діяльності із запобігання причинам виникнення ризиків соціального сирітства, зміни несприятливої життєвої ситуації чи розв'язання проблем сімей з дітьми задля досягнення різноманітних цілей і завдань соціально-педагогічної роботи; *форма* – це,

по-перше, організаційна система діяльності суб'єктів соціально-педагогічної роботи на рівні громади; по-друге, система взаємодії між суб'єктами та між суб'єктами і об'єктами соціально-педагогічної роботи, які найбільш доцільні для досягнення мети превенції соціального сирітства.

Відповідно до методології наукового соціально-педагогічного дослідження структура соціально-педагогічного експерименту має бути побудована за законами й схемою технології, що підкоряється твердій організаційній і управлінській логіці (етапам) [210; 293; 408].

Етапами соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста як технології (загальної чи конкретної) виступають: 1) *теоретико-аналітичний етап*, що передбачає науково-теоретичний аналіз проблеми з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста; розкриття теоретико-методологічних основ соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста; розробку науково-методичних засад соціально-педагогічного експерименту та його методологічного апарату: визначення проблеми, мети, предмету, об'єкту, гіпотези, етапів дослідження; розробка та підбір методів, інструментарію, процедур діагностичного дослідження та їх координації, вивчення й узагальнення досвіду, існуючого стану соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ; 2) *експериментально-конструктивний етап*, що включає; діагностику (оцінка потреб дітей, сімей, громади); соціально-педагогічне прогнозування, моделювання та проектування (розробка системи чи вибір моделі, проекту, технології тощо); процесуальний або процедурний підетап (організація реалізації системи, моделі, проекту, технології тощо); 3) *узагальнюючо-аналітичний етап*, який передбачає моніторинг та аналіз отриманих результатів діяльності, формулювання рекомендацій, визначення подальших перспектив дослідження. Означені етапи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста увійшли як організаційно-технологічні компоненти до наукового проекту „Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста”, що реалізовувався на базі ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” з 01.01.2013 р. по 31.12.2015 р., за безпосередньої розробки й участі автора роботи.

Результатом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є зміцнення сім'ї, збереження її функційної спроможності щодо виховання та розвитку

дитини у безпечному сімейному середовищі та наявність у ТГМ соціально підтримувального середовища сім'ї та дитини, яке орієнтовано на інтереси і потреби дітей, сімей, молоді, їх благополуччя, запобігання соціально-педагогічними засобами причин, що провокують ризик виникнення явища соціального сирітства, інтегруючи ресурси як суб'єктів громади і держави, так і самої сім'ї та особистості групи ризику по соціальному сирітству.

Отже, як показує практика, долати соціальні проблеми можна лише шляхом організації превентивної роботи, основне завдання якої: не реагувати на проблему й боротися з її наслідками, а попереджати її (такі дії потребують менше витрат, більш успішні й руйнують механізм повторного виникнення проблеми).

У випадку із соціальним сирітством орієнтація на превентивно-профілактичну роботу з сім'єю дозволяє виявити й мінімізувати ризики розвитку небажаних ситуацій, серед яких і ризик відмови від дитини. Тому, говорячи про зміст профілактики соціального сирітства, слід зазначити, що даний процес має декілька рівнів: – первинна профілактика (превентивні дії до того, як відбувся кризовий випадок); – вторинна профілактика (дії щодо попередження рецидиву випадку); – третинна профілактика (дії щодо попередження розвитку проблеми, які здійснюються одночасно із реабілітацією).

Виділяють також кілька рівнів профілактичної діяльності щодо соціального сирітства: – загальносоціальний рівень (загальна профілактика) передбачає діяльність держави, суспільства, їх інститутів, спрямовану на вирішення суперечностей у сфері економіки, соціального життя, у морально-духовній сфері; – спеціальний рівень (соціально-педагогічна, соціально-психологічна профілактика) полягає у цілеспрямованому впливі на негативні фактори, пов'язані з окремими видами відхилень або проблем; – індивідуальний рівень (індивідуальна профілактика) – це профілактична діяльність щодо конкретних осіб, поведінка яких має риси відхилень або проблемності [150, с. 39].

Соціально-педагогічна робота з сім'єю, де існує ризик соціального сирітства, потребує часу й терпіння, а також професійних, системно-комплексних дій. Саме тому профілактика повинна проводитися у формі запланованих дій, послідовно спрямованих на: 1) роботу із випадком сімейного неблагополуччя, пріоритетом якої є соціальний захист прав та інтересів дитини й збереження цілісності її біологічної сім'ї; 2) ліквідацію причин, що можуть викликати небажані наслідки й ризики соціального сирітства; 3) розв'язання проблем, що негативно впливають на

психосоціальне благополуччя, психологічний клімат в родині, психічне й фізичне здоров'я дитини.

Особливістю побудови соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є врахування положень сімейно орієнтованого і дитиноцентрованого підходів, важливе місце в яких займає так звана оцінка ризиків. Ґрунтуючись саме на даній оцінці, можна визначити найбільш точний, оптимальний план дій щодо забезпечення безпеки дитини і гарантії її права на виховання в сім'ї, сімейному середовищі, що заснований на принципі найменшого втручання в сім'ю на стадії превенції і розвитку ресурсності сім'ї, активізації її сильних сторін, і навпаки, у міру потреби, на стадії профілактики – екстреної інтервенції, вміння швидко вжити заходи, спрямовані на захист дитини.

Враховуючи це, одним із практичних кроків побудови соціально-педагогічної роботи з сім'єю щодо попередження ризиків виникнення соціального сирітства, на наш погляд, може бути розробка системи превенції соціального сирітства у межах ТГМ, а також регіональної комплексної програми превенції даного явища, яка спрямована перш за все на захист сім'ї й дитинства та враховує особливості регіону.

Неможливо не відмітити, що залучення територіальної громади (її суб'єктів та ресурсів) до превентивної роботи щодо соціального сирітства, участь її суб'єктів у розробці й реалізації регіональної комплексної програми, орієнтованої на попередження даного явища, є наступним практичним кроком та свідченням ментальної готовності суспільства до планомірного вирішення проблеми соціального сирітства.

Отже, мета даного підрозділу дослідження, що полягала у розкритті сутності і змісту соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, а також її особливостей, була досягнута, що дозволяє нам зробити наступні узагальнюючі *висновки*:

1. Ґрунтуючись на аналізі концепції превенції і положенні про те, що „система соціальної превенції є системою потенційного соціального розвитку особистості, а профілактика, за своїм змістом і функціями, є складовою частиною превенції” (В. Жуков, О. Тугаров, Е. Шевцова), під превенцією соціального сирітства у територіальній громаді міста ми розуміємо місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб'єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально-підтримуючого середовища сімей

з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію і самореалізацію.

2. Науково-теоретичний зміст поняття „соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства” ми визначали на підставі аналізу й порівняння найближчих за значенням понять „соціально-педагогічна діяльність” та „соціально-педагогічна робота”. Було встановлено, що соціально-педагогічна діяльність – це вид професійної діяльності, що полягає в забезпеченні освітньо-виховними засобами цілеспрямованої соціалізації, створенні сприятливих умов для всебічного розвитку, саморозвитку та самореалізації особистості. Соціально-педагогічна робота – це різновид соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється в певній соціальній інституції та спрямована на точно визначений об’єкт впливу.

3. Відповідно до об’єкту і сфери здійснення даного дослідження *соціально-педагогічну роботу з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста* визначено як системно-комплексне утворення, вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв’язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім’ї та укріплення її функціональної спроможності щодо розвитку і виховання дітей, запобігання причинам виникнення ситуацій відмови від дитини, із використанням відповідних форм та методів, спрямованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах територіальної громади міста середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, інших умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб’єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім’ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства.

4. До основних структурних компонентів соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, що визначають її сутність і зміст, належать об’єкт, суб’єкт, мета, завдання, принципи, функції, сфери, напрями, технології, форми, методи, етапи, результат, що отримали загальну характеристику.

Наступним етапом нашого наукового пошуку буде змістовна характеристика територіальної громади міста як суб’єкту превенції соціального сирітства.

2.2. Територіальна громада міста як суб'єкт превенції соціального сирітства

Сьогодні під тиском більш складних економічно, але демократичних умов життя залучення місцевих громад, мобілізація їх ресурсів та прийняття ними відповідальності за розвиток території стають важливою необхідністю і для самих жителів, і для політиків. Розпочатий процес реформування влади, її децентралізація, та деінституціалізація системи інституційного догляду і виховання дітей надає можливості для активізації ресурсів громади задля виявлення, розв'язання, моніторингу та подальшого попередження соціальних проблем громади, серед яких актуальними є: проблема превенції соціального сирітства; розвитку громади і запровадження технологій самоорганізації, самодопомоги, самоуправління та прямих дій в межах територіальної громади.

Завданням даного підрозділу стане дефінітивний аналіз категорії „громада” у науковій літературі задля розкриття сутності понять: „громада”, „територіальна громада”, „територіальна громада міста” з позицій соціальної педагогіки та визначення основних суб'єктів територіальної громади, які мають необхідний превентивний потенціал щодо попередження розвитку ситуації сімейного неблагополуччя і недопущення відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності, соціального сирітства.

Розпочинаючи науковий пошук, хотілося б відмітити, що питання залучення громадськості до попередження та рішення існуючих соціальних проблем є ефективною стратегією державного управління ще з давніх часів, що притаманна не лише спільнотам інших країн світу, а й українському суспільству ще з часів існування слов'янської держави Київська Русь, коли мова йшла про соціальну модель „допомоги (піклування) всім миром”, тобто об'єднання місцевої громади задля рішення різних суспільних проблем.

Для української державотворчої теорії роль та значення територіальної громади завжди були важливими. Еволюцію територіальної громади за часів Київської Русі досліджував ще М. Грушевський, який простежив процес становлення територіальної громади, починаючи з родин та родів, і показав, як на певному етапі розвитку родинні зв'язки слабшали, а натомість зміцнювалися „...мотиви *територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної*”, як унаслідок поділу родин „...рідні осідали побіч себе групами, і пізніше, як розросталися й ділилися ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, зв'язані спорідненням і

творили громаду” [157, с. 352].

Українське суспільство загалом складалося саме з селянських (зазвичай їх називають сусідські, сільські або землеробські), переважно землеробських громад, що в історичних працях згадуються під назвами „верв”, „мир”, „село”. За тих часів більшість населення Київської Русі жило у сільській місцевості і тому, подібну до описаної М. Грушевським громаду можна визначити як *традиційну сільську громаду*. На підтвердження цього у стародавніх джерелах знаходимо відомості щодо діяльності верви („...сільська територіальна община в Київській Русі та у південних слов’ян (хорватів), відповідала польському „ополю”, сербському „околіні” чи новгородському „погостові” [178]), про яку говорить і „Руська Правда”, де вона виразно значиться як „...територіальна організація сільського населення з конкретно визначеними функціями та великою територією, яку займає верв...; ...що мала общинне володіння лісами, випасами та ін. угіддями; ...яка об’єднувала населення одного або кількох селищ; ...та була судово-адміністративною одиницею, члени якої несли взаємну відповідальність за сплату князеві податків, і за злочини, вчинені на їх території; ...органом управління верви була Копа або Віче” [177, с. 236]. Крім того, за необхідності, члени громади об’єднувалися з метою здійснення громадських проєктів та захисту своїх суспільних і культурних інтересів, знали один одного і потребували допомоги інших у скрутні часи, залежали один від одного, хоча іноді могли не погоджуватися один з одним, дотримуватися різних звичок та стилю життя.

В українських письмових джерелах XIV-XV ст. селянську громаду називали „громада” або „община” і, хоча подальший розвиток селянської громади в Україні складався в різних регіонах по-різному, але в основних своїх рисах вона залишалася незмінною майже до кінця XVIII ст. Ці риси можна охарактеризувати наступним чином [177, с. 21–25]:

1. Громади мали власні органи самоврядування, які називалися громадський сход.
2. Діяльність громад регламентувалася звичаєвим правом (вплив звичаїв, обрядів та традицій, що передавалися із покоління в покоління у всіх сферах життя громади). У такому праві яскраво проявлялися *риса колективності та публічності* – усі правові акти здійснювалися привселюдно.
3. В рамках системи звичаєвого права *вирізнялося жіноче право* – умовна сукупність звичаїв, норм та уявлень, що регламентували, забезпечували певні громадські та господарські права жінок.
4. *Взаємодопомога, заснована на відповідальності членів громади „один за*

одного”, була однією з характерних рис повсякденного життя українського народу і, фактично, соціальним обов’язком кожного щодо надання безкоштовної допомоги односельцям, так звані *комунальні роботи* (толоки – помічі, клаки) у вигляді *колективної взаємодопомоги* при виконанні нагальних і трудомістких робіт.

5. *Куток* (магала, кінець) – певна *специфічна частина села, що*, іноді, мала свою церкву, кладовище, але обов’язково мала власну назву, яка зберігала пам’ять про минулі історичні події, що відбувалися на цьому місці. *Кутки виступали осередками сусідської єдності*, а його мешканці становили *основу різних видів спілок*. Навколо кутків формувалися молодіжні громади.

6. Характерною формою громад протягом усієї історії України були так звані *„братства”* – *національно-релігійні громадські організації міщан та селян України*. Їхньою основною метою було *сприяння народній освіті* на демократичних засадах, *відновлення чистоти національної (християнської) релігії, пропагування тверезого способу життя та милосердя*.

7. Важливу роль відігравали також *молодіжні організації*, які формувалися за статевовіковою ознакою і діяли в межах чітко означених етичних та правових норм громадського життя своїх сіл. *Молодіжні громади регулювали стосунки між сільською молоддю, захищали інтереси та честь своїх членів і виступали організаторами власного дозвілля та загальних сільських урочистостей, задля цього вели господарську діяльність* (орендували землю, яку обробляли, а від продажу врожаю споруджували молодіжні громадські центри та влаштовували святкування для молоді або всієї громади).

Отже, як слушно зауважують вітчизняні дослідники феномену територіальної громади [36; 40; 46; 157; 177; 179; 314; 383; 391; 421; 427; 473], тлумачення терміну „громада” відповідає давній традиції українського суспільства – від селянської громади часів існування Київської Русі, міських громад часів Магдебурзького права у середньовічних містах України, козачих громад українського козацтва, громад волостей і повітів українських земель часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій до територіальних громад (об’єднаних територіальних громад) сучасної Української держави (за виключенням періоду, коли українські землі входили до складу СРСР).

Слово „громада” (від лат. *communitas* – спільнота, громада, община) є іншомовного походження і в етимологічному словнику української мови зазначається, як „суспільство, група, товариство...; споріднене з давньоіндійськ. „grāmah” – натовп,

община...” [195, с. 600].

Розкриваючи сутність терміну „громада”, варто зазначити, що серед наукової спільноти до сих пір це поняття має суперечливий характер та полісемічність визначень і підходів до його тлумачення. Тому звернемося до наукових досліджень Д. Альтмана [815], Ф. Бейтса і Л. Бейкона [820], О. Батанова [41], Р. Баркера [886], О. Безпалько [46], В. Бульби [81], Дж. і М. Боппів [829], П. Гуралія [98], А. Капської [290], Л. Клеманської [305], І. Кокарєва [314], А. Лелеченка [419], В. Малишка [391], О. Мороза [421], Р. Патнема [475], Х. Патицької [473], М. Пейна [480], Т. Семигіної [587], В. Скуратівського [601], О. Софій [624], П. Спікера [654], М. Стейсі [882], А. Ткачука [699], Ф. Тьонніса [682], М. Фащевського [722], А. Хорнбі [868], та інших науковців, присвячених саме вивченню дефініцій „громада”, „територіальна громада”, її основних ознак, функцій та особливостей з позицій різних галузей науки і проаналізуємо їх.

Розпочинаючи дефінітивний аналіз, хотілося б зазначити, що поняття „територіальна громада” у своєму розвитку набувало різних трактувань і для вітчизняної соціально-педагогічної теорії воно є достатньо новою і мало дослідженою дефініцією, що має багатоаспектний зміст, детальне вивчення якої надасть вагомий ресурс у справі розвитку суспільної практики щодо рішення актуальних проблем українського суспільства, у тому числі й проблеми превенції соціального сирітства.

Сам термін „громада” увійшов у наукову теорію та соціальну практику із соціології і найбільше вивчення отримав саме у зарубіжних дослідників [138; 410; 480; 682; 801; 815; 820; 822; 824; 829; 834; 837; 845; 847; 846; 852; 859; 875; 868; 881; 886; 897]. Починаючи з 50-х рр. ХХ ст., досліджуючи місцеві співтовариства, у зв’язку із зростанням ролі локальної демократії в європейських інтеграційних процесах, зарубіжні науковці намагалися визначити характерні ознаки територіальних співдружностей, комун, „громадянських ком’юніті”, територіальних колективів тощо (адже звичного нам терміну „громада” у науці країн Заходу не існує).

Одним із перших мислителів, який ввів у науковий обіг термін „соціальна спільнота” (Gemeinschaft (укр. – громада)) та фактично заклав підвалини теорій громади, які виникли у ХХ ст., був німецький соціолог Ф. Тьонніс (F. Tonnies) [682], автор найвідомішої праці „Gemeinschaft und Gesellschaft” (1887) („Громада та суспільство”; приблизний переклад також „Спільнота і суспільство” [729, с. 651]), де він вперше виокремив понятійну пару форм соціальності – спільноту (Gemeinschaft) та суспільство (Gesellschaft), що до нього вживалися здебільшого як синоніми.

Спільнотою він вважав „...соціальні відносини, які формуються органічно й ґрунтуються на довірі, пов’язаній з інтеграцією „самості” в безпосередні стосунки (родина, громада) на основі спільних цінностей...”, а суспільство визначав „...раціональними відносинами, пов’язаними з міркуваннями корисності (інтересами), які регулюються формально-правовими категоріями (гроші, договір тощо)”. Ф. Тьонніс вважав, що „... спільнота є стійке і справжнє спільне життя, суспільство ж – лише минуще й ілюзорне. І тому сама спільнота повинна розумітися як живий організм, а суспільство – як механічний агрегат і артефакт” [682, с. 11–12]. У зв’язку із цим, розкриваючи сутність терміну „громада”, можна цілком припустити, що спільнота (громада), як „...живий організм..., що здатний вибудовувати соціальні відносини...” (за Ф. Тьоннісом), наділений соціальною активністю (дієвістю), що надає нам право говорити про суб’єктність громади як її характерну ознаку (розглядаючи суб’єктність з точки зору активності й свободи діяльності її представників як суб’єктів), яку ми розкриємо нижче, а отже, і про залучення громади до активного вирішення власних проблем і потреб.

За тлумаченням Дж. Хіллера (G. Hillery – молодшого), найважливішими ознаками територіальних співдружностей є: соціальна взаємодія, територія і загальний взаємозв’язок (або зв’язки), на яких ґрунтується функціонування місцевого співтовариства [852, с. 118]. Названі Дж. Хіллером ознаки територіальних співдружностей, з нашої точки зору, актуалізують питання застосування методології синергетичного підходу до вивчення діяльності територіальної громади, її ознак та функцій основних суб’єктів.

Ґрунтуючись на позиціях системно-діяльнісного підходу, К. Юнассен (C. Jonassen), розкриваючи *ознаки спільноти*, виявив у різних визначеннях *місцевих колективів* значний збіг наступних елементів: 1) населення; 2) територіальна база; 3) взаємозалежність спеціалізованих частин співтовариства і поділ праці в ньому; 4) спільна культура і соціальна система, що інтегрують діяльність його членів; 5) усвідомлення жителями єдності та належності до співтовариства; 6) можливість діяти на корпоративній основі для вирішення місцевих проблем [859, с. 20–21]. Таке тлумачення дозволяє нам звернути увагу на те, що автор розглядає територіальну громаду як соціальну систему, члени якої задля розв’язання проблем громади об’єднуються на ґрунті спільної культури, соціальної ідентичності та здійснюють відповідні дії для вирішення місцевих проблем, що у контексті нашого дослідження є важливим, адже ми пропонуємо розглядати територіальну громаду як суб’єкт

превентивної діяльності щодо проблеми соціального сирітства.

Розвиваючи думку важливості застосування суб'єктного підходу щодо розвитку громади, варто відмітити роботу американського науковця Скотта Пека (Peck M. Scoat) „The Different Drum: Community Making and Peace” (1987), в якій він розглядає силу індивідуального потенціалу членів громади, в разі їх об'єднання і активного залучення до справ та життя території, а також вводить поняття „громада” (community – комуна), розглядаючи її як сукупність людей, що живуть разом у такий спосіб, який визнає і підтримує їхню „спільну єдність” через включення кожного індивіда в життя громади, прийняття спільних рішень шляхом досягнення консенсусу, врахування індивідуальних особливостей та сильних сторін кожного члена громади. При цьому автор зазначає, що будь-який з членів громади може стати її лідером [155, с. 42].

Вибудовуючи методологічне підґрунтя розуміння сутності громади, Р. Шаффер (Ron Shaffer) виділяє п'ять підходів до вивчення спільнот, а саме [881, с. 4]: *якісний підхід* описує спільноту як місце і розглядає питання якості життя (забезпеченість житлом та його якість, стан шкіл, якість освіти тощо), соціальний мікроклімат; *екологічний підхід* передбачає вивчення спільноти як певної спільності у природно-географічному просторі (просторове розміщення, вплив природних факторів на характер діяльності та зворотний вплив, взаємозв'язки всередині спільноти та з іншими спільнотами тощо); *етнографічний підхід* вивчає спільноти як певний спосіб життя, при цьому акцент робиться на описуванні загальних культурних характеристик, культурного простору, а не тільки демографічних, економічних або географічних параметрів; *соціологічний підхід* розглядає спільноту як соціальну систему та описує соціальні відносини, типові для певних груп та більш великих соціальних утворень як усередині спільноти, так і у відносинах із зовнішнім середовищем; *економічний підхід* вивчає взаємозв'язки різних секторів економіки, домогосподарств і підприємств, описує професійний склад населення та робочі місця, розглядає джерела, розподіл та динаміку доходів, вивчає ресурси (природні, фінансові, людські, управлінські тощо), які має спільнота. Беручи до уваги запропоновані Р. Шаффером підходи, хотілося б відмітити саме якісний, етнографічний та соціологічний підходи, на які варто звернути увагу у контексті нашого дослідження, розглядаючи громаду як колективний суб'єкт превентивної діяльності щодо створення ресурсного середовища громади з попередження соціального сирітства.

Американський політолог Р. Патнем (Robert D. Putnam), розглядає місцеве співтовариство з позицій ресурсного підходу і тлумачить його як „...групу взаємодіючих людей, які живуть у спільному, географічно, місці та організовані навколо загальних цінностей і проявляють *соціальну згуртованість*, ...спільноту, яка має наміри, переконання, переваги, ...ресурси якої спрямовано на задоволення власних потреб, локалізацію ризиків та створення умов, що впливають на розвиток особистості учасників співтовариства” [875, с. 234]. Він акцентує увагу на таких її характеристиках: активне залучення громадян у процес вирішення громадських проблем; довіра одне одному, аби діяти без упередженості та підкорятися виключно закону; горизонтальна, а не ієрархічна організованість соціальних та політичних мереж; цінування в таких „громадянських ком’юніті” солідарності, громадської участі та непідкупності [475, с. 79]. У своїй книзі „Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community” (2000) Р. Патнем обґрунтовує соціальний капітал як важливий ресурс відродження місцевого співтовариства і зазначає, що „...соціальний капітал робить величезну різницю в нашому житті, адже ...суспільство, що характеризується узагальненою взаємністю (згуртованістю і солідарністю) є більш ефективним, ніж недовірливе (роз’єднане) суспільство..., а, якщо бракує соціального капіталу – економічне багатство є мінімальним...” [875, с. 379]; „саме соціальний капітал, втілений у нормах та мережах громадської участі, і є домінантною передумовою економічного процвітання, так само як і ефективного самоврядування. Це дає підстави стверджувати: річ – у наявності громадської свідомості” [475, с. 80]. І хоча автор обґрунтовує дану ідею з позицій політико-економічної теорії, вона, на нашу думку, є вагомою і для суспільної практики рішення соціальних проблем, тобто соціально-педагогічної діяльності в умовах територіальної громади, коли ми можемо розглядати об’єднання місцевої спільноти (її суб’єктів навколо актуальних проблем території) як соціальний капітал, її ресурс, який через спеціальні дії інституцій громади, активних громадян, можна буде спрямувати на попередження ризиків виникнення соціальних проблем та їх вирішення, у тому числі і проблеми превенції соціального сирітства.

Одним із перших соціологів, хто застосував системний підхід при вивченні сутності громади, був американець Р. Уоррен (Roland L. Warren), який досліджуючи структуру та особливості функціонування громад Америки, зазначав, що громада (Community) являє собою локальну соціальну систему (мережу), до вивчення якої треба підходити з п’яти різних позицій, беручи за основу одну з них:

– структурну (політико-правовий погляд на громаду як суб’єкт місцевого

самоврядування);

– соціально-психологічну (акцентує увагу на культурних зв'язках, цінностях, взаєминах членів громади);

– люди та територія (екологічний або демографічний погляд на громаду);

– процесуально-діяльнісну (підхід на основі аналізу різних соціальних інституцій і видів їх діяльності в громаді);

– функціонування соціальної системи (розгляд громади як соціальної спільноти, що виконує функції відтворення і споживання, соціалізації, соціального контролю, соціальної участі і взаємодопомоги). Р. Уоррен також наголошує, що громада є перш за все організацією соціальних стосунків, які дають можливість людям брати участь у діяльності, що необхідна для їх виживання та розвитку [801, с. 311; 897, с. 169–173], тим самим акцентуючи увагу на важливості усвідомлення членами громади своєї суб'єктності.

Розкриваючи сутність громади з точки зору системного підходу, Фредерік Л. Бейтс (Frederick L. Bates) і Ллойд Бейкон (Lloyd Bacon), у своїй роботі „The Community as a Social System” („Громада як соціальна система”) [820], зазначають, що відповідно до традиційних теорій громади, „...громада (community) – це соціальна система спільнот, що складається з людей або сімей, міжгалузевих об'єднань, які являють собою утворення малих груп та складних організацій, межі якої визначаються географічно (тобто територіально обмежені – авт.); в основі організації й функціонування громади лежить співпраця, заснована на спільних цілях, споріднених зв'язках, соціальному обміні та координації дій між групами та організаціями, що забезпечує функціонування складних соціальних систем” [820, с. 378]. Дане тлумачення для нас є важливим, адже розглядає громаду як складне соціальне утворення – „систему спільнот” різної природи (видів) та окреслює складові механізми організації й функціонування громади, а саме: спільність цілей та спорідненість зв'язків, співпраця, соціальний обмін і координація дій спільнот членів громади, які варто враховувати під час побудови системи превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Продовжуючи аналіз сутності дефініції „громада”, хотілося б зазначити, що комплексний і системний підходи до визначення поняття та ознак громади, комуни, місцевого співтовариства чи територіального колективу (community), застосовано і колективом науковців під керівництвом Д. Барнса (Danny Burns), які розглядають кілька концептуальних підходів до розуміння категорії „громада”, „комуна”, а саме:

1) визначають громаду (комуну) як історично утворену спільноту людей, що характеризується спільністю традицій, культури, належністю до комуни. Таким чином, своєрідної легітимності вона набуває завдяки історичному минулому; 2) розглядають комуну як сукупність соціальних взаємодій, інтеракцій між індивідами. Прикладами таких взаємодій слугують родинні стосунки, проживання на одній території, належність до певної соціальної групи, зв'язки соціального захисту та підтримки. Отже, правових ознак комуна набуває через соціологічну традиційність спільного існування людей; 3) визначають комуну як спільного, колективного споживача. Тобто акцентується увага на первісності економічного виміру; 4) вказують на прерогативу виробництва та забезпечення громадських послуг. Тут здебільшого йдеться про владні повноваження територіальної громади на участь інституцій місцевого громадянського суспільства в життєзабезпеченні людей. Такий підхід легітимізується певною мірою технологією надання послуг; 5) комуна характеризується своєю здатністю впливати на місцеве суспільне життя, своєю владою репрезентувати місцеве населення, а також наділяти його певними повноваженнями. Йдеться передусім про безпосередні та опосередковані, формальні та неформальні шляхи здійснення політичної волі, громадських дій. Ця категорія більшою мірою визначає комуну як суспільного актора на політичній сцені [429, с. 276–277; 820, с. 304]. Тобто, наведені визначення громади (комуни) засвідчують легітимність її існування як активної самокерованої одиниці суспільства (суб'єкту), що володіє функціональним ресурсом протистояння деструктивним соціальним процесам у громаді та її відновлення після впливу негативних чинників та подій.

Канадські дослідники Майкл і Джуді Бопп (М. Ворр, G. Ворр), розглядаючи питання розвитку громади з позицій професійної соціальної роботи, тлумачать її як групу людей, які встановлюють сталі взаємини між собою з метою вдосконалення самих себе та середовища, в якому вони живуть [741, с. 9; 829, с. 34]. Науковці вважають, що громада – це своєрідна єдність трьох підсистем (складових): особа (індивід, особистість) → родина → громада, які являють собою системне утворення і чинять взаємний вплив один на одного та взаємозумовлені між собою (секторальна модель концентричних кіл Дж. і М. Бопп [427, с. 47; 829, с. 87; 741, с. 22]).

Кожна окрема людина, особистість, належить до своєї родини (або групи людей, яку вона вважає своєю родиною)... Кожна родина також має соціальні зв'язки... та може забезпечувати здорове середовище, в якому задовольняються основні потреби всіх її членів і в якому вони почуваються у безпеці. Або ж навпаки – родинне

середовище може бути небезпечним, а людина позбавлена елементарних речей (їжі, відпочинку, захисту). І нарешті, родини мають певні цінності та переконання, які впливають на їхню поведінку та стосунки і взаємодію з іншими членами громади. ...А оскільки життя окремих сімей проходить у громадах, то сім'ї відчувають на собі вплив громадської діяльності [741, с. 23–24]. І тому, при вибудовуванні соціальної (соціально-педагогічної) роботи в громаді, потрібно враховувати ці взаємозв'язки та взаємовпливи тріади „особистість – родина – громада”, адже громади складаються із сімей, а в сім'ях також існують певні взаємини, які можна трансформувати, аби створити здорові громади.

Для повноцінного функціонування громади необхідно враховувати та розвивати чотири напрями громадської діяльності:

- культурний – цінності людей певної громади, їх переконання, ідеали, цілі, пріоритети, мораль тощо, а не лише належність до певного етносу;

- економічний – стан і способи задоволення базових потреб членів громади;

- соціальний – взаємини між людьми, їх соціальна захищеність, впевненість у завтрашньому дні, участь людей в житті громади, відкритість новим ідеям, іншим громадам тощо;

- політичний – розподіл влади, система управління своїми справами та ресурсами [427, с. 45–46; 741, с. 23–24; 829, с. 45–46]. Враховуючи вище зазначене, ми можемо вважати громаду груповим суб'єктом, що має соціальний капітал (ресурс, потенціал), на який важливо спиратися та використовувати при активізації діяльності громади, залученні її суб'єктів до вирішення актуальних соціальних проблем. Варто відмітити, що соціальний капітал тут розглядається як „...не матеріальні речі, що найбільше враховуються в повсякденному житті людей, а саме: доброзичливість, спілкування, співчуття та соціальний зв'язок серед окремих осіб та сімей, які складають соціальну спільноту... Якщо людина залишається одна зі своїми проблемами, то у неї виникає індивідуальна соціальна безпорадність. Якщо ж вона об'єднується зі своїм сусідом, а вони разом з іншими сусідами, то накопичується соціальний капітал, який може негайно задовольнити її соціальні потреби і який може мати соціальний потенціал, достатній для суттєвого поліпшення умов життя у всій громаді. Співтовариство в цілому виграє від співпраці всіх його частин, тоді як людина знайде в своїх асоціаціях (об'єднанні) переваги допомоги, співчуття та спілкування зі сторони своїх сусідів [846, с. 19].

Англійські науковці С. Шонберг (S. Schonberg) та Р. Розенбаум (R. Rosenbaum),

вивчаючи життєздатність місцевих спільнот з позицій соціальної роботи, зазначають, що вони є дієздатними лише тоді, коли жителі об'єднуються з метою впливу на різноманітні аспекти місцевого соціального порядку [314, с.33]. До основних чинників, що сприяють життєздатності місцевих громад, дослідники відносять: завдання підтримання і поліпшення якості життя, збереження середовища, утримання в належному порядку спільної власності, озеленення, робота з дітьми та молоддю тощо; визначення лідерів, які володіють навичками громадської роботи і здатні повести за собою інших людей, щоб відстояти інтереси своєї спільноти; визначення бажаного майбутнього своєї спільноти, вплив на політику місцевої адміністрації щодо рішень, які є важливими для життя місцевої громади; задоволення потреб різних категорій членів своєї громади і попередження конфліктів інтересів серед них; наявність ініціативної групи, яка налагоджує конструктивні взаємовідносини з усіма життєзабезпечуючими службами (комунальними, освітніми, медичними тощо) на території місцевої спільноти [314, с. 33]. Тобто вище названі чинники, фактично окреслюють зміст діяльності територіальної громади, сферу її повноважень та можливі напрями дій місцевої спільноти, серед яких, у контексті даного дослідження, важливими є: робота з дітьми та молоддю, підтримання і поліпшення якості життя, задоволення потреб різних категорій членів своєї громади, наявність ініціативної групи, яка налагоджує конструктивні взаємовідносини з усіма життєзабезпечуючими службами території, що, у свою чергу, може бути застосовано у превентивній діяльності щодо проблеми соціального сирітства.

Звернувшись до довідникової літератури, на нашу думку, варто уваги визначення із Оксфордського тлумачного словника А. Хорнбі, в якому „громада (community) – це група людей, що об'єднана спільним походженням, расою, соціальним станом, релігійними переконаннями та місцем проживання – районом, населеним пунктом тощо, де розташована низка соціальних інститутів: сім'я, школа, церква, дозвілєві організації” [868, с. 233]. У Соціальному словнику під авторством американського професора соціальної роботи Р. Баркера (Robert Lee Barker) громада (community) розуміється як „група індивідів або сімей, члени якої: поділяють певні цінності, мають спільні інтереси або користуються послугами тих самих служб та організацій, або живуть в одній місцевості” [822, с. 68]. Ці тлумачення є важливими у контексті даного дослідження і ключовими для розуміння сутності громади з позицій соціально-педагогічної та соціальної роботи, адже чітко визначають основних суб'єктів громади (окремі члени громади, сім'я, школа, церква, дозвілєві організації, служби та

організації, що надають послуги членам громади), що можуть і мають бути залучені до превентивної діяльності щодо проблеми соціального сирітства. Як видно з тлумачення Р. Баркера, автор визначає також критерії об'єднання членів громади, а саме: за інтересами, за проблемами та за територіальною ознакою [822], що дозволяє їх класифікувати і виокремити за видами: громади за інтересами, ідентифікаційні (професійні, молодіжні, жіночі, релігійні тощо) та резидентні (географічні, територіальні) громади [305; 427; 588], серед яких більш детального вивчення потребує саме територіальна громада як колективний суб'єкт, який може складатися з громад за інтересами чи громадських об'єднань за проблемами (різноманітних асоціацій, фондів, спілок, товариств тощо).

Концептуально значимим для розуміння сутності громади є запропонована західноєвропейськими науковцями типологізація громад [834], яка визначає, що громади можуть існувати на різних системно-екологічних рівнях: 1) мікросистеми (наприклад, учнівські групи, групи взаємодопомоги); 2) організації (установи, де працюють люди; релігійні общини; групи інтересів, структури громадянського суспільства); 3) локальні громади (квартали у містах, міста, селища); 4) макросистеми (етнічні групи, нації, політичні партії). Отже, індивід може належати до різних громад одночасно, проте „відчуття громади”, з огляду на дослідження [845], слід визнати контекстуальним, що залежить від культури та різновиду громади. Такий багаторівневий підхід дає підстави для різнопланового осмислення концепцій громад на різних рівнях [589, с. 190], що саме ми й намагатимемося здійснити далі, розкриваючи сутність територіальної громади міста.

У західній соціологічній науці інколи замість терміна „територіальна громада” можна зустріти вислів „локальна соціальна система” (місцева спільнота – „locality-based community”), яка тлумачиться як мережа взаємопов'язаних соціальних установ, що охоплюють усі аспекти соціального життя – сімейного, релігійного, правового тощо, які існують у певній географічній місцевості [882, с. 566].

Проведений дефінітивний аналіз поняття „громада”, у західних наукових дослідженнях, показав, що єдиного, уніфікованого тлумачення терміну „громада” не існує. Системне уявлення про зміст, ознаки та специфіку функціонування громади формується з позицій різних наукових підходів та дисциплін, в залежності від основного предмету їх досліджень, що доповнюють одне одного у процесі цілісного сприйняття громади як складного соціального утворення.

В Україні для окреслення локальних соціальних систем утвердилося поняття

„територіальна громада”.

Як показує історія становлення і розвитку вітчизняної практики суспільної допомоги, пройшовши великий історичний шлях, разом із становленням Української держави, територіальна громада поступово отримала своє законодавче закріплення. Інтерес до сучасної громади, як суб'єкта суспільних відносин, в Україні виник тільки у II половині 90-х рр. XX ст., у зв'язку із активізацією процесу розбудови громадянського суспільства, коли на законодавчому рівні у Конституції України (28.06.1996 р.) [321] було введено термін „територіальна громада” (ст. 140), що отримав більш змістовне наповнення вже в законі „Про місцеве самоврядування в Україні” (21.05.1997 р.) [525]. Питання ж соціальної роботи в громаді (community work) як практичного методу реалізації державної соціальної політики на місцях, стало предметом вивчення наукової спільноти України лише на початку 2000-х рр. Активне ж залучення громад до процесу рішення соціальних проблем території розпочалося лише з 2014 р., у зв'язку із започаткуванням реформи децентралізації влади і прийняттям Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади (01.04.2014 р.), законів України „Про співробітництво територіальних громад” (17.06.2014 р.) [535] та „Про добровільне об'єднання територіальних громад” (05.02.2015 р.) [518]. Ці законотворчі ініціативи поступово дозволили формувати, згідно положень Європейської хартії місцевого самоврядування, значний дієвий і спроможний інститут місцевого самоврядування базового рівня – об'єднані територіальні громади (ОТГ) і, фактично, завдяки цим діям, місцева влада отримала можливості самостійного розподілу фінансових і матеріальних ресурсів громади та пріоритетності обрання громадських ініціатив з питань рішення соціальних проблем території.

Для більш чіткого й повного розуміння дефініції „територіальна громада” розглянемо законодавчі, нормативно-правові акти України. Так, у Конституційному Договорі між Верховною Радою України і Президентом України „Про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” від 8 червня 1995 р. було введено термін „територіальний колектив громадян” з визначенням його ролі як первинного суб'єкта місцевого самоврядування [529]. У чинній Конституції України, в ст. 140, вже з'являється термін „територіальна громада” і зазначено, що складається вона з жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста, які володіють правом місцевого самоврядування задля самостійного

вирішення питань місцевого значення в межах Конституції і законів України [248]. Отже, участь територіальних громад у рішенні соціальних проблем території, їх суб'єктність, закладено на законодавчому рівні. Відповідно до ч. І ст. 140 Конституції України, можна виділити такі види територіальних громад: а) територіальну громаду села або добровільного об'єднання в сільську громаду жителів декількох сіл; б) територіальну громаду селища; в) територіальну громаду міста [321].

У Законі України „Про місцеве самоврядування в Україні” (від 21.05.1997 р.) введено більш уточнене поняття „територіальна громада”, під якою розуміють „...сукупність жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр” [525]. Як видно із даного тлумачення, на відміну від визначення у Конституції України, відбувається його деталізація за ознаками: постійного проживання, самостійності адміністративно-територіального управління та єдиного адміністративного центру, що для нас варто уваги, адже у контексті даного дослідження ми саме з'ясовуємо сутність територіальної громади міста як суб'єкта превентивної діяльності, який здатний на самостійність у вирішенні актуальних проблем територіальної спільноти міста, у тому числі й активного залучення членів громади до розв'язання проблеми соціального сирітства.

Слідуючи логіці конкретизації дефініції „територіальна громада”, своєрідне визначення пропонувала Концепція адміністративної реформи в Україні (від 22.07.1998 р.), в якій територіальна громада окреслювалася як „спільнота мешканців, жителів населених пунктів (сіл, селищ, міст), об'єднана загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, в межах законів, вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування” [524]. Дане тлумачення, хоча й не отримало законодавчого закріплення, але, на наш погляд, найбільш змістовно й конкретно розкриває сутність територіальної громади, адже охоплює як соціальну природу громади (об'єднання спільноти мешканців, жителів населених пунктів (сіл, селищ, міст) та їх взаємодія на підставі загальних інтересів власного життєзабезпечення), так і адміністративно-управлінську складову – самостійне, в межах законів, вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.

Серед основних ознак територіальної громади, що знайшли своє закріплення в законодавстві України виділяють:

– територіальну – спільне проживання осіб (жителів), котрі входять у громаду на певній території (у межах певної адміністративно-територіальної одиниці – село, селище, місто – ч. 1 ст. 140 Конституції);

– інтегративну – територіальна громада виникає на основі об'єднання всіх жителів, які мешкають на певній території незалежно від того, чи є вони громадянами даної держави, тобто членами територіальної громади можуть бути громадяни даної держави, а також іноземні громадяни, особи без громадянства, котрі постійно мешкають на певній території. Можливо включення в територіальну громаду біженців і переміщених осіб (за змістом ст. 1 Закону України від 21 травня 1997 р.);

– інтелектуальну – в основі конституювання територіальної громади лежать спільні інтереси жителів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектра виникаючих між ними системних індивідуально-територіальних зв'язків (основний об'єкт діяльності територіальної громади – питання місцевого значення – ч. 1 ст. 140 Конституції України);

– майнову – територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності (їй належать рухоме і нерухоме майно, прибутки місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що знаходяться у власності відповідних територіальних громад – ч. 1 ст. 142 Конституції України);

– фіскальну – члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів (ст. 67 Конституції України; ст. 4, 6, 15 Закону України „Про внесення змін у Закон України „Про систему оподаткування” від 18 лютого 1997 р.) [35, с. 255–256; 517].

Розглянувши законодавче підґрунтя щодо сутності тлумачення територіальної громади та легітимності її діяльності у вирішенні актуальних соціальних проблем, звернемося до досліджень сучасних вітчизняних науковців і практиків щодо розкриття змісту поняття територіальної громади з точки зору правового, державно-управлінського, соціологічного та соціально-педагогічного підходів.

Науковий дискурс щодо феномену територіальної громади як суб'єкта самоврядування було розпочато у 90-ті рр. ХХ ст., у сфері конституційного права, коли академік М. Орзіх, один із перших українських науковців-конституціоналістів, у контексті дослідження проблеми республіканського суверенітету та розвитку місцевого самоврядування, вперше ввів термін „територіального колективу”, під яким розумів: „...первинний суб'єкт самоврядування, сукупність громадян, що мешкають у селах (сільрадах), селищах, містах” [451] та надав детальну структурну

характеристику територіального колективу. Він вважав, що „...соціальну основу самоврядних територій становить територіальний колектив (община, а ще краще – комуна, з огляду на режим комунальної власності в Україні і світовий досвід), що складається (на відміну від населення територіальних одиниць) з осіб (громадян, іноземців, осіб без громадянства), що постійно мешкають або працюють на даній території (або мають на території нерухоме майно, або є платниками комунальних податків)” [452, с. 67].

Обґрунтовуючи правовий статус суб'єктності територіального колективу, І. Руда зазначає, що територіальна самоорганізація громадян для вирішення питань місцевого значення можлива з моменту коли парламент прийняв законодавче рішення про утворення територіального колективу, наділив його правом самостійно вирішувати питання місцевого значення [568, с. 68]. Тобто дане тлумачення відображає участь членів громади у розв'язанні будь-яких проблем території через самоорганізацію, що підкреслює їх суб'єктність – цілеспрямовані активні дії щодо самостійного рішення важливих соціальних проблем і питань безпосередньої життєдіяльності.

Розглядаючи питання сутності місцевого співтовариства, його основних ознак з позиції муніципального права, професор М. Баймуратов розглядає територіальний колектив як локальне співтовариство громадян (місцеве співтовариство), сукупність фізичних осіб, об'єднаних спільною діяльністю, інтересами і цілями щодо задоволення потреб, пов'язаних з побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням, ... які постійно мешкають на певній території і пов'язані територіально-особистісними зв'язками системного характеру [35, с. 96]. Він також зазначає, що таке місцеве співтовариство, в результаті спільних взаємних комунікацій, що мають системо утворюючий характер, об'єктивно здатне виробляти характерні інтереси і реалізовувати їх на рівні місцевого самоврядування [35, с. 97], а отже, дана позиція підкреслює суб'єктність членів місцевого співтовариства та їх здатність акумулювати власні ресурси навколо питань і проблем, що їх турбують і самостійно вирішувати їх.

Необхідно зазначити, що у сучасну вітчизняну правову науку і законотворчий процес України понятійний термін „територіальна громада”, як синонім „територіальний колектив”, „місцеве співтовариство”, увійшов з книги польського соціолога Я. Щепаньського „Елементарні поняття соціології” (1969), де йому було дано чітке визначення як групи людей, члени якої „пов'язані узами спільних відносин до території, на якій вони мешкають, і узами відносин, що впливають з факту

проживання на спільній території” [798, с. 160]. Таким чином, територіальна громада тут відноситься до соціальних спільнот і виступає як стійка і стабільна форма соціального життя.

Доповнюючи політико-правовий дискурс наукового співтовариства 90-х рр. ХХ ст. щодо розуміння категорії „територіальна громада” та застосовуючи методологію суб’єктного підходу, доктор політичних наук А. Коваленко, розглядає територіальну громаду як центральний суб’єкт місцевого самоврядування, котрий має природне право на самостійне вирішення питань місцевого життя в межах Конституції і законів. Юридична природа територіальної громади двоєдина: громада має природні права і водночас позитивні права та несе юридичну відповідальність за їх реалізацію, а отже, при такому розумінні територіальної громади ми можемо говорити не тільки про її суб’єктність, активну участь її членів (як окремих громадян, так і групових суб’єктів – соціальних інституцій, громадських організацій тощо) у справах території і вирішенні соціальних проблем, а й відповідальність за реалізацію різноманітних прав як самої громади, так і окремих її членів, а в контексті даного дослідження, у тому числі й природного права дітей на виховання у сім’ї, сімейному оточенні.

Конструюючи теоретичну модель територіальної громади з точки зору державного права, О. Батанов, розглядаючи територіальну громаду саме як суб’єкт муніципальної влади в Україні, зазначає, що „...територіальна громада – це первинний суб’єкт місцевого самоврядування, що складається з фізичних осіб – жителів (громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, біженців, вимушених переселенців), що постійно мешкають, працюють на території села (або добровільного об’єднання в спільну громаду кількох сіл), селища або міста, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення, мають спільну комунальну власність, володіють на даній території нерухомим майном, сплачують комунальні податки та пов’язані індивідуально-територіальними зв’язками системного характеру” [654, с. 52].

Розкриваючи сутність територіальної громади, важливою, на наш погляд, є думка українського суспільного діяча В. Медведчука, який, надаючи тлумачення громаді, зазначає, що „громада – це сплетіння соціальних відносин між людьми, котрі мають множину загальних інтересів, потреб...; це спільноти, що можуть найбільшою мірою забезпечити здійснення і задоволення цих інтересів і потреб” [35]. Громада, підкреслює він, це простір, в якому реалізуються практично всі життєві вияви

окремих особистостей або їхніх дрібних об'єднань. У той самий час слід звернути увагу на те, що громада – це не замкнута ланка в житті товариства, а його органічна частина, на основі якої будується товариство в цілому [35, с. 252]. Тобто автор робить основний акцент на „інтереси і потреби” громади, задля реалізації і задоволення яких члени спільноти (окремі особистості, об'єднання) вибудовують соціальні зв'язки, спроможні створити соціальний простір, що є необхідною умовою здійснення цих інтересів і потреб, вирішення суспільних проблем, який також можна розглядати як соціальний капітал, ресурс громади.

Характеризуючи основні ознаки територіальної громади, сучасні дослідники теорії держави і права однією з важливих характеристик громади називають її інтегрованість, що може набувати різного масштабу. Так, С. Кириченко зазначає, що „справжня територіальна громада виникає тоді, коли така сукупність починає жити як справжня сім'я, що бачить і знає свій інтерес” [302, с. 101], тобто являє собою відповідну цілісність, що акумулює і скеровує весь свій потенціал на розвиток громади, реалізацію її інтересів, вирішення проблем її членів. А професор С. Саханенко, у своїй монографії „Політичне управління містом в умовах самоврядування” (2001 р.) говорить про те, що „як суб'єкт соціальний громада визначається певною згуртованістю людей, налаштованою на самозабезпечення, самоуправління, самореалізацію” [582, с. 97], підкреслюючи важливість згуртованості і самостійності, активних дій місцевої спільноти у вирішенні проблем міста.

Аналізуючи сутність територіальної громади та виокремлюючи її ознаки, Ю. Сурмін відзначає, що поняття „громада”, „місцеве співтовариство”, „соціально-територіальна спільнота”, за своїм змістом різняться лише деталями, а саме:

– під громадою слід розуміти автономну соціальну надструктуру, об'єднану перманентною (постійною) спільною діяльністю;

– місцеве співтовариство – це певна незалежна частина товариства, що характеризується своєю локальною цілісністю; його учасниками виступають жителі даної місцевості;

– соціально-територіальною спільнотою називають територіально об'єднану сукупність людей, яка формується на основі соціально-територіальних розбіжностей у специфічне соціальне утворення, є носієм локально виявлених зв'язків і відносин, що панують у даному співтоваристві [671, с. 19], тобто, у підсумку, територіальна громада – це спосіб організації спільного життя жителів певної місцевості, який дозволяє їм найкраще задовольняти свої споживчі інтереси і вирішувати загальні

проблеми.

Розробляючи правові засади механізму життєздатності територіальної громади як колективного суб'єкту права, В. Малишко робить акцент на основних її функціях та зазначає, що „...функції територіальних громад – це основні напрями та види діяльності цих колективів щодо реалізації права громадян на участь у місцевому самоврядуванні, які виражають волю й інтереси місцевих жителів і забезпечують здійснення ними взаємовідносин з державою, її органами, суб'єктами місцевого самоврядування в межах Конституції і законів України”. Комплекс об'єктивних функцій територіальних громад складають політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні функції, які мають важливе інтегративне значення для системи функцій самого місцевого самоврядування [391, с. 62]. І хоча автор переважно розглядає функціональну спроможність територіальної громади у політико-правовій площині, на рівні місцевого самоврядування, акцентуючи увагу на владних повноваженнях громади, але для нас це є важливим як один з аспектів реалізації місцевої соціальної політики, у контексті пошуку механізмів її здійснення щодо розв'язання актуальних суспільних проблем, серед яких особливої уваги заслуговує проблема зростання соціального сирітства, у зв'язку із сімейним неблагополуччям, що виникає за різних обставин і комплексу причин, до рішення яких повинна бути залучена місцева спільнота.

На позиціях суб'єктно-діяльнісного підходу стоїть і П. Гураль, який зазначає, що як суб'єкт місцевого самоврядування територіальна громада являє собою джерело носія активності, діяльність якого спрямована на вирішення питань місцевого значення. При цьому суб'єкту притаманний творчий характер діяльності. Для становлення територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування ініціатива щодо „залучення” має виходити із самої місцевої спільноти [159, с. 420]. А отже, цілеспрямована активність її членів, спрямована на розв'язання актуальних питань і проблем життя спільноти, є природною ознакою життєздатності територіальної громади.

Досліджуючи територіальну громаду як соціальне явище та розкриваючи особливості її функціонування в сучасних українських реаліях, О. Мороз до основних ознак територіальної громади відносить:

- спільну територію існування (що може включати проживання, територію, володіння нерухомим майном);
- спільні інтереси у вирішенні питань життєдіяльності;

- соціальну взаємодію у процесі реалізації цих інтересів;
- психологічну самоідентифікацію кожного члена з громадою;
- спільну комунальну власність;

– сплачування комунальних податків [421]. Всі ці ознаки відображають функціональну спроможність територіальної громади щодо самостійного рішення актуальних питань розвитку й існування місцевого співтовариства, створення необхідних умов для захисту і підтримки його окремих членів чи соціально вразливих груп.

Характеризуючи політико-правовий підхід та досліджуючи дефініцію „територіальна громада” з позицій суб’єктно-діяльній методології, варто звернути увагу на думку С. Алфьорова, який дає наступне тлумачення територіальній громаді – це сукупність громадян, об’єднаних певною територією, на якій вони проживають, які мають спільні інтереси у вирішенні питань, пов’язаних із проживанням на даній території, та які беруть активну участь у їх вирішенні [14, с. 48].

Тлумачення дефініції „територіальна громада”, що включає в себе функціональні ознаки громади з точки зору політико-правової практики, надає Х. Патицька, яка зазначає, що „територіальна громада – це природно сформована людська спільнота, членами якої є фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, переміщені особи та біженці), які проживають, працюють чи володіють нерухомим майном на спільній території, у межах одного або кількох населених пунктів з єдиним адміністративним центром, характеризується сукупністю сталих зв’язків і спільних інтересів у питанні власного життєзабезпечення та є представником місцевої спільноти на політичній арені, є власником комунального майна на цій території та платником місцевих податків і зборів” [473, с. 323]. Розкриваючи сутність територіальної громади з позицій комплексного підходу дослідниця виділяє наступні ознаки громади:

– територіальна – територіальна громада формується на певній території. Її членами є фізичні особи, які або проживають на цій території, або працюють, або володіють певним нерухомим майном;

– соціально-психологічна – територіальна громада існує за умови самоідентифікації кожного члена громади її частиною та усвідомлення спільності своїх інтересів. Громада – це передусім система постійних комунікативних зв’язків між членами спільноти;

– історико-культурна – громада існує та розвивається в часі, тому при обиранні

напряму її розвитку необхідним є врахування історичних аспектів еволюції спільноти, її культурних і звичаєвих особливостей, які характеризуються впливом і на психологічний клімат у громаді, і на ендогенні зв'язки, притаманні спільноті;

- політична – територіальна громада є суб'єктом правовідносин і представником місцевої спільноти на політичній арені;

- економічна – місцева спільнота є власником комунального майна, розміщеного на її території, а її члени є платниками податкових платежів до місцевого бюджету. Громада функціонує для забезпечення її членів якісними громадськими послугами, може бути учасником виробничих процесів та є колективним споживачем;

- природна – територіальна громада формується та діє на основі самоорганізації, соціальної й економічної активності та потреби в постійному розвитку, застосовуючи принцип саморегулювання;

- організаційно-функціональна – територіальна громада – це система з горизонтальною організованістю політичних і соціальних мереж, яка діє спираючись на демократичні принципи розвитку та за умови участі її членів у вирішенні питань свого життєзабезпечення з можливістю самоструктурування та утворення внутрішніх організаційних структур [473, с. 323–325].

У сучасних наукових доробках, іноді, поняття „територіальна громада” та „місцева громада” вживаються як синонімічні, тоді коли до складу територіальної громади входить один населений пункт. Якщо ж мова йде про населений пункт (наприклад, село) як складову територіальної громади міста чи селища, то тоді такий окремий населений пункт разом з його жителями є не територіальною, а місцевою громадою. Тобто територіальна громада може розглядатися як сукупність місцевих громад [427, с. 51].

Як зазначає І. Кокарєв, досить складно створити дієздатну громаду на території великого міста. Тому, на його думку, доцільно зосередитися на розвитку сусідських громад, які переважно створюються за місцем проживання людей і є складовою системи місцевого самоврядування, частиною міста, фрагментом міської культури [314, с. 9]. В основу створення таких сусідських громад мають бути покладені спільні інтереси людей, що проживають близько один від одного, або окремі проблеми місцевого рівня, які створюють труднощі чи незручності для їх життєдіяльності [427, с. 51].

Підсумовуючи дефінітивний аналіз поняття „територіальна громада”, з точки зору державно-управлінського і політико-правового підходів у вітчизняних наукових

дослідженнях, можна відмітити, що територіальна громада – це суб'єкт місцевого самоврядування, здатний до цілеспрямованої діяльності щодо реалізації інтересів її жителів. Існування територіальної громади відзначається подвійною природою, оскільки одночасно вона виступає як продукт інтеграційної ініціативи її членів, а з іншого, як результат управлінської волі держави [73, с. 27]. Саме тому, в умовах реформи децентралізації влади є сенс говорити про суб'єктність громади у процесі впровадження місцевої соціальної політики та реалізації державної політики з урахуванням специфіки розвитку території.

Розкриваючи сутність територіальної громади з позицій соціологічної науки, маємо засвідчити, що більшість сучасних науковців розглядають громаду як особливу форму суспільної взаємодії, спільність (соціальну спільноту) та наголошують на соціальній природі громади.

Так, стоячи на позиціях методології спільнісного (рос. – общностного) підходу, Г. Зборовський зазначає, що саме поняття „спільність” охоплює всі різновиди соціальних утворень, члени яких пов'язані спільним інтересом і знаходяться в прямій або непрямій взаємодії. Це і є громада в найбільш точному значенні цього терміна. Соціальні спільноти – це живі утворення соціуму...; це взаємозв'язок індивідів, які є самостійним суб'єктом соціальної дії і характеризуються відносною єдністю, схожістю їх цілей, завдань, інтересів на основі загальних умов буття і діяльності [219, с. 74–77; 220, с. 54]. Як видно, у цьому визначенні вказано кілька ознак поняття соціальної спільноти, серед яких на першому місці – взаємозв'язок її членів, на наступних місцях – спільність цілей, завдань, інтересів, умов їх життя і діяльності. Важливо відзначити, що ці подібності впливають зі взаємозв'язку людей і, по суті, зумовлені ним. Якщо ж розглядати громаду як соціальну спільноту через призму суб'єктного підходу, то ключовим аспектом у цьому визначенні є думка про те, що індивіди є самостійними суб'єктами соціальної дії, які через взаємозв'язок і взаємодію між собою можуть впливати один на одного, а значить, можуть бути залучені до вирішення актуальних проблем спільноти, окремих її представників, соціально вразливих груп і надавати один одному необхідну допомогу, створюючи соціально-підтримуюче середовище.

Продовжуючи аналіз дефініції „територіальна громада”, варто наголосити, що громада – це групова соціальна спільнота, члени якої поділяють єдину територію, об'єднані повсякденними регулярними стосунками та являють собою локальну соціальну систему, що складається з сукупності елементів, які перебуваючи в певних

зв'язках і взаємовідносинах, утворюють єдине ціле та здатні змінювати свою структуру [572; 601].

За думкою сучасних дослідників, громада, аби бути такою, а не просто нею називатися, повинна мати кілька ключових ознак [303; 588; 624]:

– *спільна ситуація*: люди, які належать до громади, мають спільні ознаки, що пов'язують їх одне з одним (місце проживання, етнос, релігія тощо);

– *мережа взаємовідносин (стосунків і взаємодії)*: громади включають усі можливі відносини;

– *колективна дія*: люди усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії;

– *сформована ідентичність*: людина в громаді отримує громадську ідентичність, з якою настає певна емоційна відповідальність, почуття належності до більшої одиниці і певна лояльність стосовно неї.

Як зазначає українська дослідниця Г. Довбах, важливою ознакою територіальної громади (спільноти) можна вважати наявність у ній певної системи взаємодій, структур та механізмів, сформованих її членами, а також існуючих у ній організацій та груп, покликаних здійснювати взаємодію, координацію та вжиття заходів у відповідь на виклики та потреби, що зачіпають ці спільноти [174]. У визначенні громади авторка наголошує саме на використанні поняття „спільнота”, виразно пов'язуючи його з іншими категоріями та поняттями, серед яких: „соціальний капітал”, „мобілізація”, „наснаження вразливих груп”. Такі ж зв'язки виразно демонструють і дослідження інших сучасних авторів (Д. Альтман [815], П. Бурдье [830], Д. Деланті [837] та ін.).

Розглядає місцеву громаду як спільність (спільноту) і С. Вовк, яка зазначає, що у громадянському суспільстві територіальна громада, за своєю сутністю, має становити таку спільність людей, яка спрямована на вирішення локальних проблем. Саме така місцева спільнота в результаті спільних взаємних комунікацій об'єктивно спроможна формувати спільні інтереси та реалізовувати їх на місцевому рівні. Для цього вона має бути здатною до саморозвитку, самоорганізації та саморегуляції, а при необхідності здійснити якісну трансформацію як самої себе, так і всього суспільного організму в цілому. Її багаторівневість детермінована диференційованістю за інтересами, потребами, духовно-ціннісними орієнтаціями кожного її члена і соціальних груп [108, с. 127].

Важливою для нашого дослідження є думка українських соціологів

О. Воловодою та О. Касперовича, які стверджують, що з позицій синергетичного та соціокультурного підходів територіальна громада є відкритою самоорганізуючою соціальною системою, носієм певної соціокультурної специфіки. Як колективний суб'єкт діяльності вона складається, в свою чергу, з інших суб'єктів – індивідуальних (окремі активні жителі) і колективних (недержавні некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури). Ці суб'єкти розглядаються в якості структурних елементів громади. Вони взаємодіють як між собою, так і з іншими суб'єктами, які діють на території громади (державні структури, влада, бізнес). У процесі взаємодії між ними може складатися та чи інша система взаємозв'язків – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних) або вертикальних (суб'єкт-об'єктних) – і взаємостосунків – рівноправних (партнерських) чи стосунків залежності та підпорядкування [116, с. 107–108].

Суб'єктність територіальної громади розуміється як здатність до самостійного (автономного) відтворення на власній соціокультурній основі різних способів, форм, засобів соціальної активності/діяльності, спрямованих на задоволення потреб членів громади [116, с. 108]. А отже, у контексті проблеми нашого дослідження ми можемо говорити про необхідність активізації суб'єктів громади міста (їх залучення) до участі у вирішенні проблем сімей і дітей, стимулювання членів громади, її соціальних інституцій до організації та реалізації різноманітних превентивно-профілактичних ініціатив щодо попередження явища соціального сирітства як пріоритетних напрямів соціально-педагогічної діяльності суб'єктів територіальної громади міста щодо створення соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини (окремої особистості) групи ризику по соціальному сирітству.

Розкриваючи сутність територіальної громади з позицій методології соціальної педагогіки, А. Капська розглядає громаду як один із чинників соціального впливу на особистість, проміжну ланку між макросистемою суспільства в цілому та мікросистемою сімейної і особистісної підтримки [299, с. 202].

У свою чергу О. Безпалько, розробляючи теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді, говорить про функціонування громади на мікро- та мезорівнях соціального середовища і тлумачить територіальну громаду (сільську, міську громаду та громаду мікрорайону великого міста) як соціальну систему мезорівня соціального середовища, сусідську ж громаду – як мікрорівень соціального середовища [46, с. 56].

Дослідниця зазначає, що параметрами територіальної громади як соціальної

системи, можуть бути [46, с. 57]: а) природно-економічні особливості території; б) соціокультурні традиції населення; в) групи людей за гендерно-віковими характеристиками; г) заклади соціальної інфраструктури (навчальні та позашкільні заклади, соціальні служби, соціокультурні заклади, медичні установи тощо); д) органи місцевого самоврядування; є) неурядові організації.

Саме ці параметри вказують на особливості та відмінності між різними територіальними громадами, що, в свою чергу, обумовлює специфіку соціально-педагогічної роботи в них та саме ці параметри ми будемо враховувати при моделюванні системи превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Розглядаючи територіальну громаду з точки зору методології системного підходу, О. Губанова тлумачить громаду як соціальну систему, яка, в широкому розумінні, складається з різних соціальних підсистем та інститутів, що регулюють стосунки між неоднорідними соціальними суб'єктами та, в своїй сукупності, передбачає:

- об'єднання індивідів та соціальних груп, що займають різні соціально-рольові позиції, в єдину соціальну спільноту;
- забезпечення та підтримку в такій спільноті певного соціального порядку;
- наявність різних загальних та часткових інтересів при взаємодії членів спільноти;

– визнання інституціональної природи такої системи [158, с. 24]. Дане тлумачення є для нас важливим, адже дозволяє розглядати територіальну громаду як груповий соціальний суб'єкт, що складається з індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних (соціальні інституції, громадські організації, сусідські об'єднання, тощо) суб'єктів та являє собою певну цілісність, здатну до самоорганізації й об'єднання навколо актуальних соціальних проблем, з метою їх локалізації та вирішення за допомогою формування й залучення соціального капіталу, ресурсів об'єднаної місцевої спільноти.

З точки зору соціальної роботи як професійної діяльності щодо реалізації різних напрямів соціальної політики, Т. Семигіна зазначає, що громада – це своєрідна „...конструкція, що є соціальною, бо вона ґрунтується на підтримці, однакості й взаєморозумінні людей, що створює позитивний заряд енергії й цементує соціальні зв'язки” [588, с. 13]. Українська дослідниця розглядає громаду як систему, в якій можна виділити індивідів, підсистеми (сектори в громаді) та взаємовідносини між

цими підсистемами. Вчена виділяє п'ять рівнів громади як системи:

- індивідуальний рівень – становлять люди в громаді (індивіди);
- рівень підсистем громади – складається з політичного, економічного, освітнього, релігійного, комунікаційного, відпочинкового секторів, сектору охорони здоров'я, сектору соціального забезпечення, волонтерських організацій та інших груп в громаді, що тісно пов'язані з функціями громади;
- рівень внутрішніх зв'язків у громаді – становлять коаліції, дорадчі комітети та робочі групи, мережі;
- рівень громади – об'єднана громада;
- позасистемний рівень – включає зовнішній контекст та проявляється у впливі на громаду ззовні, з боку держави, суспільства, інших громад [588, с. 16].

Для розуміння суб'єктності громади, її структури та ролі соціального працівника (соціального педагога) в ній важливим є така складова громади, як місцеві ініціативи, що поділяють на чотири групи [588, с. 16–17; 480, с. 46]:

1) „місцеве життя”, або „сусідська модель” – це назва повсякденної активності у її суто спонтанних формах (стимулювання контактів поміж людьми задля підтримання здорового мікросоціального клімату, задоволення інтересів і потреб окремих груп громади та ін.);

2) „дії в середині громади” – внутрішня активність громади, яка також зароджується спонтанно, але має більш організований характер і спрямована на самостійне рішення питань місцевого характеру та зводить до мінімуму втручання суспільства;

3) „розвиток громади” – співробітництво ентузіастів та професіоналів у справі активізації різних сторін місцевого життя (проведення різноманітних акцій, фестивалів, створення клубів, інших місцевих структур за наявності зовнішньої підтримки);

4) „місцева/громадська політика” – комплекс соціальних програм, спрямованих на залучення членів громади до досягнення певних цілей (створення груп допомоги й підтримки соціально вразливих категорій з числа сусідів, волонтерів, інших членів громади як альтернатива існуючим державним службам захисту та соціальним інституціям).

Ефективність місцевих соціальних ініціатив залежить від активності самих членів громади.

Важливими для повноти розуміння територіальної громади як соціальної

спільноти є наступні її характеристики [303; 870]:

1. *Причетність, відданість і консенсус* (члени громади приймають один одного, не зважаючи на расу, національність, стать, вік або вірування. Вони ухвалюють рішення та узгоджують розбіжності в думках і позиціях на основі консенсусу).

2. *Реалізм* (справжня громада – це громада реалістична, адже вона постійно оцінює умови свого життя й не перестає докладати зусиль, аби їх покращити. При цьому громада укладатиме більш реалістичні плани, якщо братимуться до уваги міркування кожного з її членів).

3. *Споглядання* (члени громади вивчають себе; вони формують індивідуальну і колективну свідомість, активно залучаючись у життєдіяльність оточення).

4. *Безпечне місце, в якому люди можуть бути самими собою* (у справжній громаді люди почуваються цілком безпечно й мають усі можливості зростати та розвиватись як особистості, любити і підтримувати одне одного).

5. *Лабораторія взаємоповаги і гідності* (члени громади виявляють миротворчість і гідність; вони відчувають і виражають співчуття та повагу один до одного як до побратимів).

6. *Середовище мудрої взаємодії* (члени громади вирішують конфлікти з мудрістю і витонченістю; вони слухають і розуміють, поважають пропозиції один одного. У такій громаді відмінності в поглядах людей не нехтуються, не приховуються, не відкидаються і не змінюються – навпаки, їх вітають. Щоб навчитися це робити, потрібен час і щире бажання).

7. *Громада лідерів* (лідерство у справжній громаді переходить від однієї особи до іншої. Ніхто не буває керівником раз і назавжди. Кожен іноді бере на себе обов'язки лідера і претендує на повагу та визнання за свій внесок у спільну справу).

8. *Істинний дух* (істинним духом справжньої громади є дух миру, любові, мудрості й сили, вірності своїм людям і відданості своїй роботі. У такій громаді люди „горнутья” один до одного, навіть коли їм буває дуже нелегко. Якщо виникають перешкоди на шляху до реалізації спільних задумів, члени громади наполегливо шукають спільного виходу з труднощів і підтримують одне одного).

Стрижневою ознакою справжньої громади є активна участь її членів у функціонуванні та розвитку спільноти як середовища підтримки й допомоги.

Як соціальне середовище громада являє собою конкретне поле соціальної діяльності й відносин, де формуються і реалізуються потреби та можливості особи, де кожна людина безпосередньо включається в процес життєдіяльності суспільства [183,

с. 122]. Враховуючи це, в контексті проблеми даного дослідження, цілком можливо говорити про територіальну громаду як соціально підтримувальне середовище сім'ї та дитини (окремої особистості) групи ризику по соціальному сирітству, яке, шляхом залучення активних суб'єктів громади та організації (створення) в ньому освітніх (просвітницьких), виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, соціально-побутових умов, сприятиме потенційному розвитку всіх членів громади (окремої особистості або соціальної групи), їх соціальному благополуччю. Водночас створення такого превентивного середовища сприятиме розвитку самої громади міста через активізацію взаємодії її суб'єктів, їх об'єднання навколо актуальних питань і потреб та залучення до цього процесу як ресурсів громадських і державних інституцій території, так і внутрішніх ресурсів самої особистості чи сім'ї (соціальної групи, об'єднання). Більш детальну характеристику даної концептуальної ідеї ми розкриємо далі, у третьому розділі нашого дослідження.

Розробляючи проблему превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, хотілося б зазначити, що ми цілком погоджуємося із думкою О. Безпалько, що вивчення особливостей соціальних проблем та потреб дітей і молоді (сімей – авт.) в громадах різного типу, з однієї сторони, сприятиме уніфікації напрямів соціально-педагогічної роботи в громаді (соціальна профілактика негативних явищ, соціальна підтримка дітей, що залишилися без батьківського піклування, формування усвідомленого батьківства молоді та здорового способу життя неповнолітніх тощо), а, з іншої, дозволить врахувати місцеві умови, соціальні запити конкретних громад, що, в свою чергу, вимагає диференціації та індивідуалізації видів соціальної допомоги та соціальних послуг в межах різних територіальних громад [427, с. 57]. Тому, беручи до уваги дане твердження та відштовхуючись від проблеми нашого наукового пошуку, задля створення ефективного превентивного простору територіальної громади міста, ми повинні враховувати специфіку проблеми превенції соціального сирітства та особливості громади: наявність індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних суб'єктів (мережа громадських та державних інституцій, соціальних груп, об'єднань), їх активність (суб'єктність) та ступінь залучення до вирішення проблеми, характер взаємовідносин і сталість зв'язків між суб'єктами (мережа соціальної взаємодії), ресурсність місцевої спільноти (наявність певних ресурсів: інституційних, людських, духовних, часових, фінансових, матеріальних, адміністративних, тощо), її територіально-культурну специфіку.

З позицій соціальної педагогіки, ми розглядатимемо територіальну громаду у

двох аспектах: *по-перше*, як груповий соціальний суб'єкт, що складається з індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних (соціальні інституції, громадські організації, сусідські об'єднання, тощо) суб'єктів, які взаємодіють між собою та з іншими суб'єктами, що діють на території громади (державні структури, влада, бізнес) та утворюють собою певну цілісну спільноту, здатну до самоорганізації і задоволення власних потреб, об'єднання навколо актуальних соціальних проблем та їх вирішення; *по-друге* – як соціально підтримувальне середовище (спільноту), що являє собою систему соціальних взаємозв'язків його представників – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних) або вертикальних (суб'єкт-об'єктних) – і взаємостосунків – рівноправних (партнерських) чи стосунків залежності й підпорядкування, що утворюється в межах певної території та виступають своєрідним соціальним капіталом громади, ресурсом об'єднаної місцевої спільноти.

Досліджуючи сутність територіальної громади міста як суб'єкту превенції соціального сирітства з точки зору методології соціальної педагогіки, ми розглядатимемо *територіальну громаду міста* як складну самокеровану соціальну систему самоорганізуючих локальних спільнот (районів, кварталів (мікрорайонів) великого міста), членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних з побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням) та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків. Важливою характеристикою дієздатності територіальної громади міста є активність її суб'єктів, їх взаємодія з об'єктами для спільного досягнення тієї чи іншої мети і поступового їх перетворення у суб'єкти.

Розглядаючи територіальну громаду міста як середовище превентивної діяльності щодо соціального сирітства, основними *суб'єктами соціально-педагогічної превенції у громаді* можуть виступати:

– державні і комунальні, а також приватні заклади дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти;

– заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді, соціальні центри різних форм власності, серед яких: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центри соціально-психологічної допомоги; соціальні центри матері та дитини; центри соціально-психологічної реабілітації дітей (притулки для дітей); соціальний гуртожиток для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; центри

„Укріплення сім’ї”; кризові центри; центри розвитку громад; ресурсні центри, тощо;

– заклади культури, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини та задоволення інтелектуальних, духовних, культурних потреб громадян;

– медичні установи і заклади, а саме: жіночі консультації та пологові будинки і школи відповідального батьківства при них; клініки дружні до молоді при міських поліклініках і сімейні лікарні;

– органи Національної поліції превенції, підрозділи ювенальної превенції (підрозділи Національної поліції України у справах дітей);

– об’єднання громадян, недержавні некомерційні громадські організації, сусідські об’єднання, клуби активних батьків, волонтери та ін., які пріоритетною метою своєї діяльності декларують соціальну підтримку та допомогу дітям, молоді та сім’ям;

– міські органи місцевого самоврядування та виконавчої влади: рада міста, району в місті; виконавчі органи ради (виконавчими органами... міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи [698]), а саме: (служби у справах дітей; управління (відділи) освіти; управління (відділи) у справах сім’ї, молоді та спорту, охорони здоров’я, культури, соціального захисту.

Характеристику та зміст діяльності основних суб’єктів соціально-педагогічної превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста буде представлено нами далі, у третьому розділі даного дослідження, при розкритті основних складових системи превенції соціального сирітства, а саме її суб’єкт-об’єктного компоненту.

Підсумовуючи проведену нами у даному підрозділі аналітико-пошукову роботу щодо розуміння сутності територіальної громади міста у зарубіжній та вітчизняній літературі, можна зробити наступні *висновки*:

1. Дефінітивний аналіз поняття „громада” показав, що категорія „громада” у науковій теорії визначається як складне і багатозначне поняття, дослідження сутності та змісту якого, у вітчизняному науковому дискурсі, ґрунтується на концепціях і теоріях західної соціологічної та політико-економічної науки і практики.

2. Теоретичне осмислення громади у сучасному науковому середовищі засвідчило, що існує декілька різних наукових підходів та дисциплін, які, залежно від основного предмету своїх досліджень, формують конкретні уявлення про зміст,

ознаки та специфіку функціонування громади, та, фактично, доповнюють один одного у процесі цілісного сприйняття громади як складного соціального утворення.

Політико-правовий підхід розкриває територіальну громаду як суб'єкт місцевого самоврядування, у розпорядженні якого є достатній обсяг матеріальних і фінансових ресурсів, що можуть бути використані в межах її повноважень та відображає правовий механізм реалізації владних функцій у системі державного управління на місцях, в межах географічно визначеної території (О. Батанов) [81; 391; 419; 421; 427; 473; 698; 699; 852].

Соціологічний підхід надає нам уявлення про місцеву громаду як особливу форму суспільної взаємодії та розглядає її як соціальну систему, що являє собою мережу взаємопов'язаних соціальних установ, які охоплюють усі аспекти соціального життя – сімейного, релігійного, правового тощо, що існують у певній географічній місцевості (М. Стейсі) [156; 314; 480; 588; 601; 624; 722; 815; 822; 823; 868; 882; 886], наголошуючи на соціальній природі громади і розкриваючи її функціональну спроможність через призму аналізу суспільної практики (конкретних методів і технологій) допомоги і захисту населення, задоволення його життєвих потреб та вирішення соціальних проблем.

Соціально-педагогічний підхід тлумачить територіальну громаду як соціальну систему мезорівня соціального середовища (О. Безпалько), особливий соціальний простір, в якому люди встановлюють сталі взаємини між собою з метою вдосконалення самих себе та світу, в якому вони живуть (Джуді Бопп); як соціальну спільноту, що виконує функції відтворення і споживання, соціалізації, соціального контролю, соціальної участі і взаємодопомоги (Роланд Уоррен) [46; 193; 290; 829].

3. Встановлено, що територіальна громада міста – це складна самокерована соціальна система самоорганізованих локальних спільнот (районів, кварталів (мікрорайонів) великого міста), членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних з побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням) та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Параметрами ефективного функціонування територіальної громади як суб'єкта превенції соціального сирітства є: наявність, умотивованість і готовність індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних суб'єктів (мережа

громадських та державних інституцій, соціальних груп, сусідських об'єднань тощо) до здійснення превентивно-профілактичної діяльності; активність (суб'єктність) та ступінь залучення суб'єктів громади до вирішення проблем сімей, дітей, молоді; конструктивний характер взаємин і сталість зв'язків між суб'єктами (мережа соціальної взаємодії); ресурсність місцевої спільноти (інституційні, людські, духовні, часові, фінансові, матеріальні, адміністративні ресурси) як чинник досягнення мети превенції; територіально-культурна специфіка громади як громади, дружньої до сімей з дітьми, молоді.

4. Територіальну громаду міста в якості суб'єкта превенції соціального сирітства з позицій соціальної педагогіки, розглянуто у двох аспектах: 1) як груповий соціальний суб'єкт, що складається з індивідуальних і колективних суб'єктів, які взаємодіють між собою та з іншими суб'єктами, що діють на території громади (державні структури, влада, бізнес) та утворюють цілісну спільноту, здатну до самоорганізації і задоволення власних потреб; 2) як соціально підтримувальне середовище, що становить систему соціальних взаємозв'язків його представників – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних) і вертикальних (суб'єкт-об'єктних) та взаємин – рівноправних (партнерських) чи стосунків залежності й підпорядкування, що утворюються в межах певної території та є своєрідним соціальним капіталом громади, ресурсом об'єднаної місцевої спільноти.

Стрижневою ознакою справжньої громади є активна участь її членів у розвитку спільноти як середовища підтримки й допомоги (З. Кияниця, Ж. Петрочко).

Основними суб'єктами соціально-педагогічної превенції у громаді можуть виступати: державні і комунальні, а також приватні заклади дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти; заклади соціального захисту і підтримки сімей, дітей, молоді, соціальні центри різних форм власності; заклади культури, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини та задоволення інтелектуальних, духовних, культурних потреб громадян; медичні заклади; органи Національної поліції превенції, підрозділи ювенальної превенції (підрозділи Національної поліції України у справах дітей); об'єднання громадян, недержавні некомерційні громадські організації, сусідські об'єднання, клуби активних батьків, волонтери та ін., які пріоритетною метою своєї діяльності декларують соціальну підтримку та допомогу дітям, молоді та сім'ям.

5. Установлено, що досить складно створити дієздатну громаду на території великого міста, тому доцільно зосередитися на розвитку сусідських громад

(мікрорайонів), які переважно створюються за місцем проживання людей і є складником системи місцевого самоврядування, частиною міста, фрагментом міської культури.

Отже, наступним кроком дослідження стане характеристика механізмів взаємодії суб'єктів територіальної громади міста у досягненні цілей превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

2.3. Міжвідомча взаємодія та міжсекторне партнерство як організаційно-функційні умови превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста

Питання міжвідомчої взаємодії соціальних інституцій, що задіяні у рішенні проблеми соціального захисту дітей, їх права на виховання в сім'ї, попередження сімейного неблагополуччя та соціального сирітства, а також міжсекторного партнерства у сфері співпраці громадських організацій та місцевих органів влади є вкрай актуальним сьогодні. Так, у преамбулі Державної соціальної програми „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 р., прийнятій 5 квітня 2017 р., зазначено, що в Україні ще не сформовано ефективну модель надання соціальних послуг сім'ям із дітьми у територіальних громадах. Достатньо низьким все ще залишається рівень охоплення сімей соціальними послугами, через недостатню чисельність фахівців із соціальної роботи, які надають соціальні послуги сім'ям, в тому числі превентивні, реалізація яких дає змогу зменшити наслідки соціального неблагополуччя. У зв'язку із цим, Міністерство соціальної політики України, у 2017 р. визначило п'ять пріоритетів діяльності, чотири з яких стосуються системи охорони дитинства і сьогодні поступово впроваджуються безпосередньо в нових об'єднаних територіальних громадах (ОТГ). Серед актуальних завдань Мінсоцполітики є: забезпечення прав дітей; сприяння продуктивній зайнятості, залучення громадян до ринку праці; децентралізація системи соціальних послуг та їх розвиток на рівні територіальних громад; запровадження ефективного адресного надання державної соціальної допомоги.

Одним із перших пріоритетів Мінсоцполітики ставить сьогодні налагодження конструктивної взаємодії центральних органів виконавчої влади щодо реформування закладів у найкращих інтересах дитини та конструктивної співпраці з громадськими об'єднаннями щодо покращення якості послуг дітям і сім'ям у громаді, розв'язанні соціальних проблем. Враховуючи це, актуальність проблеми превенції соціального

сирітства в умовах територіальної громади міста та розвитку міжвідомчої взаємодії, а також міжсекторного партнерства державних і громадських соціальних інститутів у її вирішенні не викликає сумнівів.

Але, на жаль, як показує практика, державна соціальна політика у контексті вирішення проблеми соціального сирітства все ще спрямована не на попередження сімейного неблагополуччя, що є однією з основних причин виникнення соціального сирітства, а на його локалізацію та ліквідацію наслідків даного негативного явища. Слабкими місцями в реалізації соціальної політики в інтересах дітей експерти називають відсутність ефективних форм, методів та інститутів, що її здійснюють на місцевому рівні, недостатність коштів, бюрократизацію державних управлінських структур, недостатню професійну підготовку фахівців, міжвідомчу роз'єднаність. Саме тому, в умовах реформ децентралізації влади та деінституціалізації системи інституційного догляду і виховання дітей, проблема взаємодії різних суб'єктів держави та громади, що залучені до процесу попередження проблем сімейного неблагополуччя та соціального сирітства, є однією із ключових у превентивній роботі.

Сучасні наукові розвідки, що присвячені вивченню питань міжвідомчої взаємодії та міжсекторного партнерства державних установ і громадських об'єднань у суспільній практиці рішення соціальних проблем, є різноманітними. Серед науковців, які досліджують проблему взаємодії, соціальної взаємодії та її педагогічний аспект можна назвати: І. Андрощук, А. Белкіна, Є. Коротаєву, А. Кравченко, М. Щевандріна, С. Ящука (педагогіка взаємодії); питання міжвідомчої і міжсекторної взаємодії у соціально-педагогічній роботі та соціальній практиці вивчають: О. Аксьонов, С. Верейкіна, М. Варбан, Т. Вовк, А. Дружиніна, С. Копилова, О. Лісовець, С. Омельченко, В. Пігіда, С. Терницька, Є. Холостова, К. Шендеровський, В. Ячменєв, Л. Ящук; соціологічні аспекти проблеми міжвідомчої взаємодії у соціальній сфері досліджували Л. Готчина, Т. Протасова, І. Черняєва; правові – А. Демко, Н. Заворотнюк, О. Харченко; психологічні – С. Кожушко, В. Шмідт та ін.

Серед зарубіжних учених, які вивчають питання технологій організації взаємодії у соціальній сфері та системи міжвідомчої взаємодії фахівців у контексті подолання проблеми соціального сирітства, участі громадськості у даному процесі є: Г. Блумер, Х. Вельцель, Р. Інгларт, Л. Осьмук, М. Протасова, О. Редькіна, Д. Роджерс, Г. Сьмья, В. Стеніка, Т. Шульга й ін. [560; 688; 794; 828; 854].

Однак, поза увагою наукових розвідок сучасних дослідників все ще залишається питання міжвідомчої взаємодії суб'єктів територіальної громади міста у процесі

превенції соціального сирітства, існуючих міжвідомчих бар'єрів та шляхів їх подолання в умовах територіальної громади міста, активізації міжсекторного партнерства. Наявні наукові розвідки здебільшого торкаються дефінітивного дискурсу щодо категорії „міжвідомча взаємодія”, її принципів та механізмів, специфіки управління закладами різної відомчої підпорядкованості та їх взаємодії у процесі рішення соціальних проблем різних категорій населення, технологічних аспектів її здійснення. Саме тому завданням даної підрозділу стане розкриття сутності і специфіки міжвідомчої взаємодії та міжсекторного партнерства суб'єктів територіальної громади міста, які ми розглядаємо як організаційно-функційні умови превенції соціального сирітства у ТГМ, сутності міжвідомчих бар'єрів та шляхів їх подолання, обґрунтування технологічних моделей міжвідомчої взаємодії як практичних складових механізму здійснення превенції соціального сирітства у територіальній громаді.

Розпочнемо наш науковий пошук із розкриття основних дефініцій даного підрозділу дослідження – „міжсекторне партнерство/взаємодія”, „міжвідомча взаємодія у соціальній сфері” та „міжвідомчі бар'єри”, адже перш ніж говорити про специфіку міжвідомчої взаємодії суб'єктів територіальної громади міста як важливої умови ефективності організації та здійснення превенції соціального сирітства у ТГМ, на нашу думку, варто чітко усвідомлювати сутність ключових понять даного підрозділу дослідження. І перш за все з'ясуємо, що ж таке взаємодія, її види/форми та зміст міжсекторного партнерства і міжвідомчої взаємодії, після чого вже можна буде визначити специфіку, предмет міжвідомчої взаємодії суб'єктів територіальної громади міста у рішенні проблеми превенції соціального сирітства.

У Філософському енциклопедичному словнику знаходимо, що взаємодія – це „...така сумісна дія кількох об'єктів або суб'єктів (тіла, елементарні частинки, біологічні істоти, люди, співтовариства), при якій результат дії одного з них впливає на інші, що змінює їхню динамічну поведінку” [96, с. 77]. Категорія „взаємодія” охоплює всі види соціальних процесів і людської діяльності (працю, пізнання, спілкування, виховання, навчання, допомогу тощо), вказуючи на взаємний зв'язок соціальних явищ як на рівні суспільства в цілому, так і на рівні функціонування його окремих груп та індивідів. Взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів одне на одного, який породжує причинну зумовленість їхніх дій і взаємозв'язок. Цей процес потребує активності та взаємної спрямованості дій тих людей, які беруть у ньому участь [98].

У соціальній психології це поняття використовують для характеристики міжособистісних контактів людей у процесі спільної праці, опису взаємних впливів, які вони чинять один на одного [190, с. 54]. Зокрема, В. Москаленко, характеризуючи зміст поняття „взаємодія”, зазначає, що сучасна вітчизняна соціальна психологія розглядає взаємодію через призму активності особистості (К. Абульханова-Славська, В. Татенко та ін.). Беручи за основу дослідження М. Обозова та М. Лукашевича, які розглядають індивідуальну діяльність (за формулою „мета – засоби – результат”) і спільну діяльність (власне як взаємодію), виокремлюючи когнітивний, емоційно-комунікативний і практичний компоненти взаємодії, що по-різному представлені на рівнях індивідуальної та спільної діяльності, науковець приходить до висновку про єдність спілкування і взаємодії, при цьому спілкування входить у взаємодію як його сторона [422, с. 444]. І. Андрощук, аналізуючи взаємодію, зазначає, що „активна взаємодія між людьми виникає як функція діяльності (предметно спрямованої активності) та поведінки (пасивної взаємодії між людьми) [18, с. 16].

Серед найвідоміших класифікацій видів взаємодії є поділ на кооперацію (співробітництво) та конкуренцію (суперництво). За кількістю суб’єктів, що спілкуються, розрізняють: парну взаємодію (у діаді), якщо суб’єктів двоє; якщо суб’єктів багато, то вони можуть взаємодіяти у групі – групова взаємодія; між групами – міжгрупова взаємодія; суб’єктно-групова взаємодія – коли суб’єкт може діяти з групою [337].

Соціальна взаємодія є об’єктивною властивістю суспільства та являє собою форму соціальних зв’язків, що реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, уміннями, навичками та у взаємному впливі людей, соціальних спільнот; це система взаємозумовлених соціальних дій, зв’язаних циклічною залежністю, при якій дія одного суб’єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь дій інших суб’єктів. Об’єктивною основою соціальної взаємодії є спільність чи розбіжність інтересів, близьких чи віддалених цілей, поглядів [92; 422; 625].

У соціальній практиці існує безліч форм взаємодії, тому розглянемо ті форми, які є найбільш важливими для розв’язання проблеми дослідження, а саме: *міжсекторне партнерство і міжвідомча (міжінституційна) взаємодія*, які ми розглядаємо як організаційно-функційні умови превенції соціального сирітства у ТГМ, що сприятимуть ефективній організації превентивно-профілактичного процесу, його дієвості, адже, на нашу думку, спроможні поєднувати зусилля суб’єктів превенції у

досягненні результату превенції соціального сирітства і перетворенні об'єктів превенції у суб'єкти, спроможні бути активними і відповідальними за ситуацію як власного життя і здоров'я, так і власних дітей. Коротко зупинимося на кожній з них.

Характеризуючи *міжсекторне партнерство*, необхідно відмітити, що це особливий вид взаємодії між партнерами різних секторів – держава, громадський сектор (громадські об'єднання, неурядові організації, некомерційні організації, неприбуткові організації), бізнес – спрямований на вирішення соціальних проблем і досягнення конкретної мети.

В основі міжсекторного партнерства лежить механізм соціального партнерства, яке можна представити як „соціальну дію, що ґрунтується на почутті людської солідарності та спільної відповідальності за проблему” [801, с. 14]; як „форму взаємодії між різними соціальними суб'єктами, що забезпечує узгодження й реалізацію інтересів цих суб'єктів” [228, с. 206]. Враховуючи це *соціальне партнерство суб'єктів превенції соціального сирітства* можна розглядати як спільне визначення суб'єктами положень, умов, змісту та форм превентивно-профілактичної діяльності без будь-якого тиску зі сторони жодного з суб'єктів, коли всі вони є активними учасниками взаємодії і повноправними партнерами.

Зміст міжсекторного соціального партнерства полягає в реалізації нової технології соціального управління, яка використовується у сфері надання соціальних послуг, при створенні соціальної інфраструктури у розвитку людського і соціального капіталу [415, с. 184]. Розкриваючи зміст даного виду взаємодії в контексті його реалізації в межах територіальної громади, можемо зазначити, що *міжсекторне партнерство у ТГ* є взаємовигідною співпрацею органів місцевого самоврядування, бізнесу і громадських організацій, що спрямована на підвищення якості життя місцевої громади і забезпечує синергетичний ефект від об'єднання ресурсів різних акторів і активізації раніше прихованих ресурсів місцевої громади. При організації партнерства дуже важлива роль концентратора мережі. Він виступає організатором процесу взаємодії, посередником між партнерськими організаціями і створює сприятливі умови для співпраці. Таким концентратором мережі виступають інфраструктурні громадські організації [415; 434]. Виходячи з проблеми дослідження, таким „концентратором мережі” превенції соціального сирітства можуть бути громадські організації, які за своєю місією позиціонують себе як неурядові, міжнародні і вітчизняні структури допомоги дітям, сім'ям, молоді, громадам, що реалізують різноманітні проекти і програми покращення якості послуг дітям і сім'ям,

молоді в громадах, та які сьогодні розглядають співпрацю із державною і місцевою владою виключно у фокусі забезпечення прав людини, створення умов гідного життя соціально вразливих категорій ТГ, а також зміни підходів до розв'язання їх проблем на рівні територіальної громади згідно траєкторії – відмови від „занурення в безкінечні проблеми” до використання „карти ресурсів” (запропонованого в сер. 1980-х рр. Дж. Крецманом, Дж. Макнайтом, Дж. Вейдом та ін.), що передбачає замість концентрації на „дефіциті”, формуванні проблем громади, які потребують подальшого аналізу, пріоритетності розв'язання та поступового вирішення, розвиток „можливостей”, що передбачає вивчення наявних ресурсів, потенціалу громади, які представлені людьми, асоціаціями (громадськими організаціями та об'єднаннями), а також різними установами та об'єднання зусиль всіх суб'єктів [65; 298]. Така технологія міжсекторного соціального партнерства дає можливість поєднати механізми державного управління і самоуправління громадян, сформувати новий тип взаємовідносин між державою і громадянами, який сприяє розбудові громадянського суспільства, формуванню соціальної активності і спільної відповідальності.

В Україні сьогодні такі „концентратори мережі” превенції соціального сирітства представлені міжнародними благодійними фондами, організаціями, серед яких: Міжнародна благодійна організація (МБО) SOS-Kinderdorf International (Австрія) – це міжнародна незалежна благодійна організація соціального спрямування, яка допомагає дітям у 136 країнах та територіях світу, що з 2003 року розпочала діяльність в Україні та працює задля попередження сирітства, розвитку сімейних форм виховання для дітей, позбавлених батьківського піклування та підтримки молоді, яка виходить з-під опіки; МБО „Партнерство „Кожній дитині” – міжнародна благодійна організація, що сприяє реформуванню системи забезпечення прав дитини та розвитку соціальних послуг для вразливих сімей і дітей в Україні з 1998 р.; Всеукраїнська благодійна організація „Український фонд „Благополуччя дітей” – розпочала роботу в 1998 р. як український офіс міжнародного Християнського дитячого фонду; з 2006 р. організація працює самостійно із всеукраїнським статусом; Благодійна організація „Надія і житло для дітей” працює в Україні з 1998 р. над реалізацією права дитини на виховання у сімейному середовищі, проекти і діяльність якої реалізуються в трьох площинах: адвокація (зміна системи й підходів до захисту дітей), розвиток спроможності (підготовка національних тренерів деінституціалізації (ДІ) системи інтернатних закладів, навчання громад, розробка Політики захисту дітей), ноу-хау (розбудова інноваційних моделей послуг, впровадження ДІ на

місцевому рівні) та інші. Аналіз результатів діяльності даних неурядових організацій засвідчує високу ефективність реалізованих і впроваджуваних сьогодні соціальних програм і проєктів. Співпраця з представництвом МБО „СОС Дитячі містечка” в Україні, а саме БО „Луганське обласне відділення МБО „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко”, в частині участі в реалізації міжнародного проєкту „Програма підтримки сімей та захисту прав дітей „СОС Дитяче Містечко”, а саме програми „Укріплення сім’ї”, мета якої – збереження дитини в родині та попередження втрати батьківського піклування для дитини, стала основою дослідно-експериментальної роботи нашого дослідження, основні результати якої будуть представлені нами у 4 розділі роботи.

Дослідження функціонування механізму соціального партнерства у формі державно-приватно-громадської взаємодії на рівні територіальних громад, дозволяє виокремити функціональні типи механізмів соціального партнерства, серед яких: конкурсні, організаційні та процедурні, а також різні його форми, серед яких: конкурси соціальних проєктів для неурядових організацій, соціальне замовлення, залучення громадськості до розробки рішень органів влади, громадські консультативно-дорадчі ради, координаційні структури, інформаційне забезпечення громадськості, просвіта членів територіальної громади тощо [173].

Найбільш типові функції, які може виконувати недержавна організація в системі соціального обслуговування це: безпосереднє адресне надання соціальних послуг на рівні громади; вивчення потреб і очікувань клієнтів; збір і акумулювання інформації про попит на послуги та зміни соціальної ситуації у громаді; участь у формуванні місцевих соціальних програм та планування розвитку системи соціальних послуг на місцевому рівні; здійснення громадського контролю за якістю надання соціальних послуг та ефективністю місцевих соціальних програм, та ін. [434].

Отже, підсумовуючи можемо зазначити, що в сучасних умовах реформ децентралізації влади і системи соціальних послуг, міжсекторне соціальне партнерство на рівні територіальних громад є ефективним механізмом запровадження якісних змін в системі соціального обслуговування територій, що реалізується через державно-громадську взаємодію, яка ґрунтується на принципах субсидіарності, соціальної справедливості, доступності і територіальності, а також вимагає від членів громад бути суб’єктивними у розв’язанні соціально значимих завдань, демонструючи власну ресурсність.

Однією з форм соціальної взаємодії є також *міжвідомча взаємодія*.

Конкретизуючи її сутність, ми розглядаємо міжвідомчу взаємодію як різновид соціальної взаємодії, сторонами якої виступають соціально орієнтовані суб'єкти (підвідомчі заклади, територіальні установи, окремі громадські інститути, об'єднання), що досягають своїх цілей шляхом спеціалізованих, професійних заходів та цілеспрямованих дій [546, с. 16].

Специфіку міжвідомчої взаємодії визначає зміст поняття „відомство”. У довідниковій літературі знаходимо, що „відомство (від „відати”) – установа виконавчої влади держави або самоврядної території, яка відає певною галуззю або сферою суспільного життя і здійснює державне управління в цій сфері” [443, с. 115]; „галузь державного управління й сукупність установ, які її обслуговують” [93, с. 415]. Відомства мають власну предметну область діяльності, специфічні технології та світоглядні концепції. Фахівці, об'єднані межами одного відомства, складають специфічні професійні групи, утворюють організаційну єдність. У відомствах складаються жорсткі владні відносини. Опора системи відомств – це влада й бюрократія. Але корпоративна бюрократія не здатна діяти в нестандартних умовах, швидко реагувати на нештатні ситуації. Саме тому міжвідомчу взаємодію можна розглядати як чинник, що дозволяє подолати відомчу обмеженість та дає можливість виключити управлінське дублювання; чинник, який сприяє створенню ефективних технологій роботи на підставі єдиної інформаційної бази та спільних скоординованих зусиль.

Міжвідомча взаємодія має суперечливий характер та може бути добровільною або вимушеною, раціональною і навпаки – ірраціональною, довготривалою або короткотерміною, епізодичною, періодичною чи постійною, практично реалізованою або формально фіксованою, локальною чи масштабною, творчою або руйнівною, систематичною або хаотичною, тощо. Вона виступає механізмом комплексного вирішення проблем на практиці, де чітко визначені предмет та учасники взаємодії. Міжвідомча взаємодія має на увазі спільну діяльність установ різних відомств, органів влади щодо рішення загально значимих для території і її суб'єктів соціальних проблем та перехресних інтересів.

Міжвідомча взаємодія суб'єктів територіальної громади міста щодо превенції соціального сирітства ґрунтується на конкретних *принципах*, а саме: *соціальної взаємодії, адресності, гласності, законності, комплексності, соціального партнерства*.

Принцип соціальної взаємодії становить першочергове джерело, основу

превентивної діяльності органів державної і місцевої влади, територіальних суб'єктів громади, громадських інститутів та об'єднань щодо попередження соціального сирітства і співпраці із сім'ями у СЖО, вразливими до соціальних ризиків. Соціальна взаємодія – це форма соціальних зв'язків, що реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, уміннями, навичками та у взаємному впливі людей, соціальних спільнот; це система взаємозумовлених соціальних дій, зв'язаних циклічною залежністю, при якій дія одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь дій інших суб'єктів [86]. Цей принцип забезпечує порядок формування відносин між суб'єктами превенції, що не дозволяє відхилитися від заданих цілей, формує зацікавленість у кінцевих результатах роботи – зниження рівня соціального сирітства. Він передбачає взаємний вплив та взаємний зв'язок суб'єктів превенції у громаді, координацію їх діяльності шляхом узгодження дій.

Принцип адресності полягає у визначенні конкретних виконавців та закріплення за ними відповідного кола завдань з превенції соціального сирітства, реалізація яких є необхідною задля досягнення поставлених цілей.

Принцип гласності передбачає своєчасне, широке та регулярне інформування громадян через ЗМІ щодо роботи з попередження соціального сирітства, притягнення батьків до відповідальності за неналежне виконання батьківських обов'язків з метою формування суспільної думки, певного соціального простору щодо привернення уваги громади до проблеми соціального сирітства та зниження рівня бездоглядності й безпритульності дітей, залучення батьківської спільноти, сусідських об'єднань у громаді до вирішення питань превенції щодо даного соціально негативного явища.

Принцип законності передбачає виконання законів України та відповідних нормативно-правових актів щодо роботи із сім'єю та дітьми.

Принцип комплексності включає реалізацію системно-комплексного підходу до організації процесу превенції соціального сирітства у роботі з сім'єю та вплив на неї із врахуванням усіх аспектів: соціально-економічних, соціокультурних, моральних, психолого-педагогічних, медико-правових тощо.

Засадничим принципом ефективності міжвідомчої взаємодії виступає *соціальне партнерство*, що забезпечує узгодженість інтересів та можливостей різних сторін. Міжвідомчу взаємодію на принципах соціального партнерства використовують при організації спільної роботи державних, некомерційних, благодійних організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування із суспільством (громадою) в цілому, з окремими категоріями, групами ризику щодо вирішення різноманітних

соціальних проблем в умовах територіальної громади, у нашому випадку – із сім'ями щодо попередження складних життєвих обставин, причин виникнення сімейного неблагополуччя, соціального сирітства.

Міжвідомча взаємодія як система організованої діяльності здійснюється на принципах і за допомогою механізму, який розробляється із врахуванням територіальних особливостей (соціально-економічного становища, демографічного складу, характеру проблем населення, географічної зумовленості, стану та перспектив розвитку соціально-захисної інфраструктури, культурного середовища, тощо) та відомчої специфіки (інтересів, цінностей, можливостей, ресурсного забезпечення, міжгрупових та внутрішньовідомчих зв'язків, сфери цілепокладання та контролю).

Отже, міжвідомча взаємодія щодо вирішення соціальних проблем у громаді – це процес узгодження форм, засобів та способів рішення загальнозначущих соціальних проблем із врахуванням інтересів населення громади та територіально-управлінської специфіки взаємодіючих сторін.

Говорячи про територіально-управлінський аспект міжвідомчої взаємодії щодо превенції соціального сирітства в межах територіальної громади, варто визначити його основні складові, а саме: єдність предмета взаємодії (превенція соціального сирітства: соціальна (соціально-педагогічна) робота з сім'ями, створення ресурсного середовища громади); з'ясування ступеню збігу цілей та інтересів суб'єктів громади; чітке розмежування прав, обов'язків, функцій сторін взаємодії; єдиний інформаційний простір, своєчасне інформування про цілі, завдання, дії, спрямовані на предмет взаємодії; упорядкованість зв'язків та відносин, дій та взаємодій на підставі врахування інтересів і цілей учасників; безпосередній контакт між установами різної відомчої приналежності; взаємозумовленість та взаємозв'язок дій; обмін діями, цінностями, нормами; виявлення реальних життєвих ситуацій, у яких знаходяться сім'ї та діти групи ризику по соціальному сирітству у конкретний момент.

Розглядаючи міжвідомчу взаємодію як процес, можна визначити наступні її етапи: 1) виникнення ситуації, коли не можливо самостійно реалізувати завдання функціонування; 2) пошук виходу з ситуації, що склалася, усвідомлення необхідності взаємодії; 3) постановка мети взаємодії; 4) пошук учасників взаємодії, що мають інтерес до конкретної співпраці; 5) встановлення домовленостей про співпрацю на підставі узгодження перехресних інтересів і постановки спільної мети; 6) розмежування повноважень, функцій, ресурсного забезпечення спільної діяльності; 7) безпосередній обмін взаємозумовленою діяльністю; 8) моніторинг, контроль й

аналіз міжвідомчої роботи.

Функції міжвідомчої взаємодії у сфері розв'язання соціальних проблем в межах територіальної громади:

1) *інтегративна* – об'єднання та координація зусиль установ різних відомств та суб'єктів територіальної громади призводить до становлення соціальної сфери як цілісної системи, спрямованої на досягнення спільної мети;

2) *адаптивна* – міжвідомча взаємодія підвищує адаптивні можливості кожного суб'єкта цієї взаємодії за рахунок оптимізації системи роботи, економного розподілу ресурсів, формування функціонально-організаційної структури в межах громади, що відповідає запитам населення територіальної громади. Це відбувається за рахунок реструктуризації існуючих чи створення нових структур щодо об'єднання зусиль та перерозподілу функцій, що сприяє адекватному пристосуванню до соціальної ситуації та її вирішення;

3) *інформаційно-комунікативна* – своєчасна й достовірна інформація є основою міжвідомчої взаємодії. Суб'єкти взаємодії зацікавлені у забезпеченні чіткої організації обміну інформацією та оптимізації зворотних зв'язків;

4) *діагностична* – у процесі міжвідомчої взаємодії виявляється відповідність інтересів та цілей суб'єктів та потреб населення. Лише на підставі різноманітної інформації, що надається різними установами, можна скласти реальну картину соціальної ситуації на території громади, визначити актуальні проблеми, що потребують рішення, прийняти управлінські заходи для покращення, оптимізації подальшої роботи;

5) *інноваційна* – міжвідомча взаємодія формує простір для інноваційної діяльності та сприяє появі нових соціальних норм, що відображають загальноприйняті цінності громади;

6) *превентивна* – міжвідомча взаємодія посилює превентивні можливості закладів соціальної сфери територіальної громади за рахунок формування єдиного управлінського, інформаційного, оперативного простору, адже своєчасно виявлені й вирішені складні життєві обставини сім'ї можуть не допустити розвиток і поглиблення соціальних проблем та більш важких наслідків. Інформація щодо проблем сім'ї може бути відома правоохоронним органам, освітнім структурам, закладам охорони здоров'я, соціального захисту, працівникам житлово-комунальної сфери тощо.

Важливим джерелом інформації щодо фактів перебування дітей у соціально

небезпечному середовищі є безпосередньо й населення, сусідські громади, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, які знають про складну ситуацію сімей, що проживають поруч. Але, на жаль, вони не завжди поінформовані про існування та специфіку діяльності установ соціальної сфери, що можуть надати кваліфіковану допомогу в разі життєвої кризи. Саме тому важливо проводити інформаційно-просвітницьку роботу із населенням щодо існування на території громади мережі установ соціально-підтримуючого характеру через соціальну рекламу, індивідуальну роботу, виїзні інформаційні акції соціальних закладів допомоги на місця, в громаду.

Одночасно із цим повинна проводитися робота над підвищенням зацікавленості кожної об'єднаної територіальної громади у забезпеченні повноважень щодо: соціальної підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема, внаслідок асоціального способу життя, на ранніх етапах неблагополуччя, для попередження (мінімізації) негативних наслідків як для родини, кожної дитини в ній, так і для громади в цілому; захисту прав кожної дитини, виявленої на її території в кризовому стані, незалежно від походження.

Сьогодні, за законодавством України, питаннями соціального захисту дітей та їх прав на виховання в сім'ї, сімейних формах виховання та попередження проблеми сімейного неблагополуччя займаються державні інституції підпорядковані чотирьом міністерствам: Міністерству соціальної політики, Міністерству освіти і науки України, Міністерству охорони здоров'я та Міністерству внутрішніх справ. Також до цього процесу долучаються громадські об'єднання недержавного сектору, що утворюють різноманітні організації, благодійні фонди, соціальні спільноти світського і релігійного спрямування, що у своїй суспільній щоденній практиці реалізують конкретні заходи й соціальні проекти, спрямовані на допомогу і підтримку українських сімей з дітьми, дітей та молоді, які потрапили у складні життєві обставини або знаходяться у ситуації ризику виникнення соціального сирітства.

Однак, як показує сучасна суспільна практика, між основними суб'єктами процесу превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста все ще виникають певні складності, що можна визначити як міжвідомчі бар'єри у взаємодії.

Під поняттям „*міжвідомчі бар'єри*” у науковій теорії розуміють обставини (суб'єктивного й об'єктивного характеру), що ускладнюють досягнення мети учасниками взаємодії, перешкоджають координації дій та спільному прийняттю рішень, наданню соціальної допомоги тим, хто її потребує [546].

Для з'ясування характеру міжвідомчих бар'єрів, що виникають між суб'єктами

процесу превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, у 2013 р. нами було утворено дві фокус-групи: одна з фахівців центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (нині ЦСС – центри соціальних служб) міст Северодонецька і Старобільська Луганської обл. та м. Хмельницького у кількості 47 фахівців; друга – включала представників громадських організацій (ГО): ГО „Сімейний консультативний центр „Радість” (м. Северодонецьк), ГО „Антикафе „Птах” – пізнавально-ігровий центр „Батьківство в радість” (м. Северодонецьк), ГО „Центр свідомого батьківства „Божа корівка” (м. Старобільськ), Обласна громадська організація „Школа мам” (м. Рівне), Хмельницький обласний БФ „Сім'я і дитина”, БО „Луганське обласне відділення МБО „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко” (проектні локації – соціальний центр „Укріплення сімей” у м. Северодонецьк і м. Старобільськ) загальною чисельністю 52 особи, які взяли участь у груповому інтерв'ю та анкетуванні щодо недоліків взаємодії та співпраці державних і громадських інституцій у процесі вирішення соціальних проблем громадян. Проаналізувавши відповіді учасників фокус груп та систематизувавши й узагальнивши їх, ми спробували класифікувати міжвідомчі бар'єри у взаємодії суб'єктів превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста згідно специфіки даного процесу та виділили наступні *міжвідомчі бар'єри: організаційно-управлінські, функціонально-правові, економічні, культурно-комунікативні, соціально-психологічні*, сутність кожного з яких розкриємо далі.

Організаційно-управлінські міжвідомчі бар'єри у взаємодії суб'єктів превенції на території громади міста, з точки зору учасників обох фокус-груп, проявляються у різномірності підпорядкування державних установ та закладів, залучених до процесу превенції соціального сирітства, що належать до різних відомств і функціонують, підпорядковуючись окремим міністерствам (їх вертикальним структурам від центральних до територіальних органів влади на місцях), а отже вирішують внутрішньо корпоративні завдання й керуються переважно відомчими інтересами, які й реалізують на практиці, аніж реальними інтересами дитини та її сім'ї. Тобто, як зазначають практики, можна говорити про існування загальної схеми дій установ різних відомств з конкретною категорією та випадком ризику соціального сирітства, але при цьому на практиці спостерігається „...відсутність скоординованої роботи у діях структурних підрозділів відповідальних за реалізацію державної політики соціального захисту дитинства...” [413] та єдиної міжвідомчої моделі взаємодії суб'єктів превенції соціального сирітства як єдиного цілого і на державному

рівні, і на рівні місцевого самоврядування (ОТГ, територіальних громад міст, тощо), що ускладнює даний процес.

Серед ключових чинників, що породжують даний вид міжвідомчих бар'єрів, можна виділити також відсутність чіткого механізму виявлення й обліку сімей, які знаходяться у соціально небезпечному становищі (що тотально відбувалося до 2014 р. [531], несвоєчасність інформування відповідальних органів щодо випадків бездоглядності і безпритульності дітей, сімейного неблагополуччя й ризику соціального сирітства через складність інституціональної системи суб'єктів превенції (заорганізованість, „паперова” тяганина), а також відсутність системи оперативного сповіщення всіх суб'єктів і, як наслідок, їх пізнє залучення до надання необхідних превентивних послуг. Відсутність як поінформованості, так і просоціальної активності членів територіальних, сусідських громад щодо інформування відповідних державних структур про відомі їм випадки ризику соціального сирітства, складних життєвих обставин дітей, їх сімей та соціальної допомоги таким сім'ям, відмітили як прояв даного виду міжвідомчих бар'єрів обидві фокус-групи.

Ще одним чинником виникнення організаційно-управлінських міжвідомчих бар'єрів, як зазначили представники НДО, є організаційний консерватизм у роботі державних органів та установ, соціальних центрів, які є суб'єктами превенції соціального сирітства та надають допомогу дітям і сім'ям соціально вразливих категорій громади, що проявляється, нажаль, у використанні застарілих знань і навичок, в діяльності застарілих організаційних структур, фіксованому графіку роботи деяких з них (з 9 до 18 години, включає вихідні дні), у той час як складні життєві обставини сімей та дітей не мають графіків та вихідних.

Функціонально-правові міжвідомчі бар'єри – це процесуальні складності, що виникають під час реалізації повноважень суб'єктів превенції щодо соціальної підтримки і допомоги, захисту соціально вразливих сімей із дітьми.

Проявом даного виду бар'єрів є формалізованість дій соціальних інституцій різного відомчого підпорядкування, що здійснюють заходи превентивного характеру з не допущення явища соціального сирітства, працюючи із сім'ями, які потрапили у складні життєві обставини. Як зазначили представники першої фокус-групи з числа фахівців ЦСССДМ, вагомим чинником, що формує даний бар'єр, виступає недостатня кількість фахівців соціальної роботи, які задіяні у процесі превенції соціального сирітства, раннього виявлення кризових сімей, планування та надання їм соціальних послуг згідно потреб, координації і взаємодії усіх структур, що надають

такі послуги. Ще однією причиною, з нашої точки зору, також є професійна некомпетентність багатьох спеціалістів центрів соціальних служб, через відсутність у них фахової підготовки, професійної освіти, що впливає на якість (ефективність) соціальних послуг, які надаються дітям, сім'ям та молоді у СЖО, в тому числі й ситуації ризику по соціальному сирітству, провокує випадки порушення їх прав на ефективний соціальний захист, допомогу та підтримку. Варто відмітити також, зі слів представників другої фокус-групи, випадки неналежного виконання зобов'язань спеціалістами щодо захисту прав та інтересів дітей, коли при наявності інформації про дітей, які знаходяться у соціально небезпечному становищі, заходи щодо їх вилучення проводяться несвоєчасно, що веде до низки негативних наслідків (випадків приниження, домагань, побоїв дітей в асоціальних сім'ях, тощо).

Функціонально-правові міжвідомчі бар'єри також виникають і через недосконалість законодавчої бази, яка регламентує процес соціального захисту дітей у СЖО та спрямована все ще на боротьбу із проявами і наслідками соціальних проблем сімей з дітьми, а не їх попередження, проявляються у хаотичності законотворчої діяльності, іноді неузгодженості та відсутності механізмів реалізації прийнятих законів, що призводить до посилення суб'єктивного чиннику у процесі міжвідомчої взаємодії, який залежить від моральності, світогляду, ідеології, релігійних вподобань, політики і традицій суб'єктів громади залучених до процесу превенції соціального сирітства. Прояви суб'єктивного чиннику впливають і на рішення суб'єктів превенції щодо початку взаємодії, контакту з іншими суб'єктами, усвідомлення необхідності спільної діяльності з ними, а також на результативність рішення соціальних проблем сімей та дітей групи ризику по соціальному сирітству.

Однією з проблем, що породжує функціонально-правові бар'єри міжвідомчої взаємодії у процесі превенції соціального сирітства є питання співпраці державних соціальних суб'єктів із недержавними громадськими організаціями, об'єднаннями та відсутності законодавчо закріплених повноважень НДО щодо оперативної допомоги і підтримки сімей у СЖО, соціального захисту дітей групи ризику по соціальному сирітству.

Поява *економічних міжвідомчих бар'єрів* у взаємодії суб'єктів превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста, як зазначили обидві фокус-групи опитаних нами фахівців ЦСССДМ та представників НДО, залежить від ресурсної бази закладів та установ (кадри, фінанси, інформація, матеріально-технічне забезпечення), що задіяні у процесі попередження виникнення ситуацій ризику

соціального сирітства, а також від обсягу їх фінансування з місцевих бюджетів, тобто виділення коштів з бюджету територіальної громади міста на превентивну діяльність.

Культурно-комунікативні міжвідомчі бар'єри у взаємодії суб'єктів превенції соціального сирітства, за визнанням представників обох фокус-груп, можуть виникати через індивідуально-особистісне несприйняття взаємодії, причиною якого є індивідуалізм фахівців соціальних установ та об'єднань, що залучені до процесу превенції соціального сирітства, вікова різниця та різний професійний досвід, кваліфікація і компетентність спеціалістів, корпоративна культура, повноваження формальних та неформальних лідерів, їх зацікавленість (мотивація) у взаємодії або її відсутність у превентивній роботі, розуміння її важливості й першочерговості перед діяльністю з ліквідації наслідків ситуації сімейного неблагополуччя – соціального сирітства.

Культурні бар'єри міжвідомчої взаємодії відображаються на стосунках взаємодіючих сторін. До культури стосунків входить уміння правильно використовувати повноваження, які надаються, уміння грамотно аналізувати інформацію та робити відповідні висновки, приймати адекватні до ситуації рішення. Культура стосунків між взаємодіючими сторонами багато в чому визначається їх загальним культурним рівнем і формує процеси взаємодії. Низький рівень культури створює сприятливі умови для свавілля бюрократичного апарату. Конструктивній взаємодії перешкоджає також різниця в цінностях представників різних відомств. Культура визначає форми взаємодії, цінності – її сенс.

Проблемою також є слабкий контроль над реалізацією механізмів і принципів міжособистісної взаємодії. На сьогодні все ще не розроблено систему контролю, санкцій та стимулів. Важливим проявом культурно-комунікативних міжвідомчих бар'єрів є неузгодженість дій суб'єктів процесу превенції соціального сирітства, що проявляється у неузгодженості інтересів, цілей, позицій та дій і перешкоджає ефективності превентивної діяльності.

Комунікативні бар'єри також викликають хаотичне передавання інформації, що призводить до не повного отримання відомостей про випадок суб'єктами громади та впливає на ефективність спільної роботи щодо превенції соціального сирітства і своєчасної допомоги сім'ям і дітям групи ризику по соціальному сирітству, або ж до великої кількості суперечливої інформації, що також ускладнює міжвідомчу взаємодію.

Ще одним чинником формування культурно-комунікативних міжвідомчих

бар'єрів виступає відсутність стійких горизонтальних зв'язків між суб'єктами превенції соціального сирітства у громаді міста. Горизонтальні канали комунікації забезпечують передачу інформації на окремому ієрархічному рівні, під час проведення міжвідомчих робочих нарад, координаційних зустрічей, що сприяє повноті поінформованості суб'єктів превенції про випадок ризику соціального сирітства. Але в разі не сформованості горизонтальної комунікації між суб'єктами превенції можуть спостерігатися ситуації закритості інформації та більшої затрати робочого часу на зібрання повної інформації про сім'ю, дитину групи ризику по соціальному сирітству, що впливає на процес своєчасного надання превентивних послуг і може провокувати поглиблення проблем соціально вразливих сімей.

Своєрідним наслідком культурно-комунікативних бар'єрів, що виникають під час взаємодії суб'єктів територіальної громади міста щодо превенції соціального сирітства, є *соціально-психологічні міжвідомчі бар'єри*, які проявляються у соціально-психологічному кліматі, атмосфері взаємодії та відображають рівень групової взаємодії, проблеми у міжособистісних стосунках фахівців, стиль керівництва, згуртованість у справі допомоги сім'ї вийти зі складних життєвих обставин, взаємодопомогу, підтримку, спільну відповідальність тощо. Психологічні бар'єри – це психологічний стан, що перешкоджає виконанню будь-яких дій, вирішенню завдань, недоліки сприйняття, що формують складності у міжособистісному спілкуванні, у досягненні взаєморозуміння, у здатності адекватно оцінювати проблеми, шукати спільні шляхи їх вирішення [828]. Найчастіше психологічні бар'єри можуть бути пов'язані із боязню втрати статусу, вірністю традиційним технологіям, з новизною ситуації (випадку), із невизначеністю, ризиком і небезпекою, із незвичними зовнішніми умовами, відсутністю гнучкості та швидкості мислення, неготовністю до виконання поставлених завдань, тощо.

Отже, усвідомлюючи все вище означене, а також звертаючи увагу на завдання з плану заходів щодо реалізації „Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року” [526], які полягають: у впровадженні нових соціальних технологій, спрямованих на раннє виявлення сімей з дітьми, які перебувають в СЖО; у вихованні відповідального батьківства; запобіганні випадкам відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, а також подолання *міжвідомчих бар'єрів* у процесі превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста [369]: *формування єдиного управлінського, інформаційного, оперативного простору в умовах ТГМ шляхом запровадження*

моделі спільних дій суб'єктів міжвідомчої взаємодії з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста („Модель спільних дій”), що ґрунтується на принципах: партнерської взаємодії суб'єктів превенції соціального сирітства у ТГМ; розподілу соціальної відповідальності між ними; раннього виявлення випадків соціальної вразливості сімей і дітей; індивідуального та сімейно орієнтованого підходів у наданні допомоги дітям і сім'ям групи ризику по соціальному сирітству.

Адже зрозуміло, що своєчасно виявлені й вирішені складні життєві обставини сім'ї можуть не допустити розвиток і поглиблення соціальних проблем та більш важких наслідків. Інформація ж щодо проблем сім'ї може бути відома правоохоронним органам, освітнім структурам, закладам охорони здоров'я, соціального захисту, працівникам житлово-комунальної сфери тощо, діяльність яких між собою регламентована спільною угодою та прийнятим алгоритмом дій у вирішенні випадків соціального ризику по соціальному сирітству.

Важливим джерелом інформації щодо фактів перебування дітей у соціально небезпечному середовищі є безпосередньо й населення, сусідські громади, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, які знають про складну ситуацію сімей, що проживають поруч. Але, на жаль, вони не завжди поінформовані про існування та специфіку діяльності установ соціальної сфери, що можуть надати кваліфіковану допомогу в разі життєвої кризи. Саме тому важливо:

- проводити *інформаційно-просвітницьку роботу з населенням* щодо існування на території громади мережі установ соціально підтримувального характеру через соціальну рекламу, індивідуальну роботу, виїзні інформаційні акції соціальних закладів допомоги і підтримки на місця, в громаду;

- розвивати *взаємодію суб'єктів громади у процесі превентивної діяльності шляхом міжвідомчої інтеграції та міжсекторного партнерства* через створення інтегративного органу координації міжвідомчої/міжсекторної взаємодії (наприклад, Координаційна рада з питань превенції соціального сирітства та запобігання сімейним кризам), введення у практику єдиних форм документів, визначення міжвідомчих критеріїв ефективності превентивної роботи, створення єдиної інформаційної бази сімей, що знаходяться у СЖО, соціального паспорту громади, залучення до роботи громадських, недержавних організацій, волонтерських об'єднань громадян й інших суб'єктів територіальної громади;

- *створення соціально підтримувального середовища сім'ї та дитини (окремої особистості) групи ризику по соціальному сирітству в межах міської*

територіальної громади через організацію освітніх (просвітницьких), виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, соціально-побутових умов та заходів, а також активізацію суб'єктів громади до участі у їх реалізації і залучення до цього процесу, з одного боку, ресурсів громадських і державних інституцій, а з іншого – внутрішніх ресурсів самої сім'ї та особистості.

Вибудовуючи **модель міжвідомчої/міжсекторної взаємодії** суб'єктів територіальної громади, варто наголосити, що вона не може бути універсалізованою, і бути однією і тією ж відповідно до різних завдань превенції соціального сирітства. Міжвідомча взаємодія може розвиватися орієнтуючись на оптимізацію діяльності організацій, залучених до процесу превенції (наприклад, закладів загальної середньої освіти, ЦСССДМ або соціальних центрів укріплення сім'ї, центрів матері та дитини, ін.) та орієнтуючись на вирішення конкретної проблеми, конкретного випадку. А у зв'язку із цим можна визначити *дві різні моделі міжвідомчої міжсекторної взаємодії*: мережевої міжвідомчої / міжсекторної взаємодії та міждисциплінарної командної взаємодії у процесі превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. Розкриємо сутність кожної з них.

Модель мережевої міжвідомчої/міжсекторної взаємодії [560; 794; 854; 688]. Вона може бути застосована в умовах територіальної громади, шляхом залучення спеціалістів конкретних фахів до превентивної роботи з сім'єю та їх об'єднання у *профільні мережі-асоціації фахівців на території громади*. Тобто, наприклад, за ініціативи органів влади місцевого самоврядування або самих спеціалістів, чи-то соціальних центрів підтримки сім'ї і розбудови громади, можуть бути створені територіальні громадські асоціації (об'єднання, спілки, ради, клуби тощо) соціальних педагогів, психологів, юристів, медиків, педагогів, соціальних працівників, арт-терапевтів державних та громадських інститутів, тощо, які будуть виступати тим важливим інформаційно-методичним ресурсом територіальної громади міста, що творить соціально-підтримуюче середовище сім'ї та дитини (окремої особистості) групи ризику по соціальному сирітству в межах міської територіальної громади через організацію освітніх (просвітницьких), виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, соціально-побутових умов та заходів. Така модель, з нашої точки зору, сприяє активізації взаємодії суб'єктів громади і залучення до цього процесу, з одного боку, ресурсів громадських і державних інституцій, а з іншого – внутрішніх ресурсів самої сім'ї та особистості.

Мережа створюється, з одного боку, для вдосконалення механізмів управління

фахівцями, а з іншого боку, для нарощування методичної бази організацій, які відчують потребу в спеціальних технологіях допомоги. Дана модель заснована на тому, що фахівець належить як мінімум, двом корпоративним культурам: культурі організації, в якій він працює, і культурі професійного цеху, якому він належить. Мережева взаємодія спрямована на те, щоб посилити позитивні сторони кожної корпоративної культури і мінімізувати негативні, працювати на інтеграцію фахівців знизу навколо конкретної проблеми, завдання.

Взаємодія в середині мережі здійснюється на декількох рівнях: 1) об'єднання фахівців одного профілю і установ одного типу (наприклад, керівників навчально-виховних закладів, адміністраторів медичних установ, ін.) в об'єднання, які займаються обміном досвідом, виробленням нових, цінних для всіх знань, професійної підтримкою; 2) створення мережі таких об'єднань (наприклад, соціальних педагогів шкіл, психологів медичних закладів, ін.), яка визначає нові шляхи взаємодії фахівців і організацій через представників об'єднань фахівців; 3) залучення в мережу фахівців і організацій іншого профілю з метою підвищення ресурсної бази організацій.

По суті, аналізуючи існуючу соціальну практику, сьогодні, в межах міст, існують профільні методичні об'єднання освітян, психологів, медиків, юристів, інших фахівців при профільних управліннях органів державної влади, але їх діяльність спрямована на виконання нормативних вказівок міністерств та обмін досвідом у вирішенні професійних завдань на базі конкретного закладу, у якому вони працюють. Що ж до інтегрування таких об'єднань навколо спільної соціальної проблеми громади – робота з сім'єю задля превенції соціального сирітства, то, на жаль, дане негативне явище залишається поза їх увагою, хоча, у більшості випадків, кожен із них окремо долає наслідки прояву цієї проблеми.

Однією з необхідних умов розвитку міждисциплінарної взаємодії може стати створення мережі служб, заснованої на наступних ресурсах:

- технічне оснащення, в першу чергу засоби зв'язку;
- розподіл завдань між службами і призначення термінів обміну проміжною інформацією;
- визначення куратора (адміністратора), але не всієї мережі, а куратора (адміністратора) в процесі виконання завдання.

До таких завдань можна віднести розробку програми поширення інформації серед потенційних клієнтів; активізацію роботи з соціальним оточенням; проведення

акцій спільно з медиками та освітянами, наприклад, програми комплексної роботи з сім'ями та дітьми особливої категорії (через СЖО, хворобу, історії розвитку сімей, випадки домашнього насильства, бездоглядності чи безпритульності дітей, тощо).

Принципи діяльності міжвідомчої/міжсекторної мережі:

1. Регулярна зміна глав об'єднань фахівців (за принципом ротації), краще, якщо буде заздалегідь складений список фахівців, які очолюють об'єднання.

2. Регулярний обмін інформацією між об'єднаннями фахівців, який ґрунтується на поданні результатів діяльності з вразливою сім'єю.

3. Пріоритет віддається тим завданням, які не можуть бути вирішені в рамках одного закладу (наприклад, школи, центру матері та дитини, центру соціально-психологічної реабілітації, ін.) і вимагають залучення інших організацій, установ.

4. Постановка завдань може бути конкретизована щодо проблеми сім'ї або віку дітей (сприяння у працевлаштуванні батьків, профорієнтації дитини, здоров'язберігаючі технології для всієї сім'ї, емоційний розвиток дошкільнят, налагодження психоемоційного клімату в родині, тощо).

5. Завдання окремих об'єднань повинні бути скоординовані щодо завдань всієї мережі (у контексті нашого дослідження – це превенція соціального сирітства, робота з сім'ями щодо попередження і вирішення складних життєвих обставин).

6. Пріоритет віддається тим завданням, які є типовими для різних організацій даного типу.

Модель командної взаємодії [65; 303; 560; 794; 828; 814]. Дана модель ґрунтується на створенні проблемно орієнтованих груп фахівців, можливо не тільки різного профілю, а й різних установ. Фахівці об'єднуються на певний термін для розробки плану вирішення проблеми, а іноді й задля вирішення конкретної проблеми, прив'язаної до певних сімей, людей, часу і місця (наприклад, розробка і здійснення плану допомоги конкретній сім'ї). Прикладом таких груп можуть бути *міждисциплінарні команди, які створюються для вирішення складного випадку*, що вимагає участі декількох фахівців. Зазвичай взаємодія у проблемно орієнтованій групі здійснюється на двох рівнях: 1) взаємодія тих, хто уповноважений приймати рішення інституційного і фінансового порядку, тобто взаємодія адміністраторів; 2) взаємодія фахівців, які приймають рішення, конкретизуючи їх щодо певного випадку.

Взаємодія адміністраторів переслідує кілька цілей: моніторинг процесів, що відбуваються всередині організацій, які беруть участь у вирішенні проблем; вироблення плану рішень, який би чітко визначав спадкоємність в роботі різних

відомств, визначення черговості дій різних відомств у залежності від ситуації; контроль за роботою фахівців і команд спеціалістів; визначення потрібних інституційних рішень та вироблення цих рішень.

Взаємодія фахівців також переслідує кілька цілей: економія часу вирішення проблеми, збільшення оперативності в реалізації рішень; збільшення часу дії здійсненої програми допомоги після її безпосереднього завершення; комплексне рішення проблеми, коли основні ризики попереджаються, а можливості клієнта зростають; вдосконалення власної практики, вироблення нових технологій презентації інформації, нових засобів втручання.

Дана схема передбачає існування *care-managers* (догляд-менеджерів, менеджерів з обслуговування), які б приймали рішення про те, які фахівці повинні бути залучені для вирішення проблеми, і який ступінь участі кожного з фахівців у вирішенні проблеми. Таким чином, реалізація цієї моделі взаємодії вимагає підготовки частини керівників служб допомоги в напрямку *care-management* (управління допомогою). Різноманітність проблем передбачає, що у кожному конкретному випадку перелік таких фахівців буде певним, як і ступінь їх включення у вирішення проблеми. Крім того, *care-manager* приймає рішення і про те, хто повинен очолити таку робочу групу. Найбільш органічно дана модель взаємодії вписується в проблему підтримки вразливих сімей, які потрапили у складні життєві обставини.

Можна виділити *кілька етапів реалізації даної моделі*. На *першому етапі* відбувається навчання фахівців навичкам *care-managements* і визначення персоналій, які б займалися куруванням команд на адміністративному рівні. Найважливішим результатом цього етапу стає планування подальших кроків, визначення ресурсної бази і напрямів її насичення.

На *другому етапі* відбувається формування команд, які закріплюються за певними випадками сімейного неблагополуччя, важливо в кожному конкретному випадку визначити ієрархію проблем і ризиків складної життєвої ситуації. Визначаються шляхи контролю і звітності команд перед групою адміністраторів. Можлива організація обміну досвідом між різними командами. Найважливішим результатом цього етапу стає формування принципово іншої ідеології надання допомоги, яка заснована на визначенні відрізка часу інтенсивної допомоги, необхідних ресурсів, можливих альтернатив – тобто системному прогнозуванні роботи служби допомоги міждисциплінарної команди фахівців.

На *третьому етапі* відбувається узагальнення роботи команд і визначення

можливих шляхів поширення такої моделі взаємодії на інші проблеми соціальної сфери. Саме на цьому етапі необхідно прийняття інституціональних рішень в межах громади, які б наказували фахівцям і адміністраторам організацій освіти і охорони здоров'я, житлово-комунальних організацій та представникам ОСББ, тощо, у разі виявлення сімей у СЖО, звертатися за допомогою до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей, молоді та його структурних підрозділів. Необхідне широкомасштабне навчання (просвіта) вчителів, медиків, фахівців інших державних і громадських закладів, що працюють в рамках установ освіти та охорони здоров'я, ЖКГ, ОСББ, правоохоронних органів, прийомам первинної діагностики випадку складної життєвої ситуації сім'ї та ініціювання звернення за подальшою розробкою випадку в інші організації, що можуть надати необхідну допомогу і підтримку вразливим сім'ям та дітям і запобігти ситуації ризику по соціальному сирітству.

Однією з умов поширення даної моделі стає популяризація соціально-педагогічної та психосоціальної допомоги і діяльності служб соціального захисту і підтримки сімей та дітей серед потенційних клієнтів і організацій-партнерів в межах територіальної громади. Необхідна підготовка буклетів, які інформують про діяльність служб, довідників організацій, регулярних конференцій, на яких могли б спілкуватися фахівці різних служб, соціальна реклама у ЗМІ, інформаційно-просвітницькі акції із залученням суб'єктів превенції територіальної громади та популяризації їх діяльності („соціальні толоки” в громаді, workshops (воркшопи), громадські квести, тощо).

Резюмуючи, хотілося б зазначити, що, явище соціального сирітства стало негативним відображенням українського сьогодення, а його попередження (превенція) та подолання потребує об'єднання зусиль держави і суспільства, ініціативності громадян та активної діяльності громад у реалізації соціальних програм спрямованих на вирішення даної проблеми.

Як показує сучасна державна практика рішення соціальних проблем, система соціального захисту сім'ї й дитинства в Україні побудована на парадигмі велфарізму (соціального забезпечення) і ґрунтується на дефіцитарній моделі соціальної (соціально-педагогічної) роботи [854], що передбачає рішення соціальних проблем орієнтуючись на потреби соціально вразливих категорій громадян, груп ризику та надання їм необхідної соціальної допомоги, а не на парадигмі активізації ресурсів держави і суспільства, та особистих ресурсів самих громадян і орієнтацію на сильні сторони державних та громадських інститутів, самих людей у процесі недопущення і

подолання соціальних проблем, тобто превентивній стратегії соціальної політики, що є притаманною для більшості цивілізованих, розвинутих країн світу.

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні *висновки*:

1. У контексті пошуку ефективних механізмів досягнення мети превенції соціального сирітства в умовах ТГМ ми дійшли висновку, що для ефективної організації превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста важливими чинниками є міжвідомча взаємодія і міжсекторне партнерство суб'єктів ТГМ, які виступають в якості організаційно-функційних умов досліджуваного процесу.

2. Встановлено, що міжсекторне партнерство – особливий вид взаємодії між партнерами різних секторів – держава, громадський сектор (громадські об'єднання, неурядові організації, некомерційні організації, неприбуткові організації), бізнес, спрямована на вирішення соціальних проблем і досягнення конкретної мети. Міжвідомча взаємодія – це умова комплексного вирішення проблем на практиці у вигляді спільної діяльності установ різних відомств, органів влади щодо рішення загально значимих для території та її суб'єктів соціальних проблем і перехресних інтересів; це процес узгодження форм, засобів та способів рішення загальнозначущих соціальних проблем із врахуванням інтересів населення громади та територіально-управлінської специфіки взаємодіючих сторін.

3. Предметом міжвідомчої і міжсекторної взаємодії суб'єктів ТГМ щодо превенції соціального сирітства є збереження і зміцнення інституту сім'ї, підвищення рівня соціально-виховного потенціалу батьків, популяризація авторитету і цінності „здорової сім'ї”, сімейного виховання у суспільстві та відповідального, усвідомленого батьківства.

4. Міжвідомча взаємодія як система організованої діяльності здійснюється на принципах і за допомогою механізму, який розробляється із врахуванням територіальних особливостей (соціально-економічного становища, демографічного складу, характеру проблем населення, географічної зумовленості, стану та перспектив розвитку соціально-захисної інфраструктури, культурного середовища, тощо) та відомчої специфіки (інтересів, цінностей, можливостей, ресурсного забезпечення, міжгрупових та внутрішньовідомчих зв'язків, сфери цілепокладання та контролю).

5. Вибудовуючи модель міжвідомчої взаємодії суб'єктів територіальної громади, варто наголосити, що вона не може бути універсалізованою, і бути однією і тією ж відповідно до різних завдань превенції соціального сирітства. Міжвідомча взаємодія може розвиватися орієнтуючись на оптимізацію діяльності організацій, залучених до

процесу превенції та орієнтуючись на вирішення конкретної проблеми, конкретного випадку. А у зв'язку із цим можна визначити дві різні моделі міжвідомчої взаємодії: мережевої міжвідомчої взаємодії та міждисциплінарної командної взаємодії у процесі превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

6. Дослідно-аналітична робота щодо специфіки організації міжвідомчої взаємодії суб'єктів превенції соціального сирітства у ТГМ засвідчила, що у процесі міжвідомчої / міжсекторної співпраці між суб'єктами превенції соціального сирітства іноді виникають складності, різного характеру – „міжвідомчі бар'єри” – обставини (суб'єктивного й об'єктивного характеру), що ускладнюють досягнення мети учасниками взаємодії, перешкоджають координації дій та спільному прийняттю рішень, наданню соціальної допомоги тим, хто її потребує.

Міжвідомчі бар'єри у взаємодії суб'єктів превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста виступають одним із показників накопиченого комплексу проблем державної політики соціального захисту сімей, дітей та молоді, а також важливості і необхідності упровадження превентивних стратегій у соціальну практику, її реформування за принципами сімейноцентрованості та дитиноцентризму.

7. Аналіз існуючого сучасного стану практики міжвідомчої взаємодії основних суб'єктів процесу превенції соціального сирітства у ТГМ дозволила виявити міжвідомчі бар'єри у взаємодії суб'єктів, серед яких: організаційно-управлінські, функціонально-правові, економічні, культурно-комунікативні, соціально-психологічні бар'єри, що виступають одними з показників накопиченого комплексу проблем державної політики України у сфері соціального захисту сімей, дітей та молоді, й відображають важливість та необхідність упровадження превентивних стратегій у соціальну практику, її реформування за принципами сімейноцентрованості та дітоцентризму.

Серед основних причин, що викликають складності у міжсекторній взаємодії суб'єктів громади міста, які залучені до превентивної діяльності, є розрізненість самих громадських організацій на місцях та іноді незацікавленість влади у співпраці з ними, відсутність законодавчо закріплених механізмів взаємодії на місцевому рівні.

8. Серед основних шляхів, що сприяють ефективному подоланню існуючих міжвідомчих бар'єрів у рішенні проблеми соціального сирітства є:

– формування єдиного управлінського, інформаційного, оперативного простору в умовах ТГМ шляхом запровадження єдиної моделі міжвідомчої взаємодії з превенції соціального сирітства у міській територіальній громаді;

– забезпечення ефективної взаємодії суб'єктів громади у процесі превентивної діяльності шляхом міжвідомчої інтеграції та створення інтегративного органу координації міжвідомчої взаємодії, введення у практику єдиних форм документів, визначення міжвідомчих критеріїв ефективності превентивної роботи, створення єдиної інформаційної бази сімей, що знаходяться у СЖО, соціального паспорту громади, залучення до роботи громадських, недержавних організацій, волонтерських об'єднань громадян й інших суб'єктів територіальної громади;

– створення соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини (окремої особистості) групи ризику по соціальному сирітству в межах ТГМ.

2.4. Аналіз існуючого стану готовності і потенціалу суб'єктів територіальної громади міста щодо попередження соціального сирітства

Важливою характеристикою дієздатності територіальної громади є активність її суб'єктів та їх потенціал, а також взаємодія з об'єктами для спільного досягнення конкретної мети превенції соціального сирітства і поступового їх перетворення у суб'єкти. Саме тому завданням даного підрозділу є аналіз стану готовності суб'єктів територіальної громади міста щодо попередження соціального сирітства та розкриття потенціалу сусідських громад щодо здійснення превенції соціального сирітства, адже саме підготовка основних суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства, рівень їх готовності виступає важливим критерієм ефективності досліджуваної діяльності та результативності впровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ.

Розв'язання означених завдань відбувалося на *констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи соціально-педагогічного характеру*, що проходила у межах даного дослідження, в умовах територіальних громад міст Северодонецька і Старобільська Луганської області. Загальна вибіркова сукупність учасників експерименту, відповідно до поставлених на цьому етапі завдань дослідження, складалась із *двох вибірок*: I вибірку – склали 137 представників фахової спільноти: соціальні педагоги, практичні психологи, педагоги (класні керівники, вчителі-предметники, педагоги-вихователі), адміністрація ЗЗСО, ЗДО, викладачі ЗВО, фахівці соціальної роботи, соціальні працівники, представники державних органів влади і місцевого самоврядування, недержавних організацій, студенти-волонтери, з яких 82 виступили у ролі експертів (з них: 4 спеціалісти служб у справах дітей

Луганської обласної, Сєверодонецької міської і Старобільської районної державних адміністрацій; 3 спеціалісти Департаменту соцзахисту Луганської ОБЦА; 15 фахівців соціальної роботи ЦСССДМ, 12 представників громадських організацій (ГО „Центр розвитку Сєверодонецької громади”, ГО „Центр спільного розвитку „Дієва громада” (м. Старобільськ), ГО „Сімейний консультативний центр „Радість” (м. Сєверодонецьк), ГО „Антикафе „Птах” – пізнавально-ігровий центр „Батьківство в радість” (м. Сєверодонецьк), ГО „Центр свідомого батьківства „Божа корівка” (м. Старобільськ)); 9 фахівців соціальних центрів „Укріплення сімей”; 7 викладачів кафедри соціальної педагогіки ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”; 32 представники ЗЗСО, ЗПТО, професійних об’єднань соціальних педагогів і психологів, класних керівників, адміністрації освітніх закладів), які прийняли участь в опитуванні щодо з’ясування рівня готовності даних суб’єктів до здійснення превенції соціального сирітства в умовах ТГМ. II вибірку – сформували 1126 представників локальних спільнот двох мікрорайонів мм. Сєверодонецька (мікрорайон кварталу №89) та Старобільська (мікрорайон кварталу Ватутіна („Сотий” – таку назву має квартал серед жителів міста)), з них 449 жителів багатоквартирних будинків та будинків приватного сектору, а також 677 батьків учнів двох освітніх закладів: Сєверодонецького багатопрофільного ліцею (342 представника батьківської спільноти учнів ліцею) та ЗЗСО № 4 м. Старобільська (335 батьків учнів школи).

За своїм змістовим спрямуванням констатувальний етап передбачав здійснення пошуково-аналітичної та діагностико-прогнозувальної діяльності.

Організація та проведення дослідно-експериментальної роботи у частині вирішення завдань констатувального етапу дослідження передбачала створення *мобільних інформаційно-діагностичних груп* (МІД груп) з числа фахівців Соціального центру „Укріплення сімей”, Науково-методичного консультативного центру превенції соціального сирітства та укріплення сімей, соціальних педагогів, фахівців соціальної роботи ЦСССДМ, студентів 3-4 курсів спеціальності „Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Практична психологія” навчально-наукового інституту педагогіки і психології ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, соціальних педагогів і вчителів закладів загальної середньої освіти, волонтерів – активних жителів громад, з метою проведення діагностики фахових і локальних спільнот мікрорайонів міста, сусідських громад (жителів багатоквартирних будинків та житлового приватного сектору), батьківської спільноти.

Першим кроком пошуково-аналітичного етапу дослідно-експериментальної

роботи став аналіз наявного стану готовності суб'єктів територіальної громади міста до розв'язання проблеми соціального сирітства, який засвідчив, що не дивлячись на суттєві позитивні зміни у законодавстві України у сфері захисту сімей та прав дітей, розпочаті процеси децентралізації влади і системи соціальних послуг на рівні територіальних громад, деінституціалізації та реінтеграції дитинства, на сьогодні все ще спостерігається постійне запізнення дій при роботі з сім'єю, дітьми; відсутність організаційно-методичних системних підходів щодо реалізації суб'єктами громади міста превентивної практики, як в діяльності установ, так і в підготовці кадрів, де простежуються низькі показники знань, умінь та навичок, що безпосередньо стосуються системно-комплексної організації процесу превенції соціального сирітства в умовах ТГМ. Основні зусилля фахівців державних установ спрямовані на різні форми корекції: соціальну, медичну, педагогічну тощо, що є малопродуктивним і витратним в усіх відношеннях. Характер державних програм, здебільшого, змістовно орієнтований на подолання наслідків безвідповідального батьківства при декларуванні превентивних стратегій у соціальній політиці. Подекуди все ще зберігається відомча обмеженість і міжвідомча/міжсекторна роз'єднаність; існує об'єктивна зацікавленість як відомств, так і їх інститутів на місцях, у монополізації, недопущення до своєї професійної діяльності, а тим самим і до фінансових потоків, конкурентних громадських ініціатив щодо захисту сім'ї та дитинства, що є згубним для вирішення справи.

Аналіз сучасного стану державної практики розв'язання соціальних проблем у сфері соціального захисту сім'ї та дитинства [85; 217; 258; 275; 280; 366; 514; 515; 519; 528] показав, що існуюча в Україні стратегія державної підтримки сімей з дітьми, молоді, все ще ґрунтується на парадигмі велфарізму (соціального забезпечення) та дефіцитарній моделі соціальної (соціально-педагогічної) роботи, яка передбачає розв'язання соціальних проблем орієнтуючись на проблеми, потреби соціально вразливих категорій громадян, груп ризику, та надання їм необхідної соціальної допомоги, а не на парадигмі імпауерменту – орієнтації на сильні сторони клієнта, створенні і розвитку можливостей, активізації ресурсів держави і суспільства, особистих ресурсів самих громадян, їх потенціалу у процесі превенції соціальних ризиків, попередження проблем сімей з дітьми, яка є характерною для більшості цивілізованих, розвинутих країн світу. Аналіз громадських ініціатив та їх видів, існуючої політики та змісту діяльності недержавних організацій, в обраних для соціально-педагогічного експерименту територіальних громадах міст Северодонецька

і Старобільська, засвідчив дуже низький відсоток громадських об'єднань, що орієнтовані на підтримку і захист сімей з дітьми, молоді (менше 1% від загальної кількості зареєстрованих громадських організацій на території Луганської області), а також недостатній рівень теоретичної і практичної готовності фахівців соціальної сфери до здійснення превентивної роботи щодо соціального сирітства в умовах ТГМ, що стало предметом вивчення в межах діагностико-прогнозувальної діяльності констатувального етапу експерименту, більш детальну характеристику якому ми надамо далі.

Розглядаючи територіальну громаду міста як середовище превенції соціального сирітства, основними суб'єктами соціально-педагогічної превенції у громаді виступають: державні і комунальні, а також приватні заклади дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти; органи і заклади соціального захисту, допомоги і підтримки сімей, дітей та молоді (служби у справах дітей, комісії з питань захисту прав дитини), соціальні центри різних форм власності, серед яких: ЦСССДМ; центри соціально-психологічної допомоги; соціальні центри матері та дитини; центри соціально-психологічної реабілітації дітей, притулки для дітей; соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; центри „Укріплення сімей”; кризові центри; ресурсні центри, тощо, які пріоритетною метою своєї діяльності декларують соціальний захист, підтримку і допомогу сім'ям з дітьми, молоді. Більш змістовна характеристика суб'єктів буде представлена у розділі 3, п. 3.2.1 дисертаційної роботи.

Розв'язуючи перше завдання констатувального етапу експерименту щодо діагностики рівня готовності основних суб'єктів ТГМ до здійснення превенції соціального сирітства та проаналізувавши наукові доробки з проблеми підготовки відповідного фахівця у ЗВО, її змістово-технологічного та навчально-методичного забезпечення [126; 127; 289; 366; 411; 499; 510; 612; 668; 748], а також розуміючи те, що основні суб'єкти превенції соціального сирітства мають володіти певним набором знань, умінь і навичок, компетентностей, демонструвати належний рівень готовності до означеного виду діяльності, встановлено сутність поняття „готовність”, під яким у науковій теорії розуміють складне, інтегральне особистісне утворення, установку, суб'єктивний стан особистості, що виражається в її здатності і підготовленості до залучення, виконання конкретної діяльності [126; 127; 395; 603; 612].

Готовність – це процес оволодіння суб'єктом необхідною сукупністю компетенцій та наявність стійкого прагнення (мотивації) до конкретної діяльності.

Тобто, готовність демонструє здатність та бажання особи успішно, усвідомлено та відповідально діяти у певній професійній сфері [612, с. 262]. Виокремлюючи структуру професійної готовності фахівця, важливим компонентом готовності є психологічна готовність, як структурний елемент готовності, яка характеризується сформованістю мотиваційної сфери, стійким прагненням та ціннісним ставленням до діяльності. Окрім психологічної, у структурі готовності, виділяють також: науково-теоретичну, практичну, психофізіологічну та фізичну види готовності [603, с. 212].

Враховуючи специфіку роботи фахівців соціальної сфери, які працюють з різними соціально вразливими категоріями населення, науковці виокремлюють також наявність наступних компонентів психологічної готовності:

- мотиваційний, який розкривається в позитивному ставленні до професії, в бажанні і прагненні здійснювати цю діяльність, досягати в ній успіху;
- орієнтаційний, що розкривається в знаннях вимог, які висуваються до особистості фахівця;
- операційний, який визначається ступенем володіння психологічними знаннями і прийомами, необхідними для обраної професійної діяльності;
- особистісний, який полягає у визначенні змісту і спрямованості системи моралі, цінностей, сукупності психологічних і соціальних властивостей фахівця як суб'єкта професійної діяльності;
- рефлексивний, який розкривається в адекватній оцінці відповідності системи особистісних якостей тим вимогам, що пред'являються до особистості фахівця, які є необхідними для успішного виконання ним своєї професійної діяльності, а також в умінні постійно оцінювати і аналізувати сприйняття себе іншими людьми [648, с. 151].

Підсумовуючи різні підходи до розуміння змісту готовності, вважаємо за необхідне зазначити, що під *готовністю основних суб'єктів громади міста до здійснення превентивно-профілактичної роботи в умовах ТГМ* ми розуміємо їх інтегральне особистісне утворення, здатність до своєчасного передбачення, планування і організації превентивних заходів, їх адміністрування та реалізації, шляхом надання комплексу соціальних послуг, яка характеризується наявністю спеціальних науково-теоретичних знань, сформованістю загально-професійних навичок, умінь, компетентностей та проявом особистісної професійно-ціннісної мотивації й активності (суб'єктності) фахівців щодо реалізації основних завдань превенції соціального сирітства та досягнення її кінцевої мети.

Беручи до уваги вище зазначене, основними компонентами в структурі професійної готовності спеціалістів соціальної сфери щодо реалізації превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, які, фактично, виступають критеріями ефективності є *теоретична, практична і психологічна готовність суб'єктів* до здійснення превентивно-профілактичної діяльності щодо соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Характеризуючи показники критерію *„теоретична готовність”* щодо здійснення превенції соціального сирітства у ТГМ, його змістову основу складають знання: 1) про сутність, зміст, загальні особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю у територіальній громаді; 2) про особливості організації, сутність і зміст, форми, методи, технології превенції соціального сирітства в умовах ТГМ; 3) нормативно-правової бази організації соціальної роботи з вразливими категоріями сімей та дітей, молоддю; 4) нормативно-правової бази організації та розвитку територіальних громад і послуг превенції в них.

Показниками критерію *„практична готовність”* стали уміння та навички: 1) оцінки потреб дитини та її сім'ї, аналізу складних життєвих обставин та прогнозування системи взаємодії з сім'єю щодо локалізації ризиків виникнення випадків соціального сирітства; 2) проектування системи взаємодії з різними типами сімей з дітьми і молоддю щодо превенції соціального сирітства; 3) налагодження міжвідомчої / міжсекторної взаємодії з різними суб'єктами превенції соціального сирітства в умовах міської громади; 4) підбору оптимальних форм і методів, технологій превентивно-профілактичної роботи з сім'ями, дітьми і молоддю у ТГМ; 5) активізації суб'єктів громади щодо організації превентивного (соціально-підтримуючого) середовища сімей з дітьми, молоді в умовах ТГМ.

До показників критерію *„психологічна готовність”* ми включили: 1) суб'єктну (активну) позицію щодо організації, виконання і регулювання власної діяльності з превенції соціального сирітства у ТГМ; 2) сформованість психологічної настанови на позитивне сприймання власної діяльності та готовність комунікувати з різними типами сімей, дітей, молоді у процесі превенції; 3) наявність рефлексивної культури у суб'єктів, їх готовність до самопізнання, самооцінки та саморозвитку.

Для проведення діагностики рівня готовності основних суб'єктів громади міста до превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства в умовах ТГМ, нами був сформований *комплекс діагностичних методик*, що включав:

1) *анкету для визначення рівня підготовки основних суб'єктів ТГМ до здійснення*

превенції соціального сирітства (див. Додаток А.1), в основу будови якої покладено структуру і специфіку формування питань анкети, представленої в роботах О. Караман [293, с. 522], при змістовому наповненні якої було враховано специфіку досліджуваного процесу, а також затверджені у 2017 році Міністерством соціальної політики України кваліфікаційні характеристики соціального педагога, соціального патолога, фахівця соціальної роботи, соціального працівника [520], яка за структурою має два блоки: І блок – включає показники трьох критеріїв готовності основних суб'єктів – теоретичної, практичної, психологічної готовності, та передбачає самооцінку фахівцями власного рівня фахової готовності відповідно до рівнів – низького, середнього, високого; ІІ блок – дає можливість суб'єктам більш детально, розлого висловити власні позиції щодо проблемних місць в їх підготовці і професійній діяльності, відповідно до кожного з рівнів готовності щодо здійснення превенції соціального сирітства в умовах ТГМ;

2) анкета на з'ясування рівня професійної готовності основних суб'єктів територіальної громади міста щодо формування усвідомленого батьківства молоді (Додаток А.2);

3) методика „Оцінки комунікативних і організаторських схильностей – КОС” (В. В. Синявського і Б. О. Федоришина), що передбачає оцінку рівня розвитку комунікативних та організаторських схильностей фахівців, що проявляються в різних сферах діяльності, поведінки та міжособистісного спілкування (Додаток А.3);

4) проєктивна методика мотиваційних тенденцій (запропонована Ж. Ньютоном та модифікована В. А. Семиченко), що спрямована на діагностику основних мотиваційних тенденцій фахівців соціальної сфери і розкриття причин та цілей їх реальних дій у професійній діяльності через розв'язання запропонованих ситуацій (Додаток А.4);

5) опитувальник для оцінки мотивації досягнення мети (Т. Елерс), який застосовувався з метою отримання більш об'єктивної інформації щодо сформованості у фахівців СР мотивації успіху у процесі виконання різного роду проблемних завдань задля оцінки їх мотивації на досягнення мети, виявлення їх впевненості під час втілення проєктів задумів у „реальний” продукт, з'ясування можливих засобів досягнення мети, які обирає фахівець у підсумку, під час її практичної реалізації (Додаток А.5).

У процесі підбору і розробки діагностичного інструментарію дослідження ми виходили з наступних концептуальних положень: ґрунтуючись на позиціях сервісного

підходу у соціальній роботі та враховуючи те, що соціальна (соціально-педагогічна) робота з сім'ями з дітьми, молоддю і громадою уособлює в собі комплекс різноманітних соціальних послуг, які є відповіддю на запит, потребу, проблему клієнта, вираження ефективності надання соціальних послуг – це ступінь відповідності мети і результатів наданої послуги за умови найбільш оптимального застосування форм і методів роботи, а якість надання соціальних послуг являє собою співвіднесення процесу і результату послуги її ідеальному образу [612, с. 285], а тому під час розробки і підбору діагностичного інструментарію нас цікавили методики, що зможуть конкретизувати відповідні рівні теоретичної, практичної і психологічної готовності основних суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства у ТГМ і з'ясувати ефективність надання відповідних послуг основними суб'єктами.

За підсумками отриманих в ході діагностики результатів та їх обробки методом порівняльно-зіставного аналізу нами було сформовано узагальнюючі таблиці даних за кожним з критеріїв готовності (див. таблиці 2.1. – 2.4).

Таблиця 2.1.

**Показники рівня теоретичної готовності основних суб'єктів ТГМ
до здійснення превенції соціального сирітства
(до соціально-педагогічного експерименту, %)**

№ з/п	Показники теоретичної готовності	Рівні готовності (%)		
		Високий	Середній	Низький
1.1.	Знання про сутність, зміст, загальні особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю у територіальній громаді;	59,85	24,82	15,33
1.2.	Знання про особливості організації, сутність і зміст, форми, методи, технології превенції соціального сирітства в умовах ТГМ;	13,4	26,8	59,8
1.3.	Знання нормативно-правової бази організації соціальної роботи з вразливими категоріями сімей та дітей, молоддю;	54,75	27,74	17,51
1.4.	Знання нормативно-правової бази організації та розвитку територіальних громад і послуг превенції в них.	18,25	16,06	65,69
<i>Загальна (середній показник)</i>		36,56%	25,68	37,75

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що рівень знань основних суб'єктів про сутність, зміст, загальні особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю у ТГМ, а також нормативно-правового забезпечення цього процесу є вищим ніж рівень наявних знань щодо особливостей організації, сутності, змісту, форм, методів, технологій превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, нормативно-правової бази організації та розвитку територіальних громад і послуг превенції в них. Такий результат можна пояснити за рахунок складу вибіркової сукупності, адже зі 137 опитаних, 82 фахівця виступали експертами щодо даного напрямку соціально-педагогічної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю, які за своїми професійними завданнями, так чи інакше обізнані з предметом діяльності.

Аналізуючи отримані дані за рівнем практичної готовності основних суб'єктів ТГМ щодо здійснення превенції соціального сирітства, представлені у таблиці 2.2., можемо зазначити, що рівень практичних умінь та навичок основних суб'єктів превенції соціального сирітства у ТГМ є нижчим від когнітивних компетентностей теоретичного рівня їх готовності (див. таблицю 2.1), відповідно – на 28,24% нижче за параметрами високого рівня готовності, на 8,92% – за показниками середнього рівня та на 19,33% згідно показників низького рівня готовності суб'єктів превенції у ТГМ, що свідчить про необхідність у подальшому, під час розробки і експериментальної перевірки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, приділити більше уваги саме розвитку практичних навичок суб'єктів щодо превенції соціального сирітства у ТГМ, адже від їх сформованості залежить результативність превентивно-профілактичної роботи в цілому. Маємо припущення, що отримані результати знаходяться також у прямій залежності і від стажу, досвіду роботи представників фахової спільноти у сфері здійснення відповідної діяльності.

Таблиця 2.2.

Показники рівня практичної готовності основних суб'єктів ТГМ

до здійснення превенції соціального сирітства

(до соціально-педагогічного експерименту, %)

№ з/п	Показники практичної готовності	Рівні готовності (%)		
		Високий	Середній	Низький
2.1.	Уміння та навички оцінки потреб дитини та її сім'ї, аналізу складних життєвих обставин та прогнозування системи взаємодії з сім'єю щодо локалізації ризиків виникнення	10,95	46,71	42,34

	випадків соціального сирітства;			
2.2.	Уміння та навички проектування системи взаємодії з різними типами сімей з дітьми і молоддю щодо превенції соціального сирітства;	9,5	36,5	54
2.3.	Уміння та навички налагодження міжвідомчої / міжсекторної взаємодії з різними суб'єктами превенції соціального сирітства в умовах міської громади;	7,3	52,55	40,15
2.4.	Уміння та навички підбору оптимальних форм і методів, технологій превентивно-профілактичної роботи з сім'ями, дітьми і молоддю у ТГМ;	8,76	19,71	71,53
2.5.	Уміння та навички активізації суб'єктів громади щодо організації превентивного (соціально-підтримуючого) середовища сімей з дітьми, молоді в умовах ТГМ.	5,11	17,52	77,37
<i>Загальна (середній показник)</i>		8,32	34,6	57,08

Характеризуючи отримані в ході первинної діагностики результати рівня психологічної готовності основних суб'єктів ТГМ щодо здійснення превентивно-профілактичної роботи із соціального сирітства, маємо констатувати, що більшість респондентів фахової спільноти є психологічно зрілими і усвідомлюють важливість превентивних дій, це підтверджується даними загального сумарного показника психологічної готовності високого рівня, що становить 39,17% та середнього рівня, який становить 16,3% від загального числа опитаних фахівців (див. таблицю 2.3), що сумарно складають 55,47% і свідчить про соціальну активність й ініціативу представників фахової спільноти щодо запровадження системних змін у підходах до роботи з сім'ями з дітьми, молоддю, громадою.

Таблиця 2.3.

**Показники рівня психологічної готовності основних суб'єктів ТГМ
до здійснення превенції соціального сирітства
(до соціально-педагогічного експерименту, %)**

№ з/п	Показники психологічної готовності	Рівні готовності (%)		
		Високий	Середній	Низький
3.1.	Суб'єктна (активна) позиція щодо організації, виконання і регулювання власної діяльності з превенції соціального сирітства у ТГМ;	27,74	16,06	56,2

3.2.	Сформованість психологічної настанови на позитивне сприймання власної діяльності та готовність комунікувати з різними типами сімей, дітей, молоді у процесі превенції;	31,38	21,17	47,45
3.3.	Наявність рефлексивної культури у суб'єктів, їх готовність до самопізнання, самооцінки та саморозвитку.	58,39	11,68	29,93
<i>Загальна (середній показник)</i>		39,17	16,3	44,53

Разом з тим, отримані діагностичні дані згідно II блоку Анкети для визначення рівня готовності основних суб'єктів через професійну саморефлексію (Додаток А.1), де їм пропонувалося висловити власні позиції щодо проблемних місць в їх підготовці і професійній діяльності, відповідно до кожного з рівнів готовності із здійснення превенції соціального сирітства у ТГМ, дозволяють констатувати, що серед основних професійних складностей у власній підготовці і реалізації професійних завдань, які найчастіше відмічали і обґрунтовували у своїх відповідях представники фахової спільноти, є:

– у зв'язку із поступовою зміною підходів у соціальній роботі з сім'ями, дітьми, молоддю, громадою – від „задоволення потреб” до „забезпечення прав людини і створення умов, акумуляції ресурсів середовища і клієнта для цього”, побудови взаємодії між фахівцем і отримувачем послуг на засадах партнерства, 85,4% опитаних респондентів зазначили про недостатнє знання нових форм, методів, технологій як соціальної роботи з дітьми, сім'ями, молоддю, громадою, так і безпосередньо превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та майже відсутність практичного досвіду щодо їх реалізації;

– професійне вигорання і брак супервізії, як інструменту психологічної і професійної підтримки та професійного розвитку, що передбачав би комплекс заходів із навчально-методичного супроводу працівників закладів соціальної сфери в умовах розпочатих реформ децентралізації соціальних послуг, деінституціалізації системи догляду і захисту дітей, реінтеграції дитинства, соціальної політики утворення і розбудови територіальних громад, стрімкого оновлення нормативно-правової бази і постійне ознайомлення з нею, про що зазначили 92,7% опитаних фахівців;

– невмотивованість самих соціальних працівників якісно надавати соціальні

послуги, про це заявили 88,32% респондентів, пояснюючи це професійним перевантаженням і неможливістю охопити всіх клієнтів на закріпленій за кожним соціальним працівником території, віддаленістю соціальних працівників від місця проживання клієнта і незабезпеченістю їх транспортом (погане транспортне сполучення), соціальні іміджеві питання професійного статусу у державі, матеріально-економічна складова оцінки праці і організації соціальної роботи тощо.

Враховуючи отримані на констатувальному етапі результати діагностики основних суб'єктів ТГМ за всіма запропонованими методиками діагностичного комплексу, узагальнені результати фахової готовності основних суб'єктів територіальної громади міста до здійснення превенції соціального сирітства було відображено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

**Узагальнені результати фахової готовності основних суб'єктів територіальної громади міста до здійснення превенції соціального сирітства
(до експерименту, %)**

Критерії готовність	Рівні готовності %		
	В	С	Н
Психологічна готовність	7,7	19,2	73,1
Теоретична	7,7	53,8	38,5
Практична	3,8	42,4	53,8
<i>Загальна (середній показник)</i>	6,4	38,5	55,1

Отже, отримані результати констатувального етапу соціально-педагогічного експерименту виступатимуть своєрідним орієнтиром прогностичної роботи у процесі моделювання системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, в частині одного з напрямів її реалізації – підготовки фахівців до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю у ТГМ, що буде розкрито в наступних розділах дисертаційної роботи.

Розкриваючи наступне завдання підрозділу щодо з'ясування *існуючого потенціалу суб'єктів територіальної громади міста з попередження соціального сирітства*, необхідно відмітити, що досить складно створити дієздатну громаду на території великого міста. Тому доцільно зосередитися на розвитку сусідських громад, які переважно створюються за місцем проживання людей і є складовою системи місцевого самоврядування, частиною міста, фрагментом міської культури [313, с. 9]. В основу створення таких сусідських громад мають бути покладені спільні інтереси

людей, що проживають близько один від одного, або окремі проблеми місцевого рівня, які створюють труднощі чи незручності для їх життєдіяльності [50, с. 51].

Розуміючи це, а також розв'язуючи завдання дослідження щодо визначення превентивного потенціалу територіальної громади міста, її мікрорайонів та сусідських громад в них, передбачалось проведення діагностики локальних спільнот двох мікрорайонів м. Северодонецька (мікрорайон кварталу №89) і Старобільська (мікрорайон кварталу Ватутіна „Сотий”), їх сусідських громад.

На етапі діагностики локальних спільнот двох мікрорайонів міст Северодонецька (мікрорайон кварталу №89) і Старобільська (мікрорайон кварталу Ватутіна „Сотий”), було створено шість мобільних інформаційно-діагностичних груп – „МІД груп”, якими було опитано 449 жителів багатоквартирних будинків та будинків приватного сектора мікрорайонів, а також 677 батьків учнів двох освітніх закладів: Северодонецького багатoproфільного ліцею та ЗЗСО № 4 м. Старобільська, які склали четверту вибірку загальної вибіркової сукупності експериментально-дослідної роботи, у кількості 1126 учасників.

Стартовим завданням „МІД груп” було проведення опитування шляхом обходу багатоквартирних будинків та вулиць мікрорайонів, а також анкетування представниками соціально-психологічних служб експериментальних закладів освіти батьків двох ЗЗСО на батьківських зустрічах, до уваги яких було представлено 7 питань, відповіді на які фіксувалися за допомогою бланку опитування (зміст питань та зразок бланку надано у Додатку Б).

Результати діагностики жителів громади мікрорайонів міста щодо їх поінформованості та активності, а також готовності до превенції соціального сирітства в межах сусідських громад представлено на рис. 2.1.

Аналізуючи отримані в процесі діагностики результати опитування жителів локальних спільнот двох мікрорайонів – м. Северодонецька (мікрорайон кварталу №89) і Старобільська (мікрорайон кварталу Ватутіна „Сотий”), щодо першого питання (*„Чи маєте Ви (Ваша родина) складності, проблеми не матеріального характеру, які потребують сторонньої допомоги у їх вирішенні?”*), варто відмітити, що 65,8% (741 чол.) жителів мають не матеріальні проблеми „хронічного” характеру.

Серед ключових складностей переважає група психолого-педагогічних проблем, що торкається комунікації між членами сімей, мікроклімату сім'ї, наявності агресії, випадків насильства, адиктивної поведінки, інше. Що можна пояснити не лише матеріально-економічними труднощами, а й недостатнім рівнем розвитку асертивних

навичок (переважає пасивність або агресія), відсутністю мотивації на самоосвіту, поінформованості щодо правильності розв'язання проблем, браком часу на спілкування, інше. Фактично 20,7% (233 особи) опитаних періодично стикаються із такого роду проблемами, але мають ситуативний особистісний ресурс (знання, поінформованість) щодо їх вирішення і лише 13,5% (152 особи) респондентів можна вважати резистентними до подібних життєвих випадків і спроможними їх долати самостійно. Що характерно для останніх двох показників, то це є переважно респонденти, які мають вищу гуманітарну освіту, а також достатньо тривалий досвід сімейного життя і виховання дітей.

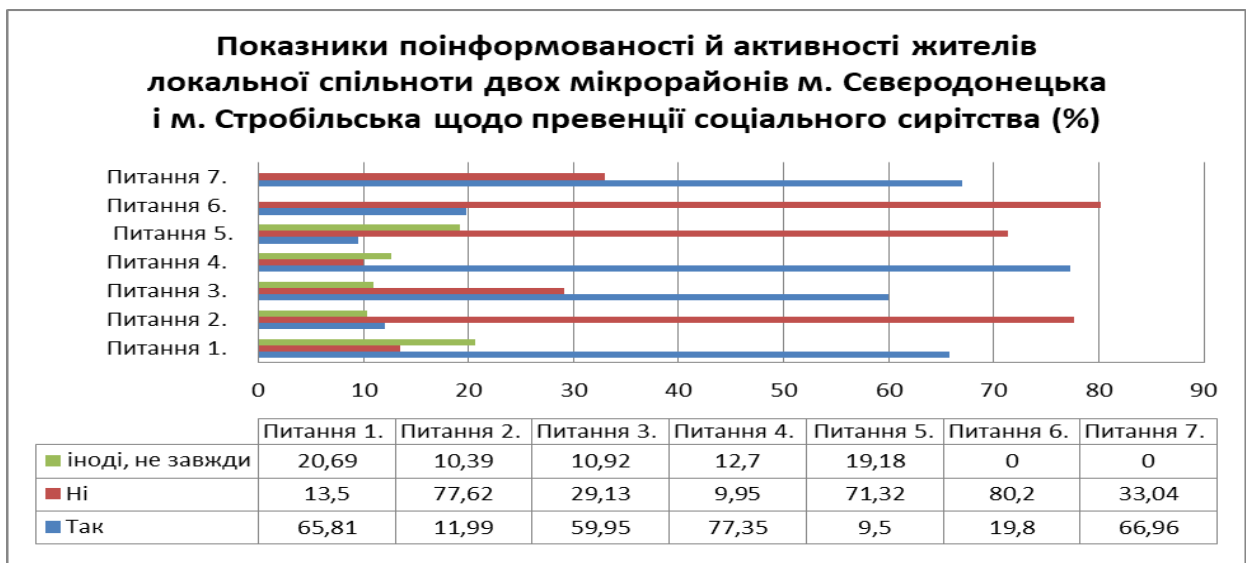

Рис. 2.1. Показники поінформованості й активності жителів локальної спільноти двох мікрорайонів м. Северодонецька (мікрорайон кварталу №89) і Старобільська (мікрорайон кварталу Ватутіна „Сотий”) щодо превенції соціального сирітства (%)

Друге питання опитування („Чи знаєте Ви куди (до якої установи, служби, соціального закладу, органу) і до кого саме Ви можете звернутися за підтримкою, допомогою у вирішенні названих проблем?”) було спрямоване на виявлення рівня обізнаності жителів експериментальних мікрорайонів щодо існуючої мережі соціально-підтримуючих закладів територіальної громади міста (мікрорайону), що надають превентивні послуги, і куди б вони могли звернутися за підтримкою, допомогою. Але, на жаль, результати показали, що: 77,6% (874 особи) жителів фактично не знають де саме вони можуть отримати кваліфіковану допомогу у вирішенні проблем не соціально-економічного характеру. 10,4% (117 осіб) опитаних лише частково володіють цією інформацією і змогли назвати серед таких соціальних закладів, служб, установ, органів, фахівців: центри соціального захисту; шкільних

психологів, соціальних педагогів, класних керівників, адміністрацію школи; громадські (світські й релігійні) організації; фахівців служб у справах дітей, юридичних відділів органів місцевої влади; органи національної поліції (послідовність вказано відповідно до частоти отриманих варіантів відповідей). Все це свідчить про недостатність поінформованості жителів мікрорайонів про осередки соціально-педагогічної і психологічної підтримки та допомоги, в разі виникнення подібних проблем, відсутність знань про те, які саме установи, служби, центри, фахівці зможуть надати допомогу, де такі служби, заклади розташовані.

За результатами відповідей на третє питання, метою якого було з'ясування ступеню обізнаності щодо один одного представниками сусідських громад і налагодженості комунікативних зв'язків між ними, практично 59,95% (675 осіб) жителів знають більшість своїх сусідів і 10,92% (123 особи) частково знають лише в обличчя, але не спілкуються. 29,13% (328 осіб) – не знають хто живе з ними поруч і не цікавляться. Аналізуючи отримані результати, ми прийшли до висновку, що ступінь обізнаності та міцність комунікативних зв'язків між членами сусідських громад мікрорайонів залежить від тривалості проживання на одному місці (чим довше проживають поруч, тим краще знають), від наявності спільних справ та інтересів (облаштування території, спільні урочистості, святкування, товаришування дітей, тощо), від особистісних властивостей особистості (розвиток комунікабельності). Саме тому, задля активізації ресурсів самопомоги сусідських громад важливим є об'єднання жителів навколо спільних справ і проблем, формування спільних інтересів, розвиток соціальних і комунікативних зв'язків.

Блок питань з четвертого по сьоме питання також був орієнтований на ступінь обізнаності жителів щодо один одного, усвідомлення, бачення можливих проблем своїх сусідів та з'ясування ступеню розвитку соціальної емпатії у представників сусідської громади, їх соціального капіталу (потенціалу, ресурсів) щодо включення у розв'язання існуючих проблем жителів сусідських громад мікрорайонів. У ході аналізу результатів даного блоку питань ми з'ясували, що 77,35% (871 особа) опитаних знають про існування складностей у сім'ях своїх сусідів, але лише 9,5% (107 осіб) готові повідомити про це відповідні органи. 19,8% (223 особи.) вже здійснювали спробу допомогти, а 66,9% (754 особи) – в принципі, потенційно готові підтримати, надати допомогу в разі звернення сусідів до них, але не ініціюючи її самостійно. Більш детальне спілкування із респондентами показало, що достатньо низький відсоток (9,5%) жителів, готових поінформувати спеціальні установи і

заклади щодо можливих випадків необхідної допомоги сусідам, пов'язаний: по-перше, з небажанням „втручатися у чужу сім'ю” через ризик негативних наслідків для себе, своїх близьких; по-друге, через брак точної інформації про те, куди саме можна звернутися, до яких служб, закладів, установ; по-третє, через небажання бути „учасником зайвої тяганини” у випадку спілкування із офіційними органами, установами влади.

Для з'ясування превентивного потенціалу сусідських громад мікрорайонів міста, їх активізації у справі превенції соціального сирітства, важливими показниками є результати відповідей на сьоме питання опитування, яке фактично відображає, на наш погляд, достатньо високий потенціал соціальної емпатії жителів сусідської громади 66,96% (754 особи) і розкриває перспективу формування і розвитку активності громадян, при системній і цілеспрямованій організації комунікації із цією категорією жителів.

Отже, спираючись на отримані у процесі діагностики результати, наступним етапом експериментально-дослідної роботи щодо з'ясування превентивного потенціалу територіальної громади міста, став аналіз інституційного простору територіальної громади міста за методом картування громади.

Картування громад – це процес визначення поточного стану громади, до якого залучаються не тільки влада і експерти, але й рядові мешканці. Він дає можливість зробити оцінку ресурсного потенціалу громади, озвучити невирішені питання, спільно виробити ідеї та закласти основи для розвитку міста. За допомогою позначок на карті ініціативна група фіксує такі місця, на які треба звернути увагу активних громадян [35]. У контексті даного дослідження, метою методу картування стало створення мапи соціальних закладів міської територіальної громади (Додаток В), які можуть надавати як превентивні послуги, так і кваліфіковану допомогу в разі виникнення ризику соціального сирітства, життєвої кризи сім'ї чи окремого її члена. Тобто фактично складання карти мережі державних і громадських установ соціально-підтримуючого характеру, що є суб'єктами превенції соціального сирітства та доведення її до відома жителів територіальної громади міста.

Резюмуючи все вище зазначене, можна зробити наступні *висновки*:

1. Явище соціального сирітства стало негативним відображенням українського сьогодення, а його попередження (превенція) та подолання потребує об'єднання зусиль держави і суспільства, ініціативності громадян та активної діяльності територіальних громад у реалізації соціальних програм спрямованих на вирішення

даної проблеми.

2. Як показує сучасна державна практика рішення соціальних проблем, система соціального захисту сім'ї й дитинства в Україні побудована на парадигмі велфарізму (соціального забезпечення) і ґрунтується на дефіцитарній моделі соціальної (соціально-педагогічної) роботи [666], що передбачає рішення соціальних проблем орієнтуючись на потреби соціально вразливих категорій громадян, груп ризику та надання їм необхідної соціальної допомоги, а не на парадигмі активізації ресурсів держави і суспільства, та особистих ресурсів самих громадян, і орієнтацію на сильні сторони державних та громадських інститутів, самих людей у процесі недопущення і подолання соціальних проблем, тобто так званій превентивній стратегії соціальної політики, що є притаманною для більшості цивілізованих, економічно розвинутих країн світу.

3. Діагностика й аналіз існуючого стану готовності основних суб'єктів територіальної громади міста до попередження соціального сирітства, на констатувальному етапі дослідження, засвідчили проблемні зони у підготовці представників фахової спільноти ТГМ до реалізації превентивно-профілактичної роботи, та дозволили констатувати, що за рівнем теоретичної готовності 38,5% респондентів мають низький показник рівня теоретичної готовності, 61,5% фахівців мають необхідний рівень когнітивних компетентностей і, відповідно, високий (7,7%) і середній (53,8%) рівні теоретичної готовності. За рівнем практичної готовності узагальнений показник низького рівня готовності дорівнює 53,8%, високого та середнього сумарно – 46,2%. Що ж до психологічного рівня готовності, було встановлено, що 73,1% респондентів мають низькі показники психологічної готовності до реалізації означеної діяльності.

У ході професійної рефлексії фахівців щодо власної готовності до здійснення превенції соціального сирітства у ТГМ було також встановлено, що 85,4% опитаних респондентів зазначають про недостатність знань щодо нових форм, методів, технологій як соціальної роботи з дітьми, сім'ями, молоддю, громадою, так і безпосередньо превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та майже відсутність практичного досвіду щодо їх реалізації. 92,7% опитаних фахівців заявили про брак супервізії, як інструменту психологічної і професійної підтримки та професійного розвитку, яка передбачала б комплекс заходів із навчально-методичного супроводу працівників закладів соціальної сфери в умовах розпочатих реформ децентралізації соціальних послуг, деінституціалізації системи догляду і захисту дітей, реінтеграції

дитинства, соціальної політики утворення і розбудови територіальних громад, стрімкого оновлення нормативно-правової бази тощо, а також потребу у допомозі щодо подолання ознак професійного вигорання. 88,32% респондентів заявили про власну невмотивованість якісно надавати соціальні послуги через професійне перевантаження і неможливість охопити всіх клієнтів на закріпленій за кожним соціальним працівником території, віддаленість соціальних працівників від місця проживання клієнта і незабезпеченість їх транспортом (погане транспортне сполучення), соціальні іміджеві питання професійного статусу, матеріально-економічна складова оплати праці тощо.

4. Аналіз потенціалу сусідських громад мікрорайонів міст пілотних громад щодо їх активізації у справі превенції соціального сирітства, показав, що 77,6% жителів експериментальних громад фактично не знають де саме вони можуть отримати кваліфіковану допомогу у вирішенні проблем не соціально-економічного характеру. 67% представників громад мають достатньо високий потенціал соціальної емпатії і, в разі звернення сусідів до них, готові надати певну допомогу, але не ініціюючи її самостійно. Цей показник розкриває перспективу формування і розвитку соціальної активності громадян, при системній і цілеспрямованій організації комунікації із цією категорією жителів.

Отже, отримані в ході діагностики результати стануть орієнтиром для подальших наукових розвідок проблеми дослідження і розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, які будуть розглянуті нами далі, у 3 та 4 розділах дисертаційної роботи.

Висновки до розділу 2

Обґрунтування теоретико-методологічних засад соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста дозволило нам зробити висновки, що мають методологічне значення для дослідження в цілому.

1. *Превенція соціального сирітства в територіальній громаді міста* – це місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб'єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їхніх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію й самореалізацію.

Соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста – це системно-комплексне утворення, вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв'язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім'ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку й виховання дітей, запобігання причинам виникнення ситуацій відмови від дитини, з використанням відповідних форм та методів, зорієнтованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових тощо умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім'ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства.

2. До основних структурних компонентів соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, що визначають її сутність і зміст, належать об'єкт, суб'єкт, мета, завдання, принципи, функції, сфери, напрями, технології, форми, методи, етапи, результат.

Об'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є: сім'ї з дітьми, підлітки, молодь, яка не перебуває у шлюбі; одинокі матері та сім'ї груп ризику по соціальному сирітству з моменту вагітності й народження дитини; діти, які опинилися у складній життєвій ситуації та їх сім'ї; діти, які залишилися без піклування батьків та прийомні сім'ї, в яких виховуються діти-сироти; колишні вихованці інтернатних закладів та прийомних сімей віком до 23 років.

Суб'єктами – спільноти соціальних педагогів, практичних психологів державних і комунальних, а також приватних закладів дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти; соціальні працівники, фахівці органів виконавчої влади і закладів соціальної підтримки сімей, дітей та молоді (комісій з питань захисту прав дитини, служб у справах дітей), соціальних центрів різних форм власності, серед яких: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центри соціально-психологічної допомоги; соціальні центри матері та дитини; центри соціально-психологічної реабілітації дітей (притулки для дітей); соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; центри „Укріплення сім'ї”; кризові центри; центри розвитку громад; ресурсні центри, центри зайнятості, тощо; медичні установи і заклади, а саме: жіночі консультації та пологові будинки і школи відповідального батьківства при них; клініки дружні до молоді при міських поліклініках і сімейні лікарні; органи Національної поліції превенції, підрозділи ювенальної превенції (підрозділи Національної поліції України у справах дітей); заклади культури, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини та задоволення інтелектуальних, духовних, культурних потреб громадян; недержавні організації: благодійні фонди, товариства, громадські об'єднання, відділення міжнародних організацій, групи спеціалізованої допомоги; релігійні конфесії; об'єднання громадян (сусідські об'єднання, клуби активних батьків, волонтери та ін.), які пріоритетною метою своєї діяльності декларують соціальну підтримку та допомогу дітям, молоді та сім'ям.

Узагальнена соціальна мета соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства полягає у створенні державою і суспільством сприятливих умов для розвитку дитини у сімейному середовищі через соціально-економічну, соціально-психологічну, соціокультурну, педагогічну та іншу підтримку сімей з дітьми. Метою соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в широкому значенні є створення державою і суспільством міст та громад, дружніх до дітей, сімей та молоді, в яких існують сприятливі умови для захисту прав, підтримки, розвитку і реалізації потенціалу кожної дитини, сім'ї, молодої людини. Мета соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у вузькому значенні полягає у створенні в умовах ТГМ сприятливих умов для розвитку дитини у здоровому сімейному середовищі через соціально-правову, соціально-психологічну, педагогічну, соціокультурну та іншу підтримку сімей суб'єктами міської громади задля ефективного виконання батьками всього комплексу соціальних та соціалізуючих

функцій по відношенню до дитини із забезпечення її гідного життя, виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації та недопущення ситуації відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності. Кінцевою метою соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста є зміцнення сім'ї, збереження „здорової сім'ї” і створення сприятливих умов у ТГМ щодо виховання та розвитку дитини у безпечному сімейному середовищі.

Виокремлено дві групи принципів соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ – організаційно-політичні та функційно-діяльнісні, що забезпечують практичну організацію і реалізацію досліджуваного процесу в рамках основних сфер превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства, до яких відносяться: заклади освіти, освітньо-виховні заклади, соціальні установи, кризові і реабілітаційні заклади для сімей, дітей, жінок, молоді, центри СССДМ, спортивно-виховні і дозвілєві заклади за місцем проживання, в межах мікрорайонів ТГМ тощо.

Основними функціями соціально-педагогічної роботи є комунікативна, організаторська, діагностична, прогностична, охоронно-захисна, превентивна (попереджувально-профілактична), соціально-терапевтична, корекційно-реабілітаційна та інші.

Враховуючи комплексність проблеми превенції соціального сирітства, змістовими напрямками соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ визначено превентивний і профілактичний, соціально-педагогічна діяльність в межах яких охоплює три рівні взаємодії: робота з сім'ями з дітьми; робота з молоддю, як потенційними батьками; робота з громадою щодо організації сприятливого для сімей з дітьми, молоді превентивного соціально підтримувального середовища в умовах ТГМ.

Технології, методи та форми роботи було розглянуто в нерозривній єдності й отримано висновки про те, що технологія соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді – це цілеспрямована комплексна соціально-педагогічна діяльність, розділена на послідовні етапи, з підібраними формами й методами на кожному етапі та обов'язково вимірювальним результатом; метод – це сукупність прийомів і способів, які використовуються для стимулювання і розвитку потенційних можливостей громади, сім'ї, окремої особистості, конструктивної діяльності щодо запобігання причинам виникнення ризику соціального сирітства, зміни несприятливої життєвої ситуації чи розв'язання проблем

сімей з дітьми задля досягнення різноманітних цілей і завдань соціально-педагогічної роботи; форма – це, по-перше, організаційна система діяльності суб'єктів соціально-педагогічної роботи на рівні громади; по-друге, система взаємодії між суб'єктами та між суб'єктами і об'єктами соціально-педагогічної роботи, які найбільш доцільні для досягнення мети превенції соціального сирітства.

Етапами соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста як технології (загальної чи конкретної) було визначено: 1) теоретико-аналітичний етап, що передбачав науково-теоретичний аналіз проблеми з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста; розкриття теоретико-методологічних основ соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста; розробку науково-методичних засад соціально-педагогічного експерименту та його методологічного апарату: визначення проблеми, мети, предмету, об'єкту, гіпотези, етапів дослідження; розробку та підбір методів, інструментарію, процедур діагностичного дослідження та їх координації, вивчення й узагальнення досвіду, існуючого стану соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ; 2) експериментально-конструктивний етап, що включав; діагностику (оцінка потреб дітей, сімей, громади); соціально-педагогічне прогнозування, моделювання та проектування (розробка системи, вибір моделі, проекту, технології впровадження тощо); процесуальний / процедурний підетап (організація реалізації системи, моделі, проекту, технології тощо); 3) узагальнюючо-аналітичний етап, який передбачав моніторинг та аналіз отриманих результатів діяльності, формулювання рекомендацій, визначення подальших перспектив дослідження.

Результатом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є зміцнення сім'ї, збереження її функційної спроможності щодо виховання та розвитку дитини у безпечному сімейному середовищі та наявність у ТГМ соціально підтримувального середовища сім'ї та дитини, яке орієнтовано на інтереси і потреби дітей, сімей, молоді, їх благополуччя, запобігання соціально-педагогічними засобами причин, що провокують ризик виникнення явища соціального сирітства, інтегруючи ресурси як суб'єктів громади і держави, так і самої сім'ї та особистості групи ризику по соціальному сирітству.

3. Аналіз різних теоретичних підходів до розуміння сутності територіальної громади міста як суб'єкта превенції дозволив визначити її як складну самокеровану соціальну систему самоорганізуючих локальних спільнот (районів, кварталів

(мікрорайонів) великого міста), членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних із побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням тощо) та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Встановлено, що важливою характеристикою дієздатності територіальної громади міста є активність її суб'єктів, їхня взаємодія з об'єктами для спільного досягнення тієї чи тієї мети й поступового їх перетворення на суб'єкти. Оскільки досить складно створити дієздатну громаду на території великого міста, тому доцільно зосередитися на розвитку сусідських громад (мікрорайонів), які переважно створюються за місцем проживання людей і є складником системи місцевого самоврядування, частиною міста, фрагментом міської культури.

З позицій соціальної педагогіки, територіальну громаду міста представлено як груповий соціальний суб'єкт, що складається з індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних суб'єктів (соціальні інституції, громадські організації, сусідські об'єднання тощо), які взаємодіють між собою та з іншими суб'єктами, що діють на території громади (державні структури, влада, бізнес) та утворюють цілісну спільноту, здатну до самоорганізації і задоволення власних потреб; як соціально підтримувальне середовище, що становить систему соціальних взаємозв'язків його представників – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних) і вертикальних (суб'єкт-об'єктних) та взаємин – рівноправних (партнерських) чи стосунків залежності й підпорядкування, що утворюються в межах певної території та є своєрідним соціальним капіталом громади, ресурсом об'єднаної місцевої спільноти.

З'ясовано, що параметрами ефективного функціонування територіальної громади як суб'єкта превенції соціального сирітства є: наявність, умотивованість і готовність індивідуальних (окремі члени місцевої спільноти) і колективних суб'єктів (мережа громадських та державних інституцій, соціальних груп, сусідських об'єднань тощо) до здійснення превентивно-профілактичної діяльності; активність (суб'єктність) та ступінь залучення суб'єктів громади до вирішення проблем сімей, дітей, молоді; конструктивний характер взаємин і сталість зв'язків між суб'єктами (мережа соціальної взаємодії); ресурсність місцевої спільноти (інституційні, людські, духовні, часові, фінансові, матеріальні, адміністративні ресурси) як чинник досягнення мети превенції; територіально-культурна специфіка громади як громади, дружньої до сімей

з дітьми, молоді.

4. У контексті пошуку механізмів досягнення мети превенції соціального сирітства в умовах ТГМ з'ясовано, що для ефективної організації превенції соціального сирітства у ТГМ важливими чинниками є міжвідомча взаємодія та міжсекторне партнерство суб'єктів ТГМ, які постають як організаційно-функційні умови досліджуваного процесу.

Установлено, що міжвідомча взаємодія – це умова комплексного вирішення проблем на практиці у вигляді спільної діяльності установ різних відомств, органів влади щодо вирішення загальнозначущих для території та її суб'єктів соціальних проблем і перехресних інтересів; це процес узгодження форм, засобів та способів вирішення соціальних проблем з урахуванням інтересів населення громади та територіально-управлінської специфіки взаємодіючих сторін. Міжсекторне партнерство – особливий вид взаємодії між партнерами різних секторів – держава, громадський сектор (громадські об'єднання, неурядові організації, некомерційні організації, неприбуткові організації), бізнес, що спрямований на вирішення соціальних проблем і досягнення конкретної мети.

Міжсекторне соціальне партнерство на рівні територіальних громад є ефективним механізмом запровадження якісних змін в системі соціального обслуговування територій, що реалізується через державно-громадську взаємодію (І. Мещан), яка ґрунтується на принципах субсидіарності, соціальної справедливості, доступності і територіальності, а також вимагає від членів громад бути суб'єктами у розв'язанні соціально значимих завдань, демонструючи власну ресурсність.

Предметом міжвідомчої і міжсекторної взаємодії суб'єктів ТГМ щодо превенції соціального сирітства є збереження і зміцнення інституту сім'ї, підвищення рівня соціально-виховного потенціалу батьків, популяризація авторитету й цінності „здорової сім'ї”, сімейного виховання в суспільстві та відповідального, усвідомленого батьківства.

Основними принципами, на яких ґрунтується міжвідомча взаємодія суб'єктів територіальної громади міста у процесі вирішення актуальних проблем є: принцип соціальної взаємодії, адресності, гласності, законності, комплексності, соціального партнерства.

Функціями міжвідомчої взаємодії у сфері розв'язання соціальних проблем в межах територіальної громади є: інтегративна, адаптивна, інформаційно-комунікативна, діагностична, інноваційна, превентивна.

Шляхом діагностико-аналітичної роботи було визначено основні міжвідомчі бар'єри у взаємодії суб'єктів ТГМ, серед яких: організаційно-управлінські, функціонально-правові, економічні, культурно-комунікативні, соціально-психологічні, що виступають одними з показників накопиченого комплексу проблем державної політики України у сфері соціального захисту сімей, дітей та молоді та впливають на результативність соціальної роботи.

Серед основних причин, що викликають складності у міжсекторній взаємодії суб'єктів громади міста, які залучені до превентивної діяльності, є розрізненість самих громадських організацій на місцях та іноді незацікавленість влади у співпраці з ними, відсутність законодавчо закріплених механізмів взаємодії на місцевому рівні.

Серед основних шляхів, що сприяють ефективному подоланню існуючих міжвідомчих бар'єрів у рішенні проблеми соціального сирітства є: формування єдиного управлінського, інформаційного, оперативного простору в умовах ТГМ та створення інтегративного органу координації міжвідомчої взаємодії, введення у практику єдиних форм документів, визначення міжвідомчих критеріїв ефективності превентивної роботи, створення єдиної інформаційної бази сімей, що знаходяться у СЖО, соціального паспорту громади, залучення до роботи громадських, недержавних організацій, волонтерських об'єднань громадян й інших суб'єктів територіальної громади.

6. Діагностика й аналіз існуючого стану готовності основних суб'єктів територіальної громади міста до попередження соціального сирітства, на констатувальному етапі дослідження, засвідчили проблемні зони у теоретичній, практичній і психологічній підготовці представників фахової спільноти ТГМ щодо здійснення превентивно-профілактичної роботи з сім'ями з дітьми, молоддю, громадою, та дозволили констатувати важливість здійснення супервізії, як інструменту психологічної і професійної підтримки та професійного розвитку, яка передбачала б комплекс заходів із навчально-методичного супроводу працівників закладів соціальної сфери в умовах розпочатих реформ децентралізації соціальних послуг, деінституціалізації системи догляду і захисту дітей, реінтеграції дитинства, соціальної політики утворення і розбудови територіальних громад, стрімкого оновлення нормативно-правової бази тощо, а також допомогу у подоланні ознак професійного вигорання фахівців.

7. Діагностика рівня потенціалу сусідських громад, їх активізації у справі превенції соціального сирітства показала, що: 77,6% жителів не знають де саме вони

можуть отримати кваліфіковану допомогу у вирішенні проблем не соціально-економічного характеру, пов'язаних із ситуацією ризику по соціальному сирітству; 77,4% респондентів загалом знають про існування складностей у сім'ях своїх сусідів, але лише 9,5% готові повідомити про це відповідні органи; 67% представників громад мають достатньо високий потенціал соціальної емпатії і, в разі звернення сусідів до них, готові надати певну допомогу, але не ініціюючи її самостійно. Отримані результати дозволили окреслити основні напрями і перспективи подальшої роботи з формування та розвитку соціальної активності сусідських громад у справі превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та підтвердили важливість системної і цілеспрямованої організації комунікації з даною категорією жителів, необхідність залучення всіх суб'єктів громади, їх ресурсів, до розв'язання проблеми превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

Таким чином, представлені в другому розділі теоретико-методологічні основи дослідження є достатнім підґрунтям для наукового обґрунтування та розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства з метою усунення виявлених нами суперечностей та проблем.

Матеріали, які ввійшли до розділу, опубліковано авторкою у наукових статтях та матеріалах конференцій: [240; 241; 243; 246; 247; 249; 251-253; 255; 256; 259; 260-267; 270; 271; 273; 279; 282; 283; 284]

РОЗДІЛ 3

НАУКОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА РОЗРОБКА СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В УМОВАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ МІСТА**3.1. Наукове обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста**

Теоретико-методологічні засади превентивної діяльності щодо соціального сирітства у територіальній громаді міста (ТГМ), результати аналізу потенціалу міської територіальної громади щодо попередження соціального сирітства, розкриті у другому розділі дослідження, на нашу думку, є важливим і необхідними підґрунтям розробки системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства на рівні ТГМ та її експериментальної перевірки.

Одним із пріоритетних теоретичних підходів дослідження будь-якого явища або процесу є системний підхід, який виступає універсальним методологічним інструментом сучасного загальнонаукового пізнання. Саме тому процес наукового обґрунтування та проектування системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, що є наступним етапом наукового пошуку, вимагає від нас, *по-перше*, виокремити ключові положення загальної теорії систем, системології, за допомогою яких стане можливим найбільш змістовно і точно описати соціально-педагогічну роботу з превенції соціального сирітства на рівні ТГМ як систему; *по-друге*, на підставі отриманих матеріалів та теоретичних узагальнень перших двох розділів визначити загальну концепцію нашого дослідження.

Розкриваючи *перше завдання наукового пошуку*, зазначимо, що думка про системність, загальна теорія систем, системний підхід, системна „ідеологія” надійно зайняли своє місце в сучасній науковій теорії пізнання. *Загальна теорія систем* – „це область наукового знання про навколишній світ як сукупність систем різної складності й різного рівня, які взаємодіють між собою... Вона вивчає закономірності функціонування, взаємодії і розвитку великих систем та виступає загальнотеоретичним підходом, заснованим на методах діалектики, використанні знань філософії, прикладної математики, теорій пізнання й інших наукових дисциплін” [624, с. 12]; це міждисциплінарна галузь наукових досліджень, до завдань якої належать: 1) розробка узагальнених моделей систем; 2) побудова логіко-

методологічного апарату опису функціонування й поведінки системних об'єктів [209], що ми й намагатимемося зробити у даному розділі.

Усвідомлюючи завдання теорії систем, необхідно зазначити, що до поч. ХХ ст. у науковій спільноті не було чіткого уявлення про систему, адже не стояло питання про відмінність системи від того, що не є системою, а також визначення чітких меж системи. Як наслідок, сьогодні співтовариство наукового світу поділилося на дві групи, одна з яких намагається осмислити поняття системи з точки зору філософії, інша ж – покладає в основу практичне використання системної методології і намагається виробити поняття системи із загальнонаукової точки зору, що широко представлена в зарубіжному системному русі (Дж. Клір [306], В. Росс Елбі [817; 818], Н. Вінер [100], С. Бір [300], ін.). Враховуючи це, коротко зупинимося на еволюційних процесах системної теорії та торкнемося історії розвитку загальної теорії систем і наукового дискурсу щодо визначення сутності системи, що, на нашу думку, допоможе нам у розумінні, подальшому обґрунтуванні і моделюванні системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста.

Історично, перше розгорнуте обґрунтування загальної теорії систем, було представлено О. Богдановим (російським лікарем, філософом, економістом, справжнє прізвище якого – Малиновський) у роботі „Тектологія: Загальнонаукова організаційна наука”, що була опублікована між 1912–1917 рр. у Росії, а у 1928 р. була перекладена і вийшла в Німеччині, де О. Богданов зробив першу спробу сформулювати найбільш загальні закони організації і представив тектологію (від грец. „тектон” – будівельник; „тектологія” – учіння про будівництво) як конструктивну науку, що поєднує елементи у функціональні одиниці на основі загальних законів організації, вивчає феномени холізму, емерджентності та системного розвитку. Учений вперше запропонував вивчати кожен систему (від систем мікросвіту – до біологічних і соціальних систем) як з точки зору відносин її частин, так і відносин її як цілого, з усіма зовнішніми системами – середовищем [69; 70; 719].

Далі розвивав ідею системного пізнання дійсності і розробляв засадничі принципи загальної теорії систем австрійський біолог Людвіг фон Берталанфі, який у 30-40-х рр. ХХ ст., використав для цього диференціальне числення. Основною ідеєю Загальної теорії систем Берталанфі є теорія відкритих систем і станів рухомої рівноваги, а також визнання ізоморфізму законів, які управляють функціонуванням системних об'єктів. Учений вперше запропонував будувати узагальнені моделі систем

і переносити системні знання з однієї предметної галузі в іншу [56; 67; 618; 719; 729].

Наприкінці 40-х рр. XX ст. Вільям Росс Ешбі (англійський психіатр, кібернетик, дослідник складних систем) вводить у науковий обіг загальної теорії систем поняття „самоорганізації” та „гомеостату” (самоорганізованої системи, 1948 р.), формулює принципи самоорганізації динамічної системи, „закон необхідної різноманітності”, згідно з яким для досягнення стійкого наміченого результату, різноманітність системи, яка управляє, повинна бути такою ж, як і різноманітність діяльності, якою управляють. Уточнюючи „закон Ешбі”, Р. Епеко і Н. Хауард дійшли висновку, що для мінімізації ймовірності свого руйнування відкрита система має бути достатньо різноманітною, щоб справитись з усіма потенційними змінами довкілля. Вони довели, що загалом внутрішня складність і різноманітність системи необхідні для того, щоб система могла вижити і справлятися із складністю та різноманітністю реального світу, і протистояти імпульсам, які виходять з нього [194; 213; 736; 817].

Досліджуючи наукові концепції, що розкривають специфіку теорії складних систем (системології), можна умовно виділити низку досліджень, що стали основою знань загальної теорії систем та нових векторів її розвитку, серед яких: учення Гайнца фон Ферстера та Воррена Маккаллоха про загальні кібернетичні основи біологічних та електронних систем [843]; теорія інформації та теорія керування Норберта Вінера [100], Стаффорда Біра [300]; концепція нейронних мереж (нервова система) Сантьяго Рамон-і-Кахаля і Камілло Гольджі [879]; теорія ділових ігор і квантова логіка Джона фон Неймана [739; 866]; концепція аутопоезиса („самовідтворюваних систем”) Франциска Дж. Варела й Умберто Матурана [111; 115; 114]; синергетика Германа Хакена [747; 848]; концепція еластичних екосистем Кроуфорда Стенлі Голлінга [145; 853]; загальна теорія живих систем Джеймса Грієра Міллера [678]; вчення про систему конструктів (радикальний конструктивізм) Ернста фон Глазерсфельда [141]; дослідження властивостей матеріальних систем Манфреда Ейгена [841]; теорія „розсіюючих” (дисипативних) структур (систем) Іллі Пригожина [335], тощо. Дані концепції розвивалися у 1960-1970-х рр. XX ст., у різних сферах науки (біології, хімії, математики, інформатики, кібернетики, квантової логіки і механіки, економіки, педагогіки, соціології, філософії тощо), незалежно один від одного і становлять підґрунтя сучасної системної методології, адже нині ідеї та поняття загальної теорії систем використовуються майже в усіх галузях наукового пізнання, соціальній практиці. І тому можна стверджувати, що саме на них переважно базується системний підхід та системна методологія пізнання.

Розкриваючи сутність системного підходу, маємо зазначити, що *системний підхід* – це напрямок дослідження, вивчення світу, в основі якого лежить розгляд об'єктів як системи [470, с. 4], орієнтація на розкриття цілісності об'єкта, виявлення різноманітності зв'язків у ньому і приведення їх до єдиної теоретичної картини [621, с. 14]; це напрям методології досліджень, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів в сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як моделі системи [56; 594; 618; 717; 729; 736; 803; 809].

Розгорнуте визначення системного підходу полягає в тому, що це підхід, при якому будь-яка система (об'єкт) розглядається як сукупність взаємозв'язаних елементів (компонентів), що утворюють певну цілісність, яка має вихід (ціль), вхід (ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем, зворотний зв'язок. Його суть полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт у процесі його дослідження повинен розглядатися як велика і складна система і, одночасно, як елемент загальнішої системи. Таке розуміння системного підходу вимагає від дослідника обов'язкового вивчення і практичного використання наступних його аспектів [26; 79; 116; 194; 292; 482]:

– *системно-елементного* або *системно-комплексного*, який полягає у виявленні елементів-складових конкретної системи. У всіх соціальних системах можна виявити речові компоненти (засоби виробництва і предмети споживання), процеси (економічні, соціальні, політичні, духовні, управлінські, ін.) й ідеї, науково-усвідомлені інтереси людей та їх спільнот;

– *системно-структурного*, який полягає у з'ясуванні компонентів і елементів, внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами даної системи, що дозволяє отримати уявлення про внутрішню організацію (будову) досліджуваної системи;

– *системно-функціонального*, який потребує виявлення функцій, для виконання яких створені й існують відповідні системи;

– *системно-цільового*, який означає необхідність наукового визначення цілей і завдань системи, їхніх взаємних зв'язків між собою;

– *системно-ресурсного*, який полягає в ретельному виявленні ресурсів, потрібних для функціонування системи, для вирішення системою тієї або іншої проблеми;

– *системно-інтеграційного*, який полягає у визначенні сукупності якісних властивостей системи, що забезпечують її цілісність і особливість;

– *системно-комунікаційного* (*системно-інформаційного*), який означає необхідність виявлення зовнішніх зв'язків даної системи з іншими, тобто, її зв'язків з

навколишнім середовищем;

– *системно-історичного (системно-генетичного)*, який дозволяє з'ясувати умови в часі, які вплинули на виникнення досліджуваної системи, пройдені нею етапи (від виникнення, становлення, сучасного стану, подальшого функціонування, до можливих перспектив розвитку);

– *системно-синергетичного*, який дозволяє розглядати досліджувану систему як таку, що самоорганізується, особливо в її кризових, нестабільних станах;

– *системно-кібернетичного (системно-управлінського)*, який визначає принципи і методи керування внутрішньою і зовнішньою організацією системи;

– *системно-інституціонального*, що орієнтований на вивчення сталих форм організації й регулювання існуючою системою соціальних інститутів і нормативів, в якій кожний соціальний інститут входить у певну соціальну структуру, зорганізується для виконання тих або інших цілей і функцій тощо.

Важливо зазначити, що у процесі наукового обґрунтування і подальшої розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста як об'єкту міждисциплінарного пізнання, вище означені практичні аспекти системного підходу допоможуть нам чітко визначити складові елементи (компоненти) моделі системи та виокремити соціально-педагогічні засоби розв'язання проблеми превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, що є одним із важливих завдань подальшого дослідження.

Отже, аналіз різноманітних системних концепцій щодо пояснення явищ і процесів реального світу показав, що на сьогоднішній день існує безліч системних теорій, але будь-які спроби сформулювати єдину системну концепцію, що була б беззастережно визнана у всьому науковому світі, так і не увінчалися успіхом. Незважаючи на те, що наукове мислення за своїми характеристиками є системним, вкрай важко об'єднати в одне ціле результати досліджень теоретиків системної „ідеології” – Р. Акоффа [8], О. Богданова [69; 70], Л. фон Берталанфі [57], І. Блауберга, Дж. Ван Гіга [67; 87], В. Росс Ешбі [818], Л. Заде [900], Дж. Кліра [306], М. Месаровича [405], Дж. Міллера [865], Ф. Варела, Х. Матурана, Ю. Урманцева [719], А. Рапопорта [551], А. Уймова [716; 717], Р. Урібе [819; 864; 894], Р. Фейджина [751], Б. Флейшмана [737], А. Холла, В. Садовського, Е. Юдіна [67] і багатьох інших. І тому, потрібно констатувати, що загалом у науковій теорії систем існує полісемія щодо тлумачення дефініції „система”, але всі вони виділяють спільну ознаку системи – її цілісність. Сучасне наукове співтовариство використовує поняття „система” для

характеристики складного, але в той же час єдиного об'єкта, про який неможливо дати уявлення відразу, наприклад, зобразивши в графіку або представивши у вигляді математичного виразу (рівняння, формули, тощо).

У самому загальному виді під системою (від грец. Σύστημα – ціле, складене з частин; з'єднання) розуміють множину елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність [729, с. 610]; це відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів та їх відношень у вирішенні завдання дослідження, процесі пізнання [736; 771].

З точки зору філософії, „система – це ціле, що складається з пов'язаних між собою компонентів та має властивості, яких немає у жодного з цих компонентів” [28, с. 181]. За В. Сагатовським, система – це скінченна множина функціональних елементів і відношень між ними, виокремлена з середовища відповідно до певної мети в межах визначеного часового інтервалу [578]. „...Це сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Якісні характеристики цих елементів становлять зміст системи, сукупність закономірних зв'язків між елементами – внутрішню форму, або структуру системи” [736, с. 583].

Розкриваючи сутність дефініції „система”, варто також зазначити, що аналіз наукових джерел в галузі системології дозволяє виділити два основні підходи до формулювання поняття „система”: 1) виокремлення її цілісності як істотної ознаки будь-якої системи; 2) розуміння системи як множини елементів разом з відносинами між ними. Однак, В. Якунін [812], розглядаючи систему через призму процесу управління, вважає другий підхід неспроможним у зв'язку з принциповою відмінністю множини від системи, адже: при формуванні множини вихідними є елементи, а для системи генетично первинним є ознака цілісності. Крім того, елементи для системи заздалегідь не задаються, вони вибираються самим дослідником, а кожен об'єкт допускає можливість різних його перетинів відповідно до визначених критеріїв. Інваріантним у обох підходах є ідея взаємодії й інтеграції в ціле безлічі частин та елементів [230, с. 123].

Як показує аналіз наукових джерел із системології, природа складових елементів і характер структури системи найрізноманітніші. Системи можуть утворювати окремі тіла, явища, процеси, що вступають між собою у взаємодію, обмінюються енергією або речовиною, виконують спільну функцію тощо; окремі думки, наукові положення, абстрактні об'єкти, між якими встановлені співвідношення взаємозалежності, підпорядкування, послідовності, тощо. Для об'єктів, які характеризуються як система,

найважливішими рисами є внутрішня розчленованість та функціональна цілісність. За природою елементів та характером структури виділяють різні види систем. Найпоширенішим є поділ систем на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні (абстрактні), що є виразом людської свідомості, мислення та психіки [729, с. 583].

Матеріальні поділяються на системи неорганічної природи (фізичні, геологічні, хімічні та ін.) і живі системи (найпростіші біологічні системи, організми, популяції, види, екосистеми); особливий клас матеріальних живих систем – соціальні (від найпростіших соціальних об'єднань до соціально-економічної структури суспільства). Абстрактні системи – це поняття, гіпотези, теорії, наукові знання про системи, лінгвістичні (мовні), формалізовані, логічні системи та ін. [187, с. 121], які є продуктом людського мислення.

За кількістю елементів розрізняють прості та складні системи, за характером зв'язку – динамічні та стохастичні (ймовірнісні). Виділяють також статичні і динамічні системи. Для статичної системи її стан з часом залишається постійним. Динамічна ж система змінює свій стан у часі. Якщо знання значень змінних системи в даний момент часу дозволяє встановити стан системи в будь-який наступний або попередній моменти часу, то така система є детермінованою (тобто системою, процеси в якій взаємопов'язані так, що можна відслідкувати ланцюг причин і наслідків) [67; 618; 729; 736].

Розглядаючи систему як об'єкт пізнання та розкриваючи специфіку живих *соціальних систем*, можемо зазначити, що засновниками теорії соціальних систем вважаються Ніклас Луманн [381] та Талкотт Парсонс [869]. За Н. Луманном соціальні системи визначаються процесами комунікації [381, с. 175], за Т. Парсонсом – „...визначальними є дії. Мінімальною вимогою для існування соціальної системи є інтерація (взаємодія) принаймні двох персональних систем...” [869, с. 463]. Соціальна система, згідно Т. Парсонса [471], повинна відповідати певним вимогам, а саме: бути пристосована до середовища (адаптація); у неї повинні бути поставлені цілі (досяжність цілей); всі її елементи повинні бути скоординовані (інтеграція); цінності в ній повинні зберігатися (підтримання зразка).

Розвиваючи ідею Т. Парсонса, О. Тихомирова зазначає, що „соціальна система – це цілісне утворення, основними елементами якого є люди, об'єднані стійкими зв'язками і відносинами” [133]. Соціальна система – це впорядкованість у певному відношенні взаємодіючих індивідів, речей, процесів, що утворюють інтеграційні

якості, не властиві компонентам, які її складають [694, с. 190].

Соціальна система – це складно-організоване цілісне утворення, впорядковане і пов'язане з сукупністю взаємодетермінованих зв'язків між його елементами. Можна виділити ряд особливостей, які притаманні соціальній системі [694, с. 128]:

- 1) цілісність, відносна завершеність об'єкта і його відносна єдність;
- 2) наявність внутрішніх зв'язків;
- 3) наявність зовнішніх зв'язків з іншими об'єктами та системами;
- 4) має свою структуру, внутрішню будову;
- 5) соціальна система як об'єкт є відносно автономною;
- 6) самоорганізована і саморегульована система;
- 7) виконує численні функції;

8) соціальна система скерована на досягнення певного результату. Дані характеристики є для нас важливими у процесі розкриття суті і розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, яку ми відносимо до соціальних систем.

Досліджуючи специфіку утворення й функціонування соціальних систем, В. Лазарєв [357] зазначає, що характерними особливостями соціальних систем є їх *органічність та цілеспрямованість*. Органічна система – „це ціле, що саморозвивається, яке у процесі свого розвитку проходить послідовні етапи ускладнення і диференціації” [803, с. 180]. „Цілеспрямованими називаються системи, поведінка яких детермінується перш за все не зовнішніми причинами, а внутрішніми, тобто підкоряється детермінації, що іде від образу „бажаного майбутнього” – мети [357, с. 44]. Зазначимо, що система, як цілісність, складається з окремих складних взаємопов'язаних елементів (підсистем), що взаємодоповнюють і впливають один на одного та підпорядковані конкретній меті, яка за змістом відображає функціональне призначення системи.

Слід визнати, що, останнім часом, дослідників системної теорії все сильніше захоплює різноманіття процесів, за допомогою яких вся система самостійно адаптується до постійно мінливого середовища. Еволюційні ідеї та методи системного пізнання живих систем поступово призвели до розуміння того, що організми (біологічні, соціальні, тощо) це не що інше, як *адаптивні та самоорганізовані системи*, процеси в яких децентралізовані, остаточно не визначені і мають властивості постійно змінюватися. Якщо ж взяти до уваги окремі автономні компоненти, то ми можемо спостерігати складну адаптивну поведінку такого роду

систем. І навпаки, моделі, управління в яких повністю підпорядковане певному окремому блоку, були однозначно визнані такими, що недостатньо відображають дійсність для реальних систем [384, с. 152]. Дане твердження є важливим для нашого дослідження, адже у постійно мінливих умовах соціальної реальності, воно дозволяє розглядати систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства як єдиний живий соціальний організм, створений зі складних елементів (підсистем), здатних до адаптації (пристосування системи до зовнішнього середовища, внаслідок якого підвищується ефективність її функціонування та можуть змінюватись структура і характеристика системи) та самоорганізації (особливо коли мова йде про суб'єкт-об'єктний компонент системи, управління і взаємодію) у процесі досягнення мети. В основі превентивної діяльності територіальної громади міста лежить процес *взаємодії* суб'єктів і об'єктів громади (окремі особистості, ініціативні групи, соціальні інститути, організації тощо), від якості цілеспрямованої комунікації між якими залежить ефективність превентивної діяльності, спрямованої на створення соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей і молоді, та кінцевий результат превенції соціального сирітства – локалізація причин виникнення явища соціального сирітства і зменшення чисельності сімей, дітей та молоді групи ризику по соціальному сирітству, дитячої бездоглядності і безпритульності. Усвідомлюючи це, необхідно також підкреслити, що системні явища, які належать до соціальної педагогіки є вкрай складними. Об'єктами їхнього дослідження виступають „діти” і „соціум”, які, в свою чергу являють собою матеріальні і динамічні системи, що розвиваються.

Підсумовуючи аналіз концепцій системної теорії щодо розуміння поняття „система” у контексті даного дослідження, можемо зробити висновок, що **система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста** відноситься до *відкритих, складних, матеріальних, живих, органічних детермінованих і цілеспрямованих соціальних систем, що являють собою певну цілісність, яка складається з сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних елементів* (підсистем: суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, технології, форми, методи, засоби, ресурси, умови, результат тощо) *та виникаючих між ними функціональних зв'язків, підпорядкованих конкретній меті*, яка виступає зовнішнім системоутворюючим чинником як вираження соціального замовлення суспільства на захист права дитини виховуватися в сім'ї / сімейному середовищі / сімейних формах виховання. Отже, мета, в певному сенсі, являє собою критерій, з урахуванням якого відбувається функціонування і розвиток системи в цілому, і

окремих її компонентів зокрема.

Внутрішнім же системоутворюючим чинником, що забезпечує функціонування і розвиток системи, на думку В. Якуніна [812; 813], з якою ми погоджуємося, виступає *управління*, адже саме за допомогою управління реалізується та мета, яка стоїть перед системою і яка зумовлює характер її функціонування і розвитку. Іншими словами, *мета опосередковано впливає на систему через управління*. Тобто мета являє собою зовнішній системоутворюючий чинник, у той час як управління, а точніше *самоуправління*, – чинник, як правило, внутрішній. В цілому внутрішнім системоутворюючим чинником функціонування і розвитку досліджуваної системи, виступає функціональний конструкт „управління – самоуправління (В. Якунін) – взаємодія – партнерство” (автор.), який дозволяє зреалізувати мету системи превенції соціального сирітства, зумовлює характер і динаміку її розвитку, дієвість, результативність системи.

Використовуючи системний підхід у дослідженні соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства та розглядаючи її як *соціальну систему*, маємо зазначити, що така система, *за своєю структурою*, охоплює декілька *рівнів управління і функціональних зв'язків*, що виникають між складовими компонентами системи: *вертикальний рівень* – це ієрархізовані зв'язки, які можна відстежити на:

– *макрорівні* – рівень держави (законодавча, нормативно-правова база, державна соціальна політика і система захисту сімей, дітей, молоді в межах країни);

– *мезорівні* – регіональний, місцевий рівень (рівень регіональної і місцевої влади – областей, об'єднаних територіальних громад, громад міст тощо – рівень реалізації політики соціального захисту сімей, дітей, молоді і соціальної (соціально-педагогічної) роботи з ними в регіонах і на місцях);

– *мікрорівні* – рівень роботи з окремою особистістю та її найближчим оточенням – сім'єю, соціальними мікрогрупами, сусідськими громадами, тощо щодо активізації їх ресурсів для допомоги і самодопомоги.

А також *горизонтальний рівень керування* – горизонтальні зв'язки, які утворюються між складовими компонентами системи у площині певного рівня та відображають відносини і функціональні зв'язки, що утворилися між компонентами системи та проявляються через самоуправління і саморегуляцію при трансформації об'єкта у суб'єкт превенції.

Розглядаючи систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства з точки зору організації превентивних дій та управління цим процесом, її

можна уявити як складне ціле, що включає „...сукупність елементів, які забезпечують організацію, координацію й керівництво дій, спрямованих на нормальне функціонування та досягнення поставлених цілей системи” [292, с. 222], а саме – локалізацію соціально-педагогічними засобами можливих причин виникнення явища соціального сирітства, недопущення дитячої бездоглядності і безпритульності шляхом створення соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей, молоді на рівні ТГМ. Саме таке розуміння системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста і буде обрано нами за основу у даному дослідженні. Графічне зображення системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста представлено на рис. 3.1.

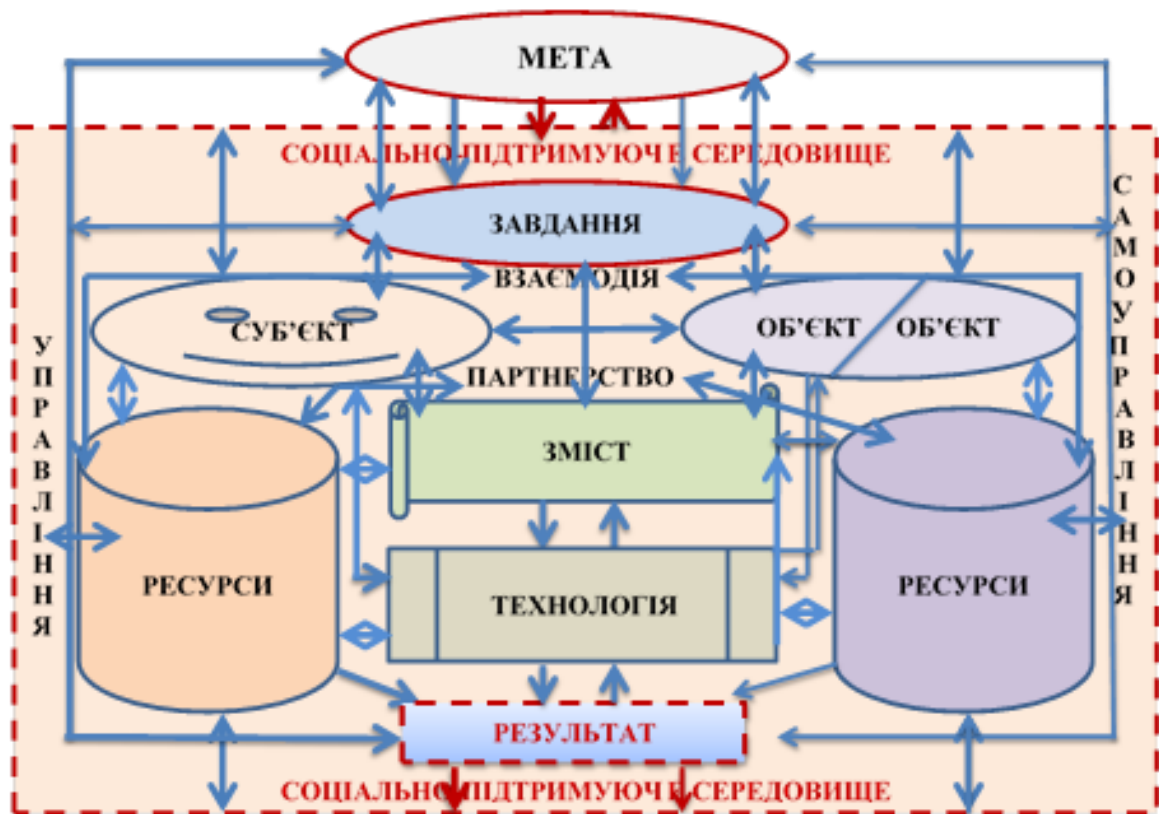

Рис. 3.1. Система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста

Варто відзначити, що сутність поняття „система” найкраще конкретизується у процесі розгляду її властивостей, а тому, розкриваючи сутність системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, надамо характеристику основним ознакам (властивостям) досліджуваної системи.

I. Ознаки пов'язані зі структурою [187; 228; 292; 479; 621; 659; 779]:

1. *Цілісність та структурність системи.* Ці ознаки дозволяють розглядати систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста як єдине ціле, інтегровану сукупність впорядкованих елементів, що характеризується не механічною сумою елементів (як окремих систем (підсистем)), а їх функціональною єдністю, коли зміна одного елементу веде до зміни інших і системи в цілому. Між елементами існують *суттєві функціональні зв'язки* чи властивості..., які ...визначають *інтегровані властивості системи* (тобто такі властивості, якими не володіє жоден з окремо взятих елементів, що утворюють систему, але свідчать про приналежність до неї і вони не зводяться тільки до властивостей її елементів) ...відділяючи її від простої сукупності (конгломерату) і виділяючи її з навколишнього середовища у вигляді цілого об'єкта, що має чітко виражені властивості. У нашому випадку інтегрованими властивостями системи виступає превентивність, спрямованість системи на попередження явища соціального сирітства.

Структура характеризує *організованість системи*, стійку упорядкованість її елементів і зв'язків, що ...приводить до зменшення безладу, зменшення кількості можливих хаотичних станів системи. Структурні зв'язки є відносно незалежними від елементів (підсистем) і можуть виступати як інваріант при переході від однієї системи до іншої, переносячи закономірності, виявлені й відбиті у структурі однієї з них, на інші. Структурну впорядкованість елементів (підсистем) соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства та виникаючих між ними вертикальних і горизонтальних зв'язків можна простежити як на макрорівні (державному), на мезорівні (регіональному, місцевому, на рівні територіальної громади), так і на мікрорівні (рівень окремої особистості та її найближчого оточення – сім'я, мікрогрупи: сусіди, друзі, тощо), при цьому на кожному з них структура системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є подібною і складається зі складних елементів (підсистем: суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, форми, методи, технології, засоби, ресурси, умови, результат тощо), однакових за своїм функціональним призначенням.

Слід відзначити і взаємозв'язок, взаємовплив, взаємозалежність елементів системи між собою. Так, цільовому компоненту системи (мета і завдання) підпорядковані всі інші компоненти системи: суб'єкти, об'єкти, зміст, форми, методи, технології, засоби, ресурси, умови, результат тощо; суб'єкт-об'єктному компоненту

підпорядковуються середовищний, ресурсний, змістовий, технологічний (адже саме вони (суб'єкти й об'єкти) в межах визначеної ними мети і завдань здійснюють цілеспрямовані дії, які спрямовані на результат превенції, а тому окреслюють зміст, утворюють середовище, акумулюють ресурси, визначають і реалізують технології та методи тощо); змістовому компоненту системи підпорядковано технологічний компонент системи тощо.

2. *Ієрархічність* характеризується упорядкованою підлеглистю елементів системи нижчого рівня елементам системи вищого рівня. При цьому ця підпорядкованість визначається функціональним призначенням кожного з елементів системи по відношенню один до одного. Способом регулювання багаторівневої ієрархії, забезпечення зв'язку між різними рівнями є *управління*. Наприклад, система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є підпорядкованою системі соціального захисту сімей, дітей, їх прав, на регіональному рівні – мезорівні, яка є, по відношенню до першої, соціальною системою більш високого рівня. У свою чергу система соціального захисту сімей та дітей на регіональному рівні, є підсистемою системи державного соціального захисту сімей, дітей та молоді (макрорівень), що виступає по відношенню до двох попередніх систем як соціальна система більш високого рівня. Тобто досліджувана система вплітається в ієрархічні зв'язки з іншими соціальними системами більш високого рівня.

3. *Еквіпотенційність*. Кожен компонент системи може розглядатися як система (підсистема) ширшої глобальної системи. Досліджувану систему можна розглядати як підсистему системи вищого рівня, і навпаки – підсистему можна розглядати як систему зі своїм складом компонентів та зв'язків між ними. Отже, система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста виступає підсистемою більш глобальної системи – державної соціальної політики захисту сімей, дітей та молоді в Україні.

II. Ознаки пов'язані з цілями та функціями системи [27; 37; 42; 47; 48; 49; 54; 58; 64; 88; 122]:

1. *Цілеспрямованість системи* розкривається через проектування цілі, на досягнення якої спрямовані всі функціональні елементи (підсистеми) досліджуваної системи (суб'єкти, об'єкти, зміст, форми, методи, технології, засоби, ресурси, умови, результат тощо), що являє собою ціле, яке утворюють інтегровані між собою структурні компоненти системи.

2. *Ефект синергії* – односпрямованість дій компонентів (єдність зусиль) посилює

ефективність функціонування системи. Це сумарний ефект, який полягає у тому, що при взаємодії двох або більше факторів їхня дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їхньої суми.

3. *Емерджентність* (від англ. emergence – виникнення, поява нового), *неадитивність* – принципова неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей складових її компонентів; сукупне функціонування взаємозв'язаних компонентів системи породжує виникнення якісно нових функціональних властивостей системи, отже функціонування досліджуваної системи не може бути зведене до функціонування окремих її компонентів. Цілі (функції) компонентів системи не завжди збігаються з цілями (функціями) системи. Дана властивість відображає ситуацію, за якої в результаті стратегічної взаємодії суб'єктів несподівано виникає загальний позитивний ефект, ...коли учасники експерименту своїми діями сприяють досягненню результату, який підвищує загальну ефективність; здатність колективу як цілого досягати набагато більших здобутків у роботі, ніж це може зробити така ж за чисельністю спільнота людей, які працюють незалежно один від одного та не об'єднані системою визначених відносин.

4. *Управління* як спосіб регулювання багаторівневої ієрархії, забезпечення зв'язку між різними рівнями системи. Принаймні на кожному рівні нашої системи передбачається взаємодія мінімум двох підсистем: керуючої і керованої. Враховуючи це та вибудовуючи власну модель превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, ми можемо говорити про чотирьохкомпонентний механізм превентивного впливу щодо явища соціального сирітства, в якому: 1) *керуючою системою* може виступати саме територіальна громада міста, її суб'єкти – уповноважені органи, служби місцевого самоврядування, соціальні центри, асоціації, державні і громадські організації, об'єднання фахівців (соціальних працівників, педагогів, психологів, медиків, юристів тощо), громадян, які ведуть активну діяльність в межах територіальної громади міста, в тому числі й у напрямку побудови системи превенції соціального сирітства; 2) *керованою системою* виступатиме сукупність соціальних протиріч, що можуть провокувати появу або породжують складні життєві обставини сімей із дітьми, характер яких від соціально-економічного, побутового, соціокультурного до медико-правового, психолого-педагогічного рівня, що охоплює як зовнішню (загальну, соціальну), так і внутрішню (індивідуальну) систему сім'ї; 3) *керуючий вплив* (керуючої системи на керовану систему) може включати сукупність засобів, способів, прийомів та заходів,

спрямованих на: випередження розвитку ситуацій сімейного неблагополуччя і запобігання причин, провокуючих виникнення явища соціального сирітства; створення соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини (окремої особистості) групи ризику по соціальному сирітству в межах міської територіальної громади через організацію освітніх (просвітницьких), виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, соціально-побутових умов;

4) *сукупність чинників, які впливають на суб'єкти та об'єкти керування*, і які необхідно враховувати під час здійснення управлінського впливу спрямованого на активізацію взаємодії суб'єктів громади та самої сім'ї щодо вирішення ситуації ризику по соціальному сирітству, складних життєвих обставин, та залучення до цього процесу, з одного боку, ресурсів громадських і державних інституцій, а з іншого – внутрішніх ресурсів самої сім'ї та особистості.

5. *Мультиплікативність* – і позитивні, і негативні ефекти функціонування компонентів у системі мають властивість множення, а не додавання.

6. *Концептуальність*, що відображає наявність логічно обґрунтованої системи поглядів на цілі, сутність та способи досягнення цілей досліджуваного об'єкту.

III. Ознаки пов'язані з ресурсами та особливостями взаємодії із середовищем [27; 37; 42; 47; 48; 49; 54; 58; 64; 88; 122]:

1. *Комунікативність*. Існування складної системи комунікацій із середовищем у вигляді ієрархії. Тобто наявність комунікативних якостей, які проявляються або у взаємодії із зовнішнім середовищем, або у взаємодії даної системи з суб- і суперсистемами, тобто з системами нижчого або вищого порядку.

2. *Взаємозв'язок і взаємозалежність*. Природа зв'язків між компонентами системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства різноманітна. Ними можуть виступати відносини, обмін діяльністю, інформаційний обмін, кадровий обмін тощо. Взаємозалежність системи і зовнішнього середовища.

3. *Адаптивність* – прагнення до стану стійкої рівноваги, яке передбачає адаптацію параметрів системи до мінливих параметрів зовнішнього середовища, унаслідок яких підвищується ефективність її функціонування. Ці процеси можуть супроводжуватися зміною структури та характеристик системи. Проте „нестійкість” не у всіх випадках є дисфункціональною для системи, вона може виступати і як умова динамічного розвитку.

4. *Рівновага* – це здатність системи за відсутності зовнішніх впливів, що збурюють (чи при постійних впливах), зберігати свою поведінку як завгодно довго.

5. *Стійкість стану системи*, під якою розуміють ситуацію, коли малим змінам зовнішніх впливів відповідають малі зміни вихідних параметрів системи чи її властивостей.

6. *Динамізм (поняття розвитку)*, як і поняття рівноваги та стійкості, характеризує зміну стану системи в часі. Вирізняють еволюційний та стрибкоподібний (революційний) розвиток. У першому випадку характеристики з часом змінюються повільно, структура системи залишається незмінною. У другому – спостерігаються різкі стрибкоподібні зміни окремих параметрів системи, можуть змінюватися її будова й характер зв'язків між компонентами. Динамічній системі властиві процеси виникнення, становлення, розвитку, зміни та припинення існування.

7. *Історичність*, тобто наявність зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього в системі та її компонентах, що впливає на ефективність результату.

Беручи до уваги такі ознаки системи як динамізм, історичність та концептуальність, і враховуючи їх зміст, доцільно перейти до рішення *другого завдання даного підрозділу* – **визначення загальної концепції соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста**, що є важливим етапом наукового обґрунтування досліджуваної системи та подальшого проектування її динамічної моделі (від опису її становлення, експериментального розвитку – до рекомендацій щодо впровадження і вдосконалення).

У науковій теорії поняття „концепція” (від лат. concertio – розуміння, система) найчастіше розуміють як сукупність наукових знань про досліджуваний об'єкт, оформлених спеціальним чином [811, с. 9]. Його розглядають і як „комплекс ключових положень, які досить повно і всебічно розкривають сутність, зміст та особливості досліджуваного явища, його існування в дійсності або практичній діяльності людини” [636, с. 366]. Саме даного визначення ми й будемо дотримуватись у науковому пошуку.

Отже, в основу нашого подальшого дослідження системно-комплексної організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ покладено **концепцію дослідження**, положення якої поєднують весь попередній і наступний теоретичний та емпіричний матеріал роботи. При цьому *основні концептуальні положення* виконують роль базового прогностичного конструкту побудови наукової розвідки проблеми превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

1. Основою для осмислення базового поняття дослідження – превенція

соціального сирітства в умовах ТГМ – є *методологія міждисциплінарного підходу*, що дозволяє розкрити всі аспекти феномену з позицій різних гуманітарних наук та сформувавши цілісне уявлення про нього.

2. Провідна ідея дослідження полягає в тому, що *превенція* становить цілеспрямований соціальний вплив на процеси та події суспільного життя, які не характеризуються відхиленням від соціальної норми; *соціальна превенція* – це своєчасне усунення причин можливої соціальної аномії, попередження виникнення соціальних проблем; діяльність, спрямована на покращення соціального благополуччя індивідів на основі досвіду організації та устрою суспільного життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил. Так само *профілактика* за змістом і функціями є складником превенції й становить діяльність, спрямовану на попередження розвитку вже наявної соціальної аномії, загострення соціальних проблем, що вже виявилися, на запобігання проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності та конфліктності (О. Тугаров, Е. Шевцова). *Соціальне сирітство* є проявом аномії, відхилень всередині батьківсько-дитячих систем, наслідком деградації інституту материнства й ширше – батьківства, у результаті чого ігноруються традиційні сімейні функції.

Концепт соціальної превенції та специфіка її прояву передбачає проведення превентивних заходів задовго до появи небезпечної ситуації виникнення будь-яких проблем. Система соціальної превенції є системою потенційного соціального розвитку особистості, групи, соціуму.

3. *Превенцію соціального сирітства в умовах територіальної громади міста* розглядаємо як місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб'єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їхніх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію й самореалізацію. *Соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ* – це системно-комплексне утворення, вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв'язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім'ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку й виховання дітей, запобігання причинам виникнення ситуацій відмови від дитини, із використанням відповідних форм та методів, спрямованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок

усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, інших умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім'ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства.

Територіальну громаду міста розглядаємо як складну самокеровану соціальну систему самоорганізуючих локальних спільнот, членами яких є фізичні особи, державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Сім'я послідовно постає об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства. Важливою характеристикою дієздатності ТГМ є активність її суб'єктів, їхня взаємодія з об'єктами для спільного досягнення мети й поступового їх перетворення в суб'єкти.

4. Ефективність превенції соціального сирітства в умовах ТГМ може бути досягнута лише за умови комплексної організації її як системи соціально-педагогічної роботи, яка побудована за соціально-педагогічною моделлю і розглядається як відкрита, складна, матеріальна, жива, органічна, детермінована й цілеспрямована соціальна система, що становить певну цілісність, яка складається із сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних компонентів та функційних зв'язків між ними, підпорядкованих конкретній меті. Компонентами системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ можуть бути: ціле-результативний, об'єкт-суб'єктний, змістово-технологічний, середовищний, ресурсний.

5. Теоретико-методологічними засадами системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ є сукупність філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових підходів та принципів щодо досліджуваного феномену; концепції девіантного батьківства, дитячого сирітства, превентивної педагогіки та інтегрованої громади, дружньої до дітей, сімей і молоді як ресурсного середовища превенції, соціально-педагогічної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю, громадою; фундаментальні принципи розвитку особистості у взаємодії із

соціокультурним середовищем; наукове обґрунтування, моделювання, характеристика структурних компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ та виявлення їхніх функційних взаємозв'язків.

6. Практичними засадами ефективного функціонування системи превенції є розробка й упровадження сукупності технологій, форм і методів, їхнє інструментальне та інформаційне забезпечення в межах основних змістових складників: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'ями з дітьми; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) соціальної роботи щодо залучення й активізації ТГМ до превенції соціального сирітства, її перетворення на громаду, сприятливу для дітей, сімей та молоді; 4) підготовки фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю в межах ТГМ.

Сформульовані нами концептуальні положення є методологічним прийомом і основою для подальшого обґрунтування та розробки соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста як системи, на основі використання методу проектування, що відповідає наступному завданню даного розділу дослідження – моделювання системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.

Отже, підсумовуючи процес наукового обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста та здійснивши аналіз концепцій теорії систем щодо розуміння поняття „система” відповідно до даного дослідження, під *системою соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста* ми розуміємо відкриту, складну, матеріальну, живу, органічну детерміновану і цілеспрямовану соціальну систему, що являє собою певну цілісність, яка складається зі сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних елементів (підсистем: суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, технології, форми, методи, засоби, умови, ресурси, результат тощо) та виникаючих між ними функціональних зв'язків, підпорядкованих конкретній меті, яка виступає зовнішнім системоутворюючим чинником, як вираження соціального замовлення суспільства на захист права дитини виховуватися в сім'ї, сімейному середовищі. Внутрішнім системоутворювальним чинником є функційний конструкт „управління – самоуправління (В. Якунін) – взаємодія – партнерство” (автор.), який дозволяє зреалізувати мету системи превенції соціального сирітства, зумовлює характер і динаміку її розвитку, дієвість,

результативність системи.

Розглядаючи систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста як соціальну систему, ми виокремили в організаційно-управлінській структурі досліджуваної системи декілька рівнів управління і функціональних зв'язків, що виникають між складовими компонентами системи: вертикальний рівень – це ієрархізовані зв'язки, які можна відстежити на: макрорівні – рівень держави; мезорівні – рівень регіону, конкретних територіальних громад міст; мікрорівні – рівень роботи з окремою особистістю та її найближчим оточенням – сім'єю, соціальними мікрогрупами, сусідськими громадами тощо, щодо активізації їх ресурсів для допомоги і самопомоги, а також горизонтальний рівень керування – горизонтальні зв'язки, які утворюються між складовими компонентами системи у площині певного рівня та відображають відносини і функціональні зв'язки, що утворилися між компонентами системи та охоплюють базовий рівень (державна соціальна політика у сфері захисту прав дітей), рівень соціально-педагогічної превенції, рівень соціальної профілактики та реорганізаційно-мобілізаційний рівень, які сприяють перетворенню об'єктів у суб'єкти превенції, суб'єктність яких проявляється через активні дії у процесах самоуправління і саморегуляції з недопущення і подолання ризиків соціального сирітства.

Характеризуючи сутність системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, нами були визначені й конкретизовані основні ознаки (властивості) досліджуваної системи, які були покладені в основу її розробки. Серед них: ознаки пов'язані зі структурою (цілісність та структурність системи, ієрархічність, еквіпотенційність); ознаки пов'язані з цілями та функціями системи (цілеспрямованість, ефект синергії, емерджентність / неадитивність, управління, мультиплікативність, концептуальність); ознаки, пов'язані з ресурсами та особливостями взаємодії із середовищем (комунікативність, взаємозв'язок і взаємозалежність, адаптивність, рівновага, стійкість стану системи, динамізм (поняття розвитку), історичність).

Беручи до уваги такі системні властивості як динамізм, історичність та концептуальність, ми обґрунтували загальну концепцію соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, що стала підґрунтям для подальшого проектування її динамічної моделі та поєднала весь попередній і наступний, теоретичний і практичний матеріал дослідження.

3.2. Організаційне моделювання системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста та характеристика її компонентів

Розкриваючи ключове завдання підрозділу – побудувати (змоделювати) систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста для подальшої її змістовної характеристики та апробації, важливо зазначити, що у сучасних педагогічних та соціально-педагогічних дослідженнях моделювання розглядається в тісному взаємозв'язку з методами прогнозування й проектування і виступає їх невід'ємним процедурним етапом (етапом прогностичного моделювання) (В. Докучаєва [179, с. 17], В. Загвязинський [211] та ін.). Усвідомлюючи це, необхідно також підкреслити, що системні явища, що належать до соціальної педагогіки є вкрай складними. Об'єктами їхнього дослідження виступають „діти” і „соціум”, які, в свою чергу являють собою матеріальні і динамічні системи, що розвиваються. Саме тому при дослідженні таких систем на допомогу приходять системний аналіз або системний підхід, реалізація якого передбачає вивчення об'єкта з точки зору його внутрішніх і зовнішніх системних властивостей і зв'язків, а саме виявлення: а) елементів досліджуваного об'єкта; б) компонентів, причетних до досягнення головної мети його функціонування і розвитку; в) зовнішніх і внутрішніх системоутворюючих чинників; г) зв'язків; д) структури об'єкта. Тому обов'язковим результатом використання системного підходу є опис зазначених характеристик досліджуваного феномена [811, с. 52], який можна здійснити шляхом проектування та організаційного моделювання, що і стане нашим подальшим кроком.

Варто наголосити, що системна парадигма передбачає реалізацію послідовності функцій проектування, що лежать в основі методу дослідження м'яких систем. З точки зору технологічної парадигми, проєкт, як комплексне поняття, включає знання з різних наукових дисциплін, спрямованих на вирішення конкретного соціально-педагогічного завдання або створення певної соціально-педагогічної системи. Проєкт може також розглядатися як система або її частина, яка відрізняється від існуючої і є більш досконалою для вирішення конкретних завдань. Як і будь-яку систему, проєкт можна аналізувати з точки зору його функції, структури і з точки зору процесу, що і буде зроблено нами далі.

Обґрунтовуючи доцільність використання методу проектування при моделюванні системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, ми звернули увагу на дослідження Р. Іскандрової [230], яка зазначає, що, як

показує практика, у соціально-педагогічній діяльності ми маємо справу з постійно мінливими умовами діяльності і тому соціально-педагогічний проєкт не є жорстким і стабільним в ході його розробки та реалізації. Проєктування систем не зводиться до формування деякого переліку дій та їх подальшого виконання, що забезпечує кожен раз один і той же результат. Соціальне проєктування передбачає створення і використання на основі критичного підходу *прецедентів вдалих рішень*. Теорія проєктування включає в себе знання з визначення методів діяльності та технологій її організації, способів взаємодії при прийнятті рішень по вирішенню соціальних проблем, підходів до документування, аналізу існуючих рішень та з умінь комплексно, доцільно й ефективно використовувати розроблені рішення для розв'язання подібних проблем, побудови нових систем і їх частин [230, с. 121].

Проєкт в соціальній педагогіці – це *можливість реального практичного перетворення соціально-педагогічного процесу*. Тому в проєкті розробляються конкретні впливи на соціально-педагогічний процес, які можуть організувати конкретні люди. Тим самим конкретна адресність проєкту також один з принципів цієї діяльності [230, с. 122].

Аналіз специфіки соціального проєктування в Україні дозволяє говорити про дві можливі стратегії соціально-педагогічного проєктування як різновиду соціального. Перша стратегія пов'язана з традиційним проєктуванням по прототипам, коли існують конкретні моделі (зразки, аналогії, тощо) тієї чи іншої діяльності, на які орієнтуються як на якусь точку відліку прийнятих рішень. Друга стратегія соціально-педагогічного проєктування пов'язана з тим, що прототипу немає. У кращому випадку існує якийсь ідеал, шлях до якого невідомий, тому можуть виникати помилки і прорахунки, але саме друга стратегія і стане основою для моделювання системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у даному дослідженні, а подальша її експериментальна апробація, в умовах територіальної громади міста, допоможе відшукати ефективний алгоритм, дієвий механізм досягнення мети превенції соціального сирітства у контексті пошуку вдалих рішень розв'язання цієї проблеми.

Також варто зазначити, що важливим засобом наукового обґрунтування системи ефективної організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста є організаційне моделювання, що виступає інструментом технології проєктування.

Моделювання – це наукова теорія побудови і реалізації моделей, за допомогою

яких досліджуються явища і процеси в природі і суспільному житті. Досліджуючи будь-яке явище (процес, об'єкт), ми подумки створюємо у свідомості їх моделі [683, с. 224]. Організаційні моделі – це допоміжний науково-аналітичний засіб пошуку, обґрунтування, вибору раціональних рішень організаційних структур управління процесами, що сприяє підвищенню ефективності та результативності модельованого процесу [234, с. 126].

Використовуючи метод організаційного моделювання щодо системи превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, ми виходимо з наступних теоретичних уявлень про дефініцію „модель”. Модель (фр. *modèle*, від лат. *modulus* – „міра, аналог, зразок”) – це система, дослідження якої служить засобом для отримання інформації про іншу систему [716, с. 48]; уявлення деякого реального процесу, пристрою або концепції [855]. Модель – це абстрактне уявлення реальності в будь-якій формі (наприклад, в математичній, фізичній, символічній, графічній або дескриптивній), призначене для розкриття певних аспектів цієї реальності, яке дозволяє отримати відповіді на питання, що досліджуються [143, с. 80]. Модель виступає робочим інструментом, що дозволяє побачити внутрішню структуру об'єкта або процесу, систему чинників, що на неї впливають, ресурсного забезпечення розвитку й на основі виявлених тенденцій розвитку, екстраполюючи їх на майбутнє й вносячи зміни й у саму структуру, й в умови її функціонування, подумки прогнозувати й „програвати” можливості й наслідки різних видів нововведень. Іншими словами, модель забезпечує прогноз й робить його повним і обґрунтованим. У цьому знаходить своє відбиття прагматична функція моделювання [210].

Враховуючи те, що предметом нашого експериментального дослідження на даному етапі – етапі прогнозування, є моделювання системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, це вимагає від нас: перетворення досліджуваної системи або її розбудови за допомогою інноваційної діяльності, яка пов'язана із введенням нових елементів системи або наданням вже існуючим елементам інноваційної сутності; удосконалення існуючих зв'язків між ними за вертикальним та горизонтальним принципами; використання механізму „згортання складного” для оперування основними структурними компонентами на конкретному ієрархічному рівні тощо [178; 210].

Варто зазначити, що моделюючи превентивну діяльність щодо соціального сирітства у ТГМ, ми повинні враховувати, що „діяльність, як об'єкт моделювання, специфічна вже тим, що вона може бути представлена і як структура, і як процес”

[663]. А тому, в контексті моделювання системи превентивної діяльності, далі ми будемо говорити про *структурно-функціональну модель системи превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста*, опис якої і стане нашими подальшими діями.

Зазначимо, що системний підхід дозволяє розглядати явище з усіх сторін, а організаційне моделювання допомагає зробити цей процес більш послідовним, а тому у моделюванні, виділяють три площини розгляду системи: *структурну, функціональну та площину динаміки* [228, с. 190; 470; 803, с. 165].

Для того, щоб розглянути *структурну площину* системи, необхідно [228, с. 190]:

- виділити основні елементи (компоненти) системи;
- описати їх властивості;
- визначити зв'язки між цими елементами (компонентами);
- з'ясувати, до якої більш широкої системи належить та система, яку розглядаємо ми і які більш дрібні системи входять до її складу.

Розглядаючи *функціональну площину* системи, необхідно [228]:

- визначити функції елементів системи;
- визначити функції досліджуваної системи в системі більш вищого порядку;
- виявити закономірності функціонування системи.

Для того, щоб дослідити систему у *площині динаміки*, необхідно [228, с. 191]:

- визначити детермінанти системи – чинники, що впливають на структуру системи, її зміни;
- розглянути зміни системи в часі (виникнення, автономізація, еволюціонування, створення собі подібних, зникнення, виникнення нової системи);
- розглянути взаємодію системи з оточуючим світом.

Відповідно до логіки даного дослідження зазначимо, що опис структурно-функційної площини системи стане подальшим завданням даного підрозділу, а представлення динамічних характеристик системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста – завданням формувального етапу, в частині впровадження, та контрольного етапу дослідно-експериментальної роботи нашого подальшого наукового пошуку.

Розкриваючи *структурно-функційну площину системи* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, ми виходимо з того, що структура соціальної системи – це спосіб взаємозв'язку взаємодіючих у ній підсистем, компонентів та елементів, що забезпечує цілісність системи.

Моделюючи систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста та розкриваючи її системні властивості, серед *основних структурних компонентів (елементів) досліджуваної системи* ми виділяємо *ціле-результативний, об'єкт-суб'єктний, змістово-технологічний, середовищний і ресурсний компоненти*, *змістова характеристика яких і стане подальшим завданням дослідження.*

3.2.1. Змістова характеристика ціле-результативного і об'єкт-суб'єктного компонентів системи превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста

Характеризуючи *ціле-результативний компонент* системи, потрібно зазначити, що мета є основним інтегратором елементів у живій природі на високому рівні розвитку і одним з провідних системоутворюючих чинників у соціальних системах [811, с. 51]. Мета являє собою „усвідомлене передбачення бажаного результату діяльності, яке зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення. Засоби – це предмети, способи дії, поведінки, соціальні інститути, за допомогою яких досягається певна мета; сукупність елементів діяльності, спрямованої на осмислення, покладання, реалізацію мети” [736, с. 371]. Фактично мета означає стан в майбутньому, котрий можливо змінити відносно теперішнього та варто, бажано або необхідно досягнути [729, с. 461]. Своєї конкретності мета набуває в завданнях, оскільки в них визначаються практичні дії, які треба здійснити фахівцям соціальної сфери, членам громади, органам місцевого самоврядування тощо, щоб вирішити проблему [46, с. 208]. Отже, *ціле-результативний компонент досліджуваної системи включає мету, завдання та проєкцію майбутнього результату* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ.

У процесі визначення *мети* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у міській громаді, ми спираємося на ключові положення ратифікованих Україною міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актів, що покладені в основу сучасної державної політики в сфері захисту прав дітей, їх благополуччя, і регламентують діяльність інститутів державного і громадського секторів щодо вибудовування превентивно-профілактичних стратегій соціальної (соціально-педагогічної) роботи з превенції соціального сирітства, зокрема це: Конвенція ООН про права дитини (1989 р. – прийнята, а в 1991 р. – ратифікована Україною), Європейська конвенція про здійснення прав дітей (1996-2006 рр.), Гаазька

Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей (1996/2006), Конвенція про контакт з дітьми (2003-2006 рр.), Європейська конвенція про усиновлення дітей (2008-2011 рр.), Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010-2018 рр.), Резолюція Генеральної Асамблеї ООН „Керівні принципи щодо альтернативного догляду за дітьми” (2010-2012 рр.), Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010-2018 рр.); а також – Закон України „Про державну допомогу сім’ям з дітьми” (1993 р.), Постанова Верховної Ради України „Про Концепцію Державної сімейної політики (1999 р.), Закон України „Про охорону дитинства” (2001 р.), Постанова Кабінету Міністрів України „Про Програму „Українська родина” (2001 р.), Сімейний кодекс України (2002 р.), Закони України: „Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю” (2005 р.), „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” (2005 р.), „Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей” (2005 р.), „Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” (2015 р.), „Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми” (2016 р.), „Про соціальні послуги” (2019 р.), Постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки” (2006/чинна й на теперішній час), „Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім’ї до 2016 року” (2013 р. – чинна й на теперішній час), Розпорядження Кабінету Міністрів України „Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу” (2017 р.), Державна соціальна програма „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 року (2018 р.) та ін.

Контент-аналіз зазначених вище засадничих нормативно-правових документів дозволяє нам виокремити ієрархію цілей державної системи соціальної роботи з сім’єю, дітьми та молоддю в Україні, в напрямку превенції соціального сирітства, яка включає стратегічну *соціальну мету* превентивно-профілактичної роботи з сім’єю, дітьми та молоддю щодо зниження ризиків виникнення соціального сирітства, *мету соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства* у територіальній громаді міста у *широкому і вузькому значеннях*, а також спрогнозувати *результат*

соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

Говорячи про стратегічну соціальну мету превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми та молоддю щодо зниження ризиків виникнення соціального сирітства, варто зазначити, що вона акумулює в собі соціальне замовлення світової спільноти на „забезпечення благополуччя дитини” [836] та *захист її права виховуватися в сім'ї, сімейному середовищі/сімейних формах виховання*, що є невід'ємним особливим правом дитини, яке надає їй подальшу можливість успішно зреалізуватися як в особистому, так і соціальному плані.

У преамбулі Конвенції ООН про права дитини зазначено, що „...дитині, для її гармонійного розвитку, необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння” [317]. А тому спільною соціальною метою превенції соціального сирітства в Україні є збереження інституту сім'ї, підвищення рівня соціально-виховного потенціалу батьків, популяризація авторитету і цінності „здорової сім'ї”, сімейного виховання у суспільстві та відповідального батьківства.

Усвідомлюючи загальну соціальну ціль превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми та молоддю щодо зниження ризиків виникнення соціального сирітства в умовах ТГМ, *метою соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ в широкому значенні* є створення державою і суспільством міст і громад соціально-педагогічної спрямованості, тобто є дружніми до дітей, сімей та молоді, в яких існують сприятливі умови для захисту прав, підтримки, розвитку і реалізації потенціалу кожної дитини, сім'ї, молодої людини.

Формулюючи *мету соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у вузькому значенні*, ми акцентуємо увагу на *створенні у ТГМ сприятливих умов для розвитку дитини у здоровому сімейному середовищі* через соціально-правову, соціально-психологічну, педагогічну, соціокультурну та іншу підтримку сімей суб'єктами міської громади задля ефективного виконання батьками всього комплексу соціальних та соціалізуючих функцій по відношенню до дитини із забезпечення її гідного життя, виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації та недопущення ситуації відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності. Говорячи більш предметно, *кінцевою метою соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста* є зміцнення сім'ї, збереження „здорової сім'ї” і створення сприятливих умов у ТГМ щодо виховання та розвитку дитини у безпечному сімейному середовищі, активізація ресурсів як громади міста, так і самої сім'ї із забезпечення найкращих інтересів дитини через формування

свідомого батьківства й відповідального ставлення батьків до виконання своїх ролей, обов'язків, функцій.

Розкриваючи концептуальний зміст цільового конструкту *„міська громада, дружня до дітей та сімей – міцна здорова сім'я – безпечне сімейне середовище – свідоме/відповідальне батьківство – забезпечення найкращих інтересів дитини”*, маємо констатувати, що лише за умови формування ТГМ як дружнього середовища дітей, сімей, молоді та за наявності і збереження „міцної здорової родини”, а також зростання дитини в такій родині, можна говорити про результативність превенції соціального сирітства і реалізацію найкращих інтересів дитини, її благополуччя. Саме тому, подальшим кроком нашого дослідження стане окреслення змістових, структурно-функціональних параметрів соціальних, психолого-педагогічних феноменів *„міська громада соціально-педагогічної спрямованості, дружня до дітей та сімей”* – *„здорова сім'я – безпечне сімейне середовище – відповідальне батьківство”* – *„благополуччя дитини”*, для того щоб чітко розуміти кінцевий результат соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

Характеризуючи кожен із зазначених вище феноменів, важливо наголосити, що соціально-педагогічна спрямованість ТГМ втілюється в ідеї створення міст і громад, дружніх до дітей та сімей та, власне, бере свій початок зі світової ініціативи „Громада, дружня до дітей та молоді”, яка стала глобальним рухом, започаткованим 1996 р. як практичне втілення резолюції, прийнятої на Другій Конференції ООН з населених пунктів (Хабітат II) та поширюється в усьому світі, який отримав підтримку вже у понад 3000 муніципальних округів 38 країн світу, на п'яти континентах, та яким вже охоплено понад 30 мільйонів дітей [832; 154, с. 7].

Українська держава приєдналася до цієї ініціативи у березні 2018 р., коли, в рамках реформи децентралізації влади, між Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Фондом ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА), Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Міністерством соціальної політики України, Міністерством молоді та спорту України, Уповноваженим Президента України з прав дитини, Всеукраїнською асоціацією органів місцевого самоврядування „Асоціація міст України”, Асоціацією органів місцевого самоврядування „Асоціація об'єднаних територіальних громад” та Громадською спілкою „Національна молодіжна рада України” було підписано *Меморандум щодо впровадження в Україні програми*

„Громада, дружня до дітей та молоді”, яка підтримує міста і громади в їх зусиллях, спрямованих на створення сприятливого середовища для дітей і молоді. Дана Програма сприяє створенню мережі, яка об’єднує органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та інші зацікавлені сторони, такі як організації громадянського суспільства, приватний сектор, академічні спільноти, засоби масової інформації та, головне, організації для дітей та молоді, які хочуть зробити їхні міста та громади більш дружніми до наймолодших мешканців [154, с. 2–7].

Основні вимоги, що висуваються до таких міст і громад полягають у тому, що вони повинні перетворитися у „...місце, де молодь і діти: забезпечені та захищені від експлуатації, насильства і принижень; мають хороший старт у житті, щоб вирости здоровими та доглянутими; мають доступ до базових послуг; мають якісну, інклюзивну й партисипативну освіту та розвиток навичок; висловлюють свої думки та беруть участь у прийнятті рішень, що впливають на них; беруть участь у сімейному, культурному та соціальному житті міста/громади; живуть у чистому, незабрудненому та безпечному середовищі з доступом до зелених насаджень; зустрічаються з друзями та мають місця для гри і відпочинку; мають рівні можливості, незалежно від їх етнічної належності, релігійних переконань, сімейного доходу, статі чи здібностей [154 с. 9]. Тобто міська громада, дружня до дитини, – це, *по-перше*, „...громада, в якій: у центрі уваги перебуває дитина, а її благополуччя і безпека визнаються незаперечним пріоритетом; упроваджується *сімейно орієнтований підхід до надання соціальних послуг*, встановлюються сталі дружні взаємини між людьми з метою вдосконалення самих себе та своєї спільноти (світу, в якому вони живуть); система прийняття рішень в якій ґрунтується на *забезпеченні найкращих інтересів дитини*”. *По-друге*, така громада – „...це система добросовісного місцевого управління, орієнтована на реалізацію в повному обсязі положень Конвенції ООН про права дитини та гарантію права дитини на: зростання в сімейному середовищі, безпеку; участь у житті суспільства й ухваленні рішень стосовно свого села, міста, громади; отримання оптимальних послуг з освіти, культури, охорони здоров’я; нормальні санітарні умови життя...; захист від жорстокого поводження тощо. Відтак, забезпечується комплексний підхід до оцінки та покращення ситуації в громаді, становища дітей, реалізації їх прав, що і є стрижнем ідеї створення території, сприятливої для дитини. У громаді, дружній до дитини, створюється *дружнє до дитини середовище через надання послуг усій сім’ї*. За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку свого батьківського потенціалу, через

виявлення та об'єднання позитивних ресурсів сім'ї, громади загалом. Батьківство у такій громаді завжди є в радість. *По-третє*, органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю ставляться до *розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей, надання допомоги на ранніх етапах вразливості*. Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї і через мінімізацію інституційних послуг [303, с. 117]. Фактично такий процес утворення міст та громад, дружніх до дітей, сімей та молоді гарантує реалізацію ст. 1 Закону України „Про охорону дитинства”, в якому зазначається, що *„забезпечення найкращих інтересів дитини – це дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини, відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної й етнічної належності, та врахування думки дитини, якщо вона досягла такого віку й рівня розвитку, що може її висловити”* [532]. А відтак, ми впевнено можемо говорити про реальне запровадження превентивних стратегій щодо явища соціального сирітства шляхом збереження цілісності родини, формування свідомого, відповідального ставлення батьків (майбутніх батьків) до власної місії батьківства і створення зовнішніх умов, в межах міської громади, для підтримки здорового сімейного середовища, утримання від вилучення дитини з сім'ї, а отже – запобігання зростанню чисельності дітей зі статусом „соціальні сироти”, локалізацію виникнення і розповсюдження явища соціального сирітства.

Визначальним у цьому глобальному русі є ставлення органів місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до забезпечення потреб дітей та благополуччя сімей з дітьми; ефективне використання місцевих ресурсів та потенціалу громад; результативний менеджмент та управління для:

- створення належної кількості робочих місць та забезпечення зайнятості населення, сімей з дітьми;
- розвитку соціальної інфраструктури (школи, дитячі садки, позашкільні установи, заклади культури, спорту, медицини, магазини, дитячі майданчики, заклади соціального захисту тощо);
- прийняття бюджету, соціально орієнтованого на потреби дітей та сімей;
- створення служб, які надають послуги дітям та сім'ям, відповідно до потреб громади;
- кадрового забезпечення всіх служб, установ і закладів згідно з вимогами законодавства та потребами громади;

– створення механізмів активізації участі соціально орієнтованого бізнесу, сімей з дітьми, дітей та молоді у вирішенні проблем громади;

– якісного моніторингу діяльності служб, установ і закладів, що надають послуги дітям та сім'ям [303, с. 118].

Отже, *міська громада соціально-педагогічного спрямування*, що орієнтована на превенцію соціального сирітства – це громада, в якій створено освітні (просвітницькі), культурно-виховні, соціально-педагогічні, соціально-психологічні, рекреаційні, соціально-правові умови і можливості підтримки молоді, молодих батьків, сімей з дітьми задля їх успішного зростання, функціонування та реалізації як ефективних, відповідальних батьків; громада, діяльність суб'єктів якої спрямована на надання послуг із запобігання вразливості сімей щодо ризиків виникнення соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності, орієнтованих на збереження „соціально здорової сім'ї” та гарантію права дитини виховуватися в рідній сім'ї, сприятливому сімейному середовищі.

Розкриваючи наступний аспект цільового конструкту соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ, а саме – *„здорова сім'я – безпечне сімейне середовище – відповідальне батьківство”* – *„благополуччя дитини”*, визначимо його основні змістові характеристики.

Варто зазначити, що сім'я як соціальний інститут, з її основними функціями, сутнісним змістом, типами та ознаками, системою виховання і кризами, була предметом вивчення науковців різних часів та галузей знань, серед яких: соціологи – А. Антонов, В. Борисов [19], Ю. Корчак-Чепурківський [331], М. Мацковський [400], І. Осипова [454–457], Л. Слюсар [614], П. Сорокін [622; 623], Л. Чуйко [775], філософи – В. Галецький [131], В. Ткачова [697], Ф. Фомін [738], Т. Цюркало [766], Ю. Савельєва [573], психологи – О. Бондарчук [235], В. Дружинін [185], В. Кравець [334], Д. Крюкова, Є. Куфтяк, Д. Сапоровська [342], Дж. Клииз, Р. Скіннер [600], О. Столярчук [662], Л. Шнейдер [793], педагоги – А. Андрущенко [123], Ю. Азаров [6], Б. Ковбас, В. Костів [310], М. Коляда [315], А. Кузьмінський [351], Л. Маценко [399], Я. Мудрий [423], В. Омеляненко [351], В. Постовий [506] та соціальні педагоги – Т. Алексеєнко [11], О. Безпалько [642], Л. Буніна [82], М. Галагузова [125], І. Зверєва [646], А. Капська [643], З. Кияниця, Ж. Петрочко [303], І. Трубавіна [707] та ін.

Аналіз наукових джерел показав, що основними тенденціями сучасних змін у сімейних стосунках є поява нових форм сім'ї, в яких відсутні звичні структура та функції, а також спостерігається процес де-стандартизації та де-інституціалізації сім'ї,

які йдуть паралельно з процесами глобалізації та кризи патріархальної форми сім'ї. Важливою трансформацією в організації сімейних стосунків є зміна площини взаємовідносин – із вертикальних ієрархічних відносин влади на горизонтальні егалітарні відносини партнерства, а також втрата актуальності уявлення про норму та девіацію в аналізі сім'ї. Таким чином, аксіологічні установки щодо сім'ї змістилися з форми сім'ї на її зміст, що доводить більшу потребу людини у процесуальній стороні сімейних відносин, ніж у формалізації та інституціалізації сім'ї [573, с. 173]. У контексті даних висновків, розмірковуючи над цільовим конструктом превенції соціального сирітства і його ключовою дефініцією „здорова сім'я”, ми звернули увагу на сучасні соціально-педагогічні дослідження та узагальнене визначення сім'ї Т. Алексеєнко, яка зазначає, що „сім'я – це первинна структурна одиниця родини і роду, але її домінуючою ознакою визнається не кровна спорідненість, а духовна. Ця ознака є визначальною у загальному функціонуванні сім'ї та особливостях здійснення нею виховної діяльності” [11, с. 27], що є важливим, коли ми говоримо про феномен соціального сирітства, серед причин виникнення якого ми можемо визнати педагогічну неосвіченість, недостатню психолого-педагогічну готовність (не готовність) більшості батьків, молодих батьків до усвідомлення важливості їх виховної функції та відповідального ставлення до власних дітей, розуміння потреб, інтересів та основних прав дитини, а також необхідності їх задоволення і забезпечення задля подальшого гідного майбутнього дитини, її особистісної самореалізації.

Важливо підкреслити, що показником соціального здоров'я родини є спроможність її членів протистояти внутрішнім і зовнішнім факторам ризику, які провокують кризу сімейної системи, її нестійкість і вразливість, у тому числі й у випадку виникнення ризику відмови від дитини та ймовірного отримання нею статусу „соціальної сироти”. „Вразливість – це стан незахищеності сім'ї, зумовлений наявністю внутрішніх чи/та зовнішніх факторів ризику або появою нових, які порушують баланс і негативно впливають на стан задоволення потреб дитини, який фактично є барометром вразливості сім'ї” [303, с. 56]. А „...основним критерієм визначення „якості” сім'ї, віднесення її до того чи іншого типу за ступенем ризику соціального сирітства, є *якість дитячо-батьківських відносин*, ступінь прихильності, взаєморозуміння в сім'ї” [454, с. 24].

Враховуючи означені критерії та показники, під *соціально здоровою родиною* ми розуміємо сім'ю, „...яка виконує увесь комплекс функцій, що забезпечують виховання гідного підростаючого покоління, сім'я, яка живе за законами

взаємоповаги, взаємодопомоги, турботи про всіх членів родини” [454, с. 24], члени якої демонструють соціальну адаптованість і здатність до підвищення власного культурно-освітнього рівня та розвитку соціально-виховного потенціалу і самостійного розв’язання сімейних криз без допомоги ззовні. *Здорова сім’я* – здатна забезпечити повною мірою потреби дитини для розвитку і потребує лише загальних послуг (освітніх, медичних) [334, с. 57]. При цьому здорова сім’я спроможна самостійно знаходити джерела матеріального забезпечення і ресурси щодо повноцінного виконання всіх функцій сім’ї та являє собою *безпечне для дитини сімейне середовище*, що сприяє її повноцінному розвитку і самореалізації. „Безпека – стан захищеності особи чи групи; наявність способів задоволення потреб особистості, захисту її прав” [334, с. 52]. Безпечне сімейне середовище відрізняється сприятливою соціальною і психолого-педагогічною атмосферою взаємодії батьків і дітей, що ґрунтується на принципах емпатії, безумовної любові, батьківської підтримки, поваги і захисту, партнерства та відповідальності.

А тому ще одним важливим аспектом цільового конструкту системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства є *відповідальне батьківство*.

Розкриваючи сутність відповідального батьківства, ми звернулись до офіційного сайту Дитячого фонду ООН (UNICEF), де зазначається, що відповідальне батьківство передбачає безпечне фізичне середовище, нагляд за дітьми та їхньою поведінкою, сприяння розвитку їх емоційних та когнітивних компетенцій, скерування та підтримку у повсякденному житті, що фактично охоплює весь батьківський функціонал під час виховання і розвитку дитини та гарантії її прав, забезпечення найкращих інтересів і потреб, благополуччя в цілому. І „якщо батьківство – це більшою мірою біологічне та соціальне явище, то відповідальне батьківство – вияв індивідуальної та соціальної відповідальності. Компонент відповідальності у батьківстві має дуалістичний характер: з одного боку батьки відповідальні перед суспільством за виховання його нових членів, з іншого – це вияв особистої соціальної відповідальності” [188, с. 78] за процес зачаття, народження, виховання та розвиток здорової дитини, її благополуччя і самореалізацію, з урахуванням індивідуальних особливостей.

Благополуччя дитини – це стан вдоволення (задоволеності) потреб дитини, тобто забезпеченості її прав й особистісної успішності (здатності досягати поставлених цілей, долати труднощі, мати заслужене визнання в колективі, розвивати власну особистість) [303, с. 51]. Формування ж особистості дитини, пристосованої до

самостійного життя, самодостатньої, соціально затребуваної і повноцінної, можливо тільки в умовах соціально здорової, благополучної сім'ї. Таким чином, цільовий конструкт соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в частині – „здорова сім'я – безпечне сімейне середовище – відповідальне батьківство” – „благополуччя дитини” замкнувся.

Зреалізувати означену комплексну мету можна за допомогою відповідних **завдань**. *Основними завданнями* соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ є:

1) створення в межах громади сприятливого середовища для сімей, дітей і молоді, орієнтованого на захист їх інтересів, зростання благополуччя та безпеки шляхом об'єднання дій органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та інших зацікавлених сторін – суб'єктів ТГМ (організацій громадянського суспільства, приватного сектору, академічних, фахових спільнот, засобів масової інформації та організацій для дітей і молоді тощо);

2) організація міжвідомчої і міжсекторної взаємодії суб'єктів громади міста в рамках превентивної стратегії і тактики, спрямованих на: просвіту дітей і підготовку молоді до усвідомленого батьківства, популяризацію ідей сімейного виховання та цінності сім'ї; активну підтримку молодих сімей і батьків та формування у них відповідального батьківства; раннє виявлення ризиків по соціальному сирітству і проявів сімейного неблагополуччя; укріплення сім'ї та допомогу батькам у розвитку їх соціокультурного і психолого-педагогічного потенціалу щодо виховання дітей; організацію сімейного дозвілля;

3) створення освітніх (інформаційно-просвітницьких), культурно-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, інших умов і можливостей, спрямованих на активізацію взаємодії суб'єктів громади міста і сімей, дітей, молоді, з метою недопущення розвитку ситуації сімейного неблагополуччя, запобігання ризикам, причинам, провокуючим виникнення явища соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності;

4) розробка відповідних комплексних превентивно-профілактичних програм та залучення ресурсів суб'єктів громади задля їх реалізації, а також активізація зовнішніх і внутрішніх ресурсів самої сім'ї та особистості щодо подолання ризиків соціального сирітства.

Результатом же соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ має бути зміцнення сім'ї, збереження її функціональної

спроможності щодо виховання та розвитку дитини у безпечному сімейному середовищі та наявність у територіальній громаді міста соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини, яке орієнтовано на інтереси і потреби дітей, сімей, молоді, їх благополуччя, запобігання соціально-педагогічними засобами причин, що провокують ризик виникнення явища соціального сирітства, інтегруючи ресурси як суб'єктів громади і держави, так і самої сім'ї та особистості групи ризику по соціальному сирітству.

Деталізуючи *об'єкт-суб'єктний компонент* системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, можемо зазначити, що в нашому дослідженні *об'єкт* має складний характер. Складність об'єкту полягає у тому, що, з одного боку це система соціальних протиріч та причин різноманітного характеру, що породжують ризик виникнення явища соціального сирітства, а з іншого – різні типи сімей, окремі представники жіночої молоді групи ризику по соціальному сирітству, які в силу сукупності зовнішніх і внутрішніх чинників можуть опинитися або опинилися в ситуації відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності; діти, які мають офіційний статус дитини, позбавленої батьківського піклування та є вихованцями альтернативних інституційних форм догляду; колишні випускники альтернативних форм догляду. Все це вимагає різних підходів розв'язання такої соціальної проблеми як явище соціального сирітства. З одного боку, *соціально-орієнтованого підходу* [708; 750], коли дії суб'єктів / спільноти територіальної громади міста спрямовані на створення соціально-підтримуючого середовища в громаді, яке опосередковано виступає превентивним середовищем для дітей, сімей та молоді, адже створює комплекс різноманітних умов для реалізації, захисту і підтримки цих категорій населення громади та локалізації соціально-економічних, соціально-правових, психолого-педагогічних, медико-соціальних ризиків і причин виникнення явища соціального сирітства, збереження „соціально здорових родин”. А з іншого – *сімейно-орієнтованого (сімейно-центрованого, родинно-центрованого) підходу* [486; 548; 599; 707; 874], як способу співпраці з сім'ями задля допомоги їм приймати власні рішення щодо здоров'я, розвитку та добробуту дітей. Даний підхід передбачає розробку стратегій допомоги й підтримки, пристосованих до окремих сімей, які покращують сімейне життя, вирішують певні сімейні проблеми та створюють найкращі умови для виховання, розвитку та благополуччя дітей.

Отже, *об'єктами соціально-педагогічної превенції* виступають:

– *по-перше*, причини виникнення ризику соціального сирітства, які ми розглядаємо як сукупність різного роду протиріч, що можуть провокувати появу або породжують складні життєві обставини сімей із дітьми соціально-економічного, побутового, соціокультурного, соціально-правового, медико-соціального, психолого-педагогічного характеру;

– *по-друге*, різні категорії населення громади, а саме: *всі сім'ї з дітьми* – соціально здорові, соціально вразливі (проблемні) сім'ї; сім'ї груп ризику по соціальному сирітству з моменту вагітності й народження дитини – сім'ї і діти у СЖО (кризові), сім'ї неповнолітніх – юних матерів / „маленьких мам”, неповні сім'ї (одинокі матері, батьки), асоціальні сім'ї; *підлітки, молодь*, які потенційно є майбутніми батьками.

Об'єктами соціально-педагогічної профілактики соціального сирітства є соціально небезпечні (аморальні, антисоціальні) сім'ї з дітьми; діти, які залишилися без піклування батьків та прийомні сім'ї, ДБСТ, в яких виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; сім'ї опікунів, піклувальників, усиновителів; колишні вихованці інтернатних закладів та прийомних сімей віком до 23 років.

Враховуючи все це, наведемо сучасну класифікацію типів сімей – об'єктів превентивно-профілактичної роботи з попередження і подолання соціального сирітства за шкалою „соціального здоров'я сім'ї” та вразливості щодо ризику виникнення соціального сирітства. При цьому будемо відштовхуватися від функціональної сторони існуючих сімейних відносин, спроможності сімей долати можливі ризики і об'єднаємо їх у дві групи: перша – функціонально спроможні сім'ї та друга – функціонально неспроможні сім'ї.

У сучасній соціально-педагогічній теорії і практиці соціальної роботи виділяють наступні типи сімей, які можна віднести до категорії *функціонально спроможних сімей* [76; 303, с. 57–58; 319; 454, с. 23–24]:

– *соціально здорова родина* – це сім'я, „...яка виконує увесь комплекс функцій, що забезпечують виховання гідного підростаючого покоління, сім'я, яка живе за законами взаємоповаги, взаємодопомоги, турботи про всіх членів родини”, члени якої демонструють соціальну адаптованість і здатність до підвищення власного культурно-освітнього рівня та розвитку соціально-виховного потенціалу й самостійного розв'язання сімейних криз;

– *здорова сім'я* – здатна забезпечити повною мірою потреби дитини для розвитку

і потребує лише загальних послуг (освітніх, медичних);

– *вразлива (проблемна) сім'я* – це соціально здорова сім'я, яка забезпечує базові (мінімальні) потреби дитини, має достатньо внутрішніх позитивних ресурсів для подолання факторів ризику, проте має в даний життєвий період психолого-педагогічні проблеми, наявність яких батьки усвідомлюють та готові вирішувати (проблеми у вихованні дитини-підлітка тощо), і тому потребує незначної підтримки;

– *сім'я у СЖО* – сім'я, яка через вплив складних життєвих обставин частково втратила здатність забезпечувати потреби дитини і потребує комплексного втручання. Складні життєві обставини – це обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті. За показником ризику виникнення соціального сирітства до даної категорії сімей ми можемо віднести *неповні сім'ї одиноких матерів /батьків*, у тому числі *неповнолітніх*, так звані *сім'ї „маленьких мам” / юних матерів* – дівчат та молодих жінок віком від 10 до 21 року, яким потрібна підтримка;

– *кризова сім'я* – сім'я, яка має соціальні, медичні, психолого-педагогічні та інші проблеми, вирішення яких неможливо без допомоги ззовні (на думку сім'ї). Криза – це баланс між можливістю розвитку та ризиком виникнення ще більших проблем, зокрема тих, які можуть призвести сім'ю до стану вразливості, складних життєвих обставин та можливої втрати функціональної спроможності із виконання соціалізуючих функцій сім'ї по відношенню до дитини. Відповідальність за загострення проблем сім'я покладає на державу, відомства, родичів, подружжя, сусідів тощо. Кризовими обставинами можуть виступати – розлучення, втрата житла, здоров'я, засобів до існування тощо;

– *асоціальна сім'я* характеризується періодичним зловживанням алкогольними напоями одним або обома батьками, дитячо-батьківські відношення не перервані, діти з таких сімей, як правило, намагаються приховати сімейне неблагополуччя, вчать у школі, стають на бік одного з батьків, покладають на себе батьківські функції по вихованню молодших дітей тощо.

Серед *функціонально неспроможних сімей* виділяють такі типи сімей [303, с. 57–58; 454, с. 23–24]:

– *соціально небезпечна сім'я* – сім'я веде асоціальний спосіб існування; перебування дитини в такій сім'ї є вкрай небезпечним, існує загроза для її життя,

здоров'я і розвитку, дитина потребує захисту та влаштування до альтернативних форм сімейного виховання; така сім'я негативно впливає на середовище громади;

– *аморальна сім'я* – характеризується повним руйнуванням дитячо-батьківських відносин, діти і люди похилого віку сприймаються як тягар, дорослі члени сім'ї – алкоголіки, наркомани. У даних сім'ях часті скандали, бійки, малолітні діти – бездоглядні, неповнолітні діти йдуть із сім'ї на вулицю, тобто стають „дітьми вулиці”, втікачами, безпритульними.

– *антисоціальна сім'я* – це сім'я, члени якої ведуть кримінальний спосіб життя, живуть за рахунок експлуатації членів своєї сім'ї, дітей, примушуючи їх до протиправних дій: крадіжки, жебракування, розбій, проституція, збір і торгівля наркотиками тощо.

Отже, функціональна спроможність сім'ї, батьків до виконання функцій із догляду, виховання, розвитку, соціалізації дитини, гарантії її здоров'я, безпеки і благополуччя, успішної самореалізації, а також їх готовність до змін, виправлення помилок, є тим критерієм, умовно кажучи, *межею збереження біологічної сім'ї дитини*, так званою „червоною лінією”, порушення якої призводить до втрати дитиною можливостей виховуватися у рідній, біологічній родині та необхідності, вже у межах соціально-педагогічної профілактики соціального сирітства (вторинного, реплікативного сирітства), створення умов із забезпечення різноманітних форм і моделей сімейного виховання, таких як: ДБСТ, прийомні сім'ї, сім'ї опікунів і піклувальників, усиновителів. Важливо зазначити, що визначені нами об'єкти соціально-педагогічної превенції соціального сирітства поступово, в ході системної соціально-педагогічної (соціальної) роботи, повинні перетворитися у суб'єкти, які спроможні проявляти активність щодо допомоги і самопомоги в ситуації виникнення ризику соціального сирітства.

Розкриваючи основні структурні елементи системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, зазначимо, що наступним важливим її елементом є *суб'єкт / суб'єкти*.

Суб'єкт (лат. subjectum те, що лежить внизу, перебуває в основі), з точки зору філософії – „...це носій діяльності, що пізнає світ навколо себе та впливає на нього; це особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство загалом, що здійснюють властиву їм активну діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне й духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності; ...суб'єкт вступає у взаємодію з об'єктом, намагаючись його

пізнати, і перетворює його, створюючи корпус знань про об'єкт" [736, с. 613].

Необхідно відмітити, що суттєвою ознакою процесу превенції соціального сирітства є *полісуб'єктність*, тобто включення у взаємодію щодо попередження даного явища різноманітних соціальних інститутів (державних закладів і громадських об'єднань) як структурних елементів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста. Головними в цій системі є ті соціальні інститути, представники яких ініціюють і формують превентивно-профілактичні дії, визначаючи при цьому ролі сторін. Ведуча роль в ініціюванні і координуванні процесу превенції може належати команді фахівців соціальної сфери – соціальних педагогів, соціальних працівників, психологів ЗЗСО, ЗДО, ЗПТО, фахівців служб у справах дітей, центрів соціальних служб, соціально-реабілітаційних центрів, притулків для дітей, міжвідомчих координаційних структур (рад, комісій), різних соціальних інститутів, які утворюють суб'єкт превенції.

Суб'єктами превенції соціального сирітства у ТГМ необхідно вважати окрему особистість, групу людей, організацію, установу тощо, які представляють собою різні соціальні інститути, що функціонують у територіальній громаді міста, та безпосередньо здійснюють цілеспрямовані дії, заходи з попередження ризиків та причин виникнення соціального сирітства.

У соціологічній науці під „соціальним інститутом” розуміють організовану систему зв'язків і соціальних норм, що об'єднує значимі суспільні цінності та процедури, які задовольняють основні потреби суспільства. У цьому визначенні: суспільні цінності – ідеї і цілі, що ставлять люди для задоволення своїх потреб; суспільні процедури – стандартизовані зразки поведінки в групових процесах; система соціальних зв'язків – сплетіння ролей і соціальних статусів, із допомогою яких поведінка людей реалізується й утримується в певних рамках [730, с. 162].

Розглядаючи територіальну громаду міста як середовище превенції соціального сирітства, основними *суб'єктами соціально-педагогічної (соціальної) превенції у громаді* виступають:

– державні і комунальні, а також приватні заклади дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти;

– органи і заклади соціального захисту і підтримки сімей, дітей та молоді, соціальні центри різних форм власності, серед яких: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центри „Укріплення сім'ї”; центри соціально-психологічної реабілітації дітей, притулки для дітей; центри соціально-психологічної допомоги;

соціальні центри матері та дитини; соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; кризові, консультаційні центри тощо;

– центри надання адміністративних послуг, розвитку територіальних громад; ресурсні центри різних типів тощо;

– заклади культури, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості та задоволення інтелектуальних, духовних, культурних потреб громадян, організацію їх змістового дозвілля (будинки культури, дитячо-юнацької творчості, палаци мистецтв, театри, музеї, кінотеатри, виставкові центри, центри дозвілля, клуби відпочинку тощо);

– медичні установи і заклади, а саме: жіночі консультації та пологові будинки і школи відповідального батьківства при них; клініки і кабінети дружні до молоді при міських поліклініках і сімейних лікарнях;

– органи Національної поліції превенції, підрозділи ювенальної превенції (підрозділи Національної поліції України у справах дітей);

– об'єднання громадян, недержавні некомерційні громадські організації світського і релігійного характеру, сусідські об'єднання, клуби активних батьків, волонтерів та ін., які пріоритетною метою своєї діяльності декларують соціальну підтримку та допомогу дітям, молоді та сім'ям;

– міські органи місцевого самоврядування та виконавчої влади: рада міста, району в місті; виконавчі органи ради (виконавчими органами... міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи [525]), а саме: служби у справах дітей; управління (відділи) освіти; управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я, культури, соціального захисту, комісії з питань захисту прав дитини тощо.

Названі вище суб'єкти превенції соціального сирітства мають рівневу структуру і в залежності від відомчої підпорядкованості можуть бути віднесені до *трьох рівнів*:

1) державного (державні інститути, міністерства і відомства та підпорядковані ним державні заклади, установи, міжвідомчі комісії тощо);

2) регіонального (територіальні органи та їх структурні підрозділи на рівні областей, м. Києва та Севастополя);

3) місцевого (органи місцевого самоврядування, сільські, міські, селищні, районні адміністрації, виконавчі органи влади та їх служби, комунальні заклади різних форм власності, серед яких: освітні, виховні, психологічні, медичні, спортивні,

мистецькі, соціально-захисні, інформаційні, виробничі; громадські, релігійні заклади, установи й організації; окремі громадяни, волонтери тощо).

Конкретизуючи суб'єкти превенції соціального сирітства згідно виконуваних ними функцій, можна визначити чотири рівні суб'єктів превенції соціального сирітства: соціетарний, відомчий, соціально-педагогічний та персональний.

Соціетарний рівень включає соціальні інститути (економічні, державні (політичні, правові, опіки і піклування, уповноваженого з прав дитини (людини)), інститут шлюбу і сім'ї, освіти і культури, охорони здоров'я, релігії, державні органи виконавчої влади: міністерства, відомства, підпорядковані їм служби, агентства тощо, які, в межах базового рівня превенції – державної соціальної політики у сфері захисту прав дітей, сімей та молоді (державної сімейної політики), гарантують розробку та реалізацію відповідних законодавчих, нормативно-правових актів України, дотримання імплементованих норм міжнародного права і співтовариства щодо ініціатив превентивного характеру із запобігання явища соціального сирітства, формують та відтворюють відповідні норми та цінності у суспільстві, відповідають за їх упровадження в діяльність відомчих закладів та здійснюють контроль за їх виконанням.

Суб'єктами відомчого рівня є регіональні (обласні) й місцеві (муніципальні, комунальні) відомства та підпорядковані їм заклади, установи соціального захисту, підтримки і допомоги, серед яких: служби у справах дітей; управління (відділи) освіти; управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я, культури, соціального захисту, комісії з питань захисту прав дитини тощо, які розробляють і впроваджують механізми державної соціальної політики у сфері захисту прав дітей, сімей та молоді на регіональному (рівень областей, районів області тощо) й місцевому рівні (рівень територіальної громади міста тощо).

Діяльність суб'єктів превенції даного рівня спрямована на виявлення, облік та надання різних видів допомоги і підтримки сім'ям і дітям, молоді соціально вразливих категорій по соціальному сирітству. Вони формують комплекс соціальних програм превентивного спрямування із урахуванням специфіки потреб територіальної спільноти щодо розв'язання проблеми соціального сирітства і втілюють їх у життя громади за допомогою соціальних проектів, різноманітних заходів соціокультурної інтервенції, інформаційно-просвітницьких і благодійних акцій, соціальних ініціатив, організації необхідної просвітницької, корекційної, реабілітаційної, соціально-правової, психолого-педагогічної роботи тощо.

Дії суб'єктів відомчого рівня превенції спрямовані також і на упередження економічних, демографічних, медичних, педагогічних причин соціального сирітства.

На *соціально-педагогічному рівні суб'єктами превенції соціального сирітства виступають* конкретні заклади, установи ТГМ: *освітні* – державні і приватні заклади дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти, а також заклади *спеціальної освіти* – спеціальні школи, навчально-реабілітаційні центри; інклюзивно-ресурсні центри тощо; заклади *позашкільної освіти дітей*, серед яких палаци, будинки, клуби й центри дитячої, юнацької творчості, підліткові й молодіжні клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, оздоровчі та інші установи для дітей та молоді, а також недільні школи при церквах, що ведуть безпосередню соціально-педагогічну роботу з превенції соціального сирітства з дітьми та їх сім'ями, молоддю у містах, районах, мікрорайонах міста, селах, селищах в умовах закладу, що функціонує в межах відповідного соціального інституту. Ці заклади виступають у якості *координуючих суб'єктів соціально-педагогічного рівня*, тобто для виконання превентивних функцій координуючі суб'єкти можуть залучати заклади, які відносяться до інших соціальних інститутів, так звані – спів-суб'єкти.

Стратегічними координуючими суб'єктами соціально-педагогічного рівня превенції також виступають *соціальні служби у справах дітей, органи і заклади соціального захисту і соціальної підтримки* дітей, сімей, молоді, соціальні центри різних форм власності, що створені й функціонують у ТГМ, серед яких: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; соціальні центри укріплення сім'ї; центри соціально-психологічної реабілітації дітей, притулки для дітей; центри соціально-психологічної допомоги; соціальні центри матері та дитини; органи опіки і піклування; установи і заклади альтернативних форм догляду дітей (прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, малі групові будинки); соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; кризові, консультаційні центри тощо, які надають соціальні послуги щодо консультування, медіації (посередництва), представництва інтересів, сімейного патронату, соціальної адаптації, супроводу / патронажу, профілактики, притулку, кризового та екстреного втручання, інтеграції / реінтеграції тощо, вразливим категоріям дітей та сімей, особам, які перебувають у складних життєвих обставинах задля якнайшвидшого їх повернення до нормальних умов життєдіяльності.

Суб'єктами превенції соціального сирітства на соціально-педагогічному рівні виступають також *окремі фахівці, посадовці* закладів, що здійснюють соціально-

педагогічну превенцію в межах своїх професійних обов'язків, на фаховому, професійному рівні.

Основними функціями суб'єктів превенції соціально-педагогічного рівня є: 1) психолого-педагогічна діагностика особистості дітей та їх батьків, вивчення умов життя сімей, з метою своєчасного виявлення дітей, які мають високий ризик опинитися у зоні соціального сирітства, дитячої бездоглядності та безпритульності і своєчасне реагування, допомога і підтримка вразливим групам дітей, сімей, молоді територіальної громади міста; 2) організація виховання та навчання дітей, 3) підвищення рівня психолого-педагогічних знань батьків; 4) підготовка молоді до усвідомленого і відповідального батьківства; 5) змістовна організація дозвілля дітей, сімей, молоді, їх залучення до соціально орієнтованої, волонтерської діяльності; 6) надання дітям та їх сім'ям соціальної, психологічної, педагогічної допомоги і підтримки; 7) організація просвітницької (освітньо-виховної), корекційної, реабілітаційної, соціально-психологічної роботи з дітьми та сім'ями, молоддю.

Як показує практика, найчастіше координуючими закладами соціально-педагогічної превенції соціального сирітства виступають заклади загальної середньої освіти, суб'єктами превенції в яких є: адміністрація, фахівці соціально-психологічної служби школи та педагогічний колектив. Аналіз педагогічної практики щодо превенції соціального сирітства дозволив виокремити специфіку превентивної діяльності, яку здійснюють шкільні фахівці – соціальні педагоги, психологи, учителі-предметники, класні керівники, адміністрація ЗСЗО, що полягає у міжособистісному характері, коли превентивно-профілактична робота являє собою практику взаємодії між суб'єктами й об'єктами превенції – вихователями і вихованцями, їх сім'ями, які в одних випадках є об'єктами превентивного впливу, а в інших можуть виступати і його суб'єктами.

У числі *спів-суб'єктів закладів загальної середньої освіти* є: установи додаткової освіти дітей (дозвіллеві центри, центри творчого розвитку дітей, технічної творчості, спортивні, художні, музичні навчальні заклади, гуртки та секції тощо); підліткові і молодіжні клуби; клуби за місцем проживання; установи спорту й туризму; клуби активних батьків, батьківська громадськість; громадські організації соціально-педагогічного, превентивного спрямування; дитячі і молодіжні громадські об'єднання, фонди; етнічні громади; установи культури (бібліотеки, клуби, філармонії, кінотеатри тощо); медичні установи і заклади (жіночі консультації та пологові будинки і школи відповідального батьківства при них; клініки і кабінети

дружні до молоді при міських поліклініках і сімейних лікарнях); установи управління внутрішніх справ (дільничні поліцейські, представники Національної поліції превенції, ювенальної превенції (Національної поліції України у справах дітей)); центри професійної орієнтації; служби зайнятості населення; кадрові агентства; релігійні установи й організації, недільні школи; установи житлово-комунального господарства, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), будинкові, вуличні комітети тощо; наукові установи, що проводять дослідження в галузі педагогіки, соціальної педагогіки, психології, соціальної роботи та ін.

Представники закладів загальної середньої освіти залучають спів-суб'єктів до превентивно-профілактичної роботи з превенції соціального сирітства.

На *персональному рівні* суб'єктами превенції соціального сирітства є сім'ї, самі діти і молодь, їх однолітки, референтні групи, які виступають і як суб'єкти, і як об'єкти соціально-педагогічної превенції соціального сирітства. На даному рівні здійснюється: взаємодія дітей (молоді) один з одним за принципом і методом „рівний – рівному”, з метою надання необхідної допомоги дітям (молодим людям), які її потребують, опинившись у СЖО; взаємодія батьків з дитиною, з метою налагодження психологічного, духовно-емоційного контакту, який є запорукою запобігання та розв'язання різноманітних проблем дитини або тих, що можуть виникати між батьками і дитиною; самовиховання (саморозвиток, самоосвіта, самовдосконалення, самокорекція особистості) – виховний і корекційний вплив окремого члена сім'ї (дитини) на самого себе в різних обставинах, коли вони виступають і як суб'єкт, і як об'єкт виховного впливу, з метою досягнути „внутрішнього балансу”, подолати життєві й особистісні труднощі пов'язані із ризиком соціального сирітства, не допустити його.

Варто зазначити, що суб'єкти вище названих рівнів пов'язані між собою певними функціями, які вони виконують по відношенню один до одного.

Так, суб'єкти соціетарного рівня по відношенню до суб'єктів відомчого, соціально-педагогічного й персонального рівнів виконують наступні функції:

– *нормативно-регулюючу*, що включає розробку законодавчих і нормативно-правових документів, визначення стратегічних цілей і завдань превентивно-профілактичної роботи, розробку цільових програм превенції соціального сирітства і вдосконалення взаємодії між суб'єктами превенції;

– *ресурсно-забезпечувальну* – сприяння у забезпеченні фінансовими, кадровими, науково-методичними й інформаційними ресурсами;

– *консультативну* – консультування регіональних і муніципальних відомств з питань організації превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності;

– *стимулюючу* – стимулювання регіональних і муніципальних відомств до здійснення більш якісної превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства;

– *контролюючу* – контроль за дотриманням іншими суб'єктами законодавчих норм, досягнення цілей, завдань превенції, дотримання прав дитини та сім'ї, молоді тощо.

Суб'єкти відомчого, соціально-педагогічного і персонального рівнів по відношенню до суб'єктів соціетарного рівня виконують наступні функції:

– *виконавчу* – передбачає виконання нормативних розпоряджень та рішень державних органів;

– *стимулюючу* – включає ініціювання змін у нормативно-правові акти та розпорядчі документи.

Суб'єкти відомчого рівня по відношенню до суб'єктів соціально-педагогічного і персонального рівнів виконують:

– *нормативно-регулюючу функцію*, що передбачає розробку законодавчих і нормативно-правових документів, визначення стратегічних цілей і завдань превентивно-профілактичної роботи, розробку цільових програм превенції соціального сирітства і вдосконалення взаємодії між суб'єктами превенції;

– *контролюючу функцію* – контроль за дотриманням установами – суб'єктами соціально-педагогічного рівня – законодавчих норм, оцінка результатів превентивно-профілактичної роботи установ, досягнення ними цілей, завдань превенції, дотримання прав дитини та сім'ї, молоді тощо;

– *ресурсно-забезпечувальну функцію* – сприяння у забезпеченні фінансовими, кадровими, науково-методичними й інформаційними ресурсами;

– *стимулюючу функцію* – стимулювання установ до більш якісної превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства, введення інновацій, встановлення ефективної взаємодії, взаємозв'язків з іншими установами превенції;

– *консультативну функцію* – консультування установ і закладів з питань організації превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності.

Суб'єкти соціально-педагогічного і персонального рівнів по відношенню до

суб'єктів відомчого рівня виконують наступні функції:

– *виконавчу* – передбачає виконання нормативних розпоряджень та рішень державних органів;

– *стимулюючу* – включає ініціювання змін у нормативно-правові та розпорядчі документи.

Суб'єкти соціально-педагогічного рівня по відношенню до суб'єктів персонального рівня виконують наступні функції:

– *мотиваційно-стимулюючу* – мотивування суб'єктів персонального рівня (сімей, дітей, молоді) до самоосвіти, самовиховання, саморозвитку, самовдосконалення, самокорекції особистості;

– *регулюючу* – регулювання процесів самовиховання й особистісних змін.

Суб'єкти персонального рівня по відношенню до суб'єктів соціально-педагогічного рівня виконують *стимулюючу* функцію, сутність якої полягає у спонуканні суб'єктів соціально-педагогічного рівня (соціальних педагогів, психологів, учителів, класних керівників, адміністрації освітньо-виховних закладів, фахівців соціальної сфери тощо) до зміни підходів, методів, технологій взаємодії, освіти, виховання, превентивно-профілактичної роботи.

3.2.2. Змістово-технологічний компонент

Розкриваючи *змістово-технологічний компонент* системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, зазначимо, що системно-комплексну організацію процесу превенції соціального сирітства в умовах ТГМ можна уявити як систему координованих дій та заходів, спрямованих на: 1) своєчасне виявлення сімейних проблем та запобігання ризикам виникнення складної життєвої ситуації сім'ї, особистості групи ризику по соціальному сирітству; 2) локалізацію причин виникнення явища соціального сирітства і реабілітацію кровної біологічної сім'ї дитини; 3) забезпечення права дитини на виховання в умовах сім'ї, альтернативних формах сімейного виховання та реінтеграцію дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей; 4) підготовку молоді до усвідомленого батьківства і формування у майбутніх молодих батьків навичок відповідального батьківства; 5) активізацію суб'єктів територіальної громади міста, їх залучення до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю, перетворення ТГМ у соціально-підтримуюче середовище, сприятливе до сімей з

дітьми, молоді. Враховуючи це, та деталізуючи змістовий компонент системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, варто відмітити, що центральним об'єктом превентивного впливу виступає сім'я з дітьми, а тому кожному типу сім'ї відповідає конкретна стратегія соціальної (соціально-педагогічної) роботи.

Методологічним підґрунтям превентивної роботи з сім'єю у територіальній громаді міста є *сімейно-орієнтований / сімейно-центрований підхід*, основними *принципами* якого є наступні положення [874]:

- усі сім'ї різні, і підтримка працює найкраще, коли ви розумієте індивідуальні цілі, очікування, цінності та повсякденне життя кожної сім'ї;
- батьки завжди найкраще знають своїх дітей та сім'ю;
- усі сім'ї мають сильні сторони, і ми найкраще вчимося і зростаємо, коли використовуємо свої сили, ресурси;
- благополуччя та розвиток дітей залежить від добробуту всіх інших членів сім'ї та сім'ї загалом;
- благополуччя сім'ї залежить від якості неформальної соціальної підтримки та наявності офіційних служб підтримки, які існують у найближчому оточенні сім'ї – громаді.

Враховуючи означені принципи, варто зазначити, що, *згідно суб'єкт-суб'єктного підходу*, за своїм змістом превентивно-профілактична робота в умовах територіальної громади міста має охоплювати *чотири рівні*:

- *рівень сімей з дітьми*, на якому передбачається: 1) взаємодія фахівців соціальної роботи, соціальних педагогів, психологів з батьками, з дітьми, з сім'єю в цілому, для розуміння їхнього життя, потреб, цілей, сильних сторін та проблем, а також побудова партнерських, суб'єкт-суб'єктних стосунків між родиною та фахівцями задля розкриття і зміцнення ресурсів сім'ї, навчання конструктивним і продуктивним способам дії з подолання виникаючих проблем, соціальних ризиків, життєвих криз; 2) створення сімейно орієнтованих послуг на рівні громади щодо збереження і зміцнення сім'ї, формування і розвитку батьківської компетентності, яка є запобіжним чинником ризику виникнення соціального сирітства;
- *рівень підлітків, молоді*, що передбачає інформаційно-просвітницьку, освітньо-виховну діяльність соціальних педагогів, психологів, педагогів закладів освіти, фахівців соціальної роботи щодо статевого виховання дітей та популяризації ідей усвідомленого батьківства у молодіжному середовищі, формування навичок відповідального ставлення підлітків, молоді до власного здоров'я, майбутнього

батьківства, потенційної ролі батьків;

– *рівень громади міста (інституційний рівень)* – рівень суб'єктів громади – відповідних інституцій, організацій державного і недержавного сектору, органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських організацій та об'єднань, що передбачає активне запровадження інтегрованих міжвідомчих процесів в умовах ТГМ. Нині надзвичайно важливо максимально та ефективно інтегрувати потенціал та зусилля наявних у громадах спеціалістів (соціальних працівників, психологів, соціальних педагогів, класних керівників, учителів, вихователів, медиків, працівників служб у справах дітей, органів МВС) особливо для підтримки вразливих сімей з дітьми. У зв'язку з цим потрібно: 1) формувати соціально-педагогічне мислення у різних суб'єктів соціуму, які беруть участь у роботі з дітьми, щоб усі правильно розуміли, що таке найкращі інтереси дитини; 2) навчати спільних педагогічно доцільних технологій роботи, що центруються на активності дитини і членів її сім'ї, молоді, громади; ... 3) розвивати вміння розробляти спільний міжвідомчий інструментарій роботи з сім'ями з дітьми, з різними ознаками вразливості, ...впроваджувати спільне планування, взаємоінформування, реалізацію спільних проєктів тощо. Адже громади, в яких: має місце міжвідомча взаємодія, розвиваються сімейно орієнтовані соціальні послуги, в центрі уваги перебуває дитина, а її благополуччя і безпека визнаються незаперечним пріоритетом, – є громадами, дружніми до сім'ї та дитини [486, с. 62];

– *професійний рівень* – рівень фахівців соціальної сфери, які працюють з сім'ями, дітьми і молоддю, громадою – передбачає зміни у ставленні фахівців соціальної роботи, соціальних педагогів, психологів до сім'ї/батьків як до партнерів. „Відповідно до сімейно орієнтованого підходу суб'єкт-суб'єктна взаємодія фахівця та сім'ї будується на філософії довіри і партнерства і базується на переконанні, що: нікого не можна зробити щасливим, якщо він не хоче себе відчувати щасливим; люди набагато більше цінують те, що здобуто своєю працею, ніж те, що дісталось їм безкоштовно. Отже, сім'я стає суб'єктом соціальної роботи, коли розуміє можливості й шляхи вирішення життєвих проблем, усвідомлює свої сильні сторони, активно залучається до процесу надання соціальних послуг, бачить у фахівці партнера, одnodумця. У зв'язку із цим змінюються ролі і функції фахівця із соціальної роботи / соціального працівника, а саме: 1) фахівець насамперед має вміти шукати не проблеми сім'ї/дитини, а її сильні сторони; 2) фахівець має вміти стимулювати, наснажувати, підсилювати ресурси і сім'ї, і громади; навчитися залучати членів сім'ї у

процес оцінки потреб, надання соціальних послуг і моніторингу їх якості” [486, с. 61–62].

Деталізуючи змістовий компонент системи превенції соціального сирітства на рівні роботи з сім'єю, важливо також наголосити, що потрапляння сім'ї у зону ризику по соціальному сирітству, як і процес її деградації, має кілька ступенів, тому і процес її реабілітації повинен також здійснюватися поетапно, поступово, що доводить необхідність тривалого супроводу сім'ї із застосуванням різних технологій взаємодії і підтримки, які відповідають певному етапу реабілітації сім'ї. Однією з технологій такого супроводу може виступати патронат.

Термін „патронат” походить від поняття „патрон” (лат. *patronus*), що означає „захисник, покровитель” [477, с. 377]. Завдання патронату – не тільки *заступництво* як таке, тобто *протегування, захист*, а передусім *підтримування та сприяння нормальному природному розвитку* дитини, що є характерним при вихованні дитини у повноцінній сім'ї, сімейних формах виховання. Патронат в цілому – це система довгострокової поетапної роботи з клієнтом, при проведенні якої присутні тимчасові обмеження співвідносяться з індивідуальною динамікою сім'ї. Встановлення термінів на кожному етапі роботи з сім'єю сприяє більш чіткому визначенню завдань її реабілітації, проміжних результатів, формування мотивації до позитивних змін [454, с. 25]. Тривалість такої співпраці залежить від ступеню і глибини вразливості / деградації сім'ї.

Патронат в системі попередження соціального сирітства варто розглядати як *„міжвідомчу систему соціального супроводу сім'ї та дітей з метою запобігання соціальному сирітству, дитячої бездоглядності та безпритульності, що заснована на ранньому виявленні сімейних проблем, реабілітації кровної біологічної сім'ї та забезпеченні прав дитини на виховання в умовах сім'ї”* [454, с. 23].

Розкриваючи сутність супроводу у контексті дослідження, маємо зазначити, що соціальний супровід – це вид соціальної роботи, спрямованої на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу [533]. Соціальний супровід неблагополучних сімей – це вид соціальної роботи, який передбачає здійснення системи комплексних заходів соціальними службами щодо тривалої допомоги сім'ям та їх членам з метою збереження сім'ї, відновлення родинних стосунків, захисту і реалізації прав членів сім'ї у родині і прав сім'ї у суспільстві через створення умов для цього у суспільстві та

сім'ї. Соціальний супровід здійснюється щодо неблагополучних сімей після реабілітаційних заходів з членами сім'ї для попередження рецидивів неблагополуччя; надання можливостей сім'ї для подолання причин і наслідків неблагополуччя, навчання самостійному розв'язанню проблем [763].

У свою чергу, соціально-педагогічний супровід – це технологія надання допомоги, підтримки особі для відновлення її потенціалу, розвитку й саморозвитку особистості та ефективного виконання нею своїх основних функцій [396]. Соціально-педагогічний супровід – це довготривала, різноманітна допомога різним типам неблагополучних сімей, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин неблагополуччя (чи їх можливої компенсації), формування здатності сім'ї самій розв'язувати її проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві; корекцію і покращення внутрішньо-сімейних стосунків, стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем [763].

Отже, в контексті дослідження *соціально-педагогічний супровід* є важливим механізмом превентивних, випереджальних дій суб'єктів громади міста щодо ризиків виникнення явища соціального сирітства і спрямовується на соціально здорові сім'ї, дітей та молодь, щоб не допустити виникнення ризиків відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності, а *соціальний супровід*, фактично, є інструментом превентивно-профілактичних дій по відношенню до сімей і осіб групи ризику по соціальному сирітству, серед яких: сім'ї, які потрапили у складні життєві обставини; неповні сім'ї – одиноких матерів / батьків, у тому числі неповнолітніх, так звані сім'ї „маленьких мам” / юних матерів; вагітні жінки; асоціальні сім'ї тощо.

За своїм змістом і структурою процес превенції соціального сирітства охоплює *чотири рівні превентивно-профілактичної діяльності* – базовий (соціальна превенція), превентивний (матеріальна превенція), профілактичний (формальна превенція) і реорганізаційно-мобілізаційний (конструктивна превенція), кожен з яких відображає мету, предмет взаємодії основних суб'єктів та об'єктів превенції і включає найбільш доцільні етапи, форми, механізми, технології, методи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в межах її складників: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'ями з дітьми; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) соціальної роботи щодо залучення й активізації громади міста до превенції соціального сирітства, її перетворення у громаду соціально-педагогічного спрямування, сприятливу для дітей, сімей та молоді; 4) підготовки фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю у межах

територіальної громади міста. Розкриємо кожен з них.

Базовий рівень – *рівень соціальної превенції як системи потенційного соціального розвитку особистості.*

Передбачає забезпечення державою гідного соціально-економічного рівня життя і благополуччя всіх громадян шляхом прийняття необхідного законодавства та запровадження ефективної державної соціальної політики, яка „за своєю функцією розвитку сприятиме вирішенню завдання щодо максимізації соціального добробуту громадян, а за захисною функцією – мінімізації неблагополуччя та соціальних ризиків” [64], у тому числі й у сфері захисту прав дітей, сімей та молоді.

У зв’язку із розпочатими процесами децентралізації влади і передачею владних, управлінсько-розпорядчих, соціально-економічних повноважень органам місцевого самоврядування, створенням об’єднаних територіальних громад, децентралізацією системи соціальних послуг, на рівні територіальних громад постає вкрай актуальне завдання – формування ефективної моделі надання соціальних послуг сім’ям з дітьми та молоді у громадах. Враховуючи це, у контексті теми дослідження, на базовому рівні соціальної превенції *передбачається* створення в умовах ТГМ соціально підтримуючого середовища дітей, сімей, молоді, шляхом об’єднання зусиль державної і місцевої влади, громадського сектору, бізнес структур, соціальних інститутів та закладів щодо надання необхідних сімейно-орієнтованих та дітоцентрованих соціальних послуг різноманітного характеру – соціально-економічних, соціально-правових, інформаційно-просвітницьких, освітньо-виховних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних тощо.

Мета соціальної превенції – перетворення ТГМ у громаду, сприятливу для дітей, сімей, молоді, яка сприяє підвищенню рівня соціалізації дітей та молоді, ефективному виконанню сім’єю своїх функцій.

Завдання: формування активного, адаптивного, високофункціонального життєвого стилю сімей з дітьми, спрямованого на здоров’я, здоровий спосіб життя, соціальний добробут і здоровий розвиток дітей, молоді; формування виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу сімей щодо розвитку, успішної соціалізації і самореалізації дітей; активізація суб’єктів територіальної громади міста щодо здійснення заходів соціальної підтримки і захисту сімей з дітьми, формування усвідомленого батьківства молоді.

Об’єкти – всі сім’ї з дітьми, молодь, спільнота громади міста.

Суб’єкти – органи державної влади і місцевого самоврядування, соціальні

інститути ТГМ – економічні, державні (політичні, правові, опіки і піклування, з прав дитини (людини)), шлюбу і сім'ї, освіти і культури, спорту, охорони здоров'я, релігії, громадські об'єднання та організації тощо.

Форми: соціальна комунікація і партнерство, спільна діяльність із розвитку ТГМ, громадський діалог (громадські форуми), суспільні сімейно орієнтовані та дітоцентровані проєкти, просвіта, соціальна активність – акції підтримки і допомоги, благодійні заходи, свята громади, тематичні конференції, табори, літні / зимові школи тощо.

Механізми практичної реалізації: ради міжвідомчої / міжсекторної координації, розвитку та превенції; міждисциплінарні об'єднання (комісії) фахівців соціальної сфери, ради педагогів і психологів; клуби активних батьків, радісного батьківства, сімейні варти, об'єднання сусідських спільнот, служби і групи взаємодопомоги; молодіжні „коворкінг зони” (coworking zone) як простір для навчання, реалізації і творчості молоді; дитячі організації, центри раннього і творчого розвитку дітей; „соціалхаби” (social hubs) як майданчики мозкового штурму та дії, реалізації соціальних ініціатив активних жителів громади міста, організації і розвитку молодіжно-дитячого простору, сімейних зон, та ін.

Превентивний рівень – *рівень матеріальної превенції*, який охоплює процеси, в результаті яких можуть виникати соціальні проблеми, а тому передбачає *соціально-педагогічну превенцію*, що, у свою чергу, включає: 1) соціально-педагогічний (докризисний) патронат; 2) соціальний (кризовий) патронат, соціально-педагогічну реабілітацію сімей; 3) запровадження інституту патронатних вихователів (створення сімей патронатних вихователів).

Варто зазначити, що ми розглядаємо модель патронату як форму заступництва, протегування, захисту і міжвідомчу систему соціального супроводу сім'ї та дітей з метою запобігання соціальному сирітству, дитячій бездоглядності та безпритульності, що заснована на ранньому виявленні сімейних проблем, реабілітації кровної біологічної сім'ї та забезпеченні прав дитини на виховання в умовах сім'ї, сімейного середовища.

Соціально-педагогічна превенція – це вид соціальної превенції, що являє собою комплекс соціальних, педагогічних і психологічних дій та заходів, спрямованих на формування життєво важливих навичок протистояння соціальним ризикам життя та розвиток сильних сторін особистості, розкриття її внутрішнього потенціалу.

Мета соціально-педагогічної превенції (в контексті теми дослідження) –

підтримування та сприяння нормальному природному розвитку дитини, її успішній соціалізації і вихованню у повноцінній сім'ї, підвищення виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу сімей, формування батьківської компетентності, усвідомленого батьківства молоді.

Завдання: раннє виявлення сімейного неблагополуччя, укріплення сім'ї, підвищення рівня психолого-педагогічної освіченості батьків, допомога в розвитку і вихованні дітей, запобігання появі асоціальних сімей, ризикам виникнення випадків соціального сирітства; організація дозвілля; статеve виховання дітей та підлітків, формування навичок усвідомленого батьківства у молоді.

Соціально-педагогічний (докризовий) патронат – це комплекс соціальних, педагогічних і психологічних заходів допомоги й підтримки, спрямованих на надання інформаційно-просвітницьких, освітніх, соціально-виховних, рекреаційних, соціально-правових, психологічних послуг соціально вразливим типам сімей з дітьми, підлітками, молоді, спрямованих на укріплення сім'ї, формування відповідальної позиції батьків у вихованні і розвитку дітей, навичок усвідомленого батьківства у молоді, попередження ризиків виникнення випадків відмови від дитини.

Об'єкти – соціально вразливі сім'ї; підлітки, молодь;

Суб'єкти – заклади, установи освіти, спеціальної освіти, позашкільної освіти; культури і дозвілля, спорту, медицини (клініки і відділення дружні до молоді); центри соціальних служб, соціальні центри укріплення сім'ї; центри і служби зайнятості, громадські об'єднання і організації, світського і релігійного характеру, сусідські об'єднання тощо, що функціонують у ТГМ, діяльність яких спрямована на підтримку сімей з дітьми, молоді.

Форми: консультування, активне / інтерактивне навчання, виховання, соціально-педагогічна і психологічна допомога, підтримка, соціальна терапія (індивідуальна, групова, сімейна, мережева), медіація (посередництво), спільна діяльність і дозвілля, відпочинок тощо.

Механізми практичної реалізації: соціально-психологічні служби закладів освіти, центри соціальних служб, соціальні центри укріплення сімей, школи радісного батьківства та усвідомленого батьківства, служби діалогу, консультативні пункти, центри дозвілля та відпочинку, творчості і спорту, інше.

Соціальний (кризовий) патронат – це форма соціального захисту сімей з дітьми, що передбачає системні дії міждисциплінарної команди фахівців соціальної сфери, спрямовані на роботу з кровною (біологічною) сім'єю на ранніх стадіях

неблагополуччя (у „виявительному” (вчасно виявлені), а не лише „заявительному” (самі звернулися) режимі) та її соціально-педагогічну реабілітацію і локалізацію ризиків виникнення випадків відмови від дитини.

Такий вид патронату передбачає надання суб'єктами ТГМ послуг соціально-економічного, інформаційного, соціально-просвітницького, соціально-психологічного, соціально-педагогічного, соціально-медичного, соціально-правового, іншого характеру та соціальної підтримки і захисту, орієнтованих на потреби сімей з дітьми, допомогу у подоланні складних життєвих обставин і попередження ризиків відмови від дитини, соціально-педагогічну реабілітацію сімей та соціальний захист дітей, збереження їх права на життя і розвиток, виховання у рідній (кровній) сім'ї, а також активну роботу з біологічними батьками задля активізації їх ресурсів у подоланні сімейної кризи, неблагополуччя.

Мета: соціально-педагогічна реабілітація, збереження кровної, біологічної сім'ї та відновлення виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу батьків щодо розвитку та позитивної соціалізації дітей.

Соціально-педагогічна реабілітація сім'ї – це процес відновлення основних соціальних функцій сім'ї, педагогічної спроможності щодо виховання і розвитку дітей, психічного, морального здоров'я її членів та соціального статусу.

Об'єкти – сім'ї у складних життєвих обставинах (кризові) сім'ї, асоціальні сім'ї, неповні сім'ї, вагітні жінки, сім'ї „маленьких мам”, які виступають безпосередніми отримувачами послуг і складають групу ризику по соціальному сирітству.

Суб'єкти – соціальні служби і центри різних форм власності: центри соціальних служб, соціальні центри укріплення сім'ї; органи і заклади соціального захисту і соціальної підтримки дітей, сімей, молоді: центри соціально-психологічної реабілітації дітей; центри соціально-психологічної допомоги; соціальні центри матері та дитини; медичні установи і заклади (жіночі консультації та пологові будинки і школи відповідального батьківства при них), освітні заклади, установи управління внутрішніх справ (дільничні поліцейські, представники Національної поліції превенції, ювенальної превенції (Національної поліції України у справах дітей)); центри професійної орієнтації; служби зайнятості населення тощо.

Форми: кризова інтервенція, соціально-педагогічна реабілітація, соціальний супровід і патронаж, ведення випадку, інтенсивна сімейна терапія, сімейні групові наради, відділення денного перебування, сімейний патронаж.

Механізми: соціальна угода, індивідуальний план-програма соціально-

педагогічної реабілітації сім'ї, моніторинг, план розвитку сім'ї.

Запровадження *інституту патронатних вихователів*, створення сімей патронатних вихователів є одним з важливих напрямів даного етапу превенції соціального сирітства і найменш травмуючою для дитини, яка потрапила у СЖО, моделлю соціальної допомоги і захисту, куди влаштовують дитину під час активної роботи з її біологічною сім'єю. „Патронат над дитиною – це комплексна послуга, яка передбачає тимчасовий догляд, виховання та реабілітацію дитини в сім'ї патронатного вихователя у період подолання дитиною, її батьками складних життєвих обставин” [467], а також, у разі неможливості повернення дитини до біологічної сім'ї, в період прийняття рішення щодо альтернативного догляду дитини – її усиновлення, влаштування під опіку / піклування родичів, до прийомної сім'ї, ДБСТ тощо.

Профілактичний рівень – *рівень формальної превенції*, яка виступає механізмом компенсації наслідків соціальних проблем і реалізується у вигляді соціальної профілактики. В контексті досліджуваної теми, *соціальна профілактика* – це етап спеціальних заходів держави і суспільства щодо вирішення існуючих вже соціальних проблем дітей, молоді, які залишилися без опіки / піклування рідних, біологічних батьків та відновлення їх права на виховання в сім'ї, сімейному середовищі, а також локалізація та недопущення повторного виникнення випадку соціального сирітства – вторинного і реплікативного сирітства.

Даний рівень превенції соціального сирітства передбачає запровадження: 1) опікунського (сімейного) патронату, як механізму забезпечення прав дітей, які вже мають статус дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання в сім'ї через усиновлення або влаштування до альтернативних сімейних форм виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, малі групові будинки); 2) постпіклувального (постінтернатного) патронату – підготовка і соціальна адаптація колишніх вихованців інтернатних установ, альтернативних форм догляду, до самостійного життя; 3) підготовку кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі, створення і популяризацію інституту прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, малих групових будинків, інших альтернативних сімейних форм догляду дітей.

Мета – відновлення і забезпечення права бездоглядної, безпритульної дитини, дитини, позбавленої батьківського піклування на виховання в сім'ї, сімейному середовищі, її інтеграція у суспільство.

Завдання: ресоціалізація дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, профілактика вторинного сирітства і запобігання відтворенню

соціального (реплікативного) сирітства серед колишніх вихованців альтернативних форм догляду та їх підготовка й соціальна адаптація до самостійного життя.

Опікунський (сімейний) патронат, ми розглядаємо як форму соціально-захисної діяльності щодо дітей з аморальних (антисоціальних) сімей, який передбачає, в залежності від ступеню ризику і глибини деградації батьківської / біологічної сім'ї, наступні дії:

– вилучення дітей і влаштування у сім'ї тимчасового перебування, заклади соціального захисту дітей (сім'ї патронатних вихователів, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, центри соціальної підтримки дітей тощо);

– надання дитині статусу „дитини, позбавленої батьківського піклування” та включення її до єдиного реєстру – банку даних дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою її подальшого, можливого усиновлення, влаштування в альтернативні сімейні форми догляду дітей (приймна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, малий груповий будинок).

Об'єкти – бездоглядні і безпритульні діти з аморальних (антисоціальних) сімей; діти, позбавлені батьківського піклування.

Суб'єкти – соціальні служби у справах дітей, органи опіки і піклування, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, соціальні центри укріплення сім'ї, органи і заклади соціального захисту дітей і соціальної підтримки, установи та заклади альтернативних форм догляду дітей; освітні установи і заклади, громадські організації соціально-педагогічного, превентивного спрямування.

Форми – відновлення батьківських прав, реінтеграція вихованців з альтернативних форм догляду до біологічних сімей, встановлення опіки / піклування з боку родичів, сімейні форми життєвого устрою дітей (прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, малі групові будинки).

Механізми – перехід дітей на виховання до постійних форм сімейного життєвого устрою через етап патронатної сім'ї, сімейної виховної групи із подальшим супроводом.

Постпіклувальний (постінтернатний) патронат – це форма соціального захисту вихованців – випускників альтернативних форм догляду, що включає комплекс заходів, спрямованих на запобігання *реплікативному (повторний сценарій) сирітству* [454] та передбачає роботу із життєвого устрою, освіти, просвіти, профорієнтації й професійної освіти, соціальної адаптації вихованців – випускників альтернативних форм догляду (віком до 23 років) до самостійного життя, їх

працевлаштування, з метою попередження подальшого влаштування вже їх власних дітей до альтернативних форм догляду.

Об'єкти – діти, позбавлені батьківського піклування; вихованці і випускники альтернативних форм догляду віком до 23 років; усиновителі, опікуни і піклувальники; сім'ї, які взяли на виховання дітей з дитячих будинків, інтернатних закладів, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, малі групові будинки, біологічні сім'ї.

Суб'єкти – органи і заклади соціального захисту дітей та молоді, соціальні служби у справах дітей, органи опіки і піклування, соціальні центри різних форм власності; освітні установи і заклади; установи охорони здоров'я; центри професійної орієнтації, служби зайнятості населення, кадрові агентства; установи культури і спорту; громадські організації соціально-педагогічного, превентивного спрямування.

Форми – соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальне житло.

Механізми – моніторинг, супровід, план соціальної адаптації випускника, наставництво.

Паралельно із цим, на даному етапі профілактики соціального сирітства, важливими аспектами діяльності фахівців соціальної роботи є *підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі*, створення і популяризація інституту прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, малих групових будинків, інших сімейних форм альтернативного догляду дітей, а також *робота з сім'ями, які взяли на виховання дітей з дитячих будинків, інтернатних закладів*, що передбачає їх психолого-педагогічний і соціальний супровід задля виключення випадків повернення дитини назад до державних установ.

Реорганізаційно-мобілізаційний рівень – *рівень конструктивної превенції*, як механізму створення організаційних умов для наступної, ефективної превентивно-профілактичної роботи, який є основою для рішень щодо запобігання явищу соціального сирітства та передбачає:

1) в межах реформування державної інтернатної системи, *реорганізацію, реструктуризацію державних інтернатних установ*, їх перетворення у різнопрофільні центри соціально-педагогічної підтримки сімей, дітей та молоді, паліативно-реабілітаційні центри для дітей і сімей на базі колишніх інтернатних закладів, створення мережі спеціалізованих соціальних центрів допомоги сім'ям і дітям, різних форм власності, соціальні гуртожитки тощо, як спеціального

інституційного (інфраструктурного) ресурсу із запобігання ризикам виникнення соціального сирітства, які надаватимуть різноманітні соціальні послуги дітям і сім'ям, молоді, громаді в цілому;

2) *професійну підготовку (перепідготовку, підвищення кваліфікації) фахівців соціальної сфери до здійснення превенції і профілактики соціального сирітства* в умовах територіальної громади міста, шляхом розробки навчальних курсів, соціально-просвітницьких тренінгів, спецкурсів, напрямків підвищення кваліфікації та їх запровадження до освітньої-професійних програм підготовки майбутніх і програм перепідготовки, підвищення кваліфікації діючих фахівців соціальної роботи, соціальних педагогів, психологів, педагогів і вихователів освітніх закладів, які спрямовані на розвиток їх фахових компетентностей щодо здійснення превенції соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності, недопущення та розв'язання складних життєвих обставин відповідних вразливих категорій дітей та сімей; оволодіння формами, методами і технологіями превенції соціального сирітства у роботі з батьками, дітьми та молоддю, як майбутніми батьками, щодо розвитку у них навичок відповідального, усвідомленого батьківства; технологіями організації та активізації міжвідомчої взаємодії суб'єктів громади щодо превенції соціального сирітства і залучення державних і недержавних соціальних інституцій, громадських організацій, сусідських об'єднань до процесу підтримки сімей з дітьми, які опинилися в зоні ризику по соціальному сирітству, у складних життєвих обставинах.

Слід звернути увагу, що різні види патронату (соціально-педагогічний (докризовий), соціальний (кризовий), опікунський (сімейний), постпіклувальний (постінтернатний)), зазначені нами як складові змістового компоненту системи превенції соціального сирітства у ТГМ, по суті, є спеціальними технологіями соціальної (соціально-педагогічної) роботи з різними типами сімей з дітьми, які перебувають на різних щаблях соціального благополуччя або деградації, та утворюють технологічний компонент системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, який включає конкретні фахові дії, етапи, процедури, форми, методи, методики і техніки превентивно-профілактичної роботи, більш змістову характеристику яких ми представимо далі у п. 3.2.3.

Схематичне зображення структурно-функційної моделі системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міставідображено нами на рис. 3.2.

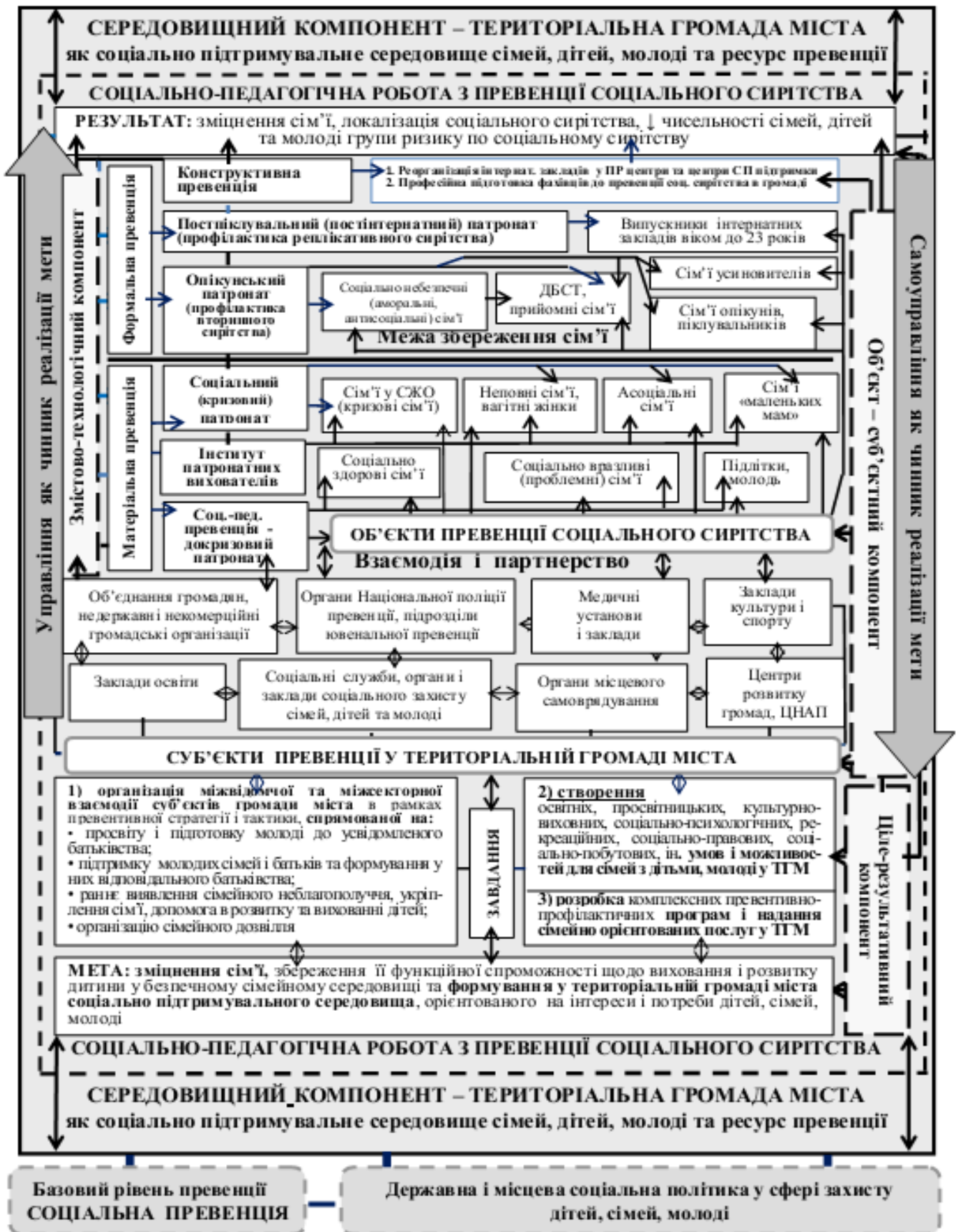

Рис. 3.2. Структурно-функційна модель системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста

Продовжуючи розв'язання виявленої нами суперечності між об'єктивною потребою суспільства в ефективно діючій системі превенції соціального сирітства на мікро- (рівень окремої сім'ї, особистості та її найближчого оточення), мезо- (регіональний, місцевий рівень, територіальних громад), макро- (рівень держави) рівнях та відсутністю цілісної теорії і практики її організації, недостатністю змістовно-технологічного й нормативно-правового забезпечення, наступним кроком дослідження стане розкриття саме *технологічного компоненту* системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

Характеризуючи технологічний компонент досліджуваної системи, варто зазначити, що це своєрідний політехнологічний комплекс, який інтегрує в собі низку спеціалізованих (більш вузько спрямованих) *технологій, форм, методів, етапів* соціальної (соціально-педагогічної) роботи, які є основними його елементами, що спрямовані на досягнення кінцевої мети превенції соціального сирітства. Враховуючи все це, під *технологією соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста* ми розуміємо сукупність впорядкованих, цілеспрямованих і координованих дій (етапів, операцій) суб'єктів ТГМ, що спрямовані на взаємодію з об'єктами групи ризику по соціальному сирітству задля розв'язання завдань превенції соціального сирітства і отримання вимірюваного результату – укріплення сім'ї і збереження її функційної спроможності щодо повноцінного виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації дитини, а також перетворення територіальної громади міста у сприятливе для сімей, дітей та молоді середовище, шляхом залучення й активізації ресурсів її суб'єктів та об'єктів, як потенційних суб'єктів превенції, надання сімейно орієнтованих послуг на рівні громади.

Беручи за основу дане визначення та виокремлюючи ключові елементи технологічного компоненту системи, нашим наступним кроком буде характеристика найбільш доцільних технологій, форм, методів, етапів соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в межах її складників: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю щодо превенції соціального сирітства; 2) підготовки фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю у межах територіальної громади міста; 3) соціальної роботи щодо залучення й активізації громади міста до превенції соціального сирітства і перетворення її у громаду соціально-педагогічного спрямування, сприятливу для дітей, сімей та молоді.

Отже, першому нашому узагальненню будуть підлягати технології, форми і

методи соціально-педагогічної роботи з сім'єю щодо превенції соціального сирітства.

„Технологія (від грецької – мистецтво, майстерність, вміння й учіння) – це система знань про способи і засоби обробки та якісної зміни об'єкту” [691, с. 5]. „Соціальні технології – ...являють собою практику алгоритмічного застосування оптимальних способів зміни і регулювання соціальних відносин та процесів” [689, с. 8]. Соціально-педагогічна технологія – це один із визначених на підставі попереднього досвіду та обґрунтованих шляхів досягнення певної соціально-педагогічної мети [394, с. 49–50]. Вона може розглядатися: як обґрунтування (опис) етапів, методів та засобів соціально-педагогічної діяльності, що забезпечують досягнення певного результату; як доцільна, оптимальна послідовність діяльності, яка спрямована на досягнення певної соціально-педагогічної мети [777, с. 42].

Як зазначалося нами раніше, при характеристиці змістового компоненту системи, важливою технологією роботи з сім'єю є **патронат** (соціально-педагогічний (превентивний, докризовий), соціальний (кризовий), опікунський (сімейний), постпідклубальний (постінтернатний), який ми розглядаємо як *спеціальну модель підтримки, захисту об'єктів превенції соціального сирітства*, які перебувають на різних щаблях соціального благополуччя або деградації, *соціально-педагогічну технологію превентивно-профілактичної роботи, що застосовується до різних типів сімей, дітей, молоді задля активізації їх внутрішніх і зовнішніх ресурсів щодо допомоги і самопомоги у розв'язанні ситуацій ризику соціального сирітства*.

Розкриваючи види патронату, як соціально-педагогічної технології превенції соціального сирітства, під **соціально-педагогічним (превентивним, докризовим) патронатом** ми розуміємо *модель соціально-педагогічної підтримки сім'ї* задля ефективного виконання нею соціальних і соціалізуючих функцій, шляхом створення комплексу освітніх (просвітницьких), соціально-виховних, рекреаційних, соціально-правових умов і можливостей та послуг із запобігання ситуаціям ризику соціального сирітства, виховання і розвитку дітей. *Метою соціально-педагогічного патронату сімей* є: превенція соціального сирітства і локалізація ризиків його виникнення, формування усвідомленого батьківства, відповідальної позиції батьків у виховання і розвитку дітей, запобігання появі асоціальних, дисфункційних сімей. *Завданнями* – раннє виявлення сімейних проблем, укріплення сімей, підвищення рівня психолого-педагогічної освіченості батьків, допомога у розвитку і вихованні дітей, організації дозвілля. *Основними етапами реалізації технології* соціально-педагогічного (превентивного) патронату є: моніторингово-діагностичний, інформаційно-

просвітницький (освітній), консультативно-захисний, що включають форми та методи роботи соціального педагога/соціального працівника, спрямовані на вимірюваний результат – відсутність та зменшення випадків відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності.

Соціальний (кризовий) патронат – це технологія соціальної роботи з кровною (біологічною) сім'єю на ранніх стадіях неблагополуччя у „виявительному” (вчасно виявлені), а не лише „заявительному” (самі звернулися) режимі, метою якої є реабілітація кровної сім'ї, її збереження задля подальшого ефективного виконання нею основних функцій щодо виховання і розвитку дітей, на підставі укладання соціального договору з сім'єю про надання необхідних послуг (соціально-економічних, інформаційних, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, правових) та найоптимальнішої допомоги і підтримки, а також розвиток *інституту патронатної сім'ї* – сім'ї патронатних вихователів (сім'ї тимчасового перебування дитини, під час активної роботи з її біологічною сім'єю). „Патронат над дитиною – це комплексна послуга, яка передбачає тимчасовий догляд, виховання та реабілітацію дитини в сім'ї патронатного вихователя у період подолання дитиною, її батьками складних життєвих обставин” [476], а також, у разі неможливості повернення дитини до біологічної сім'ї, в період прийняття рішення щодо альтернативного догляду дитини – її усиновлення, влаштування під опіку/піклування родичів, до прийомної сім'ї, ДБСТ тощо.

Розкриваючи сутність *технології опікунського (сімейного) патронату* як складової частини рівня соціально-педагогічної профілактики соціального сирітства у територіальній громаді міста, ми розглядаємо її як комплекс послідовних дій суб'єктів превенції спрямованих на соціальний захист дитини, її права на виховання в сім'ї, сімейних формах виховання (усиновлення, опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) і профілактику вторинного сирітства.

Вторинне сирітство – це явище „відмови від раніше усиновлених, взятих на виховання або під опіку/піклування дітей, наслідком якої є моральна або психічна деградація дитини” [147, с. 138]. Вторинне соціальне сирітство формується двома шляхами: 1) відмовою прийомних батьків від дітей через виявлення в них фізичних чи психічних відхилень, відсутніх або прихованих у момент усиновлення; 2) вилученням дитини із прийомної родини, яка нездатна виконувати належні функції по вихованню усиновленої дитини [146, с. 282–283].

Серед основних категорій сімей, які є об'єктами даного профілактичного рівня і

підпадають під сімейний патронат ми визначаємо: групу соціально небезпечних сімей, що включає аморальні, антисоціальні сім'ї; сім'ї усиновителів, опікунів, піклувальників; прийомні сім'ї, які взяли на виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дитячі будинки сімейного типу.

Під *технологією постопікунського (постінтернатного) патронату* ми розуміємо комплекс послідовних дій та заходів суб'єктів соціальної (соціально-педагогічної) роботи з превенції соціального сирітства, спрямованих на соціальну адаптацію і запобігання відтворенню соціального (реплікативного) сирітства серед колишніх вихованців інтернатних установ, ДБСТ та прийомних сімей віком до 23 років.

Реплікативне сирітство – це „...відтворення соціального сирітства наступними поколіннями, відображення високої здатності негативних субкультур до самоповторення, тобто відтворення сімейної неуспішності” [454, с. 13]. Воно тісно пов'язане, з нашої точки зору, із великою вірогідністю продукування випускниками інтернатних установ, у своєму самостійному дорослому житті, по відношенню вже до власних дітей, помилок сімейного виховання та перетворення їх на соціальних сиріт і тому, в межах превентивних дій та локалізації явища соціального сирітства, постінтернатний патронат є важливою технологією соціальної (соціально-педагогічної) роботи з превенції у громаді.

Крім зазначених вище різних видів патронату технологічний компонент системи соціальної (соціально-педагогічної) роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста включає й різні *форми і методи соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, громадою*, які виступають практичним інструментарієм превентивно-профілактичної практики.

Форми соціальної (соціально-педагогічної) роботи – це способи організації взаємодії соціального працівника (фахівця із соціальної роботи), соціального педагога з отримувачами соціальних послуг, спрямовані на створення умов для їх позитивної активності, вирішення відповідних завдань надання допомоги та підтримки [303, с. 77]. *Форми роботи в громаді* – це організаційна система діяльності суб'єктів соціально-педагогічної роботи на рівні громади, а також система взаємодій між суб'єктами і між суб'єктами та об'єктами соціально-педагогічної роботи [46], які найбільш доцільні для досягнення мети превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

У межах практики соціальної (соціально-педагогічної) роботи з превенції

соціального сирітства, існує багато різноманітних *форм діяльності*, які можна класифікувати:

1) за кількісним складом учасників:

– індивідуальні (робота з окремою людиною через візити у сім'ю, зустрічі, співбесіди, індивідуальні та он-лайн консультації, телефонні розмови, інше);

– групові (робота з малою групою, сім'єю шляхом бесід, дискусій, диспутів, тренінгів, workshops (воркшопів), групи взаємодопомоги, сімейні групові наради, конкурси тощо);

– масові (робота з великою кількістю людей – громадою через акції, святкові дні – міста, мікрорайону, тематичні дні, „соціальні толоки” в громаді, спортивні свята, тижні сім'ї, фестивалі, конференції, громадські квести тощо);

2) за домінуючим засобом впливу:

– вербальні (лекції, бесіди, диспути);

– практичні (аукціони, тренінги, workshops (воркшопи), ярмарки послуг тощо);

– наочні (газети, плакати, соціальна реклама, показ відеофільмів тощо);

– цифрові (електронні – переведення певної інформації з аналогового у цифровий формат для її легшого подальшого просування і використання на сучасних електронних девайсах, що подають ігрові, діагностичні, навчальні, інформаційно-просвітницькі, моделюючі, облікові, організаційно-захисні „он-лайн” заходи);

3) за змістово-функціональним призначенням: діагностичні, захисні, інформаційні, превентивно-профілактичні, навчальні, розважальні, дозвіллієві, культурно-просвітницькі форми, форми активізації і розвитку особистості, навичок, середовища тощо.

Розкриваючи сутність поняття „методи” у контексті дослідження, знаходимо, що *„методи соціальної роботи* – це комплекс професійних заходів та прийомів, спрямованих на досягнення завдань, які визначаються соціальною політикою [60, с. 170]; сукупність прийомів і способів, що використовуються для стимулювання й розвитку потенційних можливостей особистості, конструктивної діяльності, спрямованої на зміну несприятливої життєвої ситуації чи розв'язання проблем отримувача соціальних послуг і досягнення різноманітних професійних цілей соціального працівника (фахівця із соціальної роботи)” [303, с. 78].

Перелік методів надзвичайно різноманітний і їх вибір залежить від багатьох чинників: складності вирішуваної проблеми, особливостей суб'єктів соціально-педагогічного процесу, їх особистісних і професійних якостей, психофізіологічних

особливостей отримувачів соціальних послуг, характеру взаємовідносин між соціальним педагогом, соціальним працівником і клієнтом, умов, в яких здійснюється допомога й підтримка тощо.

Власний досвід дослідника у соціально-педагогічній діяльності та проведений аналіз теорії і практики соціальної (соціально-педагогічної) роботи показує, що в рамках превентивної діяльності соціального педагога і соціального працівника у громаді варто використовувати різноманітні методи, що носять мультидисциплінарний / міждисциплінарний характер, які з'явилися та набули розвитку в межах різних наук про людину, зокрема – педагогіки, психології, соціології, власне соціальної педагогіки та соціальної роботи. Враховуючи все це, *методи соціально-педагогічної роботи превентивного спрямування можна класифікувати на [47; 60; 89; 125; 288; 395; 407; 424; 481; 631; 691; 784]:*

1. *Педагогічні методи*, що здебільшого, є різновидами виховних методів і спрямовані на виховання, перевиховання, корекцію, реабілітацію, навчання соціального досвіду. Це методи формування свідомості (переконування, навіювання, приклади, диспути, тощо); методи організації діяльності (вправляння, тренування, доручення, творчої гри); методи стимулювання діяльності (заохочення, покарання, схвалення, „вибух”, позитивне та негативне підкріплення, змагання); методи самовиховання (самоаналіз, самонаказ, самоконтроль, самонавіювання).

2. *Психологічні методи*, які застосовують із метою діагностування особливостей індивіда (окремого члена сім'ї), соціальної групи (у нашому випадку – сім'ї). Це методи психодіагностики (тести інтелекту та здібностей, малюнкові та проєктивні тести, особистісні опитувальники, соціометрія, тощо); а також методи, які забезпечують зняття психологічного навантаження і пошук ресурсів, мотивацію на розв'язання клієнтом власних проблем: психотерапевтичні методи (психодрама, соціодрама, ігрова терапія, психосоціальна терапія, сімейна психотерапія, поведінкова терапія, тощо); короткотермінова терапія спрямована на вирішення, що орієнтована на сильні сторони клієнта у розв'язанні його проблем, пошук ресурсів (методика „розмова вільна від проблем”, метод шкалювання; техніка „питання про мету”, „питання про диво”, тощо); психокорекційні методи (психогімнастика, арт-терапія, казкотерапія); психологічне консультування; аутотренінг, симуляційні ігри (ділові та рольові ігри).

3. *Соціологічні методи*, які використовують для збору інформації щодо окремих суспільних проблем і визначення ставлення людей до них. Переважно це

спостереження, методи опитування (інтерв'ю, анкетування, фокус-група), методи аналізу документів (традиційний аналіз, контент-аналіз), біографічний метод, експертна оцінка.

4. *Соціально-педагогічні методи* – це методи діяльності соціального педагога щодо організації соціального виховання, які спрямовані на розв'язання проблем клієнта, активізацію його внутрішнього потенціалу і підтримку. Вони включають:

4.1. *аналіз соціуму* (або соціальну паспортизацію), що передбачає збір статистичних даних, за допомогою яких можна охарактеризувати життєву ситуацію групи людей чи окремої особистості в певному соціумі [691, с. 91, п. 3.1.];

4.2. *метод вуличної роботи*, суть якого полягає у наданні соціальними службами послуг своїм клієнтам на вулиці. У вуличній роботі виділяють два напрями [288; 646]:

– „*аутріч-робота*”, яка спрямована на залучення представників цільової групи з вулиці до соціального закладу, де їм нададуть соціальні послуги і допомогу. Цей різновид роботи найчастіше застосовують щодо безпритульних і бездомних дітей;

– „*детач-робота*”, яка покликана надавати соціальну підтримку безпосередньо і тільки на вулиці, в середовищі життєдіяльності певної соціальної групи. Вона доцільна для соціальної роботи з такими цільовими групами, які достатньо адаптовані до проживання на вулиці, для яких таке середовище є більш-менш прийнятним;

4.3. *метод „рівний-рівному”* – 1) спосіб надання та поширення достовірної інформації шляхом довірчого спілкування ровесників в межах організованої (акції, тренінги) та неформальної роботи (спонтанне спілкування), яку проводять спеціально підготовлені підлітки та молоді люди; 2) спосіб „навчання рівних рівними”, тобто йдеться про надання інформації в середовищі людей „рівних” між собою за різноманітними ознаками (цінності, проблеми, професія, соціальний рівень, хобі, інтереси, вік, тощо).

4.4. *методи роботи в громаді*, що засновані на взаємодії соціального працівника/соціального педагога з представниками різних суспільних груп та організації соціально-педагогічної роботи на місцевому територіальному рівні, у мікрорайоні. Вони включають: методи оцінки потреб громади (метод визначення пріоритетності проблем „Матриця”), методи і технології активізації і розвитку громади (метод картування громади, метод клубної роботи), тощо.

4.5. *спеціальні методи* в соціально-педагогічній діяльності, а саме: патронат над дитиною, супровід, консультування телефоном, реалізація психотерапевтичної функції, медіація, тренінг [487; 652; 784]:

4.5.1. *Патронат над дитиною* – форма опіки, при якій діти, що залишилися без опіки, передаються на виховання іншим громадянам за договором на певний строк (діти до 4-х років передаються органам охорони здоров'я, а діти віком від 4-х до 14 років – органам освіти); патронат над дітьми – інноваційна соціально-педагогічна система взаємодій фахівців соціальної сфери, патронатних вихователів, рідних батьків, родичів дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах. Це процес спільної діяльності, під час якої особи, групи чи спільноти безпосередньо чи опосередковано впливають одне на одного, виявляють взаємну зацікавленість й відповідальність, допомогу й співпрацю.

Патронаж – це індивідуальна діяльність фахівця, завдяки якій сім'я (клієнт) отримує конкретну допомогу і підтримку від соціальної служби, покликаної мобілізувати і підвищити її адаптаційні можливості (Л. Меленець).

4.5.2. Соціальний супровід – це комплексний метод, який забезпечує створення умов для прийняття розв'язків у складних життєвих ситуаціях. Супровід включає: діагностику проблеми; інформацію про способи розв'язання проблеми; консультацію на етапі прийняття рішення і розробку плану дій; первинну допомогу при реалізації плану. Основний принцип супроводу „не нашкодь”, забезпечення умови надати допомогу „самому собі” або „допомога заради самопомоги”.

4.5.3. *Консультування телефоном* – це процес телефонного діалогу, що спрямований на пошук рішення, розв'язання проблеми, підтримку, допомогу.

4.5.4. *Медіація* – методика посередництва при розв'язанні конфлікту – це створення атмосфери, при якій люди можуть відкритися, знайти спільну мову і виробити свої власні рішення задля розв'язання конфлікту.

4.5.5. *Тренінг* – „training” в пер. з англ. – „підготовка, тренування, навчання (на практичних заняттях або в умовах наближених до реальних), навчання досвідом”. Навчання досвідом передбачає, що присутні мають можливість поділитися і обмінятися між собою своїми знаннями та проблемами, а також попрацювати разом для пошуку рішення.

5. *Методи власне соціальної роботи*, а саме: *методи індивідуальної соціальної роботи* (реалізуються в ситуації „один на один”, коли соціальний працівник спільно з клієнтом вирішує його особистісні і соціальні проблеми), *методи групової соціальної роботи*, *методи соціальної роботи в мікросоціальному середовищі*.

Найпоширенішими *методами індивідуальної соціальної роботи* є: метод кейс роботи (М. Річмонд), метод вирішення проблем (Х. Перлман), психосоціальний метод

(Ф. Холліс), метод втручання (Г. Рід та Енштейн), метод поведінкового підходу, метод екологічного підходу, метод психологічного підходу (О. Ранк), кризово-орієнтований метод, раціональний метод (Г. Вегнер), біографічний метод (Є. Холостова, Л. Гусякова), метод терапії реальністю (М. Глассер) [60, с. 172–175; 303, с. 78–79; 876, с. 316–318; 878]:

– *метод кейс роботи* – „*case work*” – так вперше назвав роботу „дружніх візитерів” англійський лідер благодійності Чарльз Лох. „*Case*” – в пер. з англ. випадок; обставини, становище; справа, історія; факт [877]. Весь процес соціальної кейс роботи за М. Річмонд полягає в єдності 4 структурних елементів: 1) ретельне дослідження; 2) точний діагноз; 3) кооперація з усіма можливими джерелами соціальної допомоги – непрямий вплив (*indirect action*); 4) вплив (*treatment*), а точніше – прямий вплив (*direct action*), безпосередня індивідуальна робота спеціаліста з клієнтом, яку М. Річмонд називала як вплив „розум на розум” (*mind upon mind*) [878, с. 101–102]. Як можна помітити, перші два – це власне „соціальний діагноз”, два наступні – процес безпосередньої роботи по вирішенню розкритої проблеми. Для визначення соціального діагнозу М. Річмонд рекомендувала збирати і піддавати дослідженню всілякі факти з життя клієнта, його сім’ї, а також інформацію про нього із зовнішніх джерел (близьких і далеких). Для збору відомостей пропонувалося опитувати самого клієнта і його сім’ю, родичів, вивчати медичні карти, шкільну документацію, розмовляти з роботодавцями, сусідами, працівниками соціальних служб, з’ясувати житлову й економічну ситуацію сім’ї тощо. Всі ці факти, взяті разом, характеризують проблемну ситуацію і вже містять інформацію про можливі способи її виправлення, що також є важливим при організації превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства з сім’єю, дітьми та молоддю, громадою.

– *метод вирішення проблем* ґрунтується на базовому постулаті психодинамічної концепції, згідно з яким все людське життя є „проблемно-вирішальним процесом”. Завдання фахівця полягає в тому, щоб допомогти людині/клієнту розібратися у складних обставинах;

– *психосоціальний метод* полягає у з’ясуванні причин девіантної чи дезадаптивної поведінки людини, створенні „історії хвороби клієнта”. Метод передбачає комплексну діагностику „особистості в ситуації”, при зацікавленій участі самого отримувача соціальних послуг. Психосоціальний метод інтенсивно застосовується у випадках усвідомлення клієнтом своїх індивідуальних і соціальних

проблем, наприклад проблем, пов'язаних зі здоров'ям;

– *метод втручання* являє собою сукупність дій для полегшення сприймання клієнтом актуальних проблем. Визначення стану проблеми і точного виконання завдань є головними складовими успішного вирішення цієї проблеми.

В рамках методу втручання важливими його складовими є технології: *модель оцінювання і оцінки потреб* клієнта (в нашому випадку оцінка потреб сімей з дітьми, молоді груп ризику по соціальному сирітству), *стратегія раннього втручання*, *технологія ведення випадку* [303, с. 148–184; 446, с. 13–36].

Змістовно адаптуючи наведені технології до проблеми нашого дослідження можемо зазначити, що:

1. *Оцінювання* може розглядатися як *фундаментальна технологія*, орієнтована на визначення потреб дитини, сім'ї у СЖО, системний моніторинг процесу соціального захисту (допомоги, підтримки, надання послуг тощо) і досягнутих результатів, аналіз фінансових, соціальних витрат і прогнозування ефективності захисту, а також – це певний процес визначення базових даних, необхідних для подальшого планування результативної превентивної і соціально-захисної діяльності міждисциплінарної команди фахівців ЦСС у роботі з сім'ями з дітьми щодо подолання складних життєвих обставин.

Компонентами оцінювання є різні види оцінки, які одночасно постають його інструментом – сукупністю методів, за допомогою яких визначаються нагальні потреби індивіда (дитини), групи, громади, суспільства, та частиною циклу оцінювання. Розрізняють наступні типи оцінки: *оцінку потреб*, *оцінку процесу*, *оцінку результатів (впливу)*, *економічну оцінку* [446, с. 13]. Звернемо увагу на перший вид оцінки, у зв'язку із близькістю щодо поставлених нами завдань.

Оцінка потреб проводиться для зібрання вичерпної інформації щодо рівня задоволення потреб дитини і сім'ї, для того, щоб мати картину їх життєвих обставин та скерувати процес визначення необхідного типу втручання. Виділяють *два рівні оцінки потреб*: первинний – початкова оцінка; вторинний – комплексна оцінка. *Оцінка потреб дитини і сім'ї* – це гнучкий процес збору, обробки, систематизації, узагальнення й аналізу інформації щодо стану та життєвих обставин дитини з метою визначення необхідних видів та обсягів послуг, їх впливу в ході подолання складних життєвих обставин [446, с. 13–14].

Оцінка є обов'язковою складовою соціального (соціально-педагогічного) супроводу, супроводження, ведення випадку, соціального інспектування.

2. *Стратегія раннього втручання* – розглядається нами як інтегрована технологія соціальної (соціально-педагогічної) роботи, яка включає дві складові категорії: *стратегію* – як бачення перспективи розвитку, досягнення мети, що передбачає вироблення й дотримання основних принципів певної діяльності (у нашому випадку – превентивної, соціально-захисної діяльності) та *втручання* – це комплекс дій, спрямованих на досягнення результату (авт. – соціальної захищеності бездоглядної дитини). Таким чином, стратегія втручання – це загальний підхід до процесу надання допомоги [303, с. 144].

Розрізняють такі *види стратегії раннього втручання*: кризове і термінове.

Стратегія кризового втручання – має на меті пом'якшення наслідків кризи, яку переживає клієнт (бездоглядна, безпритульна дитина, сім'я, її члени), відновлення соціального статусу, фізичного та душевного стану, запобігання адиктивній та делінквентній поведінці особистості, відновлення чи компенсація втрачених функцій організму, обмежень життєдіяльності, а також підтримку оптимального інтелектуального, психічного, соціального рівня та якості життя для досягнення соціальної і матеріальної незалежності, соціально-професійної адаптації і інтеграції в суспільство [303, с. 161–168].

Стратегія термінового втручання – передбачає надання комплексу оперативних соціальних послуг, спрямованих на усунення загрози життю та здоров'ю дитини або її оточенню. Під загрозою життя та здоров'ю дитини розуміють, перш за все, жорстоке поводження з нею у будь-яких умовах існування: сім'ї, школі, позашкільному закладі, на вулиці тощо [303, с. 161–169].

Жорстоке поводження з дитиною – це будь-яка форма фізичного, психічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї чи поза нею [303, с. 62–63].

З точки зору порушення прав дитини жорстоке поводження вирізняють як: ігнорування потреб дітей, порушення їх прав; брак догляду за ними; ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі); байдуже ставлення батьків, відчуження, черствість, безвідповідальність; бездіяльність батьків щодо дитини у скрутні; насильство у всіх видах; брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини; ігнорування її вікових особливостей; авторитарний стиль спілкування з дитиною; нехтування дитиною; обман дитини [303; 439, с. 19].

Наведена технологія, напряду відповідає меті та завданням соціального (кризового) патронату і соціального захисту дітей у СЖО, передбачає врахування

соціально-психологічних особливостей кожної конкретної дитини (її сім'ї) і є важливим інструментом профілактичного етапу системи превенції в частині соціального патронату сімей з дітьми.

3. *Технологія ведення випадку* є однією з ключових технологій соціальної (соціально-педагогічної) роботи, спрямованої на розв'язання психологічних, міжособистісних, соціальних та інших проблем шляхом встановлення безпосередньої взаємодії між соціальним працівником і клієнтом (у нашому випадку – між соціальним педагогом, соціальним працівником і сім'ями з дітьми у СЖО). Таким чином вона є роботою над конкретною проблемною ситуацією (авт. – ситуацією ризику соціального сирітства, бездоглядності і безпритульності дитини). Особливість технології – об'єднання і певний моніторинг ситуації, залучення інших інституцій, і здійснення координації дій з метою розвитку клієнта (дитини), його оточення, і відстеження результату [303, с. 151–158].

Технологія ведення випадку інтегрує в собі інші технології діяльності соціальних служб (соціально-психологічної служби притулку), а саме: оцінку потреб дитини, раннє втручання, соціально-педагогічний супровід та ін. [303, с. 151].

Основні принципи ведення випадку – міждисциплінарна та міжвідомча взаємодія і співпраця, спадкоємність діяльності, формування особливої соціальної культури суспільства (сімейного мікро середовища) [303, с. 152].

Ведення випадку – це процес ідентифікації людини, що має специфічні соціальні потреби, розробки і реалізації плану, за яким соціальні, освітні і медичні ресурси використовують найбільш ефективно з метою досягнення оптимального результату для клієнта за найменших витрат [303, с. 151–158].

Головна мета ведення випадку – оптимізувати функціонування клієнта, який має комплексні потреби, надаючи йому якісні й ефективні послуги, гарантувати максимальне залучення клієнта (дитини, її сім'ї) до розв'язання власних проблем на всіх етапах ведення випадку [303, с. 149–150].

Наведемо етапи технології ведення випадку у роботі з вразливими категоріями сімей з дітьми [303, с. 151–155]: 1) аналіз повідомлення / інформації про потребу надання соціальних послуг; 2) оцінка потреб особи, сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах; 3) прийняття рішення про надання соціальних послуг з урахуванням індивідуальних потреб отримувача соціальних послуг; 4) підписання договору про надання соціальних послуг між отримувачем та надавачем соціальних послуг, розроблення індивідуального плану надання соціальних послуг; 5) надання

соціальних послуг/здійснення соціального супроводу і їх перегляд; б) проведення моніторингу та оцінки ефективності соціальних послуг/соціального супроводу та закриття випадку. Кожен етап передбачає обов'язкові процедури і певні послуги відповідно до потреб отримувача та з урахуванням поточної ситуації. Дії та заходи наступного етапу ґрунтуються на результатах попереднього.

Слід зазначити, що технологію ведення випадку можна вважати політехнологічною оскільки вона включає технології оцінювання (оцінки потреб), раннього втручання, соціально-педагогічного супроводу, роботи з клієнтом, технології надання послуг як процедурні етапи (кроки, операції, напрямки роботи) алгоритму реалізації самої технології;

– *метод поведінкового підходу* зосереджується на особистісних ресурсах навколишнього середовища, які можуть бути мобілізовані, щоб стимулювати та зберігати мінливу поведінку. В процесі допомоги клієнту модифікація поведінки здійснюється за двома напрямками: оперантна зміна поведінки і респондентна зміна поведінки;

– *метод екологічного підходу* пропонує покращання взаємодії людини і навколишнього середовища на основі позитивного взаємообміну. „Людина – навколишнє середовище” розглядаються як взаємодоповнюючі системи; відтак, отримувач послуг має таке оточення, яке він формує відповідними способами;

– *метод психологічного підходу* передбачає, що соціальний працівник під час надання допомоги має виявляти значно менший, ніж психоаналітики, інтерес до „дитячих” переживань отримувача соціальних послуг. Воля і здатність до змін – ось ті домінанти, що лежать в основі теорії і практики зазначеного підходу;

– *кризово-орієнтований метод* – це комбінований метод, що використовує елементи психотерапії, практичної психології і раціональних дискусій у соціальній роботі. Він застосовується за таких кризових станів, як тривога, почуття сорому, провини, ворожості, загрози життю і здоров'ю тощо;

– *раціональний метод* – альтернатива психоаналітичним моделям індивідуальної роботи. Його мета полягає у зміні свідомості отримувача послуг. Метод застосовують у тих випадках, коли клієнт шукає допомоги в розумінні своєї проблемної ситуації;

– *біографічний метод* – це основний метод створення соціальних біографій, який базується на вивченні особових документів, що дозволяє досліджувати суб'єктивні сторони громадського життя. Цей метод формалізує взаємозв'язок людини із соціальними процесами та ситуаціями. Існують різноманітні форми біографічного

метода: інтерв'ю, свідчення родичів, переписка, фотографії, автобіографічні фрагменти, повідомлення про життя та його етапи тощо;

– *метод терапії реальністю* передбачає, що людині потрібно відчувати свою цінність, любов і повагу до себе, а для цього необхідна відповідна поведінка. Мета методу полягає в тому, щоб допомогти отримувачу послуг зрозуміти власну поведінку і прийняти відповідальність за неї.

Соціальна групова робота – це напрям практичної діяльності, функції якої поширюються на різні галузі людської життєдіяльності – від благоустрою та освіти до адаптації і становлення; практичний метод соціальної роботи, який допомагає особистості розширювати своє соціальне функціонування і через цілеспрямований досвід групи більш ефективно справлятися зі своїми індивідуальними, груповими проблемами чи в мікросоціумі [60, с. 174–175].

Одним із найпоширеніших методів групової соціальної роботи є *метод інтерперсональної допомоги* при роботі в малих групах, де використовується груповий контекст для досягнення як індивідуальних, так і групових цілей. Групова соціальна робота охоплює різні види діяльності: розвиток цілої групи й окремого члена групи, розвиток взаємної допомоги і підтримки членів групи, використання групового процесу для життєдіяльності групи, розвиток автономності в групі [60].

Соціальна робота в мікросоціальному середовищі являє собою професійну допомогу індивідам, групам, колективам, що проживають на єдиній території і мають спільні проблеми. Головними методами професійної соціальної роботи в мікросоціальному середовищі є соціальне планування, планування мікросоціального в середовищі, розвиток територіального самоуправління, соціальні акції в мікросоціальному середовищі, макропрактика [606, с. 172–173].

Варто зазначити, що жоден із методів соціальної роботи не є універсальним. Тому кінцевий результат діяльності соціального педагога, фахівця з соціальної роботи безпосередньо залежить від вдало розробленої технології (алгоритму) / методики (сукупності методів) вирішення наявної проблеми та вміння використовувати різноманітні методи соціальної роботи задля досягнення мети.

Таким чином, *методи соціально-педагогічної превенції щодо соціального сирітства у громаді* ми розглядаємо як сукупність прийомів і способів соціально-педагогічної роботи у територіальній громаді, які використовуються для стимулювання і розвитку потенційних можливостей сім'ї, окремої особистості, громади та конструктивної діяльності суб'єктів громади щодо запобігання причинам

виникнення ризику соціального сирітства, популяризації сімейних цінностей, ідей усвідомленого та відповідального батьківства, зміни несприятливої життєвої ситуації та розв'язання проблем сімей, дітей та молоді.

3.2.3. Середовищний компонент

Розкриваючи нові компоненти системи та компоненти, що набули інноваційного змісту у досліджуваній моделі системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, ми можемо виділити *середовищний компонент*, який, з нашої точки зору, заслуговує на увагу в контексті розгляду громади як простору, в межах якого можна і необхідно будувати соціально-педагогічну роботу з превенції соціального сирітства. Варто відмітити, що, згідно „Концепції превентивного виховання дітей і молоді в системі освіти України”, серед підходів та принципів превентивного виховання виділяють середовищний підхід. Розробники даної концепції В. Оржеховська та С. Кириленко зазначають, що введення середовищного підходу до виховного процесу забезпечує створення простору, у якому цілеспрямована превентивна діяльність надає можливість розвитку особистості учня і сприяє ефективному соціальному становленню особистості і входженню її у соціум [323]. Розвиваючи дану тезу в контексті нашого дослідження, вважаємо, що територіальна громада міста, у вигляді сукупності державних і громадських інститутів соціального захисту, соціально-педагогічної підтримки і допомоги, соціального виховання тощо, діяльність яких цілеспрямовано (а деяких опосередковано) орієнтована на недопущення явища соціального сирітства, виступає як інституційне середовище превенції і може бути одним з ефективних чинників впливу на сім'ю, дітей та молодь щодо запобігання ризику виникнення соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності.

Змістовна характеристика середовищного компоненту системи вимагає від нас перш за все усвідомлення сутності поняття „середовище” та розгляду з позицій середовищного, суб'єктно-середовищного підходів територіальної громади міста в якості соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей та молоді, яке утворюється в процесі соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в межах територіальної громади шляхом взаємодії суб'єктів громади міста та реалізації ними комплексу цільових програм, проєктів, заходів, спрямованих на: налагодження партнерства із сім'єю, утвердження сімейних цінностей, пріоритетності сімейного

виховання; формування засад усвідомленого та відповідального батьківства; соціально-педагогічну підтримку сімей з дітьми та молоді, їх соціальний захист.

Маємо зазначити, що оскільки середовище є ключовим поняттям досліджуваного компоненту системи, то почнемо з вивчення його трактувань у науковій теорії.

У сфері гуманітарного знання існує як мінімум *дві концепції розуміння сутності середовища* – „молекулярна” й „факторна”, кожна з яких налічує багато різноманітних моделей середовища (М. Хейдмейтс, В. Глазичев, Дж. Гібсон, Р. Баркер, С. Попов, Б. Биков, К. Платонов, Д. Ж. Маркович, Л. Буєва та ін.). Але розглянемо саме ті концептуальні моделі середовища, які, з нашої точки зору, допоможуть нам у розумінні основних характеристик і властивостей територіальної громади міста як соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей та молоді.

У рамках „молекулярної” *концепції середовища* Маті Хейдметса „середовищем є та частина оточуючого світу, з якою суб’єкт взаємодіє чи то прямим, чи опосередкованим способом, у відкритій або латентній формі... Середовище – категорія співвідносна... й існує лише у співвідносинах „суб’єкт – середовище”, „система – середовище” тощо [749, с. 61]. На думку естонського науковця, класифікація середовища може бути зовнішньою та внутрішньою. Внутрішня диференціація середовища повинна виходити із самого середовища, тобто від властивостей та характеру взаємозв’язку його елементів. „Зовнішні” класифікації не відображають дійсну структуру оточуючого світу (географічне, економічне, психологічне середовище). Однією з можливих „внутрішніх” класифікацій середовища є поділ складових середовища за якісною приналежністю до класу фізичних об’єктів – це фізичне середовище, духовних явищ (ідеї, думки) – духовне середовище та соціальних явищ (інші суб’єкти, стосунки між ними) – це соціальне середовище. Ці „середовища” не існують окремо, жодне з них не утворює замкненої системи. А отже, „середовище – це зовнішня по відношенню до суб’єкта реальність, надана індивіду у його суб’єктивному досвіді. Одиницями середовища є „місця діяльності” та „сфери впливу” окремих груп та індивідів [749, с. 63]. Така думка автора підтверджує нашу думку про те, що *територіальна громада міста, як соціально-підтримувальне середовище*, акумулює в собі фізичну, духовну й соціальну складові середовища, що за своїм змістом орієнтовані на допомогу й підтримку, а окремі індивідуальні та колективні суб’єкти громади можуть чинити необхідний превентивний вплив на індивіда або соціальну групу (сім’ю) з метою запобігання явищу соціального сирітства, вступаючи з ними у взаємодію і

стимулюючи їх діяльність, утворюючи таким чином їх суб'єктивний досвід успішного розв'язання цільових потреб і проблем за принципом „допомога задля самопомоги та конструктивна активність задля подальшого успіху”, в разі виникнення ситуації ризику по соціальному сирітству.

Відповідно до „молекулярної” концепції середовища Дж. Гібсона [137], середовище проживання складається з місць. ...Різноманітні місця в середовищі проживання можуть надавати різні можливості... для складних взаємодій: ігрових, батьківських, бойових, кооперативних, а також пов'язаних із процесом спілкування, і пропонує багато способів існування. Як зазначав Дж. Гібсон, „зростаючи та ознайомлюючись із середовищем проживання, дитина все повніше осягає реальність” [137, с. 365]. Даний погляд на „**середовище як місце можливостей**” є важливим для нашого дослідження, адже дозволяє розглядати *територіальну громаду міста як середовище можливостей для сімей, дітей та молоді*, що утворюють суб'єкти громади задля попередження виникнення причин соціального сирітства, надаючи спектр соціально-педагогічних послуг та створюючи освітні (просвітницькі), виховні, соціально-психологічні, рекреаційні, соціально-правові, соціально-побутові й інші умови, залучаючи до цього процесу, з одного боку, ресурси громадських і державних інституцій, а з іншого – акумулюючи внутрішні ресурси самої сім'ї та особистості щодо використання створених суб'єктами громади можливостей. При цьому ми спираємося на *розуміння громади як соціального середовища, що являє собою конкретне поле, простір соціальної діяльності та відносин, де утворюються умови, формуються і реалізуються потреби й можливості, при яких кожна людина безпосередньо включається у процес життєдіяльності суспільства, а також є/спроможна стати, суб'єктом власної життєдіяльності*.

Необхідно зазначити, що *факторні концепції середовища* розглядають його як умову, сукупність умов, сукупність компонентів, що виступають стимулами, подразниками, збуджувачами, агентами впливу на людину (С. Попов, Б. Биков, К. Платонов, Д. Ж. Маркович, Л. Буєва та ін.).

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу визначення середовища як сукупності компонентів, з якими безпосередньо стикається людина у процесі своєї життєдіяльності [655, с. 109], тобто **середовище розглядається як сукупність факторів (чинників)**. Так, Л. Буєва [80] зазначає, що поняття „середовище” включає і матеріальні, і духовні компоненти, тобто ідейне середовище особистості є об'єктивним чинником її формування. У свою чергу „середовище складається із

взаємодії різних чинників, включаючи стан суспільної свідомості, її зміст, форми, засоби та методи впливу на особистість у системі суспільного навчання і виховання, засоби масової комунікації, а також психологію груп, у яких особистість живе, спілкується, працює, навчається, ті норми, правила, системи цінностей, якими регулюється поведінка людей у групі. Має значення і той обсяг інформації, який суспільство надає своїм членам, а головне – її зміст і характер (емпіричний або науковий), особливості духовного обличчя оточуючих людей, їх освітній і культурний рівень, установки, ідеали, інтереси, мотиви поведінки, цінності та світогляд” [80, с. 130–131]. Отже, відповідно до проблеми дослідження, означена різноманітність чинників середовища формується в системі взаємозв’язків (горизонтальних – суб’єкт-суб’єктних або вертикальних – суб’єкт-об’єктних) і взаємостосунків (рівноправних – партнерських чи стосунків залежності й підпорядкування) державних і громадських інститутів (які виступають суб’єктами громади), з якими взаємодіють діти, молодь, сім’ї в межах територіальної громади міста, і які сприяють відповідно їх соціалізації, розвитку, соціальному вихованню і захисту, допомозі й підтримці, тобто утворюють своєрідне соціально-підтримуюче середовище територіальної громади міста.

Розкриваючи також різноманітні *аспекти впливу середовища на особистість*, її формування і розвиток, маємо констатувати, що вони є предметом досліджень багатьох теоретиків середовищного підходу, серед яких: В. Бочарова [75], Б. Вульфов [122], М. Йорданський [229], І. Кон [316], М. Крупеніна [339], Ю. Мануйлов [393], В. Семенов [122], К. Ушинський [720], С. Шацький [783], В. Шульгин [796], Н. Щуркова [799] та інші науковці. Так, з точки зору *концепції середовищного підходу*, **середовище** – це засіб виховання, технологія опосередкованого управління (через середовище) процесом формування і розвитку дитини, це своєрідний *ресурс вирішення запитів і розв’язання проблем сімей*, а не просто умова чи фактор.

Суб’єктно-середовищний підхід акцентує увагу саме на взаємодії і взаємовпливі середовища і суб’єкта. З позицій суб’єктно-середовищного підходу **середовище** – це не тільки засіб формування але й засіб розвитку, завдяки якому розширюється суб’єктивний досвід особистості. ... При цьому середовище може впливати на суб’єкт тільки в процесі взаємодії з ним. Суб’єктно-середовищний підхід визначає середовище як засіб і чинник розвитку та продукт соціальної активності суб’єктів освітньо-виховного процесу [393]. Беручи до уваги таке розуміння середовища, у контексті даного дослідження, ми повинні говорити про *територіальну громаду міста*, з одного боку, як про *середовище соціально-*

педагогічної підтримки, що утворюється в результаті взаємодії соціальних інститутів територіальної громади міста, які надають спектр різноманітних послуг, орієнтованих на налагодження партнерства із сім'єю, утвердження сімейних цінностей та пріоритетність сімейного виховання, формування засад усвідомленого та відповідального батьківства, соціально-педагогічну підтримку сімей з дітьми та молоді, їх соціальний захист тощо; а, з іншого – *як про середовище, що активізує членів громади, окремі сім'ї, дітей, молодь* (перетворюючи їх з об'єктів на суб'єкти власної життєдіяльності) *до взаємодії з державними і громадськими інститутами* щодо формування, розвитку (або відновлення) життєво важливих навичок (стресостійкості, самопомоги у подоланні життєвих проблем, конструктивної комунікації, розв'язання конфліктів як в середині сім'ї (між батьками і дітьми, подружжям, членами родини), так і з соціальним оточенням тощо), спрямованих на подолання ризиків відмови від дитини – соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності. При цьому, у проекції *ресурсної концепції*, ми розглядаємо **територіальну громаду міста як соціально-підтримуюче середовище**, у якому процес активізації взаємодії суб'єктів і об'єктів громади міста, їх співпраця щодо формування і розвитку життєво важливих навичок об'єктів превенції соціального сирітства виступають своєрідним ресурсом ефективного розв'язання досліджуваної проблеми.

3.2.4. Ресурсний компонент

Одним із нових компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста ми виділяємо **ресурсний компонент**, який поєднує внутрішні ресурси – індивідуальний потенціал особистості, потенціал сім'ї та зовнішні ресурси громади – інформаційний, освітній, виховний, соціальний, соціально-психологічний, соціально-правовий, рекреаційний, інші потенціали суб'єктів громади, які є важливим чинником досягнення мети процесу превенції соціального сирітства. Розглянемо з *позицій ресурсного підходу* ключові характеристики даного компоненту, введеного нами в структуру системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

Розкриваючи сутність дефініції „ресурс”, у словниково-довідниковій літературі знаходимо, що термін „ресурс” запозичено з французького *ressource* – засіб, спосіб, дані, пов'язаного зі старофранцузьким *ressourde* – підійматися, яке походить від лат.

resurgere – знову підійматися; знову виникати, складається з префікса *re-* і дієслова *surgere* – скорочення слова *subsurgere* – підіймати; сходити; виникати, утвореного за допомогою префікса *sub-* під, біля від *regere* правити, направляти, кидати в ціль [197, с. 235]; *ресурси* – це засіб, можливість, якими можна скористатися в разі необхідності [93, с. 1216].

Відповідно до досліджень одного з теоретиків ресурсного підходу Джея Барні [38], який стояв біля витоків розвитку даного підходу, *ресурси* – це всі активи, можливості, організаційні процеси, інформація, знання та інше, які дозволяють... створювати та здійснювати ефективні стратегії... Ресурси розподіляють на: *матеріально-капітальні* (технології, заводи, обладнання, географічне розташування, доступ до сировини); *людські капітальні* (підготовка кадрів, досвід, судження, інтелект, взаємостосунки тощо); *організаційно-капітальні* (формальні системи та структури та неформальні стосунки між групами) [38, с. 87–88].

Сьогодні поняття „ресурси” найчастіше трактується з чотирьох позицій (рис. 3.3):

Рис. 3.3. Види ресурсів з позиції ресурсного підходу

економічної – це сукупність окремих елементів, що прямо чи опосередковано беруть участь у процесі виробництва або надання послуг; основні елементи економічного потенціалу, які є в розпорядженні суспільства на кожному етапі розвитку виробничих сил у межах історично визначеної системи виробничих відносин; *владної* – це фундаментальне джерело управління; атрибут, обставина або благо, володіння яким підвищує здатність впливу його володаря на інших індивідів або групу; це можливість, яка не обов’язково стає реальністю; усі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об’єкт відповідно до цілей суб’єкта; *соціальної* – це реальні та потенційні можливості, засоби і резерви, якими володіє

певне суспільство і які воно використовує для забезпечення різних сфер соціального життя і діяльності; *об'єктної* – це елемент об'єкта управління, який може бути ефективно використаний суб'єктом для досягнення цілей; деяка сукупність можливостей адміністративно-територіального утворення, розпорядження якими віднесено до компетенції органів влади [557, с. 17–18].

З точки зору проблеми даного дослідження, найбільш важливими видами ресурсів в контексті соціально-педагогічної діяльності з превенції соціального сирітства для нас виступають владні, соціальні й об'єктні, що становлять *ресурсний потенціал територіальної громади міста*.

Маємо зазначити, що визначити будь-який елемент діяльності через термін „ресурс” – означає виявити межі його корисності в досягненні цілі в умовах конкретної ситуації (існуючі технології та соціально-економічні відносини) з урахуванням ієрархії цінностей ресурсів і законів заміщення [577, с. 85]. Тобто, *під ресурсом розуміють наявні елементи системи, на основі яких вона функціонує та розвивається і які, в умовах конкретної ситуації, доцільні для застосування як засоби досягнення цілей* [557, с. 17]. Саме дане визначення терміну „ресурс” ми й візьмемо за основу у даному дослідженні. Такими елементами системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, що забезпечують її функціонування нами були визначені чотири, а саме: *управління, самоуправління, взаємодія і партнерство*, які схематично представлені нами на рис. 3.1.

Сукупність різних видів ресурсів утворює специфічний *ресурсний простір* функціонування і розвитку системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, який включає суб'єкти й об'єкти превенції, засоби досягнення цілей превенції соціального сирітства й інструменти використання різних видів ресурсів територіальної громади міста. Доцільність використання будь-якого засобу досягнення цілі й інструментів використання різних видів ресурсів, на думку дослідників, має визначатися, виходячи з їх наступних характеристик: просторове розміщення, часовий формат, комбінативність і конкурентоспроможність та доступність ресурсів [29, с. 198]. Ефективність діяльності територіальних громад у будь якій сфері життєдіяльності значною мірою визначається тим, наскільки результативно вони використовують ресурси, що є в їх розпорядженні та складають їх *ресурсний потенціал*.

Аналізуючи наукові доробки теоретиків ресурсного підходу [29; 44; 398; 557;

577], можна надати визначення *ресурсному потенціалу* територіальної громади як *поліструктурному, багаторівневому утворенню*, що характеризується різноманітними типами сполучення видів ресурсів, які сприяють досягненню стратегічних цілей. При цьому „...можливості виконання ресурсом тієї чи іншої функції залежить не тільки від особливостей його внутрішньої будови, але й від просторово-часового перетинання всіх видів ресурсів у межах кожного типу комбінативності. ...При цьому важливо, що всі види ресурсів не є ізольованими й суперечливими. Вони накладаються один на одного і складно між собою взаємодіють” [44, с. 17].

З точки зору *теорії менеджменту*, для територіальних громад можна визначити такі основні *елементи ресурсного потенціалу*: *людський потенціал* – чисельність населення, професійний і кваліфікаційний склад працездатного населення, їх інтелектуальний рівень і здібність до навчання й розвитку, можливості для навчання та підвищення кваліфікації персоналу; *природно-сировинний потенціал* – створені природою матеріальні ресурси, доступні для використання на рівні сучасних або майбутніх технологій; *фізичний потенціал* – створені людиною елементи соціальної та промислової інфраструктури, виробничі потужності, енергетичний потенціал (у зв’язку зі зростаючим його значенням можна розглядати як окремий потенціал) тощо; *фінансовий потенціал* – обсяг можливих власних фінансових ресурсів юридичних і фізичних осіб, які можуть бути залучені в обіг (включаючи банківський, фондовий, іпотечний ринки) та обсяг можливих залучень із зовнішнього середовища: кредити, позики, іноземна допомога; *техніко-технологічний потенціал* – рівень упровадження сучасних досягнень науково-технічного прогресу і технологій в основних галузях функціонування території; *інформаційний потенціал* – можливий обсяг інформації про внутрішнє та зовнішнє середовище території, джерела інформації й технічні можливості її отримання, обробки, передачі та використання [349, с. 178].

Кожна громада має свій потенціал: підприємства, соціально-підтримуючі установи, центри громадської активності, освітні та культурні заклади, тощо. Але найголовніше – це люди та їхні можливості, як організовані групи мешканців, так і окремі особи, які мають знання, навички і таланти. Всі ці речі мають бути досліджені та відображені задля демонстрації справжнього потенціалу громади [148, с. 10]. Саме тому, у контексті даного дослідження, ми розглядаємо ***ресурсний потенціал територіальної громади міста щодо превенції соціального сирітства*** як сукупність *зовнішніх і внутрішніх ресурсів*, що застосовуються суб’єктами та

об'єктами превенції соціального сирітства задля ефективного досягнення цілей соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.

Під *зовнішніми ресурсами* ми розуміємо комплекс засобів (у вигляді соціально-захисних, соціально-правових, соціально-економічних, соціально-побутових, освітніх, виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, медичних тощо програм, проектів і технологій підтримки, допомоги і захисту), які використовують суб'єкти територіальної громади міста щодо сприяння зміцненню становища сімей з дітьми та запобігання ризикам виникнення випадків соціального сирітства, подолання ними складних життєвих обставин і проблем в системі взаємостосунків „дитина – батьки”, „сім'я – соціальне оточення”, „дитина – соціум (громада)”, а також сприяють особистісному розвитку окремої особистості (члена сім'ї) та її (його) діяльності.

Відповідно до предмету дослідження, визначальними зовнішніми ресурсами, з точки зору самодостатності організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, для нас є *соціальні інфраструктурні* (зумовлюють існування необхідної інфраструктури – мережі закладів соціально-підтримуючого типу, яка сприяє формуванню і розвитку ефективних видів ресурсів – управлінських, інформаційних, комунікативних, технологічних, психологічних, соціальних тощо) *й людські ресурси*.

Розкриваючи *соціальні інфраструктурні ресурси*, зазначимо, що інфраструктура (від лат. *infra* – „нижче”, „під” та лат. *structura* – „будівля”, „розташування”) – це сукупність споруд, будівель, систем і служб, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства. Розрізняють виробничу (дороги, канали, порти, склади, системи зв'язку тощо) і соціальну (школи, лікарні, бібліотеки, театри, стадіони та ін.) інфраструктуру [443]. Остання є як раз тим важливим просторовим чинником організації й функціонування процесу соціально-педагогічної превенції, що утворює інституційний простір територіальної громади міста та частина якого формує соціально-підтримуюче середовище громади міста – середовищний компонент модельованої системи.

Що ж до *людських ресурсів*, то вони відображають суб'єктний компонент змодельованої нами системи, і це безумовно є той кадровий потенціал фахівців закладів соціальної інфраструктури, які створюють необхідні умови для ефективного життя і розвитку сімей, дітей та молоді у територіальній громаді міста і недопущення виникнення ситуації ризику по соціальному сирітству. А також включає сім'ї з дітьми

та молодь, які виступають в якості суб'єктів превенції, адже мають власний сімейний ресурс життєздатності сім'ї у кризовій, складній життєвій ситуації, а у випадку окремих членів і молоді – активний особистісний ресурс, і вже перейшли зі стану об'єкта соціально-педагогічної превенції соціального сирітства у стан суб'єкта.

Характеризуючи *внутрішні ресурси*, можемо зазначити, що вони складаються з *двох груп* ресурсів – це *ресурси особистості* і *ресурси сім'ї (сімейні ресурси)*. Ресурси першої групи – зумовлюють унікальність особистості, вони є джерелом її розвитку, персоналізації [239; 331; 762], важливим чинником протистояння соціальним ризикам. Сімейні ж ресурси (або ресурси сім'ї) це фактично спроможність сім'ї долати складні життєві виклики, які можуть бути як зовнішніми (стихійні лиха, соціально-економічні і політичні колізії), так і внутрішніми, внутрішньо сімейними (сімейний алкоголізм, розлучення, вкрай тяжке матеріальне становище, фізична або душевна хвороба одного з членів сім'ї, тощо) [303; 432; 821; 880; 888; 898; 899].

Сімейні ресурси формуються в ході спільного життя сім'ї і відрізняються від індивідуальних. У молодій сім'ї вони слабо сформовані, а в міру збільшення шлюбного стажу відбувається формування сімейних ресурсів, притаманних сім'ї як системі. *Сімейні ресурси* визначаються як цінні соціальні, економічні, психологічні, емоційні та фізичні якості, які члени сім'ї можуть використовувати в подоланні складної життєвої ситуації. Більшість таких ресурсів міститься в сімейній системі [432, с. 159–160]. *Ресурси та захисні фактори сім'ї* – це, фактично, її сильні сторони, це все те, що допомагає сім'ї долати труднощі: сімейні цінності, родинні традиції взаємодопомоги, достатній рівень батьківської компетентності, матеріальні статки, наявність друзів, родичів, самоорганізованість, достатній освітній рівень, наявність роботи [303, с. 55].

Огляд вітчизняної і зарубіжної літератури [303; 432; 821; 880; 888; 898; 899] дозволяє виділити певні *сімейні ресурси* і *чинники життєздатності сім'ї*, серед яких: згуртованість сім'ї, сімейна комунікація, сімейні цінності, сімейна ідентичність і сімейні ритуали, емоційний відгук, кордони та ієрархії, сімейна адаптивність і гнучкість, соціальна підтримка сім'ї, автономія, життєстійкість / витривалість сім'ї тощо.

У системі *внутрішніх (індивідуальних) ресурсів особистості* вчені виділяють такі підсистеми: біогенетичні (пов'язані зі спадковістю); фізіологічні (стан здоров'я, особливості будови організму, фізична витривалість, вік, стать та ін.); індивідуально-психологічні: рівень інтелектуального розвитку – інтелектуальні ресурси; особливості

емоційно-вольові сфери та ін. [15; 332; 494]; соціокультурні ресурси, рівень сформованості навичок соціалізації, певний соціальний досвід особистості, ціннісні орієнтири тощо. Ці підсистеми мають складну структуру і забезпечують, у цілому, процес життєдіяльності і входження людини у соціум, тому їх важливість не викликає сумніву і в процесі попередження ризиків соціального сирітства.

Отже, внутрішні ресурси першої групи характеризують індивідуальний потенціал особистості, а внутрішні ресурси другої групи – потенціал сім'ї як соціальної системи щодо успішного розв'язання можливих випадків ризику по соціальному сирітству.

Загалом сукупність уже існуючих (зовнішніх і внутрішніх) та потенційних ресурсів складає так званий *соціальний капітал громади*. **Соціальний капітал** – інтегральний нематеріальний чинник, що поєднує приналежність осіб до певної спільноти, взаємну довіру та їх участь у спільних справах, що підвищує індивідуальні ресурси кожного члена групи за рахунок ресурсів цієї групи і одночасно посилює саму групу [656].

З точки зору Дж. Коулмена (J. Coleman) [833], соціальний капітал являє собою ресурс раціональних громадян, які завдяки йому збільшують свої індивідуальні можливості. При цьому ресурси, він розглядає як *існуючі соціальні зв'язки і колективні цінності*. А соціальний капітал, на його думку, є капіталом, що складається з індивідуальних цінностей, які поступово переростають у ресурси соціальної структури; ...і виступає своєрідним підґрунтям, на якому в індивідів з'являється можливість задовольняти свої персональні цілі” [833, с. 99–100]. Враховуючи це, в контексті даного дослідження, цілком можливо говорити про *соціальний капітал громади міста*, як про важливий показник ресурсного компоненту системи превенції соціального сирітства, який сприяє активізації дій суб'єктів і об'єктів громади щодо попередження причин виникнення і локалізації явища соціального сирітства. І це можна підтвердити дослідженнями П. Бурдьє [83], який вважав, що соціальний капітал – це ресурси, засновані на родинних відносинах та відносинах у соціальній групі, яка організована *за принципом участі*” [83, с. 66]. Даний принцип передбачає активні дії, як окремих громадян (індивідуальних суб'єктів), так і соціальних груп, об'єднань (колективних суб'єктів: соціальні установи і заклади, організації державного і громадського сектору, сім'ї, групи фахівців і волонтерів, тощо), діяльність яких спрямована на конкретну мету. Соціальний капітал, згідно досліджень Р. Патнама [475], виступає рушійною силою

суспільного розвитку. Функціонування суспільних інститутів та стан розвитку суспільства, держави залежать від наявності та стану норм і мережі громадської активності в суспільному житті. На думку Ф. Фукуями [743], соціальний капітал є „визначеним потенціалом суспільства або його частини, що виникає як результат довіри між його членами” [743, с. 12]. Він підкреслює, що „соціальний капітал – це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей” [743].

Згідно сучасних досліджень [205], **соціальний капітал проявляється в:**

- *громадській активності мешканців та їхньої участі у суспільному житті – безпосередньо або у складі об’єднань, а також у готовності до такої діяльності;*
- *ставленні громадян, ініціативних груп суспільства, органів влади одне до одного, характері взаємовідносин між ними: рівні довіри, солідарності, толерантності, готовності до співпраці та ін.;*
- *усвідомленні членами суспільства своєї відповідальності за стан справ у своїй громаді, в регіоні та у країні в цілому.*

Отже, підсумовуючи характеристику соціального капіталу громади як ресурсного компоненту системи у контексті розв’язання проблеми превенції соціального сирітства, ми можемо говорити про необхідність формування у територіальних громадах відповідних норм і цінностей „*громад, дружніх до дітей*” [268], що сприятимуть активізації членів громади, їх залученню до превентивно-профілактичних дій, створенню відповідного соціально-підтримуючого середовища сімей з дітьми та молоді, і можуть служити ефективним ресурсом запобігання, розв’язання проблеми соціального сирітства.

Варто зазначити, що основу функціонування запропонованої моделі системно-комплексної організації превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста (див. рис. 3.2) складають певні **групи принципів соціально-педагогічної роботи**, реалізація яких сприятиме досягненню мети розробленої системи, та які ми виокремили з поміж існуючих класифікацій принципів соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи [12; 46; 290; 303; 430; 570; 635; 646; 634; 643; 752], а саме це: **організаційно-політичні** (основні, засадничі) та **функційно-діяльнісні** (робочі, активно-дієві) **принципи**.

Організаційно-політичні принципи є засадничими принципами ефективної побудови розробленої нами системи превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, що сприятимуть укріпленню, розвитку і захисту інституту сім’ї,

організації системи захисту сімей, дітей та молоді у територіальній громаді міста на засадах „дружності”, активізації соціально-педагогічної роботи з підвищення рівня батьківської компетентності, підготовки молоді до усвідомленого батьківства, як запобіжних заходів протидії соціальному сирітству, дитячої бездоглядності і безпритульності. До організаційно-політичних принципів ми відносимо:

– **принцип соціального партнерства сім’ї та держави**, що передбачає розподіл відповідальності за сім’ю між батьками, дітьми, іншими членами сім’ї та державою, сприяння захисту сім’ї від злиднів і обмежень, пов’язаних з вимушеною міграцією, надзвичайними ситуаціями техногенного та природного характеру, військовими конфліктами [219];

– **принцип міжсекторного партнерства та солідарності**, який реалізується у системній взаємодії державного і громадського секторів щодо реалізації політики превенції у громаді і відповідному єднанні зусиль державних органів влади і місцевого самоврядування, громадських організацій, яке базується на спільності інтересів, єдності дій, співпраці, розподілі відповідальності задля дотримання найкращих інтересів дитини при наданні послуг дитині та її сім’ї, вразливим до соціальних ризиків категоріям громади, та спрямуванні дій суб’єктів превенції на досягнення ефективних результатів у розв’язанні проблеми соціального сирітства;

– **принцип комплексності та соціальної відповідальності**, що включає реалізацію системно-комплексного підходу до організації процесу превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста щодо роботи з сім’єю та впливу на неї із урахуванням всіх аспектів: соціально-економічних, соціокультурних, моральних, психолого-педагогічних, медико-правових тощо, а також усвідомлення взаємозумовленості соціальних дій учасників процесу превенції, що ґрунтується на циклічній залежності, при якій „дія одного суб’єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь на дії інших суб’єктів” [233, с. 49], а тому прийняття будь-яких рішень потребує врахування найкращих інтересів дитини та її сім’ї;

– **принцип пріоритетності сім’ї, безпеки і благополуччя дитини**, який передбачає розробку та затвердження мінімальних стандартів благополуччя й безпеки дитини, гарантію її права на виховання у сім’ї, сімейному середовищі та ґрунтується на „принципі необхідності” (що включає запобігання ситуаціям і обставинам, які можуть викликати необхідність передачі дитини в систему альтернативного догляду та в створенні надійного механізму „гейткіпінгу”, який гарантує, що дитина буде поміщена в систему альтернативного догляду *тільки після того, як будуть розглянуті*

всі можливі способи залишити її з батьками або родичами), „*принципі адекватності*” (який передбачає підбір індивідуальних умов влаштування кожної дитини, що максимально відповідають її потребам на момент прийняття рішення, з пріоритетністю влаштування дитини „на базі родини і громади”) та „*принципі законності*” (який передбачає виконання законів України та відповідних вітчизняних і міжнародних нормативно-правових актів щодо захисту і реалізації прав та інтересів дітей, сімей, молоді).

Функційно-діяльнісні принципи є так званими робочими (інструментальними) принципами, що доповнюють засадничі, організаційно-політичні принципи і забезпечують дієвість змодельованої системи, активність всіх її компонентів у взаємозв'язку щодо досягнення мети соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста – створення превентивного соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини, яке сприятиме ефективному виконанню сім'єю всього комплексу соціальних та соціалізуючих функцій щодо забезпечення гідного життя, виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації дитини та недопущення ситуації відмови від неї, її бездоглядності чи безпритульності. Серед функціонально-діяльнісних принципів ми виокремлюємо наступні:

– *принцип випереджальної дії*, спрямований на запровадження у територіальній громаді міста широкого кола превентивних послуг (інформаційно-просвітницьких, психолого-педагогічних, медико-правових тощо) для сімей, дітей та молоді щодо запобігання соціальному сирітству й удосконалення соціально-педагогічної роботи з формування відповідального батьківства, сімейних цінностей у підлітків, підготовку молоді до сімейного життя та підтримку сім'ї і взаємодію з нею, з метою попередження ризиків виникнення явища соціального сирітства;

– *принцип адресності та інтеграції*, який передбачає визначення конкретних виконавців та закріплення за ними відповідного кола завдань з превенції соціального сирітства, реалізація яких є необхідною задля досягнення поставлених цілей у розв'язанні конкретних життєвих складностей, можливих ризиків, проблем сімей та згуртування, об'єднання політичних, економічних, державних і громадських структур в рамках територіальної громади міста щодо їх вирішення; координацію діяльності суб'єктів громади, їх технологічного інструментарію, ресурсів тощо, з метою забезпечення ефективності надання соціальних послуг дітям та сім'ям у територіальній громаді міста задля недопущення ризиків виникнення явища соціального сирітства;

– *принцип конструктивної активності суб'єктів превенції*, що передбачає розширення і вдосконалення способів та впливів міжінституціональної та міжособистісної взаємодії суб'єктів територіальної громади міста у процесі превенції соціального сирітства через їх активізацію і залучення до створення й реалізації відповідних превентивно-профілактичних програм та запровадження різноманітних форм, методів і технологій соціально-педагогічної роботи, їх оптимальний добір згідно конкретних запитів сімей, дітей, молоді;

– *принцип інформативності та гласності* – передбачає своєчасне, широке та регулярне інформування громадян через ЗМІ щодо існуючої системи соціальних послуг для сімей, дітей і молоді, спрямованих на попередження соціального сирітства, а також залучення батьківської спільноти, сусідських і волонтерських об'єднань територіальної громади міста до превентивно-профілактичної діяльності та привернення уваги громади до проблеми соціального сирітства, формування суспільної думки щодо важливості створення „громади дружньої до дітей”, гарантії захисту прав дітей та необхідності притягнення батьків до відповідальності за неналежне виконання батьківських обов'язків;

– *принцип розвитку суб'єктності та відповідальності сім'ї, майбутніх батьків*, що включає стратегію формування культури відповідального батьківства та активної позиції сімей, майбутніх батьків щодо розуміння і виконання соціальних ролей батька/матері, важливості батьківських функцій, соціалізуючих і соціальних функцій сім'ї, усвідомлення власної відповідальності за зачаття, народження, здоров'я, психологічне й матеріальне благополуччя і якість життя дітей, їх розвиток і подальшу самореалізацію, готовність до майбутнього соціально відповідального життя, а також пошук/розвиток ресурсів сімей, майбутніх батьків задля розв'язання виникаючих складних життєвих обставин і подолання можливих ризиків соціального сирітства.

Отже, використовуючи метод організаційного моделювання, як інструмент технології проектування в системній парадигмі, та здійснюючи прогнозувальну діяльність, ми розробили структурно-функційну модель системи превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста та змістовно розкрили її складові компоненти, серед яких: *цільовий, об'єкт-суб'єктний, змістовий, технологічний, середовищний і ресурсний компоненти*. Представлена у даному підрозділі розробка структурно-функціональної моделі системи превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, дозволяє чітко уявити системно-комплексну

організацію превентивно-профілактичного процесу, спрямованого на недопущення виникнення ризиків соціального сирітства, їх подолання. Комплексне ж поєднання і взаємодія всіх означених компонентів системи, а також визначені організаційно-політичні та функційно-діяльнісні принципи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, що складають основу функціонування розробленої моделі системи, на нашу думку, виступають передумовою ефективності досліджуваного об'єкта.

Подальшим кроком дослідження стане експериментальна апробація розробленої моделі системи, шляхом утворення організаційно-дослідних структур та впровадження у практику соціально-педагогічної роботи громади міста ефективно діючого механізму досягнення мети превенції соціального сирітства, яка полягає у створенні соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді у територіальній громаді міста та локалізації соціально-педагогічними засобами можливих причин виникнення явища соціального сирітства, недопущення дитячої бездоглядності і безпритульності та зміцнення, збереження сім'ї.

Висновки до розділу 3

Наукове обґрунтування та розробка системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, що стали предметом дослідження третього розділу та прогнозувального етапу дослідно-експериментальної роботи, дозволили нам отримати ґрунтовні та змістовні результати, що максимально наблизили до її практичної реалізації.

1. Наукове обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ здійснювалося на основі аналізу концептуальних положень загальної теорії систем, принципів побудови відкритих соціальних і педагогічних / соціально-педагогічних систем, класифікацій систем за різними ознаками, що дало можливість визначити систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста як відкриту, складну, матеріальну, живу, органічну детерміновану та цілеспрямовану соціальну систему, що побудована за соціально-педагогічною моделлю та становить певну цілісність, яка складається із сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних компонентів (підсистем: суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, технології, форми, методи, засоби, умови, ресурси, результат тощо) та функційних зв'язків, що виникають між ними на різних рівнях (вертикальному і горизонтальному) та підпорядковані конкретній меті. Встановлено, що мета є зовнішнім системоутворювальним чинником (В. Лазарев, П. Люлін, Е. Юдін), у контексті дослідження – як вираження соціального замовлення суспільства на захист права дитини виховуватися в сім'ї (сімейному середовищі). Внутрішнім системоутворювальним чинником виступає функційний конструкт „управління – самоуправління (В. Якунін) – взаємодія – партнерство” (автор.), який дозволяє зреалізувати мету системи превенції соціального сирітства, зумовлює характер і динаміку її розвитку, дієвість, результативність системи.

2. Застосування системного підходу дозволило розглядати елементи системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на різних ієрархічних рівнях (підсистемах) та зв'язках: макрорівень – рівень держави (законодавча, нормативно-правова база, державна соціальна політика і система захисту сімей, дітей, молоді в межах країни); мезорівень – регіональний і місцевий рівень – рівень регіональної і місцевої влади – областей, об'єднаних територіальних громад, громад міст тощо (рівень реалізації політики соціального захисту сімей, дітей, молоді і

соціальної (соціально-педагогічної) роботи з ними в регіонах і на місцях); мікрорівень – рівень роботи з окремою особистістю та її найближчим оточенням – сім'єю, соціальними мікрогрупами, сусідськими громадами, тощо щодо активізації їх ресурсів для допомоги і самопомоги, між якими утворюються певні відносини і зв'язки; а також в межах підсистем, що виконують ті ж самі функції на різних рівнях системи – суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, форми, методи, технології, засоби, умови, результат тощо.

3. Аналіз загальної теорії систем дозволив обрати найбільш доцільні аспекти системного підходу для розробки й характеристики системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства: системно-комплексний, системно-структурний, системно-функціональний, системно-цільовий, системно-ресурсний, системно-інтеграційний, системно-комунікаційний, системно-синергетичний, системно-історичний, системно-біхевіористський, системно-кібернетичний, системно-інституційний.

Основними ознаками досліджуваної системи визначено: ознаки структури системи – цілісність, структурність, ієрархічність, еквіпотенційність; ознаки цілей та функцій системи – цілеспрямованість, ефект синергії, емерджентність / неадитивність, управління, мультиплікативність, концептуальність; ознаки ресурсності й особливостей взаємодії з середовищем – комунікативність, взаємозв'язок, взаємозалежність, адаптивність, рівновага, стійкість стану системи, динамізм (поняття розвитку), історичність.

4. Ураховуючи складність соціально-педагогічної роботи, у першу чергу, з точки зору її умовного розчленування на соціальну й педагогічну складові, відбір оптимальних структурних компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста було здійснено на підставі аналізу вже існуючих моделей педагогічної, соціальної та соціально-педагогічної систем, а також використання методу (технології) соціально-педагогічного моделювання.

У результаті прогнозувальної діяльності нами було розроблено структурно-функційну модель системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах ТГМ. Основними структурними компонентами досліджуваної системи визначено: ціле-результативний (комплексна мета, завдання, результат), об'єкт-суб'єктний (об'єкт і суб'єкт), змістово-технологічний (інтегрує зміст, етапи, технології, форми, методи роботи з сім'ями, дітьми, молоддю, громадою, фахівцями),

середовищний (утворення превентивного, соціально підтримувального середо-вища громади міста) і ресурсний (ресурси середовища, суб'єктів, об'єктів).

5. Загальна характеристика визначених компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста максимально наблизила її до практичної реалізації, наповнивши кожен з компонентів конкретним змістом і функціями, об'єднаними метою превенції соціального сирітства.

Ціле-результативний компонент досліджуваної системи включає комплексну мету, завдання та проєкцію майбутнього результату соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ.

Комплексна мета превенції соціального сирітства представлена як система ієрархізованих цілей (стратегічна соціальна мета, мета в широкому й вузькому значеннях, мета як результат) у вигляді цільового конструкту „міська громада соціально-педагогічної спрямованості, дружня до дітей, сімей, молоді – міцна здорова сім'я – безпечне сімейне середовище – усвідомлене / відповідальне батьківство – благополуччя дитини”.

Установлено, що *об'єкт* системи дослідження має складну будову, адже, з одного боку, це система соціальних протиріч, причин різноманітного характеру (соціально-економічні, медико-психологічні, соціально-педагогічні), що породжують ризик виникнення явища соціального сирітства (відмови від дитини), а з іншого – всі сім'ї з дітьми, підлітками, молодь (як потенційні батьки), а не лише тільки ті, що знаходяться у СЖО, які послідовно виступають об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

Відповідно до шкали „соціальне здоров'я сім'ї” – „ступінь її вразливості і самодостатності” визначено функційно спроможні (соціально здорова сім'я, вразлива (проблемна) сім'я, сім'я у СЖО, кризова сім'я, асоціальна сім'я) та функційно неспроможні сім'ї (соціально небезпечна сім'я, аморальна сім'я, антисоціальна сім'я). Встановлено, що функційна спроможність сімей у здійсненні своїх соціальних і соціалізувальних функцій є межею збереження біологічної сім'ї дитини, т. зв. „червоною лінією”, порушення якої призводить до втрати дитиною можливості виховуватися в рідній, біологічній, родині та необхідності вже в межах профілактики соціального сирітства відновлення її права на виховання в сімейних формах альтернативного догляду.

Характеристика *суб'єктного компоненту* дозволила визначити основних

суб'єктів превенції, їх функції та встановити, що суттєвою ознакою процесу превенції соціального сирітства є *полісуб'єктність* – наявність *суб'єктів* соціально-педагогічного рівня (ЗЗСО, ЗДО, заклади спеціальної освіти, органи і служби соціального захисту і підтримки сімей з дітьми, молоді, ЦСС тощо), які ініціюють і формують превентивно-профілактичні дії, визначаючи при цьому ролі сторін та виступають у якості координуючих суб'єктів, які для виконання превентивних функцій можуть залучати заклади, установи, структури, що відносяться до інших соціальних інститутів ТГМ, так званих – *спів-суб'єктів* (установи додаткової освіти і розвитку дітей; підліткові і молодіжні клуби; батьківська громадськість; ГО соціально-педагогічного, превентивного спрямування; дитячі і молодіжні громадські об'єднання, фонди; етнічні громади; установи культури, спорту й туризму, медичні установи, установи МВС; центри професійної орієнтації; служби зайнятості населення; релігійні установи; сусідські громади тощо). Отже, суб'єктами превенції соціального сирітства визначено не лише державні органи й заклади та недержавні організації, представлені у ТГМ, а всі соціальні інститути українського суспільства, дії яких прямо чи опосередковано спрямовані на досягнення мети превенції соціального сирітства.

Змістово-технологічний компонент системи складається з двох блоків – змістового і технологічного, що відбивають конкретний зміст та технології превенції соціального сирітства в умовах ТГМ і охоплюють чотири рівні превентивно-профілактичної діяльності:

базовий (соціальна превенція як система потенційного соціального розвитку особистості, групи, соціуму, що передбачає створення в умовах ТГМ соціально підтримуючого середовища сімей, дітей, молоді, надання суб'єктами ТГМ необхідних сімейно орієнтованих соціальних послуг різноманітного характеру);

превентивний (матеріальна превенція – охоплює процеси, в результаті яких можуть виникати соціальні проблеми та включає: соціально-педагогічний (докриззовий) патронат; соціальний (кризовий) патронат, соціально-педагогічну реабілітацію сімей з дітьми; розвиток інституту сімей патронатних вихователів;

профілактичний (формальна превенція – механізм компенсації наслідків соціальних проблем, реалізується у вигляді соціальної профілактики та передбачає введення: опікунського (сімейного) патронату, як механізму забезпечення прав дітей, які вже мають статус дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання в сім'ї через усиновлення або влаштування до альтернативних сімейних форм

виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, малі групові будинки); постпіклувального (постінтернатного) патронату – підготовка і соціальна адаптація колишніх вихованців інтернатних установ, альтернативних форм догляду, до самостійного життя; підготовку кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі; популяризацію інституту прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, малих групових будинків, інших альтернативних сімейних форм догляду дітей у ТГМ);

реорганізаційно-мобілізаційний (конструктивна превенція – як механізм створення організаційних умов для подальшої ефективної превентивно-профілактичної роботи у ТГМ, що є основою для рішень із запобігання явищу соціального сирітства, який передбачає: реорганізацію, реструктуризацію державних інтернатних установ у різнопрофільні центри соціально-педагогічної підтримки сімей, дітей та молоді, паліативно-реабілітаційні центри на базі колишніх інтернатних закладів, створення мережі спеціалізованих соціальних центрів допомоги сім'ям і дітям, різних форм власності, соціальних гуртожитків тощо; професійну підготовку (перепідготовку, підвищення кваліфікації) фахівців соціальної сфери до здійснення превенції і профілактики соціального сирітства в умовах ТГМ, шляхом розробки навчальних курсів, соціально-просвітницьких тренінгів, спецкурсів, напрямків підвищення кваліфікації та їх запровадження до освітньої-професійних програм підготовки майбутніх і програм перепідготовки, підвищення кваліфікації діючих фахівців соціальної роботи, соціальних педагогів, психологів, педагогів і вихователів освітніх закладів, що спрямовані на розвиток їх фахових компетентностей щодо здійснення превенції соціального сирітства).

Характеристика кожного з означених рівнів превенції відображає мету, предмет взаємодії основних суб'єктів та об'єктів превенції і включає найбільш доцільні етапи, форми, механізми, технології, методи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства *в межах її складників*: 1) соціально-педагогічної роботи з сім'ями з дітьми; 2) соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) соціальної роботи щодо залучення й активізації громади міста до превенції соціального сирітства, її перетворення на громаду соціально-педагогічного спрямування, сприятливу для дітей, сімей та молоді; 4) підготовки фахової спільноти до превентивно-профілактичної роботи з сім'єю, дітьми, молоддю в межах ТГМ.

З урахуванням поетапності соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства було обрано технологію *патронату* як міжвідомчу систему

соціального супроводу сім'ї та дітей з метою запобігання соціальному сирітству, дитячої бездоглядності та безпритульності, що заснована на ранньому виявленні сімейних проблем, реабілітації кровної біологічної сім'ї та забезпеченні прав дитини на виховання в умовах сім'ї (Т. Алексеєнко, З. Кияниця, І. Осипова, Ж. Петрович, А. Юдіна). Різні види патронату по суті є спеціальними технологіями соціально-педагогічної роботи з різними типами сімей з дітьми та утворюють технологічний компонент системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ, який охоплює базові технології соціальної роботи (ведення випадку, соціального супроводу через технологію кейс-менеджменту, ін.) і включає конкретні фахові дії, етапи, процедури, форми, методи, методики й техніки превентивно-профілактичної роботи.

Технологічний компонент системи представлено як своєрідний політехнологічний комплекс, що інтегрує низку спеціалізованих технологій, форм, методів, етапів соціальної (соціально-педагогічної) роботи. Технологія соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста – це сукупність впорядкованих, цілеспрямованих і координованих дій (етапів, операцій) суб'єктів ТГМ, що спрямовані на взаємодію з об'єктами групи ризику з соціального сирітства задля розв'язання завдань превенції соціального сирітства й отримання вимірюваного результату – укріплення сім'ї і збереження її функційної спроможності щодо повноцінного виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації дитини, а також перетворення територіальної громади міста на сприятливе для сімей, дітей та молоді середовище.

Середовищний компонент системи представлено як соціальний простір міжвідомчої / міжсекторної взаємодії і відносин суб'єктів ТГМ, у якому створюються умови, формуються можливості та реалізуються потреби, відповідно до яких кожна сім'я з дітьми, молоді люди, члени громади міста безпосередньо залучаються до процесу життєдіяльності громади міста, а також спроможні стати суб'єктами власної життєдіяльності. Предметом взаємодії суб'єктів і об'єктів ТГМ визначено комплекс цільових програм, проєктів, заходів, спрямованих на: налагодження партнерства з сім'єю, утвердження сімейних цінностей; формування засад усвідомленого та відповідального батьківства; соціально-педагогічну підтримку сімей з дітьми, молоді, їхній соціальний захист тощо. Соціально підтримувальне середовище ТГМ представлено як зовнішній ресурс превенції соціального сирітства щодо вразливих категорій сімей з дітьми, молоді.

Ресурсний компонент системи визначено як поліструктурне, багаторівневе утворення, що характеризується сполученням різноманітних типів, видів ресурсів суб'єктів та об'єктів системи, що сприяють досягненню стратегічних цілей превенції. Це комплекс зовнішніх і внутрішніх ресурсів (інформаційних, освітніх, виховних, соціальних, педагогічних, соціально-психологічних, соціально-правових, соціально-побутових, рекреаційних, інших) суб'єктів ТГМ та об'єктів превенції соціального сирітства, що утворюють превентивний потенціал ТГМ, спрямований на досягнення цілей соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

б. Обґрунтовано дві групи *принципів*, які покладено в основу організації і проведення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ, а саме: організаційно-політичні (соціального партнерства сім'ї та держави, міжсекторного партнерства та солідарності, комплексності та соціальної відповідальності, пріоритетності сім'ї, безпеки і благополуччя дитини), функційно-діяльнісні (випереджальної дії; адресності та інтеграції; конструктивної активності суб'єктів превенції; інформативності та гласності; розвитку суб'єктності та відповідальності сім'ї, майбутніх батьків).

У цілому, наукове обґрунтування, моделювання та характеристика компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства стали основою для її практичної реалізації на наступному, експериментальному, етапі дослідження, який стане предметом подальшого наукового пошуку щодо розв'язання проблеми превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Матеріали, які ввійшли до розділу, опубліковано авторкою у наукових статтях та матеріалах конференцій: [243; 247; 248; 256; 264; 265; 272]

РОЗДІЛ 4
ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА
З УПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ
З ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА
В УМОВАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ МІСТА

4.1. Організація дослідно-експериментальної роботи щодо впровадження й апробації системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста

Здійснені нами у попередньому розділі дослідження наукове обґрунтування, організаційне моделювання і розробка системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, а також змістова характеристика її основних компонентів, стали підґрунтям для розв'язання наступного завдання дисертаційної роботи – упровадження й апробації розробленої системи на практиці, в умовах реального життя ТГМ.

Дослідно-експериментальна робота тривала протягом 2011–2020 рр. і включала *три етапи*:

- підготовчий (жовтень 2011 – грудень 2012 рр.);
- основний (січень 2013 – травень 2014 рр.; через бойові дії на сході України експеримент було призупинено і відновлено й продовжено у березні 2015 – грудень 2018 рр.);
- заключний (січень 2019 – грудень 2020 рр.), змістову характеристику яким надамо далі.

Основними рівнозначними напрямками практичної апробації системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, що були визначені нами у розділі 3, п. 3.2.2. при характеристиці змістового компоненту розробленої системи, були:

- 1) *організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми;*
- 2) *організація соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо формування усвідомленого батьківства;*
- 3) *організація превентивного (соціально-підтримувального) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах територіальної громади міста;*

4) підготовка основних суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної діяльності щодо соціального сирітства у ТГМ.

Метою даного підрозділу стане представлення поетапної організації дослідно-експериментальної роботи соціально-педагогічного характеру з упровадження розробленої нами системи за вище зазначеними чотирма напрямками.

Характеризуючи процес організації упровадження і апробації системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, важливо зазначити, що цей процес відбувався з урахуванням певних специфічних *особливостей* побудови робіт даного типу.

По-перше, при організації експериментального дослідження соціально-педагогічного характеру не можна говорити про впровадження досліджуваної системи шляхом класичного експерименту, у зв'язку зі складністю будови і динамічністю контингенту його учасників (об'єкту та суб'єкту) та неможливістю утворення не змінних за складом експериментальних і контрольних груп дослідження.

По-друге, процес упровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ у часі тривав значно більше, ніж цього вимагає педагогічний експеримент. Якщо формувальний експеримент у чистому вигляді може дати результат вже через рік-два, оскільки є можливість порівняти його з контрольною групою, то про результати дослідно-педагогічної роботи можна судити за непрямими показниками і значно пізніше.

По-третьє, загальним із формувальним експериментом класичного типу є організація інноваційних соціально-педагогічних дій, а відмінним – масштабність, відкритість та внутрішня динаміка експериментальної бази дослідження, що представлена у вигляді територіальної громади міста як соціокультурного простору взаємодії індивідуальних і колективних суб'єктів і об'єктів громади, чуттєвої до різноманітних зовнішніх впливів, залежної від соціально-економічних умов і ступеню розвитку громадських інституцій в ній, а тому складно керованих і наукомістких у процесі організації соціальних перетворень.

Розробка й упровадження системи превенції соціального сирітства в умовах ТГМ відбувались у межах реалізації міжнародного проекту „Програма підтримки сімей та захисту прав дітей „СОС Дитяче Містечко” Міжнародної благодійної організації SOS-Kinderdorf International (Австрія) на території Луганської області та за системної співпраці з її представництвом – Благодійною організацією „Луганське обласне відділення МБО „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко” (протягом 2012–

2020 рр.), а також в рамках наукового проекту „Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста” (з 01.01.2013 р. по 31.12.2015 р.) за фінансовою підтримкою Міністерства освіти і науки України, розробником і виконавцем якого є автор дослідження.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалась в умовах територіальних громад двох міст Луганської області – м. Старобільська та м. Сєвєродонецька.

Загальна вибіркова сукупність учасників соціально-педагогічного експерименту складалась з низки вибірок. Першу вибірку склали 932 сім'ї, (1512 батьків/осіб, які їх замінюють), у яких виховується 1637 дітей, соціально вразливих категорій, які потрапили у СЖО і звернулися самостійно або були виявлені фахівцями та погодилися на участь в експерименті; другу – 338 представників студентської молоді, як потенційних батьків; третю – 137 представників фахової спільноти: фахівці соціальної роботи, соціальні працівники, представники державних органів влади і місцевого самоврядування, недержавних організацій, соціальні педагоги, практичні психологи, педагоги, адміністрація ЗЗСО, ЗДО, викладачі ЗВО, з яких 82 фахівців виступили у ролі експертів; четверту вибірку склали 1126 представників локальних спільнот двох мікрорайонів міст Сєвєродонецька (мікрорайон кварталу №89) та Старобільська (мікрорайон кварталу Ватутіна („Сотий” – таку назву має квартал серед місцевих жителів)), з них 449 жителів багатоквартирних будинків та будинків приватного сектора, а також 677 батьків учнів двох освітніх закладів: Сєвєродонецького багатoproфільного ліцею (342 представника батьківської спільноти учнів ліцею) та ЗЗСО № 4 м. Старобільська (335 батьків учнів школи).

Перший етап (жовтень 2011 – грудень 2012 рр.) – *підготовчий* – передбачав вивчення й аналіз наукової літератури щодо визначення ступеню розробленості проблеми превенції соціального сирітства; вивчення вітчизняного і міжнародного досвіду економічно розвинених країн світу щодо суспільної практики подолання проблеми дитячого сирітства і попередження ризиків виникнення соціального сирітства, випадків бездоглядності та безпритульності дітей, їх соціального захисту; теоретичне осмислення проблеми дослідження з позицій різних наук, що дозволило розробити інструментарій для емпіричного вивчення функційних, змістових та процесуальних характеристик превенції соціального сирітства в умовах ТГМ.

Другий етап (2013-2018 рр.) – *основний* – дослідно-експериментальна робота на даному етапі включала відповідно: *констатувальний, формувальний і контрольний*

етапи соціально-педагогічного експерименту.

З січня 2013 по травень 2014 р. – березень – грудень 2015 рр. проходив *констатувальний етап дослідно-експериментальної роботи*, який було розпочато у 2013 році, у територіальній громаді м. Луганська, у межах проєктної діяльності кафедри соціальної педагогіки ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка” щодо науково-методичного супроводу пілотного проєкту з розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування та таких, які мають ризик втратити батьківське піклування, у співпраці з ЛОВ МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”.

На даному етапі, у межах проєктної співпраці при кафедрі соціальної педагогіки було створено *Науково-методичний консультаційний центр превенції соціального сирітства та укріплення сімей* (НМКЦПССУС), а також було утворено *проєктну локацію* ЛОВ МБО „БФ „СОС Дитяче містечко” – *соціальний центр „Укріплення сім’ї”*, що, фактично, стали провідними експериментально-дослідними майданчиками з організації та координації процесу превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста Луганська, а також було створено *Координаційну раду з питань превенції соціального сирітства і запобігання сімейному неблагополуччю* при Луганській міській раді. Але у червні 2014 року, у зв’язку зі складною соціально-політичною ситуацією і початком бойових дій на території Луганська та області, подальша реалізація проєкту превенції соціального сирітства була призупинена через евакуацію ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” і кафедри соціальної педагогіки, НМЦ превенції та укріплення сімей, реорганізацію і перенесення діяльності ЛОВ МБО „БФ „СОС Дитяче містечко” у місто Старобільськ, на північ Луганської області, і лише з жовтня 2014 року було відновлено їх роботу і співпрацю, відкрито соціальний центр „Укріплення сім’ї” у територіальній громаді м. Старобільська. З березня 2015 року, вдалося також відновити повноцінну реалізацію проєкту превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста Старобільська, де і було продовжено дослідно-експериментальну роботу, її *констатувальний етап*.

Мета констатувального етапу експерименту: аналіз існуючого стану готовності суб’єктів територіальної громади міста щодо попередження соціального сирітства і потенціалу сусідських громад у здійсненні його превенції.

Завдання констатувального етапу дослідження:

- 1) визначення і розробка діагностичного інструментарію дослідження;

- 2) підбір та узгодження вибірки дослідження відповідно до мети етапу;
- 3) процедура проведення емпіричного дослідження – „польові розвідки”;
- 4) якісний і кількісний аналіз отриманих даних емпіричного дослідження;
- 5) корекція гіпотези дослідження згідно отриманих результатів експерименту, за підсумками дослідження.

Констатувальний експеримент відбувався у декілька етапів: підготовчий, діагностичний та аналітичний і передбачав:

- проведення емпіричного дослідження щодо повторного зібрання первинного емпіричного матеріалу його статистичної обробки, аналізу й інтерпретації;
- теоретичне розширення бази дослідження з урахуванням отриманих емпіричних даних;
- побудову загальної гіпотези дослідження й проектування моделі системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста;
- розробку методики й програми дослідно-експериментальної роботи.

На підготовчому етапі було визначено основні завдання етапу дослідження, розроблено і підібрано необхідний комплекс методик і сформовано вибірку дослідження, створено інноваційні організаційні структури експерименту – міждисциплінарні інформаційно-діагностичні групи (МІД-групи), з метою реалізації завдань констатувального етапу експерименту; спрогнозовано можливості використання одержаних результатів. Також з’ясовано коло етичних питань, що стосуються дослідження та, що є найбільш важливим з наукового погляду, з погляду моралі, для суспільства, для учасників дослідження тощо. Також визначено хід експериментального етапу, план дій та їх послідовність.

На діагностичному етапі дослідження, у відповідності з побудованим планом констатувального експерименту, були використані психодіагностичні методики, спрямовані на виявлення рівня теоретичної, практичної та психологічної готовності основних суб’єктів до реалізації превенції соціального сирітства у ТГМ, а також діагностику потенціалу сусідських громад, мікрорайонів міст щодо можливої участі у превентивно-профілактичній діяльності. Під час проведення дослідження було збережено почуття власної гідності та психологічного комфорту учасників, гарантувалася конфіденційність отриманих результатів.

Методики дослідження:

1. Анкета для визначення рівня підготовки основних суб’єктів ТГМ до

здійснення превенції соціального сирітства (розроблена автором) (Додаток А.1).

2. Анкета на з'ясування рівня професійної готовності основних суб'єктів територіальної громади міста щодо формування усвідомленого батьківства молоді (Н. Островської та Л. Кальченко) (Додаток А.2).

3. Методика „Оцінки комунікативних і організаторських схильностей – КОС” (В. В. Синявського і Б. О. Федоришина) (Додаток А.3).

4. Проективна методика мотиваційних тенденцій (запропонована Ж. Ньютоном та модифікована В. А. Семиченко) (Додаток А.4).

5. Опитувальник для оцінки мотивації досягнення мети (Т. Елерс) (Додаток А.5).

6. Анкета щодо з'ясування превентивного потенціалу жителів сусідських громад міста з попередження соціального сирітства (Додаток Б).

На аналітичному етапі дослідження було проведено якісний аналіз отриманих результатів та статистичну обробку даних (більш детально зміст та результати констатувального етапу дослідження представлено у розділі 2, п. 2.4 дисертації).

Отримані в ході констатувального етапу експерименту результати дослідження стали підґрунтям для розробки програми апробації системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, теоретичне обґрунтування і змістовний опис компонентів якої було представлено нами у розділі 3.

З січня 2016 по грудень 2018 рр. – відбувався **формувальний етап**, на якому передбачалось розширення теоретичної і практичної бази дослідно-експериментальної роботи; проведення соціально-педагогічного експерименту щодо упровадження розробленої системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальних громадах міст Северодонецька та Старобільська і реалізацію регіональної Комплексної програми превенції соціального сирітства та укріплення сімей; представлення результатів апробації дослідної роботи на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, у наукових публікаціях.

Третій етап (січень 2019 – грудень 2020 рр.) – **заключний** – формулювання й уточнення висновків теоретичної та експериментальної роботи; **контрольний етап дослідження**, продовження соціально-педагогічного експерименту, в ході якого здійснювалось коригування основних компонентів системи; систематизація матеріалів, їх узагальнення, статистична обробка результатів дослідження, формулювання загальних висновків дослідження; визначення перспектив подальших наукових розвідок; оформлення результатів дослідження у вигляді текстів монографії,

рукопису дисертації та автореферату.

Отже, наступним кроком дослідження стане опис впровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у діяльність суб'єктів територіальної громади міста та змістова характеристика формувального етапу експерименту за чотирма напрямками системно-комплексної організації превенції:

1. *Організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми.*
2. *Організація соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо формування усвідомленого батьківства.*
3. *Організація превентивного (соціально-підтримувального) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах територіальної громади міста.*
4. *Підготовка основних суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної діяльності щодо соціального сирітства у ТГМ.*

4.1.1. Організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми в умовах територіальної громади міста

Розпочинаючи характеристику формувального етапу експерименту щодо процесу впровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, зазначимо, що мова йде про розробку проекту комплексної організації превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства і його поетапну реалізацію в умовах територіальної громади міста в межах напряму організації соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми.

Характеризуючи перший напрям – **організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми** – зазначимо, що з цією метою, для реалізації основних завдань даного експериментального етапу було проведено наступні *організаційні заходи*:

1. У квітні 2015 року було переукладено і продовжено Договір про співпрацю щодо науково-методичного супроводу проєкту „Програма підтримки сімей та захисту прав дітей „СОС Дитяче Містечко” між ЛОБ МБО „SOS Children's Villages International” та кафедрою соціальної педагогіки навчально-наукового інституту педагогіки і психології ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (підписаний від 15 квітня 2013 року) і Науково-методичним

консультаційним центром превенції соціального сирітства та укріплення сімей (НМКЦПССУС), що став основною координаційною структурою організації та науково-методичного супроводу соціально-педагогічного експерименту в нових умовах, на території міської громади Старобільська, а вже з лютого 2016 року і територіальної громади м. Северодонецька.

2. У зв'язку зі зміною соціально-політичної ситуації та території соціально-педагогічного експерименту щодо реалізації *проєкту „Програма підтримки сімей та захисту прав дітей „СОС Дитяче Містечко”*, було затверджено нову програму експерименту *„Програма „Укріплення сім'ї”*, метою якої було зазначено збереження дитини в родині та попередження втрати батьківського піклування для дитини, яка включає *наступні напрями її реалізації:*

1) соціальна підтримка, допомога і медико-психологічна реабілітація сімей з дітьми, які потрапили у СЖО та сім'ям ВПО із зони проведення АТО / ООС, які проживають на території Старобільської і Северодонецької міських громад;

2) соціальна реінтеграція вихованців інтернатних закладів до біологічних сімей;

3) виховання дітей-сиріт та дітей, які втратили батьківське піклування в сімейному середовищі – альтернативні форми опіки та популяризація і розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківської опіки.

3. У січні 2016 року, було підписано угоду про міжсекторну співпрацю між проєктними експериментальними майданчиками – НМКЦПССУС при кафедрі соціальної педагогіки ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, соціальними центрами „Укріплення сімей” як офіційних локацій ЛОВ МБО „БФ „СОС Дитячі містечка” в Старобільській ТГМ та Северодонецькій ТГМ, а також Луганським обласним, Северодонецьким міським і Старобільським районним ЦСССДМ (з травня 2020 р. перейменовані в ЦСС) та Департаментом соцзахисту населення Луганської ОВЦА та створено *Міжвідомчу координаційно-дорадчу раду з питань превенції соціального сирітства та укріплення сімей*. Мета – здійснення координації міжвідомчої і міжсекторної взаємодії всіх служб і структур, які працюють із сім'ями, дітьми, молоддю груп ризику по соціальному сирітству та експертно-контрольна діяльність щодо роботи із випадками, що потребують комплексної діагностики і багатопланової допомоги.

Предметом угоди про міжсекторну співпрацю стали:

- розвиток напрямів, форм, методів співпраці означених соціальних агенцій на рівні взаємодії з сім'ями з дітьми, молоддю, громадою та надання необхідного комплексу сімейно орієнтованих та дитиноцентрованих соціальних послуг;

- організація і втілення проєкту „Навчальні програми професійного зростання” для фахівців соціальної сфери, які працюють з дітьми, сім'ями, молоддю, громадою, представників пілотних ТГМ Старобільська і Северодонецька, з метою підвищення їх професійної кваліфікації через організацію і проведення циклу соціально-просвітницьких семінарів-тренінгів, методичних нарад і науково-методичних конференцій з питань запровадження інтегрованих соціальних послуг у ТГМ / ОТГ, їх розбудови й активізації;

- питання запровадження супервізії, як інструменту психологічної і професійної підтримки та попередження професійного вигорання основних суб'єктів превенції соціального сирітства у ТГМ.

Наступним практичним кроком упровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ стала розробка та реалізація регіональної *Комплексної програми превенції соціального сирітства та укріплення сімей в умовах територіальної громади міста*. Мета програми – об'єднання зусиль і ресурсів суб'єктів ТГМ щодо створення сприятливого середовища підтримки сімей з дітьми, молоді в умовах громади міста та превенції випадків соціального сирітства.

Програма включала в себе комплекс системних організаційних і превентивно-профілактичних заходів, форм та методів спрямованих на роботу з сім'єю, дітьми, молоддю, громадою, з урахуванням, відповідно:

- типу, потреб, ступеня соціальної деградації сімей, рівня сформованості їх виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу; юридичного і фактичного статусу дітей, які перебували в альтернативних формах догляду;

- рівня обізнаності студентської молоді з проблемою соціального сирітства, розуміння ними причинно-наслідкових зв'язків між відповідальним, усвідомленим батьківством і соціальним сирітством;

- існуючих у територіальній громаді міста умов, суб'єктів та ресурсів щодо здійснення превентивно-профілактичного впливу на сім'ї, дітей, молодь, спільноту громади міста задля розвитку їх сильних сторін, надання соціально-педагогічної підтримки і допомоги, активізації й залучення громади до превенції соціального сирітства та створення в умовах ТГМ громади соціально-педагогічної спрямованості, сприятливої до дітей, сімей, молоді.

Превентивно-профілактична робота будувалася на засадах педагогічної, психологічної і соціальної складових моделі системно-комплексної організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, а також пріоритетності таких її аспектів як: розширення можливостей, наснаження (активізація, імпаурмент, надання повноважень) – створення соціально підтримуючого середовища для дітей, сімей, молоді у громаді міста; раннє виявлення сімейних проблем, соціально-педагогічна реабілітація кровної, біологічної сім'ї, забезпечення права дитини на виховання в умовах сім'ї, підтримка і розвиток альтернативних сімейних форм виховання; популяризація ідей та формування навичок усвідомленого, відповідального батьківства у молоді.

Конкретизуючи міжвідомчу взаємодію і міжсекторне партнерство основних суб'єктів превенції соціального сирітства щодо роботи з сім'ями з дітьми, було узгоджено *алгоритм діяльності з сім'єю, що опинилася у СЖО та ситуації ризику соціального сирітства*, який передбачав:

1. Виявлення соціально вразливих категорій сімей з дітьми і проведення комплексної діагностики щодо рівня складності життєвої ситуації, визначення соціального профілю сім'ї, рівня її виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу, оцінки потреб дитини та її сім'ї, тобто передбачалось проведення комплексної оцінки, на основі результатів якої приймалося рішення щодо подальшого соціального супроводу сім'ї та дитини, відкриття ведення випадку.

Реабілітаційний потенціал сім'ї було визначено як наявність у членів сім'ї бажання подолати кризову ситуацію життя, яка виникла та змінити свій соціальний стан.

Оцінювання потреб дитини та її сім'ї у СЖО, базувалося на трьох основних компонентах: потреби для розвитку дитини; батьківський потенціал (здатність батьків піклуватися про дитину, виховувати й розвивати її, задовольняти потреби); фактори сім'ї та середовища [303; 496].

2. Проєктування та реалізація плану ведення випадку, програми супроводу сім'ї зі сприятливим прогнозом соціальної адаптації.

На даному етапі розроблявся план розвитку сім'ї у процесі ведення випадку, у якому формулювалися SMART-цілі, послуги, інтервенції, відповідальні особи, терміни виконання, очікувані результати. План розвитку сім'ї базувався на індивідуальних потребах, врахуванні сильних сторін клієнтів і залучав доступні ресурси сім'ї, соціального оточення, інституцій громади.

3. Соціально-педагогічний супровід дитини та соціальна реабілітація сім'ї.

Сім'ї в СЖО, у яких існував ризик втрати дітьми батьківського піклування отримували послугу соціального супроводу через технологію кейс-менеджменту.

Завдання кейс-менеджменту в роботі із сім'ями в СЖО, у яких є ризик втрати дітьми батьківського піклування: розвивати сильні сторони та мобілізувати наявні ресурси сім'ї; мотивувати сім'ї до наполегливих дій, спрямованих на розв'язання своїх проблем; попереджати й зменшувати негативний вплив умов проживання / життєвої ситуації; створювати мережу соціальної підтримки в громаді, щоб зменшити соціальну маргіналізацію і сприяти інтеграції дітей та сімей у суспільство; відстоювати від імені дітей / сімей право на отримання необхідних послуг та ресурсів; забезпечувати ефективно й раціональне використання всіх доступних ресурсів [496, с. 83].

Соціальний супровід – це комплексна соціальна послуга, а ведення випадку (кейс-менеджмент) – універсальний спосіб організації та координації надання будь-яких соціальних послуг. Цінність технології в тому, що кейс-менеджмент як підхід до надання комплексних соціальних послуг дає змогу соціальним працівникам та іншим фахівцям однієї чи декількох організацій координувати свої зусилля в роботі з конкретним клієнтом.

Кейс-менеджер (найчастіше – фахівець із соціальної роботи) його обов'язки: здійснення оцінки потреб; розробка проєкту плану та узгодження з членами сім'ї, дитиною; залучення та мотивація членів сім'ї та фахівців на всіх етапах роботи з випадком; координація дій залучених спеціалістів та клієнта; залучення ресурсів; внесення актуальної інформації про сім'ю в електронну базу даних (Programme Database) та перегляд плану [496, с. 83].

Роботу із сім'ями у процесі ведення випадку здійснювали, окрім кейс-менеджерів як координаторів ведення випадку, соціальні педагоги, психологи, психотерапевти, логопеди, які утворювали мультидисциплінарну команду, що надавала послуги відповідно до потреб і плану розвитку сім'ї.

Показником якості ведення випадку виступав *критерій самодостатності сім'ї*, що оцінювалася за трьома критеріями:

1) батьки / особи, що їх замінюють, мають батьківський потенціал, усвідомлюють і задовольняють потреби дитини в здоров'ї, освіті, психосоціальному розвитку; орієнтовані на розвиток своїх дітей, мають базові знання та навички з догляду і виховання дітей, застосовують їх на практиці, знають, де і як отримати необхідну

підтримку;

2) сім'я має достатні сімейні ресурси. Батьки / особи, що їх заміняють, – працюють, дохід стабільний і достатній для задоволення потреб сім'ї. Сім'я має стабільне джерело (джерела) ресурсів, за допомогою якого може забезпечувати потреби своїх дітей. Сім'я має знання і навички, необхідні для ефективного управління своїми ресурсами. Сім'я виділяє достатні ресурси для задоволення базових потреб дітей;

3) діти мають доступ до основних послуг. Дитина має достатнє харчування, адекватні умови життя, доступ до освіти, медичного обслуговування, необхідної психосоціальної підтримки [241; 496].

4. Постмоніторинг сімей для визначення стійкості результатів (через шість місяців після закриття випадку), як обов'язкової складової кейс-менеджменту.

Варто зазначити, що ефективність кейс менеджменту в соціальній роботі часто залежить від якості взаємодії недержавних і державних партнерів, стадії виявлення або звернення сім'ї, мотивації сім'ї та готовності до змін.

Отже, ведення випадку – це супроводження клієнта в розв'язанні його проблеми від початку і до її подолання. Ведення випадку сприяє усуненню проблем, пов'язаних із фрагментарним підходом до надання послуг, недостатньою взаємодією між надавачами послуг, забезпечує гнучкість для реагування на нагальні потреби клієнтів, відповідність послуг індивідуальним потребам сім'ї.

4.1.2. Організація соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо формування усвідомленого батьківства як чинника превенції соціального сирітства

Експериментально-дослідна робота з молоддю щодо формування усвідомленого батьківства як чинника превенції соціального сирітства проводилася в умовах освітнього простору закладу вищої освіти та містила три основні етапи:

1) *констатувальний етап* – розробка критеріїв і показників сформованості усвідомленого батьківства молоді та діагностика рівня знань, уявлень і позицій студентської молоді щодо майбутнього батьківства відповідно до означених критеріїв. Для цього нами було сформовано комплекс діагностичних методик, який містив як розроблену нами для експериментального дослідження анкету на визначення рівня знань і уявлень студентської молоді про роль батьківства і гармонійний розвиток дитини [255; 463] (див. Додаток П) так і спеціально підібрані методики, серед яких:

опитувальник „Уявлення про ідеальних батьків”, призначений для вивчення уявлень про особистісні якості „ідеальних” батьків; модифікований опитувальник „Свідоме батьківство”, розроблений М. Єрміхіною, під керівництвом Р. Овчарової, спрямований на визначення показників мотиваційного компоненту усвідомленого батьківства (ціннісних орієнтацій, почуттів, установок, очікувань, батьківських відносин) і операційного компоненту усвідомленого батьківства (стилю сімейного виховання); модифікований варіант методики „Батьківські твір” В. Століна (адаптація С. Дев'ятих), яка є поєднанням методів неформалізованого опитування та контент-аналізу документів, творів і суджень респондентів і спрямована на виявлення соціального, соціально-психологічного, особистісно-сміслового рівнів готовності молодих людей до батьківства;

2) *формувальний етап* – розробка та апробація комплексної програми формування усвідомленого батьківства молоді в умовах закладу вищої освіти, як одного з суб'єктів територіальної громади міста, зміст заходів якої спрямовано на вироблення і вдосконалення у молодих людей когнітивної, емоційної і діяльнісної компетентностей батьківства; формування особистісної позиції щодо виконання соціальної ролі батьків і створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дитини в сім'ї, попередження явищ соціального сирітства, бездоглядності та безпритульності дітей;

3) *контрольний етап* – повторна діагностика і аналіз результатів формувального етапу експерименту, з метою визначення ефективності розробленої та апробованої комплексної програми формування усвідомленого батьківства студентської молоді в умовах освітнього простору ЗВО.

Організація соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо превенції соціального сирітства в умовах ТГМ передбачала розробку і впровадження *комплексної програми формування усвідомленого батьківства молоді „Батьківство в радість!”*, що ввійшла окремим компонентом до складу регіональної Комплексної програми превенції соціального сирітства та укріплення сімей в умовах територіальної громади міста.

Варто зазначити, що експериментальне впровадження розробленої програми потребувало створення в рамках Науково-методичного консультативного центру превенції соціального сирітства та укріплення сімей, спеціального напрямку роботи з молоддю та подальшого утворення вже на місцях, в умовах Старобільської і Северодонецької ТГМ, *експериментальної служби з формування усвідомленого*

батьківства молоді зі складу фахівців державних та громадських організацій, які були залучені до процесу формування усвідомленого батьківства молоді в діяльності територіальних громад, що була створена на базі кафедри соціальної педагогіки при НМКЦПССУС і отримала назву *мобільна служба формування усвідомленого батьківства молоді*. Основними завданнями мобільної служби були: 1) організація діяльності з формування навичок усвідомленого батьківства у молодіжному середовищі; 2) підготовка фахівців ТГМ до даного виду діяльності і організації роботи з молоддю.

З метою реалізації **першого завдання**, для студентів ЗВО було організовано навчання в межах тренінгового курсу „Усвідомлене батьківство як умова сімейного благополуччя” [255; 264; 284; 286; 463], який включав 16 занять (96 год.), що проходили один раз на тиждень для попередньо сформованих груп молоді, які входили до експериментальної групи у 170 осіб, що складалася зі студентів 3 курсу спеціальності „Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Практична психологія” ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка” (86 студентів), які вивчали навчальний курс „Соціальна робота з формування усвідомленого батьківства” та 84 студентів Хмельницького інституту соціальних технологій ЗВО „Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна”, спеціальності „Соціальна робота. Соціальна педагогіка”.

Метою тренінгового курсу було формування у молоді усвідомленого ставлення до зачаття, народження та виховання дитини через формування когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів батьківства, а також формування особистісної позиції молоді щодо виконання соціальної ролі батьків та створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дитини в сім’ї.

Заняття 1. „Усвідомлене батьківство як життєва цінність кожної людини”. Мета заняття: ознайомлення молоді з метою та завданнями тренінгового курсу, визначення очікувань, формування мотивації на подальшу взаємодію на основі вироблення життєвих цінностей батьківства і формування деонтологічно-структурованої природи особистості майбутніх батьків (визначення і розуміння батьківських функцій, обов’язків, почуття батьківської відповідальності, ціннісних орієнтацій стосовно сім’ї та майбутньої дитини).

Заняття 2. „Репродуктивне здоров’я як умова майбутнього батьківства”. Мета заняття: надання молоді інформації щодо сучасного стану репродуктивного здоров’я молоді України, факторів, що впливають на стан репродуктивного здоров’я молоді;

формування „здорової” репродуктивної установки, контрацептивної культури та підготовка молоді до прокреативної діяльності – знання методів планування родини і зачаття майбутньої дитини, формування відповідальності за зачаття та народження здорових дітей.

Заняття 3. „Благополучна сім'я – основа усвідомленого батьківства” Мета заняття: надати учасникам інформацію щодо основ сімейного життя, особливостей вибору шлюбного партнера, пріоритетів у взаємостосунках подружжя та критеріїв успішної сім'ї та чинників здорової атмосфери родини; визначення мотивів народження дітей у сім'ї, усвідомлення учасниками важливої ролі, яку виконують діти в сім'ї, зміцнення позитивної мотивації на народження дітей у шлюбі; усвідомлення учасниками залежності виконання батьківських обов'язків від ставлення до дитини та до батьківства.

Заняття 4. „Правові основи усвідомленого батьківства” Мета заняття: ознайомлення учасників з поняттям „право”, соціально-філософськими аспектами прав дитини; розкриття взаємозв'язку між правами дітей і правами та обов'язками батьків; надання інформації щодо відповідальності батьків за невиконання своїх батьківських обов'язків та жорстоке поводження з дитиною.

Заняття 5. „Розвиток дитини від зачаття до 18 років життя. Умови для повноцінного розвитку дитини” Мета заняття: розкриття етапу пренатального розвитку дитини та вікових особливостей психофізіологічного розвитку дитини від народження до 18 років, умов повноцінного розвитку дитини (фізичні, соціальні, психологічні, духовні) та ролі соціального оточення на різних вікових етапах розвитку дитини.

Заняття 6. „Стилі батьківської поведінки”. Мета заняття: надання молоді інформації про стилі батьківства, аналіз учасниками різних стилів батьківської поведінки стосовно дітей та їх вплив на процес формування особистості дитини; визначення кожним учасником переваг демократичного (авторитетного) стилю взаємодії з власною дитиною.

Заняття 7. „Гендерна рівність батьків у вихованні дитини”. Мета заняття: розкриття особливостей і змісту ролі матері та батька в родині, у забезпеченні умов

для повноцінного розвитку дитини; важливості спільної діяльності батьків у розвитку дітей на різних вікових етапах; відпрацювання навичок взаємодії та розподілу обов'язків батьків у вихованні дітей.

Заняття 8. „Конструктивне вирішення конфліктів – щасливе дитинство – щаслива сім'я” Мета заняття: усвідомлення природи конфліктів, їх видів та механізмів розв'язання конфлікту в родині, можливостей його профілактики; розкриття специфіки поведінки та стилів розв'язання конфліктів учасниками чоловічої та жіночої статі; моделювання сімейних конфліктів, пошук можливих способів їх розв'язання, побудова алгоритму розв'язання конфлікту.

Заняття 9. „Ефективне спілкування як умова гармонійних сімейних стосунків” Мета заняття: визначення сутності поняття „батьківське спілкування”, його сильних та слабких сторін у спілкуванні з дітьми; формування розуміння впливу різних позицій співрозмовників на процес спілкування, надання інформації про зони спілкування; відпрацювання навичок активного й пасивного слухання, „Я-висловлювання”, „Ти-висловлювання” у процесі спілкування; формування навичок ефективного розуміння, схвалення; сприяння усвідомленню проблемних сфер у взаємодії та стимулювання молоді до здійснення пробних дій у встановленні позитивного контакту; ознайомлення молоді з концепцією спілкування з дитиною; розвиток навичок прогнозування.

Заняття 10. „Як проявляти свою любов до дітей”. Мета заняття: ознайомлення і розвиток навичок п'яти мов кохання і спілкування батьків з дитиною: слова заохочення, час, подарунки, допомога, дотик та визначення прийомів налагодження позитивних взаємостосунків із дітьми (за матеріалами Г. Чепмена та Г. Кемпбелла „П'ять шляхів до серця дитини”); шляхи демонстрації та вираження батьківської любові до дитини : 1) обмін поглядами, 2) фізичний дотик, 3) неподільна увага; типи виховання дітей; як підняти самооцінку дітей.

Заняття 11. „Покарання та похвала дитини як методи виховання”. Мета заняття: розкриття історичних основ проблеми заохочення і покарання у вихованні дітей, мети, сутності, видів і форм заохочення та покарання, умов їх ефективного використання, визначення наслідків застосування заохочень та покарань у розвитку

дитини; відпрацювання навичок демонстрації реакції майбутніх батьків на небажану поведінку дитини.

Заняття 12. „Сімейні традиції – фундамент міцної родини”. Мета заняття: ознайомлення молоді з основними традиціями сімейного виховання в народній педагогіці; надання інформації про роль сімейно-побутових традицій та правил у сім’ї; стимулювання учасників до збереження та поєднання сімейних традицій батьківської сім’ї та переносу їх у власну родину; визначення ролі культурного сімейного дозвілля в гармонійному розвитку дитини та розвиток навичок його організації (активне сімейне дозвілля, клуби сімейного дозвілля тощо); створення умов для обміну між учасниками способами проведення вільного часу в сім’ї та систематизація їх; вироблення навичок розподілу вільного часу для задоволення потреб кожного з членів родини.

Заняття 13. „Гра у житті дитини. Вчимося грати разом”. Мета заняття: надання молоді інформації про роль розвиваючого середовища в житті дитини; про розвиток чуттєвої сфери дитини в грі, розвиток її творчих здібностей; про значущість іграшки та гри в розвитку дітей; про використання природних матеріалів у створенні іграшок; формує навички підбору матеріалів для розвитку дитини, а також навчає створенню свята для дитини (на основі Програми „Разом до гармонії: розвиток дитини раннього віку”).

Заняття 14. „Учимося піклуватися про себе в батьківстві”. Мета заняття: надання допомоги майбутнім батькам у розумінні необхідності саморозвитку, створення умов для його забезпечення та поєднання батьківства, кар’єри та дозвілля молодих батьків; навчання майбутніх батьків піклуватися про себе, щоб краще розуміти, доглядати та виховувати дитину в сім’ї; знайомство учасників тренінгового курсу з ресурсами громади та шляхами її залучення до догляду та виховання дитини.

Заняття 15. „Я – майбутній батько, Я – майбутня мама”. Мета заняття: надання інформації щодо створення ідеальної моделі молодого батька та молодої матері, яким властиві знання та навички з усвідомленого батьківства; створення портрета ідеальної дитини, порівняння цієї моделі з власним портретом майбутніх

батьків; вироблення шляхів удосконалення себе кожним учасником задля усвідомленого виконання батьківської ролі.

Заняття 16. Заключне заняття. Мета заняття: підведення підсумків тренінгу, обговорення результатів спільної роботи; закріплення отриманих знань; визначення учасниками додаткових питань, які не були розкриті на тренінгу, складання плану подальшої роботи щодо забезпечення учасників інформацією про подальшу участь у Програмі „Батьківство в радість!”.

Реалізуючи **друге завдання**, для спеціалістів вищезазначених суб'єктів територіальних громад м. Старобільська і м. Сєверодонецька представниками експериментальної мобільної служби формування усвідомленого батьківства молоді було проведено тренінговий курс *„Територіальна громада як осередок формування усвідомленого батьківства молоді”* [463].

Навчальні тренінгові заняття проходили на базі Сєверодонецького міського і Старобільського районного ЦСССДМ, а також проектних локацій – соціальних центрів «Укріплення сімей» експериментальних громад, один раз на тиждень, протягом дванадцяти тижнів. Основна *мета* проведення такого циклу семінарів-тренінгів полягала у підвищенні професійної майстерності фахівців різних суб'єктів територіальної громади міста щодо формування усвідомленого батьківства молоді та оволодіння ними технологіями активізації громади, а також популяризація передового досвіду соціально-педагогічної роботи з дітьми, сім'ями та молоддю в громадах.

У основу даного тренінгового курсу *„Територіальна громада як осередок формування усвідомленого батьківства молоді”*, були покладені адаптовані модулі, розроблені Тренерською студією Християнського дитячого фонду (опубліковані в рамках соціального проекту *„Соціальна освіта в Україні”* та проекту *„Покращення якості соціальних послуг дітям та сім'ям у громаді”*), а саме: *„Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення потенціалу громади* [228], *„Основи батьківської компетентності”* [142], *„Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків і молоді: потенціал громади”* [62], *„Громада як осередок соціальної роботи з дітьми та сім'ями”* [155], *„Організація партнерства у місцевих громадах”* [447], *„Технології активізації громади”* [691].

Тренінговий курс, розрахований на 72 години, складався з дванадцяти тем (6 год. на одну тему), кожна з яких висвітлювала специфіку проблеми формування усвідомленого батьківства молоді в територіальній громаді й технологічну складову її вирішення, а саме [463]:

Тема 1. *„Сучасні підходи до формування усвідомленого батьківства молоді як умови попередження соціального сирітства”* – ставила своєю метою визначення сутності понять „батьківство”, „усвідомлене батьківство”, його складових компонентів; аналіз основних тенденцій репродуктивної поведінки, планування сім’ї, спрямованості на народження та виховання дітей у сім’ї сучасною молоддю, аналіз соціально-педагогічної діяльності з формування усвідомленого батьківства молоді щодо профілактики таких негативних явищ як небажана вагітність, неповні сім’ї, соціальне сирітство та жорстоке ставлення до дітей у сім’ї; розгляд нормативно-правової бази формування усвідомленого батьківства молоді; підвищення рівня поінформованості фахівців щодо способів та напрямів формування усвідомленого батьківства молоді; обґрунтування необхідності формування усвідомленого батьківства молоді як умови сприяння повноцінному розвитку дитини.

Тема 2. *„Роль та можливості територіальної громади як осередку формування усвідомленого батьківства молоді”*. Ця тема була спрямована на визначення змісту понять „громада”, „територіальна громада”, аналіз її основних характеристик; визначення ролі громад у поширенні та практичному впровадженні засад усвідомленого батьківства, ознайомлення фахівців з прийомами аналізу проблем формування усвідомленого батьківства молоді в громаді; а також з механізмами мобілізації та залучення громади до процесу надання соціальних послуг з формування усвідомленого батьківства молоді.

Тема 3. *„Особливості формування усвідомленого батьківства молоді різними суб’єктами територіальної громади”*. Метою заняття стало визначення особливостей формування усвідомленого батьківства молоді основних суб’єктів громади, їх мети, завдань, напрямів та ресурсів соціально-педагогічної діяльності з формування усвідомленого батьківства молоді, до яких ми віднесли: заклади освітньої сфери, заклади та організації соціально-педагогічного спрямування та неурядові організації.

Тема 4. *„Специфіка взаємодії державних та громадських закладів як суб'єктів територіальної громади з формування усвідомленого батьківства молоді. Переваги мультидисциплінарного підходу”*. Мета – показати фахівцям переваги співробітництва державних соціальних служб та недержавних організацій окремо для кожної: 1) для НДО, 2) для державних організацій; розкрити чотири типи взаємодії між державними соціальними службами та недержавними, громадськими організаціями соціально-педагогічного спрямування (фіскальний, регулятивний, надання послуг, політичний); розглянути значення соціального партнерства у вирішенні проблем молоді на рівні громади, а також визначити переваги створення мультидисциплінарної команди для покращення соціально-педагогічної діяльності з формування усвідомленого батьківства молоді.

Тема 5. *„Сучасні інтерактивні та традиційні соціально-педагогічні технології формування усвідомленого батьківства молоді”*, була присвячена визначенню інтерактивних і традиційних технологій формування усвідомленого батьківства молоді, їх мети та завдань у межах соціально-профілактичного напрямку соціально-педагогічної діяльності та принципів успішності здійснення цієї діяльності; аналізу соціально-просвітницького тренінгу як ефективної технології формування усвідомленого батьківства молоді, його структури та методів; розгляду технології соціальної терапії, психодрами та терапії самовиховання; аналізу переваг технології соціального консультивання та Інтернет-консультивання у формуванні усвідомленого батьківства молоді.

Теми 6 – 10. *„Технологія формування усвідомленого батьківства молоді в умовах загальноосвітніх навчальних закладів: можливості громади”*; 7. *„Методи та форми соціально-педагогічної діяльності з формування усвідомленого батьківства студентської молоді”*; 8. *„Соціально-педагогічні технології підготовки молоді, яка вирішила укласти шлюб до сімейного життя та народження дитини”*; 9. *„Специфіка роботи й взаємодії з молодими сім'ями, які очікують на дитину. Взаємодія медичних та соціальних закладів”*; 10. *„Форми і методи роботи з молодими батьками, які виховують дитину до 3-х років”* були спрямовані на розкриття практичного механізму формування усвідомленого батьківства молоді

різних вікових категорій, а саме: аналіз напрямів формування усвідомленого батьківства молоді; етапів, форм і методів формування усвідомленого батьківства; а також на підготовку спеціалістів, яких необхідно залучити до цього процесу.

Тема 11: *„Технології і методи активізації молоді як суб’єктів територіальної громади з формування усвідомленого батьківства”*. Ця тема була спрямована на розкриття змісту понять „активізація громади”, „технології”; на здійснення аналізу принципів та етапів активізації молоді як представників територіальної громади; надала можливість обґрунтувати провідну роль участі молоді як членів громади в процесі її активізації у формуванні усвідомленого батьківства; надала інформацію учасникам про етапи оцінки громадою своїх потреб та дала можливість фахівцям опрацювати методи оцінки потреб громади у формуванні усвідомленого батьківства; сприяла виробленню в учасників навичок розробки плану дій щодо проблеми формування усвідомленого батьківства молоді в територіальній громаді міста.

Тема 12. *„Комплексна програма формування усвідомленого батьківства молоді в територіальній громаді „Батьківство в радість!”* – була присвячена ознайомленню фахівців з метою, завданнями та технологією реалізації програми формування усвідомленого батьківства молоді в територіальній громаді „Батьківство в радість!”, яка впроваджувалася в соціально-педагогічну діяльність територіальних громад м. Старобільська і Северодонецька.

Резюмуючи, зазначимо, що отримана під час навчального тренінгу інформація, стала змістовно-технологічною основою діяльності фахівців експериментальної мобільної служби формування усвідомленого батьківства молоді, своєрідною практичною базою майбутніх дій спеціалістів з числа суб’єктів територіальних громад міст щодо формування усвідомленого батьківства молоді.

Практична діяльність цієї експериментальної служби полягала в послідовному виконанні всіх етапів організації діяльності з формування усвідомленого батьківства молоді та послідовному виконанні авторської *комплексної програми формування усвідомленого батьківства молоді в територіальній громаді „Батьківство в радість!”*, яка була реалізована нами в ході експериментально-дослідної роботи.

4.1.3. Організація превентивного, соціально-підтримувального середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах територіальної громади міста

Розкриваючи процес організації превентивного, соціально-підтримувального середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах територіальної громади міста, важливо наголосити, що суб'єктність громади, її активізація, може бути сформована лише у процесі самоорганізації, самостійного руху у відповідності до власної внутрішньої логіки розвитку навколо об'єднувальних ідей, цілей, потреб громади. Активізація громади – дії, спрямовані на об'єднання людей для обміну досвідом, а також для вирішення проблем за допомогою спільних ресурсів і вмінь [303, с. 132].

Враховуючи це, процес активізації громади щодо превенції соціального сирітства на етапі впровадження досліджуваної системи передбачав [14]:

- залучення громадян до розуміння та сприйняття факту існування проблем дітей, сімей та молоді у громаді і необхідності та важливості прийняття рішень щодо розв'язання їх проблем, а також формування свідомості і відповідальності громадян за дії чи бездіяльність у даному напрямку;

- визначення бажаних та можливих для громади шляхів вирішення цих проблем;
- окреслення кола осіб та мережі установ і закладів, які можуть вирішити проблеми, ведення з ними переговорів;

- опанування членами громади вмінь співпрацювати як з органами місцевого самоврядування, так і з бізнес-структурами, неурядовими організаціями, зацікавленими особами, які мають певну громадську позицію для досягнення конкретних цілей;

- сприяння в розбудові громадських організацій (формальних чи неформальних), які можуть допомогти в реалізації намічених планів.

Діяльність фахівців соціальної роботи (ФСР) щодо розвитку й активізації територіальної громади була представлена як процес, у якому виділяють декілька етапів:

- етап входження в середовище;
- етап вивчення території;
- етап виявлення проблем і визначення своєї ролі в їх вирішенні;
- етап встановлення контакту з місцевими жителями та створення ініціативних груп [570, с. 19].

На останньому етапі спеціаліст, ФСР систематизує свої знання про територію, її жителів, виявляє необхідних людей (майбутніх членів ініціативної групи), формулює аргументи, які допомагають йому переконати місцевих жителів у важливості співпраці. Тобто, намагаючись виявити людей, які стануть членами ініціативної групи, він одночасно намагається ініціювати їх бажання шукати шляхи вирішення існуючих проблем.

Починаючи з моменту виникнення ініціативної групи проходять чотири етапи свого розвитку (рис. 4.1.) [691, с. 20]:

Рис. 4.1. Етапи розвитку ініціативних груп [691, с. 20]

Ініціативна група складалась з членів громади та професіоналів, які її підтримують, і вони вирішують проблеми, що стосуються всіх. Ключем до ефективного розвитку ініціативної групи є погляд на неї, як на своєрідну міні-громаду. Створення ініціативної групи є, по суті, процесом за участю зацікавлених осіб. Кожна ініціативна група обирає для себе певні проблеми, аби стати ініціатором та учасником активних змін у громаді.

Вибудовуючи логіку розвитку громади, одним із надзвичайно важливих, у світлі реформи деінституціалізації, завдань місцевої громади може бути завдання зі створення „громади, дружньої до дітей”, та її залучення до розв’язання проблеми превенції соціального сирітства і реінтеграції дітей до біологічних сімей.

У зв'язку з цим, територіальна громада виступає як соціально-підтримувальне середовище (спільнота), що являє собою систему соціальних взаємозв'язків його (її) представників – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних) або вертикальних (суб'єкт-об'єктних), і взаємостосунків – рівноправних (партнерських) чи стосунків залежності й підпорядкування, що утворюється в межах певної території та виступає своєрідним соціальним капіталом громади, функціональним ресурсом об'єднаної місцевої спільноти у процесі надання соціальних послуг дітям та сім'ям [303, с. 346]. *У громаді, дружній до дитини, створюється дружнє до дитини середовище через надання послуг усій сім'ї.* За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку батьківського потенціалу, через виявлення та об'єднання позитивних ресурсів сім'ї, громади загалом.

Запорукою успіху впровадження реформи зі створення ефективної системи забезпечення прав дітей у місцевій громаді є переконання усіх учасників процесу в тому, що сім'я є найкращим середовищем для розвитку дитини. Саме у безпечній і стабільній родині гарантуються індивідуальна увага і турбота, захист від насильства, виховання і розвиток у люблячій атмосфері [265, с. 12].

Важливою характеристикою дієздатності місцевої громади, дружньої до дитини, у процесі превенції і реінтеграції, є об'єднання її суб'єктів навколо спільних переконань, з-поміж яких наступні:

- система захисту дитини має працювати на забезпечення прав дітей, і дитина повинна бути залучена до процесу прийняття рішення, що стосується її життя;
- кожне рішення, яке стосується долі дитини, має бути детально вивченим, узгодженим і відповідати її потребам та інтересам;
- дітей слід виховувати в сім'ях, а не в інтернатах. Виховання в інтернаті шкодить розвитку дитини та перешкоджає формуванню самодостатньої особистості;
- розвиток дитини в сімейних умовах є найкращим, і соціальні послуги мають більшою мірою бути спрямовані на профілактику розлучення дитини з її біологічною родиною;
- кожна сім'я має право на ефективну та адекватну підтримку у своїй громаді;
- послуги на рівні громади, порівняно з інтернатними, економічно вигідніші та ефективніші;
- вилучення дитини із сім'ї (у тому числі тимчасове) необхідне, лише якщо батьки, навіть за умови фахової підтримки сім'ї, не здатні гарантувати безпеку і догляд дитини;

- послуги повинні надавати кваліфіковані фахівці;

- термін перебування дитини поза сім'єю має бути мінімальним [261, с. 12].

Тобто органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю повинні ставитися до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей, надання допомоги на ранніх етапах вразливості. Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї і через мінімізацію інституційних послуг.

Діяльність місцевих громад щодо сприяння превенції соціального сирітства концептуально включала:

1. Взаємодію з громадськими лідерами, групами (комітетами із захисту дітей, главами населених пунктів, релігійними діячами) для вивчення їх думки щодо превенції і реінтеграції дітей, сприяння розумінню труднощів, допомога в роботі щодо зменшення дискримінації відносно дітей, які повернулися додому з альтернативних форм догляду. Для підвищення обізнаності корисними було визнано творчі прийоми (театральні постановки у вигляді форум-вистав), в яких делікатно висвітлювалися досвід дітей і ті переваги, які вони можуть дати суспільству.

2. Проведення зустрічей з представниками громадськості для вивчення будь-яких протиріч, які можуть виникати, і з'ясування, чи пов'язано це з наявністю стигм і дискримінації по відношенню до дітей, які реінтегруються у сім'ю.

3. Створення груп підтримки, або закріпити за кожною новою дитиною, яка реінтегрується „приятеля”, „більш досвідченого у цьому питанні помічника”. Також може бути важливо запропонувати конкретну допомогу школам у розміщенні додаткової кількості учнів (наприклад, у вигляді облаштування додаткової класної кімнати).

4. Роботу з місцевими громадами щодо попередження повторного розлучення дитини з сім'єю, шляхом підвищення обізнаності про важливість єдності сім'ї, формування батьківських груп для взаємного розвитку батьківських навичок.

5. Процеси примирення, врегулювання конфліктів і відновне правосуддя у випадках, коли дитина, яка повернулася в сім'ю, була залучена / була жертвою конфлікту або злочину [303, с. 39–40].

Етапи активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми [261; 14].

Цикл активізації громади для вирішення спільних проблем включав (рис. 4.2.) [303, с. 133–134].

Рис. 4.2. Цикл активізації громади для вирішення спільних проблем [303]

На етапі **виявлення проблеми** визначались конкретні питання, пов'язані зі становищем сімей та дітей у громаді. З цією метою необхідно було створити сприятливі умови для висловлювання мешканцями громади своїх думок щодо актуальних проблем. Для цього організовувалися публічні зустрічі з членами громади, фахівцями, які працюють у громаді (серед яких – лікарі, вчителі, вихователі дошкільних навчальних закладів, психологи та інші). Цей етап часто є найтривалішим у процесі активізації громади.

Етап **аналізу проблеми** передбачає кілька кроків: створення ініціативної групи й проведення оцінки проблем за допомогою такої групи. На цьому етапі важливо визначити причини виникнення проблем, тому ініціативні члени громади висловлюються про те, що відбувається, визначають пріоритети. На цьому етапі виявляються найефективніші засоби впливу.

На етапі **виявлення ресурсів**, ухвалення рішень та розроблення плану необхідно відповісти на запитання: яким чином і хто в громаді може вирішити виявлену проблему, та як це зробити найбільш ефективним способом.

На етапі **впровадження плану дій** ініціативна група спільно з іншими членами громади, залученими фахівцями реалізує визначені заходи. Упроваджуючи план дій, слід дотримуватися окреслених термінів; потрібно призначити людину, відповідальну за впровадження всього плану дій, а також осіб, відповідальних за кожне окреме завдання. Рекомендовано встановити певні показники для моніторингу виконання плану, а також визначити термін, коли буде проведена перша оцінка його виконання.

На етапі **моніторингу та оцінювання** необхідно відповісти на запитання: „Що змінилося?” У результаті моніторингу виявлялись недоліки, помилки, узагальнювався позитивний досвід, потенціал певних осіб, що приймають рішення щодо подальших

кроків. Фахівець у своїй діяльності щодо активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми має визначати формальних, потенційних та неформальних лідерів громади і спиратися на них.

Формальні лідери – люди, котрі обіймають важливі посади в громаді, представляють організації та бізнес-структури, які інвестують у розвиток громади, мають доступ до ЗМІ та до ресурсів.

Потенційні лідери – люди, яких поважають у громаді, котрі здатні працювати на її користь, відверто висловлюють свої думки та спроможні здобувати нові знання і навички щодо функціонування своєї громади, готові виділяти свій вільний час на громадську роботу.

Неформальні лідери – люди, яких щиро непокоять важливі проблеми на рівні громади, котрі готові приєднатися до спільних зусиль; яких поважають знайомі та друзі.

Форми та методи роботи для активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми [303, с. 135–138].

Можна визначити *сім ключових напрямів діяльності фахівця із соціальної роботи для активізації громади на підтримку сімей з дітьми*. Розглянемо детально кожен із них [496]:

1. *Інформування про діяльність фахівця*: висвітлення його ролі у громаді, мети та завдань діяльності, позитивних історій, конкретних досягнень, запитів на допомогу.

Інформування членів громади міста відбувалося:

- шляхом розміщення інформаційних матеріалів (оголошення, листівки, плакати) у всіх громадських місцях і оновлювати за потреби щотижнево або щомісячно;
- через прямий контакт віч-на-віч (домашні візити краще здійснювати з допомогою команди неофіційних лідерів, підготовлених до цього);
- під час різноманітних заходів (спортивних, культурних, релігійних тощо);
- під час виступів перед населенням у школах, дитсадках, клубах, будинках творчості дітей та юнацтва, церквах тощо;
- шляхом інформування через засоби масової інформації (газети, соціальні мережі).

Стимулювання, інформування, навчання членів громади доцільно здійснювалось під час різноманітних заходів, присвячених певним датам, державним, релігійним та професійним святам, трагічним подіям тощо. Проведення заходів до певних дат – дуже вдалий інструмент для фахівця із соціальної роботи, адже, об'єднуючи свої

зусилля з органами місцевого самоврядування, певними організаціями та структурами, для яких ці дати є значущими, він може надати спеціальну конкретну інформацію з актуальних соціальних проблем, виявити вразливі сім'ї, запобігти можливим негараздам і просто познайомитися з мешканцями своєї громади.

Завжди об'єднує всіх мешканців громади День міста, або День села/селища. Обов'язковим елементом такого свята було розповсюдження інформаційних матеріалів про фахівця із соціальної роботи з відповідними контактними даними та переліком соціальних послуг.

2. Інформування суб'єктів соціальної роботи в громаді, налагодження партнерських стосунків, створення ініціативної групи (інформування персоналу закладів та установ, членів громадських організацій, релігійних громад, трудових колективів про роль фахівця у консолідації зусиль громади на підтримку сім'ї, мети та завдань його роботи; окреслення умов та форм взаємодії відповідно до чинного законодавства, залучення формальних і неформальних лідерів до створення ініціативної групи, діяльність якої спрямована на підтримку сімей з дітьми).

Цей напрям реалізувався через:

- зустрічі з керівниками установ, організацій, трудових колективів, бізнес-структур;
- виступи перед персоналом закладів та установ, членами громадських організацій, релігійних громад, трудових колективів;
- організацію круглих столів, семінарів з метою обміну думками, досвідом та об'єднання наявних ресурсів громади;
- розміщення інформаційних матеріалів, життєвих історій (оголошень, листівок, плакатів) у приміщеннях закладів, установ, культових споруд (церкви), а також у місцевих ЗМІ.

Результатами реалізації першого та другого напрямів є: підвищення рівня поінформованості членів громади, у тому числі спеціалістів соціальної сфери, про діяльність фахівця із соціальної роботи; звернення членів громади до нього за допомогою і з пропозиціями щодо надання, розвитку чи створення нових соціальних послуг; налагодження партнерських стосунків, визначення оптимальних форм взаємодії; зібрана інформація про потенційних членів ініціативної групи тощо.

3. Визначення наявних ресурсів громади (пошук не тільки фінансових та матеріально-технічних ресурсів, а й, насамперед, людського потенціалу: фахівців, волонтерів, інших добровільних помічників для забезпечення необхідної діяльності).

Цей напрям реалізовувався шляхом:

- опитування населення загалом та представників органів місцевої державної влади, самоврядування, громадських організацій, бізнес-структур;
- аналізу зібраної інформації.

Результатами реалізації зазначеного напрямку стали: складені соціальні паспорти мікрорайонів двох експериментальних територіальних громад міст, сформовані ініціативні/волонтерські група (список конкретних людей, які у вільний час можуть працювати спільно з фахівцем та сім'єю на волонтерських засадах); зібрана інформація про режим, графік роботи та послуги, що надаються організаціями, установами, окремими громадянами, волонтерами.

Необхідно відмітити, що Законодавством України, соціальні послуги – це комплекс заходів з надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самотійно їх подолати, з метою розв'язання їхніх життєвих проблем. 17 січня 2019 року Верховна Рада України ухвалила новий Закон № 2671-VIII „Про соціальні послуги”, який визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику, подолання складних життєвих обставин та/або мінімізацію їх наслідків, особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Згідно даного закону, з 1 січня 2020 року соціальні послуги – власні повноваження громад. Запровадження базових соціальних послуг, які мають надаватися у громаді, максимально наближено до проживання людини, що їх потребує [532].

4. *Використання наявних послуг у роботі із сім'ями з дітьми* (інформування сімей з дітьми про наявні у громаді послуги та надання таких послуг відповідно до потреб). Цей напрям реалізовувався через індивідуальну роботу фахівця та групові заходи (консультування, інформування, перегляд плану спільних дій з сім'єю). Як результат, сім'ї отримали доступ до соціальних послуг, наявних у громаді, серед яких: послуги соціальної підтримки, профілактики, адаптації, реінтеграції тощо.

5. *Визначення послуг, які потрібні сім'ям з дітьми* (аналіз становища дітей, сімей, визначення проблемних питань, що стосуються сімей з дітьми, проектування можливих кроків у вирішенні проблеми – див. Додаток В). Шляхом діяльності ініціативних груп, залучення представників місцевих органів самоврядування, жіночих, ветеранських, інших громадських організацій, жителів експериментальних громад було проаналізовано ситуацію і узгоджено види послуг, які мають бути створені в громаді задля підтримки сімей з дітьми відповідно до їх потреб, серед них,

в якості основних були визначені: освітні, медичні, оздоровчі, дозвіллеві, правові тощо.

6. *Залучення ресурсів громади для створення нових соціальних послуг та забезпечення надання послуг за потребою сімей з дітьми* (пошук відповідних ресурсів для створення конкретної послуги; окреслення кола осіб та мережі установ і закладів, які можуть вирішити проблеми, ведення з ними переговорів).

7. *Забезпечення фінансування надання послуг*. Сприяння розбудові громадських організацій, релігійних громад (формальних чи неформальних), представники яких прагнуть і можуть надати фінансову підтримку для здійснення окреслених планів; планування витрат на фінансування програм.

Два останні напрями реалізовувалися шляхом *індивідуальної та групової роботи представників ініціативної групи* спільно з іншими членами громади. *Результатами їх діяльності можна вважати*: запроваджені нові дієві послуги для сімей з дітьми у громаді, створені та зареєстровані громадські організації, розроблені програми та кошториси; при цьому фінансування нових послуг здійснювалося за рахунок бюджету міської ради, громадських організацій, благодійних фондів, окремих громадян.

Розкриваючи поетапно *процес упровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ щодо створення превентивного, соціально-підтримувального середовища в умовах територіальних громад міст Старобільська і Сєверодонецька*, маємо зазначити, що важливим напрямом даного процесу було *створення міждисциплінарних соціальних кластерів в межах експериментальних мікрорайонів* (мікрорайону кварталу №89 (м. Сєверодонецьк) та мікрорайону кварталу Ватутіна („Сотий”, м. Старобільськ)), з центрами на базі відповідних освітніх закладів – Сєверодонецького багатопрофільного ліцею та ЗЗСО № 4 м. Старобільська, що виступали своєрідними громадськими центрами розвитку громад.

Характеризуючи змістову організацію міждисциплінарних соціальних кластерів у мікрорайонах ТГМ, коротко розкриємо сутність поняття „*кластер*” (від англ. cluster – група, скупчення), що являє собою географічно близьку групу взаємопов'язаних компаній і пов'язаних з ними інститутів, в тій чи іншій області, які пов'язані загальними рисами і взаємодоповнюваністю. Кластери приймають різні форми в залежності від їх глибини і витонченості, але більшість включають в себе кінцевий продукт або сервісні компанії; постачальників спеціалізованих матеріалів, компонентів, обладнання, і послуг; фінансові установи; і фірми в суміжних галузях.

Кластери також часто включають в себе компанії в переробній промисловості (тобто, канали або клієнтів); виробників додаткових продуктів; провайдерів спеціалізованої інфраструктури; державні та інші установи, що надають спеціалізовані навчання, освіту, інформацію, дослідження і технічну підтримку (наприклад, університети, мозкові центри, професійно-технічні навчальні провайдери); і агентства по встановленню стандартів. Державні органи, які значно впливають на кластер, можна вважати його частиною. Важливі характеристики кластеру – спеціалізація на якійсь одній діяльності, розміщення в одному географічному регіоні, належність до кластеру не тільки компаній однієї галузі, але і суміжних, а також органів влади і освітніх інститутів (Майкл Портер) [876].

Орієнтуючись на класичне визначення і розуміння кластерів Майклом Портером, який ввів у науковий обіг даний термін, та адаптуючи його змістову сутність до проблеми дослідження, можемо зазначити, що під *міждисциплінарними соціальними кластерами превентивно-профілактичної діяльності у ТГМ (МСК ППД)* ми розуміємо систему співпраці освітньо-виховних, соціально-психологічних, соціально-правових, соціально-захисних, медико-соціальних державних і громадських організацій, служб, установ і закладів розташованих у межах ТГМ, що територіально утворюють соціально-підтримувальну мережу для сімей з дітьми та молоді, діяльність яких спрямована на надання комплексу різноманітних послуг, необхідних для їх соціально-педагогічної підтримки, допомоги і розвитку ресурсності щодо попередження ризику виникнення СЖО, випадків відмови від дитини, діяльність яких побудована за принципом утворення соціально-педагогічного комплексу.

Соціально-педагогічний комплекс (СПК) – структурно впорядкована наявність розгалуженої мережі освітньо-виховних установ, соціально-психологічних служб, територіальних груп і об'єднань, служб допомоги сім'ї і дитинства, яка спрямована на соціальний захист і сприяння реалізації прав кожного свого члена в успішному фізичному, психічному і соціальному розвитку особистості, творчій самореалізації [777, с. 221].

До завдань територіальних структур МСК ППД входить: забезпечення необхідних умов за місцем проживання сімей з дітьми щодо проведення ранньої діагностики, корекції та реабілітації; надання оперативної соціальної допомоги; координація зусиль в роботі з сім'єю і в мікросоціумі; соціально-педагогічна підтримка дітей та сімей зі специфічними потребами (які залишилися без піклування

батьків, дітей з інвалідністю, з ослабленим психічним або фізичним здоров'ям, „групи ризику” тощо).

Виходячи зі специфіки превентивно-профілактичної діяльності, важливу роль у МСК ППД відіграють тематичні центри, служби, конференції, заходи, що спрямовані на визначення кола потреб і проблем сімей з дітьми, молоді, громади мікрорайону, серед яких виділяються найбільш значущі. Ці проблеми додатково діагностуються, прогнозуються можливі напрямки їх подальшого розвитку, дається оцінка наявних негативних факторів і засобів їх нейтралізації. Так, на формувальному етапі експерименту щодо створення МСК ППД в межах двох означених мікрорайонів було проведено у червні 2015 року в м. Старобільську (мікрорайон кварталу Ватутіна) та у березні 2016 року у м. Сєверодонецьку (мікрорайон кварталу 89) свято мікрорайону „Родина, дитина, громада – єдність, добробут і злагода!”, що передбачало ознайомлення жителів громади мікрорайонів з програмою експерименту і популяризацією ідеї створення громад, дружніх до сімей з дітьми і молоді та включало: цикл зустрічей з представниками влади, громадських організацій, соціальних центрів «Укріплення сімей» та ЦСССДМ і промоцію їх діяльності для сімей з дітьми, молоді, громади у вигляді презентаційних осередків тих організацій і структур, що ввійшли до складу МСК ППД, їх консультативних локацій, інтерактивних майданчиків для батьків і дітей, молоді, жителів громади.

Система роботи над кожною визначеною, у процесі діагностико-інформаційної роботи МІД-груп, проблемою окремо будувалася за схемою цільової програми: характеристика проблеми, мета і завдання, зміст і основні напрямки діяльності, етапність, замовники і виконавці, джерела фінансування, очікувані результати. Такий підхід сприяв оперативному реагуванню на виникаючі в середовищі сімей з дітьми, молоді, соціумі громади потреби і проблеми, зміні термінів і змісту діяльності. Реалізовані програми проходили соціально-психолого-педагогічну експертизу в умовах Науково-методичного консультативного центру превенції соціального сирітства та укріплення сімей, забезпечувалися кадрами через спеціальну підготовку і методичну підтримку.

Ще один підхід до активізації громади і організації діяльності МСК ППД у ТГМ – створення системи профільних соціально-психолого-педагогічних служб на базі провідних освітніх закладів мікрорайонів, робота яких будувалася з урахуванням провідних проблем дітей у СЖО, їх сімей, розрахована на тривалий термін і постійний склад фахівців. Так, в структурі внутрішньошкільного СПК було організовано

діяльність медико-психолого-педагогічної сімейної служби; служби сімейного дозвілля та педагогічної анімації; служба правового та економічного захисту особистості і сім'ї; служба професійної орієнтації та соціальної адаптації; служба соціальної превенції та профілактики; служба фізичного і психічного здоров'я; служба розвитку і підтримки дитячих і юнацьких ініціатив тощо.

До числа найбільш значущих напрямів, які охоплювали напрям формальної превенції і корекційно-профілактичної роботи з сім'ями з дітьми у СЖО; комплексний захист дітей, які залишилися без піклування батьків, і сімей, які взяли на себе в тій чи іншій формі відповідальність за цих дітей, з цією метою на базі експериментальних освітніх закладів щотижнево проходили виїзні засідання соціальних служб, які курували цей процес і надання соціальної підтримки і допомоги.

Отже, об'єднання різних соціальних установ мікрорайону, в яких поряд із закладами загальної середньої освіти, діти та їх сім'ї, молодь мали можливість звернутися по допомогу, розвивати свої здібності, отримувати необхідні консультації, підтримку і захист (загальноосвітні, музичні, художні та спортивні школи, станції юних техніків, натуралістів, туристів і т.п., інші творчі організації та об'єднання, а також військові частини, відділення ювенальної поліції, соціальні служби та центри тощо) сприяли розв'язанню проблеми превенції соціального сирітства у ТГМ.

4.1.4. Підготовка основних суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної діяльності щодо соціального сирітства у ТГМ

Підготовка основних суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної діяльності щодо соціального сирітства у ТГМ здійснювалася на базі чотирьох закладів вищої освіти України – ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, Львівський національний університет імені Івана Франка, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Хмельницький інститут соціальних технологій ЗВО „Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна” та полягала у розробці освітніх компонентів ОПП *підготовки бакалаврів і магістрів за спеціальністю 231 – соціальна робота*, а саме:

– навчально-методичних комплексів навчальних дисциплін „Соціально-педагогічна профілактика дитячої бездоглядності та безпритульності”, „Соціально-педагогічна допомога бездоглядним та безпритульним дітям”,

„Соціально-педагогічна робота з сім'єю”, „Соціальна робота з усвідомленого батьківства”, „Соціальна, педагогічна і психологічна робота у громаді”, „Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія суб'єктів соціогуманітарної сфери”, які увійшли до навчальних планів підготовки бакалаврів та магістрів з соціальної педагогіки і соціальної роботи;

– змістових теоретико-методичних модулів „Превенція соціального сирітства: сутність, передумови та технологія реалізації”, „Усвідомлене батьківство як інструмент превенції соціального сирітства”, „Соціальне сирітство: причини виникнення, завдання та можливості громади щодо його попередження”, які спрямовані на формування методичної грамотності студентів з проблеми превенції соціального сирітства в умовах ТГМ;

– тренінгових модулів – „Соціальні технології активізації громади: превенція кризи сім'ї” та „Технології міжвідомчої взаємодії у процесі превентивної роботи громади щодо попередження соціального сирітства” та ін., метою яких було формування практичних компетентностей студентів у роботі з батьківським активом загальноосвітніх шкіл щодо створення „Клубів активних батьків”, залучення сусідських громад, недержавних соціальних інституцій, громадських організацій до підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Набуті під час навчальних занять та тренінгів знання і практичні навички застосування інтерактивних методів соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, студенти мали змогу ефективно продемонстрували під час проходження виробничої соціально-педагогічної практики, про що свідчать позитивні відгуки керівників баз виробничої практики.

Підготовка основних суб'єктів до здійснення превентивно-профілактичної діяльності щодо соціального сирітства у ТГМ відбувалася на проєктних локаціях Благодійної організації „Луганське обласне відділення Міжнародної благодійної організації „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко” – соціальних центрах укріплення сім'ї у м. Северодонецьк та м. Старобільськ Луганської області, які стали провідними суб'єктами експериментально-дослідної роботи з превенції соціального сирітства в умовах зазначених територіальних громад та відповідно до організації і втілення проєкту „Навчальні програми професійного зростання” для фахівців соціальної сфери, які працюють з дітьми, сім'ями, молоддю, громадою, представників пілотних ТГМ Старобільська і Северодонецька, метою яких було підвищення їх професійної кваліфікації через організацію і проведення

циклу соціально-просвітницьких семінарів-тренінгів, методичних нарад і науково-методичних конференцій з питань запровадження інтегрованих соціальних послуг у ТГМ / ОТГ, їх розбудови й активізації.

В рамках проєкту „Навчальні програми професійного зростання” для фахівців соціальної сфери Старобільської і Сєвєродонецької ТГМ було організовано і проведено:

– 8-ми модульний *тренінг* «Захист дитини: сімейно орієнтований підхід» для соціальних працівників Луганського обласного відділення МБО БФ «СОС Дитяче Містечко», Луганського обласного ЦСССДМ, Сєвєродонецького міського та Старобільського районного ЦСССДМ, служб у справах дітей (листопад-грудень 2015 року);

– *семінар-тренінг* для фахівців соціальної сфери Сєвєродонецької міської ради з питань реінтеграції дітей до біологічних сімей (травень 2016 року);

– *семінар* для фахівців соціальної сфери Луганської обласної ради та Сєвєродонецької міської ради, Старобільської районної ради з питань створення прийомної сім’ї термінового влаштування (червень 2016 року);

– курс підвищення кваліфікації учасників-тренерів МІД-груп, в ході 2-денного семінару „Вирішення конфліктів у складних умовах” (січень 2017 року);

– науково-методичний семінар для начальників служб у справах дітей та директорів Центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді північних районів Луганської області за темою: «Захист прав дітей в умовах військового конфлікту: практика та новації» (травень 2017 року);

– 4 дводенних тренінги для прийомних батьків та батьків-вихователів Луганської області з підвищення батьківської компетентності (жовтень-листопад 2017 року);

– організовано та проведено серію тренінгів для прийомних батьків та батьків-вихователів спрямованих на:

- формування психологічної культури і компетентності батьків щодо попередження та профілактики сімейного насильства;

- розвиток виховного потенціалу батьків та осіб, які їх замінюють, щодо зниження рівня стресу задля як найкращого розуміння та підтримки дітей та молоді (лютий-березень 2018 року).

В рамках *реалізації „Молодіжної програми”* було організовано і проведено рекреаційний захід для молоді, спрямований на командоутворення, розвиток інтелекту та логічного мислення у квест-комплексі (протягом 2019-2020 рр.):

- чотири одноденні тренінги за темою: «Життя без насилля» спрямованих на профілактику жорстокості та насильства серед неповнолітніх і в родині, підтримка дотримання прав та інтересів дітей (квітень-травень 2019 року);

- чотири одноденні тренінги за темою: «Планування особистісного розвитку», метою якого було сформувані навички до самомотивації, встановлення власних цілей та способи їх досягнення, тощо (вересень-жовтень 2019 року);

- онлайн-тренінг для молоді щодо навчання створенню соціальних проєктів та їх презентацій (квітень 2020 року);

- чотири одноденні тренінги «Інтерактивні інструменти для навчання онлайн», мета – отримання основних понять про систему дистанційного навчання, проведення аналізу їх застосування в навчальних закладах та поглиблення навичок роботи в СДН застосовуваних у ЗВО і ЗЗСО України (вересень-жовтень 2020 року).

В рамках діяльності проєкту HGFD було проведено ряд групових занять за програмою Core Life Skills Curriculum_EU4Youth та Employability Curriculum_EU4Youth, 8 майстер-класів, на яких молодь ознайомилась з досвідом ведення власного виробництва кондитерських виробів та технологічними процесами на підприємстві (червень – вересень 2020 року).

4.2. Аналіз ефективності та узагальнення досвіду практичної організації системи превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста

Оцінку й аналіз ефективності дослідно-експериментальної діяльності з упровадження розробленої системи було здійснено відповідно до чотирьох напрямів організації соціально-педагогічного експерименту та розроблених комплексних критеріїв: *за першим напрямом – робота з сім'єю – комплексний критерій оцінки виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу (ВСПП) сім'ї*, що відображає ступінь самодостатності сім'ї, її „ресурсність” у подоланні та стійкість до соціальних ризиків, які провокують виникнення ситуацій відмови від дитини та складається зі:

соціально-правового (соціальний статус; категорії сімей), *психолого-педагогічного* (особливості (спрямованість) сімейного виховання; наявність позитивних життєвих планів; педагогічна спроможність сім'ї (рівень психолого-педагогічних знань і умінь батьків)), *соціокультурного* (традиції та моральні підвалини в сім'ї; найближче оточення сім'ї (система взаємин із соціумом (друзями, освітніми установами тощо)); організація сімейного дозвілля), *медичного* (стан здоров'я; навички гігієни) критеріїв та *критерію психоемоційного фону* (мікроклімат сім'ї – характер внутрішньо сімейних відносин (подружніх, дитячих, дитячо-батьківських); стиль взаємодії батьків і дітей), за показниками яких спостерігається динаміка підвищення рівня ВСРП сімей, ступеню їх самодостатності, стійкості до ризиків виникнення ситуацій відмови від дитини, зростання сімейних ресурсів (див. рис. 4.3, 4.4., 4.5).

Діагностика проводилась за методикою розрахунку „Соціального профілю сім'ї” (А. Юдіної), що передбачала за результатами діагностики утворення трьох реабілітаційних груп сімей:

1 група – високий рівень показників ВСРП – проблеми сім'ї мають незначний прояв, початкова стадія сімейного неблагополуччя; після соціально-педагогічної реабілітації сім'ї готові самостійно долати кризові ситуації;

2 група – середній рівень показників ВСРП – критичний рівень прояву неблагополуччя в сім'ї; після реабілітації сім'ї спроможні самостійно долати кризові ситуації, але пост реабілітаційний період потребує соціального патронату;

Рис. 4.3. Результати діагностики за комплексним критерієм оцінки виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу (ВСРП) сімей I, II, та III реабілітаційних груп

Рис. 4.4. Динаміка показників рівня сформованості ВСРП сімей з дітьми II та III реабілітаційних групи (%) (до експерименту)

Рис. 4.5. Динаміка показників рівня сформованості ВСРП сімей з дітьми II та III реабілітаційних групи (%) (після експерименту)

3 група – низький рівень показників ВСРП / або його відсутність – мають складні хронічні проблеми, втратили будь-яку життєву перспективу, інертні по відношенню

до власної долі та долі власних дітей, найчастіше дитина вилучається з таких родин для подальшого влаштування до сімейних форм альтернативного догляду.

Зокрема, з 932 сімей (що виховують 1637 дітей), які брали участь у соціально-педагогічному експерименті (2015-2018 рр.), 70,49% – а це 657 сімей, отримавши в ході експериментальної роботи необхідну комплексну соціально-педагогічну допомогу й підтримку, змогли досягнути самодостатності і подолати складні життєві обставини, підвищити рівень батьківського потенціалу з догляду за дітьми, отримали необхідні психолого-педагогічні знання, стали спроможні ідентифікувати і задовольняти потреби дитини в здоров'ї, освіті, психосоціальному розвитку (частково або повністю), не відмовились від дітей та налагодили дитячо-батьківські стосунки, орієнтуючись на розвиток своїх дітей, знають, де і як отримати необхідну підтримку, та були виведені з під соціального супроводження; 29,51% сімей (275 сімей, що виховують 577 дітей) все ще залишаються під соціальним супроводом і патронатом фахівців соціальних центрів „Укріплення сім'ї” (м. Сєверодонецьк та м. Старобільськ), які стали базовими експериментальними закладами дослідження щодо превенції соціального сирітства у ТГМ і продовжують функціонувати. На жаль, 2,57% дітей (42 дитини) було вилучено із сімей та влаштовано у сімейні форми виховання (3 дитячі будинки сімейного типу та 8 прийомних сімей, що були створені за період проведення експерименту).

За *другим напрямом* – **робота з молоддю** (студентською молоддю) – експериментально-дослідницька робота з діагностики рівня сформованості усвідомленого батьківства студентської молоді та розробки стратегії активізації та залучення студентів до процесу формування усвідомленого батьківства, як умови попередження явища соціального сирітства в ТГМ, була розпочата нами у вересні 2016 року. Базою проведення експерименту стали Львівський національний університет імені Івана Франка (далі – ЛНУ ім. І. Франка), Хмельницький інститут соціальних технологій Вищого навчального закладу „Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна” (далі – ХІСТ Університету „Україна”) і Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (далі – ЛНУ ім. Т. Шевченка). Генеральну вибірккову сукупність експериментального дослідження склали 338 студентів вище названих ЗВО, різних спеціальностей бакалаврського і магістерського освітніх рівнів. Вік студентів-учасників експерименту, від 20 до 25 років, які ще не мають власних сімей, але є потенційними подружжям і батьками або перебувають у шлюбі не більше одного року, але ще не мають власних дітей.

Студенти були об'єднані в експериментальну та контрольну групи. Експериментальна група складалася зі 170 осіб – студентів 3 курсу спеціальності „Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Практична психологія” ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка” (86 студентів – Е. Г.1), які вивчали навчальний курс „Соціальна робота з формування усвідомленого батьківства” та 84 студентів Хмельницького інституту соціальних технологій ЗВО „Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна”, спеціальності „Соціальна робота. Соціальна педагогіка” (Е.Г.2), а також 168 студентів різних спеціальностей ЛНУ імені Івана Франка, які вибрали, з блоку навчальних дисциплін вільного вибору студентів, навчальний курс „Тренінг з формування усвідомленого батьківства” (К.Г.).

Ефективність роботи з молоддю за даним напрямом перевірялась за двома критеріями – *когнітивним* (рівень сформованості знань молоді про батьківство, розуміння умов, які необхідно створити молодим (майбутнім) батькам для гармонійного розвитку дитини на різних вікових етапах її розвитку) та *ціннісно-поведінковим* (мотиваційно-ціннісна та операційна сфера батьківства, морально-психологічна готовність молоді до виконання батьківських функцій, наявність ціннісних установок, змін у діяльній сфері, прояв поведінкових навичок усвідомленого батьківства (УБ)) (більш детально зміст критеріїв представлено у Додатку П).

Діагностика проводилась згідно сформованого комплексу методик: розроблені анкети на визначення рівня знань і уявлень студентської молоді про роль батьківства і гармонійний розвиток дитини; опитувальник „Уявлення про ідеальних батьків” (Р. Овчарової); модифікований опитувальник „Свідоме батьківство” (М. Ерміхіної), модифікований варіант методики „Батьківський твір” В. Столина (адаптація С. Дев'ятих). Згідно отриманих результатів за означеним комплексом методик спостерігаються позитивні зміни за всіма критеріями, рівнями (високий – В, середній – С, низький – Н) і основними показниками відповідно (див.

рис. 4.6).

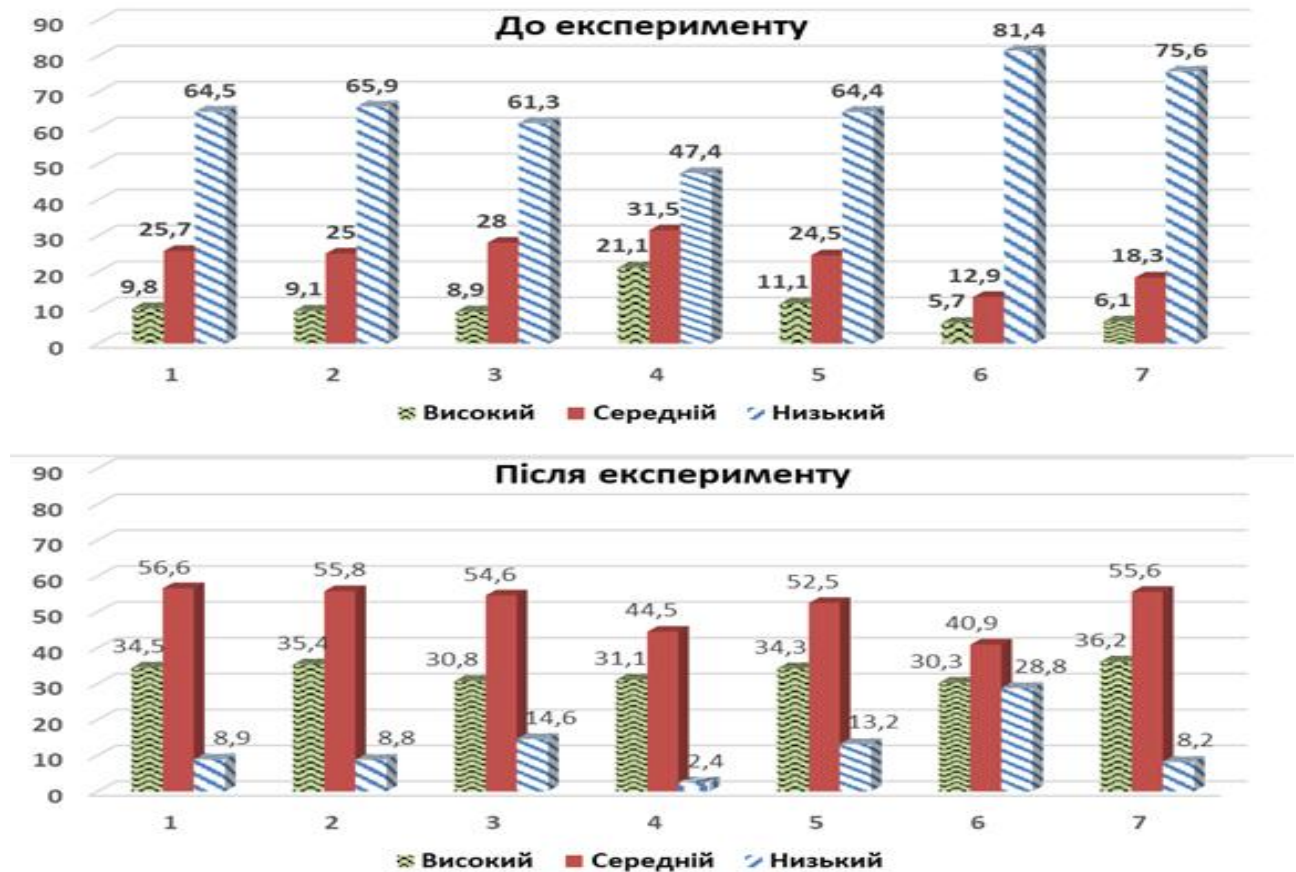

Рис 4.6. Динаміка узагальнених показників рівня сформованості усвідомленого батьківства студентської молоді (%) (до і після експерименту)

Примітка до рис. 4.6: 1 – наявність соціально-медичних знань усвідомленого батьківства молоді (УБ); 2 – наявність психолого-педагогічних знань УБ; 3 – наявність морально-правових знань УБ; 4 – наявність батьківських установок і очікувань; 5 – усвідомленість молоддю батьківської ролі і певного стилю сімейного виховання; 6 – вміння і навички УБ; 7 – наявність знань і уявлень студентської молоді про ТГМ та її послуги з формування УБ.

Приставаючи до аналізу результатів діагностики, необхідно відзначити, що відправною точкою аналізу результатів діагностики рівнів сформованості усвідомленого батьківства студентської молоді, є дані констатувального етапу експерименту за першим показником когнітивного критерію – рівень знань та уявлень молоді про поняття „батьківство”, „усвідомлене батьківство”, „соціальне сирітство”, основних суб'єктів, які формують у молоді навички усвідомленого батьківства, представлені нами в таблиці 4.1.

Рівень знань та уявлень молоді про поняття „батьківство”, „усвідомлене батьківство”, „соціальне сирітство”, основних суб'єктів, які формують у молоді навички усвідомленого батьківства

Знання та уявлення	Рівні					
	ЕГ(Е.Г.1+Е.Г.2)			КГ		
	В	С	Н	В	С	Н
Розуміння понять „батьківство”, „усвідомлене батьківство”, „соціальне сирітство”	10,9	32,1	57	10,7	31,3	58
Усвідомлення впливу і взаємозв'язку явищ усвідомленого батьківства та соціального сирітства, його превенції	4	19	77	3,4	18,7	77,9
Знання студентами основних суб'єктів територіальної громади міста щодо формування усвідомленого батьківства	7,1	27,4	65,5	6,7	27,3	66

З аналізу даних Табл. 4.1 видно, що більша частина студентської молоді експериментальної (ЕГ=Е.Г.1+Е.Г.2) і контрольної групи (КГ), на момент констатуючого етапу експерименту, мають низький рівень знань і уявлень про усвідомлене батьківство як умови попередження соціального сирітства, а також про суб'єкти територіальної громади, їх ресурси і послуги з підготовки молодих людей до усвідомленого батьківства, підтримки і допомоги батькам у вихованні дітей. Результати діагностики показують, що 77,4% студентів ніколи не думали про взаємозалежність явищ усвідомлене батьківство та соціальне сирітство. Слабке уявлення має сучасна молодь (65,56% студентів) і про основні суб'єкти, ресурси і послуги територіальної громади міста щодо формування усвідомленого батьківства, що, на наш погляд, свідчить про недостатню якість послуг, що надаються суб'єктами територіальної громади.

Діагностика також показала, що рівень знань і уявлень про основні суб'єкти територіальної громади міста, які можуть надавати послуги з формування усвідомленого батьківства, є вищим у студентів спеціальності „Соціальна робота”, що можна пояснити вивченням дисциплін професійної спрямованості, де вони отримують таку інформацію. Тоді як представники інших спеціальностей взагалі не змогли дати відповіді на питання: 1) „Як Ви вважаєте, чи має можливість територіальна громада міста та її суб'єкти впливати на процес формування

усвідомленого батьківства молоді?"; 2) „Чи відомі Вам суб'єкти територіального громади міста, які здатні впливати на процес формування усвідомленого батьківства молоді?"; 3) „Чи потребує сучасна молодь в отриманні послуг, пов'язаних з формуванням усвідомленого батьківства та попередженням виникнення соціального сирітства?"; 4) „Чи брали Ви особисто участь у заходах територіальної громади щодо формування усвідомленого батьківства та попередження соціального сирітства?".

З огляду на отримані результати можна констатувати, що респонденти експериментальної групи (81,3%) вважають, що сучасна молодь потребує отримання послуг, пов'язаних з формуванням усвідомленого батьківства для попередження соціального сирітства. До того ж, більшість студентів переконані в тому, що територіальна громада має можливість надавати такі послуги, так вважає 76% опитаних студентів ЛНУ ім. Т. Шевченка та 76,7% студентів ХІСТ Університету „Україна”.

Відсоткові показники в експериментальній групі на питання: „Чи брали Ви особисто участь в заходах територіальної громади щодо формування усвідомленого батьківства та попередження соціального сирітства?” практично ідентичні. Так, позитивну відповідь дали 4% опитаних представників ЛНУ ім. Т. Шевченка та ХІСТ – 4,8%, відповідь „частково” дали 21,3% респондентів ЛНУ ім. Т.Шевченка та 20,5% ХІСТ Університету „Україна”, отже негативну відповідь дали 74,7% студентів експериментальної групи. У той же час показник негативних відповідей студентів контрольної групи (КГ – ЛНУ ім. І. Франка) є ще вище і становить 95,7%, що свідчить про віддаленості сприйняття студентами, які отримують непрофільний освіту, проблеми усвідомленого батьківства та соціального сирітства, можливих шляхів їх вирішення в умовах територіальної громади міста. Варто також відзначити, що позитивну відповідь на питання 4 дали в основному молоді люди, які перебувають у шлюбі. Це можна пояснити тим, що молодому подружжю частіше доводиться користуватися послугами різних суб'єктів територіальної громади, які виконують діяльність, пов'язану з формуванням усвідомленого батьківства, і вони більше замислюються про можливе народженні дитини в їх сім'ї. Тоді як молодь, яка ще не перебуває у шлюбі, цими послугами майже не користується і не замислюється над цими питаннями, що цілком з'ясовано відсутністю такої потреби.

Приступаючи до аналізу результатів контрольного етапу експерименту, важливо відзначити, що першим показником визначення ефективності розробленої та апробованої технології формування усвідомленого батьківства студентської молоді в

умовах освітнього простору ЗВО, є позитивні зміни за когнітивним критерієм усвідомленого батьківства студентів, а саме підвищення рівня їх соціально-медичних, психолого педагогічних і морально-правових знань щодо батьківства.

Аналіз відповідей респондентів, після завершення експериментально-дослідної роботи, показав, що в поглядах, загальної освіченості і знаннях характеристик усвідомленого батьківства молоді відбулися позитивні зміни. Підвищився рівень знань молоді про сутність понять „батьківство”, „усвідомлене батьківство”. Більш стійкими стали уявлення студентської молоді про роль батьків, сім'ї у вихованні майбутньої дитини. Зросла загальна поінформованість молоді про розвиток дитини на різних вікових етапах, його основні потреби і ролі батьків в їх задоволенні. Змінився рівень уявлень про можливі способи спілкування з дитиною і стилях виховання, а також зріс рівень знань про наслідки безвідповідального батьківства. Позитивна динаміка змін в ході експериментальної роботи підтверджена була за допомогою методів математичної статистики. Для порівняння результатів констатуючого та формуючого етапів експерименту ми використовували критерій Пірсона χ^2 , який дозволив зіставити два емпіричних розподілу і зробити висновок про те, чи узгоджуються вони між собою; критерій Фішера ϕ^* , призначений для порівняння відсотків ознак досліджуваних в двох вибіркових сукупностях (ЕГ та КГ); коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Зміни в рівнях сформованості усвідомленого батьківства молоді за когнітивним критерієм, який містить у собі різні показники (знання, позиції), наведені в таблицях 4.2., 4.3., 4.4.

*Примітка: * – значущі розбіжності між розподілами на рівні 0,05, ** – на рівні 0,01; *** – на рівні 0,001.*

Таблиця 4.2

Порівняння показників соціально-медичних знань у контрольній та експериментальній групі до та після експерименту за критерієм Пірсона χ^2

Показники соціально-медичних знань	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ до експерименту	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ після експерименту
Знання про вплив репродуктивного здоров'я батьків на майбутню дитину	0,006	61,997***
Уявлення про репродуктивну установку та репродуктивну поведінку	0,091	61,585***

Знання про пренатальний розвиток дитини	0,219	61,955***
Знання про психофізіологічний розвиток дитини на різних вікових етапах її життя	0,211	53,721***
Уявлення про фізичні та соц. потреби дитини, роль батьків у їх задоволенні	0,422	70,216***

Аналіз результатів, поданих у таблиці 4.2., показав, що в експериментальній групі є очевидним зменшення низького рівня соціально-медичних знань молоді щодо усвідомленого батьківства.

Динаміка високого рівня сформованості знань молоді про вплив репродуктивного здоров'я батьків на майбутню дитину в ЕГ склала 36,2% (до експерименту – 10,6%), середнього рівня в – 58,5% (до експерименту – 29,8%), тоді як у КГ цей показник майже не змінився. При цьому відбулося значне зменшення молодих людей з низьким рівнем у ЕГ до 5,3%, тоді як в КГ зміни виявилися незначними, так в більшості респондентів контрольної групи (58,7%) залишилися на низькому рівні володіння знаннями щодо такого аспекту усвідомленого батьківства.

Високий рівень уявлень про репродуктивну установку та репродуктивну поведінку після експерименту показали 8,7% молодих людей з КГ, тоді як в ЕГ від зріс до 35,1%, середній рівень показали 30,4% представників КГ та 57,4% ЕГ, низький – 60,9% КГ, а в представників ЕГ він знизився до 7,5%.

Підвищився рівень знань молоді про перинатальний розвиток дитини як один з показників соціально-медичних знань щодо усвідомленого батьківства, так після експерименту в ЕГ високий рівень зріс з 7,4% до 33%, середній – з 22,6% до 52,1%, а низький рівень знизився з 71,3% до 14,9%, тоді, як у КГ зміни за всіма трьома рівнями виявилися незначними.

Подібна тенденція простежена щодо рівня знань молодих людей про психофізіологічний розвиток дитини, зокрема в КГ хоч і спостережені позитивні зміни, однак вони є незначними: низький рівень показали 66,3% респондентів, середній – 22,8%, і лише 10,9% КГ володіють знаннями про психофізіологічний розвиток дитини на різних вікових етапах її життя. У молоді, яка є представниками ЕГ, низький рівень знань про психофізіологічний розвиток дитини знизився до 13,8%, а середній та високий збільшилися до 53,2% та 33%.

Позитивною характеристикою успішності впровадженої технології формування усвідомленого батьківства молоді є те, що в респондентів, які взяли участь в експериментальній програмі на 25,5% (з 9,6% до 35,1%) збільшився рівень стійких уявлень про основні фізичні та соціальні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні, середній рівень збільшився на 33% (з 28,7% до 61,7%), і лише 3,2% респондентів ЕГ залишилися на низькому рівні усвідомленого батьківства за цим показником. Аналіз відповідей представників КГ, навпаки, показав негативну динаміку рівня уявлень молоді про основні фізичні та соціальні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні, так високий та середній рівень знизився на 1,1% (високий – з 12% до 10,9%, середній – з 30,4% до 29,3%), а низький зріс на 2,2% (з 57,6% до 59,8%).

У цілому, аналіз результатів розрахунків свідчить про статистично незначущу розбіжність на рівні 0,05 між розподілами контрольної та експериментальної групи на початку експерименту за усіма показниками соціально-медичних знань. У порівнянні контрольної та експериментальної групи на кінець експерименту, навпаки, ми отримали значущі відмінності на рівні 0,001 за усіма показниками.

Отже, експериментально наочною є позитивна динаміка рівня соціально-медичних знань щодо усвідомленого батьківства в молоді, яка входила до експериментальної групи, причому високий та середній рівні за визначеним показником продемонстрували як молоді подружжя, так і молодь, яка не перебуває у шлюбі, що свідчить про спрямованість молодих людей цієї групи на усвідомлене батьківство.

Порівняння показників психолого-педагогічних знань у контрольній та експериментальній групі до та після експерименту за критерієм Пірсона χ^2

Показники психолого-педагогічних знань	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ до експерименту	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ після експерименту
Уявлення про особистісні якості ідеальних батьків	0,140	66,587***
Знання про основи вікової педагогіки та психології	0,213	77,591***
Знання про способи спілкування з дитиною та стилі виховання	0,109	80,815***
Уявлення про основні психолого-педагогічні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні	0,181	46,561***

Аналіз експериментальних даних рівня психолого-педагогічних знань молоді щодо усвідомленого батьківства (табл. 4.3.) відображає тенденцію, схожу з розглянутою вище стосовно зміни рівня соціально-медичних знань молоді щодо усвідомленого батьківства. Отже, ми спостерігаємо практично такий само низький рівень уявлень про особистісні якості ідеальних батьків у К.Г. – 68,4%, тоді як у ЕГ він знизився до 9,6%, відповідно, середній рівень показали 23,9% в КГ та більшість респондентів ЕГ – 57,4%, високий рівень мають лише 8,7% респондентів КГ, тоді як в ЕГ він зріс до 33%.

Не менш значимою характеристикою психолого-педагогічних знань молоді щодо усвідомленого батьківства є показник рівня знань про основи вікової педагогіки та психології, який у КГ залишився майже незмінно низьким – 73,9%, тоді як в ЕГ простежується явні позитивні зміни: високий рівень зріс до 35,1%, середній – до 54,3%, а низький знизився до 10,6%.

Подібну ситуацію простежуємо з рівнем знань молоді про можливі способи спілкування з дитиною та стилі виховання, зокрема: різниця високого рівня за цим показником в КГ та ЕГ становить 27,9% (5,4% в КГ та 35,1% в ЕГ), середнього – 33,5% (23,9% в КГ та 57,4% в ЕГ), низького – 63,2% (70,7% в КГ та 7,5% в ЕГ) на користь ЕГ за всіма рівнями.

Більш стійкими є уявлення молоді про основні психолого-педагогічні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні. Так, після експерименту 17,4% респондентів КГ та 38,3% ЕГ показали високий рівень знань за цим показником, 29,3% КГ і 54,3%

ЕГ мають середній рівень, низький рівень знань мають 53,3% респондентів КГ і лише 7,4% ЕГ.

Отже, ми констатуємо статистично незначну розбіжність на рівні 0,05 між розподілами контрольної та експериментальної групи на початку експерименту за усіма показниками психолого-педагогічних знань. У порівнянні контрольної та експериментальної групи на кінець експерименту, навпаки, ми отримали значні відмінності на рівні 0,001 за усіма показниками.

Аналіз діагностичних даних рівнів морально-правових знань молоді щодо усвідомленого батьківства після проведення експерименту наведено в таблиці 4.4.

Аналіз результатів розрахунків у таблиці 4.4 свідчить про статистично незначну розбіжність – на рівні 0,05 – між розподілами контрольної та експериментальної групи на початку експерименту за усіма показниками морально-правових знань. У порівнянні контрольної та експериментальної групи на кінець експерименту, навпаки, ми отримали значні відмінності – на рівні 0,001 – за усіма показниками.

Таблиця 4.4.

Порівняння показників морально-правових знань у контрольній та експериментальній групі до та після експерименту за критерієм Пірсона χ^2

Показники морально-правових знань	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ до експерименту	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ після експерименту
Знання про права та обов'язки батьків та дітей у сім'ї	0,228	55,148***
Уявлення про причини та прояви неусвідомленого батьківства	0,227	29,207***
Знання про відповідальність осіб за невиконання своїх батьківських обов'язків	0,261	77,625***

Після проведення експерименту ми спостерігаємо, що високий рівень знань про права та обов'язки батьків та дітей у сім'ї показали 8,7% молодих людей КГ та 36,2% ЕГ, 28,3% КГ та 52,1% ЕГ мають середній рівень правових знань, а різниця низького рівня знань про основи сімейного права між КГ та ЕГ становить 51,3% на користь ЕГ (КГ – 63%, ЕГ – 11,7%).

Здійснивши діагностику уявлення молоді про причини та прояви неусвідомленого батьківства після експерименту, констатуємо зменшення кількості

респондентів, що мають низький рівень в обох групах (КГ – 51%, ЕГ – 16%), збільшення молоді, що мають середній (КГ – 39,1%, ЕГ – 56,4%) і динаміку високого рівня сформованості цього показника в експериментальних групах, проте в контрольній групі зміни є незначними.

Позитивна динаміка рівня знань молоді про відповідальність осіб за невиконання своїх батьківських обов'язків також простежується в ЕГ: (високий рівень – 38,3%, середній – 54,3% та низький – 7,4%), тоді як 80,5% респондентів КГ залишилися на низькому рівні знань з цього питання.

Отже, якісні та кількісні зміни рівня сформованості усвідомленого батьківства молоді за когнітивним критерієм свідчать про підвищення рівня освіченості молоді щодо соціально-медичних, психолого-педагогічних та морально-правових аспектів усвідомленого батьківства, що є підтвердженням ефективності впровадженої програми з формування усвідомленого батьківства молоді в діяльності територіальної громади міста.

Подальший аналіз ефективності експериментальної роботи пов'язаний із вивченням ступеня сформованості усвідомленого батьківства молоді за ціннісно-поведінковим критерієм, про який можна судити за даними, отриманими в ході визначення ставлення молоді до сім'ї та батьківства і сформованості батьківських почуттів (таблиця 4.5.), батьківських установок та очікувань (таблиця 4.6.), батьківського ставлення (таблиця 4.7.) та репродуктивної установки молоді (таблиця 4.8.), визначення усвідомленості молоддю батьківської ролі та визначеного стилю сімейного виховання (табл. 4.9.), а також реальних умінь та навичок з усвідомленого батьківства (таблиця 4.10.).

Таблиця 4.5.

Порівняння результатів відповідей молоді щодо сформованості батьківських почуттів за критерієм Пірсона χ^2

Показники батьківських почуттів	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ до експерименту	Критичне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ після експерименту
Почуття безумовної любові до дитини	0,102	13,667**
Відчуття задоволення від спілкування з другою половиною, дітьми	0,325	15,769***
Бажання розуміти почуття членів сім'ї	0,172	30,963***
Терпимість до недоліків членів сім'ї	0,107	32,803***
Прагнення турботи про членів сім'ї	0,283	42,758***

Аналіз результатів розрахунків (табл. 4.5.) свідчить про статистично незначну розбіжність – на рівні 0,05 – між відповідями контрольної та експериментальної групи на початку експерименту за усіма показниками уявлень та асоціацій молоді щодо усвідомленого батьківства. У порівнянні контрольної та експериментальної групи на кінець експерименту, навпаки, ми отримали значні відмінності – на рівні 0,01 – за усіма показниками.

Аналіз емпіричних даних таблиці 4.5 показав, що високий рівень почуття безумовної любові до майбутньої дитини, після участі в експерименті мають 15,2% КГ та 27,7% ЕГ, середній – 27,2% КГ та 41,5% ЕГ, відповідно 57,6% КГ та 30,8% такого почуття не мають. Такий досить високий відсоток низького рівня за цим показником, на нашу думку, продиктований тим, що молодим людям, які ще не мають власних дітей досить складно сформувати в себе емоційний зв'язок з майбутньою дитиною. Причому низький рівень показала загалом молодь, яка ще не перебуває в шлюбі, тоді як молоді подружжя в основному виявили середній та високий рівні сформованості почуття безумовної любові до майбутньої дитини. Однак порівняльний аналіз відомостей до та після експерименту засвідчив, що дані КГ за цим показником залишилися майже незмінними, тоді як у ЕГ збільшилися на 17,5%.

Після участі в експериментальній програмі формування усвідомленого батьківства в 84% молодих людей ЕГ спілкування з другою половиною частіше залишає позитивні відчуття (цей показник зріс на 21,2%), та слід зауважити, що відсоток прояву відчуття задоволення від спілкування з другою половиною став майже однаковим як у молодих людей, які не перебувають у шлюбі, так і в молодих сім'ях, хоча до експерименту в сімейних пар цей показник був дещо нижчим. Цей факт обумовлений відчуттям психологічної втоми молодих подружніх пар, яка викликана додатковим навантаженням, пов'язаним із веденням спільного сімейного побуту, та свідчить про вироблення в молоді навичок регулювання свого емоційного стану, що попереджує виникнення сімейних конфліктів. У КГ цей показник залишився незмінним.

Високий рівень бажання розуміти почуття членів своєї сім'ї проявили лише 16,3% молодих людей КГ, а в ЕГ – 40,4%, натомість 48,9% – КГ та тільки 12,8% ЕГ

про це майже не замислюються. Тобто ситуація в КГ не зазнала суттєвих змін, натомість, у ЕГ високий рівень бажання розуміти почуття членів своєї сім'ї зріс на 24,5%, середній – на 15,9%, за рахунок чого низький рівень за цим показником зменшився на 40,4%.

10,8% респондентів КГ та 29,8% ЕГ виявили високий рівень терпимості до недоліків членів сім'ї, середній – КГ 28,3%, ЕГ 50%, а 60,9% молодих людей КГ та 20,2% ЕГ таку якість проявляють вкрай рідко. Тобто, ми знову спостерігаємо збільшення високого та середнього рівнів терпимості молодих людей до недоліків членів своєї сім'ї на користь ЕГ.

Позитивною виявилася динаміка сформованості в молоді прагнення турботи про членів своєї сім'ї в обох групах, проте зі значною перевагою змін в ЕГ. Так, низький рівень за цим показником у КГ зменшився на 3,3%, проте залишився критично високим та становить 54,3%, а в ЕГ цей показник зменшився на 47,9% та становить лише 10,6%. Натомість високий рівень у КГ зріс до 14,1% (+1%), середній – до 31,5% (+2,2%), тоді як в ЕГ ці показники є значно вищими: високий – 40,4% (+27,6%), середній – 49% (+20,3%). Таку динаміку можна пояснити досягненням соціальної зрілості більшості молодих людей експериментальної групи, збільшенням їхньої самостійності завдяки участі в експериментальній програмі формування усвідомленого батьківства.

Таблиця 4.6.

Порівняння результатів відповідей молоді щодо батьківських установок та очікувань за критерієм Пірсона χ^2

Батьківські установки та очікування	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ до експерименту	Критичне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ після експерименту
Установка на виконання батьківської ролі у сім'ї	0,022	34,625***
Очікування на виконання батьківської ролі шлюбним партнером	0,016	0,716
Установка на проведення більшості вільного часу зі своїми дітьми	0,031	26,686***
Установка на взаємодію з шлюбним партнером у питаннях виховання дітей	0,035	45,657***
Установка на пріоритет сім'ї та дітей перед роботою	0,028	9,671**

Аналіз результатів розрахунків (табл. 4.6.) свідчить про статистично незначну розбіжність – на рівні 0,05 – між результатами контрольної та експериментальної групи на початку експерименту за усіма показниками уявлення та батьківських установок та очікувань. У порівнянні контрольної та експериментальної групи на кінець експерименту, навпаки, ми отримали значні відмінності – на рівні 0,01 – за усіма показниками, крім „очікування на виконання батьківської ролі шлюбним партнером”. Це свідчить про бажання представників КГ виховувати дитину в повній сім’ї, але й про спрямованість діагностованої молоді на перекладання більшості обов’язків щодо догляду за майбутньою дитиною на шлюбного партнера. У ЕГ названий показник став дещо нижчим: високий – 38,3%, середній – 31,9% та низький – 29,8%, хоча й залишився досить високим, що є свідченням мотивації молоді на виховання дитини у повній сім’ї та залучення шлюбного партнера до виховання дитини, оскільки молоді люди після участі в експериментальній програмі, виказували судження про рівність батьківських прав та обов’язків подружжя стосовно дитини.

Підтвердженням останнього є те, що в КГ найменші бали отримала установка на взаємодію з шлюбним партнером в питаннях виховання дітей, зокрема тільки 12% молодих людей показали високий рівень цієї установки, а в ЕГ такий показник зріс на 31,2% (високий – 38,3%, середній – 50%, низький 11,7%), що свідчить про підвищення мотивації молодих людей, які пройшли навчання, на створення умов для всебічного розвитку дитини з активним залученням до цього процесу обох батьків.

Результати аналізу зміни рівнів батьківського ставлення молоді як показника усвідомленого батьківства молоді за мотиваційним критерієм після експерименту наведені в таблиці 4.7.

Таблиця 4.7.

Порівняння результатів відповідей молоді щодо батьківського ставлення за критерієм Пірсона χ^2

Батьківське ставлення	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ до експерименту	Критичне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ після експерименту
Доброзичливе ставлення до інших членів сім’ї (до дітей)	0,030	39,128***
Зацікавленість справами дітей	0,016	37,389***
Здатність до компромісів у сімейних стосунках	0,007	26,948***

Після зіставлення показників таблиці 4.7. робимо висновок про статистично незначну розбіжність – на рівні 0,05 – між результатами контрольної та експериментальної групи на початку експерименту за усіма показниками уявлень та асоціацій молоді щодо батьківського ставлення. У порівнянні контрольної та експериментальної групи на кінець експерименту, навпаки, ми отримали значні відмінності – на рівні 0,001 – за усіма показниками.

Рівні сформованості репродуктивної установки, що також є показником ціннісно-поведінкового критерію усвідомленого батьківства молоді, наведені в таблиці 4.8.

Таблиця 4.8.

**Показники відповідей молоді щодо установки на визначену кількість дітей
(до та після експерименту)**

Установка на визначену кількість дітей	Молодь %			
	До експерименту		Після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Жодної	5,4	7,4	6,5	–
Одну	35,9	36,2	38,1	44,7
Дві	20,6	18,1	21,7	36,2
Три	5,5	9,6	3,3	12,7
Чотири й більше	–	1,1	–	1,1
Не визначився	32,6	27,6	30,4	5,3

З аналізу емпіричних даних таблиці 4.8. видно, що до та після проведення експерименту більшість молодих людей як у КГ, так і в ЕГ все ж таки має репродуктивну установку на одну дитину (38,1% КГ та 44,7% КГ), що є негативною тенденцією для збереження кількісного складу населення територіальної громади міста та країни в цілому, однак, одночасно є свідченням усвідомленого підходу до народження та виховання дитини й відповідальності майбутніх батьків за створення умов для повноцінного розвитку дитини.

Позитивним є той факт, що респонденти ЕГ після участі в експерименті виказали бажання народження двох (36,2%), трьох (12,7%) та навіть чотирьох (1,1%) дітей. Такі дані підтверджують значущість серед молоді цінності сім'ї та дітей, свідчать про їхню спрямованість на народження дітей.

Підтвердженням ефективності впровадженої технології є і те, що в ЕГ відсоток молоді, яка досі не має репродуктивної установки, знизився до 5,3%, тоді як у КГ він склав 30,4%.

Подальший аналіз експериментальних даних пов'язаний із вивченням ступеня сформованості усвідомленого батьківства молоді за ціннісно-поведінковим критерієм, про який можна судити за даними, що були отримані в ході діагностики рівня усвідомленості молоддю своєї батьківської ролі та визначеного стилю сімейного виховання, зазначені в таблиці 4.9.

Аналіз отриманих даних свідчить про статистично незначну розбіжність – на рівні 0,05 – між розподілами контрольної та експериментальної групи на початку експерименту за усіма показниками усвідомленості своєї батьківської ролі та визначеного стилю сімейного виховання. У порівнянні контрольної та експериментальної групи на кінець експерименту, навпаки, ми отримали значні відмінності – на рівні 0,001 – за усіма показниками.

Таблиця 4.9.

Порівняння результатів відповідей молоді щодо усвідомленості своєї батьківської ролі та визначеного стилю сімейного виховання за критерієм Пірсона χ^2

Показники	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ до експерименту	Критичне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ після експерименту
Розуміння своєї ролі в сім'ї	0,040	51,005***
Бажання виконувати обов'язки, пов'язані з появою дитини в сім'ї	0,064	66,220***
Упевненість у своїх силах та можливостях	0,207	48,442***
Дотримання гендерної рівності в розподіленні сімейних обов'язків	0,031	54,628***
Визначений стиль сімейного виховання	0,234	85,667***

Так, після проведення експерименту в ЕГ високий рівень розуміння молоддю своєї ролі в сім'ї підвищився до 31,9%, середній – до 54,3%, лише 13,8% респондентів ЕГ навіть після навчання вважають себе неготовими до виконання своєї ролі в сім'ї. Підтвердженням позитивної динаміки є те, що 33% молодих людей показали високий рівень бажання виконувати обов'язки, пов'язані з появою дитини в сім'ї, 52,1% – середній та 14,9% – низький рівень. У КГ зміни виявилися незначними.

Ефективність упровадження технології формування усвідомленого батьківства молоді підтверджують дані про те, що стійку упевненість у своїх силах та можливостях як показника усвідомленості батьківства, продемонстрували 33% респондентів ЕГ, достатню (середній рівень) 48,9% та тільки 18,1% залишилися невпевненими у своїх силах та можливостях як батьків. Натомість у КГ ці показники майже не змінилися: високий – 7,6%, середній – 25%, низький – 67,4%.

Обов'язкове дотримання гендерної рівності в розподілі сімейних обов'язків після проведення експерименту визначили для себе обов'язковим лише 10,9% молодих людей з КГ, тоді як у ЕГ цей відсоток є вищим на 26,4% та склав 37,3%; середній рівень показали 27,2% респондентів КГ, у ЕГ – 52,1%; більшість молоді КГ (61,9%) незалежно від сімейного стану мають слабку установку на дотримання гендерної рівності в розподіленні батьківських обов'язків, тоді як у ЕГ низький рівень зменшився до 10,6%.

Разом із тим, можна констатувати, що визначений стиль сімейного виховання після участі в експерименті показали 6,5% молодих людей КГ, а в ЕГ 36,2% респондентів спрямовані на дотримання демократичного (авторитетного) стилю сімейного виховання у своєму майбутньому батьківстві, натомість низький рівень цього показника мають 75% КГ і тільки 8,5% представників ЕГ, що також підтверджує ефективність упровадженої соціально-педагогічної технології формування усвідомленого батьківства молоді в діяльності територіальної громади.

Нарешті, ще одним підтвердженням ефективності розробленої соціально-педагогічної програми формування усвідомленого батьківства молоді за другим критерієм може бути аналіз рівня розвитку таких умінь та навичок усвідомленого батьківства молоді як диференціація необхідного дитині рівня опіки на різних етапах її розвитку, догляд та виховання дітей, уміння знаходити спільну мову з дитиною, навички організації ігрової діяльності для дітей, вирішення конфліктних ситуацій, контроль емоційного стану та дотримання демократичного стилю сімейного виховання. Експериментальні дані занесені в таблицю 4.10.

**Порівняння рівнів розвитку вмінь та навичок усвідомленого батьківства в
молоді за критерієм Пірсона χ^2**

Уміння	Емпіричне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ до експерименту	Критичне значення критерію Пірсона χ^2 при порівнянні КГ і ЕГ після експерименту
Диференціювати необхідний дитині рівень опіки на різних етапах розвитку	0,098	59,662***
Навички з догляду та виховання дітей	0,037	30,803***
Уміння знаходити спільну мову з дитиною	0,085	27,049***
Навички організації ігрової діяльності для дітей	0,33	75,582***
Контролювати свій емоційний стан	0,003	70,532***
Вирішувати конфліктні ситуації	0,160	83,009***

Наведені в таблиці 4.10. дані свідчать про те, що після проведення соціально-педагогічного експерименту різниця між контрольною та експериментальною групами суттєво змінилася як за якісними, так і за кількісними показниками.

Аналіз результатів розрахунків свідчить про статистично незначну розбіжність – на рівні 0,05 – між результатами контрольної та експериментальної групи на початку експерименту за усіма показниками рівнів розвитку вмінь та навичок усвідомленого батьківства в молоді. Порівнюючи дані контрольної та експериментальної груп на кінець експерименту, навпаки, ми отримали значні відмінності – на рівні 0,001 – за всіма показниками.

Отже, у цілому позитивна динаміка рівнів усвідомленого батьківства молоді за ціннісно-поведінковим критерієм пояснюється адекватно підібраними методами, технологіями та методиками, що входили до комплексної програми формування усвідомленого батьківства молоді „Батьківство в радість!”, спрямованими на підвищення рівня знань молоді про сучасні погляди на батьківство та сприяння виробленню в молоді усвідомленого ставлення до зачаття, народження та виховання дитини через формування когнітивної, емоційної та поведінкової складових батьківства. Резюмуючи все вище зазначене, можемо констатувати, що отримана динаміка щодо сформованості усвідомленого батьківства за ціннісно-поведінковим критерієм під час експерименту є позитивною, що свідчить на користь розробленої та апробованої нами Програми формування усвідомленого батьківства молоді в діяльності територіальної громади міста.

Таким чином, ефективність проведеної нами експериментально-дослідної роботи

по впровадженню системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в рамках напрямку формування усвідомленого батьківства студентської молоді, що визначалась за допомогою аналізу результативності показників когнітивного та ціннісно-поведінкового критеріїв, підтверджується позитивною динамікою основних показників рівнів сформованості усвідомленого батьківства на користь експериментальної групи.

Позитивна динаміка за всіма рівнями та показниками простежується і відповідно *до третього напрямку – організація превентивного (соціально-підтримувального) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах ТГМ*, згідно двох критеріїв: 1) *комплексного сервісно-технологічного критерію* (відображає ступінь соціально-педагогічної спрямованості громади на роботу з сім'єю, дітьми, молоддю і наявність соціальних послуг у ТГМ, що спрямовані на забезпечення їх прав на безпечне середовище життя, на освіту та розвиток, на охорону здоров'я, на соціальну підтримку і захист дітей та сімей у СЖО, права на сім'ю, виховання в сімейному середовищі тощо); 2) *комплексного критерію суб'єктної соціально-комунікативної взаємодії соціальних інститутів громади міста* (включає критерії факту та критерії якості процесу міжвідомчої, міжсекторної взаємодії, рівень її системності, мобільності та ступінь активності суб'єктів ТГМ, розширення напрямів їх співпраці щодо розв'язання проблем сімей з дітьми та молоді заради досягнення мети превенції соціального сирітства).

Зокрема результати показали, що 97,43% дітей, які опинилися у СЖО (а це 1595 дітей), було збережено право на виховання в сім'ї, 2,57% (42 дитини) – у сімейних формах виховання; 98,05% (1605 дітей) – відповідно, їх права на безпечне середовище життя, 1,95% дітей (32 дитини) через ознаки домашнього насильства були вилучені з сімей і тимчасово влаштовані до альтернативних форм догляду; 70,86% (1160 дітей) – на освіту та розвиток; 73,79% (1208 дітей) на життя та охорону здоров'я; 932 сім'ї, які виховують 1637 дітей, скористалися правом на соціальну підтримку і захист у СЖО через надання комплексу необхідних послуг.

Діагностика показників ефективності згідно сервісно-технологічного критерію проводилася за Методикою аналізу забезпечення прав дитини (див. Додаток М), а більш детальні розрахунки отриманих результатів ефективності представлено у Додатку М.1., відповідно до методики розрахунку АІ – агрегованого індексу забезпечення прав дітей.

Згідно показників другого критерію: за критеріями факту – на 27,8% збільшилася кількість суб'єктів включених у процес ведення випадків з розв'язання проблем соціально вразливих категорій сімей з дітьми (так званих команд міжвідомчої / міжсекторної, міждисциплінарної взаємодії); на 25,36% зросла кількість реалізуємих суб'єктами напрямів співпраці; на 54,35% збільшилася кількість об'єктів (вразливих сімей з дітьми) охоплених превентивно-профілактичною роботою мобільних міждисциплінарних команд; за критеріями якості – на 78,27% зросла задоволеність суб'єктів результатами міжвідомчої / міжсекторної, міждисциплінарної взаємодії, співпраці; серед домінуючих видів взаємодії суб'єктів стали переважати: на 77,42% „взаємодія-сприяння”, на 54,6% „взаємодія-координація”, на 25,4% „взаємодія-кооперація”, на 13,8% „взаємодія-інтеграція”.

Діагностика ефективності результатів за критеріями даного напрямку проводилась згідно адаптованої нами методики розрахунку агрегованого індексу забезпечення прав дітей, опитувальника Т. Тюриної на виявлення видів і характеру інституційної взаємодії, а також розробленої автором анкети щодо моделей міжвідомчої взаємодії.

У межах четвертого напрямку – **професійної готовності основних суб'єктів громади до здійснення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ**, оцінка отриманих результатів щодо „загального рівня готовності” (виведені нами середні величини за критеріями теоретичної, практичної і психологічної готовності), показала підвищення достатнього і високого та зниження низького рівнів, а саме: на 11,9% зросла чисельність фахівців високого рівня підготовленості, на 15,3% збільшилася кількість фахівців за показниками достатнього професійного рівня готовності і на 27,2% зменшився показник низького рівня фахової готовності суб'єктів ТГМ (див. рис. 4.7., 4.8., 4.9.).

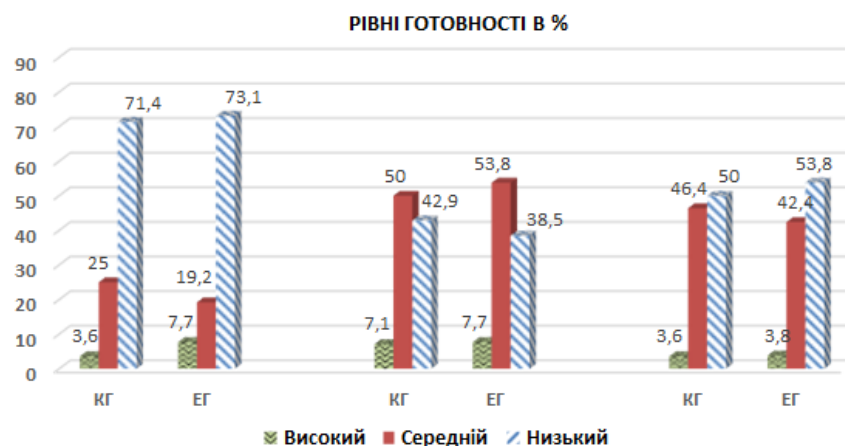

Рис. 4.7. Рівень готовності основних суб'єктів до здійснення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ (%) (до експерименту)

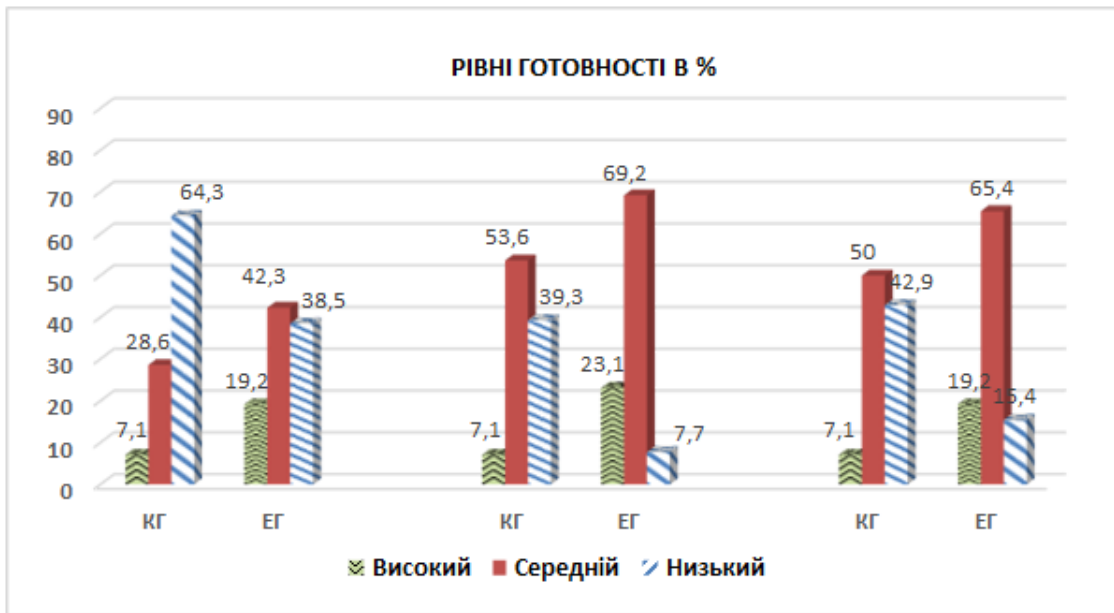

Рис 4.8. Рівень готовності основних суб'єктів до здійснення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ (%) (після експерименту)

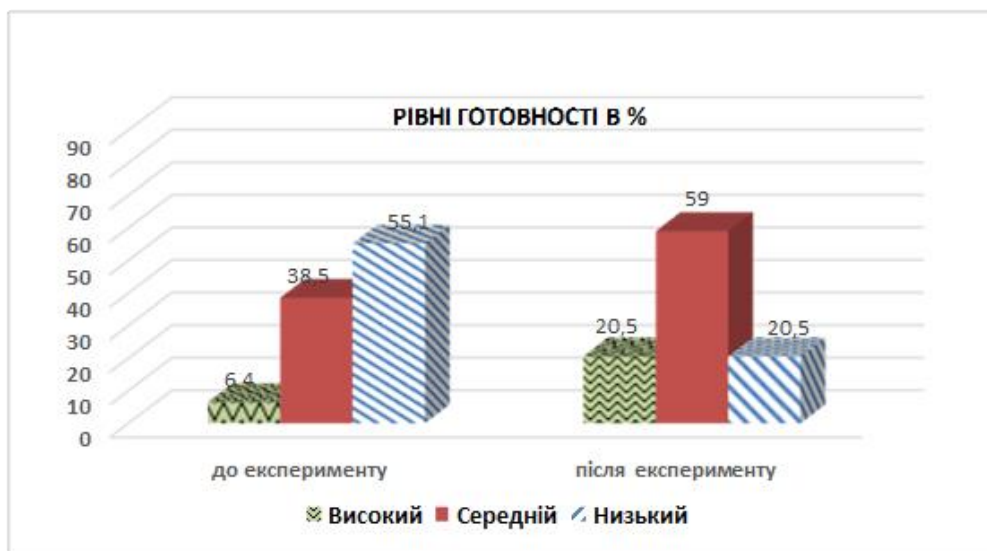

Рис 4.9. Узагальнені показники рівнів готовності основних суб'єктів до здійснення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ (%) (до та після експерименту)

Отже, гіпотеза дослідження, яка полягала в припущенні про те, що процес превенції соціального сирітства у ТГМ набуде ефективності за умови його науково-теоретичного обґрунтування та комплексної організації як системи, була підтверджена.

Висновки до розділу 4

Хід та результати дослідно-експериментальної роботи з упровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста та порівняльно-зіставний аналіз результатів після проведення експерименту дозволяють зробити такі висновки.

1. Упровадження системи відбувалося за чотирма основними напрямками: 1) організація соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства з сім'ями з дітьми; 2) організація соціально-педагогічної роботи з молоддю; 3) організація превентивного (соціально-підтримуючого) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах територіальної громади міста; 4) підготовка основних суб'єктів до здійснення відповідної діяльності.

2. Основними етапами упровадження системи стали: підготовчий (жовтень 2011 – грудень 2012 рр.), основний (січень 2013 – травень 2014 рр.; через бойові дії на сході України експеримент було призупинено і відновлено й продовжено у березні 2015 – грудень 2018 рр.) і заключний (січень 2019 – грудень 2020 рр.).

3. Організація соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ за першими трьома напрямками (робота з сім'єю, молоддю, громадою) здійснювалася у межах розробленої і реалізованої регіональної Комплексної програми превенції соціального сирітства та укріплення сімей, як експериментальної складової Регіональної цільової програми вдосконалення та розвитку системи надання соціальних послуг в Луганській області на 2016-2019 роки „Турбота”, що реалізовувалася Департаментом соціального захисту населення на території Луганської області, в частині покращення якості послуг дітям і сім'ям в громаді, апробація якої відбувалася у пілотних громадах міст Старобільська і Северодонецька, Луганської обл. Програма включала комплекс системних організаційних і превентивно-профілактичних заходів, форм та методів спрямованих на роботу з сім'єю, дітьми, молоддю, громадою, з урахуванням, відповідно: типу, потреб, ступеня соціальної деградації сімей, рівня сформованості їх виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу; юридичного і фактичного статусу дітей, які перебували в альтернативних формах догляду; рівня обізнаності студентської молоді з проблемою соціального сирітства, розуміння ними причинно-наслідкових зв'язків між відповідальним, усвідомленим батьківством і соціальним сирітством; існуючих у ТГМ умов, суб'єктів та ресурсів щодо здійснення превентивно-профілактичного впливу на сім'ї, дітей, молодь, спільноту громади міста задля розвитку їх сильних сторін,

надання соціально-педагогічної підтримки і допомоги, активізації й залучення громади до превенції соціального сирітства та створення в умовах ТГМ громади соціально-педагогічної спрямованості, сприятливої до дітей, сімей, молоді. Превентивно-профілактична робота будувалася на основі нерозривної єдності та взаємозв'язку педагогічної, психологічної і соціальної складових моделі системно-комплексної організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, а також пріоритетності таких її аспектів як: розширення можливостей, наснаження (активізація, імпаурмент, надання повноважень) – створення соціально підтримуючого середовища для дітей, сімей, молоді у громаді міста; раннє виявлення сімейних проблем, соціально-педагогічна реабілітація кровної, біологічної сім'ї, забезпечення права дитини на виховання в умовах сім'ї, підтримка і розвиток альтернативних сімейних форм виховання; популяризація ідей та формування навичок усвідомленого, відповідального батьківства у молоді.

4. Четвертий напрям реалізовувався в межах двох складових: 1) професійної підготовки бакалаврів і магістрів спеціальностей „Соціальна педагогіка” і „Соціальна робота” та включення, в якості освітніх компонентів, до навчальних планів підготовки бакалаврів та магістрів з соціальної педагогіки і соціальної роботи ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка” розроблених нами навчальних дисциплін: „Соціально-педагогічна профілактика дитячої бездоглядності та безпритульності”, „Соціально-педагогічна допомога бездоглядним та безпритульним дітям”, „Соціально-педагогічна робота з сім'єю”, „Соціальна робота з усвідомленого батьківства”, „Соціальна, педагогічна і психологічна робота у громаді”, „Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія суб'єктів соціогуманітарної сфери”, що пройшли успішну апробацію і були спрямовані на розвиток фахових компетентностей студентів щодо здійснення превентивної діяльності з попередження соціальних ризиків виникнення ситуацій відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності, недопущення та розв'язання СЖО вразливих категорій дітей та сімей групи ризику по соціальному сирітству; оволодіння формами, методами і технологіями превенції соціального сирітства у соціально-педагогічній роботі з батьками та молоддю, як майбутніми батьками, щодо розвитку навичок усвідомленого батьківства; технологіями організації та активізації міжвідомчої взаємодії суб'єктів ТГ у процесі превенції явища соціального сирітства; а також Львівського національного університету імені Івана Франка, у процесі фахової підготовки студентів спеціальностей: 6.010106 – „Соціальна педагогіка” освітньо-кваліфікаційного рівня „бакалавр” та 231 – „Соціальна робота” першого

(бакалаврського) рівня освіти та апробації в рамках навчальних дисциплін „Технології соціально-педагогічної роботи”, „Соціально-педагогічна діяльність з різними категоріями дітей, молоді та сімей”, „Соціальна робота з різними категоріями отримувачів послуг” та „Сучасні проблеми українського суспільства: технологічний аспект”, розроблених нами змістових теоретико-методичних модулів – „Превенція соціального сирітства: сутність, передумови та технологія реалізації”, „Усвідомлене батьківство як інструмент превенції соціального сирітства”, „Соціальне сирітство: причини виникнення, завдання та можливості громади щодо його попередження”, які були спрямовані на формування методичної грамотності студентів з проблеми превенції соціального сирітства в умовах місцевих територіальних громад;

2) підготовка в межах підвищення професійної кваліфікації через організацію і проведення циклу семінарів-тренінгів для фахівців соціальної сфери, які працюють з дітьми, сім'ями, молоддю, громадою, а також спільної з БО „ЛОВ МБО „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко” організації проєкту „Навчальні програми професійного зростання” для представників пілотних ТГМ Старобільська і Северодонецька.

5. Оцінку й аналіз ефективності дослідно-експериментальної діяльності з упровадження розробленої системи було здійснено відповідно до чотирьох напрямів організації соціально-педагогічного експерименту та розроблених комплексних критеріїв: *першого напрямку – робота з сім'єю*, було здійснено за *комплексним критерієм оцінки виховного і соціально-реабілітаційного потенціалу (ВСРП) сім'ї*, що відображає ступінь самодостатності сім'ї, її „ресурсність” у подоланні та стійкість до соціальних ризиків, які провокують виникнення ситуацій відмови від дитини та складається зі: *соціально-правового* (соціальний статус; категорії сімей), *психолого-педагогічного* (особливості (спрямованість) сімейного виховання; наявність позитивних життєвих планів; педагогічна спроможність сім'ї (рівень психолого-педагогічних знань і умінь батьків)), *соціокультурного* (традиції та моральні підвалини в сім'ї; найближче оточення сім'ї (система взаємин із соціумом (друзями, освітніми установами тощо)); організація сімейного дозвілля), *медичного* (стан здоров'я; навички гігієни) критеріїв та *критерію психоемоційного фону* (мікроклімат сім'ї – характер внутрішньо сімейних відносин (подружніх, дитячих, дитячо-батьківських); стиль взаємодії батьків і дітей), за показниками яких спостерігається динаміка підвищення рівня ВСРП сімей, ступеню їх самодостатності, стійкості до ризиків виникнення ситуацій відмови від дитини, зростання сімейних ресурсів. Зокрема, з 932 сімей (що виховують 1637 дітей), які брали участь у соціально-

педагогічному експерименті (2015-2018 рр.), 70,49% – а це 657 сімей, отримавши в ході експериментальної роботи необхідну комплексну соціально-педагогічну допомогу й підтримку, змогли досягнути самодостатності і подолати складні життєві обставини, підвищити рівень батьківського потенціалу з догляду за дітьми, отримали необхідні психолого-педагогічні знання, стали спроможні ідентифікувати і задовольняти потреби дитини в здоров'ї, освіті, психосоціальному розвитку (частково або повністю), не відмовились від дітей та налагодили дитячо-батьківські стосунки, орієнтуючись на розвиток своїх дітей, знають, де і як отримати необхідну підтримку, та були виведені з під соціального супроводження; 29,51% сімей (275 сімей, що виховують 577 дітей) все ще залишаються під соціальним супроводом і патронатом фахівців соціальних центрів „Укріплення сім'ї” (м. Северодонецьк та м. Старобільськ), які стали базовими експериментальними закладами дослідження щодо превенції соціального сирітства у ТГМ і продовжують функціонувати. На жаль, 2,57% дітей (42 дитини) було вилучено із сімей та влаштовано у сімейні форми виховання (3 дитячі будинки сімейного типу та 8 прийомних сімей, що були створені за період проведення експерименту).

Що ж до *організації соціально-педагогічної роботи* з превенції соціального сирітства з *молоддю* (студентською молоддю), ефективність якої ми перевіряли за двома критеріями – *когнітивним* (рівень сформованості знань молоді про батьківство, розуміння умов, які необхідно створити молодим (майбутнім) батькам для гармонійного розвитку дитини на різних вікових етапах її розвитку) та *ціннісно-поведінковим* (мотиваційно-ціннісна та операційна сфера батьківства, морально-психологічна готовність молоді до виконання батьківських функцій, наявність ціннісних установок, змін у діяльній сфері, прояв поведінкових навичок усвідомленого батьківства (УБ)), то також спостерігаються позитивні зміни за всіма критеріями, рівнями (високий – В, середній – С, низький – Н) і основними показниками відповідно. Згідно *когнітивного критерію* простежується зростання за показниками: наявність у молоді соціально-медичних знань УБ: В – до 34,5%, С – до 56,6%, Н – зниження до 8,9%; наявність психолого-педагогічних знань УБ: В – до 35,4%, С – до 55,8%, Н – до 8,8%; наявність морально-правових знань УБ: В – до 30,8%, С – до 54,6%, Н – до 14,6%. За *ціннісно-поведінковим критерієм*: наявність батьківських установок і очікувань: В – до 31,1%, С – до 44,5%, Н – до 2,4%; усвідомленість молоддю батьківської ролі і певного стилю сімейного виховання: В – до 34,3%, С – до 52,5%, Н – до 13,2%; вміння і навички УБ: В – до 30,3%, С – до

59,1%, Н – до 28,8%; наявність знань і уявлень студентської молоді про територіальну громаду міста та її послуги з формування УБ: В – до 36,2%, С – до 55,6%, Н – до 8,2%.

Позитивна динаміка за всіма рівнями та показниками простежується і відповідно до *третього напрямку* – організації превентивного (соціально-підтримуючого) середовища для сімей з дітьми та молоді в умовах територіальної громади міста, згідно двох критеріїв: *комплексного сервісно-технологічного* (відображає ступінь соціально-педагогічної спрямованості громади на роботу з сім'єю, дітьми, молоддю і наявність соціальних послуг у ТГМ, що спрямовані на забезпечення їх прав на безпечне середовище життя, на освіту та розвиток, на охорону здоров'я, на соціальну підтримку і захист дітей та сімей у СЖО, права на сім'ю, виховання в сімейному середовищі тощо) та *комплексного критерію суб'єктної соціально-комунікативної взаємодії соціальних інститутів громади міста* (включає критерії факту та критерії якості процесу міжвідомчої, міжсекторної взаємодії, рівень її системності, мобільності та ступінь активності суб'єктів ТГМ, розширення напрямів їх співпраці щодо розв'язання проблем сімей з дітьми та молоді заради досягнення мети превенції соціального сирітства). Зокрема, 97,43% дітей, які опинилися у СЖО (а це 1595 дітей), було збережено право на виховання в сім'ї, 2,57% (42 дитини) – у сімейних формах виховання; 98,05% (1605 дітей) – відповідно, їх права на безпечне середовище життя, 1,95% дітей (32 дитини) через ознаки домашнього насильства були вилучені з сімей і тимчасово влаштовані до альтернативних форм догляду; 70,86% (1160 дітей) – на освіту та розвиток; 73,79% (1208 дітей) на життя та охорону здоров'я; 932 сім'ї, які виховують 1637 дітей, скористалися правом на соціальну підтримку і захист у складних життєвих обставинах через надання комплексу необхідних послуг. Згідно показників другого критерію: *за критеріями факту* – на 27,8% збільшилася кількість суб'єктів включених у процес ведення випадків з розв'язання проблем соціально вразливих категорій сімей з дітьми (так званих команд міжвідомчої/міжсекторної, міждисциплінарної взаємодії); на 25,36% зросла кількість реалізуємих суб'єктами напрямів співпраці; на 54,35% збільшилася кількість об'єктів (вразливих сімей з дітьми) охоплених превентивно-профілактичною роботою мобільних міждисциплінарних команд; *за критеріями якості* – на 78,27% зросла задоволеність суб'єктів результатами міжвідомчої/міжсекторної, міждисциплінарної взаємодії, співпраці; серед домінуючих видів взаємодії суб'єктів стали переважати: на 77,42% „взаємодія-сприяння”, на 54,6% „взаємодія-координація”, на 25,4% „взаємодія-кооперація”, на 13,8% „взаємодія-інтеграція”.

У межах *четвертого напрямку* аналізу даних професійної готовності суб'єктів громади до здійснення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, оцінка отриманих результатів щодо „загального рівня готовності” (виведені нами середні величини *за критеріями теоретичної, практичної і психологічної готовності*), показала підвищення достатнього і високого та зниження низького рівнів, а саме: на 11,9% зростає чисельність фахівців високого рівня підготовленості, на 15,3% збільшилася кількість фахівців за показниками достатнього професійного рівня готовності і на 27,2% зменшився показник низького рівня фахової готовності суб'єктів ТГМ.

Отримані результати підтвердили ефективність системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. Викладені в дисертаційній роботі положення не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого розвитку потребує дослідно-експериментальна робота, спрямована на розробку змісту і технологій реінтеграції вихованців інтернатних закладів, категорії соціальні сироти, до біологічних сімей та їх соціально-педагогічної підтримки, соціально-педагогічної роботи з випускниками інтернатних закладів щодо попередження реплікативного сирітства; науково-методичного забезпечення заходів, форм і методів відповідної превентивно-профілактичної діяльності, які б увійшли в наступні програми превенції побудовані на засадах системного підходу щодо розв'язання проблеми соціального сирітства, який інтегрує в собі всі інші підходи і забезпечує оптимальне досягнення мети.

Матеріали, які увійшли до розділу, опубліковано авторкою у наукових статтях та матеріалах конференцій: [248; 255; 272; 285]

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити низку ґрунтовних висновків теоретичного та практичного характеру щодо організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

1. Проблема соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства має міждисциплінарний характер, тому дослідження стану її розробленості було здійснено на основі вивчення, аналізу й узагальнення здобутків різних галузей наукового знання – історії, філософії, соціології, права, психології, педагогіки, соціальної педагогіки і соціальної роботи.

2. Теоретичний аналіз соціального сирітства як суспільного явища показав, що сирітство – це особливе соціально-педагогічне явище, яке виникає у результаті розриву соціальних зв'язків дитини із сім'єю, наслідком якого є формування у дитини-сироти особистих властивостей та якостей, що перешкоджають її успішній соціалізації і самостійній життєдіяльності та проявляються у девіаціях різного характеру.

Соціальне сирітство – це особливий соціально-патологічний стан дитинства, що характеризується наявністю у суспільстві дітей, які залишилися без піклування біологічних батьків, що фактично не здійснюють своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей у зв'язку із соціально-економічними, моральними, психолого-педагогічними, медичними причинами через відсутність достатніх матеріальних, фінансових, соціокультурних, загальних соціальних умов для виконання батьківських обов'язків та недостатність у них почуття відповідальності, любові та милосердя. Соціальне сирітство є прямим результатом відчуження дитини від родини, суспільства, нормальних умов життя, що є найбільш значущими для її повноцінного розвитку та соціального становлення як особистості.

3. Історичний аналіз розвитку вітчизняної суспільної практики з превенції соціального сирітства показав, що її становлення відбувалося в надрах процесу формування загальної системи соціального піклування і допомоги дітям-сиротам, що стали своєрідним нормативно-ціннісним підґрунтям тривалої кристалізації превентивних ідей у державному та громадському секторі.

Ретроспекція проблеми превенції соціального сирітства дозволила визначити шість основних етапів становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики попередження і подолання явища соціального сирітства.

Перший, етап общинної допомоги, охоплює період від найдавніших часів до IX (X) ст. і характеризується активними проявами родоплемінної допомоги і взаємодопомоги громади у питаннях вирішення проблеми дитячого сирітства загалом, адже соціального сирітства, як суспільного явища, на той час не було, діти належали всьому роду і лише з появою малих сімей і батьківства, та неналежного виконання батьками своїх обов'язків, з'являється феномен соціального сирітства.

Другий, етап зародження превентивних поглядів у суспільній практиці подолання явища дитячого сирітства, охоплює X – XIII ст., коли в процесі розвитку княжої і церковно-приходської допомоги, поступово формується суспільна думка щодо укріплення засад сім'ї і захисту прав дітей, яка знаходить відображення у законодавчих актах Київської держави, соціальній і церковній практиці.

Третій, етап епізодичних проявів превентивних дій щодо вирішення проблеми сирітства (з XIV по XVII ст.) – період, коли на українських землях, що входили до складу західноєвропейських держав – Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, існувала система державно-муніципального опікування нужденними і переважали превентивні погляди у боротьбі із соціальними патологіями, в тому числі і явищем соціального сирітства. Серед чотирьох основних форм допомоги та підтримки нужденних дітей тих часів: церковно-монастирська система; світська (приватна) благодійність; общинне опікування нужденними на селі; державно-муніципальна система допомоги і взаємодопомоги. На українських землях підконтрольних Російській державі, переважала практика церковно-державної допомоги та благодійності, і лише на початку XVI ст. відбувається зародження державних форм призре́ння покинутих і незаконнонароджених дітей – соціальних сиріт, у формі: спеціальних приказів – адміністративних закладів того часу для призре́ння бідних, осиротілих дітей; ремісничих будинків, спеціальних шкіл, закладів, перебуваючи в яких діти навчалися грамоті й ремеслу, отримували трудову підготовку; влаштування дітей в сім'ї заможних людей, купців, у монастирі, всиновлення й опіка.

Четвертий етап – становлення превентивної діяльності (XVIII – поч. XX ст.), характеризується розвитком системи державно-світського піклування і благодійності щодо осиротілих дітей на українських землях підконтрольних Російській державі, яка ґрунтувалася на основі європейських моделей благодійництва і включала два основних напрями: по-перше, заходи, спрямовані на влаштування осиротілих дітей у державні заклади; по-друге – боротьбу із нужденністю й бідністю неповнолітніх. На

західноукраїнських же землях питання опіки і соціального захисту дітей, попередження соціального сирітства були прерогативою добровільних національних громадських і релігійних благодійних інституцій.

П'ятий, етап поширення практики превенції на західноукраїнських землях (поч. ХХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.) та відходу від превентивних ідей у практиці вирішення проблеми соціального сирітства на українських територіях підвладних Російській імперії, що включає період з 1917 р. по кінець 80-х років ХХ ст. та відрізняється встановленням, на більшій частині українських територій, підвладних СРСР до кінця 30-х років ХХ ст. та всієї Радянської України, державної монополії у сфері соціального забезпечення дитинства, перевагою колективних форм суспільного виховання осиротілих дітей; відродженням сімейних форм устрою дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у вигляді дитячих будинків сімейного типу, дитячих селищ або містечок.

Шостий етап характеризується відновленням і розвитком превентивно-профілактичної практики локалізації явища соціального сирітства – поч. 90-х років ХХ ст. по теперішній час, для яких притаманні: розробка і реалізація нової концепції соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, через їх інтеграцію у суспільство; деінституціалізація державної системи соціального захисту вразливих категорій дітей; пріоритетність сімейних форм виховання (усиновлення, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, сімейні виховні групи, опіка, піклування, наставництво); активізація і залучення громад до розв'язання проблеми соціального сирітства шляхом відродження благодійництва і філантропічної діяльності в сучасній Україні.

В основу періодизації було покладено критерії якісних змін соціальної практики з вирішення питання сирітства та еволюційний розвиток основних суб'єктів превенції (державних і громадських інституцій, структур) на різних історичних етапах.

Аналіз засвідчив, що традиції благодійності, соціальної опіки, сімейного виховання й догляду різних вразливих категорій дітей, сімей, молоді були важливою практикою подолання дитячого сирітства загалом, невід'ємним складником суспільного життя в громадах України різних історичних періодів.

4. Аналіз зарубіжного досвіду економічно розвинених країн світу щодо суспільної практики подолання проблеми дитячого сирітства і попередження виникнення ризиків соціального сирітства, випадків бездоглядності та безпритульності дітей, їх соціального захисту, показав, що сучасними

загальносвітовими тенденціями попередження і розв'язання проблеми соціального сирітства є: запровадження і реалізація у провідних країнах світу системної соціальної політики орієнтованої на соціально-правову і психолого-педагогічну підтримку і допомогу дітям і сім'ям, з метою попередження виникнення складних життєвих ситуацій та ризиків соціального сирітства; максимальне збереження для дитини її біологічної сім'ї, кровних батьків і активна робота з ними щодо створення сприятливих умов виховання і розвитку дитини; надання пріоритету сімейним формам виховання (усиновлення, прийомні (фостерні) сім'ї, сім'ї патронатних вихователів, кризова сімейна допомога) дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальних сиріт і тимчасовий характер влаштування дітей у державні заклади соціального захисту, створення розгалуженої мережі притулків домашнього типу різних форм власності; активне залучення громадськості, приватних, благодійних інституцій, місцевих органів влади до створення мережі соціально-підтримуючих установ, надання комплексу соціальних послуг та допомоги вразливим категоріям сімей та дітей.

Проведений аналіз підтвердив необхідність розпочати сьогодні в Україні реформ деінституціалізації дитинства й децентралізації влади, важливість створення сімейно орієнтованих і дитиноцентрованих послуг на рівні громад; залучення не лише держави, а й громадськості, бізнес-структур до вирішення проблем дітей, сімей, молоді, приєднання України до всесвітньої ініціативи створення міст і громад, дружніх до дітей та молоді, орієнтованих на гарантію гідного життя в безпечному середовищі можливостей, самореалізацію, задоволення інтересів і потреб, що є важливим підґрунтям для вибудовування превентивної стратегії соціального сирітства та реалізації її на практиці.

5. Міждисциплінарний контекст аналізу досліджуваної проблеми засвідчив необхідність її теоретичного і практичного розв'язання з урахуванням здобутків різних галузей наукового знання, узагальнення досягнень філософської, соціологічної, юридичної, психологічної, соціально-педагогічної науки і практики соціальної роботи, що сприяло більш чіткому усвідомленню сутності і змісту превенції соціального сирітства як наряду соціально-педагогічної діяльності; визначенню її видів / типів, структури, основних складників та їх співвідношення, функцій, спрямованості, специфіки реалізації в умовах ТГМ та стало необхідною і достатньою джерельною базою для обґрунтування теоретико-методологічних засад і системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної

громади міста.

6. За результатами аналізу сутності та змісту превенції соціального сирітства в умовах ТГМ з позицій соціальної педагогіки встановлено, що: превенція соціального сирітства в територіальній громаді міста – це місцевий рівень превентивно-профілактичної діяльності суб'єктів ТГМ, що включає комплекс соціально-економічних, правових, соціокультурних, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення в умовах ТГМ соціально підтримувального середовища сімей з дітьми, молоді як гарантії забезпечення їхніх прав на повноцінний розвиток, успішну соціалізацію й самореалізацію.

Соціально-педагогічна робота з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста – це системно-комплексне утворення, вид соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на розв'язання соціальними, педагогічними і психологічними засобами комплексу завдань зі збереження цілісності сім'ї та укріплення її функційної спроможності щодо розвитку і виховання дітей, запобігання причин виникнення ситуацій відмови від дитини з використанням відповідних форм та методів, зорієнтованих на: формування відповідальної позиції батьків, навичок усвідомленого батьківства молоді; створення в межах ТГМ середовища соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми, молоді шляхом організації освітніх, інформаційно-просвітницьких, соціально-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, інших умов; активізацію міжвідомчої взаємодії і міжсекторного партнерства суб'єктів ТГМ та залучення ресурсів державних і громадських інституцій, ресурсів громади, внутрішніх ресурсів самої сім'ї щодо попередження ризиків виникнення випадків соціального сирітства. Доведено, що базові поняття дослідження співвідносяться як стратегія і тактика превентивно-профілактичної діяльності на рівні ТГМ.

Особливість превенції соціального сирітства полягає у проведенні превентивних заходів ще до появи небезпечної ситуації виникнення ризику відмови від дитини, формуванні й розвитку ресурсного середовища, внутрішніх і зовнішніх ресурсів сім'ї, особистості щодо спроможності долати ризики соціального сирітства.

7. До основних структурних компонентів соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства, що визначають її сутність і зміст, належать об'єкт, суб'єкт, мета, завдання, принципи, функції, сфери, напрями, технології, форми, методи, етапи, результат.

Об'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є: сім'ї

з дітьми, підлітки, молодь, яка не перебуває у шлюбі; одинокі матері та сім'ї груп ризику по соціальному сирітству з моменту вагітності й народження дитини; діти, які опинилися у складній життєвій ситуації та їх сім'ї; діти, які залишилися без піклування батьків та прийомні сім'ї, в яких виховуються діти-сироти; колишні вихованці інтернатних закладів та прийомних сімей віком до 23 років.

Суб'єктами – спільноти соціальних педагогів, практичних психологів державних і комунальних, а також приватних закладів дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти; соціальні працівники, фахівці органів виконавчої влади і закладів соціальної підтримки сімей, дітей та молоді (комісій з питань захисту прав дитини, служб у справах дітей), соціальних центрів різних форм власності, серед яких: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центри соціально-психологічної допомоги; соціальні центри матері та дитини; центри соціально-психологічної реабілітації дітей (притулки для дітей); соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; центри „Укріплення сім'ї”; кризові центри; центри розвитку громад; ресурсні центри, центри зайнятості, тощо; медичні установи і заклади, а саме: жіночі консультації та пологові будинки і школи відповідального батьківства при них; клініки дружні до молоді при міських поліклініках і сімейні лікарні; органи Національної поліції превенції, підрозділи ювенальної превенції (підрозділи Національної поліції України у справах дітей); заклади культури, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини та задоволення інтелектуальних, духовних, культурних потреб громадян; недержавні організації: благодійні фонди, товариства, громадські об'єднання, відділення міжнародних організацій, групи спеціалізованої допомоги; релігійні конфесії; об'єднання громадян (сусідські об'єднання, клуби активних батьків, волонтери та ін.), які пріоритетною метою своєї діяльності декларують соціальну підтримку та допомогу дітям, молоді та сім'ям.

Узагальнена соціальна мета соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства полягає у створенні державою і суспільством сприятливих умов для розвитку дитини у сімейному середовищі через соціально-економічну, соціально-психологічну, соціокультурну, педагогічну та іншу підтримку сімей з дітьми. Метою соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в широкому значенні є створення державою і суспільством міст та громад, дружніх до дітей, сімей та молоді, в яких існують сприятливі умови для захисту прав, підтримки, розвитку і реалізації потенціалу кожної дитини, сім'ї, молодої людини. Мета соціально-

педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у вузькому значенні полягає у створенні в умовах ТГМ сприятливих умов для розвитку дитини у здоровому сімейному середовищі через соціально-правову, соціально-психологічну, педагогічну, соціокультурну та іншу підтримку сімей суб'єктами міської громади задля ефективного виконання батьками всього комплексу соціальних та соціалізуючих функцій по відношенню до дитини із забезпечення її гідного життя, виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації та недопущення ситуації відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності. Кінцевою метою соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста є зміцнення сім'ї, збереження „здорової сім'ї” і створення сприятливих умов у ТГМ щодо виховання та розвитку дитини у безпечному сімейному середовищі.

Виокремлено дві групи принципів соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ – організаційно-політичні та функційно-діяльнісні, що забезпечують практичну організацію і реалізацію досліджуваного процесу в рамках основних сфер превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства, до яких відносяться: заклади освіти, освітньо-виховні заклади, соціальні установи, кризові і реабілітаційні заклади для сімей, дітей, жінок, молоді, центри СССДМ, спортивно-виховні і дозвілєві заклади за місцем проживання, в межах мікрорайонів ТГМ тощо.

Основними функціями соціально-педагогічної роботи є комунікативна, організаторська, діагностична, прогностична, охоронно-захисна, превентивна (попереджувально-профілактична), соціально-терапевтична, корекційно-реабілітаційна та інші.

Враховуючи комплексність проблеми превенції соціального сирітства, змістовими напрямками соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ визначено превентивний і профілактичний, соціально-педагогічна діяльність в межах яких охоплює три рівні взаємодії: робота з сім'ями з дітьми; робота з молоддю, як потенційними батьками; робота з громадою щодо організації сприятливого для сімей з дітьми, молоді превентивного соціально підтримувального середовища в умовах ТГМ.

Технології, методи та форми роботи було розглянуто в нерозривній єдності й отримано висновки про те, що технологія соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді – це цілеспрямована комплексна соціально-педагогічна діяльність, розділена на послідовні етапи, з підібраними

формами й методами на кожному етапі та обов'язково вимірjuвальним результатом; метод – це сукупність прийомів і способів, які використовуються для стимулювання і розвитку потенційних можливостей громади, сім'ї, окремої особистості, конструктивної діяльності щодо запобігання причинам виникнення ризику соціального сирітства, зміни несприятливої життєвої ситуації чи розв'язання проблем сімей з дітьми задля досягнення різноманітних цілей і завдань соціально-педагогічної роботи; форма – це, по-перше, організаційна система діяльності суб'єктів соціально-педагогічної роботи на рівні громади; по-друге, система взаємодії між суб'єктами та між суб'єктами і об'єктами соціально-педагогічної роботи, які найбільш доцільні для досягнення мети превенції соціального сирітства.

Етапами соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста як технології (загальної чи конкретної) було визначено: 1) теоретико-аналітичний етап, що передбачав науково-теоретичний аналіз проблеми з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста; розкриття теоретико-методологічних основ соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста; розробку науково-методичних засад соціально-педагогічного експерименту та його методологічного апарату: визначення проблеми, мети, предмету, об'єкту, гіпотези, етапів дослідження; розробку та підбір методів, інструментарію, процедур діагностичного дослідження та їх координації, вивчення й узагальнення досвіду, існуючого стану соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ; 2) експериментально-конструктивний етап, що включав; діагностику (оцінка потреб дітей, сімей, громади); соціально-педагогічне прогнозування, моделювання та проектування (розробка системи, вибір моделі, проекту, технології впровадження тощо); процесуальний / процедурний підетап (організація реалізації системи, моделі, проекту, технології тощо); 3) узагальнюючо-аналітичний етап, який передбачав моніторинг та аналіз отриманих результатів діяльності, формулювання рекомендацій, визначення подальших перспектив дослідження.

Результатом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є зміцнення сім'ї, збереження її функційної спроможності щодо виховання та розвитку дитини у безпечному сімейному середовищі та наявність у ТГМ соціально підтримувального середовища сім'ї та дитини, яке орієнтовано на інтереси і потреби дітей, сімей, молоді, їх благополуччя, запобігання соціально-педагогічними засобами причин, що провокують ризик виникнення явища соціального сирітства, інтегруючи

ресурси як суб'єктів громади і держави, так і самої сім'ї та особистості групи ризику по соціальному сирітству.

8. За результатами теоретичного аналізу встановлено, що територіальна громада міста – це складна самокерована соціальна система самоорганізованих локальних спільнот (районів, кварталів (мікрорайонів) великого міста), членами яких є фізичні особи, державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, які об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних із побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням) та розв'язання актуальних проблем території, локалізації соціальних ризиків.

Установлено, що важливою характеристикою дієздатності ТГМ є активність її суб'єктів, їхня взаємодія з об'єктами для спільного досягнення тієї чи тієї мети й поступового їхнього перетворення на суб'єкти. З'ясовано, що створити дієздатну громаду на території великого міста досить складно, тому доцільно зосередитися на розвитку сусідських громад (мікрорайонів), які переважно створюються за місцем проживання людей і є складовою системи місцевого самоврядування, частиною міста, фрагментом міської культури.

З позицій соціальної педагогіки територіальну громаду представлено як груповий соціальний суб'єкт і як соціально підтримувальне середовище – систему соціальних взаємозв'язків його представників, що виступають своєрідним соціальним капіталом громади, ресурсом об'єднаної місцевої спільноти.

9. Основними організаційно-функційними умовами ефективної реалізації превенції соціального сирітства у ТГМ визначено міжвідомчу взаємодію і міжсекторне партнерство її суб'єктів.

Дослідження міжвідомчої взаємодії як механізму превенції соціального сирітства у територіальній громаді показало, що міжвідомча взаємодія щодо вирішення соціальних проблем у громаді – це процес узгодження форм, засобів та способів розв'язання загальнозначущих соціальних проблем громади, який базується на врахуванні територіально-управлінської специфіки та інтересів взаємодіючих сторін – індивідуальних і колективних суб'єктів громади. Міжсекторне соціальне партнерство на рівні територіальних громад – це особливий вид взаємодії між партнерами різних секторів – держава, громадський сектор (громадські об'єднання, неурядові організації, некомерційні організації, неприбуткові організації), бізнес, спрямований на вирішення

соціальних проблем і досягнення конкретної мети.

Основними принципами міжвідомчої взаємодії суб'єктів територіальної громади міста є: принцип соціальної взаємодії, адресності, гласності, законності, комплексності, соціального партнерства. У процесі аналізу сучасної практики основних суб'єктів процесу превенції соціального сирітства було виявлено міжвідомчі бар'єри у взаємодії, серед яких: організаційно-управлінські, функційно-правові, економічні, культурно-комунікативні, соціально-психологічні, та запропоновано шляхи їх розв'язання.

Установлено, що модель міжвідомчої / міжсекторної взаємодії суб'єктів територіальної громади не може бути універсалізованою, і бути однією і тією ж відповідно до різних завдань превенції соціального сирітства. Міжвідомча взаємодія може розвиватися орієнтуючись на оптимізацію діяльності організацій, залучених до процесу превенції (закладів загальної середньої освіти, ЦСССДМ, соціальних центрів укріплення сім'ї, центрів матері та дитини, ін.) та орієнтуючись на вирішення конкретної проблеми, конкретного випадку. Визначено й схарактеризовано дві моделі міжвідомчої, міжсекторної взаємодії: мережевої міжвідомчої / міжсекторної взаємодії та міждисциплінарної командної взаємодії у процесі превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. Розкрито сутність кожної з них.

З'ясовано, що міжсекторне соціальне партнерство на рівні територіальних громад є ефективним механізмом запровадження якісних змін в системі соціального обслуговування територій, що реалізується через державно-громадську взаємодію, яка ґрунтується на принципах субсидіарності, соціальної справедливості, доступності і територіальності, а також вимагає від членів громад бути суб'єктами у розв'язанні соціально значимих завдань, демонструючи власну ресурсність.

Предметом міжвідомчої і міжсекторної взаємодії суб'єктів ТГМ щодо превенції соціального сирітства є збереження і зміцнення інституту сім'ї, підвищення рівня соціально-виховного потенціалу батьків, популяризація авторитету і цінності „здорової сім'ї”, сімейного виховання у суспільстві та відповідального, усвідомленого батьківства.

10. Аналіз існуючого стану практики міжвідомчої взаємодії основних суб'єктів процесу превенції соціального сирітства у ТГМ, як і аналіз існуючого потенціалу суб'єктів міської територіальної громади щодо попередження соціального сирітства, здійснювався на констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи з наукового обґрунтування, розробки та впровадження системи превенції соціального

сирітства в умовах ТГМ, яка відбувалась у межах реалізації міжнародного проекту „Програма підтримки сімей та захисту прав дітей „СОС Дитяче Містечко” Міжнародної благодійної організації SOS-Kinderdorf International (Австрія) на території Луганської області та за системної співпраці із Благодійною організацією „Луганське обласне відділення МБО „Благодійний фонд „СОС Дитяче містечко” (протягом 2012–2020 рр.) і наукового проекту „Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста” (з 01.01.2013 р. по 31.12.2015 р.) за фінансовою підтримкою Міністерства освіти і науки України, розробником і виконавцем якого є автор дослідження.

Соціально-педагогічний експеримент проводився в умовах територіальних громад міст Северодонецька і Старобільська Луганської області. Загальна вибіркова сукупність учасників соціально-педагогічного експерименту складалась з низки вибірок. Першу вибірку склали 932 сім'ї, (1512 батьків/осіб, які їх замінюють), у яких виховується 1637 дітей, соціально вразливих категорій, які потрапили у СЖО і звернулися самостійно або були виявлені фахівцями та погодилися на участь в експерименті; другу – 338 представників студентської молоді, як потенційних батьків; третю – 137 представників фахової спільноти: фахівці соціальної роботи, соціальні працівники, представники державних органів влади і місцевого самоврядування, недержавних організацій, соціальні педагоги, практичні психологи, педагоги, адміністрація ЗЗСО, ЗДО, викладачі ЗВО, з яких 82 фахівців виступили у ролі експертів; четверту – 1126 представників локальних спільнот двох мікрорайонів міст Северодонецька (мікрорайон кварталу №89) та Старобільська (мікрорайон кварталу „Сотий”), з них 449 жителів багатоквартирних будинків та будинків приватного сектора, а також 677 батьків учнів двох освітніх закладів: Северодонецького багатопрофільного ліцею та ЗЗСО № 4 м. Старобільська.

11. Діагностика рівня потенціалу сусідських громад, їх активізації у справі превенції соціального сирітства показала, що фактично: 77,6% жителів не знають де саме вони можуть отримати кваліфіковану допомогу у вирішенні проблем не соціально-економічного характеру, пов'язаних із ситуацією ризику по соціальному сирітству; 77,4% опитаних знають про існування складностей у сім'ях своїх сусідів, але лише 9,5% готові повідомити про це відповідні органи; 67% представників громад мають достатньо високий потенціал соціальної емпатії і, в разі звернення сусідів до них, готові надати певну допомогу, але не ініціюючи її самостійно. Цей показник розкриває напрями і перспективи формування та розвитку соціальної активності

сусідських громад у справі превенції соціального сирітства, при системній і цілеспрямованій організації комунікації із цією категорією жителів та необхідності упровадження системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста із залученням всіх її суб'єктів.

12. Наукове обґрунтування та розробку системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах ТГМ здійснено на основі концептуальних положень загальної теорії систем. Відповідно, розроблено структурно-функційну модель системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах ТГМ, основними компонентами якої стали ціле-результативний (комплексна мета, завдання результат), об'єкт-суб'єктний (об'єкт і суб'єкт), змістово-технологічний (інтегрує зміст, етапи, технології, форми, методи роботи з сім'ями, дітьми, молоддю, громадою, фахівцями), середовищний (утворення превентивного, соціально-підтримуючого середовища громади міста) і ресурсний (ресурси середовища, суб'єктів, об'єктів).

Теоретичними засадами розробленої системи стала сукупність наукових підходів: соціально-педагогічного, системного, комплексного, синергетичного, інтеграційного, суб'єктно-середовищного, міждисциплінарного, ресурсного, сервісного, сімейно орієнтованого, дитиноцентрованого, технологічного та ін.; методичними засадами – сукупність технологій, форм, методів, методичного інструментарію соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в межах соціальної, психологічної, педагогічної роботи з сім'ями з дітьми, молоддю, громадою; підготовка фахової спільноти до її здійснення.

Застосування системного підходу дозволило розглядати елементи системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на різних ієрархічних рівнях (підсистемах) та зв'язках: макрорівень – рівень держави (державна соціальна політика захисту сімей, дітей, молоді); мезорівень – регіональний рівень – рівень місцевої влади, об'єднаних територіальних громад, громад міст (рівень реалізації політики соціального захисту сімей, дітей, молоді і соціальної (соціально-педагогічної) роботи з ними на місцях); мікрорівень – рівень окремих сімей, соціальних мікрогруп, сусідських громад, особистостей; а також в межах підсистем, що виконують ті ж самі функції на різних рівнях системи – суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, форми, методи, технології, засоби, умови, результат тощо.

На підставі системного аналізу соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства було визначено основні ознаки досліджуваної системи, серед

яких: ознаки структури системи – цілісність, структурність, ієрархічність, еквіпотенційність; ознаки цілей та функцій системи – цілеспрямованість, ефект синергії, емерджентність / неадитивність, управління, мультиплікативність, концептуальність; ознаки ресурсності й особливостей взаємодії з середовищем – комунікативність, взаємозв'язок, взаємозалежність, адаптивність, рівновага, стійкість стану системи, динамізм (поняття розвитку), історичність.

Обґрунтовано дві групи принципів, які покладено в основу організації і проведення соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у ТГМ, а саме: організаційно-політичні (соціального партнерства сім'ї та держави, міжсекторного партнерства та солідарності, комплексності та соціальної відповідальності, пріоритетності сім'ї, безпеки і благополуччя дитини), функційно-діяльнісні (випереджальної дії; адресності та інтеграції; конструктивної активності суб'єктів превенції; інформативності та гласності; розвитку суб'єктності та відповідальності сім'ї, майбутніх батьків).

У цілому, наукове обґрунтування, моделювання та характеристика компонентів системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є основою для її практичної реалізації на наступному, експериментальному, етапі дослідження, який стане предметом подальшого наукового пошуку з розв'язання проблеми превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Розкриті в дисертації теоретичні і методичні аспекти системної організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста не вичерпують усіх проблем, що стоять перед сучасною соціально-педагогічною теорією і практикою у справі превенції соціального сирітства та остаточного розв'язання проблеми сімейного неблагополуччя як основного чинника ризику виникнення дитячої бездоглядності і безпритульності, соціального сирітства.

Подальшого дослідження потребує розробка змісту, форм, методів, технологій соціально-педагогічної роботи з реінтеграції вихованців інституційних форм альтернативного догляду до біологічних сімей, попередження вторинного й реплікативного дитячого сирітства задля завершеності розв'язання проблеми соціального сирітства та побудови повного циклу превенції соціального сирітства в системі захисту дитинства та гарантії прав дітей на розвиток і виховання в сім'ї, безпечному сімейному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянов А. Н. Системное познание мира : методологические проблемы. Москва : Политиздат, 1985. 263 с.
2. Агафонов А. Н., Менлибаев К. Н., Туганбекова К. М. Социальная работа : теории и технологии : учеб. пособие. Астана : Парасат Элеми, 2005. 380 с.
3. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы : монография. Москва : Изд-во МГУ, 1990. 240 с.
4. Агошкова Е. Б., Ахлибининский Б. В. Эволюция понятия системы. *Вопросы философии*. 1998. №7. С. 170–179.
5. Адом А. Партнерство в местных сообществах : принципы и модели взаимодействия города, местного самоуправления и бизнеса. *Партнерство в устойчивом развитии местных сообществ : опыт, возможности, перспективы* : материалы научно-практической конференции, Минск, 16-18 апреля 2004 г. / редкол. : отв. ред. В. Корж и др. Минск : Медисонт, 2004. С. 20–36.
6. Азаров Ю. П. Семейная педагогика : Педагогика любви и свободы. Москва : АО „Аргументы и факты”, 1993. 605 с.
7. Акбашева Р. Ш. Проектный подход к личностному образованию. Уфа : БГПИ, 1999. 132 с.
8. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах / пер. с англ. ; под. ред. И. А. Ушакова. Москва : Советское Радио, 1974. 272 с.
9. Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки : посіб. для спец. приймальників-розподільників, притулків для неповнолітніх та виховних колоній / О. В. Безпалько, Н. В. Зимівець, Т. В. Журавель, В. П. Лютий ; за заг. ред. Р. Х. Вайноли, Т. Л. Лях. Київ : ТОВ „ДКБ „РОТЕКС”, 2007. 190 с.
10. Агаркова Н. І. Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05. „Соціальна педагогіка”. Київ, 2003. 21 с.
11. Алексєєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : дис. на здобуття наук. ступ. док. пед. н., спеціальність 13.00.05, 13.00.07. Київ : НАПН України, Інститут проблем виховання, 2017. 573 с.
12. Алексєєнко Т. Технології реалізації стратегії гейткіпінгу в соціально-педагогічній підтримці дитини і сім'ї. *Рідна школа*. №11–12 (листопад–грудень) 2016.

С. 25–30.

13. Алляров З. А. Педагогические условия личностно-профессионального развития учителя в муниципальной системе образования : дис. ...канд. пед. наук. Уфа, 2002. 172 с.

14. Алфьоров С. В. Територіальна громада : поняття, ознаки, проблеми функціонування в Україні. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. №1 (16). С. 47–50.

15. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 288 с.

16. Андреева И. Н. Антология по истории и теории социальной педагогики. Москва : Изд. центр „Академия”, 2000. 440 с.

17. Андрієнко Л. Б. Братські школи в Україні XVI–XVII ст. *Навчальна школа*. 1990. № 11. С. 45–47.

18. Андрощук І. В. Взаємодія як педагогічна категорія. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 14. С. 15–19.

19. Антонов А. И., Борисов В. А. Кризис семьи и пути его преодоления. Москва : ИС АМ, 1990. 230 с.

20. Аристотель. Риторика. Поэтика. Москва : Просвещение, 1985. 259 с.

21. Артющікіна Л. М., Поляничко А. О. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) : монографія. Суми : СумДПУ, 2002. 268 с.

22. Артюхов В. В. Общая теория систем : Самоорганизация, устойчивость, разнообразие, кризисы. Москва : Либроком, 2009. 224 с.

23. Архипова С. П., Мартовинська Н. В. Аналіз досвіду влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у Великій Британії. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології* : зб. наук. пр. 2011. №1. С. 72–78.

24. Асаул А. Н., Люлин П. Б. Развитие представления о системах. *Экономическое возрождение России*. 2011. Т. 30. №4. С. 62–68.

25. Астоянц М. С. Социальная политика в отношении детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей : учебное пособие для вузов. Ростов-на-Дону : ФГОУ ВПО „Южный федеральный университет”, 2009. 134 с.

26. Афанасьев В. Г. О целостных системах. *Вопросы философии*. 1980. №6. С. 62–78.

27. Афанасьев В. Г. Системность и общество. Москва : Политиздат, 1980. 368 с.

28. Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом. Москва : Политиздат, 1975. 408 с.
29. Бабаєв, В. М., Новікова М. М. Сучасні підходи до зберігання та нарощення ресурсного потенціалу територіальної громади. *Публічне управління: теорія та практика : збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління*. Харків, 2013. №4 (16). С. 197–201. URL : <https://eprints.kname.edu.ua/42990/> (дата звернення : 4.07.2017)
30. Бабакін В. М. Діяльність транспортної міліції України щодо профілактики адміністративних правопорушень у сфері пасажирських та вантажних перевезень : дис. ...кан. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2009. 204 с.
31. Бадора С. Теорія і практика виховання в опікунському середовищі (на матеріалах Польщі) : дис.... д-ра пед. наук : 13.00.05. Івано-Франківськ, 2001. 457 с.
32. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі : монографія. Івано-Франківськ : Плай, 2000. 252 с.
33. Баженов В. Г. Организация социально-педагогической работы по профилактике детской безнадзорности и беспризорности : учебно-метод. пособ. / под. общ. ред. М. А. Мазниченко. Сочи : РИО СГУТиКД, 2007. 216 с.
34. Баймуратов М. А. Конституционно-проектная регламентация местного самоуправления и территориальных коллективов. *Юридический вестник*. 1996. №1. С. 96–100.
35. Баймуратов М. О. Територіальна громада в політичній системі і системі місцевого самоврядування України. *Муниципальне право України : підручник / кол. авт. ; за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького*. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
36. Барановська Т. М. Державна політика розвитку територіальних громад в Україні : дис. ... канд. наук з держ. Управління : 25.00.02. Харків, 2016. 261 с.
37. Бари Э. Я. О детских приютах : Исторический очерк, составленный директором детского приюта княгини Белосельской-Белозерской доктором Э. Бари. Санкт-Петербург, 1889. 85 с.
38. Барни Д. Б. Может ли ресурсная концепция принести пользу исследованиям в области стратегического управления? *Российский журнал менеджмента*. 2009. Т.7. № 2. С. 71–92.
39. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования : учеб. пособие. Киев, 2004. 216 с.
40. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади

в Україні : поняття та ознаки. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. №2. С. 51–57.

41. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини : дис. на здоб. наук. ступ. д-ра псих. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Дніпропетровськ, 2010. 461 с.

42. Бахрушин С. Организация попечения о беспризорных детях в Москве. Москва, 1916. 127 с.

43. Бевз Г. М. Прийомні сім'ї. Київ : Главник, 2006. 112 с.

44. Безверхнюк Т. М. Просторово-часова характеристика ресурсів регіонального управління. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. праць. Вип. 2 (34). Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. С. 10–17.

45. Безлюдна В. В. Система соціальної роботи з сім'єю в США : автореф. дис. ...канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / Київський ун-т імені Бориса Грінченка. Київ, 2012. 20 с.

46. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді : теоретико-методичні основи : монографія. Київ : Наук. світ, 2006. 363 с.

47. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посібник. Київ : Логос, 2003. 134 с.

48. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.

49. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 170 с.

50. Бекова Э. К. Профилактика воспроизводства социального сиротства : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. Ярославль, 2007. 227 с.

51. Белинская А. Б. Социальная помощь детям-сиротам в дореволюционной России. *Эффективные технологии преодоления социального сиротства* : сборник статей Межрегиональной научно-практической конференции, 8-10 октября 2009 г. Москва : МГПИ, 2009. С. 29–31.

52. Беличева С. А. Детские дома. Российская педагогическая энциклопедия : в 2-х т. Т. 1 : А – М. Москва, 1993. 607 с.

53. Беличева С. А. Превентивная психология в подготовке социальных педагогов и психосоциальных работников : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 336 с.

54. Беляков В. В. Сиротские детские учреждения в России. Исторический очерк. Москва : Проспект, 1993. 343 с.
55. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. с англ. Москва : Медиум, 1995. 323 с.
56. Берталанфи Л. Общая теория систем – критический обзор. *Исследования по общей теории систем : сборник переводов* / общ. ред. и вст. ст. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. Москва : Прогресс, 1969. С. 23–82. URL : http://grachev62.narod.ru/bertalanffy/bertalanffy_1.html (дата звернення : 16.12.2012)
57. Берталанфи Л. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. Системные исследования. Ежегодник. Москва : Наука, 1969. С. 30–54.
58. Беспалько В. П. Основы теории педагогических систем. Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1977. 244 с.
59. Беспарточная Н. В. Правовые аспекты социального сиротства : региональные особенности : монографія. Курск : Курский ин-т социального образования (фил.) РГСУ, 2008. 161 с.
60. Бех В. П., Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціальна робота в сучасному суспільстві : монографія ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 601 с.
61. Бедная В. Б. Генетика соціальної роботи : діяльнісний підхід. *Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянини*. № 16. 2006. С. 63–67.
62. Быков А. К. Социально-педагогическая деятельность в социозащитных учреждениях. *Профессиональное образование*. Москва, 2014. №6. С. 22–25.
63. Бырлэдяну В. И. Публично-правовые интересы населения муниципального образования : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.02. Саратов, 1998. 176 с.
64. Бідак В. Я., Павлова Л. О. Функціонально-цільовий підхід в удосконаленні системисоціального захисту населення : загальнодержавний і регіональний аспекти. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 5(109). С. 430–441. URL : [http://ird.gov.ua/sep/sep20145\(109\)/sep20145\(109\)_430_BidakVY,PavlovaLO.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20145(109)/sep20145(109)_430_BidakVY,PavlovaLO.pdf) (дата звернення : 14.12.2016)
65. Батлер Ф. К. Інновації в розвитку громади / пер. з англ. *Rural Development News*. Winter 1997–1998. Vol 21/#3. URL : <http://www.soc.iastate.edu/extension/ncrcrd/rdn/RDN%2021-3.pdf> (дата звернення : 14.12.2016)
66. Біловодська О. А., Грищенко О. Ф. Системний аналіз і прийняття інноваційних рішень. Управління інноваційною діяльністю : магістерський курс.

Інноваційний менеджмент в знаннеорієнтованій економіці : підручник / за заг. ред. С. М. Ілляшенка. Суми : ВТД „Університетська книга”, 2014. С. 138–233. URL : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/38432> (дата звернення : 14.12.2016)

67. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход в современной науке. Проблемы методологии системных исследований. Москва : Мысль, 1970. С. 7–48.

68. Блум М. Профилактика в социальной работе. *Энциклопедия социальной работы* : в 3 т. / пер. с англ. Москва : ЦОЦ, 1993. Т.2. С. 369–375.

69. Богданов А. А. Тектология : Всеобщая организационная наука : в 2-х книгах. / редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. Москва, „Экономика”, 1989. Кн. 1. 304 с.

70. Богданов А. А. Тектология : Всеобщая организационная наука : в 2-х книгах. / редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. Москва, „Экономика”, 1989. Кн. 2. 488 с.

71. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.

72. Большой словарь иностранных слов. URL : <http://www.megaslov.ru/html/p/preventivn3y.html> (дата звернення : 17.12.2012)

73. Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні. *Право України*. 2001. №12. С. 24–27.

74. Бородкина О. И. Институционализация социальной профилактики общественно опасных заболеваний в Российской Федерации : автореф. дис. ... доктора социол. наук : 22.00.04. Санкт-Петербург. 2008. 44 с.

75. Бочарова В. Г. Социальная микросреда как фактор формирования личности школьника : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Москва : МГПУ, 1993. 38 с.

76. Братусь І. В. Соціально-педагогічна робота з юними матерями у США та Великій Британії : автореф. дис. ... канд. педагогічних наук : 13.00.05. Луганськ, 2007. 22 с.

77. Брызгалова С. И. Введение в научно-педагогическое исследование : учеб. Пособие. Калининград : Изд-во КГУ, 2003. 151 с.

78. Брутман В. И. Социальное сиротство как комплексная медико-социально-педагогическая проблема. Москва : Асопир, 1994. 184 с.

79. Бублик Б. Н., Кириченко Н. Ф. Основы теории управления. Киев : Вища школа, 1975. 328 с.

80. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности. Москва : Изд-во Москов. ун-та, 1968. 267 с.

81. Бульба В. В. Територіальна громада як об'єкт і суб'єкт державної соціальної

політики. *Державна політика*. 2013. №4 (21). С. 118–125.

82. Буніна Л. М. Формування у молодих сімей навичок усвідомленого батьківства засобами соціально-педагогічної підтримки в Північній Ірландії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2005. 212 с.

83. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология*. 2002. Т. 3, №5. С. 60–74.

84. В кожній громаді повинен бути свій соціальний працівник – експерти (4 Квітня, 2017). URL : <http://iser.org.ua/news/v-kozhnii-gromadi-povinen-buti-svii-sotsialnii-pratsivnik-eksperti> (дата звернення : 05.05.2017).

85. В Україні успішна реформа системи захисту прав дітей – ЮНІСЕФ. URL : <https://www.unian.ua/health/country/264748-v-ukrajini-uspishna-reforma-sistemi-zahistu-prav-ditey-yunisef.html> (дата звернення: 11.12.2012)

86. Валиев И. Стереотипы социального взаимодействия. Москва : Прометей, 2016. 160 с.

87. Ван Гиг Дж. Прикладная общая теория систем : в 2-х т. / пер. с англ. ; под ред. Сушкова Б. Г., Тюхтина В. С. Москва : Изд-во „Мир”, 1981. Том 1. 336 с. Том 2. 733 с.

88. Васильев А. Ю. Социальное сиротство как явление современного российского общества : на материалах социологических исследований в Республике Башкортостан : дис. ... канд. социол. Наук : 22.00.04. Уфа, 2007. 151 с.

89. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика : курс лекций : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. 5-е изд., стер. Москва : Изд-во „Академия”, 2006. 440 с.

90. Василькова Ю. В. Лекции по социальной педагогике : на материалах отечественного образования. Москва : Полиграфресурсы, 1998. 423 с.

91. Васильченко О. П. Основні етапи розвитку джерел конституційного права України. URL : <http://pravoznaves.com.ua/period/article/7206/%CE> (дата звернення : 23.12.2012)

92. Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.

93. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2004. 1440 с.

94. Вернадский Г. В. Древняя Русь. Тверь : ЛЕАН, 1996. 448 с. URL : <https://www.twirpx.com/file/1523961/> (дата звернення: 2.12.2012)

95. Веселовский Б. История земства за 40 лет. Санкт-Петербург : Изд.

О. Н. Поповой, 1909. Т. 1. 724 с.

96. Взаємодія. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук та ін. ; наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

97. Взаємодія організацій громадянського суспільства та влади у вирішенні місцевих соціальних проблем громадян. URL : <http://cisc.org.ua/wp-content/uploads/2015/10/book1.pdf> (дата звернення : 02.12.2015)

98. Взаємодія та взаєморозуміння як етичні процеси. URL : <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10417/> (дата звернення : 25.11.2014).

99. Викторова Л. Г. О педагогических системах. Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1989. 101 с.

100. Винер Н. Индивидуальный и общественный гомеостазис. / пер. с англ. М. Н. Грачева. *Общественные науки и современность*. 1994. №6. С. 127–130.

101. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ століття : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2001. 181 с.

102. Вирениус А. С. Значение учебно-воспитательных заведений в деле нравственного воспитания. *Детские приюты*. Санкт-Петербург, 1899.

103. Вицке Р. Э. Государственно-правовой механизм уголовной превенции : теоретико-правовой аспект : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 2008. 19 с.

104. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. : Детская психология. 1984. Москва : Педагогика, 1984. Т.4. 432 с.

105. Відомості Верховної Ради України. 1997. №15. Ст. 119.

106. Власов П. В. Благотворительность и милосердие в России. Москва : Мысль, 2001. 345 с.

107. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Либідь, 2005. 400 с.

108. Вовк С. Місцеве самоврядування : сенс, тенденції, перспективи. *Самоврядування та самоорганізація територіальних громад* : матеріали наук.-практ. конф., 24-25 червня 1999 р. Львів, 1999. С. 124–128.

109. Воднік В. Д. Проблеми профілактики безпритульності дітей в умовах побудови громадянського суспільства в Україні. *Вісник Національного університету „Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*. 2016. №2 (29). С. 113–127.

110. Вознюк В. Підходи до трактування поняття „розширена школа”. *Порівняльно-педагогічні студії*. №6(20), 2014. С. 13–19.

111. Волинець Л. С. „Діти вулиці” в Україні : ситуаційний аналіз. Київ : Сфера, 2004. 80 с.
112. Волинець Л. С. Права дитини в Україні : проблеми та перспективи. Київ : Логос, 2000. 74 с.
113. Волинець Л. С. Соціальне сирітство в Україні : експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. Київ : Укр. ін.-т соц. досліджень, 1998. 120 с.
114. Волкова В. Н., Денисов А. А. Теория систем : учеб. пособ. Москва : Высшая школа, 2006. 511 с.
115. Волкова А. И. Призрение покинутых детей. Москва, 1884. 70 с.
116. Воловодова Е., Касперович А. О социокультурной специфике субъектности территориальной общины : организационный аспект. *Социология : теория, методы, маркетинг*. 2004. №1. С. 103–119.
117. Воробьева С. В. Социальная педагогика. Профилактика безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних : монографія. URL : https://studme.org/158986/sotsiologiya/sotsialnaya_pedagogika_profilaktika_beznadzornosti_i_pravonarusheniy_nesovershennoletnih (дата обращения: 10.06.2018)
118. Воронин А. С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике. Екатеринбург : ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2006. 135 с.
119. Воронцова М. В., Дубровская Т. А., Макаров В. Е., Терновая И. П. Социальное сиротство в России на рубеже XX-XXI века / под ред. проф. Т. А. Дубровской. Таганрог, 2008. 180 с.
120. Все дети – наши : сб. материалов 2-х Всерос. пед. Католиковских чтений / сост. Е. М. Рыбинский, Г. С. Красницкая. Москва : ГЕРПУС, 1998. 258 с.
121. Вступ до соціальної роботи: навчальний посібник / ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. Київ : Академвидав, 2005. 304 с.
122. Вульф, Б. З., Семенов В. Д. Школа и социальная среда : взаимодействие. Москва : Знание, 1983. 96 с.
123. Вчимося бути батьками : посібник / А. О. Андрущенко та ін. Ч. 1. : Від вагітності до 3 років. Київ : Навчальна книга, 2005. 207 с.
124. Гагаев А. А., Гагаев П. А. Философия здравого смысла : Критика оснований разума. Кн. 2 : Здравый смысл как основание науки. Ч. 1. Москва : ЛЕНАНД, 2015. 672 с.
125. Галагузова М. А. Социальная педагогика : курс лекций : учеб. пособие для

студ. высш. учеб. заведений. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 416 с.

126. Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08. Москва, 2001. 373 с.

127. Галатир І. А. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з соціальними сиротами : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Відкр. міжнар. ун-т розв. людини „Україна”. Київ, 2012. 16 с.

128. Галатир І. А. Психолого-педагогічні особливості явища соціального сирітства. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна”*. Хмельницький : ХІСТ, 2012. №5. С. 34–39.

129. Галатир І. А. Ретроспективний аналіз проблеми соціального сирітства. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_PD710_08.pdf (дата звернення: 12.12.2012)

130. Галатир І. А. Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна”*. 2011. №3. С. 10–14.

131. Галецкий В. Встретит ли институт семьи XXII в. *Дружба народов*. 2005. №6. С. 87–95. URL : <https://magazines.gorky.media/druzhba/2005/6/vstretit-li-institut-semi-XXII-vek.html> (дата обращения: 30.08.2016).

132. Генеральный план Императорского Воспитательного дома. *Антология педагогической мысли России XVIII в.* / сост. И. А. Соловков. Москва : Педагогика, 1985. С. 155.

133. Герасимчук А. А., Палеха Ю. І., Шиян О. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Вид-во Європейського університету, 2004. 246 с. URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-11090.html>

134. Гербеев Ю. В. Воспитательная работа в учреждениях интернатного типа : учеб.-метод. пособие для студентов-заочников II-III курсов пед. ин-тов. Москва : Просвещение, 1984. 135 с.

135. Гершунский Б. С. Философия образования. Москва : Московский психолого-социальный институт, 1998. 430 с.

136. Гетманова А. Д. Учебник по логике. Москва : ЧеРо, 1996. 304 с.

137. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию / пер. с англ. ; под общ. ред. А. Л. Логвиненко. Москва : Прогресс, 1988. 464 с.

138. Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории структуризации. Москва : Академический Проект, 2005. 528 с.

139. Гильфердинг А. Ф. Древнейший период истории славян. Гл. I. Славяне в виду других племён арийских. *Вестник Европы*. Санкт-Петербург : 1868. №7 (июль). С. 223–291.
140. Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России. *Трудовая помощь*. Санкт-Петербург, 1904. №4. С. 6.
141. Глазерсфельд Е. фон. Радикальный конструктивизм и обучение. *Перспективы*. Москва : Париж, 2001. Т. 31, №3. С. 81–93.
142. Глазырина О. В. Педагогические основы организации В. Ф. Одоевским детских приютов в России : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. Смоленск, 2005. 195 с.
143. Глоссарий по информационному обществу / Когаловский М. Р. и др. ; под общ. ред. Ю. Е. Хохлова. Москва : Институт развития информационного общества, 2009. 160 с.
144. Голик А. Н. Социальная психология сиротства : Ресоциализация детей-сирот и детей, оставшихся без родит. попечения, в Химк. приюте для детей и подростков. Москва : Лаб. базовых знаний, 2000. 191 с.
145. Голлінг К. С., Голдберг М. Екологія і планування / пер. Р. Попадюк. *Архітектурний самвидав. Теорія сучасної архітектури*. 1971. URL : <http://archvydav.blogspot.com/2016/01/1971.html> (дата звернення: 19.12.2016)
146. Головатий М. Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота : термінологічно-понятійний словник. Київ : МАУП, 2005. 560 с.
147. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні. Тернопіль : ТАНГ, 2001. 68 с.
148. Горшенич К. М., Густов Г. О. Деятельность органов расследования, прокурора и суда по предупреждению преступлений. Москва : ВНИИ криминалистики при Прокуратуре СССР, 1963. 97 с.
149. Гофман А. Б. Дюркгейм, Эмиль. *Современная западная философия* : словарь. Москва : Политиздат, 1991. С. 99–100.
150. Грачева Н. Ю. Технологическое обеспечение традиционных и инновационных ресурсов в решении проблемы профилактики социального сиротства: анализ и методические рекомендации. Москва: Прометей, 2008. 63 с.
151. Григорьев А. Д. История социальной работы до н. XX в. : учебн. для студ. высш. учебн. завед. Минск : Тетра Системс, 2006. 462 с.
152. Гриньова В. М., Салун М. М. Організація виробництва : підручник. Затверджено МОН. Київ, 2009. 582 с. URL : <https://pidruchniki.com/15941024/>

ekonomika/sutnist_metodi_organizatsiynogo_proektuvannya (дата звернення 03.12.2013)

153. Гроллман, Э. Суицид : превенция, интервенция, поственция. *Суицидология : Прошлое и настоящее : Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах*. Москва : Когито-Центр, 2001. С. 270–352.

154. Громада, дружня до дітей та молоді : навчальний посібник для реалізації ініціативи на місцевому рівні в Україні. Київ : ЮНІСЕФ, 2018. 76 с. URL : https://www.unicef.org/ukraine/media /2361/file/CCF_manual_ukr.pdf (дата звернення : 01.06.2018).

155. Громада як осередок соціальної роботи з дітьми та сім'ями : метод. матеріали для тренера / О. В. Безпалько та ін. ; під заг. ред. І. Д. Звереві. Київ : Науковий світ, 2004. 69 с.

156. Громади України : на шляху відродження. Київ : „Ай-Бі”, 2002, 280 с.

157. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1991. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 1 : До початку XI віка, 1991. LXXVI. 648 с. ; Т. 2: XI-XIII вік, 1992. 633 с.

158. Губанова Е. В. Роль и функции образования в процессе социальной адаптации молодёжи: дис. ...канд. социол. Наук : 22.00.04. Новочеркасск, 2001. 122 с.

159. Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні : історико-правове дослідження. Львів : ЛьвДУВС, Край, 2008. 468 с.

160. Гуревич А. Общественный клуб – основа для сотрудничества и ведения совместной деятельности в рамках партнерских отношений. *Партнерство в устойчивом развитии местных сообществ: опыт, возможности, перспективы* : материалы науч.-практ. конф. 16-18 апр. 2004 г. Минск / редкол. : В. Корж (отв. ред.) и др. Минск : Медисонт, 2004. С. 88–91.

161. Давлетбаева З. К. Психологическая превенция и профилактика: понятийный аспект. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 12. Вып. 1. Санкт-Петербург, 2013. С. 3–10.

162. Давлетбаева З. К. Теоретические подходы к пониманию превенции и профилактики в контексте предупреждения асоциального поведения учащихся. *Известия Самарского научного центра РАН*. 2012. Т. 14. №2(6). С. 51–56.

163. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : соврем. написание : в 4 тт. Москва : АСТ, 2006. 1155 с. Т.IV. С. 164.

164. Дашкевич П. М. Гражданский обычай приймачества у крестьян Киевской

губернии. *Московское юридическое общество. Юридический вестник*. 1887. Т. XXV. Кн. 4, №8. С. 539–565. URL : <https://www.prlib.ru/item/391804> (дата звернення : 4.12.2012)

165. Деінституціалізація URL : <https://bit.ly/3etmjz0> (дата звернення : 4.12.2012)

166. Дементьева И. Ф. Социальное сиротство : генезис и профилактика : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 2000. 204 с.

167. Дети социального риска и их воспитатели / под ред. Л. М. Шипициной. Санкт-Петербург, 2003. С. 6–8.

168. Детские приюты в России. Санкт-Петербург, 1848. 99 с.

169. Деякі питання діяльності центрів соціальних служб. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 479. Київ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479-2020-%D0%BF#n68> (дата звернення : 15.06.2020)

170. Деякі питання здійснення патронату над дитиною : Постанова Кабінету Міністрів України №148-2017-п від 16.03.2017 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF> (дата звернення : 12.05.2017)

171. Дивицына Н. Ф. Социальная работа с неблагополучными детьми и подростками : конспект лекций. Ростов-н/Д. : Феникс, 2005. 288 с.

172. Дистервег А. Педагогический энциклопедический словарь / под ред Б. М. Бим-Бада ; редкол. : М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. Москва : Большая Российская энциклопедия, 2003. С. 355.

173. Діденко Н. Г. Державне управління і соціальне партнерство : актуальні проблеми теорії і практики : монографія. Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. 404 с.

174. Довбах А. Сильные Мы : Мобилизация и развитие потенциала сообществ, уязвимых к ВИЧ. Київ : МБФ „Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине”, 2013. 272 с.

175. Довгалева А. И. Вопросы семейного воспитания приемных детей : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1957. 34 с.

176. Довгалева А. И. Семейное воспитание приёмных детей. Москва, 1948. 148 с.

177. Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. / відп. ред. А. Т. Брайчевська. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 270 с.

178. Довідник з історії України / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. Київ : Генеза,

1993. URL : <http://history.franko.lviv.ua/Iv.htm> (дата звернення : 10.10.2015).

179. Докучаєва В. В. Теоретико-методологічні засади проектування інноваційних педагогічних систем : автореф. дис. ...д-ра пед. наук : 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки”. Луганськ, 2007. 44 с.

180. Докучаєва В. В. Теоретико-методологічні засади проектування інноваційних педагогічних систем : дис... доктора пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2007. 481 с.

181. Доля І. М. Подолання дитячої безпритульності : міжнародна та вітчизняна практика. *Стратегічні пріоритети*. 2010. №1. С. 55–59.

182. Доповідь А. Ліханова на установчій конференції Радянського дитячого фонду імені В. Леніна. URL : <https://albertlikhanov.com/news/?page=04> (дата звернення: 4.12.2012)

183. Дорошенко А. Б. Соціальне середовище як фактор формування особистості: соціально-філософський аналіз : дис. ...канд. філософ. Наук : 09.00.11. Київ, 1994. 146 с.

184. Дорф Р., Бишоп Р. Современные системы управления / пер. с англ. Б. И. Копылова. Москва : Лаборатория базовых знаний, 2002. 832 с.

185. Дружинин В. Н. Психология семьи. Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 208 с.

186. Дубровина И. В. Психологическое развитие воспитанников детского дома. Москва : Педагогика, 1990. 264 с.

187. Дудник І. М. Вступ до загальної теорії систем. Київ : Кондор, 2009. 205 с.

188. Думанська В. П. Відповідальне батьківство : теоретичний аспект. *Демографія та соціальна економіка*, 2015, № 3 (25). С. 75–86.

189. Дьюи Д. Общество и его проблемы / пер. с англ. И. И. Мюрберг, А. Б. Толстов, Е. Н. Косилова. Москва : Центр гуманитарных технологий, 2002. URL : <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6268> (дата обращения : 25.04.2012)

190. Дьяченко М., Кандыбович Л. Психологический словарь-справочник. Москва : АСТ, Астрель. 2001. 576 с.

191. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. 352 с.

192. Елистратов А. Проблемы общественного обеспечения детства. Казань, 1908. 35 с.

193. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.

194. Енциклопедія кібернетики / ред. В. М. Глушков. Київ : гол. ред. укр. рад. Енциклопедії. 1973. Т. 1. 255 с.
195. Енциклопедія освіти / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
196. Етимологічний словник української мови : в 7 т. Т. 1 : А–Г / ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1982. 632 с.
197. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 4 : Н–П / ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Складенко, О. Б. Ткаченко. Київ : Наукова думка, 2003. 657 с.
198. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1983. Т.5 : Р–Т / Уклад. : Р. В. Болдирев та ін. 2006. 704 с.
199. Ефремова Г. И. Использование восстановительных технологий в работе специалистов системы профилактики социального сиротства с неблагополучной семьёй. Москва : Вариант, 2011. 149 с.
200. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва : Русский язык, 2000. URL : <https://www.efremova.info/> (дата звернення : 17.12.2012)
201. Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней : учебник для вузов. Москва : Академический Проект, 2004. 576 с.
202. Жебелев С. А. Сократ : биографический очерк. Изд. 2-е. Москва : URSS : ЛИБРОКОМ, 2009. 192 с.
203. Жеденов Н. Детские сельскохозяйственно-кустарные приюты самопомощи : История их, устройство и жизнь. Санкт-Петербург, 1896. 212 с.
204. Желиготова Р. М. Феномен социального сиротства в системе общественного бытия : дис. ...канд. филос. наук: 09.00.11. Пятигорск, 2010. 201 с.
205. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка* : навч. посібник / авт.-кол. Т. В. Журавель, О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, та ін. ; за заг. ред. О. В. Безпалько. Київ : Академвидав, 2013. 312 с.
206. Забелин А. И. Вековые опыты наших воспитательных домов. Санкт-Петербург, 1891. 93 с.
207. Завацький В. Ю. Змістовні характеристики життєвої антиципації

особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. № 5. Т. 1. 2017. С. 161–165.

208. Заверико Н. В. Сучасні підходи до профілактики адиктивної поведінки підлітків у загальноосвітньому закладі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2008. №2. С. 61–66.

209. Загальна теорія систем. *Геологическая энциклопедия*. URL : <http://www.sinocidal.com/index.php> (дата звернення: 16.12.2012)

210. Загвязинский В., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования. Москва : Академия, 2005. 208 с.

211. Загвязинский В. И. Проектирование региональных воспитательных систем. *Педагогика*. 1999. №5. С. 8–13.

212. Загвязинский, В. И., Селиванова О. А., Социальная педагогика : учебник для академического бакалавриата. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2014. 448 с. URL : <https://urait.ru/bcode/431925> (дата обращения : 30.08.2017)

213. Закон Ешбі. Економічний енциклопедичний словник : в 2-х т. / авт. кол. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Львів : Світ, 2002. Т. 1. А–Н. 616 с. URL : <https://subject.com.ua/economic/slovnik/2264.html> (дата звернення : 18.12.2012)

214. Запобігання інституціоналізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей : методичний посібник / автори-упоряд. : Алексеєнко Т. Ф., Безпалько О. В., Бервено Н. О., та ін. ; за заг. ред. Зверєвої І. Д., Петрочко Ж. В. Київ : Століття, 2008. 224 с.

215. Зарубежный опыт социальной работы : учебное пособие / Е.°И. Холостова, А. Н. Дашкина, И. В. Малофеев. Москва : Издательско-торговая корпорация „Дашков и К°”, 2013. 368 с.

216. Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків та молоді: потенціал громади : метод. матеріали до тренінгу / авт.-упоряд. Н. В. Зимівець ; за заг. ред. Г. М. Лактіонової. Київ : Наук. світ, 2004. 205 с.

217. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. Київ : Дитячий Фонд ООН „ЮНІСЕФ”, 2002. 318 с.

218. Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР. Київ, 1947. №13. 30 с.

219. Зборовский Г. Е. Общностный подход как методология социологического исследования. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. Серія : Социальные науки, 2016, №1 (41). С. 71–79.

220. Зборовский Г. Е. Теоретическая социология XX – начала XXI века. Екатеринбург : Гуманитарный ун-т, 2007. 364 с.
221. Звонар В. П. Міжсекторне партнерство як механізм реалізації регіональної соціальної політики: концепція для України : монографія. Луцьк : Вид-во „Птухівський інститут демографії та соціальних досліджень”, 2009. 292 с.
222. Зелинский А. Ф. О некоторых вопросах предупреждения преступлений. *Вопросы уголовного права* : сб. научн. статей. Москва, 1968. С. 62–67.
223. Зизиашвили И. В. Превенция девиантного поведения как форма социального контроля: региональный аспект : дис. ... канд. социол. наук : 23.00.02. Саратов, 2006. 155 с.
224. Зимин А. Феодальная государственность и Русская Правда. *Исторические Записки*. №76. Москва, 1965. URL : <https://www.twirpx.com/file/532905/> (дата звернення: 02.12.2012)
225. Зимняя И. А. Педагогическая психология. Ростов н/Д. : Феникс, 1997. 453 с.
226. Иванов И. И. Криминалистическая превенция : Комплексное исследование генезиса, состояния, перспектив : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09. Санкт-Петербург, 2004. 418 с.
227. Ильина Т. А. Системно-структурный подход к организации обучения. Москва : Знание, 1972. 72 с.
228. Институциональное взаимодействие в профилактике детской безнадзорности : монография. / В. Г. Баженов и др. ; под науч. ред. М.°А. Мазниченко. Сочи : РИО СГУТиКД, 2009. 352 с.
229. Иорданский Н. Н. Организация детской среды. Москва : Работник просвещения, 1925. 102 с. URL : http://elibr.gnpbu.ru/text/iordansky_organizatsiya-detskoj-sredy_1925/go,8;fs,0/ (дата звернення : 4.07.2017)
230. Искандрова Р. Р. Проектирование и реализация организационно-педагогической системы ресоциализации беспризорных детей : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. Казань, 2011. 284 с.
231. История социальной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. Ф. Басов, В. М. Басова, А. Н. Кравченко. Москва : Издательский центр „Академия”, 2005. 256 с.
232. История социальной педагогики : учеб. пособие / под ред. М.°А. Галагузовой. Москва : ВЛАДОС, 2000. 544 с.
233. Ібрагімова К. О. Дефініція поняття *соціальної взаємодії*, її види та основи

теорії. Проблеми інженерно-педагогічної освіти. 2013. № 40–41. С. 48–52.

234. Ігнат'єв О. І. Теоретичні засади проектування організаційних структур управління суб'єктами господарювання. *Науковий вісник Полісся*. № 1 (1), 2015. С. 125–129.

235. Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць / І. Миронюк та ін. ; за ред. Мирокюка І. Івано-Франківськ, 2005. 340 с.

236. Історія, теорія і практика соціальної роботи в Україні : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / упор. : С.°Я. Харченко, М. С. Кратінов, Л. Ц. Ваховський, О. П. Песоцька, В. О. Кратінова, О. Л. Караман. Луганськ : Альма-матер, 2005. 408 с.

237. Йолон П. Загальна теорія систем. *Філософський енциклопедичний словник* : довідкове видання / гол. редкол. В. І. Шинкарук та ін. ; наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

238. Кабанов С. Н. Социальное сиротство детей и подростков в современной России : причины, состояние, тенденции : социологический анализ : автореф. дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04. Москва, 2002. 151 с.

239. Каган М. С. Системный подход и гуманитарное знание. Ленинград : Изд-во Ленинград. университета. 1991. 384 с.

240. Кальченко Л. В. Активізація громади в процесі реінтеграції дітей до біологічних сімей. *Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей* : методичний посібник / автор.-упорядн. К. О. Дуванська, Л. В. Кальченко, Н. А. Литвинова, та ін. ; за заг. ред. Караман О. Л., Харченка С. Я. Київ : Талком, 2020. С. 196–219.

241. Кальченко Л. В. Алгоритм соціальної реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей. *Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей* : методичний посібник / автор.-упорядн. К. О. Дуванська, Л. В. Кальченко, Н. А. Литвинова, та ін. ; за заг. ред. Караман О. Л., Харченка С. Я. Київ : Талком, 2020. С. 43–66.

242. Кальченко Л. В. Досвід провідних країн Західної Європи щодо превенції соціального сирітства. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна”*. Хмельницький : ХІСТ, 2018. №16. С. 118–126.

243. Кальченко Л. В. Змістовна характеристика цільового компоненту системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса*

Шевченка. Серія : педагогічні науки / гол. ред. В. С. Курило. Луганськ, Вид-во „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2020. № 7 (338). С. 158–174. URL : <http://visnyk.luguniv.edu.ua/index.php/vped/article/view/449/454>

244. Кальченко Л. В. Історико-педагогічний аналіз суспільної практики подолання й попередження проблеми соціального сирітства на українських землях у складі Російської держави (початок XVII – середина XIX ст.). *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. №3. 2013. С. 86–96.

245. Кальченко Л. В. Історична ретроспектива становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики щодо превенції і подолання соціального сирітства у 20-х–30-х роках XX століття. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : педагогічні науки*. Луганськ, 2013. №23 (282) вересень, Ч. II. С. 15–27.

246. Кальченко Л. В. Міжвідомчі бар'єри в рішенні проблеми соціального сирітства та шляхи їх подолання у територіальній громаді міста. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород : Вид-во ДВНЗ „Ужгородський національний університет”. № 2(43). 2018. С. 99–106. URL : <http://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/article/view/156967/156310>

247. Кальченко Л. В. Наукове обґрунтування системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста. *Інноваційна педагогіка*. Випуск 14. Том 2. 2019. С. 137–146. URL : http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/14/part_2/30.pdf

248. Кальченко Л. В. Організаційне моделювання системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста. *Інноваційна педагогіка*. Випуск 16. Том 2. 2019. С. 83–100. URL : http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/16/part_2/16-2_2019.pdf

249. Кальченко Л. В. Організація дослідження превентивного потенціалу територіальної громади міста щодо превенції соціального сирітства. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція спеціальної освіти і соціальної роботи*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Вип. 4 (лютий 2019 р.). С. 86–91. URL : <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/Vypusk-4-Kintsevo-1.pdf>

250. Кальченко Л. В. Організація системи роботи з сім'єю у контексті профілактики соціального сирітства: сімейно-центрований підхід. *Професійна підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери в умовах інтеграції України до*

європейського освітнього простору : збірник матеріалів конференції 11-12 жовтня 2012 р. Ніжин, 2012. С. 121–129.

251. Кальченко Л. В. Організація системи роботи з сім'єю у контексті профілактики соціального сирітства: сімейно-центрований підхід. *Професійна підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери в умовах інтеграції України до європейського освітнього простору* : збірник матеріалів конференції 11-12 жовтня 2012 р. Ніжин, 2012. С. 121–129.

252. Кальченко Л. В. Організація системи роботи з сім'єю у контексті профілактики соціального сирітства: сімейно-центрований підхід. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер. : Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 4. С. 23–26. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2012_4_7

253. Кальченко Л. В. Особенности превентивной деятельности по предупреждению социального сиротства. *Потенциал социального педагога в модернизации российского общества: состояние и перспективы* : материалы третьего национального конгресса социальных педагогов России. Анапа, 2012. С. 137–144.

254. Кальченко Л. В. Особливості сімей, діти яких перебувають в інтернатних закладах. *Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю* : науково-методичний посібник / Н. П. Краснова, Л. В. Кальченко, С. Я. Харченко, Я. І. Юрків. Київ : „МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”, 2015. С. 60–84.

255. Кальченко Л. В., Островская Н. А., Кузьменко Г. В. Диагностика уровня сформированности осознанного родительства студенческой молодёжи как условие превенции социального сиротства *Society, integration, education – sie 2020*. : Proceedings of the 14ht International Scientific Conference. Rezekne, Latvia : Rezekne Akademy of Technologies, 22-23 May 2020. P. 287–316. URL : <http://journals.rta.lv/index.php/SIE/article/view/5044/4613>

256. Кальченко Л. В., Островська Н. О. Технологія формування усвідомленого батьківства молоді в діяльності територіальної громади як умова попередження проблеми соціального сирітства. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : педагогічні науки / гол. ред. В. С. Курило*. Луганськ, Вид-во „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. №13 (272), Ч. IV. С. 81–90.

257. Кальченко Л. В. Педагогические условия социальной защиты детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в условиях приютов для детей. *Социальная адаптация детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в системе подготовки социальных педагогов* : сборник научных статей. Армавир :

Редакційно-видавничий центр АГПУ, 2009. С. 138–149.

258. Кальченко Л. В. Педагогічні умови соціального захисту дітей групи ризику. *Соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику* : колективна монографія / Горенко С. В., Золотова Г. Д., Кальченко Л. В., Харченко С. Я. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. С. 56–91.

259. Кальченко Л. В. Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери до превентивного виховання дітей групи соціального ризику. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* / гол. ред. В. С. Курило. Луганськ, вид-во „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. №17 (180) вересень. С. 251–262.

260. Кальченко Л. В. Превенція соціального сиротства в умовах територіального союспества города. *Соціальна педагогіка: актуальні проблеми і перспективи* : збірник наукових матеріалів по итогам III Міжнародного симпозиума 27 – 28 марта 2014 г. Вільнюс–Арзамас, 2014. С. 112–120.

261. Кальченко Л. В. Превенція соціального сиротства як напрямлення діяльності територіального союспества города. *Підготовка соціальних педагогів к роботі с дітьми і молодіжью групи риска*: міжнародний збірник наукових статей / науч. ред. И.В. Ткаченко ; отв. ред. А. М. Дохойн, В. И. Спирина, М. Л. Спирина. Армавир : РИО АГПА, 2013. С. 124–130.

262. Кальченко Л. В. Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста : концептуальні засади. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка.* Вип. 24 (II том) : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 218–224. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2018_24\(2\)__32](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2018_24(2)__32)

263. Кальченко Л. В. Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти.* Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 2 (лютий 2017 р.). С. 133–137.

264. Кальченко Л. В. Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста: соціально-педагогічний аспект : монографія / Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. Старобільськ : Вид-во ДЗ „Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка”, 2018. 460 с.

265. Кальченко Л. В. Превенція соціального сирітства в умовах територіальної громади міста : соціально-педагогічні засади : монографія. Видання друге, перероб. і доповнене. Київ : Талком, 2020. 533 с.

266. Кальченко Л. В. Превенція соціального сирітства у територіальній громаді міста: соціально-філософське осмислення сутності поняття. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 82(1). С. 215–221. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2018_82\(1\)__45](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2018_82(1)__45)

267. Кальченко Л. В. Превенція соціального сирітства як напрям соціальної роботи в територіальній громаді міста. *500-річчя Реформації : соціальна робота в процесі оновлення України та світу : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю, 20 квітня 2018 р. Дніпро : ДНУ імені Олеся Гончара, 2018. С. 98–105.*

268. Кальченко Л. В. Реінтеграція вихованців інтернатних закладів до біологічних сімей як системна складова превенції соціального сирітства : нормативно-правове підґрунтя. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна”*. Хмельницький : ХІСТ, 2017. №14. С. 81–86. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2017_14_19

269. Кальченко Л. В. Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: сутність, види, специфіка, рівні та принципи. *Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду до біологічних сімей : методичний посібник / автор.-упорядн. К. О. Дуванська, Л. В. Кальченко, Н. А. Литвинова, та ін. ; за заг. ред. Караман О. Л., Харченка С. Я. Київ : Талком, 2020. С. 15–24.*

270. Кальченко Л. В. Розвиток міжвідомчої взаємодії як умова ефективного вирішення проблеми соціального сирітства. *Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол. : Л. Л. Хоружа, Г. М. Лактіонова, О. В. Безпалько та ін. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. С. 70–73.*

271. Кальченко Л. В. Розвиток соціально-педагогічної діяльності щодо превенції соціального сирітства у зарубіжних країнах. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка (педагогічні науки) за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції „Соціально-педагогічний простір : виклики сьогодення”*. 2015. № 2 (291) квітень. Ч. 1. С. 92–103.

272. Кальченко Л. В. Системно-комплексна організація превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки / гол. ред.. В. С. Курило. Луганськ, вид-во „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. №20 (231) жовтень. Ч. 4. С. 159–170.*

273. Кальченко Л. В. Соціальне сирітство та його превенція в територіальній громаді міста: міжвідомча взаємодія суб'єктів громади. *Education and Pedagogical Sciences „Освіта та педагогічна наука”*. Старобільськ : Вид-во ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. №1 (168). 2018. С. 53–66. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/OsDon_2018_1_7

274. Кальченко Л. В. Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. №19 (254) жовтень. Ч. II. С. 160–170.

275. Кальченко Л. В. Соціально-педагогічний захист бездоглядних дітей у притулках для дітей : науково-методичний посібник. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. 354 с.

276. Кальченко Л. В. Соціально-педагогічний механізм входження дитини-вихованця інтернатного закладу в біологічну сім'ю. *Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю* : науково-методичний посібник / Н. П. Краснова, Л. В. Кальченко, С. Я. Харченко, Я. І. Юрків. Київ : „МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”, 2015. С. 156–196.

277. Кальченко Л. В. Соціально-психологічний портрет вихованців інтернатних закладів. *Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю* : науково-методичний посібник / Н. П. Краснова, Л. В. Кальченко, С. Я. Харченко, Я. І. Юрків. Київ : „МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”, 2015. С. 46 – 59.

278. Кальченко Л. В. Суспільна практика подолання соціального сирітства на теренах України у V-XVII ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. №22 (257) листопад. Ч. VIII. С. 142–153.

279. Кальченко Л. В. Сутність процесу превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. *Вісник Черкаського університету. Серія : педагогічні науки*. Черкаси. 2011. № 209. С. 62–67.

280. Кальченко Л. В. Сутність та особливості соціального захисту дітей групи ризику. *Соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику* : колективна монографія / Горенко С. В., Золотова Г. Д., Кальченко Л. В., Харченко С. Я. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. С. 33 – 55.

281. Кальченко Л. В. Сутність, зміст та особливості соціальної реінтеграції дітей інтернатних закладів до біологічних сімей. *Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю* : науково-методичний посібник / Н. П. Краснова, Л. В. Кальченко, С. Я. Харченко, Я. І. Юрків. Київ : „МБО „БФ „СОС

Дитяче містечко”, 2015. С. 6–20.

282. Кальченко Л. В. Територіальна громада міста як суб’єкт превенції соціального сирітства. *Збірник наукових праць „Педагогічні науки”*. Херсон : Вид-во Херсонський державний університет. №83. Т. 1. 2018. С. 203–214.

283. Кальченко Л. В. Технологія реінтеграції вихованців інтернатних закладів до біологічної сім’ї як практичний інструмент системи превенції соціального сирітства. *Journal „ScienceRise : Pedagogical Education”*. Харків, 2017. №12(20). С. 38–43. URL : http://journals.urau.ua/sr_edu/article/view/119956

284. Кальченко Л. В. Усвідомлене батьківство молоді як чинник попередження соціального сирітства. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція корекційної і соціальної педагогіки та інклюзії*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип.3 (лютий 2018 р.). С. 140–144. : URL : https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/%d0%92%d0%b8%d0%bf%d1%83%d1%81%d0%ba_3.pdf

285. Кальченко Л. В. Формування інклюзивної компетентності викладачів як чинник розвитку соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації* : тези доповідей ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції. Хмельницький : ХІСТ Університету „Україна”, 27-28 квітня 2016 р. С. 89–97.

286. Кальченко Л. В. Формування усвідомлення батьківства студентської молоді за допомогою соціально-просвітницького тренінгу. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Секція спеціальної освіти і соціальної роботи*. Вип. 5 (лютий 2020 р.). С. 112–120.

287. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування : теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз : навч. посібн. Київ, 2010. 232 с.

288. Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи : модульний курс дистанційного навчання. Київ : ДЦССМ, 2002. 164 с.

289. Капська А. Й. Практична діяльність студентів як опти-мальна їх підготовка до роботи в різних мікросоціумах. *Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи*. Ужгород : УДУ, 1999. Ч.1. С. 281–285.

290. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. Київ : УДЦССМ, 2001. 220 с.

291. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / пер. с

англ. под ред. В. Г. Трилиса. Київ : „Софія” ; Москва : ИД „Софія”, 2003. 310 с.

292. Караман О. Л. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України : монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. 481 с.

293. Караман О. Л. Теорія і методика соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України : дис ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2013. 570 с.

294. Карелкин Е. Н., Хрущов В. В. Социокультурное содержание основ теоретического анализа профилактики асоциального поведения молодежи. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Выпуск №3 (163), 2015. С. 123–128.

295. Каримов Э. Т. Общая и специальная превенция как цель наказания. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. № 3 (21), 2012. С. 156–160.

296. Картування громад в Україні : практичний посібник / авт.-уклад. : Я. Мінкін, Ю. Антощук, G. Demel ; редкол. : Я. Сошинська, М. Krasowska-Igras / Українська бібліотечна асоціація ; Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego. Київ : УБА, 2017. 111 с.

297. Карцева Л. В. Модель семьи в условиях трансформации российского общества. *СоцИС*, 2003. №7. С. 92–100.

298. Карпенко В. В. Міжсекторне партнерство в процесі розвитку громад: світовий досвід. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2011. Вип. 8. С. 275–287.

299. Качан Л. Від притулків для знайд – до прийомної сім’ї. *Соціальний захист*. 2008. №2. С. 11.

300. Кибернетика и менеджмент / Стаффорд Бир ; пер. с англ. В. Алтаев. Москва : КомКнига, 2011. 280 с.

301. Кириченко Е. Б. Подготовка будущих социальных педагогов в вузе к работе с детьми-сиротами : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Ярославль, 2003. 204 с.

302. Кириченко С. Народовладдя і місцеве самоврядування в Україні. *Право України*. 2001. №6. С. 99–101.

303. Кияниця З. П., Петрочко Ж. В. Соціальна робота з вразливими сім’ями та дітьми : посіб. у 2-х ч. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. Ч. I. Сучасні орієнтири та ключові технології. 256 с.

304. Кіреєва С. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні. *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. 2007. №4. С. 86–91.

305. Климанська Л. А. Про громаду та її соціальний капітал. URL : <http://www.dialog.lviv.ua/socialpartnership/articles/5> (дата звернення : 02.08.2015)
306. Клир Дж. Системология. Автоматизация решения системных задач / пер. с англ. Москва : Радио и связь, 1990. 544 с.
307. Книженко О. О. Загальна та спеціальна превенції та їх вплив на кримінально-правові санкції. *Форум права*. 2011. №2. С. 404–409. URL : <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=20727> (дата звернення : 20.12.2012)
308. Коваленко А. А. Конституційно-правове регулювання місцевого самоврядування в Україні : питання теорії та практики. Київ : Довіра, 1997. 181 с.
309. Коваленко О. О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен : дис. ...канд. соціол. наук: 20.00.03. Київ, 2006. 212 с.
310. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка : у 3-х т. Том I. Основи родинних взаємовідносин. Івано-Франківськ, 2002. 288 с.
311. Козлов Д. А. Социальная работа за рубежом : состояние, тенденции, перспективы. Москва : Флинта, 1998. 217 с.
312. Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка / соціальна робота : навч. посібник. Київ : ІЗМН, 1997. 392 с.
313. Козырева Т. В., Ручко Л. С. Профилактика семейного неблагополучия и социального сиротства в работе классного руководителя. Кострома, КОИПКРО, 2009. 42 с.
314. Кокарев И. Соседские сообщества : путь к будущему России. Москва : Прометей, 2001. 248 с.
315. Коляда М. Г. Шпаргалка для родителей. Донецк : ПКФ „БАО”, 1998. 448 с.
316. Кон И. Открытие „Я”. Москва : Аграф, 1978. 98 с.
317. Конвенція ООН про права дитини. Київ : Видавництво ЮНІСЕФ в Україні. 1991. 31 с.
318. Кондратьев Я. Ю. Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 444 с.
319. Конончук А. І. Неповна батьківська сім'я як об'єкт соціально-педагогічної роботи. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2014. №3. С. 50–56.
320. Кононюк А. Е. Системология. Общая теория систем : в 4-х кн. Київ : Освіта України. 2014. Кн 1. 564 с.

321. Конституція України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 12.10.2016)
322. Концепція Державної сімейної політики від 17 вересня 1999 року №1063-XIV. *Верховна Рада України*. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1063-14> (дата звернення : 15.07.2016)
323. Концепція превентивного виховання дітей і молоді в системі освіти України / розроб. В. М. Оржеховська, С. В. Кириленко. Київ, 1998. URL : http://fz-09.at.ua/Vuhovna/proekt_konsepsiyi_preventuvnogo_vuhovannyi.doc (дата звернення : 19.12.2012)
324. Корнієнко С. М. Особливості педагогічної співпраці родини і школи у вихованні молодших школярів. *Науковий вісник Кременецької гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка*. 2018. Вип. №10. С. 169–178.
325. Коротаев А. В., Малков А. С., Халтурина Д. А. Законы истории. Математическое моделирование развития Мир-Системы. Демография, экономика, культура. 2-е изд. Москва : УРСС, 2007. 224 с.
326. Корнієнко М. Пошук варіантів місцевого самоврядування ще продовжується. *Місцеве та регіональне самоврядування України*. 1994. №4(17). С. 15–19.
327. Корнюшина Р. В. Зарубежный опыт социальной работы. Владивосток : Издательство Дальневосточного университета, 2004. 85 с.
328. Корчагина И. И., Пишняк А. И., Малкова М. А. Факторы семейного неблагополучия и механизмы профилактики социального сиротства : результаты анализа и рекомендации / под ред. Л. Н. Овчаровой, Е. Р. Ярской-Смирновой. Москва : Независимый ин-т социальной политики, 2010. 191 с.
329. Корчагина Ю. В. Социально-психологическое сопровождение неблагополучных семей с целью профилактики социального сиротства. Москва : МГПИ, 2008. 42 с.
330. Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. М.: Статистика, 1970, 388 с.
331. Косов Б. Б. Личность: теория, диагностика и развитие : учебно-методич. пособие для высших учебных заведений. Москва : Академический проект, 2000. 240 с.
332. Костюк Г. С. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1988. 301 с.
333. Котляр М. Шляхами віків: довідник з історії України / упоряд. : М. Котляр,

С. Кульчицький та ін. Київ : Либідь, 1993. 297 с.

334. Кравець В. Психологія сімейного життя : в 2-х ч. Тернопіль, 1995. 695 с.

335. Краснова В. Г., Палкина Т. С. К вопросу об эффективности жизнеустройства детей-сирот. *Вестник Волгоград. госуд. ун-та. Серия 7. Философия.* 2011. №3 (11). С. 74–79.

336. Краевский В. В. Методология педагогического исследования : пособ. для педагога-исследователя. Самара : Изд-во СамГПИ, 1994. 165 с.

337. Краткий психологический словарь : научное издание / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., расш., испр. и доп. Ростов-на-Дону ... Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

338. Крепаков І. О. Попередження та розкриття вимагання оперативними підрозділами ОВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 236 с.

339. Крупенина М. Педагогика среды. *Спорные проблемы марксистской педагогики* : сб. статей под ред. А. З. Иоанисиани. Москва, Изд-во „Работник просвещения”, 1930 г. URL : <http://www.detskiysad.ru/ped/marksist29.html> (дата звернення: 5.07.2017)

340. Крылова Т. И., Струкова М. Л. Социально-педагогические технологии в работе с детьми группы риска : учебно-методическое пособие. Москва : НИИ школьных технологий, 2010. 184 с.

341. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. Москва : Эксмо, 2006. 944 с. URL : http://megabook.ru/search?Search_Text=%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F&EntityKind=Article (дата обращения : 17.12.2012)

342. Крюкова Д. А., Сапоровская Д. А., Куфтык Е. В. Психология семьи : жизненные трудности и совладание с ними. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 240 с.

343. Кубай Т. Є. Територіальна громада в системі місцевого самоврядування в Україні : управлінсько-правові проблеми. *Держава та суспільство.* 2014. № 4 (30). С. 185–193.

344. Кубицький С. О. Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах : навч. посіб. 5-те вид. доп. і перероб. Київ : Міленіум, 2017. 360 с.

345. Куган Б. А. Управление социально-трудовой адаптацией воспитанников детских домов : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. Челябинск, 1999. 189 с.

346. Кудрявцев А. Н. Исторический очерк христианской благотворительности. *Детская помощь.* Москва, 1885. № 10. С. 556.

347. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования : учеб. пособие. Москва : „Форум-Инфра-М”, 1998. 216 с.
348. Кузьмин В. В. Теоретический анализ проблемы интеграции в общество детей-сирот и детей, лишённых родительской опеки : социально-психологический аспект. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. 2017. № 1. С. 3–8.
349. Кузьмин В. М., Сусяк Х. В. Структурування потенціалу територіальної громади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 11. С. 177–180. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2015_11_42 (дата звернення: 5.07.2017)
350. Кузьмин К. В., Сутырин Б. А. История социальной работы за рубежом и в России : учебн. для студ. высш. учебн. завед. Москва : Центрполиграф, 2001. 362 с.
351. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка родинного виховання : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 324 с.
352. Кулганов В. А., Белов В. Г., Парфенов Ю. А. Превентология. Профилактика социальных отклонений : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 304 с.
353. Кулеба М. Усиновленими можуть бути не більше 5% вихованців інтернатів. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2464791-usinovlenimi-mozut-buti-ne-bilse-5-vihovanciv-internativ-kuleba.html> (дата звернення: 10.06.2018)
354. Кунельский Л. Э., Мацковский М. С. Энциклопедия социальной работы : в 3 т. / пер. с англ. Москва : Центр общечеловеческих ценностей, 1994. Т. 3. 1024 с.
355. Кураева Д. А. Взаимодействие образовательных и общественных организаций по предупреждению девиантного поведения старшеклассников. Краснодар : Кубанский государственный университет, 2010. 135 с.
356. Курінна Т. Історико-культурні передумови становлення ідеї милосердя й благодійності. *Вісник Національної академії при Президентіві України*. 2007. № 2. С. 283–296.
357. Лазарев В. С. Системное развитие школы. Москва : Пед. общ-во, 2002. 304 с.
358. Латинско-русский словарь / составил А. М. Малинин. Москва : Госуд. изд-во иностр. и национ. словарей, 1961. 764 с.
359. Лебедев А. В. Аристотель. *Новая философская энциклопедия* : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Мысль, 2010. С. 179.
360. Лебедев А. В. Демокрит. *Новая философская энциклопедия* : в 4 т. / пред.

науч.-ред. совета В. С. Стёпин. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Мысль, 2010. 2816 с.

361. Лебедев А. В. Протагор. *Новая философская энциклопедия*: в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Мысль, 2010. 2816 с.

362. Лебединська О., Ящук Л. Взаємодія територіальної громади з недержавними організаціями щодо профілактики соціального сирітства. *Ефективність державного управління : збірник наукових праць*. 2015. Вип. 42. С. 245–254.

363. Левицкий А. Д. Групповая работа с родителями проблемных детей : системный подход. *Вестник практической психологии образования*. 2008. №4 (17) октябрь–декабрь. С. 87–91.

364. Левицкий А. Д. Групповая работа с родителями проблемных детей : системный подход. *Вестник практической психологии образования*. 2009. №1 (18) январь – март. С. 87–91.

365. Лекарь А. Г. Профилактика преступлений. Москва : Юрид. лит., 1972. 104 с.

366. Лісовець О. В. Компетентність соціального працівника у сприянні міжвідомчій взаємодії щодо соціально-правового захисту особистості. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2016. № 1. С. 43–47.

367. Липский И. А. Технологический потенциал социально-педагогической деятельности. *Педагогика*. 2004. №9. С. 34–41.

368. Листування з Міністерством громадського здоров'я про надання державних субсидій закладам опіки над дітьми в Україні. *Центральний державний історичний архів України у Львові*. Ф. 567, Оп. 1, Спр. 35. 14 арк.

369. Литвинова Г. П., Литвинов О. М. Профілактика злочинів: управлінський аспект. Нормативно-правові аспекти та коментарі. Херсон : Айлант, 2001. 88 с.

370. Лишенные родительского попечительства : Хрестоматия : уч. пособие для студентов пед. университетов и институтов / ред.-сост. В. С. Мухина. Москва : Просвещение, 1991. 223 с.

371. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами : соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во „Каравела”, 2017. 470 с.

372. Ломов Б. Ф. Психологическая наука и общественная практика. Москва : Знание, 1974. 48 с. URL : <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23723372> (дата звернення: 12.10.2016)

373. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Директ-Медиа, 2008. 174 с. URL : <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=39189> (дата обращения: 10. 02. 2016).

374. Лопатина В. И. Психолого-педагогическая профилактика и реабилитация социального сиротства детей и подростков : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Москва, 2000. 129 с.

375. Лопатченко І. М. Державне управління профілактикою соціального сирітства на регіональному рівні : дис. ...канд. наук з держ. управл. : 25.00.02. Харків, 2017. 236 с.

376. Лопатченко І. Типологія соціального сирітства в контексті психолого-педагогічних пріоритетів його профілактики. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Психолого-педагогічні аспекти формування управлінського потенціалу сучасної молоді : теорія і практика”, (Харків, 22 жовтня 2014 р.). 2014. Вип. 40–41 (44–45). С. 279–288.

377. Лукашевич М., Семигіна Т. Соціологія соціальної роботи. *Психологія і суспільство*. 2014. №1. С. 107–149.

378. Лукашевич М. П., Семигіна Т. В. Соціальна робота (теорія і практика) : навчальний посібник. Київ : ППК ДСЗУ, 2007. 341 с.

379. Лукашов С., Зайцевская К. Социальная помощь детям улицы : опыт работы проекта ЮНИСЕФ „Дети улицы” в Украине (1997-2000 гг.) : исследования и методические рекомендации. Киев, 2000. 80 с.

380. Лук'янець В. Концепції науки. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук та ін. ; наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

381. Луманн Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И. Д. Газиева ; под ред. Н. А. Головина. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 648 с.

382. Луначарский А. В. Задачи просвещения в системе советского строительства. Доклад на I Всесоюзном Учительском съезде. Москва : „Работник просвещения”, 1925. 47 с.

383. Любченко В. Волость. *Енциклопедія історії України* : Т. 1 : А–В / редкол. : В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во „Наукова думка”, 2003. 688 с.

384. Люлин П. Б. Эволюция науки о системах. Фундаментальные исследования.

2014. №5–1. С. 151–156. URL : <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=33804> (дата обращения : 14.12.2016)

385. Лютий В. П. Соціальна профілактика. *Соціальна педагогіка : мала енциклопедія* / за заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. Кив : Центр учбової літератури, 2008. С. 207.

386. Майструк Н. О., Синявська Д. С. Міжсекторальна взаємодія у сфері первинної профілактики ВІЛ/СНІДу : особливості розвитку в Україні. *Вісник НТУУ „КПІ”. Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 2(14). 2012. С. 103 – 107.

387. Макаренко А. С. Человек должен быть счастливым. Избранные статьи о воспитании. Москва : Директ-Медиа, 2017. 424 с.

388. Макаренко А. С. Педагогические работы 1922-1936. Педагогические сочинения в восьми томах. Т. 1. Москва : Директ-Медиа, 2014. 495 с.

389. Максимов Е. Д. Начало государственного призрения в России. Историческое исследование. Москва, 1899. 58 с.

390. Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Соціально-психологічний аспект профілактики адитивної поведінки підлітків та молоді. Київ, 2000. 200 с.

391. Малишко В. М. Правові засади територіальної громади як основи місцевого самоврядування в Україні. *Юридичний вісник*. №3(16). 2010. С. 60–63.

392. Манохіна І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.

393. Мануйлов Ю. С. Средовой поход в воспитании. 2-е изд. перераб. Москва ; Нижний Новгород : Изд-во Волого-Вятской академии государственной службы, 2002. 157 с.

394. Мардахаев Л. В. Основы социально-педагогической технологии. Рязань, 1999. 167 с.

395. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : учебник. Москва : Гардарики, 2003. 269 с.

396. Мардахаев Л. В. Социально-педагогическое сопровождение и поддержка человека в жизненной ситуации. URL : <https://docplayer.ru/55733868-Socialno-pedagogicheskoe-soprovozhdenie-i-podderzhka-rastushchego-cheloveka-v-zhiznennoy-situacii.html> (дата звернення: 4.07.2017)

397. Матурана У., Варела Ф. Древо познания. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 224 с.

398. Махначова Н. М. Соціальна мобілізація та ресурсний потенціал громади. *Ефективна економіка*. 2016. №10. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5175> (дата звернення : 4.07.2017)
399. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання : навч. посіб. Київ : НАКККіМ, 2011. 293 с.
400. Мацковский М. С. Социология семьи, проблемы теории, методологии и методики. Москва : Наука, 1989. 116 с.
401. Медведчук В. Місцеве самоврядування і як його доцільно організувати в Україні. *Муниципальне право України* : підручник / кол. авт. ; за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. К: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
402. Медіакомунікації та соціальні проблеми : збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей в трьох частинах. Частина перша / упор. Шендеровський К. С. та ін. ; за ред. К. С. Шендеровського. Київ : Київ. нац. ун-т ; Ін-т журналістики, 2012. 288 с.
403. Мельник М. Г. Структура процесу профілактичної діяльності. *Наше право*. 2005. №2. С. 62–66.
404. Мельников В. П., Холостова Е. И. История социальной работы в России : учебное пособие. Москва : Издательско-книготорговый центр „Маркетинг”, 2001. С. 61–62.
405. Месарович М., Такахара Я. Общая теория систем : математические основы. Москва : Мир, 1978. 312 с.
406. Методи роботи з девіантами в умовах сучасного соціокультурного середовища : методичні рекомендації / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І. Ф. та ін. ; за ред. Н. Ю. Максимової. Київ : Педагогічна думка, 2015. 91 с.
407. Методи і технології соціально-педагогічної роботи / авт.-укл. : С. П. Архипова, Г. Я. Майборода, О. В. Тютюнник. Черкаси, 2009. 456 с.
408. Методология и методы социально-педагогических исследований : науч., учеб.-метод. пособ. для студ., магистр., аспирант. и спец. в обл. воспитания и образования, соц. педагогов и соц. работников / авт.-сост.: С. Я. Харченко, Н. С. Кратинюк, А. Н. Чиж, В. А. Кратинюк. Луганск : Альма-матер, 2001. 216 с.
409. Методы системного педагогического исследования / под ред. Н. В. Кузьминой. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. 172 с.
410. Механізми формування та впровадження місцевої соціальної політики : робочі матеріали тренінгового курсу для спеціалістів соціальної сфери / авт.-упоряд.

Т. П. Авельцева, А. В. Калініна, Н. В. Зимівець. Київ : Український фонд „Благополуччя дітей”, 2013. 264 с.

411. Микитенко Н. О. Особливості практичної підготовки соціальних працівників в університетах Канади. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2005. №2. С. 182–194.

412. Микитюк С. О. Витоки наукових основ ресурсного підходу. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2010. №2. С. 83–88.

413. Миньковский Г. М. Проблемы совершенствования социального воспитания и социально-правовой охраны семьи и детства в свете Конвенции о правах несовершеннолетних. *Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт*. : сборник в 2-х т. / под ред. Т. Ф. Ярковой и В. Г. Бочаровой. Москва ; Тула : Изд-во „АСОПИР”, 1993. Т. 1. 459 с. ; Т. 2. 389 с.

414. Мирнова Л. И. Превенция делинквентного поведения сотрудников органов внутренних дел: теоретико-прикладные аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Нижний Новгород, 2007. 278 с.

415. Мещан І. Міжсекторне соціальне партнерство в системі соціального обслуговування : структурно-функціональні особливості. *Соціологія. Нова парадигма*. 2015. Вип. 20 (128). С. 178–188.

416. Михайличенко А. О. Проблемні питання оперативно-розшукової профілактики злочинів у сучасних умовах. *Проблеми наукового забезпечення вдосконалення й розвитку оперативно-розшукової діяльності в Україні*. 2008. №4 (2). С. 67–72.

417. Мінсоцполітики : Децентралізація надасть більше повноважень громадам у вирішенні проблем дітей із неблагополучних сімей (23 березня 2017 року). URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249842734> (дата звернення: 15.05.2017).

418. Місцеве самоврядування в Україні : сучасний стан та основні напрями модернізації : наук. доп. / редкол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, В. В. Толкованов та ін. ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка. Київ : НАДУ, 2014. 128 с.

419. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень : навч. посіб. / А. П. Лелеченко, О. І. Васильєва, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук. Київ, 2017. 110 с.

420. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка : досвід та перспективи. Запоріжжя, 1999.

248 с.

421. Мороз О. Ю. Територіальна громада : сутність становлення та сучасні українські реалії. *Демократичне врядування* : електрон. наук. фах. видання. 2008. Вип. 2. URL : http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Moroz.pdf (дата звернення : 15.05.2015).

422. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.

423. Мудрий Я. С Педагогіка сімейного виховання як галузь педагогічної науки. *Проблеми сучасного педагогічного образования*. 2014. №43–1. С. 127–132. URL : <https://elibrary.ru/item.asp?id=23737006> (дата звернення: 30.08.2016).

424. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / под ред. В. А. Слостенина. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Издательский центр „Академия”, 2000. 200 с.

425. Муніципальне право України : підручник / кол. авт. ; за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 592 с.

426. Мурашкевич О. А. Сутнісні характеристики поняття „соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками”. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Серія „Педагогічні науки”*. 2010. № 1. С. 28–36.

427. Муркович Л. Територіальна громада як суб’єкт місцевого самоврядування в Україні : теоретичні аспекти. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 2. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2010_2/10mliuta.pdf (дата звернення: 10.11.2015).

428. Мюллер В. Большой англо-русский словарь в новой редакции. Москва : Изд. ГК „РИПОЛ классик”, 2009. 832 с.

429. Наврузов Ю. Категорія „громада” в сучасному лексиконі місцевого самоврядування. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України*. Київ, 2000. Вип. 1. С. 276–277.

430. Навчальні матеріали Всеукраїнського семінару „Підготовка соціальних працівників до розвитку інтегрованих соціальних послуг в ОТГ” розроблені експертами проекту „ГРОМАДА для ЛЮДИНИ : підвищення компетентності громад для розвитку соціальних послуг”, що реалізується Партнерством „Кожній дитині” за підтримки Програми „U-LEAD з Європою”. Київ : „U-LEAD with Europe”, 2019. 66 с.

431. Наторп П. Социальная педагогика. Теория воспитания воли на основе общности / пер. А. А. Громбаха с 3-го доп. нем. изд-я. Санкт-Петербург, 1911. XXVI.

360 с.

432. Нестерова А. Семейные ресурсы как условие жизнеспособности семьи в кризисных ситуациях. *Развитие личности*. 2016. №1. С. 156–173.

433. Нечаева А. М. Охрана детей-сирот в России : история и современность. Москва : Дом, 1994. 176 с.

434. Нойфельд И. Методы социальной работы. *Теория и практика социальной работы : отечественный и зарубежный опыт*. Тула. 1993. С. 322–343.

435. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах : От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации. Москва : Мир, 1979. 512 с.

436. О состоянии общественного презрения в целом по России : доклад М. А. Ошанина на Съезде созванном Министерством внутренних дел в Петрограде в 1914 г. „О призрении детей”. *Развитие личности*. 2003. №3. С. 232–239.

437. О состоянии общественного презрения в целом по России : доклад М. А. Ошанина на Съезде созванном Министерством внутренних дел в Петрограде в 1914 г. „О призрении детей”. *Развитие личности*. 2003. №4. С. 227–229.

438. Об отдаче покинутых детей на воспитание из учреждений Охраны материнства и младенчества. Инструкция НКЗдрава РСФСР от 25 августа 1925 г. №000.04-15. *Бюллетень НКЗдрава*, 1925 г., №16. URL : <http://infamily.org/menu6/bjurInFamily25.htm> (дата звернення : 01.01.2017)

439. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования : учеб. пособ. СПб. : Питер, 2004. 268 с.

440. Общественный строй восточных славян. Восточные славяне накануне образования Древнерусского государства. URL : http://cde.osu.ru/demoversion/course47/t1_1.html (дата звернення : 12.12.2012)

441. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога. Москва : ТЦ Сфера, 2001. 480 с.

442. Ожегов С. И. Словарь русского языка : ок. 57 тыс. слов / ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведова. 20-е изд., стереотип. Москва : Рус. яз., 1988. 750 с.

443. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. Москва : Мир и Образование, Оникс, 2011. 736 с.

444. Окаринський М. М. Формування в підлітків несприйнятливості до вживання наркотичних речовин у діяльності Пласту: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Тернопіль, 2000. 20 с.

445. Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою / Т. Завгородня, Н. Лисенко, Д. Мажец, Б. Ступарик. Ів.Франківськ, 2002. 152 с.
446. Организация службы психолого-педагогического и медико-социального сопровождения на муниципальном уровне / Ю. М. Белякова, З. Г. Кожанова и др. *Воспитание и обучение детей с нарушениями развития*. 2005. № 5. С. 3–30.
447. Організація партнерства у місцевих громадах : метод, реком. для практиків соціальної сфери / Т. П. Басюк, О. В. Безпалько. І. В. Братусь та ін. ; [за заг. ред. І. Д. Звереві]. К. : Наук, світ, 2006. 43 с.
448. Оржеховська В. М. Девіантна поведінка неповнолітніх та міжсекторальна стратегія її профілактики. *Педагогічна і психологічна наука в Україні* : зб. наук. пр. до 15-річчя АПН України у 5-ти т. / ред. В. Г. Кремень та ін. Київ, 2007. Т. 1 : Теорія та історія педагогіки. С. 349–358.
449. Оржеховська В. М., Кириченко В. І., Ковганич Г. Г. Взаємодія навчального закладу і сім'ї : стратегії, технології, моделі. Харків : Вид.-во „Точка”, 2007. 192 с.
450. Оржеховська В. М., Пилипенко О. І. Превентивна педагогіка : навчальний посібник. Черкаси : вид. Чабаненко Ю. 2007. 284 с.
451. Орзих М. Ф. Суверенитет республики и местное самоуправление. *Развитие национальной государственности союзной республики на современном этапе* : тезисы республиканской научно-практической конференции. Киев, 1990. С. 24–27.
452. Орзіх М. П. Концепція правового статусу самоврядних територій і органів місцевого самоврядування. *Місьцеве та регіональне самоврядування України*. 1995. №1–2 (10–11). С. 67–75.
453. Осетрова О. О. Суїцидальна превенція як важливий напрям соціальної політики. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури* : науковий журнал. Вип. 2 (11). Донецьк : ДНУ, 2016. С. 60–67.
454. Осипова И. И. Система предотвращения социального сиротства : автореф. дис. ...доктора социолог. наук : 22.00.04. Нижний-Новгород, 2009. 38 с.
455. Осипова И. И. Система предотвращения социального сиротства и правонарушений несовершеннолетних : монография. Москва : Полиграф сервис, 2005. 280 с.
456. Осипова И. И. Социальное сиротство : теоретический анализ и практика преодоления. Нижний Новгород : НИСОЦ, 2009. 208 с.
457. Осипова И. И. Феномен вторичного сиротства в современной России. *Вестник Вятского государственного университета*. 2008. №4. С. 138–143. URL :

<https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-vtorichnogo-sirotstva-v-sovremennoy-rossii> (дата звернення : 4.07.2017)

458. Основы методологии та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

459. Основы системного подхода и их приложение к разработке территориальных автоматизированных систем управления / Гладких Б. А., Люханов В. М., Перегудов Ф. И. и др. ; под ред. Ф. И. Перегудова. Томск : Изд-во ТГУ, 1976. 244 с.

460. Основы соціальної роботи: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Н. Бондаренко, І. М. Грига. Київ : Наукова думка, 2004. 174 с.

461. Основы теории систем і системного аналізу : навч. посібник / К. О. Сорока. Хмельницький : ХНАМГ, 2004. 291 с.

462. Основне завдання реформування інтернатних закладів – забезпечення найкращих інтересів дитини : *Офіційне інтернет-представництво Президента України* : вебсайт. URL : <http://www.president.gov.ua/news/27710.html> (дата звернення : 20.12.2012)

463. Островська Н. О. Соціально-педагогічна діяльність територіальної громади з формування усвідомленого батьківства молоді: монографія. Хмельницький: Ун-т „Україна”, 2017. 183 с.

464. Осьмук Л. А. Организация системы работы с семьей в области профилактики социального сиротства на территории муниципального образования : учебно-методическое пособие. Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2010. 188 с.

465. От теории к практике : реализация „Руководящих указаний по альтернативному уходу за детьми” / Кантуэлл Н., Дэвидсон Дж., Эсли С., Миллиган И., Куинн Н. ; пер. с англ. Великобритания : Center for Excellence for Looked After Children in Scotland, 2012. 168 с. URL : <https://www.alternativecareguidelines.org/%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%8F/tabid/2400/language/ru-RU/Default.aspx> (дата звернення : 15.07.2017)

466. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941–1961) / Акад. пед. наук СССР ; под ред. : Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина. Москва : Педагогика, 1988. 272 с.

467. Ошанин М. А. О призрении покинутых детей. Ярославль : Типография

губернской земской управы, 1912. 283 с.

468. Павленко Ю. Ситуация с воспитанием детей-сирот в Украине. URL : http://www.ukrinform.ua/rus/news/situatsiya_s_vospitaniem_detey_sirot_v_ukraine_samaya_luchshaya_na_territorii_sng_pavlenko_1452751 (дата звернення: 11.01.2013)

469. Павленок П. Д., Руднева М. Я. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения : учеб. пособие / отв. ред. П. Д. Павленок. Москва : ИНФРА-М, 2007. 185 с.

470. Панченко В. М. Теория систем. Методологические основы. Москва : МИРЭА, 1999. 96 с.

471. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва : Академпроект, 2000. С. 418.

472. Парфенова О. История развития социального призрения детей-сирот в России XVIII – начала XIX века. *Развитие личности*. 2009. № 2. С. 216–223.

473. Патицька Х. О. Територіальна громада в політико-правовій практиці сучасної України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 4 (108). С. 320–328.

474. Патнем Р. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/putnem.htm> (дата звернення: 5.07.2017)

475. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь. *МЭМО*. 1995. №4. С. 79, 80.

476. Патронат над дитиною. *Сімейний кодекс України*. Ст. 252–256. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/stru> (дата звернення : 4.07.2017)

477. Патронат. *Словарь иностранных слов* / под ред. В. В. Пчелкиной. 16-е изд. Москва : Русский язык, 1988. С. 377.

478. Патронат. *Юридична енциклопедія* : в 6-ти т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н – П. 720 с.

479. Педагогічні технології в сучасних наукових дослідженнях: досвід та інновації : монографія / за ред. С. Я. Харченка ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. Старобільськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2017. 372 с.

480. Пейн М. Сообщество как основа социальной политики и социального действия. *Взаимосвязь социальной работы и социальной политики*. Москва : Аспект Пресс, 1997. С. 44–50.

481. Перегудов Ф. И. Основы системного подхода и их приложение к разработке территориальных АСУ. Томск : ТГУ, 1976. 440 с.
482. Перегудов Ф. И., Тарасенко Ф. П. Введение в системный анализ : учеб. пособ. для вузов. Москва : Высшая школа, 1989. 320 с.
483. Петрова А. В. Сиротство как социальное явление во второй половине XIX – начале XX вв. (по материалам Тверской губернии) : дис. ... канд. истор. Наук : 07.00.02. Тверь, 2007. 221 с.
484. Петрова И. Э. Социальное учение и социальное служение конфессиональных организации России. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 2009. №3. С. 289–293.
485. Петрович Ж. В. Найкращі інтереси дитини : сутність і шляхи забезпечення. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2014. №3. С. 70–74.
486. Петрович Ж. В. Сімейно-орієнтований підхід у соціальній роботі. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2016. №1. С. 59–63.
487. Петрович Ж. В. Теоретичні основи патронату над дітьми. *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. 2014. № 1. С. 83–90.
488. Пеша І. В. Причини соціального сирітства та розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт в умовах трансформації українського суспільства. URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Usoc/2006_2/59-68.pdf. (дата звернення: 3.01.2012)
489. Пеша І. В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу : дис. ...канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2000. 252 с.
490. Пилипенко О. І. Превентивна освіта в інтеграції класичних педагогічних підходів. *Педагогіка і психологія* : науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. 2004. №1. С. 74–80.
491. Пихтіна Н. П., Пихтін М. П., Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді : психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти : навч. посіб. / за заг. ред. проф. В. М. Оржеховської. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. 399 с.
492. Пігіда В. М. Взаємодія соціальних служб та загальноосвітніх навчальних закладів у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей трудових мігрантів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 ; Держ. вищ. навч. закл. „Донбас. держ. пед. ун-т”. Слов’янськ, 2013. 20 с.
493. Платон. Собрание сочинений : в 4-х томах. Москва : Мысль, 1993. Т. 2.

528 с.

494. Платонов К. Н. Структура и развитие личности / отв. ред. А. Д. Глоточник. Москва : Ин-т психологи, 1986. 254 с.

495. Плугатор І. Б. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945–1990 рр.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 Івано-Франківськ, 2007. 275 с.

496. Повернення додому : реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду : метод. рекомендації / Андрухович О. А., Волинець Л. С., Касьянова Д. С., Щербак І. В. Київ : 2020. 96 с.

497. Покась В. Соціально-педагогічні основи становлення та розвитку загальноосвітніх шкіл-інтернатів в Україні (1956–1966 рр.) : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1999. 156 с.

498. Погребняк С. В. Профілактична діяльність при розкритті та розслідуванні злочинів : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2010. 20 с.

499. Поліщук В. А. Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: зарубіжний досвід : навч. посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2003. 184 с.

500. Полонська-Василенко Н. Історія України-Русі. Ч. 1 Київ : Либідь, 1993. 583 с.

501. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / уклад. І. В. Козубовська, І. І. Мигович, В. В. Сагарда та ін. ; за заг. ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича. Ужгород : УжНУ : Мистецька лінія, 2001. 152 с.

502. Портнов И. П. Теоретические аспекты объекта и предмета профилактики преступлений. *Вопросы совершенствования работы подразделений милиции общественной безопасности* : сборник науч. труд. Москва, 1996. С. 108–111.

503. Порядок виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. №896. *Офіційний вісник України*. 2013 р. № 98. ст. 3609. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2013-%D0%BF#n9> (дата звернення : 2.09.2016)

504. Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 р. № 148. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF> (дата звернення : 16.09.2017)

505. Поспелова Н. С. Отношение к профессиональной семейной заботе : начни с себя, педагог! *Адукацыя і выхаванне*. 2009. № 4. С. 18–22.

506. Поставий В. Г. Сучасна сім'я і її педагогіка. Київ : Освіта, 1994. 63 с.
507. Превентивна педагогіка : практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. І. Доброскок, О. Р. Лиховид, О. Ф. Усик. Київ : Педагогічна думка, 2013. 308 с.
508. Превентивне виховання і не тільки. URL : http://pv27.blogspot.com/2014/10/blog-post_42.html (дата звернення : 12.05.2014)
509. Превенция социальной исключенности среди детей и подростков : методическое пособие / под. ред. И. Н. Гурвича. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. 148 с.
510. Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : науково-методичний посібник. Запоріжжя : Прем'єр, 2006. 288 с.
511. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Психология сиротства. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2005. С. 8–9.
512. Про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів : Наказ Міністерства соціальної політики України від 28.12.2015 р. №1256 (із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства соціальної політики № 432 від 28.03.2018). URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-16> (дата звернення : 30.03.2018)
513. Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг : Закон України від 22 березня 2012 року №4572-VI. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124523.html (дата звернення: 30.08.2016)
514. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми : Закон України від 26.01.2016 р. №936-VIII URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/936-19> (дата звернення : 12.03.2016)
515. Про внесення змін до Закону України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” щодо наставництва : Закон України від 08.09.2016 р. №1504-VIII *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, №42, ст. 701. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1504-19> (дата звернення : 23.12.2016)
516. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.10.2014. №624-2014-п

URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/624-2014-%D0%BF> (дата звернення : 7.09.2017)

517. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, №1, ст.1. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 23.12.2016)

518. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 р. №157-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, №13, ст. 91. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення : 23.12.2016)

519. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. №2342-IV. *Збірник поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики*. 2005. №6. С. 3–11.

520. Про затвердження Випуску 80 „Соціальні послуги” Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників : Наказ Міністерства соціальної політики України від 29 березня 2017 р. № 518. URL : https://vk24.ua/regulations_and_jurisprudence/nakazi/nakaz-ministerstva-socialnoi-politiki-ukraini-pro-zatverdzenna-vipusku-80-socialni-poslugi-dovidnika (дата звернення: 11.12.2017)

521. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF> (дата звернення: 23.12.2012)

522. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинились у складних життєвих обставинах. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0471-08> (дата звернення : 12.09.2015)

523. Про затвердження Примірною положення про центр соціальної підтримки дітей та сімей : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 р. №834-2016-п. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/834-2016-%D0%BF> (дата звернення : 7.09.2017)

524. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 р. №810/98. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/810/98/page> (дата звернення: 15.06.2015)

525. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. №280/97-ВР. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>

(дата звернення: 15.06.2018).

526. Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року : Указ Президента України від 22.10.2012 р. №609. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609/2012#Text> (дата звернення: 12.12.2012)

527. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 р. №526-р зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМ від 23.09.2020 р. №884. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#n23> (дата звернення : 12.10.2020)

528. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей : Закон України від 1 січня 2006 р. №2623-IV. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15> (дата звернення : 4.12.2012)

529. Про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України : Конституційний Договір між Верховною Радою України і Президентом України від 8 червня 1995 р. №1к/95-вр (документ втратив чинність, від 28.06.1996 р., підстава 254/96-вр). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 03.08.2015)

530. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення : 18.12.2012)

531. Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти на 2019-2020 н. р. Лист Міністерства освіти і науки України від 18.07.2019 р. № 1/9-462. URL : https://drive.google.com/file/d/1C_DLUgNz_YKqPi1cCqy30UsvP-3UBpuZH/view (дата звернення : 12.10.2019)

532. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 р. №2671-VIII. Введення в дію 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення : 23.02.2020)

533. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 20.01.2018 р. № 2558-III. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14> (дата звернення : 4.02.2018)

534. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 р. №2558-14. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2558-14> (дата

звернення: 25.01.2018)

535. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 р. №1508-18. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1508-18> (дата звернення: 03.08.2015)

536. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації” : Указ Президента України від 24 березня 2012 року №212/2012. URL : <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/dpa-i-gromadskist/normativno-pravova-baza-u-sferi/arhiv-normativno-pravova-baza/61680.html> (дата звернення: 11.12.2012)

537. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. №230-р. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-%D1%80> (дата звернення : 23.05.2017)

538. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки” : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2006 р. №229-р. URL : <http://zakony.com.ua/lawbase/sedcontent.html?id=178532&p=1> (дата звернення : 11.12.2012)

539. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету міністрів України від 01.04.2014 р. №333-2014-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p#Text> (дата звернення: 03.08.2015)

540. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні : тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. Київ : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. 240 с.

541. Програма укріплення сім'ї. МБО „БФ „СОС Дитячі Містечка Україна”. URL : https://sos-ukraine.org/ua/nasha-robota/ukriplennya_simyui/ (дата звернення: 2.09.2017)

542. Прогрессивная роль В. Ф. Одоевского в создании детских приютов (по работе „Наказ лицам непосредственно заведующим детскими приютами”). *Социальная педагогика*. URL : <http://socialpeded.ru/60-voprosov-s-otvetami-po-soczialnoj-pedagogike/238-progressivnaya-rol-v-f-odoevskogo-v-sozdanii.html> (дата звернення: 12.11.2012)

543. Проекти про організацію закладів опіки над дітьми і молоддю. *ЦДІА України у Львові*. Ф. 567, Оп. 1, Спр. 36. 24 арк.

544. Прокопишина Н. А. Сиротство как мировой социальный феномен. *Шестые межрегиональные научные чтения по актуальным проблемам социальной истории и социальной работы* : научно-теоретическая конференция : тезисы докладов и сообщений. Новочеркасск ; Ростов-на-Дону : Логос, 2005. Вып. 6. С. 88.

545. Пропозиції щодо оптимізації системи надання соціальних послуг в адміністративно-територіальних одиницях. URL : <https://www.slideshare.net/undrukraine/ss-57725606> (дата звернення : 05.05.2017)

546. Протасова Т. Н. Межведомственное взаимодействие учреждений социальной сферы в решении проблем сиротства на территории : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.08. Кемерово, 2004. 173 с.

547. Развитие сообществ : пособие для консультантов и организаторов / Г. Веремейчик, С. Гавдис, Т. Пошевалова. Минск : Доктор-Дизайн, 2003. 126 с.

548. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска : практ. пособие : в 4-х т. Т. 2. Планирование и семейно-ориентированная социальная работа. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 256 с.

549. Ракитов А. И. Курс лекций по логике науки. Москва : Высш. шк., 1971. 176 с.

550. Ракчеева Н. Е. Государство. Платон. Москва : МАКС Пресс, 2001. 202 с.

551. Раппопорт А. Общая теория систем : основные концепции и приложения. Москва : Прогресс, 1986. 277 с.

552. Рассохина И. Ю. Участие российского института социальной политики в решении проблемы сиротства : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04. Кемерово, 2005. 223 с.

553. Рагтур М. В. Эффективность государственного управления социальной защитой детства в России : уроки истории. *Эффективные технологии преодоления социального сиротства* : материалы ежегодной научно-практической конференции / под ред. Г. И. Ефремовой, А. А. Серёгиной. Москва : Изд-во Российского гос. социального ун-та, 2010. С. 117–123.

554. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1999. 416 с.

555. Регуш Л. А. Психология прогнозирования : успехи в познании будущего. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 352 с.

556. Редькина Е. Б. Организация межведомственной системы взаимодействия специалистов, работающих в сфере опеки и попечительства в отношении

несовершеннолетних и преодоления социального сиротства. Москва : Вариант, 2011. 132 с.

557. Ресурсний потенціал регіону : навч. посіб. / Орлатий М. К., Романюк С. А., Дегтярьова І. О. та ін. Київ : НАДУ, 2014. 724 с.

558. Реутов С. И. Теория и практика социальной работы. *Актуальные проблемы социального сиротства* : межвуз. сб. науч. тр. Пермь : ПГУ, 1995. 98 с.

559. Рогачёва Е. Ю. Педагогика Джона Дьюи в XX веке : кросс-культурный контекст : монографія. Владимир : Владимир. гос. пед. ун-т, 2005. 180 с.

560. Роджерс Д. Модернизация системы профилактики социального сиротства и деинституционализация детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей : методические материалы по межведомственному планированию программ на региональном уровне. Москва : Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ), 2011. 110 с.

561. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 254 с.

562. Романюк У. В. Патронат як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2018. 227 с.

563. Ромм Т. А., Ромм М. В. Социальная работа за рубежом. 2-е изд., пер. и доп. учебное пособие для СПО. Москва : Юрайт, 2018. 196 с.

564. Российское законодательство X-XX веков в 9-ти тт. Т. 1. Законодательство Древней Руси. Москва : Юрид. лит-ра, 1984. 432 с.

565. Российская педагогическая энциклопедия : в 2-х т. / гл. ред. В. В. Давыдов. Москва : Большая Российская Энциклопедия, 1993. Т. 2. 672 с.

566. Рощина Л. А. Соціальна допомога на українських землях у литовсько-польський період. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №4. С. 117–123.

567. Рубинштейн Н. Древнейшая Правда и вопросы дофеодального строя Киевской Руси. *Археографический ежегодник за 1964 год*. Москва, 1965. URL : <https://www.twirpx.com/file/562674/> (дата звернення : 2.12.2012)

568. Руда І. Правовий статус територіального колективу. *Місцеве самоврядування в Україні : історія, проблеми, пропозиції*. Київ, 1994. С. 65–71.

569. Рудницька О. П., Пилипчук, Соціальна робота щодо виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомних сім'ях : зарубіжний та національний досвід. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013, №1. С. 264–274.

570. Руководящие указания по альтернативному уходу за детьми: версия для

молодєжи. Инсбрук (Австрия) : Международная организация „SOS Детские деревни”, 2014. 16 с. URL : https://resourcecentre.savethechildren.net/node/8223/pdf/un-guidelines-ru_final.pdf (дата обращения: 30.08.2017).

571. Ручка А. Ингларт Р. *Політична енциклопедія* / редкол. : Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 283 с.

572. Саакян В. Э. Проявление и тенденции развития общины и общинности в Армении : автореф. дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.03. Ереван, 2002. 22 с.

573. Савельєва Ю. М. Сім'я як філософська проблема : досвід реконструкції. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спеціальність 09.00.03. Суми : СДУ, 2016. 209 с.

574. Савченко Д. Д., Шульга Т. И. Социальные отношения подростков-сирот с разным опытом жизни в семье. *Психологическая наука и образование*. 2017. Том 22. №2. С. 75–86.

575. Савченко С. В. Субъектность личности в контексте социально-педагогического подхода. *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. 2005. № 3, С. 9–12.

576. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). Івано-Франківськ : Плай, 1999. 137 с.

577. Савчук Д. М. Характеристика ресурсного потенціалу громади та оцінка ефективності його використання. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. №1. С. 83–94.

578. Сагатовский В. Н. Основы систематизации всеобщих философских категорий. Томск : Изд-во Томского ун-та, 1973. 678 с.

579. Саралиева З. Х. Церковь и конфессиональные объединения в системе социальной работы. *Социологический вестник*. 2004. С. 279. URL : www.unn.ru/pages/issues/vestnik (дата обращения : 22.12.2012)

580. Сафронова В. М. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр „Академия”, 2007. 240 с.

581. Сафронов С. О. Поняття превенції злочинів та її співвідношення з однорідними поняттями. URL : http://elib.org.ua/theoryoflaw/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1329782013&archive=&start_from=&ucat=& (дата звернення : 18.03.2013)

582. Саханенко С. Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування. Одеса : Видавництво ОФ УАДУ, 2001. 380 с.
583. Сахаров А. В. Теоретические основы предупреждения преступлений. *Советская юстиция*. 1972. №3. С. 4–7.
584. Сбруєва А. А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія. Суми : Козацький вал, 2004. 500 с.
585. Семигіна Т. Профілактика суспільно небезпечних хвороб : світоглядний вибір? *Віче*. 2010. №8. С. 15–18.
586. Семигіна Т. В., Вовкогон О. Ю. Поширення соціально небезпечних хвороб та їх профілактика. *Протидія соціально небезпечним хворобам: вивчення українського досвіду* : колект. монографія / ред. Семигіна Т. В. Київ : Унів. вид-во „Пульсари”, 2010. С. 7–38.
587. Семигіна Т. В. Сучасні підходи до розуміння громади та роботи в ній. *Соціальна робота в Україні : теорія і практика*. 2003. №4. С. 88–95.
588. Семигіна Т. В. Робота в громаді: практика та політика. Київ : Видавничий дім „КМ Академія”, 2004. 178 с.
589. Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. „Громада” чи „спільнота”? (Інтерпретації феномену громади сучасними науковцями). *Нова парадигма* : журнал наукових праць / голов. ред. В. П. Бех. ; Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 123. С. 186–195.
590. Семья Г. В., Зайцев Г. О., Зайцева Н. Г. Формирование российской модели преодоления социального сиротства. *Психологическая наука и образование*. 2016. Т. 21. № 1. С. 67–82.
591. Семья Г. В. Организация межведомственной системы взаимодействия специалистов, работающих в сфере опеки и попечительства в отношении несовершеннолетних и преодоления социального сиротства : модульная программа курсов повышения квалификации / сост. Семья Г. В. Москва : Вариант, 2011. Ч. 2. 128 с.
592. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 168 с.
593. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 350 с.

594. Сидоров С. В. Правила реализации системного подхода в управлении развивающейся школой. *Знание. Понимание. Умение*. 2010. №2. С. 45. URL : http://zpu-journal.ru/e-zpu/2010/2/Sidorov_Systematic_Approach (дата звернення : 16.12.2012)

595. Системний підхід у сучасних педагогічних дослідженнях в Україні : монографія / С. Омельченко, О. Караман, В. Прошкін та ін. ; за ред. С. Я. Харченка ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. Старобільськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2016. 488 с.

596. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 №2947-III. URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/paran1517#n1517> (дата звернення: 23.05.2017)

597. Сімейний Патронат в Україні. У чому полягає суть послуги патронату над дитиною? URL : http://patronat.in.ua/5-u_chomu_poljagae_sut.html

598. Сімейний патронат над дитиною. URL : http://www.patronat.in.ua/5-u_chomu_poljagae_sut.html (дата звернення : 4.07.2017)

599. Сімейно-орієнтована соціальна робота : практичні аспекти / за заг. ред. В. О. Кузьмінського, С. С. Лукашова. Київ : Молодь, 2010. 128 с.

600. Скиннер Р., Клииз Дж. Семья и как в ней уцелеть. / пер с англ. Н. М. Падалко. Москва : Класс, 1995. 272 с.

601. Скуратівський В. А., Шевченко М. Ф. Соціальні системи та соціологічні методи дослідження : навч. посіб. Київ : Вид-во УАДУ, 1998. 188 с.

602. Склярова Т. В. Дети, оставшиеся без попечения родителей : история и современное состояние. URL : http://www.rondtb.msk.ru/info/ru/orphans_ru.htm (дата звернення : 2.12.2012)

603. Слостенин В. А. Педагогический процесс как система. Москва : Издат. дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2000. 488 с.

604. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. Москва : Издательский центр „Академия”, 2002. 368 с.

605. Словарь русского языка / под ред. А. П. Евгеньевой : в 4 т., 3-е изд. Москва: Рус. яз., 1985–1988. 475 с.

606. Словарь-справочник по социальной работе : научное издание / ред. Е. И. Холостова. Москва : Юристъ, 1997. 417 с.

607. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за

заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. Київ, 2000. 260 с.

608. Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. 1-е видання, Київ : Головна редакція „Українська радянська енциклопедія” (УРЕ), 1974. 776 с.

609. Словник основних термінів і понять з превентивного виховання / під заг. ред. Оржеховської В. М. Тернопіль : ТзОВ „Терно-граф”, 2007. 200 с.

610. Словник основних термінів і понять з превентивного виховання / упорядн. : В. М. Оржеховська, В. Є. Виноградова-Бондаренко, І. І. Доброскок, О. І. Пилипенко, Т. Є. Федорченко, В. М. Приходько. Переяслав-Хмельницький, 2003. 64 с.

611. Словник української мови / автор. кол. В. О. Винник, В. П. Градова, І. О. Кільчевський, А. В. Лагутіна, та ін. ; за ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко, П. Й. Горещького. Вид. в 11-ти тт. Т. 4. Київ : Наукова думка, 1973. С. 2. URL : <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9> (дата звернення: 27.03.2017)

612. Слюзанська Г. І. Теорія і практика підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи у територіальних громадах : дис. на здобуття наук. ступеня д. пед. н. : 13.00.05 – соціальна педагогіка. Тернопіль, 2019. 687 с.

613. Слущкий Е. Г. Беспризорность в России : вновь грозная реальность. *СоцИС*. 1998. №8. С. 128.

614. Слюсар Л. І. Сім'я в сучасній Україні : інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? *Демографія та соціальна економіка*. 2007. №1. С. 28–38. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11686/03-Slusar.pdf> (дата звернення : 30.08.2016).

615. Слюсаренко В. Соціально-педагогічні функції установ інтернатного і напівінтернатного типу і умови їх реалізації в Україні : автореф. дис. док. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1997. 48 с.

616. Смагина Л. И. Сиротство как социальная проблема : пособие для педагогов. Минск : Універсетэтскае, 1999. 144 с.

617. Снегирев И. М. О скудельницах или убогих домах в России. *Труды и записки Общества истории и древностей российских*. Москва, 1826. Ч. 3. Кн. 1. С. 235–263.

618. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Москва : Сов. энциклопедия, 1985. 1600 с.

619. Соколова Л. Рецепт на дитину. *Дзеркало тижня*. 2013. №26 (123). С. 14.
620. Солодовников С. А. Оперативно-розыскная профилактика : понятие, особенности, сфера функционирования. *Вестник Московского университета МВД России*. 2004. № 4. С. 77–79.
621. Сорока К. О. Основи теорії систем і системного аналізу : навч. посібник. Хмельницький : ХНАМГ, 2004. 291 с.
622. Сорокин П. А. Кризис современной семьи. *Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни*. 1916. №2. С. 173–186; №3. С. 162–174.
623. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992. С. 148–149. URL : <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elclosed/sorokin.pdf> (дата обращения : 30.08.2016).
624. Софій О., Клеманська А. Громада – це... Деякі думки щодо курсу „Розвиток громади” (ІМГС). *Громадські ініціативи*. 2001. №3. С. 12–18.
625. Социальное взаимодействие как процесс / Э. А. Орлова, Е. Н. Шапинская, И. А. Урмина, А. В. Каменец. Москва : ГАСК, 2013. 305 с.
626. Соціальна педагогіка : словник-довідник / за заг. ред. Т. Ф Алексєєнко. Вінниця : Планер, 2009. 542 с.
627. Соціальна реінтеграція дітей з інтернатних закладів у біологічну сім'ю : науково-методичний посібник / Харченко С. Я., Краснова Н. П., Кальченко Л. В., Юрків Я. І. Київ : „МБО „БФ „СОС Дитяче містечко”, 2015. 212 с.
628. Методика аналізу забезпечення прав дитини. URL : <https://gatekeeping.in.ua/chernihiv/index.php/metodika.html> (дата звернення 02.02.2020)
629. Социальная педагогика : курс лекций / под общей ред. М. А. Галагузовой. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 416 с.
630. Социальная педагогика : словарь / сост., автор и ред. Л. В. Мардахаев. Москва : МГСУ „Союз”, 2001. 446 с.
631. Социальная педагогика : учебное пособие / под общ. ред. проф. А. В. Иванова. Москва : Издательско-торговая корпорация „Дашков и К°”, 2010. 424 с.
632. Социальная педагогика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В. А. Никитина. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 272 с.
633. Социальная работа за рубежом : учебное пособие / сост. Е. С. Новак, Е. Г. Лозовская, М. А. Кузнецова; под общ. ред. Е. С. Новак. Волгоград: Издательство ВолГУ, 2001. 172 с.
634. Социальная работа / под ред. В. Н. Курбатова. Ростов-н/Д : Феникс, 2003.

С. 257–290.

635. Социальная работа : теория и организация : учеб. пособие / П. П. Украинец, С.В. Лапина, С.Н. Бутова и др. Минск : Тетра Системс, 2005. 288 с.

636. Социальный менеджмент : учебник / под ред. Д. В. Валового. Москва : ЗАО „Бизнес школа „Интел-Синтез”, Академия труда и социальных отношений, 1999. 384 с.

637. Соціально-педагогічна підтримка дітей та учнівської молоді : монографія / Алексеенко Т. Ф., Жданович Ю. М., Малиношевський Р. В. та ін. ; за заг. ред. Т. Ф. Алексеенко. Київ : ТОВ „Задруга”, 2017. 168 с.

638. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л. Олиференко, Т. Шульга, И. Дементьева. Москва : Издательский центр „Академия”, 2004. 256 с.

639. Социально-психологическая помощь обездоленным детям : опыт исследований и практической работы : учебное пособие / Т. И. Шульга, Л. Я. Олиференко, А. В. Быков. Москва : Изд-во УРАО, 2003. 400 с.

640. Социальное партнерство государства и религиозных организаций / Якунин В. И., Сулакшин В. С., Симонов В. В. и др. Москва : Научный эксперт, 2009. С. 26–27.

641. Социологический словарь. URL : <http://vslovare.ru/slovo/sotziologicheskii-slovar> (дата звернення : 16.12.2012)

642. Соціальна педагогіка : навч. посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько ; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. Київ : Академвидав, 2014. 312 с.

643. Соціальна педагогіка : підручник ; 5-те вид. перероб. та доп. / за ред. Капської А. Й. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 488 с.

644. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навчально-методичний посібник / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. Київ : ТОВ „Агентство „Україна”, 2007. 352 с.

645. Соціальна робота в Україні : теорія і практика : науково-методичний журнал №1–4. Київ, 2015. 95 с.

646. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. ; за заг. ред. : І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.

647. Соціальна робота в Україні : перші кроки / авт. тексту В. Полтавець. Київ : Грані-Т, 2000. 236 с.

648. Стрельбицька С. М. Психологічна готовність до професійної діяльності

майбутніх соціальних працівників у ВНЗ. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2016. Вип. 69 (2). С. 147–151. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnpn_2016_69%282%29__33

649. Соціальний капітал : феноменологічна природа, форми прояву, конкурентоспроможність : монографія / Н. О. Сімченко, С. Ю. Солодовников, О. А. Гавриш та ін. ; відп. ред. О. О. Охріменко. Київ : НТУУ „КПІ”, 2014. 412 с.

650. Соціальні технології : світовий досвід та тенденції розвитку в Україні : монографія / за ред. В. В. Барабаша. Херсон : Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2008. 340 с.

651. Соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику : колективна монографія / Харченко С. Я., Кальченко Л. В., Золотова Г. Д., Горенко С. В. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. 145 с.

652. Соціально-педагогічна та соціальна робота з різними категоріями клієнтів : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Краснова Н. П., Харченко Л. П., Пігіда В. М., Юрків Я. І. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. 408 с.

653. Соціальні служби – родині. Розвиток нових підходів в Україні / за ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. Київ, 2002. 128 с.

654. Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. Київ : Фенікс, 2000. 400 с.

655. Среда А. Разработка терминологического аппарата дизайнера / под. ред. Г. Л. Демосфенова. Москва : ВНИИТЭ, 1982. С. 109–110.

656. Стан соціального капіталу в громадах України: умови формування та розвитку (дослідження) URL : <http://samoorg.com.ua/blog/2017/12/27/stan-sotsialnogo-kapitalu-v-gromadah-ukrayini-umovi-formuvannya-ta-rozvitku/> (дата звернення : 5.11.2017)

657. Становление и развитие системы государственного призрения сирот в Российской империи. *Медико-социальные проблемы современного сиротства* / В. Ю. Альбицкий и др. Москва : Литтерра, 2007. 193 с.

658. Становлення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на різних етапах розвитку суспільства в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна”*. 2011. №3. С. 189–192.

659. Старіш О. Г. Системологія : підручник. Київ : Центр навч. літ., 2005. 232 с.

660. Статистические сведения по общественному призрению С.-Петербурга, собранные для комиссии Императорского Человеколюбивого общества Центральным

статистическим комитетом : в 3 ч. ; Ч. 2. : Сведения о благотворительно-воспитательных заведениях. Санкт-Петербург : Типография Второго отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1876. 200 с. URL : <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=450417> (дата звернення: 2.12.2012)

661. Стог А. Д. Об общественном призрении в России : в 3 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург : Изд-во при Министерстве полиции, 1818-1827. С. 63–78.

662. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посібник. Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.

663. Стрелков Ю. К. Деятельность – процесс или структура? Ананьевские чтения – 2009 : *Современная психология : методология, парадигмы, теория.* : мат-лы научн. конф. / под ред. Л. А. Цветковой, В. М. Аллахвердова. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2009. Т. 2. С. 99–102.

664. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2009. №4. С. 143–148.

665. Ступарик Б. Розвиток системи опіки над дітьми в Україні. Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою. Івано-Франківськ ; Ужгород : Мистецька лінія, 2002. С. 43–66.

666. Сура О. М. Попереджувально-профілактична спрямованість діяльності ОВС в сучасній теорії ОРД : методологічні проблеми теорії та практики оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах. *Вісник ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України.* Спец. вип. 2004. №2, ч. 1 С. 3–18.

667. Сургова С. Ю., Столярчук Н. В. Превенция – актуальное направление в профессиональной подготовке социальных работников. *Studia Humanitatis. Международный электронный научный журнал.* 2015. №1. URL : <http://st-hum.ru/content/surgova-syu-stolyarchuk-nv-prevenciya-aktualnoe-napravlenie-v-professionalnoy-podgotovke> (дата обращения : 23.04.2015)

668. Сургова С. Ю. Формування готовності до превентивної діяльності майбутніх соціальних працівників у вищому навчальному закладі : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Слов'янськ, 2012. 19 с.

669. Суркова Н. А., Шергенг Н. А., Васильев А. Ю. Теоретико-правовые аспекты сиротства в современном российском модернизирующемся обществе : монография. Уфа : БашГУ, 2011. 158 с.

670. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого : підручник для науковця. Київ : Навчально-методичний центр „Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в

Україні”, 2006. 302 с.

671. Сурмін Ю. Місцеве самоврядування та громадянське суспільство : моніторинг суспільної думки. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. Вип. 2 (2). Дніпропетровськ : ДФ УАДУ, 2000. С. 11–23.

672. Сурмін Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие. Киев : МАУП, 2003. 368 с.

673. Суспільна опіка на території підросійської України. *Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи*. URL : <http://www.info-library.com.ua/books-text-5131.html> (дата звернення : 12.11.2012)

674. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ : Радянська школа. 1978. 263 с.

675. Сучасний словник іншомовних слів / укл. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.

676. Сущность социальной профилактики в социальной работе / К. М. Туганбекова, А. С. Мусраунова. URL : http://www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Pedagogica/58825.doc.htm (дата звернення : 2.12.2011)

677. Таболова Е. М. Феномен социального сиротства : современное состояние проблемы, пути преодоления. URL : <http://www.psyh.kiev.ua/> (дата обращения : 10.12.2012)

678. Теория живых систем Джеймса Гриера Миллера. *Общество как живая система: современные теории*. URL : <http://medicineofknowledge.ru/theory-00/theory-03/#2-> (дата звернення : 18.12.2014)

679. Теория социальной работы : учебник / под ред. В. И. Жукова. Москва : Изд-во РГСУ, 2011. 440 с.

680. Теорія навчання й виховання Й. Гербарта. URL : http://ebooktime.net/book_346_glava_38_6._%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%AF_%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF_html (дата звернення: 20.07.2017)

681. Теорія та історія соціального виховання в зарубіжних країнах : навчальний посібник / Шинкарук В. Д., Сопівник Р. В., Сопівник І. В. Київ : Компринт, 2015. 236 с.

682. Тённис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии. Санкт-Петербург : Изд-во „Владимир Даль”, 2002. 451 с.

683. Терещенко Т. В. Теорія організації. Хмельницький : Хмельницький

університет управління та права, 2015. 335 с.

684. Терницька С. В. Соціально-педагогічні умови міжсекторної взаємодії у сфері профілактики ВІЛ-інфекції в молодіжному оточенні. *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. 2012. № 2. С. 34–42.

685. Терновая И. П. История и современное состояние проблемы социального сиротства в России / отв. ред. Гура В. В. Таганрог : Таганрогский гос. пед. ин-т , 2009. 90 с.

686. Терновець О. М. Професійна діяльність соціального педагога загальноосвітньої школи з профілактики соціального сирітства : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Слов'янськ, 2014. 20 с.

687. Терновець О. М. Система профілактики соціального сирітства в діяльності соціального педагога. *Соціальна педагогіка : теорія і практика*. №4, 2013. С. 48–57.

688. Технологии взаимодействия органов, учреждений и организаций системы профилактики сиротства различной ведомственной принадлежности / под. научн. ред. Г. В. Семья. Москва : ООО „Вариант”, 2010. 80 с.

689. Технологии социальной работы : учебник для преподавателей, аспирантов и студентов / общ. ред. проф. Е. И. Холостова. Москва : ИНФРА-М, 2001. 400 с.

690. Технология социальной работы : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / ред. И. Г. Зайнышев. Москва : Гуманит. изд. центр „ВЛАДОС”, 2000. 240 с.

691. Технології активізації громади : метод. посібн. / авт.-упоряд. : О. В. Безпалько, Т. П. Авельцева, Н. І. Мацевко / за заг. ред. О. В. Безпалько. Київ : Наук. світ, 2006, 95 с.

692. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями : навч.-метод. посібник / Капська А. Й., Пеша І. В., Міхеєва О. Ю., Соляник М. Г. Київ : Слово, 2015. 323 с.

693. Тимошенко Е. Ю. Социальное сиротство в условиях трансформации российского общества : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04. Волгоград, 2006. 177 с.

694. Тихомирова О. Г. Организационная культура : формирование, развитие и оценка. 2008. URL : <http://scicenter.online/osnovy-menedjmenta-scicenter/sotsialnaya-sistema-28154.html> (дата звернення : 18.02.2016)

695. Ткаченко Л. М., Ковальчук В. І. Стандарти громадсько-активної школи : лідерство : навчально-методичний посібник / під заг. ред. Даниленко Л. І., Київ : ТОВ „Видавничий дім „Плеяди”, 2014. 56 с.

696. Ткаченко В. С. Роль соціального капіталу в розвитку територіальних

громад. *Вісник Національного університету „Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*. 2013. №5 (19). С. 214–222.

697. Ткачова В. О. Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз) : автореферат дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2008. 22 с.

698. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування : світовий та український досвід : посібник. Київ : Заповіт, 1997. 128 с.

699. Ткачук А. Ф. Населення чи громада? Або як впливати на місцеву владу. Київ : Либідь, 2003. 376 с.

700. Тлумачний словник сучасної української мови / укладачі Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко / за ред. В. С. Калашника. Харків : Белкар-книга, 2005. 800 с.

701. Товканець О. С. Загальна і спеціальна превенції у процесі профілактики девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Педагогіка, соціальна робота”*. 2014. Вип. №31. С. 185–188.

702. Толстоухова С. В. Діяльність Центрів соціальних служб для молоді України : сучасний стан і перспективи розвитку. Київ : Академпрес, 1999. 112 с.

703. Топчій І. В., Оржеховська В. М., Більда А. О. Система роботи школи з профілактики вживання учнями психоактивних речовин: стратегії, технології, перспективи : Навчально-методичний посібник ; Видання друге, доповнене. Черкаси : Чабаненко Ю., 2013. 368 с.

704. Третьяков А. С. Уголовно-правовая превенция тяжких насильственных преступлений : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.08. Челябинск, 2004. 203 с.

705. Трофимова Е. И. Сирота в языке, верованиях и обрядах URL : www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/TROFIM1.htm (дата звернення : 2.12.2012)

706. Трофимов А. А. Убогий сирота. *Живая старина*. 1999. №1. С. 25–26.

707. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні : теорія і методика : монографія. Харків : Нове слово, 2007. 395 с.

708. Трубина Г. Ф., Зеер Э. Ф., Машенко М. В. Социально-ориентированный подход в образовании как условие успешной социализации учащегося. *Образование и наука*. 2017. № 19 (6). С. 9–32. URL : <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-6-9-32> (дата звернення : 12.09.2017)

709. Тугаров А. Б., Очкина А. В., Петряшкина У. О. Философия феминизма как общая методология исследования гендерных отношений. *Современные исследования*

социальных проблем. 2015. № 4 (48). С. 253–266.

710. Тугаров А. Б., Очкина А. В., Шевцова Э. А. Травматические практики внутрисемейного воспитания детей: синтез педагогики и социальной философии. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки.* 2016. № 1(37). С. 124–134.

711. Тугаров А. Б., Шевцова Э. А. Знание о ребёнке и мире детства как проблема философии социальной превенции. *Педагогический институт им. В. Г. Белинского: традиции и инновации* : сб. ст. науч. конф. / под общ. ред. О. П. Суриной. Пенза : Изд-во ПГУ, 2016. С. 202–205.

712. Тугаров А. Б., Шевцова Э. А. Идея социальной превенции как философский феномен. *Современные исследования социальных проблем.* 2016. № 4–1(28). С. 122–137.

713. Тугаров А. Б., Шевцова Э. А. Феномен превенции как объект социального образования. *Социальное образование в России: история, проблемы, перспективы развития* : материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 25-летию факультета социальной работы КГМУ : мультимедийное пособие / ред. В. А. Лазаренко, Т. А. Шульгина. Курск : КГМУ, 2016. С. 48–51.

714. Тюття Л. Т., Иванова І. Б. Соціальна робота : теорія і практика : навчальний посібник. Київ : ВМУРОЛ „Україна”, 2004. 408 с.

715. Тюхтин В. С. О подходах к построению общей теории систем. *Системный анализ и научное знание.* Москва : Наука, 1978. С. 42–60.

716. Уёмов А. И. Логические основы метода моделирования. Москва : Мысль, 1971. 311 с.

717. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем. Москва : Мысль, 1978. 272 с.

718. Українські церковні братства, їх діяльність та значення. URL : http://www.isuspan.com/b/Istoria_Ukr_Ukr-Cerkva/chapter8.html (дата звернення : 12.12.2012)

719. Урманцев Ю. А. Тектология и общая теория систем. *Вопросы философии.* 1995. №8. С. 14–23.

720. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання / упоряд. О. Т. Губко. Київ : вид-во Радянська школа, 1974. 149 с.

721. Фарафонова С. С. Развитие системы профилактики безнадзорности в условиях мегаполиса : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Москва, 2009. 24 с.

722. Фащевский Н. И. Территориальная организация жизнедеятельности населения : методология и научно-методические основы общественно-географического исследования : дис. ... доктора социол. наук : 11.00.02. Київ, 1993. 412 с.

723. Федорак Н. Діяльність українських громадських товариств у сфері соціального захисту і опіки дітей і молоді в Галичині в міжвоєнний період ХХ ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 16, Івано-Франківськ, 2009. С. 177–183.

724. Федорченко Т. Є. Дитяча агресивність : проблеми, профілактика : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. М. Оржеховської. Черкаси : Вид.-во Чабаненко Ю., 2010. 238 с.

725. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища : соціально-педагогічний аспект : монографія. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. А., 2011. 492 с.

726. Феномен воспитания в современной педагогике : монография / Т. А. Ромм, Н. П. Аникеева, Г. В. Винникова, Е. В. Киселёва, В. П. Пивченко. Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2011. 221 с.

727. Филиппова Л. Н. Скрытое социальное сиротство: социокультурный поход. *Актуальные проблемы истории, теории и технологии социальной работы* : сб. ст. под ред. П. Я. Циткилова. Новочеркасск : НГМА. 2004. Вып. № 6. С. 70–72.

728. Филиппова Л. Н. Социальное сиротство в современном российском обществе. Социально-философский анализ : автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.11. Ростов н/Д, 2004. 136 с.

729. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л. Ф. Ильичёв и др. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 840 с.

730. Философский словарь / ред. И. Т. Фролов. Москва : Политиздат, 1987. 590 с.

731. Фирсов М. В. Введение в теоретические основы социальной работы (историко-понятийный аспект). Москва : Ин-т практической психологии ; Воронеж : МОДЭКД, 1997. 223 с.

732. Фирсов М. В. История социальной работы в России : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Гуманит. изд. центр „ВЛАДОС”, 1999. 256 с.

733. Фирсов М. В., Наместникова И. В., Студёнова Е. Г. Философия социальной работы : учебное пособие. Москва : КноРус, 2012. 254 с.

734. Фирсов М. В., Студёнова Е. Г. Технология социальной работы : учебник.

Москва : КНОРУС, 2016. 344 с.

735. Фирсов М. В., Студёнова Е. Г. Технология социальной работы : учебник и практикум для прикладного бакалавриата. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2015. 557 с.

736. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук та ін.; наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

737. Флейшман Б. С. Основы системологии. Москва : Радио и связь, 1982. 199 с.

738. Фомін Ф. В. Сім'я як соціокультурний феномен : аналіз підходів та методологій дослідження. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. №1. С. 59–64.

739. Фон Нейман Дж., Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. Москва : Наука, 1970. 708 с.

740. Формальная логика : учебник. / отв. ред. И. Я. Чупахин, И. Н. Бродский. Ленинград : Изд-во ЛГУ. 1977. 354 с.

741. Форми і методи соціальної роботи у громаді : матеріали семінару 14-16 жовтня 2003 р. / укладач Джуді Бопп. Київ : ХДФ, 2003. 33 с.

742. Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : навч.-метод. посіб. / Єжова О. О., Кириченко В. І., Тарасова Т. В., Федорченко Т. Є., та ін. ; за заг. ред. д.п.н., проф. Оржеховської В. М. Кіровоград : Імекс ЛТД, 2014. 172 с.

743. Фукуяма Ф. Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию. Москва : АСТ „Ермак”, 2004. 730 с.

744. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями. *День*. 2006. № 177. URL : <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/shcho-take-socialniy-kapital> (дата звернення: 5.07.2017)

745. Фурманов И. А., Аладьин А. А., Фурманова Н. В. Психологическая работа с детьми, лишенными родительской опеки. Минск : Тесей, 1998. 224 с.

746. Хазанова Е. Рост детской беспризорности и организация борьбы с нею. *На помощь ребёнку*. Москва, 1923. С. 47.

747. Хакен Г. Принципы работы головного мозга: синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. Москва : ПЕР СЕ, 2001. 351 с.

748. Харитоновна Т. Г. Теория и практика организации психопрофилактики в деятельности практического психолога. Монография. Н. Новгород : ННГАСУ, 2013. 453 с.

749. Хейдметс М. Субъекты, среда и границы между ними. *Психология и архитектура* : тез. конф. Лохусалу (ЭССР), 25–27 января 1983. Таллин, 1983. Т. 1. С. 61–63.

750. Хожило І., Яшина Ю. Соціально-орієнтований підхід до професіоналізації кадрів державної служби України : сутність та наукове обґрунтування. URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_03\(10\)/11hiisno.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_03(10)/11hiisno.pdf) (дата звернення: 12.09.2015)

751. Холл А. Д., Фейджин Р. Е. Определение понятия системы. *Исследования по общей теории систем* : сборник переводов с польского и английского. Москва : Прогресс, 1969. С. 252–286.

752. Холостова Е. И. Социальная работа : история, теория и практика : учебник для бакалавров. Москва : Издательство Юрайт, 2012. 905 с.

753. Холостова Е. И. Социальная работа с дезадаптированными детьми : учебное пособие. 3-е изд. Москва : Издательско-торговая корпорация „Дашков и Ко”, 2017. 272 с.

754. Хоменко Л. Беспризорность – наша беда. *Одесский Вестник*. 2003. апрель. С. 6.

755. Хрестоматия по истории социальной педагогики и воспитания : учеб. пособие для студентов вузов / под ред. А. С. Мережкина. Нижний Новгород : Нижегород. гос. пед. ун-т, 2001. 259 с.

756. Хрестоматія з історії середніх віків / упоряд. В. М. Духопельніков та ін. Київ : Освіта, 1998. 387 с.

757. Хрущов В. В. Профилактика отклоняющегося поведения как форма социального контроля : региональные инновации. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Выпуск №4 (189), 2016. С. 207–210.

758. Хусаїнов Д. Я., Харченко І. І., Шатирко А. В. Моделювання динамічних систем : навч. посіб. Київ : Київський ун-т, 2011. 135 с.

759. Целых М. П. Социальная работа за рубежом : Великобритания : учебное пособие для студентов учреждений высшего профессионального образования. Москва : Академия, 2010. 144 с.

760. Целых М. П. Социальная работа за рубежом : Соединенные Штаты Америки : учебное пособие. Москва : Академия, 2007. 128 с.

761. Центр спільного розвитку „Дієва громада” : НДО форум в Україні. URL : <http://ngomap.org.ua/organisation/gromadska-organizacia-centr-spilnogo-rozvitku-dieva->

gromada (дата звернення : 05.05.2017)

762. Цецорина Т. А. Организация образовательного процесса в школе на основе ресурсного подхода : дис. канд. пед. наук. Белгород, 2002. 172 с.

763. Цибулько Л. Г. Види та етапи соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю. *Науковий вісник Донбасу*. 2012. № 4. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2012_4_5

764. Циткилов П. Я. История социальной работы : учеб. пособие. Ростов н/Д.: Феникс, 2006. 448 с.

765. Цицерон. Речи : в 2 т. М. : Наука, 1993. Т. 1. С. 322–330.

766. Цюркало Т. І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання. *Вісник Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут”*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. № 2 (26). С. 148–152.

767. Чайка Г. Л. Культура ділового спілкування менеджера : навчальний посібник. Київ : Знання, 2005. 442 с.

768. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. Москва : Высшая школа, 1991. 512 с.

769. Черепненко О. О. Поняття, сутність і значення попередження злочинності. *Методологічні проблеми теорії та практики оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах : Вісник ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України*. Спец. вип. 2005. №4, Ч. 1 С. 137–142.

770. Чернецов Н. В. Генезис и эволюция социального призрения в России X-XIX века : дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02. Москва, 1996. 181 с.

771. Черняк Ю. И. Анализ и синтез систем в экономике. Москва : Экономика, 1970. 191 с. URL : http://systems-analysis.ru/assets/systems_analysis_chernyak.pdf (дата звернення : 18.12.2014)

772. Чиганова С. Д. Профилактика социального сиротства и социальное обслуживание детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации : учеб. пособие по учеб. дисциплине „Технология соц. работы” для студентов вузов, обучающихся по специальности „Соц. работа”. Красноярск : Издат. центр Краснояр. гос. ун-та, 2005. 168 с.

773. Чорней Н. Б., Чорней Р. К. Теорія систем і системний аналіз. Київ : МАУП, 2005. 256 с.

774. Чудинов А. Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского

языка. Санкт-Петербург : Издание В. И. Губинского, 1910. 1004 с.

775. Чуйко Л. Шлюб і сім'я як об'єкт соціологічного дослідження. URL : <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/sociology/12370/> (дата звернення : 30.08.2016).

776. Чумак Л. Становлення та розвиток вітчизняної системи утримання та соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у ХХ столітті. *Історія педагогіки: Гуманізація навчально-виховного процесу*. Слов'янськ, 2011. Вип. LVIII. Ч. III. С. 158–164.

777. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога. Москва, 2002. 272 с.

778. Шарапов О. Д., Дербенцев В. Д., Семьонов Д. Є. Системний аналіз : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. Київ : КНЕУ, 2003. 154 с.

779. Шарапов О. Д., Терехов Л. Л., Сіднев С. П. Системний аналіз. Київ : Вища школа, 1993. 303 с.

780. Шарин В. И. История социальной работы. Москва : Изд во „Дашков и Ко”, 2013. 368 с.

781. Шатилов И. Н. Социальная проблема сиротства в условиях становления института социальной работы : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04. Саратов, 2003. 151 с.

782. Шахнович М. М. Эпикур. *Новая философская энциклопедия* : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Мысль, 2010. 2816 с.

783. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. Т. 1 / сост. Л. Н. Скаткин и др. Москва : Просвещение, 1980. 302 с.

784. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 248 с.

785. Шевцова Э. А., Ерёмина Е. В. Соотношение профилактики и превенции в социально-педагогической деятельности : теоретико-методологический аспект. *Философские науки*. URL : http://e-scio.ru/wp-content/uploads/2017/03/%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%86%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%AD.%D0%90_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F1.pdf (дата обращения : 14.03.2017)

786. Шевцова Э. А. Методология классификации форм социальной превенции. *Фундаментальные и прикладные вопросы науки и образования* : сб. науч. тр. по мат-лам Междунар. науч.-практ. конф. 30 сентября 2016 г. Ч. 2. Смоленск : ООО „Новаленсо”, 2016. С. 108–109.

787. Шендеровський К. С. Взаємодія соціальних служб для молоді та

громадських, благодійних організацій щодо задоволення потреб дітей, молоді, різних категорій сімей в м. Києві. *Проблеми педагогічних технологій*. Випуск 3–4 (28–29). Луцьк : Волинський державний університет імені Л. Українки, 2004. С. 15–24.

788. Шендеровський К. С. Взаємодія соціальних служб та ЗМК. *Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник* / за ред. В. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. Т. 39. Квітень–червень. С. 140–152.

789. Шипицина Л. М. Психология детей-сирот : учеб. пособ. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун.-та, 2005. 628 с.

790. Шипіленко О. С. Історія розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської турботи, в Україні. URL : <http://childfund.org.ua/for-specialists/view/168/> (дата звернення : 14.12.2012)

791. Шишова В. И. Организационно-педагогические основы преодоления последствий социального сиротства в учреждении государственной поддержки детства : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.06. Ростов-на-Дону, 1999. 230 с.

792. Шмидт В. Р. Модели межведомственного взаимодействия в профилактике социального сиротства. *Отечественная социальная работа*. 2002. № 1. С. 33–38.

793. Шнейдер Л. Б. Семья и брак в истории общества : качественная и количественная эволюция семейных отношений. *Психология семейных отношений : курс лекций*. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. С. 53–68.

794. Шульга Т. И. Межведомственные и ведомственные критерии эффективности работы по преодолению социального сиротства. *Организация межведомственной системы взаимодействия специалистов, работающих в сфере опеки и попечительства в отношении несовершеннолетних и преодоления социального сиротства* : модульная программа курсов повышения квалификации / сост. : Редькина Е. Б. М.: Вариант, 2011. 132 с.

795. Шульгин В., Крупенина М. В борьбе за нового человека. Москва : Изд-во „Работник просвещения”, 1930. 360 с.

796. Шульгин В. Н. Основные вопросы социального воспитания. Москва : Работник просвещения, 1924. 127 с. URL : http://elibr.gnpbu.ru/.data/pedagogicheskaya-bibliografiya_kn-4_1926/download/pedagogicheskaya-bibliografiya_kn-4_1926.pdf (дата звернення: 5.07.2017)

797. Шапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси, X-XIII вв. Москва, 1989. С. 107–123.

798. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / общ. ред.

- А. М. Румянцева; пер. с польского М. М. Гуренко. Москва : Прогресс, 1969. 240 с.
799. Щуркова Н. Е. Воспитание как педагогическое явление. Общие закономерности и принципы воспитания. *Педагогика : учеб. пособие для ст-тов пед. вузов и пед. колледжей* / под ред. П. И. Пидкасистого. Москва : Российское педагогическое агенство, 1998. 640 с.
800. Энциклопедический словарь. А. и И. Гранат. Т. 18. Москва : Изд. тов. А. Гранат и К°, 1913. 395 с. С. 36.
801. Энциклопедия социальной работы : в 3т. Т. 3 / пер. с англ. Москва : Центр общечеловеческих ценностей, 1994. 466 с.
802. Эффективные технологии преодоления социального сиротства : сборник статей Межрегиональной научно-практической конференции 8-10 октября 2009 г. Москва : МГПИ, 2009. 229 с.
803. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности : Методологические проблемы современной науки. Москва : Наука, 1978. 392 с.
804. Юдина А. И., Кудрина Е. Л. Социально-педагогическая концепция предупреждения социального сиротства: теоретико-методологические основания, методика и технология : монография. Кемерово : Изд-во КемГУКИ, 2013. 313 с.
805. Юхно О. О. Теорія та практика оперативно-розшукового запобігання злочинам органами внутрішніх справ : монографія. Одеса : Інтерпринт, 2010. 368 с.
806. Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. *Трудовая помощь*. Санкт-Петербург, март-июнь 1901. 71 с.
807. Ягодинский И. И. Софист Протагор. Казань : Типография Императорского университета, 1906. 35 с.
808. Якимец В. Н., Никовская Л. И., Коновалова Л. Н. Теория и практика межсекторного социального партнерства в России : монография. Москва : ГОУВПО Гос. ун-т управления, 2004. 209 с.
809. Яковенко О. В. Системне мислення як творчий підхід до вирішення проблем. *Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2008. Т. 84. С. 55–57.
810. Яковлев И. Г. Профилактика социального сиротства: стандартизация государственных социальных услуг на основе информационных технологий : учебное пособие. Москва : Контент-Пресс, 2007. 94 с.
811. Яковлев Е. В., Яковлева Н. О. Педагогическая концепция : методологические аспекты построения. Москва : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС,

2006. 239 с.

812. Якунин В. А. Обучение как процесс управления : Психологические аспекты. Ленинград, 1988. 187 с.

813. Якунин В.А. Педагогическая психология : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Изд-во Михайлова В.А. : Изд-во „Полиус”, 1998. 639 с.

814. Adair J. (2004). The concise Adair on teambuilding and motivation. London : Thorogood. 144.

815. Altman D. (1994). Power and Community. *Organizational and Cultural Responses to AIDS*. London : Taylor & Francis. 179.

816. Agnew E. N. (2004). From charity to social work : Mary E. Richmond and the creation of an American profession. Urbana : University of Illinois Press. 288.

817. Ashby W. R. (1956). An Introduction to Cybernetics. London : Chapman & Hall. 296. URL : <http://pcp.vub.ac.be/books/IntroCyb.pdf> (дата звернення : 15.12.2012)

818. Ashby W. R. (1947). Principles of the Self-Organizing Dynamic System. *Journal of General Psychology*. V. 37. 125–128. URL : <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00221309.1947.9918144> (дата звернення : 18.12.2012)

819. Autopoiesis : The Organization of Living Systems, its Characterization and a Model / F. Varela, H. Maturana, R. Uribe (1974). *BioSystems*. №5. 187–196.

820. Bates Frederick L. & Lloyd Bacon (1972). The Community as a Social System. *Social Forces*. Vol.50, № 3 Mar. 371–379. URL : https://www.jstor.org/stable/2577041?seq=1#page_scan_tab_contents (дата звернення : 26.07.2017).

821. Barnard C. P. (1994). Resiliency : A shift in our perception? *American Journal of Family Therapy*. Vol. 22. 135–144.

822. Barker R. (1995). Community. *The Social Work Dictionary*. Washington : NASW Press. 68.

823. Bauman Z. (2001). Community : Seeking Safety in an Insecure World. Cambridge : Polity. 159.

824. Beck U. (1992). Risk Society : Towards a New Modernity. London : Sage Publications. 260.

825. Bertalanffy Ludwig Von (1972). The History and Status of General Systems Theory. *The Academy of Management Journal*. Vol. 15. №4. *General Systems Theory*. 407–426. URL : <http://perflensburg.se/Bertalanffy.pdf> (дата звернення : 29.12.2012)

826. Breid Inge Befreiungspädagogik und Kinderdorf-Idee, SOS-Kinderdörfer in Entwicklungsländern, Paulo Freire und Hermann Gmeiner im Vergleich. Verlag Dialogische

Erziehung, Oldenburg, 2003.

827. Brooks-Gunn J., Duncan G., Maritato N. (1997). Poor families, poor outcomes : The well-being of children and youth. *Consequences of growing up poor*. N. Y. : Russell Sage Foundation. 1–17.

828. Blumer H. (1969). Symbolic Interactionism. Perspective and Method. New Jersey : Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall. 208.

829. Bopp M., Bopp G. (1998). A Practical Guide to Building Sustainable Communities. Calgary : Alberta. 168.

830. Bourdieu Pierre (1983). Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital, in : Kreckel, Reinhard (ed.) Soziale Ungleichheiten (Soziale Welt, Sonderheft 2). Güttingen : Otto Schwartz & Co. 183–198.

831. Child Abandonment and its Prevention. URL : <https://bettercarenetwork.org/sites/default/files/attachments/Child%20Abandonment%20and%20Its%20Prevention.pdf> (дата звернення : 20.12.2012)

832. Child and Youth Friendly Municipality Initiative Children at the heart of the community URL : <https://www.unicef.org/ukraine/en /child-and-youth-friendly-municipality-initiative#:~:text=of%20the%20Child.Solution,launched%20In%20Ukraine%20in%202018> (дата звернення : 20.12.2018)

833. Coleman J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology. №94. 95–120. URL : <https://faculty.washington.edu/matsueda/courses/587/readings/Coleman%201988.pdf> (дата звернення : 5.07.2017)

834. Dalton J., Elias M., Wandersman A. (2001). Community Psychology : Linking Individuals and Communities. Washington : Wadsworth Thomson Learning. 488.

835. Danny Burns, Robin Hambleton, Paul Hogget (1994). The Politics of Decentralization : Revitalising Local Democracy. *MACMILLAN*. 304 / цит. за : Наврузов Ю. Категорія „грумада” в сучасному лексиконі місцевого самоврядування. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2000. Вип. 1. С. 276–277.

836. Declaration of the rights of the child. Proclaimed by UN General Assembly Resolution 1386 (XIV) of 20 November 1959. URL : <https://www.unicef.org/malaysia/1959-Declaration-of-the-Rights-of-the-Child.pdf> (дата звернення : 01.09.2017).

837. Delanty G. (2003). Community. London and New York : Routledge. 65–66.

838. Dryfoos J. (1998). Full-Service Schools. A revolution in health and social services

for children, youth and families. San Francisco : Jossey-Bass. 336.

839. Dziennik praw panstwa Polskiego. Warszawa, 1918. 284.

840. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. Warszawa, 1923. №92. 726.

841. Eigen Manfred From strange simplicity to complex familiarity : a treatise on matter, information, life and thought. New York, NY : Oxford University Press, 2013. 768.

842. First Known Use of preventive. URL : <https://www.merriam-webster.com/time-traveler/1626> (дата звернення: 10.12.2012)

843. Foerster H., Mora P., Amiot L. (1960). Doomsday : Friday, 13 November, A.D. 2026. At this date human population will approach infinity if it grows as it has grown in the last two millennia. *Science*. №132. 1291–1295. URL : <http://www.bioinfo.rpi.edu/bystrc/courses/biol4961/Doomsday.pdf> (дата звернення: 15.12.2015)

844. Francisco J. (1979). Varela : Principles of Biological Autonomy. *The North-Holland Series in General Systems Research*, Vol. 2. New York : Elsevier North-Holland, Inc. 306. URL : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/bs.3830260110> (дата звернення : 14.12.2016)

845. Gilchrist A. (2004). *The Well-connected Community: A Networking Approach to Community Development*. Bristol : The Policy Press. 234.

846. Hanifan L. J. (1916). The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. №67. 130–138. / цит. за : Putnam, Robert D. *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000. 505.

847. Hanifan L. J. (1920). *The Community Center*. Boston: Silver, Burdett & Company / цит. за : Наврузов Ю. Категорія „громада” в сучасному лексиконі місцевого самоврядування. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2000. Вип. 1. С. 276–277.

848. Haken Hermann (2008). Springer Link (Online service) *Brain Dynamics An Introduction to Models and Simualtions*. *Springer Series in Synergetics*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag. 333.

849. *Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice* / Ed. by P. Reason, H. Bradbury. London : SAGE, 2001. 471.

850. Heinz Von Foerster *Observing Systems (Systems Inquiry Series)*. 2nd edition. Chicago : Intersystems Publications, 1982. 331.

851. Hermann Gmeiner (1987). *Vater der SOS-Kinderdörfer*. SOS-Kinderdorf-Verlag, Innsbruck. München. 157.

852. Hillery G. A. (1955). Definitions of Community : Areas of Agreement. *Rural Sociology*. Vol. 20. Iss. 2. 111–123. / Цит. за : Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні : поняття та ознаки. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 2. С. 51–57.

853. Holling K. S., Goldberg M. A. (2014). Ecology and Planning / reprinted in Projective Ecologies edited by Chris Reed and Nina-Marie Lister. *Harvard University Graduate School of Design*. 106–123. URL : http://ecotope.org/people/ellis/papers/ellis_2014a.pdf (дата звернення : 18.12.2014)

854. Inglehart, Ronald F., Christian Welzel (2010). Modernization, cultural change, and democracy : the human development sequence. New York : Cambridge University Press. 333.

855. Systems and software engineering – Vocabulary Guide for Developing System Requirements Specifications. URL : <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso-iec-ieee:24765:ed-2:v1:en> (дата звернення : 03.12.2017)

856. Japp K. P. (1992). Selbstverstärkungseffekt' riskanter Entscheidungen. *Zeitschrift für Soziologie*. №1. 33–50.

857. Japp K. P. (1992). Mehr Sicherheit durch Technik? In: Technik und Gesellschaft. Jahrbuch. New York. 175–191.

858. Jenny Nobis, Hermann Gmeiner. Vater der SOS-Kinderdörfer. URL : <http://forge.fh-potsdam.de/~BiB/gruender/gmeiner.pdf> (дата звернення : 12.02.2013)

859. Jonassen C. T. (1959). Community Typology. *Community Structure and Analysis*. N.Y. 20–21. / Цит. за : Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні : поняття та ознаки. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 2. С. 51–57.

860. Jackson, Michael C. (2002). Systems approaches to management. New York : Springer. 452 с.

861. Kalchenko L. (2017). Social work with families on prevention of child abandonment within an urban local community : Ukrainian experience. *Dylematy polityki społecznej i pracy socjalnej – implikacje dla teorii i praktyki*. W : A. Chabior, M. Porąbaniec (red.). Kielce : Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego. 93–103.

862. Kalchenko L. (2018). Preventive potential of a territorial community of a city concerning social orphanhood prevention. *EUREKA : Social and Humanities*. Vol. 6 (18), Tallinn (Estonia). 25–33. URL : <http://eu-jr.eu/social/issue/archive>

863. Little M. Prevention and early intervention with Children in Need : Definitions,

Principles and Examples of Good Practice. *Children and Society*. Vol. 13. 1999. 304–316.

864. Maturana. H., Varela F. *Autopoiesis and Cognition : The Realization of the Living* (Boston Studies in the Philosophy of Science, Vol. 42). / Ed. Robert S. Cohen, W. Marx Wartofsky (eds.). Dordrecht (Holland) : D. Reidel Publishing Co., 1980. 171 p. URL : <https://www.amazon.com/Autopoiesis-Cognition-Realization-Studies-Philosophy/dp/9027710163> (дата звернення : 15.12.2016)

865. Miller James G. (1978). *Living Systems*. New York : McGraw Hill. URL : <https://www.panarchy.org/miller/livingsystems.html> (дата звернення : 14.12.2016)

866. Neumann, von John. Various techniques used in connection with random digits. National Bureau of Standards. Applied Math Series. Math. Series 3, (1951). 36–38. URL : https://mcnp.lanl.gov/pdf_files/nbs_vonneumann.pdf (дата звернення : 14.12.2016)

867. Norris Pippa, Ronald F. Inglehart. *Cosmopolitan communications: Cultural diversity in a globalized world*. New York: Cambridge University Press, 2009. URL : http://assets.cambridge.org/97805217/38385/frontmatter/9780521_738385_frontmatter.pdf (дата звернення : 12.02.2013)

868. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. A. S. Hornby. Fourth edition / chief editor A. P. Cowie Oxford Univ Press. 1995. 1580.

869. Parsons T. (1951). *The social system*. Glencoe, Illinois : The Free Press,. 575. URL : <http://home.ku.edu.tr/~mbaker/cshs503/talcottparsonssocialsystem.pdf> (дата звернення : 18.02.2016)

870. Peck M. Scoat (1987). *The Different Drum : Community Making and Peace*. Second Touchstone Edition. New York: Simon and Shuster. 337 p. URL : <https://www.amazon.com/Different-Drum-Community-MakingPeace/dp/067160192X> (дата звернення : 25.07.2017).

871. *Preventing Child Maltreatment: Science Magazine of the Woodrow Wilson School of Public and International Affairs at Princeton University and the Brookings Institution*. Washington-New Jersey: The Future of Children, 2009. Vol. 19. Num. 2. (Fall 2009). 216.

872. Prevention. URL : <https://en.oxforddictionaries.com/definition/prevention> (дата звернення : 12.02.2013)

873. Preventive. URL : <https://www.merriam-webster.com/dictionary/preventive> (дата звернення: 12.02.2013)

874. Professionals : a family-centred approach to helping parents URL : <https://raisingchildren.net.au/for-professionals/working-with-parents/about-working-with->

parents/professionals-a-family-centred-approach (дата звернення: 30.05.2018)

875. Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*. New York : Simon & Schuster. 505.

876. Porter, Micheal E. and Kramer, Mark R. (2006) «Strategy and Society: The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility», *Harvard Business Review*, December 2006, pp. 78–92.

877. Richmond, Mary Ellen (1930). Address to Students of the New York School of Philanthropy. *The long view; papers and addresses by Mary E. Richmond, selected and edited with biographical notes by Joanna C. Colcord, and Ruth Z. S. Mann*. New York : Russell Sage Foundation. 232–233.

878. Richmond Mary Ellen (1922). *What is social case work? An introductory description*. New York, Russell Sage Foundation. 268.

879. Santiago Ramón (1894). Cajal Les nouvelles idées sur la structure du système nerveux chez l'homme et chez les vertébrés. *Édition française revue et augmentée par l'auteur, traduite de l'espagnol par le Dr L. Azoulay*. Paris : C. Reinwald & Cie., 192. URL : <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62082033> (дата звернення: 18.12.2014)

880. Sawin M.M. (1979). The family cluster model of family enrichment. *N. Stinnett, B. Chesser, J. De Frain (eds.), Building family strengths: Blueprints for action*. 163–172.

881. Shaffer R. (1989). Community Economics. Economic Structure and Change in Smaller Communities. *Iowa, Iowa State University Press*. Ames. 4. / Цит. за: Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 2. С. 51–57.

882. Stacey M. (1969). The Myth of Community Studies. *British Journal of Sociology*. Vol. XX. № 2. 140.

883. Sure Start Children's Centre. Practice Guidance. URL : www.surestart.gov.uk/improvingquality/guidance/practiceguidance/ (дата звернення: 10.12.2012)

884. Stănică V. *Community development : case studies*. Cluj-Napoca : Accent, 2014. 200.

885. Sabates R. Dex Sh. (2012). Multiple risk factors in young children's development. CLS Cohort Studies. Working paper, no 1. 29–30. L. : Centre for Longitudinal Studies.

886. *The Social Work Dictionaty*. 3ed. / ed. by Barker R. Washington : NASW Press, 1996. 68.

887. Tracy L. (1994). *Leading the Living Organization: Growth Strategies for*

Management. London: Quorum Books, 232.

888. Trivette C. M., Dunst C. J., Deal A. G., Hamer W., & Propst S. (1990). Assessing family strengths and family functioning style. *Topics in Early Childhood Specialist Education*. Vol. 10(1). 16–35.

889. Timeline: a history of child protection. Prevention of Cruelty to, and Protection of, Children Act 1889 / David Batty, Timeline: a history of child protection, The Guardian, (18 May 2005). URL : <https://www.theguardian.com/society/2005/may/18/childrenservices2> (дата звернення : 10.12.2012)

890. Timeline : a history of child protection. Prevention of Cruelty to, and Protection of, Children Act 1889 / David Batty, Timeline: a history of child protection, The Guardian, 18 May 2005. URL : <https://www.theguardian.com/society/2005/may/18/childrenservices2> (дата звернення : 10.12.2012)

891. The Prevention of Cruelty to, and Protection of, Children Act 1889, commonly known as the Children's Charter, was an Act of the Parliament of the United Kingdom of Great Britain and Ireland (as it then was). URL : http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1889/44/pdfs/ukpga_18890044_en.pdf (дата звернення : 10.12.2012)

892. Tugarov A., Dudkin A. (2011). Socio-Cultural Determination of Adaptation of Children in Difficult Life Situations in Russia. *The New Social Worker* no 2. vol. 18. 28–31.

893. US Department of Education, 2010, front page. Full service community schools program. Washington DC: Retrieved September 2013 from US Department of Education Website. URL : <http://www2.ed.gov/programs/communityschools/index.html> (дата звернення : 10.12.2013)

894. Varela F. Francisco J. (1979). *Principles of Biological Autonomy*. New York : Elsevier (North Holland). 306.

895. Vaan M. A. C. (2008). Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages. *Leiden Indo-European etymological dictionary series*. vol.7. Brill. 825.

896. Woodhead M., Streuli N. Early Education For All: Is There a Role for the Private Sector? / In: P.Britto, P.Engle and C.Super (eds). *Handbook of Early Child Development: Translating Research to Global Policy*. N.Y: Oxford University Press, 2013.

897. Warren Roland L. (1963). *The Community in America*. Chicago: Rand McNally. 418. URL : <https://www.questia.com/read/9866569/the-community-in-america> (дата звернення : 26.07.2017).

898. Williams J. W. (1987). Divorce and dissolution in the military family. *H. I. McCubbin, B.B. Dahl, E.J. Hunter (eds.), Families in the military system*. 209–236.

899. Wolin S. J., Wolin S. (1993). The resilient self. New York.

900. Zadeh L., Desoer C. (1963). Linear System Theory. The State Space Approach. New York: McGraw-Hill. 690. URL : https://archive.org/stream/LinearSystemTheoryTheStateSpaceApproachZadehDesoer/Linear%20System%20Theory%20The%20State%20Space%20Approach%20-%20Zadeh%20Desoer_djvu.txt (дата звернення : 15.12.2016)

ДОДАТКИ

Додаток А

Комплекс діагностичних методик для визначення рівня готовності основних суб'єктів громади міста до превентивно-профілактичної роботи щодо соціального сирітства

Додаток А.1

Анкета для визначення рівня готовності основних суб'єктів територіальної громади міста щодо здійснення превенції соціального сирітства

Шановні колеги!

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка здійснює комплексне дослідження з проблеми превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста. У межах цього дослідження буде здійснюватися відповідна спеціальна підготовка суб'єктів громади. Просимо Вас оцінити рівень своєї готовності і мотивації до здійснення превенції соціального сирітства, а також висловити пропозиції щодо змісту та форм цієї діяльності.

Конфіденційність відповідей гарантуємо!

Блок загальних даних:

1. Ваш вік _____
2. Ваша стать:
 чоловіча жіноча
3. Ваша освіта:
 неповна середня; середня;
 професійно-технічна; вища.
4. Спеціальність _____
5. В організації, у якій Ви працюєте, займаєте:
 керівну посаду;
 посаду соціального працівника.
6. Стаж роботи у соціальній службі, установі, організації:
 – менше 1 року;
 від 1 до 5 років;
 від 6 років і більше.

7. Соціальна служба, установа, організація, в якій Ви працюєте, надає соціальні послуги на:

- локальному рівні (об'єднаної територіальної громади);
- міському рівні;
- районному рівні;
- обласному рівні.

Змістовий блок

I. Оцініть рівень Вашої готовності до здійснення превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста:

Складова готовності Показники складової	Рівень готовності		
	Низький	Достатній	Високий
1. Теоретична готовність			
1.1. Знання про сутність, зміст, загальні особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями, дітьми, молоддю у територіальній громаді			
1.2. Знання про особливості організації, сутність і зміст превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста			
1.3. Знання нормативно-правової бази організації соціальної роботи з вразливими категоріями сімей та дітей, молоддю			
1.4. Знання нормативно-правової бази організації, активізації та розвитку територіальних громад і послуг превенції в них			
2. Практична готовність			
2.1. Уміння та навички оцінки потреб дитини та її сім'ї, аналізу складних життєвих обставин та прогнозування системи взаємодії з сім'єю щодо локалізації ризиків виникнення випадків соціального сирітства			
2.2. Уміння та навички проектування системи взаємодії з різними типами сімей і молоді щодо превенції соціального сирітства			

2.3. Уміння та навички налагодження міжвідомчої / міжсекторної взаємодії з різними суб'єктами превенції соціального сирітства в умовах міської громади			
2.4. Уміння та навички здійснювати підбір оптимальних форм і методів, технологій превентивно-профілактичної роботи з сім'ями, дітьми і молоддю у територіальній громаді міста			
2.5. Уміння та навички активізації суб'єктів громади щодо організації превентивного (соціально-підтримуючого) середовища сімей з дітьми, молоді в умовах територіальної громади міста			
3. Психологічна готовність			
3.1. Суб'єктна (активна) позицію до організації, виконання і регулювання власної діяльності щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста			
3.2. Сформованість психологічної настанови на позитивне сприймання власної діяльності та готовності комунікувати з різними типами сімей, дітей, молоді			
3.3. Наявність рефлексивної культури у суб'єктів, їх готовність до самопізнання, самооцінки та саморозвитку			

II. Внесіть пропозиції щодо найбільш важливих тем, питань, проблем, форм, змісту професійної готовності, розв'язання яких є необхідним для Вашого подальшого професійного вдосконалення щодо здійснення превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста _____

Дякуємо за співпрацю!

Додаток А.2

Методика діагностики рівня професійної готовності до формування усвідомленого батьківства працівників основних суб'єктів територіальної громади (Н. Островська та Л. Кальченко)

МЕТА: *Визначити коло проблем у роботі з формування усвідомленого батьківства молоді, які потребують уваги у процесі професійного вдосконалення і самоосвітньої роботи працівника закладу територіальної громади.*

I. Загальні відомості про анкетуємого:

Освіта: _____

Спеціальність за дипломом: _____

Назва організації: _____

Посада _____

Стаж роботи _____ років. Загальний стаж _____ років

Коли в останнє проходили підвищення кваліфікації _____ рік

II. Основний блок запитань:

1. Перерахуйте кілька найбільш значущих, на Вашу думку, особистісних якостей спеціаліста, який здійснює діяльність з формування усвідомленого батьківства молоді _____

2. Назвіть якості особистості несумісні, на Вашу думку, для спеціаліста, який здійснює діяльність з формування усвідомленого батьківства молоді _____

3. Перерахуйте завдання, які, на Вашу думку, повинен розв'язувати спеціаліст, який здійснює діяльність з формування усвідомленого батьківства молоді _____

4. Визначте рівень сформованості Ваших умінь (5 – сформоване значною мірою; 4 – сформоване достатньою мірою; 3 – не можу відповісти; 2 – слабо сформоване; 1 – не сформоване).

а) гностичні вміння;	5	4	3	2	1
б) проєктувальні вміння;	5	4	3	2	1
в) конструктивні вміння;	5	4	3	2	1
г) організаторські вміння;	5	4	3	2	1
д) комунікативні вміння.	5	4	3	2	1

5. Укажіть, які труднощі і якою мірою Ви відчуваєте в процесі формування усвідомленого батьківства молоді? (5 – максимальні труднощі, 1 – мінімальні труднощі):

1) низький рівень мотивації молоді на активну участь у заходах з формування усвідомленого батьківства;	5	4	3	2	1
2) самостійно проектувати та реалізовувати програми формування усвідомленого батьківства молоді;	5	4	3	2	1
3) обирати форми й методи, прийнятні й ефективні у роботі з формування усвідомленого батьківства молоді;	5	4	3	2	1
4) планувати й будувати свої дії, спрямовані на взаємодію з майбутніми та реальними батьками різних вікових груп;	5	4	3	2	1
5) сприяти самовихованню молоді, їх батьківських якостей і створенню умов для самореалізації молодої людини у батьківстві, умов для гармонійного розвитку дитини;	5	4	3	2	1
6) виявляти, аналізувати й розв'язувати типові, проблемні, конфліктні ситуації, які виникають у процесі спілкування молодого подружжя, під час виховання дитини;	5	4	3	2	1
7) під час роботи з молоддю моделювати педагогічні ситуації виховання, які будуть сприяти позитивній атмосфері спілкування молодих батьків з дітьми;	5	4	3	2	1
8) навчити молодих людей управляти своїми емоціями;	5	4	3	2	1
9) сформувати навички в молоді встановлювати дружні (довірливі) контакти з дитиною, навчитись її розуміти.	5	4	3	2	1
10) сформувати в молоді вміння організовувати з дітьми різні види виховної роботи: навчальну, трудову, ігрову, природоохоронну, дозвіллеву та ін;	5	4	3	2	1
11) встановлювати партнерські взаємини з представниками інших суб'єктів територіальної громади для комплексної діяльності з формування усвідомленого батьківства молоді.	5	4	3	2	1
12) підвищувати активність молоді з формування усвідомленого батьківства як одного з суб'єктів територіальної громади.	5	4	3	2	1

6. Оберіть з поданого нижче переліку якостей необхідні спеціалісту для професійної діяльності з формування усвідомленого батьківства молоді і визначте ступінь їх значимості (5 – найбільш значима; 4 – значима; 3 – не можу відповісти; 2 – малозначима; 1 – не значима).

– висока освіченість;	5	4	3	2	1
– професійна культура;	5	4	3	2	1
– професійна компетентність;	5	4	3	2	1
– об'єктивність;	5	4	3	2	1
– чесність;	5	4	3	2	1
– справедливість;	5	4	3	2	1
– терпимість;	5	4	3	2	1
– порядність;	5	4	3	2	1
– відповідальність;	5	4	3	2	1
– тактовність;	5	4	3	2	1
– делікатність;	5	4	3	2	1
– доброта;	5	4	3	2	1
– любов до дітей;	5	4	3	2	1
– емоційність;	5	4	3	2	1
– комунікабельність;	5	4	3	2	1
– активність;	5	4	3	2	1
– уміння привернути до себе увагу;	5	4	3	2	1
– уміння зацікавити;	5	4	3	2	1
– уміння творчо мислити;	5	4	3	2	1
– прагнення до самовдосконалення;	5	4	3	2	1
– толерантність;	5	4	3	2	1
– емоційна позитивність;	5	4	3	2	1
– вимогливість;	5	4	3	2	1
– емпатія;	5	4	3	2	1
– гуманність;	5	4	3	2	1
– принциповість;	5	4	3	2	1
→ дружність;	5	4	3	2	1
→ надійність;	5	4	3	2	1
→ чуйність;	5	4	3	2	1
→ доброзичливість;	5	4	3	2	1
→ працелюбність;	5	4	3	2	1
→ контактність;	5	4	3	2	1
→ захопленість;	5	4	3	2	1
→ чутливість;	5	4	3	2	1

→ переконливість;	5	4	3	2	1
→ урівноваженість;	5	4	3	2	1
→ уважність;	5	4	3	2	1
→ самокритичність;	5	4	3	2	1
→ дипломатичність;	5	4	3	2	1
→ вихованість	5	4	3	2	1

7. Оберіть з поданого нижче переліку якостей неприпустимі спеціалісту для професійної діяльності в роботі з формування усвідомленого батьківства молоді і визначте ступінь їх значимості (5 – зовсім неприпустима; 4 – неприпустима; 3 – не можу відповісти; 2 – як правило, неприпустима; 1 – інколи неприпустима).

– низька освіченість;	5	4	3	2	1
– низька професійна культура;	5	4	3	2	1
– професійна некомпетентність;	5	4	3	2	1
– байдужість;	5	4	3	2	1
– нечесність;	5	4	3	2	1
– різкість;	5	4	3	2	1
– дратівливість;	5	4	3	2	1
– безтактність;	5	4	3	2	1
– не вміння будувати довірливі взаємини;	5	4	3	2	1
– не вміння зрозуміти стан іншого;	5	4	3	2	1
– грубість;	5	4	3	2	1
– запальність;	5	4	3	2	1
– конфліктність;	5	4	3	2	1
– безвідповідальність;	5	4	3	2	1
– прямолінійність;	5	4	3	2	1
– формалізм.	5	4	3	2	1

8. Яким методам з формування усвідомленого батьківства молоді Ви віддаєте перевагу у своїй професійній діяльності? (оберіть і підкресліть кілька варіантів відповідей)

- бесіда;
- лекція;
- семінар-тренінг;
- демонстрація фільму;

- рольові ігри;
- дидактичні ігри;
- метод „кейсів” (робота з інформаційними матеріалами);
- тести як засіб самопізнання;
- тематичні вечори,
- масові свята, заходи;
- дискусії;
- інші методи _____

9. Де і якою мірою Ви отримали знання й уміння, необхідні для діяльності з формування усвідомленого батьківства молоді? (5 – максимальна оцінка; 1 – мінімальна оцінка):

1) в університеті під час навчання і вивчення психолого-педагогічних і спеціальних дисциплін;	5	4	3	2	1
2) під час проходження підвищення кваліфікації;	5	4	3	2	1
3) під час участі у навчальних семінарах-тренінгах, які організували державні та громадські організації;	5	4	3	2	1
4) шляхом самоосвіти;	5	4	3	2	1
5) під час участі у міжнародних проектах з підвищення якості надання соціально-педагогічних послуг населенню;	5	4	3	2	1
6) під час виховання своєї дитини;	5	4	3	2	1
7) інше _____					

10. Визначте рівень своєї готовності до діяльності з формування усвідомленого батьківства молоді.

1. Я чудово підготовлений до роботи в цій галузі діяльності.
2. Я добре підготовлений до роботи в цій галузі діяльності.
3. Я більш-менш підготовлений.
4. Я погано підготовлений.
5. Я не підготовлений.

11. Визначте ступінь володіння Вами різноманітними компонентами професійних знань, необхідних спеціалісту для формування усвідомленого батьківства молоді (5 – глибоко володію; 4 – достатньою мірою; 3 – не можу відповісти; 2 – знаю поверхово; 1 – не знаю).

- соціально-психологічні особливості молоді	5	4	3	2	1
- педагогічні, психологічні соціально-педагогічні та	5	4	3	2	1

медико-соціальні знання з формування усвідомленого батьківства молоді					
- технології та методи соціально-педагогічної роботи з формування усвідомленого батьківства молоді	5	4	3	2	1
- нормативно-правова база, яка регулює сімейні відносини та стосується батьківства	5	4	3	2	1
- основи соціально-педагогічної роботи з молоддю сім'єю	5	4	3	2	1
- основи соціально-педагогічної роботи із залучення волонтерів до формування усвідомленого батьківства молоді як суб'єктів територіальної громади	5	4	3	2	1
- навички організації взаємодії різних суб'єктів територіальної громади для формування усвідомленого батьківства молоді	5	4	3	2	1

Дякуємо за співпрацю!

Додаток А.3

методика „Оцінки комунікативних і організаторських схильностей – КОС” (В. Синявського і Б. Федоришина)

Методика оцінює рівень розвитку комунікативних та організаторських схильностей, що проявляються в різних сферах діяльності, поведінки та міжособистісного спілкування.

Для проведення дослідження необхідно підготувати опитувальник КОС і лист для відповідей. Експеримент може проводитися як індивідуально, так і в групі. Респондентам роздають бланки для відповідей і зачитують інструкцію.

Інструкція: „Вам необхідно відповісти на всі запропоновані питання. Вільно висловлюйте свою думку з кожного питання й відповідайте так: якщо Ваша відповідь на питання позитивна (Ви згодні), то у відповідній клітинці реєстраційного бланка поставте плюс (+), якщо ж Ваша відповідь негативна (Ви не згодні) – поставте знак мінус (-). Слідкуйте, щоб номер питання та номер клітинки, в яку Ви записуєте свою відповідь, співпадали. Майте на увазі, що питання мають загальний характер і не можуть містити всіх необхідних подробиць. Тому уявіть собі типові ситуації та не замислюйтеся над деталями. Не слід витрачати багато часу на обмірковування, відповідайте швидко. Можливо, на деякі питання

Вам буде важко відповісти. Тому намагайтеся дати ту відповідь, якій Ви вважаєте, що можете віддати перевагу. При відповіді на будь-яке з цих питань звертайте увагу на його перші слова. Ваша відповідь має бути точно узгоджена з ними. Відповідаючи на питання, не намагайтеся справити заздалегідь приємне враження. Для нас важлива не конкретна відповідь, а сумарний бал за серією питань”.

Реєстраційний бланк

П.І.Б. (повністю) _____

Дата обстеження _____ Вік ____ Посада (підрозділ) _____

Спеціальність _____ Військове звання _____

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16
17	18	19	20

21	22	23	24
25	26	27	28
29	30	31	32
33	34	35	36
37	38	39	40

Текст опитувальника

1. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?
2. Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними Вашої думки?
3. Чи довго Вас турбує почуття образи, завдане Вам кимось із Ваших товаришів?
4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що створилася?
5. Чи є у Вас прагнення до встановлення нових знайомств із різними людьми?
6. Чи подобається Вам займатися громадською роботою?
7. Чи вірно, що Вам приємніше й простіше проводити час із книгами або за будь-якими іншими заняттями, ніж із людьми?
8. Якщо виникли будь-які перешкоди в здійсненні Ваших намірів, то чи легко Ви відступаєте від них?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за віком?
10. Чи любляете Ви придумувати та організовувати зі своїми товаришами різні ігри і розваги?
11. Чи важко Ви включаєтеся в нову для Вас компанію?
12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які потрібно було б виконати сьогодні?
13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете Ви домагатися, щоб Ваші товариші діяли згідно з Вашою думкою?
15. Чи важко Ви освоюєтеся в новому колективі?
16. Чи правда, що у Вас не буває конфліктів із товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, зобов'язань?
17. Чи прагнете Ви при слушній нагоді познайомитись і поговорити з новою людиною?
18. Чи часто у вирішенні важливих справ Ви приймаєте ініціативу на себе?

19. Чи дратують Вас оточуючі люди, і чи хочеться Вам побути на самоті?
20. Чи правда, що Ви зазвичай погано орієнтуєтесь в незнайомій для Вас обстановці?
21. Чи подобається Вам постійно знаходитися серед людей?
22. Чи виникає у Вас роздратування, якщо Вам не вдається закінчити розпочату справу?
23. Чи Ви вагаєтесь, відчуваєте незручність або сором'язливість, якщо доводиться проявити ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
24. Чи правда, що Ви втомлюєтесь від частого спілкування з товаришами?
25. Чи любляете Ви брати участь у колективних іграх?
26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу при вирішенні питань, які зачіпають інтереси Ваших товаришів?
27. Чи правда, що Ви відчуваєте себе невпевнено серед малознайомих Вам людей?
28. Чи правда, що Ви рідко прагнете до доказу своєї правоти?
29. Чи гадаєте Ви, що Вам не завдає особливого клопоту внести пожвавлення в малознайому Вам компанію?
30. Чи берете Ви участь у громадській роботі?
31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
32. Чи правда, що Ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо воно не було відразу прийняте Вашими товаришами?
33. Чи відчуваєте Ви себе невимушено, потрапивши в незнайому компанію?
34. Чи охоче Ви беретеся до організації різних заходів для своїх товаришів?
35. Чи правда, що Ви не відчуваєте себе достатньо впевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?
36. Чи часто Ви спізнюєтесь на ділові зустрічі, побачення?
37. Чи правда, що у Вас багато друзів?
38. Чи часто Ви опиняєтесь в центрі уваги своїх товаришів?
39. Чи часто Ви бентежитесь, відчуваєте незручність при спілкуванні з незнайомими людьми?
40. Чи правда, що Ви не дуже впевнено почуваєте себе в оточенні великої групи своїх товаришів?

„Ключ”

Схильності	Відповіді	Номери питань
Комунікативні	(+) так	1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37
	(-) ні	3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39
Організаторські	(+) так	2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38
	(-) ні	4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40

(Комунікативні схильності: позитивні відповіді – питання 1-го стовпця і негативні відповіді – питання 3-го стовпця. Організаторські схильності: позитивні відповіді – питання 2-го стовпця і негативні відповіді – питання 4-го стовпця).

Обробка результатів

1. Зіставити відповіді респондента з „ключем” і підрахувати кількість збігів окремо за комунікативними та організаторськими схильностями.

2. Обчислити оціночні коефіцієнти комунікативних (Кк) і організаторських (Ко) схильностей як відношення кількості співпадаючих відповідей за комунікативними схильностями (Кх) та організаторськими схильностями (Ох) до максимально можливого числа збігів (20) за формулами:

$$K_k = \frac{K_x}{20}, \quad K_o = \frac{O_x}{20}.$$

Для якісної оцінки результатів необхідно зіставити отримані коефіцієнти зі шкальними оцінками.

Шкала оцінок комунікативних та організаторських схильностей

Кк	Ко	Шкальна оцінка
0,10-0,45	0,20-0,55	1
0,46-0,55	0,56-0,65	2
0,56-0,65	0,66-0,70	3
0,66-0,75	0,71-0,80	4
0,76-1,00	0,81-1,00	5

Інтерпретація результатів

При аналізі отриманих результатів необхідно враховувати такі параметри:

1. Респонденти, які отримали оцінку 1, характеризуються низьким рівнем прояву комунікативних і організаторських схильностей.

2. Респондентам, що отримали оцінку 2, комунікативні та організаторські схильності притаманні на рівні нижче середнього.

Вони не прагнуть до спілкування, почувають себе скуто в новій компанії, колективі, вважають за краще проводити час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, відчують труднощі у встановленні контактів із людьми та, виступаючи перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи; прояв ініціативи в громадській діяльності вкрай занижений, у багатьох справах вони вважають за краще уникати прийняття самостійних рішень.

3. Для респондентів, які отримали оцінку 3, характерний середній рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони прагнуть до контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, відстоюють свою думку, планують свою роботу, проте потенціал їх схильностей не відрізняється високою стійкістю. Ця група респондентів потребує подальшої серйозної та планомірної виховної роботи з формування й розвитку комунікативних та організаторських схильностей.

4. Респонденти, які отримали оцінку 4, належать до групи з високим рівнем прояву комунікативних і організаторських схильностей. Вони не розгублюються в новій обстановці, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються громадською діяльністю, допомагають близьким, друзям, виявляють ініціативу в спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, здатні прийняти самостійне рішення у важкій ситуації. Все це вони роблять не з примусу, а згідно з внутрішніми прагненнями.

5. Респонденти, які отримали вищу оцінку 5, володіють дуже високим рівнем прояву комунікативних і організаторських схильностей. Вони відчують потребу в комунікативній і організаторській діяльності й активно прагнуть до неї. Швидко орієнтуються у важких ситуаціях, невимушено поводять себе в новому колективі, ініціативні, воліють у важливій справі або в складній ситуації, що створилася, приймати самостійні рішення, відстоюють свою думку та домагаються, щоб вона було прийнята товаришами, можуть внести позитивні зміни в незнайому компанію, люблять організовувати всякі ігри, заходи, наполегливі в діяльності, яка їх приваблює. Вони самі шукають такі справи, які б задовольняли їх потребу в комунікації та організаторській діяльності.

За матеріалами Щербакової І. М., Стадник Г. А. Психодіагностика професійного самовизначення особистості : навч.-метод. посіб. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. 324 с. С. 266.

Додаток А.4

Проективна методика мотиваційних тенденцій (запропонована Ж. Ньютоном та модифікована В. А. Семиченко)

Для одержання об'єктивної інформації щодо дієвості прагнень майбутніх вчителів, щодо набуття відповідних знань, вмінь і навичок, які визначатимуть у майбутньому успішність здійснення профорієнтаційної роботи, доцільним є застосування проективної методики мотиваційних тенденцій (запропонована Ж. Ньютоном та модифікована В. Семиченко), яка спрямована на діагностику основних мотиваційних тенденцій. Опитування майбутніх вчителів про причини та цілі їх реальних дій є найбільш коротким шляхом вияву та обґрунтування активності, особистих диспозицій, потреб, інтересів, мотивів спрямованості. Уявляючи себе в тій або іншій ситуації у відповідності з запропонованим завданням, майбутній педагог обґрунтовує причину своїх дій. Тобто цей метод дозволяє у відповідях піддослідних через проекцію виявити стійкі й домінуючі установки, погляди, судження, які у реальному житті можуть привести до подібної поведінки й її обґрунтуванню. Саме у процесі відповіді на запитання особистість передбачає можливі варіанти поведінки (мотиваційні стратегії), тобто можна гіпотетично уявити, що саме такі моделі поведінки можуть потенційно проявлятися й у неї самої.

Методика складається з переліку незакінчених висловлювань, яка стосується цілей та бажань. Досліджуваному пропонується закінчити ці висловлювання.

Отже, піддослідним даються бланки з переліком висловлювань і пропонується уважно ознайомитися з умовами роботи.

Інструкція: „Перегляньте список незакінчених висловлювань. Тепер, коли ви в цілому маєте уявлення про позиції, які його складають, ознайомтеся з умовами роботи. Вам необхідно закінчити висловлювання. Це можна зробити різними способами: а) ви надаєте закінчення усім позиціям, які наведені у списку (один варіант на кожен позицію); б) ви надаєте по декілька варіантів відповідей на деякі позиції, а на інші – взагалі не відповідаєте.

Наприклад, ви написали 6 варіантів відповідей на позицію „Я хочу...” й після цього маєте право не відповідати на 6 позицій (за вашим вибором). Важливо лише те, щоб загальна кількість варіантів відповідей, які вам запропоновані, дорівнювала загальній кількості позицій у списку (51).

Крім цього, є ще низка допоміжних можливостей, наприклад, замість висловлювання „Я хочу” поставити собі запитання „Мені хотілось би”, замість „Моя мрія” – „Мої мрії”, замість „Я прагну” – „Я не прагну”. Можна також підсилювати якості або ж інтенсивність мотивів”.

Бланк методики

1. Я хочу...	18. Я відмовляюся...	35. Моя мрія...
2. Я сподіваюсь...	19. Я співчуваю...	36. Мої застереження...
3. Я вірю...	20. Мене очікує...	37. Мені здається...
4. Я прагну...	21. Мене радує...	38. Мені думається...
5. Я маю намір...	22. Мене тяжіє...	39. Мені хочеться...
6. Я віддаю перевагу...	23. Мене здивує...	40. Мені віриться...
7. Я очікую...	24. Мене збентежує...	41. Раніше...
8. Я надаю допомогу...	25. Мене тривожить...	42. Колись...
9. Я мрію...	26. Мої сподівання...	43. Сьогодні...
10. Я готуюся...	27. Мої бажання...	44. Коли-небудь...
11. Я обираю...	28. Моє ставлення...	45. У майбутньому...
12. Я вважаю...	29. Моя мета...	46. Все більш...
13. Я надаю зусиль...	30. Мої ідеали...	47. Все менш...
14. Я працюю...	31. Мої сподівання...	48. Коли б...
15. Я готовий...	32. Мої очікування...	49. Скоріше за все...
16. Я думаю...	33. Мої дії...	50. Менше за все...
17. Я впевнений...	34. Мої потреби...	51. Мій життєвий принцип...

Опрацювання результатів

При обробці відповіді досліджуваних диференціюються згідно 10 основних категорій, які відображають зміст мотивації:

S – будь-яка активність суб’єкта по відношенню до себе, саморозвиток;

R – будь-яка активність, що спрямована на виконання справи, професійної діяльності, навчання тощо;

C – усе, що включає соціальні контакти;

E – активність у зв’язку з здобуттям інформації, знань, дослідженням;

T – мотивація, яка пов’язана з релігійними та трансцендентальними цінностями;

P – усе, що пов’язане з бажанням оволодіти будь-чим;

L – активність, що пов’язана з відпочинком, дозвіллям;

Ti – усі відповіді, що стосуються тесту;

U – відповіді, які не можливо класифікувати, або відповіді подані не за сутністю питання.

Закодовані таким чином відповіді досліджуваних підсумовуються.

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновок про сферу їх потреб, ціннісних орієнтацій, ідеалів.

Отриманий у ході роботи з цією методикою матеріал дозволяє також виявити тимчасову перспективу потягів досліджуваних. З цією метою використовується спрощений „ключ” щодо оцінки відповідей з погляду локалізації цілей. Для формалізації відповідей використовуються наступні критерії: Ми — „минуле”; Т — „теперішнє”; Ма — „майбутнє”; Ж — „життя”.

Враховуючи те, що дана методика відноситься до класу проєктивних, при опрацюванні результатів використовується в основному якісна інтерпретація даних з введенням відносно умовних кількісних показників:

1. При визначенні **ступеня диференційованості переживань** або використовуються усі позиції, які запропоновані, або ж лише деякі з них.

Коефіцієнт диференційованості (Кдиф.) розраховується як кількість використаних позицій до загального числа можливих відповідей (50 – тому, що 51 є узагальнюючим та в розрахунках не використовується). У майбутнього педагога, який використав увесь діапазон позицій $K_{диф.} = 50 : 50 = 1$. Коли ж на 10 позицій дано по 5 відповідей, а на інші немає відповідей, то $K_{диф.} = 10 : 50 = 0,2$.

2. **Центрованість на своєму „Я” (егоцентрованість)** – орієнтація на власні інтереси та переживання, підраховується як відношення кількості відповідей, у яких використовується „Я” до загальної кількості відповідей. Наприклад, майбутній педагог надав 2 відповіді на позиції 1-19 й ввів „Я” у відповіді 41-50. Індекс центрованості $ІЦ = (2 \times 18 + 9) : 50 = 45 : 50 = 0,90$.

3. **Гнучкість, точність рефлексування, здібність виділяти й усвідомлювати смислові відтінки внутрішніх спонукань** розраховується як кількість неоднакових (як за формулюванням, так і за смислом) відповідей (наприклад, майбутній педагог у різних варіантах написав: „Я хочу добре вчитися”, „Моя мрія – стати першим у навчанні” тощо. В цьому випадку ці відповіді відносяться до конкретного мотиву – мати високі досягнення в навчання, отже, зараховуються як одне спонукання).

4. **Ситуативна або пролонгована орієнтація спонукань.** Враховується кількість відповідей, які пов’язані з епізодичними моментами життя або з постійними обставинами життєдіяльності особистості.

5. Прагматизм або ідеалізм прагнень. У першому випадку враховується кількість відповідей, які спрямовані на досягнення реальних результатів, у другому – абстрактні, незалежні від самої особистості обставини.

6. Активність – пасивність. Перший показник розраховується як кількість відповідей, які містять актуальні дії або фактори, які є такими, що потенційно стимулюють активність. Другий – враховує відповіді, які відображають орієнтацію на запобігання різного роду дій.

7. Реалістичність, потенційна здійсненність мрій.

8. Спрямованість на себе або на інших як рівноцінних суб'єктів життєдіяльності студентів.

9. Позитивізм, оптимістичність оцінок й прогнозів. При підрахуванні цього показника враховується кількість позитивних відповідей студентів. При підрахуванні негативізму – кількість негативних відповідей.

Отже, застосування цієї проєктивної методики дозволяє не лише визначити різнорівневі спонукання, дієвість прагнень майбутніх педагогів щодо набуття відповідних знань, вмінь і навичок щодо здійснення педагогічної діяльності, які визначатимуть успішність їх професійної діяльності і, зокрема, профорієнтаційної роботи, але й сприяє осмисленню спонукань щодо власної активності.

За матеріалами посібника: Психодіагностичне забезпечення профорієнтації в системі педагогічної освіти : [посібник] / Є. В. Єгорова, О. М. Ігнатович, В. В. Кобченко, Н. І. Литвинова, І. Б. Марченко, О. Л. Мерзлякова, В. В. Синявський, Г. П. Татаурова-Осика, А. М. Шевенко ; заред. О. М. Ігнатович. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 228 с. С. 88 – 92.

Додаток А.5

Опитувальник для оцінки мотивації досягнення мети (Т. Елерс)

З метою отримання більш об'єктивної інформації щодо сформованості у майбутніх педагогів мотивації успіху у процесі виконання різного роду проблемних завдань можна застосовувати опитувальник для оцінки мотивації досягнення мети (Т. Елерс). Методика складається з низки тверджень, які розкривають суттєві ознаки поведінки особистості у процесі виконання різного роду завдань, їх прагнень та спонукань при досягненні кінцевих результатів. Водночас використання цієї методики дозволяє визначити те: наскільки в особистості виявляється впевненість у своїх можливостях у втіленні власних задумів у „реальний” продукт; як виражено прагнення активно і тривало працювати з метою здобуття позитивного результату; за допомогою яких засобів досягнення мети стає можливим; які здібності, особистісні якості визначають успішність дій тощо. Тобто з'ясувати те, наскільки в майбутніх педагогів мотиви є дієвими, оскільки вони в значній мірі викликатимуть зацікавленість, емоційну привабливість даної діяльності, підпорядкування усіх дій і помислів особистості щодо практичної її реалізації.

Інструкція: „Прочитайте уважно кожне висловлювання опитувальника та оцініть, наскільки те, що в ньому стверджується, відповідає тому, що ви думаєте, відчуваєте. Якщо ви згодні з твердженням поставте знак „+”, не згодні „-”.

1. Коли є вибір між двома варіантами, його краще зробити швидше, ніж відкласти на невизначений час.
2. Я легко дратуюсь, коли помічаю, що не можу на всі сто відсотків виконати завдання.
3. Коли я працюю, це виглядає так, ніби я все ставлю на карту.
4. Коли виникає проблемна ситуація, я досить часто приймаю рішення одним з останніх.
5. Коли в мене два дні підряд немає справи, я відчуваю занепокоєння.
6. У деякі дні мої успіхи нижче середніх.
7. У ставленні до себе я більш вимогливіший, ніж у ставленні до інших.
8. Я більш толерантна людина, ніж інші.
9. Коли я відмовляюсь від складного завдання, буду засуджувати себе, тому що знаю, що при його виконанні міг би досягти успіху.

10. У процесі роботи в мене виникає потреба у невеликих паузах для відпочинку.
11. Зосередженість — це не основна моя риса.
12. Мої досягнення у праці не завжди однакові.
13. Мене більш приваблює інша робота, ніж та, якою я зайнятий.
14. Покарання стимулює мене сильніше, ніж схвалювання.
15. Я знаю, що мої однолітки вважають мене діловою людиною.
16. Перешкоди роблять мої рішення більш твердими.
17. На мені легко відігратись.
18. Коли я працюю без наснаги, це дуже помітно.
19. При виконанні роботи я не розраховую на допомогу інших.
20. Інколи я відкладаю те, що повинен був зробити сьогодні.
21. Треба покладатися лише на себе.
22. У житті мало речей, більш важливих ніж гроші.
23. Завжди, коли мені необхідно виконати важливе завдання, я ні про що інше не думаю.
24. Я менш впевнена у собі людина, ніж інші.
25. 26. Коли я маю намір працювати, то роблю це краще за інших.
27. Мені легше спілкуватися з однолітками, які можуть вперто працювати.
28. Коли в мене немає справ, я відчуваю, що мені не по собі.
29. Мені доводиться виконувати відповідальну роботу частіше за інших.
30. Коли я приймаю рішення, я прагну це зробити якомога краще.
31. Мої друзі інколи вважають, що мені притаманні лінощі.
32. Мої успіхи в якійсь мірі залежать від моїх колег.
33. Безглуздо протидіяти волі керівника.
34. Інколи не знаєш, яку роботу доведеться виконувати.
35. Коли щось не вдається, то я буваю нестерпним.
36. Я досить часто не звертаю уваги на свої досягнення.
37. Коли я працюю разом з іншими, моя робота дає більше результатів, ніж робота інших.
38. Багато за що я берусь, але не виконую до кінця.
39. Я заздрю людям, які мають не дуже багато роботи.
40. Я не заздрю тим, хто прагне до влади та зайняти відповідний статус.

41. Коли я впевнений, що стою на правильному шляху, щоб довести свою правоту, можу піти на крайні міри.

Опрацювання результатів

За кожну відповідь „так” нараховується 1 бал на такі запитання 2, 3, 4 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 37, 41, а також за кожну відповідь „ні” на такі запитання 6, 13, 18, 20, 24, 31, 36, 38, 39.

Відповіді за пунктами 1, 11, 12, 19, 22, 23, 33, 35 та 40 не враховуються.

При сумі балів менше 10 рівень прояву мотивації щодо успіху має низький рівень прояву, при 11-21 – середній, при 22 та більше балів – високий рівень прояву.

За матеріалами посібника: Психодіагностичне забезпечення профорієнтації в системі педагогічної освіти : [посібник] / Є. В. Єгорова, О. М. Ігнатович, В. В. Кобченко, Н. І. Литвинова, І. Б. Марченко, О. Л. Мерзлякова, В. В. Синявський, Г. П. Татаурова-Осика, А. М. Шевенко ; заред. О. М. Ігнатович. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 228 с. С. 107 – 109.

Додаток Б
Бланк опитування
представників територіальної громади щодо з'ясування превентивного
потенціалу жителів сусідських громад міста з попередження соціального
сирітства

БЛАНК ОПИТУВАННЯ № _____				
Адреса: вул....., буд..... кв.....				
Освіта:				
Вік:				
Питання	Відповіді			Примітки (в разі уточнень, розгорнутої відповіді та відповідей „не визначився”, „точно не знаю”...)
	так	ні	іноді, не завжди, не всіх, не цікавився	
1.	Чи маєте Ви (Ваша родина) складності, проблеми не матеріального характеру, які потребують сторонньої допомоги у їх вирішенні? Якщо „так”, то які саме (спілкування із дітьми, взаєморозуміння між членами сім'ї, насильство, інвалідність, хвороба близьких, інші)?			
2.	Чи знаєте Ви куди (до якої установи, служби, соціального закладу, органу) і до кого саме Ви можете звернутися за підтримкою, допомогою у вирішенні названих проблем? Якщо „так”, то назвіть ці заклади, фахівців.			
3.	Чи знаєте Ви сусідів, які проживають з Вами поруч (на поверсі, у під'їзді будинку, по вулиці)?			
4.	На Вашу думку, чи є у Вашому під'їзді (будинку, по вулиці) родини, які потребують допомоги (соціальної, правової, педагогічної, психологічної, медичної, іншої), підтримки з боку соціальних служб, органів влади?			
5.	Коли Ви бачите (знаєте про) випадки насильства чи скрутних обставин дітей, сімей, чи готові Ви повідомити			

	про це відповідні органи, установи?				
6.	Чи допомагали Ви коли-небудь своїм сусідам? Якщо „так”, то як саме?				
7.	Чи готові Ви допомогти у майбутньому, в разі звернення до Вас?				

Додаток В
Соціальне картування громади
Інструкції щодо заповнення форми оцінки потреб громади (опитування).
Практичні поради*

Про що опитувальник

За допомогою опитувальника громада отримує актуальну (оновлену) загальну інформацію про свій адміністративно-територіальний устрій, населення з розбивкою на вік, стать та вразливі групи, рівень зайнятості/безробіття, інфраструктуру, житлово-комунальне господарство, наявність послуг банківської, поштової, адміністративної, комунікаційної сфери, які освітні заклади є в громаді/населеному пункті, медичні установи, установи культури та дозвілля, спортивні, наявність дільничного поліцейського, соціального працівника, які соціальні послуги надаються, чи є пожежна бригада, який стан вуличного освітлення, якою є економічна інфраструктура, яким є місцеве самоврядування, які працюють громадські та релігійні організації, які основні стратегічні документи громади, який бюджет громади, які координаційні органи існують у громаді.

Як буде використовуватись отримана інформація

Ця інформація дозволить отримати загальне розуміння стану справ у всіх сферах громади чи населеного пункту, в якому проводиться дослідження. Отримані дані цього дослідження, а також із профілю „Доступу до послуг” будуть проаналізовані та відобразяться у загальному Соціальному паспорті (населеного пункту). Соціальний паспорт буде використовуватися для аналізу потреб людей, які проживають у громаді, та для розроблення і втілення програми клієнтоорієнтованого надання соціальних послуг у громаді. Інформація, отримана за допомогою цього опитувальника, буде проаналізована та відобразиться у Соціальному паспорті (населеного пункту). Цей Соціальний паспорт буде слугувати фактичним підтвердженням результатів аналізу і підкріплюватиме всі місцеві програми із закупівлі соціальних послуг. Також на основі цього Соціального паспорта розроблятимуться та подаватимуться рекомендації до місцевих програм/стратегій та бюджетів для того, щоб ці проблеми та потреби вирішувались на місцевому рівні та за рахунок місцевих бюджетів. Соціальний паспорт – це фактичні дані про наявність тих чи інших проблем стосовно доступу до соціальних послуг у громаді. Таким чином, ці проблеми будуть постійно підійматися в громаді, під час засідань відповідних координаційних рад чи під час інших

формальних і не-формальних заходів.

Важливою особливістю Соціального паспорта є те, що дані не є статичними, а тому Соціальний паспорт має постійно оновлюватись, хоча б раз на рік, а за потреби – частіше.

Джерела отримання інформації для цього опитувальника

Веб-сайт громади, управління статистики у місті та області, статистичні видання, органи місцевого самоврядування: міський голова, виконавчі органи (управління, відділи, департаменти), комунальні установи (школи, садочки, лікарні тощо), комунальні підприємства, виконавчий комітет, рада. Можливо, для отримання певної інформації існуватиме необхідність в офіційному зверненні (листі) чи зустрічі з певними представниками. Допускається і те, що всю інформацію отримати буде неможливо і в певних громадах буде відсутня та чи інша інформація. У випадку, якщо інформацію дізнатись не вдалося, потрібно залишити місце пустим та зазначити, до яких джерел зверталися.

Для того, щоб отримані дані не піддавалися сумнівам, вкажіть, будь ласка, під кожним блоком джерело отримання інформації. Якщо це вебсайт – то посилання, якщо це документ – збережіть його в електронній формі, якщо це офіційний лист-відповідь – збережіть його оригінал та електронну копію, якщо це дані від представника(ці) відповідного департаменту чи установи – назву установи та посаду працівника(ці). Також не забувайте вказати дату заповнення профілю та в подальшому дату оновлення.

Ці інструкції можуть бути змінені та оновлені в будь-який час спільними чи індивідуальними зусиллями.

Приклад опитувальника для складання соціального паспорта

1. Загальна інформація

1.1	Назва населеного пункту	
1.2	Тип населеного пункту	Село, селище міського типу, місто
1.3	Назва громади	
1.4	Громада пройшла процес об'єднання?	Так _ Ні _
1.5	Громада зараз перебуває в процесі об'єднання?	Так _ Ні _ Інше
1.6	Дата виборів в ОТГ	День/місяць/рік
1.7	Назва органу місцевого самоврядування	
1.8	Голова громади/мер/інше	

1.9	Контактна інформація ОМС: адреса, вебсайт	
-----	---	--

2. Населення громади

№	Вікова група, повних років	Жінки	Чоловіки	Загалом
2.1	0-5			
2.2	6-14			
2.3	15-18			
2.4	19-35			
2.5	36-59			
2.6	60+			

№	Загальна к-ть працевлаштованих (ж/ч)	Загальна к-ть безробітних (ж/ч)	Економічно неактивні (непрацюючі і не зареєстровані в центрі зайнятості) (ж/ч)
3.1			
	Середня заробітна плата	Для чоловіків	Для жінок
4.1			

5.1	Показники трудової міграції	2017	2018
	Вийшли з населеного пункту		
	Переїхали до населеного пункту		

6. Дані за домогосподарствами

№	Категорія (відповідно до державної статистики)	Кількість
6.1	Кількість домогосподарств:	
	Із них із більше ніж трьома дітьми у віці до 18 років	
6.2	Сім'ї у важких життєвих обставинах	
	Серед них з членами родини з інвалідністю	
6.3	Інші	

7. Вразливі групи

№	Вразливі групи	Жінки	Чоловіки	Загалом
7.1	ВПО			
7.2	Люди з інвалідністю			

7.3	Сім'ї з дітьми з інвалідністю			
7.4	Етнічні меншини			
7.5	Люди, які живуть з ВІЛ			
7.6	Люди похилого віку			
7.7	Самотні матері			
7.8	Самотні батьки			
7.9	Інші			

8. Інфраструктура

№	Категорія	Опис
8.1	Відстань від населеного пункту до адміністративного центру (км)	км
8.2	Види і стан доріг (асфальтні, ґрунтові, стежки тощо), із них: <ul style="list-style-type: none"> • між населеним пунктом і адміністративним центром • між населеним пунктом і прилеглими селами • на території населеного пункту 	Вид: стан: хороший посередній поганий інше, вкажіть:

Транспортне сполучення

№	Категорія	Частота в день	Вартість поїздки до районного центру, грн
8.3	Громадське (автоперевізник)		
8.4	Приватне (оренда)		

Житлово-комунальне господарство

8.5	Чи були в наслідок конфлікту зруйновані адміністративні будівлі, житлові будинки чи інфраструктурні об'єкти?	Так _ Ні _ Детально:
8.6	Яка система опалення використовується в населеному пункті?	
8.7	Чи проведений у населеному пункті газ? Вкажіть, в яких районах відсутній газ.	Так _ Ні _ Детально:
8.8	Що відбувається зі сміттям у вашому населеному пункті? Чи хтось його вивозить?	Так _ Ні _ Детально:
8.9	Які райони населеного пункту не підключені до системи центрального водопостачання?	
8.10	Джерела питної води (система центрального водопостачання, криниці, річка, бутильована вода, інше)	

8.11	Чи працюють у населеному пункті відділення банків?	
8.12	Якщо в населеному пункті відсутні банки, яка відстань до найближчого відділення?	
8.13	Чи працюють у населеному пункті банкомати?	
8.14	Якщо в населеному пункті відсутні банкомати, яка відстань до найближчого банкомату за межами населеного пункту?	
8.15	Чи є в населеному пункті поштове відділення?	
8.16	Якщо в населеному пункті немає поштового відділення, яка відстань до найближчого?	
8.17	Яка відстань до найближчого центру надання адміністративних послуг (ЦНАП)?	
8.18	Чи працює продуктовий ринок?	

9. Комунікація

9.1	Місцева газета і шляхи розповсюдження:	Так _ Ні _ Детально:
9.2	Чи є в населеному пункті Інтернет? В яких районах відсутнє покриття?	
9.3	Чи є інтернет у громадських місцях (бібліотека, громадська адміністрація, школа)? Якщо так, то в яких? Чи безкоштовний доступ до нього?	
9.4	Чи є в громаді ресурсно-інформаційний/копіювальний центр, в якому можна попрацювати на комп'ютері, вийти в Інтернет, скористатися скайпом тощо?	Так _ Ні _ кількість: _
9.5	Які джерела отримання інформації?	ТБ Радіо Газета Інше
9.6	Додаткова інформація / коментарі	

10. Освітні заклади

10.1	Дошкільні заклади (дитсадки)	
10.2	Початкова освіта (4 роки)	
10.3	Базова середня освіта (5 років)	
10.4	Спеціалізована середня освіта (3 роки)	
10.5	Технічні училища	
10.6	Інше (спеціалізовані для дітей з інвалідністю або соціально ізольованих дітей тощо)	

11. Медичні установи

11.1	Долікарняна допомога (ФАП)	
11.2	Первинна медична допомога (амбулаторія або центр)	
11.3	Вторинна (спеціалізована) медична допомога (багатопрофільна лікарня)	
11.4	Гінекологія	
11.5	Стоматологія	
11.6	Педіатрія	
	Інше	

11.7. Чи є в населеному пункті машина швидкої допомоги? Якщо ні, де знаходиться найближча машина?

11.8. Чи є в населеному пункті пологовий будинок? Якщо ні, яка відстань до найближчого пологового будинку?

11.9. Чи є в населеному пункті аптеки?

11.10. Якщо ні, яка відстань до найближчої аптеки?

12. Культура і відпочинок

№	Категорія	Доступність
12.1	Бібліотека	Так _ Ні _ Кількість
12.2	Кінотеатр	Так _ Ні _ Кількість
12.3	Молодіжний клуб	Так _ Ні _ Кількість
12.4	Будинок культури	Так _ Ні _ Кількість
12.5	Клуб для людей похилого віку	Так _ Ні _ Кількість
12.6	Інше (вказіть)	
	Спорткомплекси /майданчики:	
12.7	Громадський парк	Так _ Ні _ Кількість
12.8	Фітнес зал	Так _ Ні _ Кількість
12.9	Футбольне поле	Так _ Ні _ Кількість
12.10	Спортивні зали/комплекси, басейни	Так _ Ні _ Кількість

13. Захист і безпека

№	Категорія	Доступність
13.1	Чи є в населеному пункті підрозділ поліції?	Так _ Ні _ Кількість
13.2	Чи є в населеному пункті дільничний поліцейський? (Вказіть чи працює підрозділ поліції під назвою „ПОЛІНА”	Так _ Ні _ Кількість

	поліція проти домашнього насильства?)	
13.3	Чи надаються послуги постраждалим від домашнього, в тому числі гендерно-зумовленого насильства (мобільні бригади соціально-психологічної допомоги, правова підтримка)?	Так _ Ні _ Кількість
13.4	Чи є соціальний працівник?	Так _ Ні _ Кількість
13.5	Чи є в населеному пункті пожежна бригада?	Так _ Ні _
13.6	Чи розміщені в населеному пункті військові підрозділи?	Так _ Ні _ Кількість
13.7	Чи є в населеному пункті райони з поганим або відсутнім вуличним освітленням?	Так _ Ні _ Кількість

14. Економічна інфраструктура

№	Вид	Кількість закладів	Форма власності	Кількість працюючих	
				Ж	Ч
14.1	Ферма			Ж	Ч
14.2	Підприємство			Ж	Ч
14.3	Заклади торгівлі			Ж	Ч

15. Місцеве самоврядування

№	Категорія	Загалом	Жінки	Чоловіки
15.1	Кількість членів місцевої ради			
15.2	Кількість членів виконавчого комітету • Член • Депутат			

15.3. Старостати

№	Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада	Стать	
			Ж	Ч
			Ж	Ч

15.4. Виконавчі органи (відділи, управління, департаменти) та/або комунальні установи та підприємства?

Назва установи	Загальна кількість працівників	Загальна кількість		На керівних посадах		Люди з інвалідністю	
		Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч

16. Громадські організації

№	Назва	Сфера діяльності

17. Релігійні організації

№	Назва	

18. Бюджет населеного пункту/громади:

№	Вид	2018	2019
18.1	Загальні видатки		
	Видатки на соціальну сферу (медицина, соцзахист)		
	Витрати на реалізацію Програми розвитку		
18.2	Загальні доходи		
	Трансферти з обласного бюджету в місто/ОТГ		
	Субвенції соціального характеру		
	Власні доходи населеного пункту /ОТГ		

19. Основні стратегічні документи (Стратегія, Програма розвитку)

№	Назва	Термін дії

20. Існування формальних і неформальних координаційних органів

Назва	Існує/ не існує	Формальний/ неформальний	Члени
<i>Наприклад:</i> Координаційна рада ветеранів АТО			Громадянське суспільство, виконавчий комітет, жінки та чоловіки з громади

Наприклад: Молодіжна рада			Громадянське суспільство, виконавчий комітет, жінки та чоловіки з громади
------------------------------	--	--	---

СОЦІАЛЬНИЙ ПАСПОРТ ГРОМАДИ І ЯК З НИМ ПРАЦЮВАТИ*

Після проведення дослідження з оцінки потреб громади та отримання результатів необхідно їх узагальнити та оформити так, щоб одразу можна було визначати ресурси і соціальні особливості громади. Для цього громади створюють соціальний паспорт громади.

Соціальний паспорт – це дієвий інструмент публічного управління місцевим розвитком, що дає змогу оцінити потенціал громади, визначити перевагу в розширенні асортименту та покращенні якості надаваних послуг, створити належні умови для докладання праці населення, підвищення рівня життя громадян, спроможності територіальної громади та представницьких органів вирішувати проблеми власними силами.

Щоб визначити соціально-економічний розвиток громади, використовують дві групи показників:

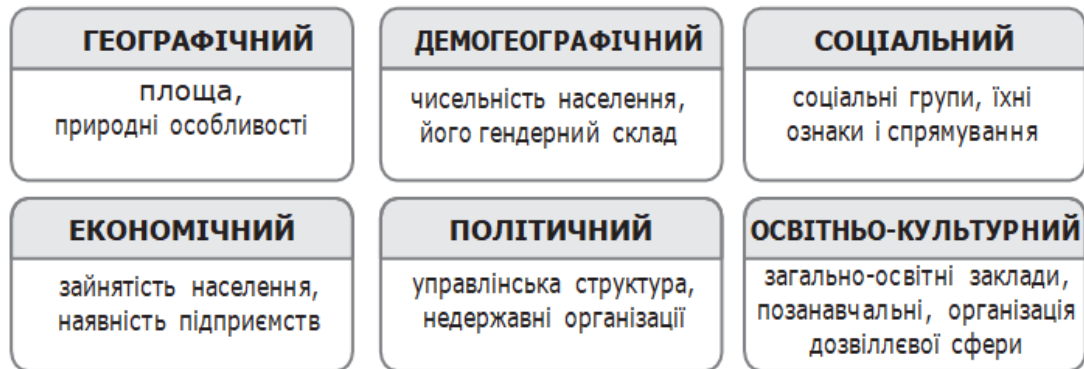
- загальні, за якими можна встановити, відстає, випереджає або перебуває на задовільному рівні процес або предмет аналізу, після чого вживаються заходи щодо посилення впливу;
- нормативні, на основі яких визначається відповідність законодавчо обґрунтованим вимогам.

АЛГОРИТМ РОБОТИ ДЛЯ СКЛАДАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПАСПОРТА

1. Створення робочої групи на рівні громади на підставі розпорядчого документа.
2. Визначення структурного підрозділу/посадової особи, відповідальної за організацію роботи.
3. Залучення в робочу групу представників громадського сектора та надавачів соціальних послуг різних форм власності.
4. Визначення термінів виконання етапів роботи.
5. Збір інформації і даних.
6. Аналіз отриманої інформації.
7. Обговорення результатів проведеного аналізу на засіданні робочої групи.
8. Складання соціального паспорта.

9. Громадське обговорення соціального паспорта громади.
10. Обговорення соціального паспорта на засіданні виконкому ради.
11. Розміщення соціального паспорта на офіційних інформаційних ресурсах громади.
12. Висвітлення роботи над складанням соціального паспорта в місцевих ЗМІ та інтернет-ресурсах.

СКЛАД СОЦІАЛЬНОГО ПАСПОРТА*

Також важливим в оформленні результатів оцінки потреб громади та створенні соціального паспорта є його візуальна складова. Варто використовувати карту громади, в якій будуть зазначені всі населені пункти громади. Карту будь-якої об'єднаної територіальної громади можна знайти на сайті <https://decentralization.gov.ua>

Приклад соціального паспорта громади можна переглянути за посиланнями:

<https://chmyrivska-gromada.gov.ua/socialnij-pasport-gromadi-15-54-08-12-12-2017/>

<https://troicka-gromada.gov.ua/socialnij-pasport-gromadi-18-05-11-30-11-2017/>

Ми розробили оптимальний соціальний паспорт громади, який містить всі необхідні базові конструкти.

Приклад соціального паспорта:

Розділи соціального паспорта	Важливі акценти
Населений пункт	Всі, що входять до складу ОТГ
Площа громади	Відстань від населених пунктів до центру громади
Кількість населення	В кожному населеному пункті в розрізі жінки/чоловіки/діти/пенсіонери
Бюджет громади	Із зазначенням дотацій та реверсів; залучених грантових коштів з інших джерел
Статистика соціальних груп	Діти дошкільного та шкільного віку, молодь, діти з інвалідністю, особи з інвалідністю, особи, яким необхідна паліативна допомога, сім'ї в СЖО, особи, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, люди з залежністю, ВПО, постраждали від насилля та торгівлі людьми, учасники АТО, діти, які проживають в інтернатних закладах, в розрізі населених пунктів, які входять до складу громади
Кількість народжених та кількість померлих за попередні три роки	За кожним роком окремо
Перелік надавачів соціальних послуг	Комунальні установи, громадські організації, приватні центри
Перелік місцевих громадських організацій	Із зазначенням сфери діяльності та контактами
Перелік підприємств та фермерських господарств	Із зазначенням сфери діяльності та контактів
Кількість та перелік закладів торгівлі та харчування, які діють на території громади	Із зазначенням адреси і контактами
Кількість та перелік відділень банків, які діють на території громади	Із зазначенням адреси і контактами
Кількість та види, перелік закладів охорони здоров'я	Із зазначенням адреси і контактами
Кількість та види, перелік закладів освіти (школи, дошкільні заклади)	Із зазначенням адреси і контактами та зазначенням кількості учнів

Кількість та види, перелік закладів культури (будинки культури, клуби, бібліотеки, музеї)	Із зазначенням адреси і контактами
Кількість та перелік закладів фізичної культури та спорту	Із зазначенням адреси і контактами
Кількість та види місць громадського відпочинку	Із зазначенням парків, скверів, дитячих майданчиків
Кількість та перелік відділів зв'язку	Із зазначенням адреси і контактами
Перелік провайдерів соціальних послуг громади (рекомендовано створювати окремий додаток до соціального паспорта)	Державні та комунальні установи, підприємства, недержавні заклади та установи, громадські та релігійні організації тощо із зазначенням соціальних послуг, які ними надаються
Альтернативні форми виховання та піклування	Кількість прийомних сімей; сімей опікунів (піклувальників); патронатних вихователів; дитячих будинків сімейного типу з зазначенням кількості дітей, які в них виховуються
Громадська приймальня	Адреса і контакти

*За матеріалами Посібника із визначення потреб населення ОТГ у соціальних послугах. Практичні рекомендації. К., 2019. 72 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/496/pdf>.

Додаток Г

Анкета для опитування працівників соціальних служб, установ та організацій державної форми власності, що функціонують в територіальній громаді міста [612]

Шановні колеги!

З метою реформування системи надання соціальних послуг щодо здійснення превенції соціального сирітства в діяльності територіальної громади міста просимо дати відповіді на наступні запитання.

Конфіденційність відповідей гарантуємо!

Блок загальних даних:

1. Ваш вік _____
2. Ваша стать:
 - чоловіча жіноча
3. Ваша освіта:
 - неповна середня; середня;
 - професійно-технічна; вища.
4. Спеціальність _____
5. В організації, у якій Ви працюєте, займаєте:
 - керівну посаду;
 - посаду соціального працівника.
6. Стаж роботи у соціальній службі, установі, організації:
 - менше 1 року;
 - від 1 до 5 років;
 - від 6 років і більше.
7. Соціальна служба, установа, організація, в якій Ви працюєте, надає соціальні послуги на:
 - локальному рівні (об'єднаній територіальній громаді);
 - міському рівні;
 - районному рівні;
 - обласному рівні.
8. Чи є співпраця соціальної агенції, працівником якої Ви є, із ОТГ у сфері надання соціальних послуг є ефективною?
 - ефективна;

- частково ефективна;
- скоріше ефективна, ніж не ефективна;
- скоріше не ефективна, ніж ефективна;
- не ефективна.

9. Чи є соціальні послуги, що надає соціальна служба, установа, організація, в якій Ви працюєте, доступними?

- доступні;
- частково доступні;
- скоріше доступні, ніж не доступні;
- скоріше не доступні, ніж доступні;
- не доступні.

10. Що заважає доступності соціальних послуг (можна вибрати декілька відповідей)?

- недостатня поінформованість населення про специфіку соціальних послуг;
- небажання звертатися за допомогою до соціальних працівників;
- небажання відвідувати клієнтами соціальне агентство;
- віддаленість соціальних працівників від місця проживання клієнта і незабезпеченість їх транспортом (погане транспортне сполучення);
- незабезпеченість соціальних агентств кваліфікованими працівниками;
- невмотивованість самих соціальних працівників якісно надавати соціальні послуги;
- неможливість охопити всіх клієнтів на закріпленій за кожним соціальним працівником території (велика кількість клієнтів в розрахунку на одного працівника);
- інше.

11. Чи варто модифікувати та реформувати роботу соціальної служби, установи, організації, в якій Ви працюєте?

- так, потрібно;
- ні, не потрібно;
- не володію інформацією стосовно цього.

12. Чи маєте Ви бажання працювати в соціальних службах, установах та організаціях нового формату, здатних надавати якісні і доступні послуги на рівні ОТГ за місцем проживання клієнта за принципом „єдиного вікна”?

- так;
- ні;
- не знаю.

13. Чи достатньо у Вас знань, вмінь і навиків для такої роботи?

- так, достатньо;
- частково достатньо;
- ні, де достатньо.

14. Чи готові Ви отримати додаткові знання, вміння і навички, стосовно роботи в ОТГ?

- так;
- ні.

Дякуємо за співпрацю!

Додаток Д

Анкета самооцінки майбутніми соціальними працівниками рівня готовності до роботи у ТГ [612]

Шановні колеги!

Оцініть, будь-ласка ступінь сформованості (вияву) у Вас ставлення, знань, умінь, особистісних якостей обравши один з трьох варіантів відповідей.

БЛОК 1

1. Спрямованість на професійну діяльність у ТГ (рівень сформованості):

а) висока (усвідомлення соціальної значущості вирішення соціальних проблем жителів ТГ, власної місії у ТГ, стійка мотивація до здійснення діяльності у ТГ, стійкий професійно-пізнавальний інтерес у професійній підготовці);

б) середній (недостатнє усвідомлення соціальної значущості вирішення соціальних проблем жителів ТГ, власної місії у ТГ, ситуативний інтерес до здійснення відповідної діяльності);

в) низький (неусвідомлення соціальної значущості вирішення соціальних проблем жителів ТГ, власної місії у ТГ, короточасний інтерес, зовнішня мотивація підготовки).

2. Ціннісне ставлення до професійної підготовки до роботи у ТГ:

а) маю позитивно-активне ставлення до підготовки, оскільки вважаю відповідну готовність невід'ємним компонентом професійної компетентності соціального працівника;

б) маю позитивно-пасивне ставлення до відповідної підготовки, котра в цілому є необхідною для власної ефективної життєдіяльності;

в) не вважаю таку підготовку настільки суттєвою для професійної діяльності соціального працівника.

3. Характер виявлення сформованих професійно-необхідних цінностей у фахівця з соціальної роботи у ТГ:

а) маю стійку систему професійно-необхідних цінностей для роботи у ТГ;

б) у цілому маю стійку систему професійно-необхідних цінностей для роботи у ТГ й намагаюся стверджувати їх у життєдіяльності;

в) не вважаю формування системи професійно-необхідних цінностей для роботи у ТГ пріоритетним завданням соціального працівника.

БЛОК 2

4. Чи достатньо Ви володієте теоретичних, методологічних, технологічних і методичних знань (суті, мети, завдань, основних напрямів, моделей, теорій, методів, основних закономірностей; особливостей організації різних видів діяльності у ТГ)?

- а) володію цими знаннями у повному обсязі;
- б) володію цими знаннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими знаннями частково, незначною мірою.

5. Чи достатньо Ви володієте системою професійних і специфічних вмінь, практико-орієнтованих навиків з соціальної роботи у ТГ?

- а) володію цими знаннями у повному обсязі;
- б) володію цими знаннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими знаннями частково, незначною мірою.

6. Чи достатньо Ви володієте знаннями про форми та методи соціальної роботи у ТГ?

- а) володію цими знаннями у повному обсязі;
- б) володію цими знаннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими знаннями частково, незначною мірою

7. Чи достатньо Ви володієте знаннями про особливості соціальної роботи зі стимулювання до розвитку представників різних соціальних груп (різновікових, сім'ї представників „груп ризику”) з урахуванням їх специфіки у ТГ?

- а) володію цими знаннями у повному обсязі;
- б) володію цими знаннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими знаннями частково, незначною мірою.

8. Чи достатньо Ви володієте знаннями про особливості соціальної роботи з проблемними соціальними групами, різними типами сімей та „групами ризику” у ТГ?

- а) володію цими знаннями у повному обсязі;
- б) володію цими знаннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими знаннями частково, незначною мірою

9. Чи достатньо Ви володієте знаннями про форми та методи просвітницької, рекламно-інформаційної, превентивної, корекційно-реабілітаційної діяльності з різними категоріями клієнтів у ТГ?

- а) володію цими знаннями у повному обсязі;

- б) володію цими знаннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими знаннями частково, незначною мірою

10. Чи достатньо Ви володієте вміннями здійснювати просвітницьку, рекламно-інформаційну, превентивну, корекційно-реабілітаційну види діяльності з різними категоріями клієнтів у ТГ?

- а) володію цими знаннями у повному обсязі;
- б) володію цими знаннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими знаннями частково, незначною мірою

11. Чи достатньо володієте вміннями налагоджувати взаємодію, партнерські відносини, спільну діяльність різних соціальних суб'єктів (встановлювати професійні взаємини з різними соціальними суб'єктами, налагоджувати соціальне партнерство для спільної діяльності, співпрацю представників різних соціальних груп для вирішення соціальних потреб, задоволення потреб та інтересів, взаємодопомоги, спільного вирішення важливих суспільних завдань (проблем)?

- а) володію цими вміннями у повному обсязі;
- б) володію цими вміннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими вміннями частково, незначною мірою.

12. Чи володієте вміннями проектувати систему соціальної роботи у ТГ?

- а) володію цими вміннями у повному обсязі;
- б) володію цими вміннями частково, більшою мірою;
- в) володію цими вміннями частково, незначною мірою.

13. Чи здатні Ви до професійної творчості під час роботи у ТГ?

- а) здатний повною мірою;
- б) здатний частково, більшою мірою;
- в) здатний частково, незначною мірою.

14. Чи виявляєте Ви активність у процесі підготовки у ЗВО до роботи у ТГ?

- а) виявляю повною мірою;
- б) виявляю частково, більшою мірою;
- в) виявляю частково, незначною мірою.

БЛОК 3

15. Чи усвідомлюєте особисту і соціальну відповідальність за результати власної професійної діяльності?

- а) усвідомлюю повною мірою;

б) усвідомлюю частково, більшою мірою;

в) усвідомлюю частково, незначною мірою (зазвичай я звертаю мало уваги на результативність своєї діяльності)

16. Оцініть, будь ласка, ступінь вияву (сформованості) значущих особистісно-професійних якостей: гуманістична спрямованість, відповідальність, креативність, ініціативність, комунікативність, сформованість стійкої особистісно-соціальної та фасилітувальної професійної позиції, розвиненості стратегічного мислення, здатність до професійного самовдосконалення на основі рефлексивно-оцінної діяльності

а) виявляються повною мірою;

б) сформовані частково, більшою мірою;

в) сформовані частково, незначною мірою

17. Як ви оцінюєте рівень своєї професійної готовності до соціальної роботи у ТГ?

а) високий;

б) середній;

в) низький.

Дякуємо за увагу!

Додаток Е

Програма тренінгу

„Робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування на рівні сім’ї, навчального закладу та громади в процесі реінтеграції” [240; 241]

Мета: сформувати у представників ОТГ чітке бачення сутності та змісту процесу реінтеграції дітей до альтернативних сімейних форм догляду, та розуміння основних функцій і повноважень ОТГ щодо соціального захисту і забезпечення прав дитини.

Завдання:

1. Ознайомити учасників тренінгу з технологією реінтеграції дітей до альтернативних форм догляду, розкрити моделі послуг підтримки сім’ї, розвитку сімейних форм виховання.

2. Сформувати розуміння основних функцій і повноважень „громади дружньої до дитини” та відповідальності ОТГ з питань соціального захисту, організації та надання соціальних послуг сім’ям та дітям у громаді.

3. Розробка та відпрацювання механізми реінтеграції дитини до альтернативної форми виховання.

Час	Зміст програми
1-й день	Тема: Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: сутність, специфіка, види, рівні, принципи та технологія
10.00 – 10.45	Вступна сесія
	Відкриття тренінгу, вітальні слова організаторів
	Представлення мети і завдань тренінгу
	Знайомство учасників: Вправа Вправа на знайомство „Сімейний фотоальбом” <i>Мета:</i> познайомити учасників, сприяти згуртованості групи; створення комфортної, доброзичливої атмосфери під час подальшої роботи. <i>Час:</i> 35 хв. <i>Ресурси:</i> бланки формату А-4 за кількістю учасників, по два однакових стікера різних найменувань за кількістю пар у групі.
	Вправа „Валіза”. Обговорення очікувань учасників Прийняття правил роботи

	<p>Мотивуюча вправа „Чарівна паличка” <i>Мета:</i> підвищити емоційний настрій учасників. <i>Час:</i> 10 хв. <i>Ресурси:</i> „чарівна паличка”.</p>
10.45 – 13.10	<p>1 сесія. Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: сутність, специфіка, рівні</p>
	<p>Вправа „Асоціативний ланцюжок”. <i>Мета:</i> знайти асоціативні образи щодо базових понять тренінгу „дитина”, „батьки”, „реінтеграція”, „сім’я” та визначити зміст цих понять. <i>Час:</i> 25 хв. <i>Ресурси:</i> аркуш ватману, поділений на 4 колонки, з назвами „дитина”, „батьки”, „сім’я”, „реінтеграція”; конверт з картками 4 видів: „дитина”, „батьки”, „сім’я”, „реінтеграція” (загальна кількість карток відповідає кількості учасників); слайд з визначенням понять.</p>
	<p>Міні-презентація інформаційне повідомлення „Рівні реінтеграційного процесу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”: I. Чуттєво-емоційний; II. Емоційно-соціальний; III. Соціально-інституційний рівень. <i>Час:</i> 10 хв.</p>
	<p>2 сесія. Форми альтернативного догляду дітей та принципи реінтеграції</p> <p>Вправа. Сімейні форми альтернативного догляду дітей <i>Мета:</i> розкрити сутність поняття „альтернативний догляд” та визначити його форми. <i>Час:</i> 40 хв. Робота в міні-групах по визначенню форм альтернативного догляду дітей. Презентація напрацювань міні-груп.</p>
12.00 – 12.10	<p>Перерва</p>
12.10 – 12.40	<p>Вправа „Образ щасливої дитини” <i>Мета:</i> створити образ щасливої дитини. <i>Час:</i> 30 хв. Робота в міні-групах <i>Ресурси:</i> конверт із картками 4 видів, на яких написані рядки з відомих дитячих віршів (загальна кількість карток відповідає кількості учасників); 4 аркуші ватману, тонований папір, маркери, клей, ножиці.</p>

12.40	–	Групова робота „Класифікація вікових періодів”
13.10		<i>Мета:</i> визначити основні особливості розвитку дитини на різних вікових етапах та вікові особливості реакції дітей на травматичні події <i>Час:</i> 30 хв Робота в міні-групах <i>Ресурси:</i> ватман по кількості міні груп, маркери
13.10	–	Перерва на обід
14.00		
14.00	–	Тема: Активізація громади в процесі реінтеграції дітей
15.30		1 сесія. Громада: критерії успішності та фактори вразливості
		Мозковий штурм: „Асоціація” Що таке громада? <i>Час:</i> 5 хв. <i>Ресурси:</i> ватман, маркер
		Вправа „Громада дружня до людини: критерії успішності” Вправа „Громада, дружня до людини” <i>Час:</i> 10 хв. <i>Ресурси:</i> іграшка або м'ячик
		Міні-презентація. Характеристики громади, дружньої до людини (Скот Пек) <i>Час:</i> 15 хв.
		Вправа „Громада: роз'єднувачі об'єднувачі, які можуть впливати на соціальне благополуччя сім'ї” <i>Час:</i> 60 хв. <i>Ресурси:</i> ватман, маркери. Робота в міні-групах, презентація напрацювань. Обговорення факторів вразливості та ресурсів громади.
15.30	–	Перерва
15.40		
		Вправа „Веселий масаж”. <i>Мета:</i> провести емоційну та м'язову релаксацію учасників. <i>Час:</i> 5 хв.
		Вправа „Активізація громади у сфері надання соціальних послуг дітям та сім'ям”. <i>Час:</i> 60 хв. Робота в міні-групах. Аналіз прикладів. Обговорення. Ресурси: ватман, маркери
		Підведення підсумків дня. Обговорення. Вправа „SMS”

	<p><i>Час:</i> 15 хв. <i>Ресурси:</i> стікери, ручка.</p>
2-й день	Тема: Травма. Види. Наслідки
10.00 – 11.30	1 сесія.
	<p>Ранкове привітання. <i>Мета:</i> ознайомлення учасників тренінгу із завданнями та регламентом роботи дня. Ранкова рефлексія. <i>Час:</i> 10 хв.</p>
	<p>Лекція Види дитячих травм: <i>Час:</i> 40 хв. <i>Ресурси:</i> слайди презентації.</p>
	<p>Вправа „Навчи дитину рахувати”. <i>Мета:</i> формування теоретичного уявлення про психологічні аспекти переживання травми; практичне освоєння навичок надання допомоги та опрацювання травматичних переживань у дітей, що зіткнулися з травматичними подіями. <i>Час:</i> 40 хв.</p>
11.30 – 11.40	Перерва
11.40 – 13.10	2 сесія.
	<p>Вправа „Втрата гаманця” <i>Мета:</i> визнати реальність втрати; пережити біль втрати; відрегулювати відносини з оточенням, в якому більше немає померлого; інтегрувати минуле і йти вперед, щоб жити в сьогоденному і завтрашньому дні. <i>Час:</i> 30 хв.</p>
	<p>Вправа „На самоті”. <i>Мета:</i> практичне освоєння навичок надання допомоги та опрацювання травматичних переживань у людей, що зіткнулися з травматичними подіями. <i>Час:</i> 30 хв. <i>Ресурси:</i> аркуш А4, ручка</p>
	<p>Робота в міні-групах „Ключові фактори, що впливають на тяжкість психологічної травми” <i>Мета:</i> отримати сучасне уявлення про травму і травматичні переживання; вивчити специфіку їх протікання і можливі негативні</p>

	наслідки для дитини. <i>Час:</i> 30 хв. <i>Ресурси:</i> ватман, маркери.
13.10 – 14.00	Перерва на обід
	Міні-лекція „Типологія прив’язаності. Вплив типу прив’язаності на стосунки з людьми” <i>Час:</i> 30 хв.
	Вправа в групах „Наслідки безпечної прив’язаності та розладі прив’язаності на розвиток дитини”. <i>Мета:</i> отримати знання про те, яким чином у дитини може виникнути емоційний конфлікт під час влаштування до альтернативної сім’ї, що пов’язаний з проблемами вірності до батьків та сприйняття, наче її кинули, від неї відмовились, повторні переживання колишніх розлучень, двояке ставлення до прихильності та постійності. <i>Час:</i> 60 хв. <i>Ресурси:</i> маркери, ватман.
15.30 – 15.40	Перерва
15.40 – 17.00	3 сесія.
	Фільм „Я сюди ніколи не повернуся” <i>Мета:</i> отримати сучасне уявлення про травму і травматичні переживання; вивчити специфіку їх протікання і можливі негативні наслідки для дитини. <i>Час:</i> 20 хв.
	Робота в міні-групах „Наслідки травм у дитини” <i>Час:</i> 45 хв.
	Підведення підсумків дня. <i>Час:</i> 15 хв. Вправа на завершення „Коло компліментів” <i>Мета:</i> провести емоційну релаксацію учасників.
3-й день	Соціальна робота в громаді: ведення випадку дитини та її сім’ї
10.00 – 10.10	Привітання. Самопочуття.
10.10 – 10.15	Акумуляція матеріалу перших двох днів. <i>Час:</i> 5 хв. <i>Ресурси:</i> стікери, ручки.

10.15 12.00	–	<p>Сесія 1. Технологія роботи з дітьми, та громадами в процесі реінтеграції дітей</p> <p>Вправа „Дитина. Контакти. Ресурси громади”.</p> <p><i>Мета:</i> Оцінка потреб дитини, її сім’ї та ресурсів середовища.</p> <p><i>Час:</i> 105 хв.</p> <p>Презентації напрацювань</p> <p><i>Ресурси:</i> ватман, маркери, стікери, клей, папір А4</p>
12.00 12.10	–	Перерва
12.10 14.30	–	<p>Сесія 2. Планування. Моніторинг. Оцінка у процесі надання послуг</p> <p>Рольова гра „Ідеальні очікування”.</p> <p><i>Мета:</i> Ознайомити із закономірностями адаптації дитини та батьків до нової соціальної ситуації.</p> <p><i>Час:</i> 20 хв.</p> <p>Робота в міні групах. Розробка плану реінтеграції, надання соціальних послуг. Презентації.</p> <p><i>Час:</i> 40 хв.</p> <p><i>Ресурси:</i> ватман, маркери.</p>
13.10 14.00	–	Перерва на обід
14.00 14.30	–	<p>Міні-лекція: Післяреінтеграційний супровід сім’ї з дитиною</p> <p><i>Час:</i> 10 хв.</p> <p><i>Ресурси:</i> презентація.</p> <p>Повідомлення: Моніторинг та перегляд впливу наданих соціальних послуг. Закриття випадку.</p> <p><i>Час:</i> 20 хв.</p> <p><i>Ресурси:</i> презентація.</p>
14.30 17.00	–	<p>Сесія 3. Форми та методи роботи з сім’єю у процесі реінтеграції</p>
		<p>Діагностичний інструментарій. Методика „Квіти і каміння, „Лінія життя”</p> <p>Практикум.</p> <p><i>Час:</i> 60 хв.</p> <p>Робота в міні-групах</p>
		<p>Руховка „Вулиця поцілунків”</p> <p><i>Час:</i> 5 хв.</p>
		<p>Методика „Книга життя”. Практикум</p> <p><i>Час:</i> 60 хв.</p> <p>Робота в міні-групах</p>

	<p>Підведення підсумків <i>Час: 20 хв.</i> Вправа „Усмішка по колу”. Зворотній зв’язок. Анкети.</p>
--	---

День 1

Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: сутність, специфіка, види, рівні, принципи та технологія

Вступна сесія

Відкриття тренінгу, вітальні слова організаторів. Представлення мети і завдань тренінгу

Мета: сформувати у представників ОТГ чітке бачення сутності та змісту процесу реінтеграції дітей до альтернативних сімейних форм догляду, та розуміння основних функцій і повноважень ОТГ щодо соціального захисту і забезпечення прав дитини.

Завдання:

1. Ознайомити учасників тренінгу з технологією реінтеграції дітей до альтернативних форм догляду, розкрити моделі послуг підтримки сім’ї, розвитку сімейних форм виховання.

2. Сформувати розуміння основних функцій і повноважень „громади дружньої до дитини” та відповідальності ОТГ з питань соціального захисту, організації та надання соціальних послуг сім’ям та дітям у громаді.

3. Розробка та відпрацювання механізми реінтеграції дитини до альтернативної форми виховання.

Знайомство учасників:

Вправа Вправа на знайомство „Сімейний фотоальбом”

Мета: познайомити учасників, сприяти згуртованості групи; створення комфортної, доброзичливої атмосфери під час подальшої роботи.

Час: 35 хв.

Ресурси: бланки формату А-4 за кількістю учасників, по два однакових стікера різних найменувань за кількістю пар у групі

Хід виконання:

Учасники об’єднуються у пари. Кожному учасникові пропонується дізнатись у свого партнера про його:

1) прізвище та ім’я;

2) місце роботи та посаду;

3) випадок з дитинства, який найбільше йому запам'ятовується.

Після цього слід „сфотографувати” свого партнера (намалювати його портрет).

По закінченні кожен учасник, розповідає, що він дізнався про свого партнера.

Обговорення очікувань учасників.

Вправа „Валіза”.

Мета: формування власної мети діяльності, мотивація та усвідомлення відповідальності за досягнення певних результатів.

Обладнання: ватман із валізи, заготовки стікерів, на яких вони напишуть свої очікування; ручки

Час: 5 хв.

Хід вправи:

Тренер: „Всі люди на щось сподіваються в цьому житті: одні бачать тільки погане, а інші мають позитивні сподівання. А на що сподіваєтесь Ви на сьогоднішньому тренінгу? Пропоную на ваших стікерах продовжити речення „Від цього тренінгу я очікую...”, озвучити нам їх і прикріпити на плакаті з валізою”.

„Сподіваюсь, що всі наші очікування сьогодні здійсняться і ми отримаємо задоволення від спільного проведення часу”

Мозковий штурм „Правила роботи в групі”

Мета: навчити учасників розробляти та сприймати правила поведінки й роботи в групі, формувати відповідальне ставлення до власної поведінки.

Хід вправи

Правила необхідні для створення такої атмосфери, де б кожний учасник:

- міг відверто висловлюватись і виражати свої почуття й погляди;
- не боявся стати об'єктом глузувань та критики;
- отримувати інформацію сам і не заважав отримувати її іншим учасникам.

Учасникам семінару з тренінгу пропонується виробити правила роботи. На плакаті із написом посередині „Правила роботи” один з учасників маркером записує всі запропоновані ідеї.

Орієнтовні правила

1. Піднятої руки та вільної ноги
2. Активність
3. Взаємоповага
4. „Принцип – Я”

5. Критикуючи – Пропонуй

6. Позитив

7. Мобільні на вібро

8. „Без погон”

9. Двомовність

10. Регламент

Мотивуюча вправа „Чарівна паличка”

Мета: підвищити емоційний настрій учасників, зняти емоційне напруження, позитивне налаштування на заняття, подолання труднощів висловлюватись „перед публікою”.

Час: 10 хв.

Ресурси: „чарівна паличка”.

Хід вправи:

У тренера в руках „чарівна паличка”, яку він зі словами привітання і побажань на сьогодні передає будь-кому з учасників тренінгу. Той, у кого „чарівна паличка”, теж передає її із словами привітання і побажання наступному учаснику. І так продовжується доти, доки всі учасники не привітаються між собою.

1 сесія. Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: сутність, специфіка, рівні

Вправа „Асоціативний ланцюжок”.

Мета: знайти асоціативні образи щодо базових понять тренінгу „дитина”, „батьки”, „реінтеграція”, „сім’я” та визначити зміст цих понять.

Час: 25 хв.

Ресурси: аркуш ватману, поділений на 4 колонки, з назвами „дитина”, „батьки”, „сім’я”, „реінтеграція”; конверт з картками 4 видів: „дитина”, „батьки”, „сім’я”, „реінтеграція” (загальна кількість карток відповідає кількості учасників); слайд з визначенням понять.

1-й етап (10 хв.)

Учасникам пропонують знайти по одному слову-асоціації, пов’язаному з поняттям „дитина”, „батьки”, „сім’я”, „реінтеграція”, і записати у своєму робочому зошиті. Далі вони по черзі озвучують свої асоціації до цих понять, а ведучий записує їх у відповідну колонку на ватмані (можна використовувати інтерактивну дошку), створюючи своєрідні асоціативні ланцюжки.

2-й етап (15 хв.)

Ведучий пропонує учасникам узяти наосліп з конверта по одній картці та об'єднатися в групи згідно з написаними на них.

Кожна група протягом 7 хвилин працює над визначенням поняття, зазначеного на картці, спираючись на відповідні асоціативні ланцюжки. Потім групи презентують свої визначення у великому колі.

Питання для обговорення

1. Для чого було необхідно визначити зміст понять „дитина”, „батьки”, „сім'я”, „реінтеграція”?
2. Чи допомогли у визначенні понять асоціативні ланцюжки?
3. Наприкінці вправи ведучий за допомогою електронних слайдів (чи заздалегідь заготовлених плакатів) наводить приклад визначення цих понять із словників, енциклопедій та інших видань.

***Дитина** – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.*

***Батьки** – особи (рідні чи прийомні стосовно дитини), які забезпечують її розвиток, навчання та виховання.*

***Сім'я** – динамічна мала група людей, котрі проживають разом і зв'язані родинними відносинами (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення, опіка), спільністю формування і задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю.*

***Реінтеграція** – (від лат., що означає відновлення, набуття цілісності) – це процес повернення людини в суспільство у ролі активного і незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення відповідного рівня емоційного стану тощо.*

***Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування**, – процес повернення чи входження їх до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності”.*

Міні-презентація інформаційне повідомлення „Рівні реінтеграційного процесу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Час: 10 хв.

Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – процес повернення чи входження їх до тієї чи іншої соціальної системи шляхом

відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності.

Представники методики з мережевої роботи вважають, що в процесі реінтеграції дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування потрібно враховувати три рівні соціальної взаємодії, характерної саме для цієї категорії дітей:

I. Чуттєво-емоційний характеризується відновленням, розвитком або встановленням прив'язаностей (емоційно теплих, близьких, люблячих, стійких та тривалих стосунків між людьми) дитини з батьком, матір'ю, близькими родичами.

II. Емоційно-соціальний передбачає процес формування та розвитку прив'язаностей, проте помітно вирізняється соціальний компонент взаємодій між дитиною і прийомними батьками (опікунами, батьками-вихователями), дитиною і соціальним працівником. За дитиною зберігається її статус, право на пільги, соціальні виплати та державну допомогу тощо.

III. Соціально-інституційний рівень соціальної взаємодії набуває найвищого і найважливішого виду та змісту – активної соціалізації (засвоєння і перетворення індивідом соціальних норм і культурних цінностей шляхом активного входження в соціальні інституції суспільства).

Специфічні умови утримання та проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах спричиняють у них:

- брак значущих і неперервних стосунків, прив'язаності та любові, втрату рідних батьків і кровних родичів;
- потребу в збереженні генетичної, культурної історії;
- порушення навколишнього середовища, в якій виросла дитина: будинок, іграшки, речі, домашні тварини, соціум (друзі, вчителі і т.д.);
- недостатній вияв позитивних соціально-рольових орієнтирів; почуття соціальної відчуженості, нехтування соціумом;
- можливість розлучення з сиблінгами;
- втрату місця на родовідному дереві;
- емоційну вразливість і потребу постійної опіки з боку дорослих;
- підвищену агресивність, нівелювання виявів здорової особистості;
- відставання у когнітивному та соціального розвитку особистості дитини; брак стимулу до активної пізнавальної діяльності; „комплекс неповноцінності”;

- неприйняття соціального оточення поза інтернатом, неуспішну соціалізацію у майбутньому.

Для досягнення благополуччя дитині необхідні:

- сім'я, відчуття любові, емоційного тепла від батьків чи осіб, які їх замінюють; постійність такої турботи;

- позитивне спілкування, стабільні довірливі стосунки з родичами, однолітками та іншими значущими особами;

- повноцінне харчування, відпочинок, оптимальні фізичні навантаження та медичний супровід;

- сформовані духовно-моральні цінності, розвинені соціальні навички, вміння адаптуватися до зміни обставин та суспільних реалій;

- розвинена здатність усвідомлювати себе як особистість та презентувати себе іншим, самостійно вчитися та самореалізовуватися у різноманітних сферах;

- можливість висловлювати свою думку та приймати рішення.

У такому контексті процес реінтеграції певною мірою уподібнюється процесу соціалізації особистості, що передбачає активне входження індивіда в усі соціальні інституції.

2 сесія. Форми альтернативного догляду дітей та принципи реінтеграції

Вправа. Сімейні форми альтернативного догляду дітей

Мета: розкрити сутність поняття „альтернативний догляд” та визначити його форми.

Час: 40 хв.

Робота в міні-групах по визначенню форм альтернативного догляду дітей.

Презентація напрацювань міні-груп.

Вправа „Образ щасливої дитини”

Час: 30 хв.

Тренер об'єднує учасників у чотири групи прийомом „Казкові герої” (імена героям дають учасники) та пропонує їм, використовуючи аркуші ватману, газети, журнали, нитки, тканину, ножиці, кольоровий папір, клей, фломастери, створити колаж „Образ щасливої дитини” і підготувати коментар результату роботи для презентації. Після групових презентацій тренер звертає увагу на те, що однією зі складових щастя дитини в сім'ї є наявність батьків. Він підводить до думки, що батьки щасливі тоді, коли щаслива дитина.

Групова робота „Класифікація вікових періодів”

Мета: визначити основні особливості розвитку дитини на різних вікових етапах та вікові особливості реакції дітей на травматичні події

Час: 30 хв.

Робота в міні-групах

Ресурси: ватман по кількості міні груп, маркери

Інструкція: об'єднатися в 4-и мікрогрупи, визначити психологічні особливості даного віку (норма розвитку) та реакції на стрес дитини цього віку.

1-ша мікрогрупа – діти від 0 до 3-х років;

2-га мікрогрупа – діти від 3-х років до 6 років;

3-я мікрогрупа – діти від 6-ти до 12 років;

4-та мікрогрупа – підлітки.

Перерва на обід

Тема: Активізація громади в процесі реінтеграції дітей

1 сесія. Громада: критерії успішності та фактори вразливості

Мозковий штурм: „Асоціація” Що таке громада?

Час: 5 хв.

Ресурси: ватман, маркер

Вправа проводиться в кілька етапів.

1-й етап: „мозковий штурм” (5 хв.). Учасникам пропонується назвати свої асоціації до слова „громада”. Усі відповіді учасників записуються на фліпчарті або на дошці.

2-й етап (10 хв.). **Вправа „Громада дружня до людини: критерії успішності”** Тренер об'єднує учасників у чотири групи за першими чотирма словами з переліку асоціацій. Кожній підгрупі пропонується сформулювати своє визначення поняття „громада” та намалювати малюнок або схему, які ілюстрували б це визначення та критерії успішності (за бажанням).

Громада (лат. *politia* політія – община) – форма соціальної (колективної) організації людей, місцева спільнота, місцева організація та частина суспільства; характерна майже для всіх народів. Іноді – гурт дружніх людей.

Територіальна громада в Україні – „жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання

жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр”. Основними її ознаками є спільна територія існування, наявність спільних інтересів місцевого значення, соціальна взаємодія членів громади в процесі забезпечення цих інтересів, психологічна самоідентифікація кожного члена з громадою, спільна комунальна власність, сплачування комунальних податків.

Міні-презентація. Характеристики громади, дружньої до людини (Скотт Пек)

Час: 15 хв.

У статті 5 Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні” подано визначення цього поняття: „територіальна громада – жителі, об’єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об’єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр”. Територіальна громада – жителі, які мають спільні інтереси, обумовлені постійним проживанням у межах відповідної самоврядної адміністративно-територіальної одиниці, власні органи місцевого самоврядування, місцевий бюджет та комунальну власність. Громада, аби бути такою, а не просто нею називатися, повинна мати кілька основних ознак:

- спільна ситуація (спільні ознаки, що об’єднують людей між собою (місце проживання, етнос, релігія тощо));

- мережа стосунків і взаємодії в громаді;

- колективна дія (люди усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії);

- сформована ідентичність (людина в громаді відчуває свою належність до єдиного цілого, емоційно пов’язана з цим утворенням, лояльна стосовно неї).

Відповідно до орієнтирів децентралізації, територіальна громада в Україні передбачатиме об’єднання від 5 до 30 тис. осіб.

Отже, поняття „громада” стосується конкретних людей, певної території, а також досвіду соціальних відносин і прагнень, які визначають її функціональну спроможність, „справжність”. Якими є ознаки громади? Характеристики справжньої громади визначив Скотт Пек на підставі свого багаторічного досвіду допомоги та зцілення громад, які вже були на межі розпаду. Він стверджує, що група людей справді живе в умовах спільної єдності або громади, коли наявні вісім перелічених нижче характеристик

1. *Причетність, відданість і консенсус* (члени громади приймають один одного, не зважаючи на расу, національність, стать, вік або вірування. Вони

ухвалюють рішення та узгоджують розбіжності в думках і позиціях на основі консенсусу).

2. *Реалізм* (справжня громада) – це громада реалістична, адже вона постійно оцінює умови свого життя й не перестає докладати зусиль, аби їх покращити. При цьому громада укладатиме більш реалістичні плани, якщо братимуться до уваги міркування кожного з її членів).

3. *Споглядання* (члени громади вивчають себе; вони формують індивідуальну і колективну свідомість, активно залучаючись у життєдіяльність оточення).

4. *Безпечне місце*, в якому люди можуть бути самими собою (у справжній громаді люди почуваються цілком безпечно й мають усі можливості зростати та розвиватись як особистості, любити і підтримувати одне одного. Ніхто не намагається змінити іншого; кожна особа дбає про власний розвиток).

5. *Лабораторія взаємоповаги і гідності* (члени громади виявляють миротворчість і гідність; вони відчують і виражають співчуття та повагу один до одного як до побратимів).

6. *Середовище мудрої взаємодії* (члени громади вирішують конфлікти з мудрістю і витонченістю; вони слухають і розуміють, поважають пропозиції один одного. У такій громаді відмінності в поглядах людей не нехтуються, не приховуються, не відкидаються і не змінюються – навпаки, їх вітають. Щоб навчитися це робити, потрібен час і щире бажання).

7. *Громада лідерів* (лідерство у справжній громаді переходить від однієї особи до іншої. Ніхто не буває керівником раз і назавжди. Кожен іноді бере на себе обов'язки лідера і претендує на повагу та визнання за свій внесок у спільну справу).

8. *Істинний дух* (істинним духом справжньої громади є дух миру, любові, мудрості і сили, вірності своїм людям і відданості своїй роботі. У такій громаді люди „горнутья” один до одного, навіть коли їм буває дуже нелегко. Якщо виникають перешкоди на шляху до реалізації спільних задумів, члени громади наполегливо шукають спільного виходу з труднощів і підтримують одне одного). Стрижневою ознакою справжньої громади є активна участь її членів у функціонуванні та розвитку спільноти.

Що таке громада, дружня до дитини? Тільки справжня, спроможна громада може повною мірою забезпечити сприятливі умови для утвердження сімейних цінностей, розвитку потенціалу сімей, задоволення потреб дітей. Громада, дружня до дитини, – це громада, в якій:

- у центрі уваги перебуває дитина, а її благополуччя і безпека визнаються незаперечним пріоритетом;

- упроваджується сімейно орієнтований підхід до надання соціальних послуг, встановлюються сталі дружні взаємини між людьми з метою вдосконалення самих себе та своєї спільноти (світу, в якому вони живуть);

- система прийняття рішень ґрунтується на забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Громада, дружня до дитини, – це система добросовісного місцевого управління, орієнтована на реалізацію в повному обсязі положень Конвенції ООН про права дитини. Створення такої громади покликане гарантувати права дитини на: безпеку; участь у житті суспільства й ухваленні рішень стосовно свого села, міста, громади; отримання оптимальних послуг з освіти, культури, охорони здоров'я; нормальні санітарні умови життя та доступ до чистої води; захист від жорстокого поводження; проживання на озелененій і чистій від забруднення території тощо. Відтак, забезпечується комплексний підхід до оцінки та покращення ситуації в громаді, становища дітей, реалізації їх прав, що і є стрижнем ідеї створення території, сприятливої для дитини. У громаді, дружній до дитини, створюється дружнє до дитини середовище через надання послуг усій сім'ї. За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку свого батьківського потенціалу, через виявлення та об'єднання позитивних ресурсів сім'ї, громади загалом. Батьківство у такій громаді завжди в радість. Органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю ставляться до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей, надання допомоги на ранніх етапах вразливості.

Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї і через мінімізацію інституційних послуг. На сучасному етапі необхідність розвитку громад, дружніх до дитини, зумовлюється міжнародними орієнтирами і стандартами, зокрема положеннями постанови Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010). Окрім цього, міжнародний досвід презентує доцільність й успішність функціонування ряду інституцій (пологових стаціонарів, клінік, шкіл) і територій, дружніх до дитини. Наприклад, рух територій (міст, інших населених пунктів), дружніх до дитини, уже другий десяток років заохочується і підтримується Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ).

Аналізуючи світовий досвід функціонування територій, дружніх до дитини, необхідно зазначити, що їх створення – це усвідомлений і дуже важливий крок, який відображає спільне рішення громади і політичну волю її керівників. Боротись за таке звання можуть громади, які вже досягли певного рівня добробуту для дітей та сімей. Не можна допускати популістських рішень, оголошувати себе громадою, дружньою до дитини, якщо у батьків немає роботи; якщо відсутні послуги з підтримки сім'ї, а діти продовжують виховуватись в інтернаті, думка дітей та молоді не враховується у прийнятті рішень тощо. Визначальним у цьому русі є ставлення органів місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до забезпечення потреб дітей та благополуччя сімей з дітьми; ефективне використання місцевих ресурсів та потенціалу громади; результативний менеджмент та управління для:

- створення належної кількості робочих місць та забезпечення зайнятості населення, сімей з дітьми;

- розвитку соціальної інфраструктури (школи, дитячі садки, позашкільні установи, заклади культури, спорту, магазини, дитячі майданчики, заклади соціального захисту тощо);

- прийняття бюджету, соціально орієнтованого на потреби дітей та сімей;

- створення служб, які надають послуги дітям та сім'ям, відповідно до потреб громади;

- кадрового забезпечення всіх служб, установ і закладів згідно з вимогами законодавства та потребами громади;

- створення механізмів активізації участі соціально орієнтованого бізнесу, сімей з дітьми, дітей та молоді у вирішенні проблем громади;

- якісного моніторингу діяльності служб, установ і закладів, що надають послуги дітям та сім'ям.

Завдання фахівця із соціальної роботи – поширювати інформацію про міжнародний рух міст, дружніх до дитини, сприяти усвідомленню громадою, її керівниками принципів цього руху, ініціювати процес поступового перетворення громад на громади, дружні до дитини. Зокрема, на першому етапі громада може обрати своєю метою – створення громади, безпечної для дитини.

Яка роль закладів освіти в розвитку громади? Велику роль у розвитку громади відіграють заклади освіти. В умовах децентралізації саме загальноосвітні школи мають стати ініціаторами змін місцевої громади, освітніми, культурними

центрами, а також центрами дозвілля для осіб будь-якого віку. Чому громада має використовувати всі ресурси, можливості і приміщення школи?

- Приміщення школи розташовані в більшості мікрорайонів, і до них легко дістатися.

- Школи мають добрі матеріальні й кадрові ресурси.

- Традиційно шкільний день (I чи II зміна) залишає багато часу для соціально значущої діяльності.

- Учні вчаться у старших і разом зі старшими, своєю чергою, навчають дорослих.

- Школи стають місцем, в яких навчання об'єднується з реальним життям.

- Школи мають можливість активно залучати членів родин учнів до вирішення соціальних та інших проблем, які існують як у навчальному закладі, так і в громаді загалом.

Школи як громадські центри, розширюючи коло партнерів, можуть створювати і надавати великий спектр соціальних послуг для дітей, молоді, сімей та інших членів громади. Найбільш ефективною моделлю для розвитку громади є створення громадсько-активних шкіл (ГАШ), здатних розв'язати завдання перетворення навчальних закладів на громадські інститути, що забезпечують становлення юних громадян як суб'єктів демократії. У цьому контексті відомий діяч руху громадсько-активних шкіл Ал Дісі під час однієї міжнародної конференції зазначив: „Школи – це найлогічніша об'єднувальна ідея для відродження місцевих спільнот. По-перше, вони є всюди. У кожному місті, містечку, селі та мікрорайоні є школи. По-друге, привносячи фундаментальні характеристики громадянського суспільства у зміст і стиль навчання та виховання, школи можуть допомогти формувати у дітей та молоді навички, необхідні для ефективної громадянської участі та активної позиції як сьогодні, так і завтра. По-третє, використовуючи людські та матеріальні ресурси, місцеві зв'язки та репутацію, школи можуть функціонувати як ресурсні центри продовженого дня для громади, які сприяють місцевим ініціативам та спрямовані на широкий спектр місцевих завдань”

Отже, способами участі закладів освіти в активізації громади є:

- активізація батьківських комітетів, використання батьківських зборів, педагогічних рад тощо;

- організація закладами освіти концертів, виставок, ярмарків, на які запрошуюються у тому числі вразливі сім'ї з дітьми;

- залучення до активізації громади педагогів, яким довіряє громада, насамперед соціального педагога;
- створення місцевих громадських організацій;
- проведення тренінгів на підтримку різних громадських організацій;
- забезпечення ініціативних членів громади знаннями для того, щоб вони могли робити ефективний внесок в ухвалення рішень;
- надання громадським організаціям обладнання, приміщення для користування, проведення зустрічей, інших заходів;
- допомога у проведенні опитування та консультацій через зв'язок із батьками та учнями;
- допомога державним і неурядовим організаціям у розробленні та впровадженні соціальних проєктів.

Резюмуємо: Характеристики громади, дружньої до людини, Скот Пек:

1. Причетність, відданість і консенсус.
2. Реалізм.
3. Споглядання.
4. Безпечне місце, в якому люди можуть бути самими собою.
5. Лабораторія взаємоповаги і гідності.
6. Середовище мудрої взаємодії.
7. Громада лідерів.
8. Істинний дух.

Стрижневою ознакою справжньої громади є активна участь її членів у функціонуванні та розвитку спільноти.

Вправа „Громада: роз'єднувачі об'єднувачі, які можуть впливати на соціальне благополуччя сім'ї”

Час: 60 хв.

Ресурси: ватман, маркери

Робота в міні-групах, презентація напрацювань. Обговорення факторів вразливості та ресурсів громади.

Повідомлення тренера:

Роз'єднувачі (слабкі сторони) – це... Речі або фактори, які підвищують напруження між людьми чи групами, та можуть призводити до погіршення ситуації

Завдання: „Визначити слабкі сторони, які погіршують ситуацію в громаді”.

1. Скласти перелік факторів ризику.

2. Визначити ключові („найнебезпечніші“) фактори ризику для вашого випадку.

3. Як ви можете впливати на них? Хто може впливати?

Повідомлення тренера:

Об'єднувачі (сильні сторони) – це... Речі або фактори, які зменшують напруження між людьми чи групами та приводять до конструктивного співробітництва та покращення ситуації

Завдання: „Визначити сильні сторони, які мінімізують фактори ризику та посилюють потенціал громади“.

1. Визначити сильні сторони громади.

2. Як ви можете використати їх? Впливати на них? Хто може впливати?

3. Записати на фліпчарті.

Повідомлення тренера:

Розуміння роз'єднувачів та об'єднувачів.

Роз'єднувачі (слабкі сторони) – це те, що ми хочемо зупинити, об'єднувачі (сильні сторони) – є ресурсом клієнта, те, що ми хочемо підтримувати й розвивати.

Беріть до уваги слабкі об'єднувачі.

Роз'єднувачі та об'єднувачі – динамічні категорії, що змінюються з часом.

Розділювачі та об'єднувачі існують у всіх контекстах, навіть якщо вони не мають чітко означеного характеру.

Аналіз роз'єднувачів та об'єднувачів – це інструмент аналізу контексту.

Вправа „Веселий масаж“.

Мета: провести емоційну та м'язову релаксацію учасників.

Час: 5 хв.

Ви любите приємності так, як люблю їх я? – Дозвольте запропонувати масаж „Зебра“. (Масаж проводиться у колі, учасники тренінгу повторюють рухи з а тренером). Від хвостика до вушка, В зебри смужка, смужка, смужка Не горохи Не клітинки Не малюнок на всю спинку Від хвостика аж по вушка В зебри смужка, смужка, смужка... (прямі рухи долоньками згори донизу).

Тренер:

– Сподобалося ? Уявляєте, як буде приємно отримати такий масаж вашому сусіду! Учасники пропонують масаж „Зебра“ своєму сусіду по колу.

Вправа „Активізація громади у сфері надання соціальних послуг дітям та сім'ям“.

Час: 60 хв.

Робота в міні-групах. Аналіз прикладів. Обговорення.

Ресурси: ватман, маркери

Цикл активізації громади для вирішення спільних проблем є таким:

Рефлексія „СМС повідомлення”.

Час: 15 хв.

Ресурси: стікери, ручка.

Підведення підсумків дня. Пропоную на стікерах-телефончиках відправити СМС повідомлення про враження від тренінгу.

2-й день

Травма. Види. Наслідки

Формування мети дня.

Час: 10 хв.

Зіткнення дитини з травматичними подіями може призводити не тільки до важких переживань, спричинених цими подіями, але і мати тривалі наслідки, які проявляються в серйозних порушеннях фізичного і психологічного здоров'я. Сумним підсумком порушень стає соціальна дезадаптація. Надання своєчасної допомоги значно знижує ризик таких наслідків.

Фахівцям, які надають допомогу в таких ситуаціях, важливо знати особливості переживання дітьми травматичних подій, їх динаміку, завдання допомоги на різних етапах переживання травми. Для успішної роботи з травмою

також необхідне розуміння труднощів і переживань, що виникають у самих фахівців, і можливих способів підтримки.

Міні-лекція „Травми, види, наслідки”.

Травма психічна – різноманітні ушкодження психіки, які порушують її нормальний стан і породжують психічний дискомфорт, виступаючи як причина виникнення неврозів та інших захворювань. Переживання, яке призводить за короткий час до такого сильного збільшення подразнення, що звільнення від нього або його нормальне перетворення не вдаються, від чого можуть наступити тривалі порушення у витраті енергії.

Психологічна травма – переживання невідповідності між загрозливими факторами ситуації та індивідуальними можливостями їх подолання, яке супроводжується інтенсивним страхом, гострим відчуттям безпорадності та втрати контролю, когнітивними змінами та змінами у способах регуляції афектів, що спричиняє іноді тривалі фізичні, психічні та особистісні розлади. На фізіологічному рівні змінюється біохімічна рівновага (чим пояснюються такі стани, як знеболення, надмірне збудження, амнезія, зниження імунітету, виснаження тощо); змінюється робота мозку: блокується міжпівкульна синаптична передача, інакше функціонують нейрони кори головного мозку, внаслідок чого страждають насамперед ті його зони, які пов’язані з контролем над агресивністю та циклом сну.

Категорії травмуючих подій

<p>За ступенем впливу травмуючого фактору</p>	<p>- діти, які страждають від домашнього насильства;</p> <p>- діти, які втратили когось із родини, близького оточення;</p> <p>- діти, які відчували чи відчувають суттєву зовнішню загрозу втрати безпечного середовища чи життя;</p> <p>- діти, які травмовані втратою стабільності чи безпеки через тривожну поведінку найближчого оточення, брак інформації про те, що відбувається, через необхідність переселення зі звичного середовища.</p>
<p>За особливістю поведінкових, емоційних та когнітивних проявів</p>	<p>- діти, які відмовляються від будь-яких контактів з фахівцями та іншими дорослими чи однолітками, проявляють незвичні поведінкові та емоційні реакції;</p> <p>- діти, які мають складнощі у встановленні</p>

	<p>контакту з фахівцями, не можуть пояснити те, з яких причин їхнє життя втратило звичний плин, є емоційно пригноченими або розгальмованими;</p> <p>- діти, які охоче ідуть на контакт з фахівцями, можуть розповісти про те, що сталося, емоційно відреагувати ситуацію у прямій чи символічній формі.</p>
--	---

Діти, які серед виділених категорій знаходяться на перших позиціях, є найбільш тяжко травмовані і потребують посиленої уваги фахівців.

Дитина специфічно переживають травматичні обставини і на це вказує достатньо широкий спектр ознак. Через відсутність навичок обговорення своїх переживань, вікові особливості, сильне емоційне потрясіння вони не висловлюються відкрито про свої неприємні стани.

Наслідки травмівних подій є помітними у емоційних, поведінкових проявах дітей чи представлені на тілесному рівні

Емоційні прояви	Поведінкові прояви	Когнітивні прояви	Соматичні прояви
<ul style="list-style-type: none"> - загострені страхи – реакція на моторошні події; - нав'язливі моторошні спогади, кошмари вночі; - загальна тривожність (поучиваються незахищеними, надто схвильованими, перебуваючи завжди напготові, аби захистити себе наступного разу й не бути „захопленим зненацька”; - „парентифікація” дитини або відчуття 	<ul style="list-style-type: none"> - стратегія уникнення; - заціпеніння; - викривлена міжстатева поведінка (насильник має психологічну чи фізичну владу над об'єктом – дитина може хибно сприймати її як нормальну модель міжстатевих стосунків); - уникання „здорового” спілкування з однолітками, 	<ul style="list-style-type: none"> - Викривлювання дитячих когніцій щодо себе, насильника, інших людей, соціального середовища та світу; - Нераціональні переконання щодо причин події та можливості її контролювання (звинувачення себе); - погіршення діяльності процесів пам'яті, 	<ul style="list-style-type: none"> - підвищена втомлюваність, сонливість; - загострення хронічних хвороб; - болі у шлунку; - головні болі; - розлади дихання; - розлади у роботі серця; - нудота, блювання; - захворювання верхніх дихальних шляхів.

<p>потреби бути „досконалим”;</p> <ul style="list-style-type: none"> - постійна стурбованість щодо можливих передвісників майбутніх загроз; - депресивний стан, що може виявлятися у раптовій втраті довіри до людей та світу; - відчуття провини, сорому, непотрібності, низька самооцінка, негативний образ – Я; - гнів, відчуття несправедливості, непоступливість, раптові вибухи роздратування, лють, напади агресії; - прояв „травматичного зв’язку” – залежність своєї безпеки від вчасного підлаштування під поведінку кривдника; - емоційна дизрегуляція – раптові зміни емоційного стану, труднощі подолання негативних емоційних станів. 	<p>надавання переваги спілкування з тими, хто має емоційні чи поведінкові проблеми;</p> <ul style="list-style-type: none"> - травмування себе (самоушкодження, самокалічення, суїцидальна поведінка); - порушення сну; - втрата апетиту; - регресивні форми поведінки; - гіперактивність; - пасивність; - замкненість; - посилене прагнення до контакту з дорослими; - відмова від контакту; - заперечення; - зміст рольових ігор із однолітками. 	<p>мислення, уваги;</p> <ul style="list-style-type: none"> - збіднення мовлення; - підвищена мовна активність тощо 	
---	--	--	--

Вправа „Навчи дитину рахувати”.

Мета: формування теоретичного уявлення про психологічні аспекти переживання травми; практичне освоєння навичок надання допомоги та опрацювання травматичних переживань у дітей, що зіткнулися з травматичними подіями.

Інструкція: Для виконання вправи викликаються два добровольця: „Вчитель” і „Учень”. Завдання для „вчителя” ж – навчити дитину рахувати до 5-и. Завдання, яке ставиться перед „учнем” не чує ні група, ні вчитель. Цифра „3” пов’язана з травмуючими подіями в житті „учня” і він, не називаючи цифру, повинен показати за допомогою емоційних і поведінкових реакцій, що йому важко виконати завдання. Завдання для групи: спостерігати за процесом „навчання”.

Обговорення.

Питання до вчителя:

- Складно/не складно було вчити дитину рахувати?
- На які реакції „учня” звернули увагу?
- Які емоції виникали в процесі проведення вправи?

Питання до „учня”:

- Складно/не складно було виконувати вправу?
- Які емоції виникали в процесі проведення вправи?

Питання до групи:

- Що незвичайного ви помітили при виконанні вправи?
- Як реагував „учень” на завдання „вчителя”?
- Які емоції ви відчували під час проведення вправи?
- Яким чином дії та слова „вчителя” впливали на „учня”?
- Чи можливе повторення подібної ситуації в житті?
- Чи можна було щось зробити щоб змінити ситуацію та підтримати дитину?

Визначення „втрати”.

„Коли приходиться втрата, дитина відчуває той же ряд емоцій, що і дорослі, від почуттів потрясіння і невіри до оніміння, відчаю, гніву і провини”.

Сміт, 1999 р., с. 12

Об’єктивність *втрати* супроводжується суб’єктивною переробкою отриманої трагічної інформації.

Думки, почуття і переживання дітей, які перенесли втрату, індивідуальні, унікальні і неповторні. Психогенез розвитку стану залежить як від сили стресора

(суб'єктивна близькість втрати), так і від адаптаційних механізмів і копінг-стратегій суб'єкта, який переніс втрату. При його дезадаптації виникають патологічні (хворобливі) стану, які вимагають кваліфікованої медичної допомоги.

Існуючі сьогодні теорії про дітей, їх переживання і реакцію на втрату в цілому сходяться в тому, що діти сумують незалежно від віку. Однак, такі фактори впливають на те, як люди переносять важку втрату: вік, емоційний розвиток, індивідуальні обставини, значні факти сімейної історії.

Існують ряд *моделей*, пов'язаних з процесом скорботи, які були спеціально розроблені для роботи з людьми, які переживають втрату близької.

Моделі втрати можуть відповідати реаліям життєвого досвіду дорослих, але їх не можна з легкістю переносити на досвід дитячої скорботи.

Поетапна модель втрати – ґрунтується на дослідженнях, які свідчать про те, що „люди проходять через різні етапи, включаючи наступні:

- Потрясіння.
- Заперечення.
- Гнів.
- Комплекс провини.
- Депресія.
- Дозвіл.

Функціональна модель втрати – щодо дітей головні принципи цієї моделі були засновані на уявленні, що діти проходять через чотири психологічні функції:

- Розуміння.
- Скорбота.
- Поминання.
- Рух вперед.

ЧЬОГО ПОТРЕБУЮТЬ ДІТИ?

- Інформація.
- Пояснення.
- Допомога у вираженні своїх почуттів.
- Участь у прощанні.
- Підбадьорення.

Вправа „Втрата гаманця”.

Мета: визнати реальність втрати; пережити біль втрати; відрегулювати відносини з оточенням, в якому більше немає померлого; інтегрувати минуле і йти вперед, щоб жити в сьогоднішньому і завтрашньому дні.

Інструкція: Уявіть, що ви отримали зарплату, на яку у вас було дуже багато очікувань. Ви прийшли в супермаркет, придбали важливі для вашої життєдіяльності продукти і предмети. Підійшовши до каси, ви виявили, що гаманець з грошима зник. Відстежите ваші думки і емоції поетапно.

Вправа „Відновлення серця”

Мета: показати шляхи щоденної психологічної підтримки дитини.

Інструкція: Тренер пропонує учасникам подумати, яким чином можна підтримати дитину або дорослу людину в складній для неї ситуації (всі відповіді фіксуються на ватмані). Після того як учасники групи назвуть свої варіанти аналізується ситуація в яку потрапив хлопчик з попередньої вправи та поетапно проговорюються, як можна змінити дії людей, які його оточували, щоб полегшити його переживання. Всі рекомендації записуються на „клаптиках”, які відривалися від його „серця” та збираються до купи ніби відновлюючи його. Після того як „серце хлопчика” буде відновлено і вправа завершена, тренер пропонує поглянути чи виглядає воно так само, як на початку першої вправи?

Питання для обговорення:

1. Які емоції ви відчували під час проведення вправи?
2. Яким чином дії та слова людей впливали на головного героя?
3. Чи можливе повторення подібної ситуації в житті?
4. Яку вправу вам було виконувати легше і чому?

„Етапи проживання втрати” (11:50-13:00).

Вправа „Мотузочки”

Мета: показати напрямки діяльності фахівців по роботі з дітьми, сім’ї яких опинилися у складних життєвих обставинах.

Інструкція: Учасники тренінгу сідають півколом. Тренер вибирає 7 осіб, які отримують картки зі словами. Обрані учасники стають до аудиторії спиною, а інший тренер прикріплює їм картки зі словами – *Дитина, сім’я, дім, освіта, любов, права, надія*. У центрі півкола стає учасник з написом *дитина*).

Текст тренера. Зараз я розповім вам реальну історію. Отже, жила собі Дитина, яка була найщасливішою в світі. У неї були мама й тато, дідусь, бабуся і навіть старший брат. У Дитини була Сім’я (тренер вводить учасника, в якого є картка з написом „сім’я”, і з’єднує його ниткою з „дитиною” так необхідно з’єднати всіх учасників, які отримали ролі в даній вправі). Усі члени сім’ї ставилися до дитини з повагою та розумінням. Дитина знала, що таке справжня Любов (виводить учасника з картою „любов”). Сім’я дитини була доволі

забезпеченою й жила в великому і світлому Домі. Дитина вчилася в школі-гімназії, одній з найкращих у місті, вона отримала якісну освіту. Так дотримувалися Права дитини. Дитина з Надією дивилась у майбутнє. Але сталося так, що майже в один рік батько і старший брат дитини загинули в автокатастрофі. Мама не впоравшись із нестерпним горем, почала дедалі частіше заглядати в чарку, шукаючи там порятунку, а бабуся й дідусь, не витримавши нещастя, померли одне за одним. Так у дитини не стало сім'ї (тренер входить у коло і перерізає ножицями ниточку „дитина – сім'я”), а разом з рідними поступово зникла любов (тренер розрізає нитку „дитина – любов”). Згодом не стало в дитини й Дому, оскільки мати змушена була його продати, щоб розрахуватися з боргами. Дитина разом з мамою опинилася на вулиці. Вона перестала ходити до школи (тренер перерізає ниточку „дитина – освіта”). Права дитини не дотримувалися, тому що дорослі перестали про неї піклуватися (перерізається нитка „дитина – право”). Лише світлий промінчик Надії давав дитині сили та сподівання. Та час минав, і одного разу дитину привели небайдужі люди до притулку. Фахівці притулку знайшли дитині прийомну сім'ю, де вже виховували двох хлопчиків і двох дівчаток. Поряд з дитиною з'явилися чоловік і жінка, яких дитина називає мамою і татом, у неї з'явилися брати і сестри (тренер зв'язує нитку „дитина – сім'я”). Дитина відчуває, що її люблять (тренер зв'язує нитку „дитина – любов”). У Дитини з'явився дім, в якому вона почувалася затишно і комфортно (зв'язується нитка). Дитина знову почала вчитися (зв'язується нитка „дитина – освіта”). Дитина знову могла сказати: „Я – людина, нехай маленька, але я маю права (пов'язується нитка „дитина – право”). Як чудово, коли на світі є добрі люди, і як важливо, щоб у серці залишалася „Надія”!

Питання для обговорення:

Запитання до виконавця ролі „Дитини”:

1. Які емоції у вас були коли всі ваші права були повністю захищені?
2. Які емоції ви переживали коли всі ниточки було розірвано та які – коли зв'язки почали поновлюватися?
3. В якій ситуації вам було комфортніше?

Запитання до групи:

1. Які почуття виникли у вас, коли дитина була повністю захищена?
2. Які емоції у вас виникали під час подальшого виконання вправи та як вони змінювалися?
3. Що ж необхідно дитині щоб вижити в сучасному світі?

Робота в міні-групах „Ключові фактори, що впливають на тяжкість психологічної травми”.

Мета: отримати сучасне уявлення про травму і травматичні переживання; вивчити специфіку їх протікання і можливі негативні наслідки для дитини.

Інструкція: Психологічна травма виникає в результаті порушення цілісності функціонування психіки. Зазначено, що складовими цієї цілісності є чотири виміри буття особистості. Зокрема, тілесний, емоційний, когнітивний і духовний вимір. Дані вимірювання особистості поступово розвиваються в онтогенезі, є визначальними, взаємопов’язаними і такими, які утворюють цілісну систему – особистість. Об’єднайтеся, будь ласка, в групи і припишіть „Ключові фактори, що впливають на тяжкість психологічної травми”.

Фільм „Я сюди ніколи не повернуся”.

Про десятихвилину стрічку Ролана Бикова „Люба”, або „Я більше сюди ніколи не повернуся”, майже ніхто не знав. 20 років тому її купили кінопрокатники багатьох країн. Але до вітчизняного глядача цей коротенький кіношедевр прийшов лише завдяки інтернету, де посилання на ролик передається „з рук в руки”.

Питання для обговорення:

1. Яка на ваш погляд основна думка фільму?
2. Які почуття ви відчували під час перегляду фільму?
3. Про що ви думали під час перегляду фільму?
4. Продовжіть фразу: „Подивившись фільм, я усвідомив (-а)”.

Після коментаря до фільму тренер пропонує для обговорення в малих групах тему:

„Що таке насильство? Яким може бути насильство в прийомній сім’ї?”.

Далі пропонується кожній групі виробити основні прийоми допомоги дитині („Я як батько/мати, в цій ситуації, можу зробити наступне”). Обговорення пропонується з усіма слухачами.

Робота в міні-групах „Наслідки травм у дитини”

Мета: вивчити особливості дитячого реагування на травму, посттравматичний стресовий розлад у дітей.

Інструкція: об’єднайтеся, будь ласка, в групи і припишіть „Наслідки травм у дитини”.

Емоційні прояви	Поведінкові прояви	Когнітивні прояви	Соматичні прояви
------------------------	---------------------------	--------------------------	-------------------------

<ul style="list-style-type: none"> - загострені страхи – реакція на моторошні події; - нав'язливі моторошні спогади, кошмари вночі; - загальна тривожність (поучиваються незахищеними, надто схвильованими, перебуваючи завжди напоготові, аби захистити себе наступного разу й не бути „захопленим зненацька”; - „парентифікація” дитини або відчуття потреби бути „досконалим”; - постійна стурбованість щодо можливих передвісників майбутніх загроз; - депресивний стан, що може виявлятися у раптовій втраті довіри до людей та світу; - відчуття провини, сорому, непотрібності, низька самооцінка, 	<ul style="list-style-type: none"> - стратегія уникнення; - заціпеніння; - викривлена міжстатева поведінка (насильник має психологічну чи фізичну владу над об'єктом – дитина може хибно сприймати її як нормальну модель міжстатевих стосунків); - уникання „здорового” спілкування з однолітками, надавання переваги спілкування з тими, хто має емоційні чи поведінкові проблеми; - травмування себе (самоушкодження, самокалічення, суїцидальна поведінка); - порушення сну; - втрата апетиту; - регресивні форми поведінки; - гіперактивність; - пасивність; - замкненість; 	<ul style="list-style-type: none"> - Викривлювання дитячих когніцій щодо себе, насильника, інших людей, соціального середовища та світу; - Нераціональні переконання щодо причин події та можливості її контролювання (звинувачення себе); - погіршення діяльності процесів пам'яті, мислення, уваги; - збіднення мовлення; - підвищена мовна активність тощо 	<ul style="list-style-type: none"> - підвищена втомлюваність, сонливість; - загострення хронічних хвороб; - болі у шлунку; - головні болі; - розлади дихання; - розлади у роботі серця; - нудота, блювання; - захворювання верхніх дихальних шляхів.
--	---	--	--

<p>негативний образ – Я;</p> <ul style="list-style-type: none"> - гнів, відчуття несправедливості, непоступливість, раптові вибухи роздратування, лють, напади агресії; - прояв „травматичного зв’язку” - залежність своєї безпеки від вчасного підлаштування під поведінку кривдника; - емоційна дизрегуляція - раптові зміни емоційного стану, труднощі подолання негативних емоційних станів. 	<ul style="list-style-type: none"> - посилене прагнення до контакту з дорослими; - відмова від контакту; - заперечення; - зміст рольових ігор із однолітками. 		
---	---	--	--

Вправа „На самоті”

Мета: практичне освоєння навичок надання допомоги та опрацювання травматичних переживань у людей, що зіткнулися з травматичними подіями.

Інструкція: візьміть аркуш А4 і заповніть його наступним чином:

Найважливіша для вас людина (її ім’я)	Ваше безпечне місце
Ваше хобі	Намалюйте себе чи свій образ

Уявіть, що склалася складна ситуація і по черзі відривайте один прямокутник за іншим. Залишиться останній, той квадрат, на якому ви зобразили себе.

Питання для обговорення:

1. Які емоції ви відчували під час проведення вправи?
2. Чи можливе повторення подібної ситуації в житті?
3. Як відчуває себе дитина в подібній ситуації?

Міні-лекція „Типологія прив’язаності. Вплив типу прив’язаності на стосунки з людьми” (16.10-16.40).

Прив’язаність – вітальна потреба, рівень значущості – максимальний. Без неї не живуть”.

Діти не можуть нормально розвиватися, якщо між ними і дорослими, які про них піклуються, не існує прив’язаності. Від прив’язаності залежить не тільки здатність знаходити майбутніх друзів, але і розвиток совісті, здатності логічно мислити та справлятися з розчаруванням, страхом і стресом, одним словом, порушується процес соціалізації. Теорія прив’язаності є основою оцінки потреб дитини та її сім’ї, підґрунтям для її здійснення, формування її індикаторів, що свідчать про потреби для розвитку дитини, батьківський потенціал й фактори сім’ї та середовища.

Види порушення прив’язаності:

- **невротична прив’язаність** – при нехтуванні або гіперопіці з боку батьків зазвичай розвивається негативна (невротична) прив’язаність. Така дитина постійно „чіпляється” за батьків, шукає „негативної” уваги, провокуючи батьків на покарання і намагаючись роздратувати їх;

- **амбівалентна прив’язаність** – якщо батьки були непослідовні і істеричні: то пестили, то вибухали і били дитину – кожен раз бурхливо і без об’єктивних причин, позбавляючи тим самим дитину можливості зрозуміти їх поведінку і пристосуватися до неї (типово для алко- та наркозалежних батьків), у дитини може розвинути амбівалентна прихильність; цьому випадку дитина постійно демонструє двоїсте ставлення до близького дорослого: „прихильність-відкидання”, то лащиться, то грубіянить і уникає, при цьому перепади в зверненні є частими, півтони і компроміси відсутні, а сама дитина не може пояснити своєї поведінки і явно страждає від неї;

- **уникаюча прив’язаність** – якщо мав місце хворобливий розрив відносин з близьким дорослим, і дитина „застрягла” в стані горя; або якщо розрив сприймається дитиною як „зрада”, а дорослі – як ті, які „зловживають” дитячою довірою і своєю силою, то дитина може проявити уникаючу прихильність (дитина з цим типом порушеної прихильності похмура, замкнута, не допускає довірчих

відносин з дорослими і дітьми, хоча може любити тварин, основний мотив – „нікому не можна довіряти”);

- **дезорганізована прив’язаність** – у дітей, що піддавалися систематичному жорстокому поводженню і насильству, і ніколи не мали досвіду прихильності, розвивається дезорганізована прихильність. Справа в тому, що життя навчило таких дітей виживати, порушуючи всі правила і межі людських відносин, відмовляючись від прихильності на користь сили: їм не треба, щоб їх любили, вони вважають за краще, щоб їх боялися. Це особливо важкий тип порушення прихильності з точки зору можливої корекції.

Вправа в групах „Наслідки безпечної прив’язаності та розладі прив’язаності на розвиток дитини”.

Мета: отримати знання про те, яким чином у дитини може виникнути емоційний конфлікт під час влаштування до альтернативної сім’ї, що пов’язаний з проблемами вірності до батьків та сприйняття, наче її кинули, від неї відмовились, повторні переживання колишніх розлук, двояке ставлення до прихильності та постійності.

Інструкція: об’єднавшись в групи, заповніть та презентуйте таблицю.

Порівняння наслідків безпечної прив’язаності та розладів прив’язаності на розвиток дитини

<i>У дітей з безпечною прив’язаністю</i>	<i>У дітей з розладами прив’язаності</i>

День 3

Соціальна робота в громаді: ведення випадку дитини та її сім’ї

Сесія 1. Технологія роботи з дітьми, та громадами в процесі реінтеграції дітей

Привітання. Самопочуття.

Акумуляція матеріалу перших двох днів.

Час: 10 хв.

Учасники об’єднуються в 2 групи.

Тренер: подумайте і на стікерах напишіть по 3 питання іншій групі з двох попередніх днів.

Вправа: „Дитина. Контакти. Ресурси громади”.

Мета: Оцінка потреб дитини, її сім'ї та ресурсів середовища.

Час: 105 хв.

Ресурси: ватман, маркери, стікери, клей, папір А4

1. Уважно прочитати та проаналізувати запропонований кейс – 5хв.
2. Описати соціально-демографічні характеристики членів сім'ї: вік, стать, місцевість проживання, освіта, стан здоров'я, психоемоційний стан, зайнятість/дохід, забезпеченість житлом – 20 хв.
3. Визначити контакти особи та розмістити їх навколо фігури членів сім'ї – 20 хв.
4. Охарактеризувати ресурси та інституції, з якими стикається сім'я – 20 хв.
5. Визначити сильні сторони сім'ї та ризики – 15 хв.
6. Презентації напрацювань з обговоренням – 25 хв.

12.00 – 12.10 Перерва

Сесія 2. Планування. Моніторинг. Оцінка у процесі надання послуг **Рольова гра „Ідеальні очікування”.**

Мета: Ознайомити із закономірностями адаптації дитини та батьків до нової соціальної ситуації.

Час: 20 хв.

Тренер вибирає учасників, які гратимуть ролі „батьків” та „дитини”. „Дитину” ставлять напроти батьків. Потім тренер просить „батьків” по черзі розповісти про те, якою вони уявляють свою майбутню прийому дитину. Далі вибирають людей, які беруть на себе ролі „очікувань” батьків. Ці люди стають перед „дитиною”, загороджуючи її від „батьків”.

„Шановні батьки, ми врахували ваші побажання і знайшли вам дитину, яка найбільше відповідає вашим вимогам. Після проведення переговорів стосовно даної дитини, ви дали згоду про те, що ця дитина житиме у вашій родині”.

Після слів тренера, „дитина” також проговорює свої очікування стосовно мами і тата. Учасники, які виконують роль „Очікувань” дитини, загороджують батьків від дитини.

Тренер з'ясовує, як відчуває себе кожен із батьків та дитина, що вони відчують. Після цього тренер підводить дитину з „очікуваннями” до батьків. Намагається з'єднати їх. Запитує учасників рольової гри, чи можливо щось

зробити в цій ситуації. Тренер пропонує групі (учасникам, які виконують ролі) допомогти об'єднанню родини.

Хтось з учасників тренінгу може допомогти, тоді він бере на себе роль соціального працівника (психолога), який примирює сім'ю та дитину і міняє очікування та реальність.

По закінченню – підведення підсумків та групове обговорення.

Обговорення:

- Що ви змінили, доповнили?
- Чому?
- Завдяки якій інформації?

Робота в міні групах. Розробка плану реінтеграції, надання соціальних послуг. Презентації.

Час: 30 хв.

Ресурси: ватман, маркери

Завдання: складіть план індивідуального розвитку дитини із урахуванням попередньо отриманої інформації.

План:

- потреба;
- дія;
- ресурси;
- очікуваний результат;
- терміни.

13.10 – 14.00 Перерва на обід

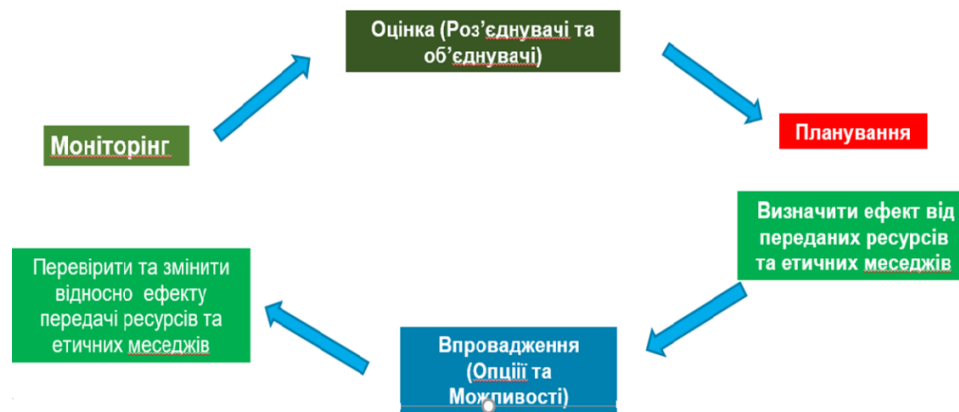
Міні-лекція: Післяреінтеграційний супровід сім'ї з дитиною

Час: 10 хв.

Ресурси: презентація.

Повідомлення: Моніторинг та перегляд впливу наданих соціальних послуг. Закриття випадку.

Стадії кейс-менеджменту

Моніторинг випадку – один із етапів реалізації плану втручання.

Для проведення оцінки якості соціальних послуг застосовуються наступні показники якості цих послуг: адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, доступність та відкритість, зручність, повага до одержувача соціальної послуги, професійність.

Вносимо зміни:

1. Якщо з'ясувалось, що будь-який компонент або елемент призводить до негативних наслідків, сприяє напруженості і посилює роз'єднувачі.

2. Якщо з'ясувалось, що будь-який компонент або елемент призводить до негативного впливу, послаблює об'єднувачі.

Та розробляємо нові підходи до вирішення проблеми (опції)

Сесія 3. Форми та методи роботи з сім'єю у процесі реінтеграції

Методика „Книга життя”. Практикум

Робота в міні-групах Час: 60 хв.

Інформація для тренера:

„Книга життя” – це інструмент, за допомогою якої спеціаліст (соціальний педагог, психолог) допомагає дитині реконструювати власний життєвий досвід і сформуванню цілісного сприйняття самого себе.

Метою роботи над „книгою” є усвідомлення дитиною цілісної картини свого життя.

Завданням роботи над „Книгою життя” є:

1. Реконструювання подій життя дитини до потрапляння в установу.
2. Допомога дитині в усвідомленні та прийнятті свого справжнього.
3. Допомога дитині в плануванні свого майбутнього. 3. Сприяння дитині в розвитку навичок саморефлексії.
4. Психологічна підтримка і пошук внутрішніх ресурсів.

„Книга життя”, створена разом з дитиною, містить ключову інформацію про її минуле. Вона допомагає дитині зрозуміти і примиритися з тим, що з нею сталося; чому, коли і як дитині довелося розлучитися з батьками, і що відбулось далі. Книга також допомагає дитині розвинути сильне почуття ідентичності, оскільки вона містить важливі дані про її розвиток та життєвий досвід (коли дитина вперше пішла, сказала перше слово, які її улюблені страви та ігри; опис особливих для дитини подій чи спогадів).

Зазвичай, це батьківські спогади, і саме батьки розповідають про це дитині, коли вона виростає. Однак, що стосується багатьох дітей, які тривалий час знаходилися в інституціях, то уся необхідна документація рідко зберігається в повному обсязі. Змісту записів більшості дітей зазвичай недостатньо для розвитку почуття власної історії та ідентичності. Багато дітей старшого віку, які мешкають в інституціях, абсолютно нічого не знають про те, що сталося з ними протягом перших трьох років життя. Надзвичайно важливо допомогти цим дітям реконструювати історію власного життя.

„Книга життя”, допоможе вихованцю інтернатного закладу зрозуміти та психологічно прийняти події, що відбулися чи відбуваються (чому, коли та де їх розлучили з біологічними батьками, що сталося потім). Після вилучення із сім'ї, дитина фактично позбавляється права „суспільно схвалено” говорити про своє минуле. Соціальне оточення нерідко демонструє негативне ставлення до батьків і кровних родичів вихованців інституційних закладів. Інша крайність, коли навіть спеціалісти, шкодуючи почуття дитини, можуть не говорити з ним про його минуле, побоюючись вдруге травмувати. Частіше відбувається замовчування важливих для формування ідентичності дитини тем – сім'я, древо роду, родина, дім, сімейна реліквія.

Фактична відсутність батьків і родичів поруч з дітьми, призводить до інформаційно-смісловому вакууму і підвищує значущість психолога, який може стати для дитини справжнім провідником в його особисту історію. Проте при цьому не можна негативно висловлюватися про біологічних батьків дитини.

Також для соціального працівника, який супроводжує сім'ю, спільна робота над „Книгою життя” дитини, надає можливість проаналізувати життєвий досвід, причини, чому дитина потрапила до інтернатного закладу.

„Книга життя” складається з чотирьох розділів: „Моє минуле”, „Моє теперішнє”, „Моє майбутнє”, а випереджає роботу над цими основними розділами Вступна частина. В кінці кожного з основних розділів („Моє минуле”, „Моє

теперішнє”, „Моє майбутнє”) закріплено вільні 2 листа, справедливо припускаючи, що у кожної дитини є щось особливе в своє минуле, сьогодення і майбутньому, чого не охопити загальними для всіх завданнями. Над чим ще попрацювати тут з дитиною і про що поміркувати, може стати зрозумілим в ході роботи над іншими розділами.

Починати потрібно саме з вступної частини. Після того як вона пройдена, дитині пропонується самостійно вибрати, з чим йому працювати далі. Іноді дітям буває більш безпечно почати з теперішнього (або навіть майбутнього) і тільки в процесі – коли довіра до ситуації (і до дорослого) встановлено – підійти до теми минулого. Робота один на один з фахівцем, спілкування один на один з зацікавленим дорослим несе в собі важливий зміст і додаткову користь для дитини.

Не рекомендовано віддавати дитині пропоновану „Книгу життя” для самостійної роботи. Участь дорослого при роботі над „Книгою життя” створює ту саму „зону найближчого розвитку”, коли в дитини виходить зробити щось краще і більше, ніж у нього б вийшло на самоті. Дорослий мотивує дитину до роботи, підбадьорює, підтримує, дає додаткові роз’яснення до завдань. Крім цього, робота над деякими завданнями „Книги життя” передбачає попередню роботу дорослого: збір інформації, пошук фотографій, виготовлення ксерокопій з документів.

„Книга життя” повинна містити наступні деталі:

- Ім’я (включаючи, якщо це можливо, детальну інформацію про те, чому було обране саме це ім’я, хто запропонував, чи є родичі з таким ім’ям. Потрібно зібрати додаткову інформацію про значення імені дитини і про те, яких відомих людей звать так само. Для дитини може бути важливо дізнатися, що таке ж ім’я, як у нього, було (є) у відомих полководців, поетів, мандрівників, святих. Розказати йому про цих людей.

- Дата та місце народження (з деталями). Дуже важливо знайти і заздалегідь зняти копію свідоцтва про народження дитини. Цей документ містить багато важливої інформації, яку можна і потрібно знати кожній дитині. Крім того, наявність цього документа може підтримати дитину, вселивши йому почуття впевненості і давши відчуття стабільності: він існує, він важливий, у нього, як у дорослого, є справжні документи.

- Перші фотографії. Якщо таких фотографій немає, дитині варто запропонувати зобразити себе немовлям. Можливо, це стане першим випадком, коли дитину заохочуватимуть уявити себе у дуже ранньому віці. І навіть якщо

отримати точної картини не вдасться, той факт, що дитина почне думати про те, що колись вона була маленькою, є першим важливим кроком до реконструювання її історії. Роботу над цією сторінкою можна розпочати з недавньої фотографії дитини, спеціально її зробити в ході першого заняття, потім роздрукувати і вклеїти в відведене місце.

- Детальна інформація та (якщо можливо) фотографії її батьків, братів, сестер, інших родичів. На кого найбільше схожа дитина? Навіть якщо фотографій немає, доцільно детально описати зовнішність, таланти, інтереси батьків, родичів, бо все це може стати невід'ємною складовою формування у дитини прив'язаності до них. Інформація про те, як звать / звали батьків, є в свідочстві про народження. Більш розгорнута інформація повинна міститися в особовій справі. Дитині буде цікаво дізнатися, скільки років було його мамі/ батькові, коли він народився. Нехай дитина напише, що ще йому відомо про батьків (це можуть бути якісь особисті його спогади або інформація від соціального педагога).

- Ключові віхи розвитку дитини. Коли дитина почала сидіти, зробила перші кроки, сказала перше слово, навчилася їсти ложкою?

- Особливі події в житті дитини. Перший день в яслах чи в школі, та інші важливі деталі щодо освіти – імена перших вчителів, найулюбленіші та найуспішніші предмети в школі, які гуртки відвідувала. Свята: куди ходила дитина, з ким, що там відбувалося? На цій сторінці дитині пропонується пригадати значущих людей, які відігравали велику роль в його житті. Окремо зверніть увагу дитини, що тут можна згадувати не тільки родичів. На етапі, що передує вилученню дитини з родини, у дітей можуть складатися якісь особливо довірчі відносини з кимось із сусідів, зі шкільною вчителькою, з друзями, з батьками когось із однокласників, хрещеними батьками дитини. Згодом соціальному педагогу варто розшукати цих людей. Можливо, вони зможуть підтримувати дитину в процесі реінтеграції до біологічної сім'ї чи в сімейні форми виховання

- Малюнки та картинки дитини у різному віці, особливо ті, що пов'язані з особливими подіями в житті дитини, а також ті, що відображають її ідентичність: відбитки рук та ніг, автопортрети, зображення родини, будинку, друзів тощо.

Заповнення „Книги життя” має проходити у формі набуття інтерактивного досвіду взаємодії між дитиною та соціальним працівником/ психологом. Та варто пам'ятати: реконструювати минуле підлітка, зазвичай, трохи складніше: відтоді минуло більше часу, а самі діти пережили більше змін у своєму житті. Однак

відновлення історії життя може стати надзвичайно корисним і благотворним досвідом, який зближить підлітка з його піклувальником/ соціальним працівником/ психологом. Крім того, більш старша дитина може налагодити контакти зі своїми батьками, родичами, братами, сестрами, колишніми вчителями та старими шкільними друзями.

Інформація для тренера:

„Лінія життя”. Це хронологічний перелік всіх самих важливих подій із минулого дитини (клієнта). Перед початком створення інструменту, щоб допомогти дитині заповнити свою „лінію”, спеціаліст має підготуватися: зібрати основні факти з життя дитини. Іноді спеціаліст не має ґрунтовної інформації щодо дитини, тоді він може вислухати клієнта і зафіксувати розповідь в процесі проведення методики. Створення „Лінії життя” допомагає структурувати минуле, проаналізувати отриманий життєвий досвід, записати всі важливі на думку дитини події, які можуть бути як позитивними, так і травматичними спогадами.

Діти, які мають досвід сімейного неблагополуччя, вилученням із сім’ї, **капсулюються в минулих травматичних подіях**. Вони, ніби стають відокремленими від реальності. Повернути їх у „теперішнє” можна діагностико-терапевтичною методикою „Лінія життя”.

Її можна проводити тільки індивідуально, коли є **запас часу і ресурсу**. Один з варіантів цієї методики припускає наступну інструкцію: „Намалюйте на аркуші паперу, відступивши від краю 2 сантиметри, лінію зверху вниз, довжиною майже у весь лист. З одного краю лінії напишіть 0, з іншого – 100. Це буде ваша лінія життя. 0 – це ваше народження, 100 – це, напевно, щось близьке до завершення життя. Тепер (після того, як лінія намальована) позначте ризикою на лінії то місце свого життя, де ви зараз перебуваєте. Який шматок життя ви вже прожили, де ви зараз?

А тепер позначте ризиками і коротко підпишіть всі самі значущі для вас події, які у вас були в житті. Це могли бути події, які відбувалися з вами, або події, свідками яких ви були. Але це самі значущі для вас події в минулому.

Наступним кроком спробуйте відзначити ризиками і коротко підписати всі самі значущі події вашого життя, які, як ви думаєте або навіть очікуєте, сподіваєтеся, з вами ще тільки відбудуться”.

Надалі по малюнку проводиться бесіда з клієнтом. Хоча на лінії життя клієнт малює своє життя, а не історію сім’ї, досвід використання методики говорить, що спеціаліст вже отримує важливу інформацію про сімейне життя клієнта.

Інструкція другого варіанту методики наступна: ниточкою або довгою стрічкою викладаємо рівну лінію. (Ідеально використовувати гірлянду з вогниками, які світяться). **Залежно від того, скільки дитині років – ставимо на лінії яскраві предмети** через декілька кроків один від одного. Кількість відміток дорівнює кількості років + 1 (через рік від реального віку) і +1 через 5 років від реального віку.

Лінія з ниток повинна бути набагато довшою, ніж позначки віку. Дитина стає на першу „зарубку” – ми їй нагадуємо, що це точка, де їй всього рік. На цьому місці малюк тільки починає ходити (дитина може присісти, попроситися на ручки, обов’язково обіймаємо її, якщо вона попросить. Можна навіть дати попити води з трубочки). У міру просування по лінії, дитина розпрямляється.

На кожній зупинці – говоримо позитивні слова. „О! Ще один рік! Як я тобі радий. Цього року ти стала/в... (говоримо про якесь досягнення)”.

Обов’язково варто трохи довше постояти на позначці реального віку.

А потім дитина робить **крок у „майбутнє”** – дорослий говорить – „О! Ти будеш таким щасливим дорослим!”. **Можна поцікавитись про думки та почуття дитини, разом пофантазувати.** **Можна розкласти на позначках, де вказаний вік папірці з написаними побажаннями або ресурсними словами.**

Таким чином, реінтеграцію можна вважати глибинним і складним процесом управління змінами у житті дітей, їхніх родин і піклувальників (теперішніх і майбутніх). Переміщення може виявитися для дітей дуже травматичним процесом. Використання розглянутих форм та методів роботи з сім’єю у процесі реінтеграції сприятиме системній підготовці сім’ї до створення турботливого сімейного середовища, подоланню складних життєвих обставин, вироблення внутрішніх механізмів вирішення проблем, підвищення батьківських компетенцій, мінімізації дитячої травми і повернення додому дитини.

Підведення підсумків тренінгового дня.

Вправа „Усмішка по колу”.

Час: 20 хв.

Усі беруться за руки і „передають” усмішку по колу: кожна дитина повертається до свого сусіда праворуч і, побажавши йому чогось приємного, усміхається, а той передає усмішку далі.

Тренер цікавиться враженнями учнів, дякує за співпрацю

Зворотній зв’язок. Анкети

Додаток Ж

Форми та методи соціальної роботи із сім'єю в процесі реінтеграції

[241; 496]

Форми соціальної роботи — це способи організації взаємодії соціального працівника (фахівця із соціальної роботи) з отримувачами соціальних послуг, спрямовані на створення умов для їх позитивної активності, розв'язання відповідних завдань надання допомоги та підтримки.

Формами та методами роботи із сім'єю щодо повернення дитини можуть бути:

- бесіда з батьками;
- сімейні групові наради;
- індивідуальне консультування спеціалістами (юристом, психологом, лікарем-педіатром, соціальним педагогом тощо);
- організація спільного дозвілля батьків і дитини (свята в інтернатному закладі, відвідування кінотеатру, театру, музею, екскурсії тощо);
- візити дитини в сім'ю та спостереження за дитиною й батьками під час зустрічей;
- здійснення батьками догляду за дитиною, у тому числі дитиною з порушеннями розвитку/інвалідністю/особливими освітніми потребами.

У підтримці дітей на різних етапах процесу реінтеграції ведення випадку є ключовим підходом. За дитиною і сім'єю закріплюють спеціаліста, який веде випадок та надає індивідуальну допомогу. Такий підхід дозволяє дітям і сім'ям вибудувати довірливі стосунки й отримати підтримку, засновану на розумінні їхніх особливих потреб. Завдяки документуванню випадку в разі необхідності всі відомості можна передати в іншу організацію або іншому фахівцю (наприклад, якщо для реінтеграції передбачений переїзд дитини в іншу країну або на велику відстань). Фахівець, який веде випадок, часто не надає всі послуги, але може поділитися необхідною інформацією і скерувати в іншу службу для отримання послуг.

Очевидно, що робота із сім'ями з підготовки батьків до реінтеграції полягає в розв'язанні проблем, які стали причиною роз'єднання дитини і сім'ї.

Робота із сім'єю вихованця інтернатного закладу може охоплювати: сприяння в розв'язанні проблем сім'ї (поліпшення житлово-побутових умов, працевлаштування батьків тощо); направлення батьків у разі потреби до відповідного фахівця (нарколога, психолога, соціального працівника) для подолання алкогольної чи наркотичної залежності; надання допомоги у відновленні документів; сприяння в наданні матеріальної, гуманітарної допомоги, оформленні виплат; сприяння в налагодженні стосунків між дитиною та батьками, створенні позитивного психологічного мікроклімату в сім'ї; навчання батьків методів та прийомів ефективного спілкування з дитиною, яка має досвід перебування в інтернатному закладі.

Під час роботи з реінтеграції дитини в біологічну сім'ю мотивація батьків відіграє дуже важливу роль.

Робота фахівця із соціальної роботи, що веде випадок, повинна бути спрямована на формування переконання членів родини в необхідності змін.

Вирізняють зовнішнє і внутрішнє мотивування. Зокрема, зовнішнє мотивування (слова і дії фахівця) формує такі особистісні новоутворення, як інтереси й схильності особистості, моральні принципи, внутрішні установки й самооцінку, що своєю чергою впливає на внутрішню мотивацію.

Зовнішня мотивація передбачає зміну поведінки отримувача послуг у результаті стороннього впливу, проте вона не гарантує закріплення поведінки, сприйняття її як життєво необхідної моделі. Водночас зовнішній вплив сприяє формуванню внутрішніх мотивів клієнта, може бути початковим поштовхом до зміни поведінки.

Основними методами організації мотивувального процесу мають бути: порада у вигляді представленої на розгляд отримувача пропозиції розв'язання проблеми; переконання, що ґрунтується на роз'ясненні сутності явищ та процесів, причинно-наслідкових зв'язків, аргументації тощо; наслідування взірців; прагнення досягти привабливого для суб'єкта результату, який уже отримали інші за подібних обставин (прикладом може бути навчання за принципом „рівний – рівному”).

Формування внутрішньої мотивації передбачає дотримання низки положень, серед яких:

- повага до гідності отримувача послуг;

- агресивне переконання є неефективним у процесі подолання сумнівів отримувача послуг;

- стиль спілкування має бути спокійним і дипломатичним;

- готовність до змін не виникає сама собою, а є результатом особистісних переживань;

- „партнерські відносини” можуть допомогти людині досягти бажаних змін.

Кожна людина / сім'я прагне до змін, але вона має бачити чіткі цілі й завдання змін.

Зміни — це тривалий процес, що потребує значних зусиль як фахівця, так і сім'ї.

Допомагає сім'ї з дітьми змінюватися її соціальна мережа, значущі члени громади. На соціальний вибір людини істотно впливає приклад соціально значущої для неї особи. Для ефективного планування роботи із сім'єю із забезпечення оптимальних умов реінтеграції потрібно знати про позитивне, нейтральне і негативне соціальне оточення дитини / її сім'ї.

Враховуючи специфіку процесу реінтеграції, зазначимо, що тільки позитивне соціальне оточення дитини та сім'ї підстраховує та підтримує сім'ю в кризові періоди її розвитку, передає досвід, знання, ділиться в разі потреби матеріальними ресурсами.

Щоб гарантувати цілісний добробут дитини на різних рівнях, потрібно забезпечити партнерську взаємодію між батьками, родичами, іншими значущими особами, соціальними працівниками / фахівцями із соціальної роботи, іншими спеціалістами та організаціями.

Неодмінною складовою гарантування успішності реінтеграції є розробка карти соціального оточення дитини, яка бере до уваги як структуру, так і функціонування мережі соціального оточення дитини / сім'ї. Вона дає більш детальну, обґрунтовану інформацію про якості та функціонування соціальних зв'язків клієнта. На карті намагаються передати розмір мережі, дистанцію між людьми, об'єднані групи всередині мережі (рис. 1).

Рис. 1. Карта соціального оточення

Сектори карти: сім'я, родичі, друзі, сусіди, організації, фахівці, робота, школа, дошкільний навчальний заклад; у центрі кола — дитина.

Карта соціального оточення складається спільно з дитиною за умови, що попередньо її змотивували до цієї роботи. Вона отримує детальну інструкцію зі складання своєї карти. При цьому дуже важливо, щоб мова фахівця була адаптована до вікових й особистісних особливостей дитини, проста й зрозуміла, а процес складання карти не ставав „викачуванням” інформації. Карта соціального оточення складається в декілька етапів.

Визначають значущих для дитини людей і розміщують їх довкола неї відповідно до рівня прив'язаності. Якщо на карті соціального оточення більш як п'ятнадцять осіб, то дитині пропонують відібрати п'ятнадцять осіб, найбільш значущих у його житті, і потім працювати лише з цими особами.

Після того, як ідентифіковано склад системи, ставиться ряд запитань стосовно природи відносин у соціальному оточенні. Ці питання охоплюють:

- форми допомоги, яка надається (емоційна, інформаційна, матеріальна).

Окремо обговорюється, яку соціальну підтримку сім'ї здійснює кожна конкретна особа;

- напрямок допомоги – люди, з якими допомога обопільна (ви допомагаєте їм так само, як вони допомагають вам); ті, яким ви допомагаєте більше, і ті, хто допомагає більше вам;

- близькість (міцність) відносин. Значущих для дитини людей розміщують довкола неї відповідно до рівня прив'язаності;

- частота контактів і тривалість відносин.

При аналізі соціальної мережі потрібно брати до уваги частоту контактів із сім'єю конкретного представника тієї чи іншої системи підтримки. Указується інтенсивність спілкування, взаємодії (1 раз на день, 1-2 рази на тиждень, 1-2 рази на місяць, рідко).

Карта соціального оточення дає інформацію про різні напрями функціонування системи соціальних відносин.

1. Кількість оточення: загальна кількість людей, внесених до карти соціального оточення.

2. Очікувана ймовірність підтримки – емоційної, матеріальної чи інформаційної.

4. Критичність: очікується, що частина оточення має бути „майже завжди” критичною до досліджуваної людини.

5. Близькість: частина оточення має бути такою, відносини з якою характеризуються як „дуже близькі”.

6. Взаємність: частина оточення має бути такою, у якій підтримка відбувається в обох напрямках.

8. Стабільність: тривалість відносин (як довго ви знаєте цю людину?).

9. Частота: частота спілкування (як часто ви бачите цю людину?).

Таким чином, карта соціального оточення — один зі складників мережевої роботи, засіб глибокого вивчення соціального оточення дитини, інструмент моніторингу стану особи та її підтримки з боку соціального середовища. Саме карта соціального оточення зосереджує в собі інформацію про загальну кількість та склад соціального оточення, рівень надання членам оточення різноманітної допомоги та природу відносин між членами системи, як їх розуміє дитина, що цю карту складає.

Наступним інструментом оцінювання мереж сім'ї та її підтримки з боку навколишнього середовища є **екомапа**.

Екомапа — графічна схема (діаграма) стосунків у родині, яка показує взаємовпливи між членами сім'ї і людьми, з якими вони пов'язані, соціальними інституціями, оточенням.

Інформація екомапи характеризує стать і вік, композицію сім'ї (біологічні діти, пасинки, усиновлені діти, батьки), сімейний статус (розлучений / розлучена, вдівець / вдова), структуру сім'ї (взаємозв'язки по лінії дитина – батько, мати), склад домогосподарства (хто живе в будинку, квартирі), ситуацію з роботою (безробіття), використання ресурсів громади (економічна підтримка, медична допомога, школа, соціальні служби), неформальні ресурси й „природних помічників” (розширена сім'я, родичі, друзі, сусіди, групи самопомоги), соціальну активність та інтереси (хобі, рекреаційна активність), формальні асоціації (належність до церковної громади, профспілок, клубів, організацій тощо), джерела підтримки й стресу в соціальних взаємодіях між людьми, а також між людьми й системами громади.

Екомапа є корисним і простим методом фіксування базової соціальної інформації про родину.

Використовуючи графічні зображення, спеціаліст, який працює із сім'єю, значно швидше зможе розібратися в стосунках членів сімей, у яких батьки одружені вдруге чи втретє, найстарші діти вже мають власних дітей тощо, що важливо на початковому етапі роботи, а особливо на етапі оцінювання.

Для зручності складати їх можна на одному великому аркуші паперу, наприклад, разом з матір'ю дитини чи дитиною.

Для зображення екомапи використовують спеціальні символи (рис. 3), які характеризують тип взаємостосунків членів сім'ї: слабкі, позитивні, сильна прив'язаність, дуже сильна позитивна прив'язаність, напружені взаємини, перервані взаємини тощо. Можна додавати також свої символи з поясненням значення: наприклад, поруч з важливою для клієнта людиною намалювати квіточку або сердечко, стрілкою позначати ініціативу у взаєминах.

Важливість цієї роботи: для спеціаліста — в обміркуванні разом з клієнтом його проблеми, пошуку сильних сторін сім'ї, розробці плану підтримки дитини та сім'ї; для дитини — в укріпленні самооцінки, розширенні карти соціальних контактів, розвитку почуття приналежності, прийнятті свого життєвого досвіду.

На основі аналізу міжособистісних зв'язків і відносин спеціаліст визначає важливих і значущих осіб для дитини й спільно з нею досліджує можливість

організації мережевої зустрічі, на яку можуть прийти люди, вказані на карті соціального оточення.

Метою мережевої зустрічі є залучення сімей із дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, до розв'язання певної проблеми спільно із фахівцями соціальної сфери.

Участь у мережевій зустрічі також беруть координатор (людина, котра мобілізує людей на мережеву зустріч), ведучий, помічник ведучого. Координатор виконує функції з підготовки до мережевої зустрічі – мобілізує ресурси: запрошує учасників, вибирає місце проведення, організовує робочий простір безпосередньо перед зустріччю (приміщення, матеріали, чаювання). Координатор мережевої зустрічі відстежує виконання ухвалених рішень, дотримання визначених термінів та, якщо виникає затримка із розв'язанням остаточно визначеної проблеми, збирає наступну мережеву зустріч. Ведучий відповідає за процес розвитку зустрічі, йому допомагає помічник. Якщо справа стосується дитини, її також запрошують на мережеву зустріч. Важливо обговорити з дитиною, кого з важливих для неї людей варто запросити.

Робота після мережевої зустрічі полягає в реалізації віднайдених позитивних та конструктивних рішень, пропозицій. У цю роботу включаються вже не тільки фахівці та держслужбовці з професійного обов'язку, але й особисто зацікавлені учасники соціального оточення сім'ї – родичі, друзі, сусіди.

Сімейна групова нарада — збори членів розширеної сім'ї та її оточення з метою ухвалення рішення про шляхи виходу сім'ї зі складних життєвих обставин.

Сімейні групові наради проводяться, колиє загроза повноцінному розвитку та вихованню дитини, дитина проявляє девіантну поведінку, сім'я виявила неспроможність самотійно розв'язати проблему, перебуває в кризовому стані тощо.

Сімейна групова нарада проводиться з ініціативи спеціаліста центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (фахівця із соціальної роботи) або іншого фахівця соціальної сфери. Міжнародний досвід впровадження сімейних групових нарад передбачає, що до роботи з дитиною та її сім'єю, яка перебуває в складних життєвих обставинах, запрошується незалежний координатор, котрий пройшов відповідне навчання з організації та проведення подібних нарад. Він збирає разом усіх зацікавлених осіб — як членів родини, так і інших

представників її соціального оточення — для обговорення в сімейному колі проблеми й розроблення плану її подолання. Координатор з'ясовує проблему, яка склалася; разом із сім'єю вирішує, кого краще покликати на зустріч; зв'язується із запрошеними від імені родини тощо. Завдання такого фахівця — слухати членів родини, вірити в її сильні сторони, бути наполегливим, але водночас гнучким, мати організаторські здібності, володіти вміннями долати в разі потреби конфліктну ситуацію.

Час і місце проведення сімейної групової наради визначає сім'я за погодженням з координатором, який попередньо зустрічається з усіма запрошеними, щоб пояснити її значення та процедури. Варто підкреслити, що сімейна групова нарада проводиться лише після оцінювання потреб дитини та її сім'ї, з'ясування, що чи хто саме порушує права дитини, який виховний потенціал батьків та громади.

Участь дитини в заході обов'язкова, адже він проводиться заради неї. Загалом будь-яка інформація, отримана від дитини, є корисною для ефективного планування наради.

Відповідно, запорука успіху зустрічі полягає в поясненні дитині, що таке сімейна групова нарада, яке її значення. Важливо з'ясувати організаційні особливості проведення наради, зокрема кого бажає запросити дитина, поруч з ким хоче сидіти. Неабияку роль відіграє визначення серед запрошених на нараду значущої для дитини особи, котра поділятиме її позицію. Така людина гарантує, що під час заходу думка дитини буде почута і врахована. Для підтримки на зустріч у разі потреби запрошується друг / подруга дитини. Якщо дитина не хоче брати участі в сімейній груповій нараді, координатор шукає інші шляхи, щоб її думка була почутою. Зокрема, дитина може написати лист-звернення до сім'ї або проголосити усну промову й записати її на аудіо-, відео носії. Зазначене підтверджує необхідність ретельної підготовки дитини до наради, до якої можна залучати й представника / соціального педагога закладу, у якому вона навчається. Впровадження сімейних групових нарад має велике суспільне значення, оскільки за їх допомогою активізується потенціал сім'ї та її соціального оточення, створюється можливість визначити й задовольнити потреби членів родини.

Найчастіше сім'я потребує зміцнення економічного становища. Потрібно запропонувати різні форми матеріальної допомоги, такі як нові ліжка для дітей або ремонт будинку, виходячи з потреб, пов'язаних з поверненням дитини в

сім'ю. Однак важливо не створювати помилкових очікувань і запобігти залежності від зовнішніх помічників.

Таким чином, реінтеграцію можна вважати глибоким і складним процесом управління змінами в житті дітей, їхніх родин і піклувальників (теперішніх і майбутніх).

Використання розглянутих форм та методів роботи із сім'єю в процесі реінтеграції сприятиме системній підготовці сім'ї до створення турботливого сімейного середовища, подолання складних життєвих обставин, вироблення внутрішніх механізмів розв'язання проблем, мінімізації дитячої травми й повернення додому дитини.

Додаток 3

Активізація громади в процесі реінтеграції дітей у біологічні сім'ї

[241; 496]

Розкриваючи питання активізації громади для реінтеграції дітей у біологічні сім'ї, наголосимо, що затверджена Урядом Національна стратегія з реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки визначає потребу відмови від виховання дітей в інтернатах і створення системи захисту дітей, що забезпечує їхній догляд і виховання в сім'ї або в умовах, максимально наближених до сімейних. Стратегія передбачає створення мережі послуг у громадах, вивчення і поширення сучасних міжнародних і вітчизняних практик захисту дітей і допомоги сім'ям, підготовку кадрів та зміну фінансових механізмів підтримки й захисту, адже саме в місцевих громадах ухвалюються всі рішення стосовно дітей.

Розглядаючи громаду як один із суб'єктів процесу реінтеграції дитини, ми виходимо з того, що територіальна громада — це складна самокерована соціальна система самоорганізованих локальних спільнот (районів, кварталів, мікрорайонів) міста, села, селища, членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних з побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням) та локалізації соціальних ризиків і розв'язання актуальних проблем території.

Варто зазначити, що 17 січня 2019 року Верховна Рада України ухвалила Закон України „Про соціальні послуги” № 2671-VIII, який визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику, подолання складних життєвих обставин та/або мінімізацію їх наслідків, особам / сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Згідно з цим законом з 1 січня 2020 року соціальні послуги — власні повноваження громад.

Запроваджено базові соціальні послуги, які мають надаватися в громаді максимально наближено до проживання людини, що їх потребує.

Для початку зупинимося на понятті „активізація громади”.

Активізація громади — вмотивована активна участь окремих громадян та громадських організацій у розв'язанні місцевих проблем, що мають негативний

соціальний вплив. Активізація громади має на меті підвищення рівня поінформованості про потреби та проблеми на рівні громади, опанування навичок і технологій розв'язання цих проблем.

Активізація громади є поєднанням багатьох процесів, а саме:

- залучення громадян до розуміння та сприйняття факту існування проблем дітей, сімей та молоді в громаді;
- визначення бажаних та можливих для громади шляхів розв'язання цих проблем;
- окреслення кола осіб та мережі установ і закладів, які можуть розв'язати проблеми, ведення з ними переговорів;
- опанування членами громади вмінь співпрацювати як з органами місцевого самоврядування, так і з бізнес-структурами, неурядовими організаціями, зацікавленими особами, які мають певну громадську позицію, для досягнення конкретних цілей;
- сприяння в розбудові громадських організацій (формальних чи неформальних), які можуть допомогти в реалізації намічених планів.

Одним із надзвичайно важливих з погляду реформи деінституціалізації завдань місцевої громади може бути створення „громади, дружньої до дітей та молоді”.

Робота в рамках ініціативи „Громада, дружня до дітей та молоді” здійснюється за 5-ма основними напрямками та зосереджена на досягненні таких основних цілей з дотримання прав дітей та молоді:

Право на визнання, повагу та справедливе ставлення передбачає, що кожна дитина та молода людина відчуває визнання, повагу та справедливе ставлення в своєму місті;

Право бути почутими передбачає, що кожна дитина та молода людина має право, щоб її голос, потреби та пріоритети були почуті та враховані в нормативних актах, політиці, бюджетах та програмах;

Право на охорону здоров'я, освіту та соціальний захист передбачає, що кожна дитина та молода людина має доступ до якісних соціальних послуг;

Право на безпеку передбачає, що кожна дитина та молода людина живе у безпечному та чистому середовищі;

Право на дитинство передбачає, що кожна дитина та молода людина має можливість насолоджуватись життям в сім'ї, іграми та відпочинком.

Важливою характеристикою дієздатності місцевої громади, дружньої до дитини, у процесі реінтеграції є об'єднання її суб'єктів навколо спільних переконань, з-поміж яких такі:

- діти обезпечені та захищені від експлуатації, насильства й принижень;
- діти мають доступ до базових послуг;
- діти мають якісну, інклюзивну й партисипативну освіту та розвиток навичок;
- діти висловлюють свої думки та беруть участь в ухваленні рішень, що впливають на них.

Діяльність місцевих громад зі сприяння реінтеграції дітей може включати:

1. Взаємодію з громадськими лідерами або групами (наприклад, громадськими організаціями, релігійними діячами) для вивчення їхньої думки про реінтеграцію дітей, сприяння розумінню труднощів, з якими зіткнулися діти, поки були розлучені зі своїми сім'ями, і допомоги в роботі зі зменшення дискримінації дітей, які повернулися додому.

2. Звернення до сусідів з проханням підтримувати дітей у вивченні місцевої мови, культури чи традицій або відновленні таких знань.

3. Проведення зустрічей з представниками громадськості для вивчення будь-яких суперечностей, які можуть виникати, і з'ясування, чи пов'язано це з наявністю стигм і дискримінації дітей, які реінтегруються в сім'ю.

4. Робота з місцевими громадами для запобігання повторному розлученню дитини із сім'єю. Наприклад, шляхом підвищення обізнаності про важливість єдності сім'ї, формування батьківських груп для взаємного розвитку батьківських навичок.

5. Робота з місцевими засобами масової інформації для зміни ставлення до дітей, які реінтегруються. Дітям та їхнім батькам можна запропонувати розповісти про себе, проте діти й сім'ї завжди повинні мати можливість усвідомлено вирішити, погоджуватися на це чи ні.

Картування та координування послуг, пов'язаних з процесом реінтеграції, дуже важливі для ефективної співпраці.

Кожна громада має свій потенціал: підприємства, соціально-підтримувальні установи, центри громадської активності, освітні та культурні заклади. Але найголовніше – це люди та їхні можливості, як організовані групи мешканців, так й окремі особи, які мають знання й навички. Усі ці речі мають бути досліджені та

зафіксовані задля демонстрації справжнього потенціалу громади. Картування громади можна охарактеризувати як громадське дослідження із залученням широкого кола активних мешканців, які визначають цінні якості свого ареалу проживання, вишукують можливості, діляться своїми відчуттями та ідеями.

Важливо показати всіх зацікавлених у процесі реінтеграції для виявлення сильних і слабких сторін. Така карта може включати дітей, сім'ї, школи, органи влади й соціальні служби місцевої громади, засоби масової інформації, релігійних лідерів, ЗМІ, релігійні організації, бізнес, а також неурядові організації. Усе це дає можливість знаходити й використовувати їхній потенціал, допомагаючи таким чином дітям, сім'ям та самій громаді визначити власні людські та фінансові ресурси задля розробки плану реінтеграції, спираючись на які, забезпечити підтримку на рівні місцевої влади. Для цього важливо формувати відповідальність місцевої громади за повернення дитини.

Проведення інформаційно-просвітницької роботи для ознайомлення з картою послуг для сімей з дітьми та мережею установ соціально-підтримувального характеру шляхом цільових конференцій, соціальної реклами у ЗМІ (листівки, буклети, ТВ-ролики,

Інтернет-сторінки тощо), індивідуальної роботи, виїзних інформаційних акцій соціальних закладів допомоги й підтримки на місцях (у громаді), тематичних свят у громаді, зустрічей з головами об'єднань співвласників багатоквартирних будинків тощо з метою залучення жителів громади до превентивної діяльності щодо соціального сирітства та активізації наявних і потенційних ресурсів у процесі реінтеграції дітей.

Як інструмент розвитку громади можна використати метод „Світове кафе”.

„Світове кафе” — сучасна фасилітаційна техніка, альтернативний формат обговорення питань у групі, ефективний метод створення діалогу. Акцент робиться на спілкуванні між учасниками й на продукуванні нових думок та ідей. Це розмова про суть справи в неофіційній обстановці.

Метод „Світове кафе” доцільно використовувати для:

- розв'язання комплексних проблем;
- отримання відповідей на декілька запитань;
- пошуку нестандартних рішень;
- об'єднання кількох точок зору;
- планування групової роботи;
- підбиття підсумків;

- обміну досвідом.

Отже, успішній реінтеграції сприятиме активізація громади, що буде втілюватися в партнерстві між окремими особами / громадянами, батьками, спеціалістами та особами, котрі ухвалюють рішення. Органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю повинні ставитися до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей. Доступність послуг забезпечується через їх максимальне наближення до місця проживання сім'ї та дитини.

Додаток К

Методична скринька діагностика та корекція дитячо-батьківських відносин [241; 496]

Власний негативний дитячий досвід багато в чому накладає відбиток на взаємини батьків і дитини. У цьому контексті в роботі з батьками може бути доцільним використання деяких вправ.

„Батьківські установки ”

Хід вправи: батькам пропонується список з негативними установками, які іноді батьки дають своїй дитині, наприклад: „Не бігай!”, „Не стрибай!”, „Не стій!”, „Не стукай!”, „Не заважай!”, „Не плутайся під ногами!”, „Не реви!” тощо... Батькам ставлять питання: *„Які наслідки можуть спричинити подібні установки?”* Потім батьки додають до цього списку ті установки, які чули в дитинстві від своїх батьків. Далі їм пропонують змінити негативну установку на позитивну. У кінці вправи можна попросити батьків у вигляді домашнього завдання попрацювати за такою ж схемою з установками, які вони транслюють власним дітям.

„Намалюй своє дитинство”

Хід вправи: батькам пропонується намалювати малюнок про своє дитинство. Батьки малюють те, що самі вважають за потрібне (без будь-яких обмежень). Потім вони представляють свій малюнок і розповідають про нього. Психолог звертає увагу на те, які почуття переживають батьки, дивлячись на малюнок, і дає зворотний зв'язок.

„Де живе дитинство ?”

Хід вправи: батькам пропонується заплющити очі, розслабитися і відчутти своє тіло. Після цього психолог починає ставити питання й просить знайти на них відповіді, але не вголос, а подумки:

Де у вас в тілі живе дитинство? Знайдіть його, відчуйте.

Як воно виглядає? Якого розміру, кольору, форми?

Які відчуття ви відчуваєте від нього? Від нього тепло? Холодно? Погладьте його.

Яку допомогу воно може вам надати? Можливо, це підтримка, порада?

Що може дати ваше дитинство вам зараз? Візьміть це.

Подякуйте своєму дитинству й повертайтеся сюди.

Після вправи батьки діляться своїми думками, відчуттями.

Психолог дає зворотний зв'язок.

Ці вправи спрямовані на пошук проблем і ресурсів у дитинстві батьків. Далі необхідно проводити роботу з батьками на основі виявлених проблем з метою профілактики та корекції порушень взаємодії батьків з дитиною.

Методика „Спадщина”

Мета: формування адекватних уявлень про свою біологічну сім'ю, виявлення сильних і слабких сторін свого роду, інтеграція сімейного досвіду для адаптації в сім'ї.

Інструкція: розділити аркуш паперу формату А4 на чотири частини. У кожній частині написати або позначити символами те, що дитина отримала в спадок 1) від прадідів; 2) від мами; 3) від тата; 4) те, що вона взяла б із собою. Вивчення уявлень дитини про сім'ю, її очікування, пов'язані із сім'єю, її роль і місце в цій системі відносин.

Методика „Малюнок моєї сім'ї”

Мета: вивчення очікувань дитини від повернення в сім'ю.

Інструкція: дитині пропонують намалювати малюнок своєї сім'ї. Тема будинку посідає центральне місце в сімейних уявленнях дитини. Символічне значення будинку досить різноманітне. Будинок – це і будівля, споруда, де проживають люди, і місце, де можна сховатися від небезпек. Значення слова „будинок” близьке за змістом до поняття „сім'я” – місце, де тебе люблять, піклуються і чекають. Будинок може символізувати місце малої батьківщини, там, де твоє коріння, де жили твої предки. А також будинок – це місце в душі, де людина зберігає свою любов і прихильність, місце цілісності людини. Будинок слугує метафорою захисту. Образ будинку є одним з найбільш ресурсних образів. Саме тому робота з образом будинку посідає вагомое місце в межах арттерапевтичних занять із соціально-психологічної адаптації.

Методика „Мій дім”

Колаж „Мій дім” — індивідуальна робота кожного члена сім'ї.

Мета: вивчення уявлень про власну родину.

Або колаж „Наш дім” — спільна робота всіх членів сім'ї.

Мета: інтеграція уявлень про умови спільного проживання в сім'ї після повернення дитини.

Методика „Сімейні традиції”

Мета: створення нових сімейних традицій.

Інструкція: кожен член сім'ї записує традиції, які існують або існували в їхній родині. Потім кожен вигадує і записує нові традиції, які він хотів би створити. З усіх варіантів спільно вибирають одну (або кілька) традицію і розробляють детальний план її реалізації. Домашнє завдання: впровадити цю традицію в сім'ї.

Методика „Гніздо”

Мета: формування позитивних зв'язків у системі сімейних відносин.

Матеріали: макет гнізда, пластикове іграшкове яйце, мініатюрні фігурки птахів, шишки, гілочки, сухе листя, трава, мох тощо.

Інструкція: прикрасити гніздо й заселити його жителями. Скласти історію про мешканців гнізда.

Методика „Моє місто”

Мета: вивчення уявлень дитини про дім, створення правил спільного проживання в сімейній системі.

Матеріали: картонні коробки, скотч, фломастери, олівці, клей, ножиці, природні матеріали, шматки тканини, іграшки тощо.

У роботі беруть участь усі члени сім'ї. З наявних коробок кожному пропонується побудувати свій будинок, за бажанням прикрасити його. З одержаних будинків створити місто, дати йому назву. Спільно скласти правила щасливого проживання для його жителів.

Методика „Сімейна віньєтка”

Мета: визначення місця в сімейній системі, зміцнення сімейних взаємин, включення в спільну соціально-психологічну діяльність.

Матеріали: фотографії дитини, усіх членів сім'ї, папір, художні матеріали, клей, ножиці, листівки або кольорові картинки.

Інструкція: усі члени сім'ї працюють на одному аркуші паперу. Потрібно визначити місце своєї фотографії на аркуші паперу, створити для неї рамку, прикрасити її, залишити побажання або інші позитивні написи біля фотографій інших членів сім'ї.

Методика „Герб моєї родини”

Мета: створення сімейної символіки, формування почуття гордості за свою сім'ю, зміцнення сімейних відносин.

Методика „Сімейний договір”

Мета: створення правил безконфліктного проживання в родині.

Інструкція: кожен член сім'ї пропонує правила сім'ї, на основі яких складається „Сімейний договір”.

Методика „Будівництво та заселення будинку з коробок”

Мета: корекція порушення уявлень дитини про дім.

Матеріали: великі картонні коробки, скотч, фломастери, олівці, клей, ножиці, природні матеріали, шматки тканини, іграшки тощо.

Інструкція: з наявних коробок пропонується побудувати будинок, за бажанням прикрасити його і „заселити” різними іграшками.

Методика „Сценотест” (автор Гердхільд фон Штаабс)

Мета: проєктивна психологічна методика, використовується для дослідження стосунків дитини з людьми навколо.

За допомогою ляльок і різних іграшкових предметів (меблі, транспорт тощо) дитині пропонується розіграти якусь сценку з життя своєї родини. Гра з ляльками сприяє абстрагуванню від власних переживань, пригнічені почуття і внутрішні проблеми втілюються в конкретних образах.

Матеріали та обладнання: картонний ящик великих розмірів, приблизно 50 на 75 см, або блоки, щоб побудувати огорожу (для маленьких дітей краще стабільні стіни), дно світле (біле).

Вісім ляльок, що зображують дорослих: мама, тато, бабуся і дідусь, поліцейський, жінка-лікар, тітка, дядько. Кілька ляльок, що зображують дітей: немовля, діти різної статі, підлітки різної статі. Дерев'яні кубики різної форми й розмірів. Рослини: дерева, квіти. Домашні тварини: корова, курка, свиня, собака, гусак. Дикі тварини: лисиця, птах, крокодил, мавпа, тигр, можна додати динозаврів. Предмети побуту: вибивачка (для вибивання килимів), столовий посуд, столові прибори, таз (для прання білизни) або пральна машина, каструля, унітаз або горщик для малюків, миска для тварин. Їжа: фрукти, м'ясо, солодощі тощо. Меблі: крісло, килим, ліжко велике, диван, односпальне ліжко, стіл, стільці, холодильник, шафа для посуду, телевізор або комп'ютер. Предмети пересування: залізниця, поїзд, легковий автомобіль, автобус, вантажний автомобіль. Додаткові персонажі: сніговик, добрий / злий гном, ангел.

Інструкція та порядок роботи: психолог каже дитині: „Подивися, будь ласка, у коробці є багато різних іграшок. Згадай зараз будь-яку ситуацію, момент з того часу, коли ти проживав з батьками / рідними. Це може бути будь-який день,

будній або вихідний, а може, і свято. Вибери ляльок на ролі всіх членів сім'ї. Розмісти меблі, як ти це пам'ятаєш і хочеш зобразити. Розташуй ляльок у цьому просторі. Ти маєш стільки часу, скільки тобі необхідно. Можеш у своїй сцені щось міняти й доповнювати її так, як це потрібно тобі. Коли будеш готовий, скажи мені”.

Коли сцена готова, психолог просить розповісти, що зображено: „Хто в якій ролі? Хто чим займається?” Подальша розмова будується на оповіді дитини. Бажано сфотографувати за згодою дитини первинну сцену, оскільки під час заняття дитині пропонується її доповнити або змінити. Важливо відстежувати, що відчуває дитина в процесі гри, питати про відчуття, особливо при пересуванні фігур, зміні сцени, додаванні фігур. Таким чином, „Сценотест” дозволяє подивитися на сімейну систему очима дитини. Завдяки великій варіативності „Сценотест” має високу чутливість до особливостей ситуації дитини. Він дає можливість ставити різноманітні питання та отримувати пояснення.

Методика „Три дерева” (автор R. J. Corboz).

Мета: аналіз внутрішньосімейних стосунків, їхніх особливостей, наявність прихованих конфліктів, про які дітям важко розповідати словами. Окрім діагностичних завдань, використання таких малюнкових проєктивних методик на перших консультаціях допомагає фахівцеві встановлювати контакт з дитиною.

Зміст методики: тест передбачає малювання дитиною дерев такими, якими вона їх собі уявляє. Порівняння намальованих рослин з близькими родичами проводиться після завершення малюнку. Вибір кількості зображуваних дерев не випадковий. Діти підсвідомо проєктують на папір свої відносини з батьками.

Матеріали та обладнання: альбомний аркуш і набір кольорових олівців.

Інструкція та порядок роботи: психолог кладе перед дитиною горизонтально аркуш паперу формату А4 і просить намалювати будь-які три дерева.

Наступний етап — бесіда з дитиною: „А яке дерево тобі подобається найбільше? Яке найменше? Яке наймолодше? Яке найстаріше? Яке дерево найкрасивіше?” Питання йдуть в чіткій послідовності: від легких і приємних до більш складних. З дозволу дитини психолог під відповідним деревом на малюнку записує всі дані нею характеристики. Далі йдуть питання: „А де ростуть дерева? Уяви, що ти садівник. Що б ти зробив з кожним з дерев?” Якщо дитина не зрозуміла таке питання, можна уточнити, що деревам потрібен полив, добриво,

пересадка або, наприклад, якійсь рослині потрібно підрізати гілки або забезпечити більше сонця і тепла. Обов'язково скажіть, що з якимось деревами можна нічого не робити, їм і так добре. Останнє запитання тесту — дитину просять порівняти намальовані й описані дерева з членами її сім'ї: „Як ти думаєш, ким з членів вашої сім'ї може бути кожне з дерев?”.

При інтерпретації враховуються: малюнок з усіма деталями (розташування і розмір дерев, деталі, колірні переваги); відповіді на питання; асоціація дерев з родичами; пропонувані дитиною дії з рослинами; поведінка дитини під час діагностування, її емоційні й тілесні реакції.

Корекційна робота з емоційною сферою

Якщо у вас є довірливий контакт з дитиною і результати діагностики, можна планувати індивідуальні заняття з корекції емоційної сфери дитини.

Мета: компенсація деприваційних порушень у дітей на когнітивному, емоційному, поведінковому рівнях для ефективного функціонування як члена сім'ї.

Завдання: формування позитивної самооцінки, самосприйняття і почуття впевненості в собі; формування знання й уявлення про сім'ю, її функції, правила, сімейні ролі; формування навичок адекватної рольової поведінки в різних ситуаціях, сприяння переживанню дітьми досвіду ідентифікації (ототожнення) із сім'єю.

У роботі з емоційною сферою добре підходять різні техніки арттерапії, тілесної терапії, вегетативні вправи, техніки дихання тощо.

Вправа „Розмиваємо образ фарбами”

Мета: зниження психоемоційного напруження. Виконуючи вправу, діти навчаються не накопичувати образу й негативні емоції, а якомога швидше звільнитися від них.

Матеріали та обладнання: альбомний аркуш або аркуш паперу А3 (ватман), пензлик, баночка з водою, акварельні фарби (6—8 кольорів).

Інструкція та порядок виконання: психолог пропонує дитині на аркуші паперу намалювати сірою фарбою свою „хмарку образи”. Потім, не давши фарбі висохнути, відразу ж пропонує почати її розмивати більш яскравою фарбою, подумки або вголос повторюючи: „Я розмиваю образу, вона втрачає свою силу”. Необхідно змивати з аркуша паперу пляму, що утворилася, до тих пір, поки вона зовсім не зникне.

Питання для обговорення: „Що ти відчував спочатку? Які емоції викликає малюнок, що вийшов? На що схожий твій малюнок? Чи хочеться ще щось додати або якось змінити малюнок?”

Вправа „Маски”

Мета: самовираження, розвиток самосвідомості, робота з різними емоціями і станами.

Устаткування й матеріали: 6–8 трафаретів масок, фарби, пензлики, баночка для води.

Інструкція та порядок виконання: психолог пропонує дитині намалювати на заготовлених трафаретах масок ті емоції, які вона найчастіше переживає. Дитина розфарбовує маску, спираючись на свої відчуття. Це може бути маска клоуна, веселого або злого, або маска, просто розфарбована в різні кольори, малюнками тощо.

Після того, як дитина зобразить на масках емоції, їй пропонують розповісти історію про кожну маску.

Питання для обговорення: „У яких ситуаціях ти відчував такі емоції, як у маски? Які почуття тобі найбільш комфортні? Що потрібно, щоб відчувати такі емоції?”

Методика „Лінія життя”

Діти, які зазнали сімейних негараздів, вилучення із сім'ї, „застрягають” у минулих травматичних подіях. Вони ніби „відокремлюються” від реальності. Повернути їх у „теперішнє” можна діагностико-терапевтичною методикою „Лінія життя”.

Мета: структурувати минуле, проаналізувати отриманий життєвий досвід, записати всі важливі, на думку дитини, події, які можуть бути як позитивними, так і травматичними спогадами.

Суть методики: це хронологічний перелік усіх найважливіших подій з минулого дитини.

Перед початком роботи, щоб допомогти дитині заповнити свою „лінію”, спеціаліст має підготуватися, зібравши основні факти з життя дитини. Іноді спеціаліст не має ґрунтовної інформації про дитину, тоді він може вислухати й зафіксувати розповідь у процесі проведення методики.

Інструкція та порядок виконання: використовувати методику можна тільки індивідуально, коли є достатньо часу й ресурсу. Один з варіантів цієї методики

включає таку інструкцію: „Намалюй на аркуші паперу, відступивши від краю 2 см, лінію згори вниз завдовжки майже весь аркуш. З одного краю лінії напиши 0, з іншого – 100. Це буде твоя лінія життя. 0 – це твоє народження, 100 – це, напевно, щось близьке до завершення життя.

Тепер (після того, як лінія намальована) познач рискою на лінії те місце свого життя, де ти зараз перебуваєш. Який шматочок життя ти вже прожив?

А тепер познач рисками й коротко підпиши всі важливі для тебе події, які трапилися в житті. Це можуть бути події, які відбувалися з тобою, або події, свідками яких ти був. Ці важливі для тебе події – у минулому.

Наступний крок: спробуй відзначити рисками й коротко підписати всі значущі події твого життя, які, як ти думаєш, або навіть очікуєш, сподіваєшся, з тобою відбудуться в майбутньому”.

Далі на основі малюнка з дитиною проводиться бесіда.

Інструкція другого варіанту методики: ниточкою або довгою стрічкою викладаємо рівну лінію (можна також використовувати гірлянду з вогниками, які світяться). Залежно від того, скільки дитині років, ставимо на лінії яскраві предмети через декілька кроків один від одного. Кількість відміток дорівнює кількості років + 1 (через рік від реального віку) і + 1 через 5 років від реального віку.

Лінія з ниток повинна бути набагато довшою, ніж позначки віку. Дитина стає на першу „зупинку” – ми їй нагадуємо, що це точка, де їй усього рік. На цьому місці малюк тільки починає ходити (дитина може присісти, попроситися на ручки, обов’язково обіймаємо її, якщо вона дозволить). Просуваючись лінією, дитина випростується.

На кожній „зупинці” говоримо позитивні слова: „О! Ще один рік! Як я тобі радий! Цього року ти стала/в...” (говоримо про якесь досягнення).

Обов’язково варто трохи довше постояти на позначці реального віку.

Потім, коли дитина робить крок у „майбутнє”, психолог говорить: „О! Ти будеш таким щасливим дорослим!” Можна поцікавитися про думки та почуття дитини, разом пофантазувати. Можна розкласти на позначках, де вказаний вік, папірці з написаними побажаннями або ресурсними словами.

Методика „Книга життя”

Мета: усвідомлення дитиною цілісної картини свого життя.

Завдання:

1. Реконструювання подій життя дитини до розлучення з родиною.
2. Допомога дитині в усвідомленні та прийнятті свого теперішнього.
3. Допомога дитині в плануванні свого майбутнього.
4. Сприяння дитині в розвитку навичок саморефлексії.
5. Психологічна підтримка й пошук внутрішніх ресурсів.

Суть методики: „Книга життя”, створена дитиною разом із фахівцем, містить ключову інформацію про її минуле. Вона допомагає дитині зрозуміти й примиритися з тим, що з нею сталося: чому, коли і як їй довелося розлучитися з батьками і що відбулося далі. Книга також допомагає дитині розвинути сильне почуття ідентичності, оскільки вона містить важливі дані про її розвиток та життєвий досвід (коли дитина вперше пішла, сказала перше слово, які її улюблені страви та ігри; опис особливих для дитини подій чи спогадів). Зазвичай це батьківські спогади, і саме батьки розповідають про це дитині, коли вона виростає.

Однак уся необхідна документація про дітей, які тривалий час перебували в інституціях, рідко зберігається в повному обсязі. Записів про більшість дітей зазвичай недостатньо для розвитку почуття власної історії та ідентичності. Багато дітей старшого віку, які мешкають в інституціях, абсолютно нічого не знають про те, що сталося з ними протягом перших трьох років життя. Надзвичайно важливо допомогти цим дітям реконструювати історію власного життя.

„Книга життя” допоможе дитині зрозуміти та психологічно прийняти події, що відбулися чи відбуваються (чому, коли та де їх розлучили з біологічними батьками, що сталося потім). Після вилучення із сім’ї дитина фактично позбавляється права „суспільно схвалено” говорити про своє минуле. Соціальне оточення нерідко демонструє негативне ставлення до батьків і родичів вихованців інституційних закладів. Інша крайність — коли навіть спеціалісти, шкодуючи почуття дитини, можуть не говорити з нею про її минуле, побоюючись вдруге травмувати. Частіше замовчуються важливі для формування ідентичності дитини теми – сім’я, древо роду, родина, дім, сімейна реліквія.

Також для психолога або соціального працівника, який супроводжує сім’ю, спільна робота над „Книгою життя” надає можливість проаналізувати життєвий досвід, причини, чому дитина потрапила до інтернатного закладу. „Книга життя” складається з чотирьох розділів: „Мое минуле”, „Мое теперішнє”, „Мое майбутнє”, а передує роботі над цими основними розділами „Вступна частина”. У

кінці кожного з основних розділів („Моє минуле”, „Моє теперішнє”, „Моє майбутнє”) є чисті аркуші, бо кожна дитина має особливе в минулому, сьогоденні й майбутньому, чого не охопити загальними для всіх завданнями. Над чим ще попрацювати тут з дитиною і про що поміркувати — може стати зрозуміло в ході роботи над іншими розділами.

Хід роботи: потрібно починати зі вступної частини. Коли вона пройдена, дитині пропонується самостійно вибрати, з чим їй працювати далі. Іноді дітям буває більш безпечно почати з теперішнього (або навіть майбутнього) і тільки в процесі – коли довіру до ситуації (і до дорослого) встановлено — підійти до теми минулого. Робота сам на сам із фахівцем, спілкування із зацікавленим дорослим має важливий сенс і додаткову користь для дитини.

Не рекомендовано віддавати дитині „Книгу життя” для самостійної роботи. Участь дорослого в цьому процесі створює ту саму „зону найближчого розвитку”, коли в дитини виходить зробити щось краще і більше, ніж вийшло б на самоті. Дорослий мотивує дитину до роботи, підбадьорює, підтримує, дає додаткові роз’яснення до завдань. Крім цього, робота над деякими завданнями „Книги життя” передбачає попередню підготовку фахівця: збір інформації, пошук фотографій, виготовлення ксерокопій документів тощо.

„Книга життя” повинна містити такі деталі:

Ім’я (включаючи, якщо це можливо, детальну інформацію про те, чому було обрано саме це ім’я, хто його запропонував, чи є родичі з таким ім’ям. Потрібно зібрати додаткову інформацію про значення імені дитини і про те, яких відомих людей звать так само. Для дитини може бути важливо дізнатися, що таке ж ім’я, як у неї, було (є) у відомих поетів, мандрівників, учених. Фахівець має розказати йому про цих людей).

Дата та місце народження (з деталями). Дуже важливо знайти й заздалегідь зняти копію свідоцтва про народження дитини. Цей документ містить багато важливої інформації, яку можна й потрібно знати кожній дитині. Крім того, наявність цього документа може підтримати дитину, вселивши їй почуття впевненості і давши відчуття стабільності: „Я існую, я важливий, у мене, як у дорослого, є справжні документи”.

Перші фотографії. Якщо таких фотографій немає, дитині варто запропонувати зобразити себе немовлям. Можливо, це стане першим випадком, коли дитину заохочуватимуть уявити себе в дуже ранньому віці. І навіть якщо

отримати точної картини не вдасться, той факт, що дитина почне думати про те, що колись вона була маленькою, є першим важливим кроком до реконструювання її історії. Роботу над цією сторінкою можна розпочати з недавньої фотографії дитини або спеціально її зробити в ході першого заняття, потім роздрукувати і вклеїти на відведене місце.

Детальна інформація та (якщо можливо) фотографії її батьків, братів, сестер, інших родичів. На кого найбільше схожа дитина? Навіть якщо фотографій немає, доцільно детально описати зовнішність, таланти, інтереси батьків, родичів, бо все це може стати невіддільною складовою формування у дитини прив'язаності до них. Інформація про те, як звать / звали батьків, є у свідоцтві про народження. Більш розгорнута інформація повинна міститися в особовій справі. Дитині буде цікаво дізнатися, скільки років було її мамі / батькові, коли вона народилася. Нехай дитина напише, що ще їй відомо про батьків (це можуть бути якісь власні спогади або інформація від соціального педагога).

Ключові віхи розвитку дитини: коли дитина почала сидіти, зробила перші кроки, сказала перше слово, навчилася їсти ложкою.

Особливі події в житті дитини. Перший день у яслах чи школі, інші важливі деталі освіти: імена перших вчителів, найулюбленіші та найуспішніші предмети в школі, гуртки. Свята: куди ходила дитина, з ким, що там відбувалося? На цій сторінці дитині пропонується пригадати значущих людей, які відігравали велику роль у її житті. Окремо зверніть увагу, що тут можна згадувати не тільки родичів. На етапі, який передував вилученню дитини з родини, у дітей могли скластися якісь особливі довірливі взаємини з кимось із сусідів, зі шкільною вчителькою, з друзями, з батьками когось з однокласників, хрещеними батьками тощо. Згодом соціальному працівнику варто розшукати цих людей. Можливо, вони зможуть підтримувати дитину в процесі реінтеграції в біологічну сім'ю.

Малюнки та картинки дитини в різному віці, особливо ті, що пов'язані з особливими подіями в житті дитини, а також ті, що відбивають її ідентичність: відбитки рук та ніг, автопортрети, зображення родини, будинку, друзів тощо.

Заповнення „Книги життя” має відбуватися у формі набуття інтерактивного досвіду взаємодії між дитиною та соціальним працівником / психологом. Та варто пам'ятати, що реконструювати минуле підлітка зазвичай трохи складніше: відтоді минуло більше часу, а самі діти пережили більше змін у своєму житті. Однак відновлення історії життя може стати надзвичайно корисним і зцілювальним

досвідом, який зблизить підлітка з його батьками / родичами. Крім того, старша дитина може налагодити контакти зі своїми братами, сестрами, колишніми вчителями та старими шкільними друзями.

Додаток Л

**Заходи психолого-педагогічного супроводу біологічної сім'ї після
возз'єднання з дитиною [241; 496]**

№	Зміст діяльності	Використані засоби	Відповідальні	Критерії результативності
1. Проектування та реалізація Програми із супроводу біологічної сім'ї зі сприятливим прогнозом соціальної адаптації				
1.1.	Робота із запитами батьків	Консультавання: медичне; правове; соціальне; корекційно-розвивальне; психологічне; педагогічне	Вузькі фахівці	Журнал обліку індивідуальних консультацій і бесід з біологічними батьками
1.2.	Робота зі зміцнення позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків	Дні відкритих дверей, тренінги, культурно-масові заходи	Соціальний педагог, педагог-психолог	Книги відгуків. Відгуки про проведені заходи. Анкети-опитувальники
1.3.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічної сім'ї з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність функціонування біологічної сім'ї (Організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю)	Анкетування	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкета „Форма соціально-психологічної оцінки”. Анкета з адаптації дитини до біологічної сім'ї
2. Проектування і реалізація Програми із супроводу біологічної сім'ї з недостатньо сприятливим прогнозом соціальної адаптації				
2.1.	Виявлення кризових ситуацій	Відвідування сім'ї, взаємодія з	Фахівець-куратор	Акт відвідування дитини в

	й організація необхідної допомоги	освітніми установами		біологічній сім'ї
2.2.	Забезпечення контролю за дотриманням прав та інтересів дитини в біологічній сім'ї	Інспектування, позапланова перевірка	Соціальний педагог, педагог- психолог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
2.3.	Робота за результатами інспектування, позапланової перевірки	План заходів з реалізації рекомендацій фахівців	Педагог- куратор, батьки	Службова записка
2.4.	Робота зі зміцнення позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків (допомога в організації дозвілля: участь біологічної сім'ї в реалізації освітнього плану роботи установи в навчальний та канікулярний час)	Тренінги, культурно-масові заходи	Соціальний педагог, педагог- психолог	Анкети- опитувальники
2.5.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічною сім'єю з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність біологічної сім'ї (Організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю)	Анкетування	Соціальний педагог, педагог- психолог	Анкета „Форма соціально- психологічної оцінки”. Анкета з адаптації дитини в кровній сім'ї

3. Проектування і реалізація Програми із супроводу біологічної сім'ї з несприятливим прогнозом соціальної адаптації

3.1.	Організація діяльності із супроводу кровної сім'ї	Розробка норм взаємодії всіх зацікавлених служб та організацій (школа, дитячий садок, центр працевлаштування, управління із соціального захисту населення, центр із супроводу та допомоги сім'ї, медичні установи, поліція тощо)	Соціальний педагог, педагог-психолог, фахівці зацікавлених служб	Норми взаємодії всіх зацікавлених служб та організацій
3.2.	Виявлення кризових ситуацій й організація необхідної допомоги	Відвідування сім'ї, взаємодія з освітніми установами	Соціальний педагог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
3.3	Забезпечення контролю за дотриманням прав та інтересів дитини в біологічній сім'ї	Інспектування, позапланова перевірка	Соціальний педагог, педагог-психолог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
3.4.	Робота за результатами інспектування, позапланової перевірки	План заходів з реалізації рекомендацій фахівців	Соціальний педагог, батьки	Службова записка
3.5.	Робота зі зміцнення позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків (допомога в організації дозвілля: участь біологічної сім'ї в реалізації освітнього плану роботи установи в навчальний та канікулярний час)	Дні відкритих дверей, тренінги, культурно-масові заходи	Соціальний педагог, педагог-психолог	Книги відгуків. Відгуки про проведені заходи. Анкети-опитувальники

3.6.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічної сім'ї з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність біологічної сім'ї (організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю)	Анкетування	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкета „Форма соціально-психологічної оцінки”. Анкета з адаптації дитини в кровній сім'ї.
------	--	-------------	--------------------------------------	---

Додаток М

Методика аналізу забезпечення прав дитини [154; 430; 628]

Основна відповідальність щодо забезпечення прав кожної дитини лежить передусім на її батьках, її сім'ї, оскільки виховання дітей є однією з найважливіших функцій сім'ї. Проте, не всі сім'ї в різні періоди свого життя здатні адекватно виконувати цю функцію самотійно. Тому держава контролює виконання функції виховання та забезпечення дітей сім'ями, та бере на себе таку відповідальність із забезпечення прав дітей у разі нездатності чи відмови батьків виконувати свої батьківські обов'язки. Переважно зусилля суб'єктів соціальної політики зосереджені на другій частині – заміщення батьків у виконанні їх батьківських прав, тому поняття „забезпечення прав дітей” традиційно зводиться до поняття „захисту прав дітей”. „Захист”, на відміну від „забезпечення”, є значно вужчим поняттям, яке передбачає, що основні, базові права дитини вже порушені, що існує пряма загроза інституалізації дитини, та відповідно включає лише ту частину дітей, які вже опинилися в надзвичайно складних життєвих обставинах. Такий підхід спрямовує зусилля суб'єктів соціальної сфери на роботу з сім'ями, які вже опинилися у складних життєвих обставинах, де права дітей вже порушуються, часто вже тоді, коли сім'ї не вдається подолати наслідки складних життєвих обставин навіть із допомогою соціальних служб.

В той час як ефективнішим шляхом є спрямування зусиль суб'єктів соціальної політики на превентивну діяльність та раннє втручання в ситуацію, коли життєві обставини ще не є такими складними, і відновлення функцій сім'ї є менш часо- та ресурсовитратним, що дозволило б збільшити рівень забезпечення основних прав більшої кількості дітей.

Україна законодавчо декларує досить високі стандарти забезпечення прав дітей. Законодавство України про права дітей ґрунтується на Конвенції про права дитини (ратифікована Постановою ВР N 789-XII від 27.02.91) та Конституції України (№254к/96-ВР від 28.06.1996) і складається з Сімейного Кодексу (№2947-III від 10.01.2002), Закону України про охорону дитинства (№2402-III від 26.04.2001), Закону України про основи законодавства України про охорону здоров'я (№2801-XII від 19.11.1992 року), Закону України про освіту (№1060-XII від 23.05.1991), Закону України про дошкільну освіту (№2628-III від 11.07.2001),

Закону України про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю (№2558-III від 21.06.2001), Закону України про попередження насильства в сім'ї (№2789-III від 15.11.2001), Закону України про соціальні послуги (№ 966-IV від 19.06.2003 року), Постанови КМУ „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини” (№866 від 24.09.2008 року), Закону України про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (№20/95-ВР від 24.01.1995), Закону України про прокуратуру (№1789- XII від 5.11.1991 року), Закону України про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (№2342-IV від 13.01.2005) та низки інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України. Частиною національного сімейного законодавства України є міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Ці нормативно-правові акти гарантують забезпечення основних прав дітей, головними з яких є право на життя, на сім'ю, на безпечне середовище життя, на охорону здоров'я, на освіту та розвиток, на соціальну допомогу в разі потреби тощо.

Забезпечення прав дітей, зокрема на місцевому рівні, відповідно до українського законодавства здійснюється цілою низкою суб'єктів соціальної політики, як державних, так і недержавних. Зокрема забезпечення прав дітей є фактично основною функцією служби у справах дітей, центру соціальних служб для сімей, дітей та молоді, соціальних працівників при селищних та сільських радах, управління та закладів освіти, кримінальної міліції у справах дітей та входить до функцій управління та закладів охорони здоров'я, відділу у справах сім'ї та молоді, управління праці та соціального захисту населення, центру зайнятості, пенсійного фонду, департаменту виконання покарань, прокуратури, суду, тощо. Недержавними суб'єктами системи забезпечення прав дітей можуть бути громадські організації, релігійні організації, окремі громадяни.

Кожен суб'єкт соціальної політики державного сектору має свою власну систему збору даних та звітності, до якої входять і показники його діяльності у сфері забезпечення прав дітей. Більш того, звітність різних суб'єктів є досить закритою для інших суб'єктів соціальної політики, подається різними суб'єктами у різні терміни та в різні інституції. Тому головною проблемою залишається відсутність системи оцінки результативності та ефективності діяльності всіх

суб'єктів у сфері забезпечення прав дітей на локальному, регіональному та державному рівнях.

Теоретичний підхід до розробки моделі оцінки забезпечення прав

Засновуючись на ідеї „якнайкращого забезпечення інтересів дитини”, Закон України про охорону дитинства встановлює перелік та чітко регламентує основні права дитини, окрім цього чинна нормативно-правова база України цілою низкою законів та інших нормативно-правових актів гарантує кожній дитині забезпечення її основних прав.

Так, **право на безпечне середовище життя** (в тому числі захист від усіх форм насильства) гарантується Конвенцією про права дитини (ратифікована Постановою ВР N 789-XII від 27.02.91) та Конституцією України (№254к/96-ВР від 28.06.1996), Законом України про охорону дитинства (№2402-III від 26.04.2001), Законом України про попередження насильства в сім'ї (№2789-III від 15.11.2001) та низкою інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України.

Право на життя та охорону здоров'я гарантується Конвенцією про права дитини (ратифікована Постановою ВР N 789-XII від 27.02.91) та Конституцією України (№254к/96-ВР від 28.06.1996), Законом України про охорону дитинства (№2402-III від 26.04.2001), Законом України про основи законодавства України про охорону здоров'я (№2801-XII від 19.11.1992 року) та низкою інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України.

Право на освіту та розвиток гарантується Конвенцією про права дитини (ратифікована Постановою ВР N 789-XII від 27.02.91) та Конституцією України (№254к/96-ВР від 28.06.1996), Сімейним Кодексом (№2947-III від 10.01.2002), Законом України про охорону дитинства (№2402-III від 26.04.2001), Законом України про освіту (№1060-XII від 23.05.1991), Законом України про дошкільну освіту (№2628-III від 11.07.2001), Законом України про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (№20/95-ВР від 24.01.1995), Законом України про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (№2342-IV від 13.01.2005) та низкою інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України.

Право дітей на сім'ю гарантується Конвенцією про права дитини (ратифікована Постановою ВР N 789-XII від 27.02.91) та Конституцією України

(№254к/96-ВР від 28.06.1996), Сімейним Кодексом (№2947-III від 10.01.2002), Законом України про охорону дитинства (№2402-III від 26.04.2001), Законом України про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю (№2558-III від 21.06.2001), Законом України про соціальні послуги (№ 966-IV від 19.06.2003 року), Постановою КМУ „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини” (№866 від 24.09.2008 року), Законом України про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (№20/95-ВР від 24.01.1995), Законом України про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (№2342-IV від 13.01.2005) та низкою інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України.

Право на соціальну підтримку та захист дітям та сім'ям з дітьми, що опинилися в СЖО, гарантується Конвенцією про права дитини (ратифікована Постановою ВР N 789-XII від 27.02.91) та Конституцією України (№254к/96-ВР від 28.06.1996, Сімейним Кодексом (№2947-III від 10.01.2002), Законом України про охорону дитинства (№2402-III від 26.04.2001), Законом України про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю (№2558-III від 21.06.2001), Законом України про соціальні послуги (№ 966-IV від 19.06.2003 року), Постановою КМУ „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини” (№866 від 24.09.2008 року), Законом України про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (№20/95-ВР від 24.01.1995), Законом України про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (№2342-IV від 13.01.2005) та низкою інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України.

Основними принципами теоретичного підходу до формування моделі оцінки забезпечення прав дітей органами виконавчої влади та місцевого самоврядування у сфері захисту дитинства є:

- оцінка забезпечення прав дітей на основі діючої нормативно-правової бази України;

- оцінки ефективності діяльності РДА та МВК у сфері забезпечення прав дітей на основі виділення основних прав дітей територіальної одиниці;

- загальна оцінка ефективності діяльності РДА та МВК у сфері забезпечення прав дітей є комплексним показником, що складається з окремих оцінок (індексів) забезпечення основних прав дітей відповідно до норм чинного законодавства;

- оцінка (індекс) рівня забезпечення кожного окремого права аналогічно складається із кількох показників (індикаторів), які визначають різні аспекти забезпечення цього права дітей;

- перелік індексів та індикаторів забезпечення прав дітей сформовано на основі експертних оцінок;

- загальна оцінка ефективності діяльності РДА та МВК у сфері забезпечення прав дітей не передбачає оцінку діяльності окремих локальних суб'єктів соціальної політики;

- всі показники, що включені до рейтингу ефективності діяльності РДА та МВК у сфері забезпечення прав дітей, є складовими відомчої та/або державної статистики (із затвердженими процедурами збору та обрахунку даних).

Зміст основних понять, включених до моделі оцінки забезпечення прав дітей, відповідає законодавчо затвердженим формулюванням (у вищезгаданих нормативних документах). Окрім того, в межах даного підходу терміни вживаються в наступних значеннях:

- **агрегований індекс забезпечення прав дітей** – комплексна оцінка ефективності діяльності РДА та МВК у сфері забезпечення визначених вище базових прав дітей,

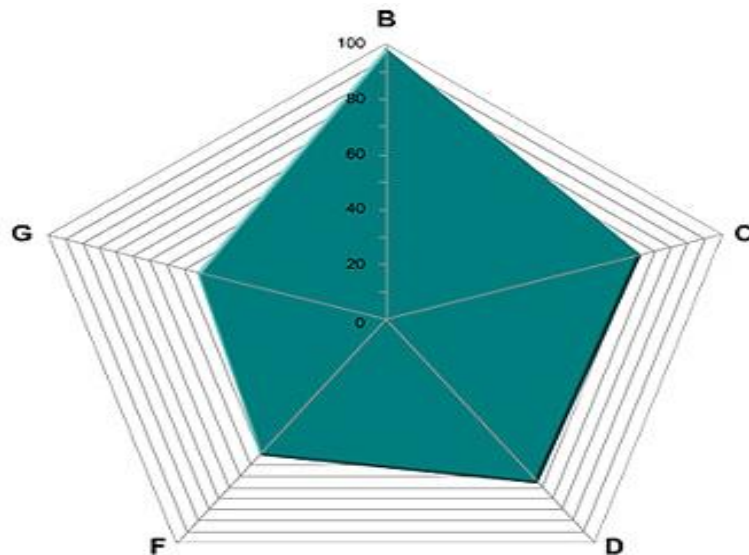
- **індекси рівня забезпечення основних прав дітей** – агреговані оцінки рівня забезпечення окремих прав дітей, які є складовими агрегованого індексу забезпечення прав дітей,

- **індикатори рівня забезпечення основних прав дітей** – окремі показники різних аспектів рівня забезпечення кожного з основних прав дітей, що формують відповідні індекси.

Додаток М.1. [154; 430; 628]

Модель оцінки забезпечення прав дітей

Запропонована модель оцінки забезпечення прав дітей органами виконавчої влади та місцевого самоврядування у Луганській області визначається площею п'ятикутника, осі якого складають індекси забезпечення окремих прав дітей (див. рис. 1) та розраховується за формулою:.

AI – агрегований індекс забезпечення прав дітей,

B – індекс забезпечення рівня безпеки дітей,

C – індекс забезпечення права на освіту та розвиток,

D – індекс забезпечення права на життя та охорону здоров'я,

F – індекс забезпечення права на соціальну підтримку та захист дітей та сімей в складних життєвих обставинах,

G – індекс забезпечення права на сім'ю.

Кожен індекс **B, C, D, F, G**, містить певну кількість індикаторів, що сукупно визначають значення кожного окремого індексу. Всі індикатори мають однакову вагу, тобто рівноцінною є їх важливість у досягненні мети забезпечення конкретного права дітей. Для зручності оперування індикатори кожного з індексів позначаються літерою самого індексу та порядковим номером – наприклад, індикатори індексу рівня безпеки дітей **B** названі B1, B2, B3 тощо.

Для адекватного порівняння всі індикатори визначаються лише у відносних одиницях виміру. Значення всіх індикаторів знаходяться в межах між 0 та 100. Для індикаторів, які можуть мати стандарт (визначений законодавчо, наприклад), 100% виконання стандарту = 100. Наприклад, якщо всі навчальні заклади забезпечені медичними сестрами на 100%, значення індикатора дорівнює 100, відповідно, 70% забезпечення = 70 балів тощо. Для індикаторів, які не мають стандарту, кількість балів вираховується від ідеально можливого. Наприклад, ідеально можливе значення індикатора C1 (рівень забезпечення доступу до дошкільної освіти) = 100% (тобто всі діти дошкільного віку мають можливість відвідувати садок), тому значення показника C1 = 100.

Також всі індикатори мають позитивний або негативний характер. Позитивні індикатори – це ті, чим вище значення яких, тим краще здійснюється забезпечення прав дітей, відповідно, негативні індикатори – це ті, чим вище значення яких, тим гірше забезпечуються права дітей. Для позитивних індикаторів значення індикатора включається у формулу без змін, для негативних застосовується формула $(100 - |\text{значення індикатора}|)$. Наприклад, для позитивного індикатора С3 (рівень забезпечення інклюзивної освіти), чим більша частка дітей з особливими потребами забезпечується освітніми послугами у загальноосвітніх навчальних закладах, тим краще. Тобто, якщо 30% дітей з особливими потребами навчаються у ЗНЗ, то $C3 = 30$ (із 100). І навпаки, чим вищий рівень малюкової смертності, тим гірше, наприклад, малюкова смертність на рівні 14% означає, що РДА чи МВК за цим індикатором матиме $(100 - |14|) = 86$ (із 100). У випадку відсутності чи неподання даних для обрахунку будь-якого індикатора, йому автоматично присвоюється значення 0, тобто це помітно знижує відповідний індекс та загальний рейтинг.

Окрім розрахунку агрегованого індексу **AI**, дана модель передбачає можливість формування окремих рейтингів по кожному окремому індексу рейтингу **B, C, D, F, G, J** та окремих рейтингів по будь-якому індикатору, що включений до будь-якого розділу загального рейтингу. Для кожного параметра, що включений до кожного розділу загального рейтингу, будуть наводитися детальні пояснення щодо змісту параметра та розрахунку кількості балів рейтингу.

Значення індексів та індикаторів, обрахунок та формули

В. Право на безпечне середовище життя

Код	Назва індикатора	Значення	Визначення	Формула
B1	Рівень невиконання батьками батьківських обов'язків	Кількість батьків, які були притягнені до адміністративної та/чи кримінальної відповідальності за порушення прав дітей та/чи в яких було відібрано дітей	Кількість батьків, які були притягнені до адміністративної (ст 184 Адміністративного кодексу) та/чи кримінальної відповідальності (ст 166 Кримінального кодексу) за порушення прав дітей та/чи в яких було відібрано дітей без	$(b1+b12+b13+b15) / A2 * 1000$

		без позбавлення батьківських прав та/чи позбавлені батьківських прав на тисячу дітей.	позбавлення батьківських прав, та/чи позбавлені батьківських прав, поділена на кількість дітей до 18 років та помножена на 1000.	
B2	Діти в розшуку	Кількість зниклих дітей на тисячу дітей.	Кількість дітей, щодо яких було подано заяви про зникнення, поділена на кількість дітей до 18 років та помножена на 1000.	b2 / A2 * 1000
B3	Дитяча злочинність	Кількість дітей, що скоїли злочин, на тисячу дітей.	Кількість дітей, що скоїли злочин, поділена на кількість дітей до 18 років та помножена на 1000.	b3 / A2 * 1000
B4	Повторна дитяча злочинність	Кількість дітей, що скоїли злочин повторно, при перебуванні на обліку в кримінальній міліції у справах дітей на сто дітей, що перебувають на обліку.	Кількість дітей, що скоїли злочин повторно, при перебуванні на обліку в кримінальній міліції у справах дітей, що перебувають на обліку, та помножена на 100.	b4 / b14 * 100
B5	Діти-жертви злочинів	Кількість дітей - потерпілих від злочинів на тисячу дітей.	Кількість дітей - потерпілих від злочинів поділена на кількість дітей та помножена на 1000.	b5 / A2 * 1000
B6	Домашнє насильство щодо дітей	Кількість зафіксованих випадків домашнього насильства щодо дітей на тисячу дітей.	Кількість зафіксованих випадків домашнього насильства щодо дітей поділена на кількість дітей та помножена на 1000.	b6 / A2 * 1000
B7	Рівень дитячого побутового	Частка дітей, що зазнали побутових травм	Кількість дітей, що зазнали побутових травм, поділена на	b7 / A2 * 100

	травматизму		кількість дітей та помножена на 1000.	
B8	Рівень дитячих самогубств	Кількість дітей, що вчинили самогубства та спроби, на тисячу дітей.	Кількість дітей, що вчинили самогубства та спроби самогубств, поділена на кількість дітей та помножена на 1000.	$b8 / A2 * 1000$
B9	Рівень дитячої смертності від побутового травматизму	Кількість дітей, що загинули внаслідок побутових травм, на тисячу дітей.	Кількість дітей, що загинули внаслідок побутових травм, поділена на кількість дітей та помножена на 1000.	$b9 / A2 * 1000$
B10	Рівень дитячої смертності внаслідок ДТП	Кількість дітей, що загинули внаслідок ДТП, на тисячу дітей.	Кількість дітей, що загинули внаслідок ДТП, поділена на кількість дітей та помножена на 1000.	$b10 / A2 * 1000$
B11	Рівень дитячої смертності через зовнішні причини захворюваності та смертності	Кількість дітей, що померли через зовнішні причини захворюваності та смертності, на тисячу дітей.	Кількість дітей, що померли через зовнішні причини захворюваності та смертності, поділена на кількість дітей та помножена на 1000.	$b11 / A2 * 1000$
B12	Рівень травматизму дітей в закладах освіти	Кількість дітей, що отримали травми на території закладів освіти (ЗНЗ та ДНЗ всіх типів та форм власності) до загальної кількості дітей, що відвідують заклади освіти.	Кількість дітей, що отримали травми на території закладів освіти (ЗНЗ та ДНЗ всіх типів та форм власності), поділена на загальну кількість дітей, що відвідують ЗНЗ та ДНЗ усіх типів та форм власності та помножена на 100.	$b16 / (c8 + c17) * 100$

С. Право на освіту та розвиток

Ко д	Назва індикатора	Значення	Визначення	Формула
C1	Рівень	Кількість місць	Кількість місць в	$c1 / A4 * 100$

	забезпечення доступу до дошкільної освіти	в дитячих дошкільних закладах усіх типів та форм власності на сто дітей дошкільного віку.	дитячих дошкільних закладах усіх типів та форм власності поділена на кількість дітей дошкільного віку та помножена на 100.	
C2	Частка учнів ЗНЗ, що навчаються в другу зміну	Частка учнів ЗНЗ всіх типів та форм власності, що навчаються в другу зміну.	Кількість учнів ЗЗСО всіх типів та форм власності, що навчаються в другу зміну, поділена на кількість учнів ЗЗСО та помножена на 100.	$c2 / c8 * 100$
C3	Рівень забезпечення інклюзивної освіти	Частка дітей з особливими потребами шкільного віку, що відвідують ЗНЗ.	Кількість дітей з особливими потребами шкільного віку, що відвідують ЗЗСО, поділена на кількість дітей з особливими потребами шкільного віку та помножена на 100.	$c3 / c4 * 100$
C4	Забезпеченість шкіл комп'ютерами	Кількість комп'ютерів, доступних для учнів, у ЗНЗ всіх типів та форм власності на тисячу учнів ЗНЗ.	Кількість комп'ютерів, доступних для учнів, у ЗЗСО всіх типів та форм власності, поділена на кількість учнів усіх ЗНЗ та помножена на 1000.	$c5 / c8 * 1000$
C5	Високошвидкісний доступ ЗНЗ до мережі інтернет	Частка ЗНЗ, що забезпечені високошвидкісним безпроводовим і проводовим доступом до мережі Інтернет	Кількість ЗЗСО, що забезпечені високошвидкісним безпроводовим і проводовим доступом до мережі Інтернет, поділена на кількість ЗЗСО усіх типів та форм власності та помножена на 100.	$c7 / c6 * 100$
C6	Рівень переповненості груп в	Частка вихованців дитячих садків,	Кількість вихованців дитячих садків, що виховуються у групах,	$c9 / c17 * 100$

	дитячих садках	що виховуються у групах, де перевищені відповідні граничні норми заповненості груп на 100 дітей, що відвідують дитячі садки.	де перевищені граничні норми заповненості груп, поділена на кількість дітей, що відвідують дитячі садки та помножена на 100.	
C7	Рівень кадрового забезпечення загальносвітніх навчальних закладів спеціалістам і соціальної сфери	Частка забезпечених кадрів соціальної сфери у штатах ЗНЗ усіх типів та форм власності.	Кількість ставок соціальних педагогів, психологів та заступників з виховної роботи в ЗЗСО всіх типів та форм власності поділена на кількість ставок соціальних педагогів, психологів та заступників з виховної роботи відповідно до вимог законодавства та помножена на 100.	$(c10+c12+c14) / (c11+c13+c15) * 100$
C8	Рівень залучення дітей до участі в позакласних гуртках, секціях, творчих об'єднань, окрім спорту	Частка дітей шкільного віку, що займаються в гуртках, секціях тощо позакласною роботою, навчанням, дозвіллям, діяльністю окрім спорту.	Кількість дітей, що займаються в гуртках, секціях тощо позакласною роботою, навчанням, дозвіллям, діяльністю окрім спорту, поділена на загальну кількість дітей шкільного віку та помножена на 100.	$c16 / A5 * 100$
C9	Рівень невідвідання учнями ЗНЗ всіх типів та форм власності без поважних причин	Частка учнів ЗНЗ усіх типів та форм власності, що не відвідували школу без поважних причин більше 10 днів на 100 учнів ЗНЗ.	Кількість учнів ЗЗСО усіх типів та форм власності, що не відвідували школу без поважних причин більше 10 днів, поділена на загальну кількість учнів ЗЗСО та помножена на 100.	$c18 / c8 * 100$

D. Право на життя та охорону здоров'я

Код	Назва індикатора	Значення	Визначення	Формула
D1	Рівень малюкової смертності	Кількість померлих з усіх причин дітей віком до 1 року на 1000 дітей.	Кількість померлих з усіх причин дітей віком до 1 року поділена на кількість дітей віком до 1 року та помножена на 1000.	$d1 / A8 * 1000$
D2	Рівень дитячої смертності	Кількість померлих з усіх причин дітей віком до 18 років на 1000 дітей.	Кількість померлих з усіх причин дітей віком до 18 років поділена на кількість дітей віком до 18 років та помножена на 1000.	$d2 / A2 * 1000$
D3	Рівень дитячої інвалідності	Кількість дітей, що мають статус дитини-інваліда, віком до 18 років на 1000 дітей.	Кількість дітей, що мають статус дитини-інваліда, віком до 18 років поділена на кількість дітей віком до 18 років та помножена на 1000.	$d3 / A2 * 1000$
D4	Рівень розвитку первинної медико-соціальної допомоги	Частка забезпечених педіатрів та лікарів загальної практики - сімейних лікарів від нормативів.	Кількість ставок педіатрів та лікарів загальної практики - сімейних лікарів поділена на кількість ставок педіатрів та лікарів загальної практики - сімейних лікарів відповідно до нормативів та помножена на 100.	$(d4+d6) / (d5+d7) * 100$
D5	Рівень забезпечення навчальних закладів медичними сестрами	Частка ЗНЗ, що забезпечені медичними сестрами відповідно до нормативів.	Кількість ставок медичних сестер в ЗНЗ поділена на кількість ставок медичних сестер в ЗНЗ за нормативами та помножена на 100.	$d8 / d9 * 100$
D6	Рівень перинатальної трансмісії ВІЛ	Частка перинатально ВІЛ-інфікованих дітей до загальної кількості дітей,	Кількість перинатально ВІЛ-інфікованих дітей поділена на загальну кількість дітей, що народилися від ВІЛ-інфікованих матерів, та	$d13 / d14 * 100$ чи $d14 / d13 * 100$

		що народилися від ВІЛ-інфікованих матерів.	помножена на 100.	
D7	Рівень вживання алкоголю та наркотичних речовин дітьми	Частка дітей, щодо яких було складено адмінпротоколи про перебування у стані алкогольного та/чи наркотичного сп'яніння, на 1000 неповнолітніх.	Кількість дітей, щодо яких було складено адмінпротоколи про перебування у стані алкогольного та/чи наркотичного сп'яніння поділена на загальну кількість неповнолітніх та поділена на 1000.	d15 / A9 * 1000
D8	Рівень залучення дітей до позашкільних спортивних занять	Частка дітей, що займаються в спортивних гуртках, секціях тощо на 100 школярів.	Кількість дітей, що займаються в спортивних гуртках, секціях тощо, поділена на загальну кількість дітей шкільного віку та помножена на 100.	d10 / A5 * 100
D9	Організація гарячого харчування учнів непільгових категорій 1-4 класів	Частка учнів непільгових категорій 1-4 класів, що забезпечені гарячим харчуванням безкоштовно.	Кількість учнів непільгових категорій 1-4 класів, що забезпечені гарячим харчуванням безкоштовно, поділена на загальну кількість учнів непільгових категорій 1-4 класів та помножена на 100.	d11 / d12 * 100
D10	Рівень оздоровлення дітей шкільного віку	Частка оздоровлених протягом року дітей від загальної кількості дітей шкільного віку.	Кількість оздоровлених протягом року дітей, поділена на загальну кількість дітей шкільного віку та помножена на 100.	d16 / A5 * 100
D11	Рівень оздоровлення дітей-сиріт та позбавлених батьківської	Частка оздоровлених протягом року дітей-сиріт та позбавлених	Кількість оздоровлених протягом року дітей з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського	d17/ A6 * 100

	опіки/піклування	батьківської опіки/піклування від загальної кількості дітей-сиріт та позбавлених батьківської опіки/піклування	піклування, поділена на загальну кількість дітей відповідної категорії та помножена на 100.	
--	------------------	--	---	--

Г. Право на допомогу в СЖО

Код	Назва індикатора	Значення	Визначення	Формула
F1	Чисельність вразливих сімей	Кількість сімей, які мають ознаки складних життєвих обставин на 1000 населення.	Кількість малозабезпечених, багатодітних, неповних сімей та сімей, де діти мають особливі потреби, поділена на кількість населення та помножена на 1000.	$(f1+f3+f5+f7) / A1 * 1000$
F2	Частка дітей, що проживають у вразливих сім'ях	Кількість дітей, що проживають в сім'ях з ознаками СЖО на 100 дітей.	Кількість дітей віком до 18 років, що проживають в малозабезпечених, багатодітних, неповних сім'ях та сім'ях, де діти з особливими потребами, поділена на кількість дітей віком до 18 років та помножена на 100.	$(f2+f4+f6+d3) / A2 * 100$
F3	Частка сімей в СЖО	Частка сімей, що перебувають в Загального банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, від загальної кількості вразливих сімей.	Кількість сімей, яких внесено в Банк даних сімей, які опинилися у СЖО, відповідно до наказу Мінсімямолодьспорту від 21.12.2007 року № 4991 „Про затвердження Порядку формування, ведення та використання Загального банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих	$f24 / (f1+f3+f5+f7) * 100$

			обставинах сім'ями”), поділена на загальну кількість вразливих сімей та помножена на 100	
F4	Охоплення вразливих сімей з дітьми соціальним супроводом	Частка сімей, що перебувають під соціальним супроводом від загальної кількості сімей, що перебувають в Загального банку даних сімей, які опинилися у СЖО.	Кількість вразливих сімей, що перебувають під соціальним супроводом, поділена на загальну кількість сімей, яких внесено в Банк даних сімей, які опинилися у СЖО та помножена на 100.	$f8 / f24 * 100$
F5	Рівень результативності соціального супроводу сімей з дітьми	Частка сімей, виведених з-під соціального супроводу з позитивним результатом - подоланням СЖО.	Кількість сімей, виведених з-під соціального супроводу з позитивним результатом - подоланням СЖО, поділена на загальну кількість сімей, що перебували під соціальним супровідом протягом звітного періоду та помножена на 100.	$f9 / f8 * 100$
F6	Рівень тривалості результату соціального супроводу сімей з дітьми	Частка сімей, повторно взятих протягом року під соціальний супровід із числа виведених з-під соціального супроводу	Кількість сімей, повторно взятих під соціальний супровід поділена на загальну кількість сімей, виведених з-під соціального супроводу та помножена на 100.	$f10 / f9 * 100$
F7	Рівень попередження відмов від новонароджених	Частка попереджених відмов від новонароджених.	Кількість випадків попередження відмов від новонароджених поділена на суму випадків відмов та попереджених відмов та помножена на 100.	$f12 / (f11+f12) * 100$

F8	Рівень народження дітей неповнолітніми мамами	Кількість дітей, народжених неповнолітніми мамами на 1000 народжених.	Кількість дітей, народжених неповнолітніми мамами поділена на загальну кількість народжених дітей та помножена на 1000.	$f13 / A7 * 1000$
F9	Кадрове забезпечення сфери захисту прав дітей на дітей в складних життєвих обставинах	Частка забезпечених кадрів соціальної сфери у штатах відповідних суб'єктів відповідно до нормативу .	Кількість ставок спеціалістів ССД, підрозділу опіки та піклування, затверджених посад ЦССДМ, відділу сім'ї та молоді та кримінальної міліції у справах дітей поділена на кількість ставок відповідно до нормативів та помножена на 100.	$(f14+f16+f18+f20+f22) / (f15+f17+f19+f21+f23) * 100$

G. Право на сім'ю

Код	Назва індикатора	Значення	Визначення	Формула
G1	Рівень сирітства	Частка дітей із статусом дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування.	Кількість дітей із статусом дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування поділена на загальну кількість дітей та помножена на 100.	$A6 / A2 * 100$
G2	Загальний рівень розвитку сімейних форм виховання	Частка дітей, що виховуються в сімейних формах виховання.	Кількість дітей, що виховуються в сімейних формах виховання, поділена на загальну кількість дітей із статусом дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування та помножена на 100.	$h2 / A6 * 100$
G3	Поточний рівень влаштування дітей-сиріт та позбавлених	Частка дітей з узятих на первинний облік,	Кількість дітей з узятих на первинний облік, влаштованих до ДБСТ, до прийомних сімей, в	$(h4+h5+h6+h7+h8+h9) / (h3) * 100$

	батьківської опіки/піклування у СФ	влаштованих в усі сімейні форми виховання.	сім'ї громадян під опіку/піклування, на усиновлення громадянами України та іноземцями та повернуті у власну біологічну сім'ю, поділена на кількість дітей узятих на первинний облік та помножена на 100.	
G4	Рівень інституалізації дітей перших років життя	Частка дітей віком 0-3 роки, що виховуються в інтернатних закладах.	Кількість дітей віком 0-3 роки, що виховуються в інтернатних закладах, поділена на загальну кількість дітей віком 0-3 роки та помножена на 1000.	$g3 / A3 * 1000$
G5	Рівень інституалізації дітей	Частка дітей, що виховуються в інтернатних закладах.	Кількість дітей, що виховуються в інтернатних закладах, поділена на загальну кількість дітей та помножена на 1000.	$g1 / A2 * 1000$
G6	Частка дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування в інтернатних закладах	Частка дітей із статусом дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування серед дітей, що виховуються в інтернатних закладах.	Кількість дітей із статусом дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування, поділена на загальну кількість дітей, що виховуються в інтернатних закладах та помножена на 100.	$g2 / g1 * 100$
G7	Рівень реінтеграції дітей з інтернатних закладів (без статусу) у власну біологічну сім'ю	Частка дітей без статусу дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування, повернутих на виховання у власну біологічну	Кількість дітей без статусу дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування, повернутих на виховання у власну біологічну сім'ю, поділена на загальну кількість дітей без статусу дитини-сироти чи позбавленої	$g4 / (g1-g2) * 100$

		сім'ю.	батьківської опіки та піклування, що виховуються в інтернатних закладах, та помножена на 100.	
G8	Рівень реінтеграції дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування з інтернатних закладів у сімейне середовище	Частка дітей із статусом дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування, що виховуються і інтернатних закладах, переведених у сімейні форми виховання, всиновлених та повернених у власну біологічну сім'ю.	Кількість дітей із статусом дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування, переведених у сімейні форми виховання, всиновлених та повернених у власну біологічну сім'ю поділена на кількість дітей із статусом дитини-сироти чи позбавленої батьківської опіки та піклування, що виховуються і інтернатних закладах, та помножена на 100.	$(g5+g6+g7) / g2 * 100$
G9	Рівень розвитку національного усиновлення	Частка дітей з узятих на первинний облік, влаштованих на національне усиновлення.	Кількість дітей з узятих на первинний облік, влаштованих на усиновлення громадянами України, поділена на загальну кількість дітей з узятих на первинний облік, влаштованих на усиновлення, та помножена на 100.	$h7 / (h7+h8) * 100$
G10	Рівень повернення дітей із СФ в біологічну родину	Частка дітей повернених із сімейних форм виховання у власну біологічну сім'ю.	Кількість дітей повернених із сімейних форм виховання у власну біологічну сім'ю, поділена на кількість дітей, що виховуються в сімейних формах виховання, та помножена на 100.	$h10 / h2 * 100$
G11	Рівень усиновлення	Частка дітей всиновлених із	Кількість дітей всиновлених із сімейних	$h11 / h2 * 100$

	дітей із СФ	сімейних форм виховання.	форм виховання, поділена на кількість дітей, що виховуються в сімейних формах виховання, та помножена на 100.	
G12	Рівень повернення дітей із СФ в інституції	Частка дітей повернутих із сімейних форм виховання до інституцій.	Кількість дітей повернутих із сімейних форм виховання до інституцій, поділена на кількість дітей, що виховуються в сімейних формах виховання, та помножена на 100.	$h_{12} / h_2 * 100$
G13	Рівень розусиновлення	Частка розусиновлених дітей з усіх усиновлених.	Кількість розусиновлених дітей поділена на кількість дітей, що були усиновлені громадянами України та іноземцями, та помножена на 100.	$h_{13} / (h_7+h_8) * 100$
G14	Середній термін перебування дитини поза сім'єю	Середній проміжок часу між вилученням дітей з сім'ї та постійним влаштуванням їх в сімейне середовище	Середнє арифметичне проміжків часу в місяцях між вилученням кожної дитини з первинного обліку з сім'ї та постійним влаштуванням її у сімейне середовище.	$h_{14} * 100 / 12$

Додаток М.2.*

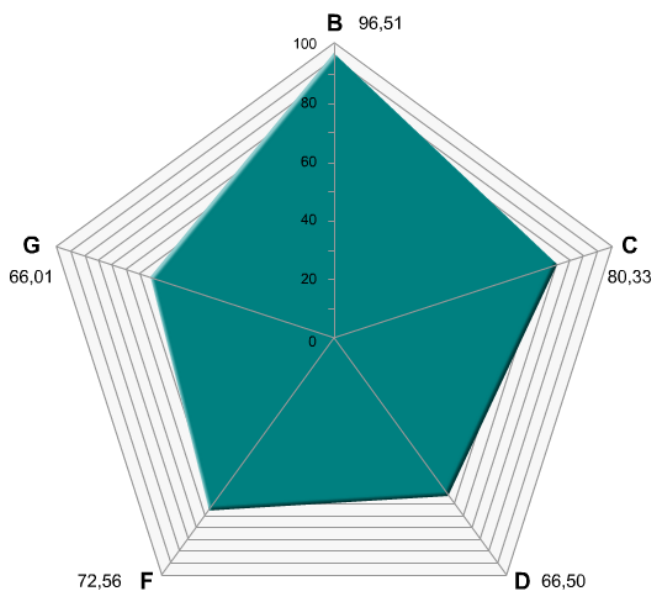

Рис. 1. Модель оцінки забезпечення прав дітей у Луганській області

В – Право на безпечне середовище життя

С – Право на освіту та розвиток

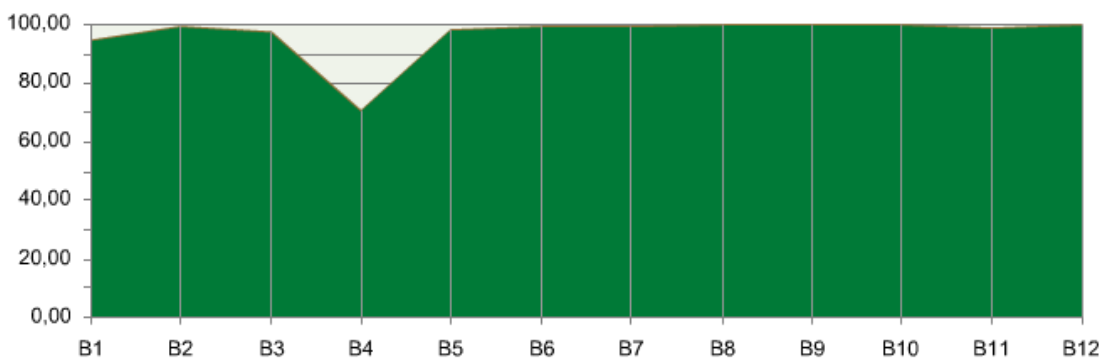
Д – Право на життя та охорону здоров'я

Ф – Правона допомогу у складних життєвих обставинах

Г – Право на сім'ю

Агрегований індекс – 13826

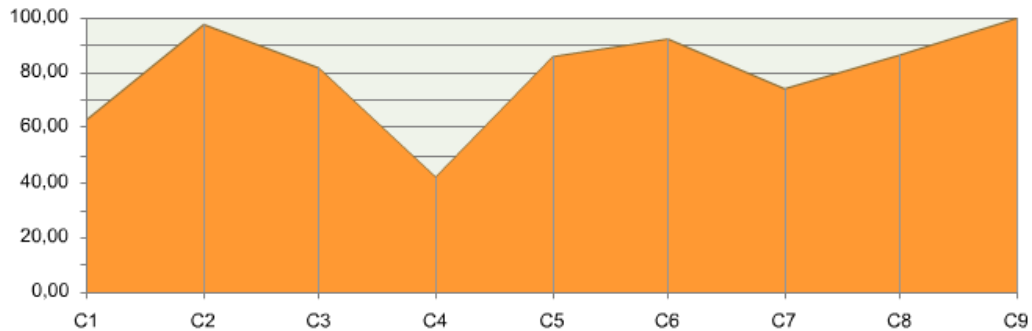
Право на безпечне середовище життя*

B1	Рівень невиконання батьками батьківських обов'язків	94,86
B2	Діти в розшуку	99,55
B3	Дитяча злочинність	97,65
B4	Повторна дитяча злочинність	70,59
B5	Діти-жертви злочинів	98,21
B6	Домашнє насильство щодо дітей	99,33
B7	Рівень дитячого побутового травматизму	99,27

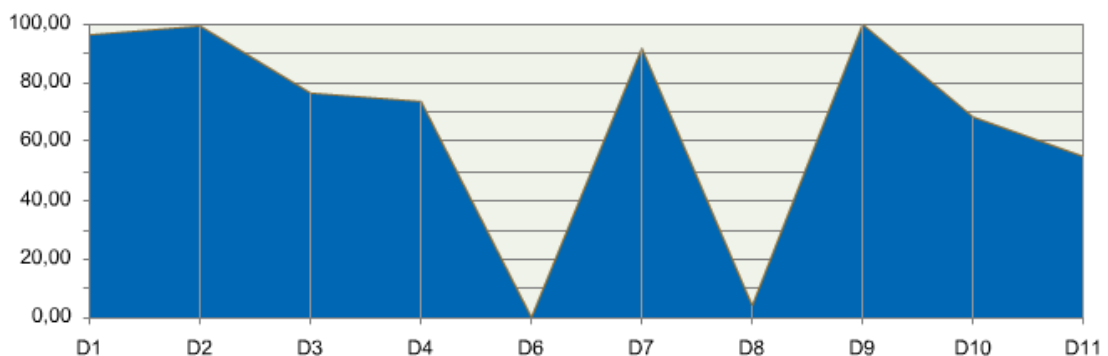
B8	Рівень дитячих самогубств	99,89
B9	Рівень дитячої смертності від побутового травматизму	99,89
B10	Рівень дитячої смертності внаслідок ДТП	100,00
B11	Рівень дитячої смертності через зовнішні причини захворюваності та смертності	98,99
B12	Рівень травматизму дітей в закладах освіти	99,91
		96,51

Право на освіту та розвиток*

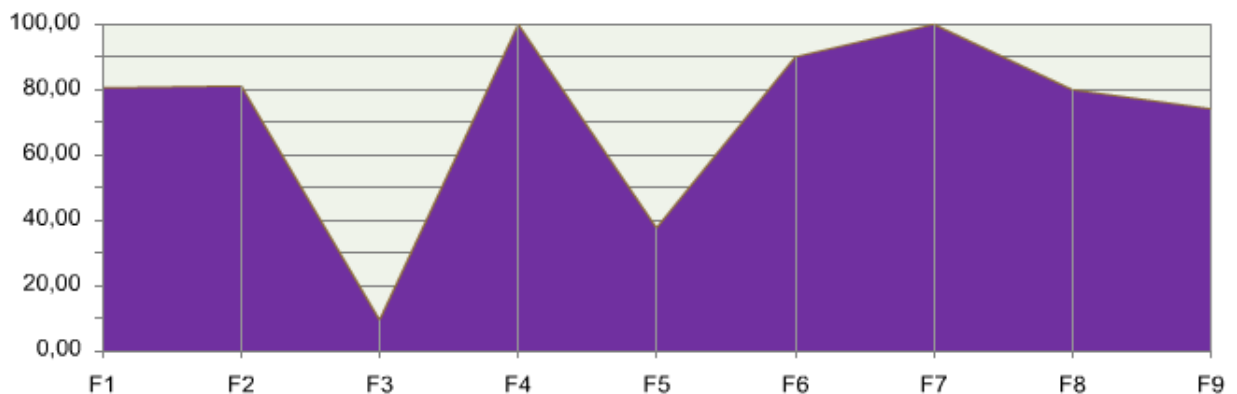
C1	Рівень забезпечення доступу до дошкільної освіти	63,12
C2	Частка учнів ЗНЗ, що навчаються в другу зміну	97,71
C3	Рівень забезпечення інклюзивної освіти	81,69
C4	Забезпеченість шкіл комп'ютерами	41,87
C5	Високошвидкісний доступ ЗНЗ до мережі Інтернет	85,71
C6	Рівень переповненості груп в дитячих садках	92,18
C7	Рівень кадрового забезпечення ЗЗСО спеціалістами соціальної сфери	74,19
C8	Рівень залучення дітей до участі в позакласних гуртках, секціях, творчих об'єднань, окрім спорту	86,50
C9	Рівень невідвідування учнями ЗЗСО всіх типів та форм власності без поважних причин	100,00
		80,33

Право на життя та охорону здоров'я*

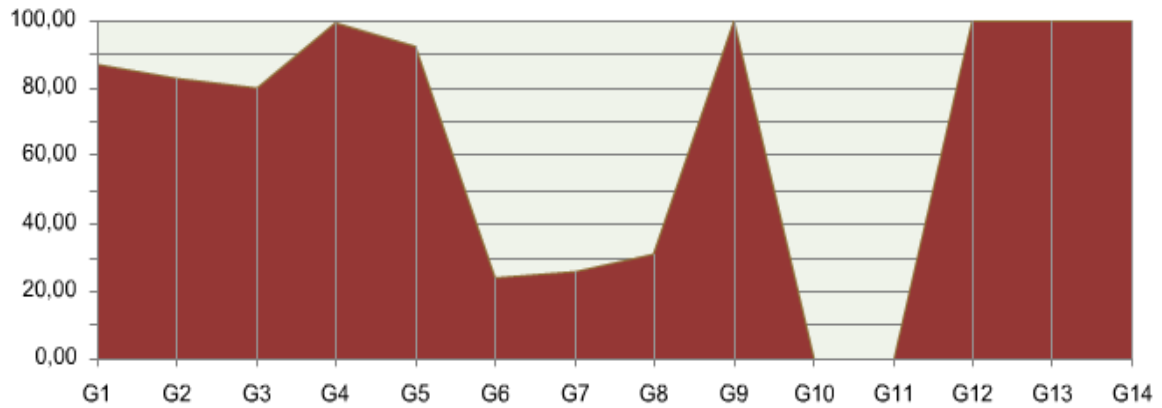
D1	Рівень малюкової смертності	96,29
D2	Рівень дитячої смертності	99,33
D3	Рівень дитячої інвалідності	76,88
D4	Рівень розвитку первинної медико-соціальної допомоги	73,44
D6	Рівень пренатальної трансмісії ВІЛ	0,00
D7	Рівень вживання алкоголю та наркотичних речовин дітьми	91,65
D8	Рівень залучення дітей до позашкільних спортивних занять	3,96
D9	Організація гарячого харчування учнів не пільгових категорій 1-4 класів	100,00
D10	Рівень оздоровлення дітей шкільного віку	68,63
D11	Рівень оздоровлення дітей-сиріт та позбавлених батьківської опіки/піклування	54,87
		66,50

Право на допомогу в СЖО*

F1	Чисельність вразливих сімей	80,73
F2	Частка дітей, що проживають у вразливих сім'ях	81,24
F3	Частка сімей в СЖО	9,26
F4	Охоплення вразливих сімей з дітьми соціальним супроводом	100,00
F5	Рівень результативності соціального супроводу сімей з дітьми	37,86
F6	Рівень тривалості результату соціального супроводу сімей з дітьми	89,74
F7	Рівень попередження відмов від новонароджених	100,00
F8	Рівень народження дітей неповнолітніми мамами	80,26
F9	Кадрове забезпечення сфери захисту прав дітей на дітей в складних життєвих обставинах	73,91
		72,56

Право на сім'ю*

G1	Рівень сирітства	87,38
G2	Загальний рівень розвитку сімейних форм виховання	83,19
G3	Поточний рівень влаштування дітей-сиріт та позбавлених батьківської опіки/піклування у СФ	80,00
G4	Рівень інституалізації дітей перших років життя	99,40
G5	Рівень інституалізації дітей	92,63
G6	Частка дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування в інтернатних закладах	24,24
G7	Рівень реінтеграції дітей з інтернатних закладів (без статусу) у власну біологічну сім'ю	26,00
G8	Рівень реінтеграції дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування з інтернатних закладів у сімейне середовище	31,25
G9	Рівень розвитку національного усиновлення	100,00
G10	Рівень повернення дітей із СФ в біологічну родину	0,00
G11	Рівень усиновлення дітей із СФ	0,00
G12	Рівень повернення дітей із СФ в інституції	100,00
G13	Рівень розусиновлення	100,00
G14	Середній термін перебування дитини поза сім'єю	100,00
		66,01

•1. Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області (попередня версія). Сєверодонецьк, 2019. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/profil_lugansk_17_10_2019-2-opracovane_22.10.2019.pdf

•2. Паспорт Луганської області. 2019. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/pasport_2018.pdf

Інструмент здійснення моніторингу потреб населення у соціальних послугах розроблено експертами проекту „Запровадження моделі інтегрованих соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах”, що реалізується консорціумом Oxford Policy Management та Партнерством „Кожній дитині” у рамках Програми ЮНІСЕФ „Посилення життєстійкості та підвищення громадської активності підлітків і молоді у східній Україні”, що впроваджується за фінансової підтримки Європейського Союзу (ЄС).

Агрегований індекс забезпечення соціальними послугами населення ОТГ (загальна оцінка ефективності діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування) показує рівень забезпечення соціальними послугами різних категорій населення громади і містить такі індекси:

- індекс забезпечення соціальними послугами дітей та сімей з дітьми;
- індекс забезпечення послугами альтернативного догляду дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- індекс забезпечення соціальними послугами осіб похилого віку;
- індекс забезпечення соціальними послугами осіб з інвалідністю;
- індекс забезпечення соціальними послугами осіб, які потребують адаптації та інтеграції (реінтеграції);
- індекс забезпечення соціальними послугами осіб, які потребують екстреного чи кризового втручання.

Основні принципи теоретичного підходу до формування агрегованого індексу забезпечення соціальними послугами населення:

- загальна оцінка ефективності діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у сфері забезпечення соціальними послугами населення є комплексним показником, що складається з окремих оцінок (індексів) забезпечення соціальними послугами різних категорій населення громади;
- оцінка (індекс) рівня забезпечення соціальними послугами кожної окремої категорії населення громади, аналогічно, складається із кількох показників (індикаторів), які визначають різні аспекти забезпечення соціальними послугами цієї категорії;
- кожен з індексів охоплює аналіз індикаторів, які зібрано на основі аналізу статистичних даних;
- перелік індексів та індикаторів забезпечення соціальними послугами сформовано на підставі експертних оцінок;

- загальна оцінка ефективності діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування у сфері забезпечення соціальними послугами населення не передбачає оцінку діяльності окремих місцевих суб'єктів соціальної політики.

Агрегований індекс забезпечення соціальними послугами населення ОТГ визначається площею фігури, осі якої складають індекси забезпечення соціальними послугами (див. рисунок нижче) різних категорій населення та обчислюється за формулою:

$$AI = (B*B+C*C+D*D+E*E+F*F+G*G) Pi()/6,$$

де:

AI – агрегований індекс забезпечення соціальними послугами населення ОТГ

B – індекс забезпечення соціальними послугами дітей та сімей з дітьми

C – індекс забезпечення послугами альтернативного догляду дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування

D – індекс забезпечення соціальними послугами осіб похилого віку

E – індекс забезпечення соціальними послугами осіб з інвалідністю¹.

Цей розділ підготовлено за матеріалами проекту „Запровадження моделі інтегрованих соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах”, що впроваджується консорціумом Oxford Policy Management та Партнерством „Кожній дитині” в рамках Програми ЮНІСЕФ „Посилення життєстійкості та підвищення громадської активності підлітків і молоді у східній Україні”, що реалізується за фінансової підтримки Європейського Союзу.

F – індекс забезпечення соціальними послугами осіб, які потребують адаптації та інтеграції (реінтеграції)

G – індекс забезпечення соціальними послугами осіб, які потребують екстреного чи кризового втручання.

Оцінка забезпечення соціальними послугами населення ОТГ (відповідно до потреб громади) [154; 430]

Кожен індекс B, C, D, E, F, G містить певну кількість індикаторів, що сукупно визначають значення кожного окремого індексу. Всі індикатори мають однакову вагу, тобто рівноцінною є їх важливість у досягненні мети – забезпечення соціальними послугами конкретної категорії населення. Для

зручності оперування індикатори кожного з індексів позначаються літерою самого індексу та порядковим номером – наприклад, індикатори індексу забезпечення соціальними послугами дітей та сімей з дітьми В названі В1, В2, В3 тощо.

Особливістю методики є обчислення значення індикаторів та індексів, який ґрунтується на обчисленні частки абсолютного значення показника до 1 тисячі населення (чи відповідної групи населення). Діапазон значень індексів та індикаторів коливається в межах від 0 до 100, де 0 – це найгірший рівень, а 100 – найкращий рівень забезпечення тих чи інших послуг. Для індикаторів, які можуть мати стандарт (наприклад, визначений законодавчо) 100%, виконання стандарту = 100. Для індикаторів, які не мають стандарту, кількість балів вираховується від ідеально можливого. Також всі індикатори мають позитивний або негативні

В – індекс забезпечення соціальними послугами дітей та сімей з дітьми

В1	Частка вразливих сімей	Частка сімей, які мають ознаки складних життєвих обставин, від загальної кількості сімей з дітьми	Кількість малозабезпечених, багатодітних, неповних, сімей, в яких батьки чи діти з інвалідністю, ВПО, поділена на загальну кількість сімей з дітьми, помножена на 100
В2	Частка сімей в СЖО	Частка сімей, які опинилися у СЖО, від загальної кількості вразливих сімей	Кількість сімей, які опинилися у СЖО, поділена на загальну кількість вразливих сімей та помножена на 100
В3	Рівень охоплення сімей з дітьми в СЖО соціальним супроводом	Частка сімей, що перебувають під соціальним супроводом, від загальної кількості сімей, які опинилися у СЖО	Кількість вразливих сімей, що перебувають під соціальним супроводом, поділена на загальну кількість сімей, які опинилися у СЖО, та помножена на 100
В4	Рівень попередження відмов від новонароджених	Частка попереджених відмов від новонароджених	Кількість випадків попередження відмов від новонароджених, поділена на суму випадків відмов та попереджених відмов, помножена на 100
В5	Рівень народження дітей неповнолітніми	Кількість дітей, народжених неповнолітніми мамами, на 1000 народжених	Кількість дітей, народжених неповнолітніми мамами, поділена на загальну кількість народжених дітей

	мамами		та помножена на 1000
В6	Рівень малюкової смертності	Кількість померлих з усіх причин дітей віком до 1 року на 1000 дітей	Кількість померлих з усіх причин дітей віком до 1 року, поділена на кількість дітей віком до 1 року, помножена на 1000
В7	Рівень дитячої смертності	Кількість померлих з усіх причин дітей віком до 18 років на 1000 дітей	Кількість померлих з усіх причин дітей віком до 18 років, поділена на кількість дітей віком до 18 років, помножена на 1000
В8	Рівень інституціалізації дітей перших років життя	Частка дітей віком 0-3 роки, що виховуються в інтернатних закладах	Кількість дітей віком 0-3 роки, що виховуються в інтернатних закладах, поділена на загальну кількість дітей віком 0-3 роки і помножена на 1000
В9	Загальний рівень інституціалізації дітей	Частка дітей, що виховуються в інтернатних закладах	Кількість дітей, які виховуються в інтернатних закладах, поділена на загальну кількість дітей та помножена на 1000
В10	Рівень забезпечення послугами тимчасового догляду	Частка дітей, які влаштовані під тимчасову опіку до родичів чи в патронат, від загального числа дітей, вилучених з сім'ї за рішенням органу опіки	Кількість дітей, які влаштовані під тимчасову опіку до родичів чи в патронат, поділена на загальну кількість дітей, вилучених з сім'ї за рішенням органу опіки та суду, помножена на 100
В11	Рівень забезпечення доступу до дошкільної освіти	Кількість місць у дитячих дошкільних закладах усіх типів та форм власності на сто дітей дошкільного віку	Кількість місць у дитячих дошкільних закладах усіх типів та форм власності, поділена на кількість дітей дошкільного віку і помножена на 100
В12	Рівень охоплення дітей 1-4 класів денним доглядом	Частка дітей 1-4 класів, охоплених денним доглядом (група продовженого дня) від загальної кількості дітей 1-4 кл.	Кількість учнів 1-4 класів, що відвідують групи продовженого дня, поділена на загальну кількість учнів 1-4 класів та помножена на 100
В13	Рівень забезпечення гарячим харчуванням	Частка учнів 1-4 класів, що забезпечені гарячим харчуванням	Кількість учнів 1-4 класів, які забезпечені гарячим харчуванням безкоштовно,

	харчуванням учнів категорій 1-4 класів	безкоштовно	поділена на загальну кількість учнів 1-4 класів та помножена на 100
B14	Рівень залучення дітей до участі в позакласних гуртках, секціях, творчих об'єднаннях, окрім спорту	Частка дітей шкільного віку, що займаються в гуртках, секціях тощо позакласною роботою, навчанням, дозвіллям, діяльністю, окрім спорту	Кількість дітей, котрі займаються в гуртках, секціях позакласною роботою, навчанням, дозвіллям, діяльністю, окрім спорту, поділена на загальну кількість дітей шкільного віку та помножена на 100
B15	Рівень залучення дітей до позашкільних спортивних	спортивних гуртках, секціях тощо	Кількість дітей, які займаються в спортивних гуртках, секціях тощо, поділена на загальну кількість дітей шкільного віку та помножена 100

Побудова інтегрованої системи надання соціальних послуг на рівні ОТГ має бути основана на таких *цінностях*:

- **Безпека дитини передусім.** Створення у громадах безпечних і комфортних умов для зростання дітей з урахуванням їх потреб. Дотримання підходу „дитина в безпечній сім’ї та безпечному середовищі”.

- **Сім’я – найкраще середовище для розвитку дитини.** Ідея збереження та зміцнення сім’ї як основного інституту успішної, позитивної соціалізації особистості дитини має стати найважливішою цінністю, котра консолідує громаду.

- **Батьківство – важливий обов’язок.** Формування свідомої відповідальності батьків за виховання дітей завдяки знанням, умінням та батьківським навичкам, які формуються шляхом реалізації державної сімейної політики та системної роботи в громадах.

- **Поважна та гідна старість.** Допомога літнім людям – це інвестиція, а не пожертва. Старість – це не минуле, а неоціненний життєвий досвід, який має практичну цінність.

- **Кожен житель громади – це ресурс.** Створення умов для реалізації потенціалу людям з особливими потребами, дітям, молоді, громадянам поважного віку. Кожна людина може бути рушійною силою для розвитку громади, поліпшення якості життя, якщо її навички/таланти/чесноти належно використовуються для добробуту спільноти.

- **Самоорганізація мешканців громади** для спільного вирішення локальних проблем.

- **Відповідальна громада.** Це громада, яка усвідомлює свою відповідальність за негаразди та негідні чи неправомірні вчинки її членів, вживає заходів для їх мінімізації, перевиховання осіб, котрі їх вчинили.

Упровадження інтегрованої системи надання соціальних послуг має ґрунтуватися на комплексі основних та робочих *принципів*, які дозволять забезпечити якісні управлінські рішення, спрямовані на розвиток соціальних послуг, системність, послідовність та узгодженість дій у процесі їх надання.

До основних принципів належать:

принцип солідарності – „відповідної централізації”, що базується на спільності інтересів, єдності дій, розподілі відповідальності задля досягнення рівності соціальних прав усіх громадян та можливостей їх реалізації;

принцип субсидіарності – „відповідної децентралізації”, основна ідея якої полягає в тому, що владне втручання в життя громади чи громадянина здійснюється лише при нестачі власних ресурсів громади чи індивідуальних ресурсів громадянина. При цьому здійснюється рух: „зверху – донизу” – з питань збільшення повноважень та ресурсів; та „знизу – доверху” – з питань формування політики.

Додаток Р

Фокус-групи як метод оцінки потреб громади [269; 496; *]

Фокус-група – або „сфокусоване групове інтерв'ю” – це особливий метод якісних досліджень, який дозволяє отримати оціночну, емоційну інформацію про послугу або проблему.

Метод фокус-груп має широку сферу застосування, допомагаючи дізнатися цінності представників цільової аудиторії, їхню мотивацію при виборі послуги, емоційне сприйняття соціальної ситуації.

Особливості методу. Як у будь-якого дослідницького методу, у фокус-груп є свої переваги та недоліки. До перших належить гнучкість методики, відносна легкість і швидкість реалізації, можливість виявлення різних несподіваних аспектів обговорюваної теми, які складно розкрити, використовуючи кількісні методи. Недоліками методу можна назвати високі вимоги до професійного рівня модераторів і складність аналізу отриманої інформації.

Як проходять фокус-групи?

Кількість учасників фокус-групи: 7-11 осіб. Рекомендована кількість фокус-груп: 2-3. Структура фокус-групи

Скринінг учасників фокус-груп: відповідно до завдань дослідження, учасники відібрані за визначеними характеристиками.

Принцип відбору та вибірка респондентів до фокус-груп:

Чоловіки	30%
Жінки	70%
Мешканці громади	70%
ВПО	30%
Віком 20-35 років	35%
Віком 35-49 років	50%
Віком 50-65 років	15%

Правила роботи модератора: нейтральність, доброзичливість, вміння правильно ініціювати, підтримувати та скеровувати дискусію, щоб забезпечити відверту, невимушену розмову всіх учасників фокус-групи й отримати потрібну інформацію.

Для підтримки правильної групової динаміки під час обговорення важливо, щоб

модератор розумів/розуміла мету дослідження, як будуть оброблені, проаналізовані та використані дані цієї фокус-групи.

Вимоги до місця проведення фокус-групи та сервісу

Фокус-група проводиться в зручному, комфортному (світло, температура повітря) приміщенні. Стіл (столи) та стільці для учасників фокус-групи розташовані так, щоб модератору та його/її помічнику було видно обличчя всіх учасників дискусії.

Для організаторів та учасників фокус-групи необхідно підготувати бейджі або таблички, які розміщуватимуться на столах навпроти кожного. Учасники та учасниці обговорення можуть самі написати свої імена (як би вони хотіли, щоб до них зверталися).

Перед початком обговорення учасникам пропонуються кава, чай, прохолодні напої, можливо, цукерки та печиво.

СЦЕНАРІЙ ФОКУС-ГРУПИ

Рекомендована тривалість обговорення – 60-70 хвилин. Фокус-група проводиться за таким сценарієм:

- вступ (до 5 хвилин) – представлення модератора, стисла інформація про мету проведення фокус-групи та її тривалість, гарантії конфіденційності інформації, отриманої під час проведення фокус-групи;

- знайомство (до 5–7 хвилин) – представлення учасників, заповнення таблиці учасників. Під час знайомства модератор або помічник модератора занотовує учасників (присвоює код конкретній особі як представнику цільової групи);

Приклад переліку учасників фокус-груп згідно з вибіркою

код	ПІБ	приблизний вік	код цільової групи
1	Марія	51	ВПО
2	Олег	48	мешканець громади
3	Тетяна	39	мешканка громади, мати дитини з інвалідністю
4	Олена	60	ВПО, пенсіонерка

- основна частина (до 45 хвилин):
- дискусія згідно з переліком питань (*див. в кінці додатку питання до фокус-групи*);
- проведення звукозапису або ведення рукописного протоколу; отримана стенограма є основою для аналізу обговорень і складання звіту;
- завершення (до 5–10 хвилин) – коротке узагальнення обговорень та

пропозицій, подяка учасникам.

Головне завдання модератора – сприяти максимальній відкритості учасників дискусії.

Фокус-групова дискусія починається зі знайомства модератора з членами групи, короткого ознайомлення з темою дискусії та її правилами, наприклад, що на кожен виступ надається не більше 2 хвилин. Через 2–2,5 хв після знайомства з респондентами та оголошення теми (мети) дискусії модератор повинен активно включити в неї присутніх, вводячи дискусію в потрібне русло.

Дискусія повинна вестися інтенсивно, вимушена пауза не повинна перевищувати 5 с. Модератор контролює, щоб у обговоренні кожного питання взяли участь представники кожної із зацікавлених сторін. При цьому під час дискусії модератор повинен не допускати лідерства ні свого, ні будь-якого учасника, запобігти утворенню групової згуртованості, щоб сукупність індивідуальних думок учасників дискусії не перетворилася на „громадську думку” групи. Якщо намітилася солідарність думок, модератор фіксує цей факт і переводить тему на передбачене чергове питання.

З метою поглиблення дискусії модератор може ставити уточнюючі питання або стимулюючі зауваження (Могли б ви навести приклад? Що саме ви маєте на увазі? Це цікаво! Будь ласка, докладніше!... тощо).

Модератор при управлінні групою, при необхідності, може перервати дискусію й спрямувати її в потрібне русло (на основний предмет).

Інструкція для модератора:

- до початку фокус-групи не інформувати членів групи про її цілі;
- поводитись доброзичливо та коректно, але не піддаватися „тиску” групи, або якоїсь особи, та чітко скеровувати дискусію на обговорення необхідних запитань та виконання мети фокус-групи;
- не коментувати виступи учасників у ході дискусії;
- попереджати можливі конфліктні ситуації між учасниками;
- заохочувати всіх учасників до обговорення;
- не нав'язувати свою думку учасникам дискусії, а поступово вести учасників „від питання до питання” згідно зі сценарієм;
- формулювати додаткові або уточнюючі за змістом та нейтральні за тональністю запитання по ходу фокус-групи з метою отримання додаткової інформації;
- вести обговорення з такою інтенсивністю, щоб у респондентів не залишалося часу на пошук „правильних” відповідей, а бути відкритими, креативними,

спрямованими на пошук нових рішень.

Модератор завершує фокус-групове обговорення коротким узагальненням сказаного та дякує учасникам.

При проведенні будь-якої фокус-групи варто дотримуватись основних правил:

Потрібно добре розуміти, для чого проводиться фокус-група, яку інформацію можна отримати і кого опитувати	Розробити гайд з переліком запитань для обговорення. Якщо декілька аудиторій – тоді декілька гайдів	Анонімність – не називати повних імен при цитуванні в аналізі, при вузькій аудиторії максимально обмежити інформацію, яка вказувала б на ідентичність респондента, запис має бути в обмежному доступі
---	---	---

Більше про фокус-групи можна знайти за посиланням:

http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/mykhailych_metod.pdf

<https://ukrsocstandart.com/uk/posluhy/research/focus-groups/>

За допомогою фокус-груп ми отримуємо інформацію безпосередньо від мешканців громади, які належать до вразливих груп населення, про причини, через які вони можуть повною мірою користуватися соціальними послугами. Перелік питань не є вичерпним, можна додавати питання, які допоможуть більш глибоко зрозуміти проблеми у кожній сфері. Опитування є анонімним, але, будь ласка, ведіть реєстрацію учасників та учасниць фокус-груп, з обов'язковим зазначенням вразливих груп.

Питання для фокус-групи

1. Доступ до освіти/дошкільна освіта

1.1. Які можливі причини того, що діти не відвідують дитсадок?

1.2. Чи впливають такі обставини на те, що діти не ходять до дитячого садка: стан ремонту, санітарні умови, система опалення, харчування, громадський транспорт? Будь ласка, опишіть детально.

1.3. Хто в більшості випадків опікується дітьми, які не відвідують дитячий садок?

1.4. Який вплив це має на життя цих жінок чи чоловіків (необхідність піти з роботи, обмежена участь у громадському житті, залученість до соціальних заходів тощо)? Чи існує непропорційне навантаження на жінок щодо догляду за дітьми?

2. Доступ до освіти/ шкільна освіта

2.1. Які можливі причини того, що діти не ходять до школи?

2.2. Чи впливають такі обставини на те, що діти не ходять до школи: стан ремонту, санітарні умови, система опалення, харчування, громадський транспорт? Будь ласка, опишіть детально:

2.2.1. Хто в більшості випадків доглядає дітей, які не ходять до школи?

2.2.2. Який вплив це має на життя цих жінок чи чоловіків (необхідність піти з роботи, обмежена участь у громадському житті, залученість до соціальних заходів тощо)? Чи існує непропорційне навантаження на жінок щодо догляду за дітьми?

3. Доступ до соціального захисту

3.1. Які можливі причини того, що частина людей немає доступу до установ соціального захисту?

3.2. Який вплив це має на життя цих людей або членів їхніх родин (необхідність піти з роботи, громадське життя, участь в соціальних заходах, переїзд до іншого населеного пункту тощо)? Чи існує непропорційне навантаження на жінок щодо догляду за членами родини?

3.3. Чи доступні установи, які надають соціальних захист, людям з інвалідністю?

4. Доступ до соціальних послуг

4.1. Чому певні вразливі групи не отримують соціальні послуги, якщо вони надаються на території громади?

4.2. Які існують проблеми у зв'язку з доступом до соціальних послуг?

4.3. Як ви бачите вирішення цих проблеми?

4.4. Чи мають люди з інвалідністю доступ до установ соціального захисту?

5. Доступ до участі в громадському житті

5.1. Що, на вашу думку, найбільше заважає жінкам і чоловікам із вразливих груп населення брати участь у виборах і виконувати представницьку функцію, виступати кандидатом на виборах? Чи є різниця між ситуацією з жінками і чоловіками з різних вразливих груп?

5.2. Обговоріть актуальність участі вразливих груп у процесах прийняття рішень.

5.3. Яким чином поширюється інформація про участь у процесах прийняття

рішень?

5.4. Обговоріть, чи мешканці знають і можуть брати участь у процесах ухвалення рішень і чи використовують вони ці можливості? Що не дозволяє їм цього робити (необхідність доглядати дітей та інших членів родини, відсутність інформації, недоступність інфраструктури, відчуття небезпеки, невпевненість тощо)

5.5. Обговоріть, чи відчують мешканці, що до них прислухаються в громаді.

5.6. З'ясуйте, чи існують інструменти додаткового залучення до процесів обговорення, якщо вони проходять в робочий час.

5.7. Які пропозиції можуть надати учасники групи щодо підвищення рівня залучення громадян до процесів розвитку.

6. Доступ до належних житлово-комунальних послуг

Будь ласка, обговоріть можливі причини того, чому в певних домогосподарствах відсутні певні інфраструктурні/житлові зручності.

Заповніть таблицю:

Інфраструктурні зручності, відсутні в певних домогосподарствах	Причини:
6.1. Безпечна питна вода (водопровідна вода)	
6.2. Каналізація	
6.3. Газопровід	
6.4. Утилізація відходів	
6.5. Засоби зв'язку (телефонна лінія, мобільний зв'язок, інтернет)	
6.6. Покращення небезпечних житлових умов	
6.7. Ремонт доріг	

Який вплив мають вищезазначені проблеми на жінок та чоловіків? Чи впливають вони на них по-різному, чому?

7. Доступ до культурного/спортивного дозвілля та інших послуг

7.1. Чи мають мешканці громади можливість доступу до особистих банківських рахунків?

7.2. Будь ласка, обговоріть у групі: які категорії населення мають доступ/користуються об'єктами культурної/спортивної інфраструктури та місцями відпочинку? Заповніть таблицю:

	Люди з інвалідністю	Етнічні меншини (Роми)	Люди похилого віку	ВПО	Люди, які живуть з ВІЛ	Інші
Бібліотека						
Кінотеатр						
Молодіжний клуб						
Будинок культури						
Клуб для людей похилого віку						
Інше (вкажіть)						

7.3. Будь ласка, обговоріть у групі: які категорії населення мають доступ/користуються об'єктами спортивної інфраструктури/місцями відпочинку на відкритому повітрі? Заповніть таблицю:

	Люди з інвалідністю	Етнічні меншини (Роми)	Люди похилого віку	ВПО	Люди, які живуть з ВІЛ	Коментарі (за можливості)
Громадський парк						
Фітнес зал						
Футбольне поле						
Спортивні комплекси, басейни						

7.4. Чи користуються члени громади наступними послугами на території громади?

	Люди з інвалідністю	Етнічні меншини (Роми)	Люди похилого віку	ВПО	Люди, які живуть з ВІЛ	Коментарі (за можливості)
Банківські посл.						
Банкомати						
Поштові послуги						
Супермаркети						

7.5. Чи потрібні ці послуги членам громади? Яких послуг бракує?

8. Доступ до послуг у сфері захисту і безпеки:

Будь ласка, обговоріть питання в таблиці та вкажіть отримані відповіді:

№	Категорія	Значення
8.1.	Який рівень обізнаності громади в щодо поняття „соціальні послуги”	високий середній низький
8.2.	Який рівень обізнаності громади про роботу соціальних служб, в тому числі тих, які допомагають жертвам гендерного і домашнього насильства?	Високий середній низький Так Ні
8.3.	Які послуги постраждалим від домашнього насильства доступні на території громади або поблизу?	Притулки мобільні групи, соціальний працівник, медична, психологічна, правова допомога, поліція
8.4.	Чи працює в населеному пункті поліцейський?	Так Ні Детально:
8.5.	Чи є на території громади місце для зустрічі з дільничним поліцейським?	Так Ні
8.6.	Чи є віддалені робочі місця в старостинських округах з надання соціальних послуг?	Так Ні
8.7.	Чи задоволені громадяни рівнем надання послуг у старостинських округах?	Так Ні
8.8.	До кого звертаються громадяни за консультацією у разі потреби оформлення соціальної послуги або виплати?	
8.9	Чи обговорюються питання безпеки жінок із запобігання насильства на рівні місцевих органів влади?	Так Ні

9. Охорона здоров'я

9.1. Чи надаються в населеному пункті медичні послуги, до яких не мають доступу населення з числа вразливих груп (наприклад, жінки з інвалідністю не можуть прийти на прийом до гінеколога через відсутність спеціального гінекологічного крісла тощо)?

9.2. Чи доступні заклади охорони здоров'я для людей з інвалідністю?

9.3. Який вплив має відсутність доступу до медичних послуг на жінок та чоловіків? Чи є він різним (наприклад, жінки здебільшого доглядають дітей, хворих членів родини чи осіб похилого віку)?

10. Доступ до зайнятості

10.1. Хто є найбільшими офіційними і неофіційними роботодавцями у вашій громаді? Заповніть таблицю:

Неофіційні роботодавці	Опис	Орієнтовна кількість працівників

10.2. Які служби у сфері працевлаштування працюють у громаді? Будь ласка, заповніть таблицю

Служби у сфері працевлаштування	Опис служби	Цільові бенефіціари

*За матеріалами Посібника із визначення потреб населення ОТГ у соціальних послугах. Практичні рекомендації. К., 2019. 72 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/496/pdf>.

Додаток Н

Анкета для визначення потреб населення ОТГ*

Дата проведення: _____ Місце проведення: _____

ОСОБИСТА ІНФОРМАЦІЯ

Вкажіть, будь ласка, вашу стать:

1 – жінка	2 – чоловік	3 – інше	4 – відмова
-----------	-------------	----------	-------------

Скільки вам виповнилося повних років на момент заповнення анкети? Відмітьте, одну відповідь у рядку, позначивши її колом.

15–25 років	26–40 років	41–59 років	60 та більше	відмова
-------------	-------------	-------------	--------------	---------

Зазначте, чи можете Ви віднести себе до будь-якої з перерахованих категорій населення:

похилий вік	малозабезпеченість	Бездомність
часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті	безробіття	жорстоке поводження з дитиною
невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування	інвалідність	насильство за ознакою статі домашнє насильство
психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин	втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі	ухилення від виконання обов'язків із виховання дитини
член родини загиблого учасника АТО/ООС	участь АТО/ООС (або член родини)	поведінкові розлади у дітей
шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою	шкода, завдана бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією	не належу до жодної категорії

Інше: _____

Ваша освіта:

Початкова	Середня спеціальна	Вища
Середня	Незакінчена вища	Вчений ступінь

ДОСТУПНІСТЬ ТА ЯКІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Оцініть наскільки Ви були задоволені соціальними послугами та адміністративними послугами соціального характеру протягом останнього року.

Поставте цифру від 1 до 5, де „1” – повністю не задоволений(а), „5” – повністю задоволений(а). Якщо „Не звертався(лася)” – поставте „0”.

Назва органу який надає соціальні послуги або адміністративні послуги соціального характеру	Оцінка якості
Центр зайнятості	
Центр соціальних служб для дітей, сім’ї та молоді	
Територіальний центр соціального обслуговування	
Центр соціальних послуг	
Служба у справах дітей	
Управління соціального захисту населення	
Центр соціальної (професійної) реабілітації для осіб з інвалідністю, в тому числі дітей з інвалідністю	
Інші соціальні заклади, наприклад будинки-інтернати для осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, дитячі будинки-інтернати, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, інші (вказати які)	
Громадська організація, впишіть назву:	

Оцініть наскільки ви були задоволені наступними соціальними послугами протягом останнього року.

Поставте цифру від 1 до 5, де „1” – повністю не задоволений(а), „5” – повністю задоволений(а). Якщо „Не звертався(лася)” – поставте „0”.

Соціальні послуги	Оцінка якості
Догляд вдома, денний догляд	
Підтримане проживання	
Соціальна адаптація	
Соціальна інтеграція та реінтеграція	
Надання притулку	
Екстрене (кризове) втручання	

Консультування	
Соціальний супровід	
Представництво інтересів	
Посередництво (медіація)	
Соціальна профілактика	
Натуральна допомога	
Фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на колісних кріслах або мають порушення зору	
Переклад жестовою мовою	
Догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних	
Супровід під час інклюзивного навчання	
Інформування	
Додайте свій варіант, якщо послуга не міститься в переліку:	

Оцініть представлені у Вашій громаді соціальні послуги* для зазначених категорій.

Поставте цифру від 1 до 5, де

„1” – повністю не задоволений(а),

„5” – повністю задоволений(а).

Якщо Ваша відповідь „Не звертався(лася)” – поставте „0”.

* Соціальна профілактика – запобігання виникненню складних життєвих обставин та/або потраплянню особи/сім’ї в такі обставини

Соціальна підтримка – сприяння подоланню особою/сім’єю складних життєвих обставин.

Соціальне обслуговування – мінімізація для особи/сім’ї негативних наслідків складних життєвих обставин, підтримка їхньої життєдіяльності, соціального статусу та включення у громаду.

Групи	Соціальна профілактика	Соціальна підтримка	Соціальне обслуговування
Особи похилого віку			
Особи з частковою або повною втратою рухової активності, пам’яті			
Особи з невиліковними хворобами, що			

потребують тривалого лікування			
Особи з психічними та поведінковими розладами, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин			
Бездомні			
Безробітні			
Малозабезпечені			
Батьки/опікуни дітей із поведінковими розладами			
Особи, які потрапляли в ситуацію торгівлі людьми			
Особи, які постраждали від ухилення від виконання обов'язків з виховання дитини			
Особи, які постраждали від пожеж, стихійних лих, катастроф			
Особи, які втратили соціальні зв'язки, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі			
Особи, які постраждали від насильства за ознакою статі			
Особи, які постраждали від домашнього насильства			
Особи з інвалідністю			
Учасники АТО/ООС або член родини учасника АТО/ООС			
Члени родини загиблого учасника АТО/ООС			
Особи, які постраждали внаслідок бойових дій, терористичних актів, збройних конфліктів, тимчасової окупації			

Які соціальні послуги наявні в вашій громаді?

Поставте „+” або „-”

Соціальні послуги	Наявність
Догляд вдома, денний догляд	
Підтримане проживання	
Соціальна адаптація	
Соціальна інтеграція та реінтеграція	

Надання притулку	
Екстрене (кризове) втручання	
Консультування	
Соціальний супровід	
Представництво інтересів	
Посередництво (медіація)	
Соціальна профілактика	
Натуральна допомога	
Фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору	
Переклад жестовою мовою	
Догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних	
Супровід під час інклюзивного навчання	
Інформування	

Оцініть від 1–5, чи мають перераховані вразливі категорії доступ до соціальних послуг у громаді, де “1” – не мають доступу, а “5” – мають рівний доступ з іншими членами громади

	ВПО	Націо- нальні меншини	Люди з інвалід- ністю	Люди похилого віку	Люди, які живуть з ВІЛ
Догляд вдома, денний догляд					
Підтримане проживання					
Соціальна адаптація					
Соціальна інтеграція та реінтеграція					
Надання притулку					
Екстрене (кризове) втручання					
Консультування					
Соціальний супровід					
Представництво інтересів					
Посередництво (медіація)					
Соціальна профілактика					
Натуральна допомога					

Фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору					
Переклад жестовою мовою					
Догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних					
Супровід під час інклюзивного навчання					
Інформування					

Чи відповідали/відповідають соціальні послуги, що надаються, Вашим потребам?

Позначте варіант відповіді:

Повністю відповідають	Частково відповідають	Не відповідають
-----------------------	-----------------------	-----------------

Чи стикались Ви із наступними проблемами під час отримання соціальних послуг?

Погана транспортна доступність (віддалене розташування)	
Складна процедура підготовки документів для отримання послуги	
Незручний графік роботи надавачів послуг	
Грубе поводження	
Відсутність інформації про послуги, наприклад щодо умов їх надання	
Приміщення, в якому надаються соціальні послуги, має низьку доступність для людей з інвалідністю (неінклюзивність простору)	
Вас перенаправляли з однієї служби в іншу без надання якоїсь допомоги	
Тривалий час очікування допомоги	
Допомогу було надано в меншому обсязі або гіршої якості, ніж було обіцяно	
Інше (зазначте, що саме)	

Чи є у Вас зараз потреба у соціальних послугах, якщо так, то зазначте у яких саме: _____

Чи є у Вас досвід використання платних соціальних послуг протягом останнього року? Якщо так, то вкажіть які послуги та якої вартості Ви оплачували:

Чи готові Ви отримувати соціальні послуги за плату? Позначте варіант відповіді:

1. Ні, я не готовий(а) платити за соціальні послуги	Так, я готовий(а) платити за соціальні послуги за умови підвищення якості їх надання. Напишіть за які:
---	--

РОЗВИТОК СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Які з перерахованих проблем Ви вважаєте притаманними Вашому ОТГ? Оберіть не більше 3 варіантів:

Незадовільна транспортна доступність органів системи соціального захисту та надавачів соціальних послуг.	
Низька доступність приміщень надавачів послуг для маломобільних груп населення	
Брак фахівців у сфері соціального обслуговування.	
Низька доступність міських просторів для маломобільних груп населення.	
Брак надавачів соціальних послуг.	
Відсутність можливостей для проведення дозвілля.	
Відсутність спеціальних освітніх установ і вчителів для дітей з інвалідністю	
Інше (зазначте, що саме)	

Як Ви вважаєте, які саме заклади соціального обслуговування або соціальні послуги необхідні мешканцям Вашої ОТГ:

Дякуємо за участь!

*За матеріалами Посібника із визначення потреб населення ОТГ у соціальних послугах. Практичні рекомендації. К., 2019. 72 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/496/pdf>.

Додаток С

Критерії та рівні формування усвідомленого батьківства молоді

[255; 256; 463]

Критерій	Рівні	Показники
Когнітивний	1 високий	<ul style="list-style-type: none"> - наявність знань та розуміння сутності поняття „батьківство”, „усвідомлене батьківство”; - ґрунтовні <i>соціально-медичні знання</i> щодо усвідомленого батьківства: про вплив репродуктивного здоров'я батьків на майбутню дитину; уявлення про репродуктивну установку та репродуктивну поведінку; знання про перенатальний розвиток дитини; знання про психофізіологічний розвиток дитини на різних вікових етапах її життя; уявлення про основні фізичні та соціальні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні; - ґрунтовні <i>психолого-педагогічні знання</i> щодо усвідомленого батьківства: уявлення про особистісні якості ідеальних батьків; знання основ вікової педагогіки та психології; знання про можливі способи спілкування з дитиною та стилі виховання; уявлення про основні психолого-педагогічні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні; - ґрунтовні <i>морально-правові знання</i> щодо усвідомленого батьківства: знання про права та обов'язки батьків та дітей у сім'ї; уявлення про причини та прояви неусвідомленого батьківства; знання про відповідальність осіб за невиконання своїх батьківських обов'язків.
	2 середній	<ul style="list-style-type: none"> - нестійке уявлення про поняття „батьківство”, „усвідомлене батьківство”; - епізодичні <i>соціально-медичні знання</i> щодо усвідомленого батьківства: про вплив репродуктивного здоров'я батьків на майбутню дитину; уявлення про репродуктивну установку та репродуктивну поведінку; знання про перенатальний розвиток дитини; знання про психофізіологічний розвиток дитини на різних вікових етапах її життя; уявлення про основні фізичні та соціальні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні; - достатній рівень <i>психолого-педагогічних знань</i> щодо усвідомленого батьківства: уявлень про особистісні якості ідеальних батьків; знань основ вікової педагогіки та психології; знань про можливі способи спілкування з дитиною та стилі виховання; уявлень про основні психолого-педагогічні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні; - загальний рівень <i>морально-правових знань</i> щодо

		усвідомленого батьківства: знань про права та обов'язки батьків та дітей у сім'ї; уявлень про причини та прояви неусвідомленого батьківства; достатнє уявлення про наслідки неусвідомленого батьківства.
	3 низький	<ul style="list-style-type: none"> - нерозуміння поняття „батьківство”, „усвідомлене батьківство”; - відсутність <i>соціально-медичних знань</i> щодо усвідомленого батьківства: низький рівень розуміння про вплив репродуктивного здоров'я батьків на майбутню дитину; уявлення про репродуктивну установку та репродуктивну поведінку; знань про перенатальний розвиток дитини; знань про психофізіологічний розвиток дитини на різних вікових етапах її життя; уявлень про основні фізичні та соціальні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні; - недостатній рівень <i>психолого-педагогічних знань</i> щодо усвідомленого батьківства: уявлень про особистісні якості ідеальних батьків; знань основ вікової педагогіки та психології; знань про можливі способи спілкування з дитиною та стилі виховання; уявлень про основні психолого-педагогічні потреби дитини та роль батьків у їх задоволенні; - поверхневий рівень <i>морально-правових знань</i> щодо усвідомленого батьківства: знань про права та обов'язки батьків та дітей у сім'ї; уявлень про причини та прояви неусвідомленого батьківства; нерозуміння наслідків неусвідомленого батьківства.
Ціннісно-поведінковий	1 високий	<ul style="list-style-type: none"> - ставлення до батьківства як до життєвої цінності, сформовані позитивні батьківські почуття до дитини; - високий рівень „гуманістичної емпатії”: здатність до прояву усвідомленого батьківства, відчуття громадянського, соціального та батьківського боргу, відповідального ставлення до батьківства як соціальної, морально-етичної, духовної, правової, ментальної категорії; - визначені репродуктивні та батьківські установки та очікування; - усвідомленість батьківської ролі та визначеного стилю сімейного виховання; - високий рівень умінь та навичок з усвідомленого батьківства: уміння диференціювати необхідний дитині рівень опіки на різних етапах розвитку; сформовані навички із догляду та виховання; уміння знаходити спільну мову з дитиною; навички організації ігрової діяльності для дітей; вміння контролювати свій емоційний стан, вирішувати конфліктні ситуації; спрямованість на дотримання демократичного стилю виховання.

2 середній	<ul style="list-style-type: none"> - уявлення про батьківство як про цінність, достатньо сформовані позитивні батьківські почуття до дитини; - достатній рівень „гуманістичної емпатії”, ситуативне прагнення до усвідомленого батьківства, достатній рівень відчуття громадянського, соціального та батьківського боргу, відповідального ставлення до батьківства як соціальної, морально-етичної, духовної, правової, ментальної категорії; - достатньо визначені репродуктивні та батьківські установки та очікування; - розуміння батьківської ролі та визначеного стилю сімейного виховання на достатньому рівні; - епізодичні уміння та навички з усвідомленого батьківства: достатні вміння з диференціації необхідного дитині рівня опіки та різних етапах її розвитку; середні навички із догляду та виховання; епізодичні вміння знаходити спільну мову з дитиною; достатні навички організації ігрової діяльності для дітей; вміння контролювати свій емоційний стан, вирішувати конфліктні ситуації; нестійка спрямованість на дотримання демократичного стилю виховання.
3 низький	<ul style="list-style-type: none"> - відсутність уявлення про батьківство як про цінність, слабо сформовані батьківські почуття до дитини; - низький рівень „гуманістичної емпатії”, нездатність до прояву усвідомленого батьківства, відсутність відчуття громадянського, соціального та батьківського боргу, відповідального ставлення до батьківства як соціальної, морально-етичної, духовної, правової, ментальної категорії; - недостатньо визначені репродуктивні та батьківські установки та очікування; - поверхневе розуміння батьківської ролі та визначеного стилю сімейного виховання; - недостатні уміння та навички з усвідомленого батьківства: відсутність вмінь з диференціації необхідного дитині рівня опіки та різних етапах її розвитку; несформовані навички із догляду та виховання; невміння знаходити спільну мову з дитиною; відсутність навичок з організації ігрової діяльності для дітей; невміння контролювати свій емоційний стан, вирішувати конфліктні ситуації; відсутність спрямованості на дотримання демократичного стилю виховання.